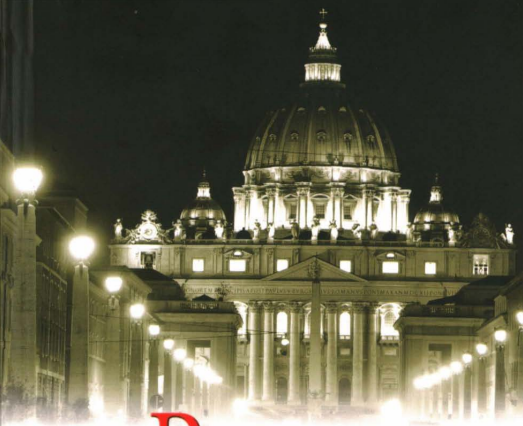

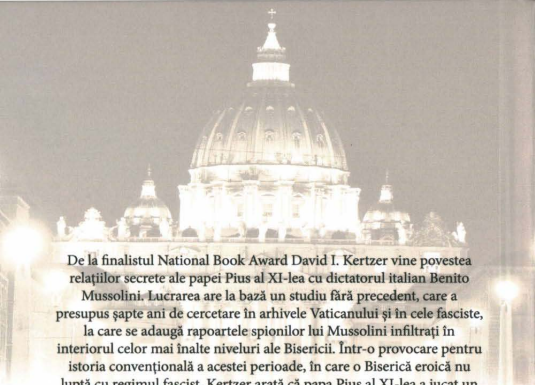
PAPA și MUSSOLINI

ISTORIA SECRETĂ A PAPEI PIUS AL XI-LEA
ȘI EVOLUȚIA FASCISMULUI ÎN EUROPA

DAVID I. KERTZER

Premiul Pulitzer pentru cea mai bună biografie 2015

De la finalistul National Book Award David I. Kertzer vine povestea relațiilor secrete ale papei Pius al XI-lea cu dictatorul italian Benito Mussolini. Lucrarea are la bază un studiu fără precedent, care a presupus șapte ani de cercetare în arhivele Vaticanului și în cele fasciste, la care se adaugă rapoartele spionilor lui Mussolini infiltrați în interiorul celor mai înalte niveluri ale Bisericii. Într-o provocare pentru istoria convențională a acestei perioade, în care o Biserică eroică nu luptă cu regimul fascist, Kertzer arată că papa Pius al XI-lea a jucat un rol crucial în susținerea regimului lui Mussolini la putere. Odată cu lectura acestei cărți, optica noastră cu privire la înțelegerea rolului jucat de Vatican în ascensiunea fascismului se va schimba pentru totdeauna.

„Deși s-a acordat mai multă atenție compromisului și complicității Vaticanului cu Hitler, David Kertzer ne spune o poveste fascinantă și, în același timp, tragică a implicării interesate a lui Mussolini într-o perioadă istorică vulnerabilă.”

The New Yorker

„Kertzer are ochi pentru poveste, ureche pentru cuvintele potrivite, precum și un instinct către tragedia umană. Suntem martorii unui blockbuster sofisticat.”

Joseph J. Ellis, câștigător al Premiului Pulitzer,
autor *Revolutionary Summer*

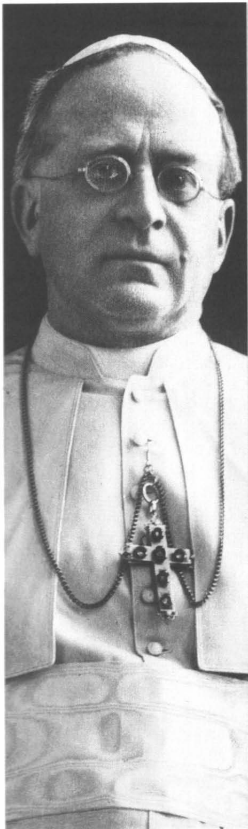
editura rao

ISBN 978-606-609-772-7

9 786066 097727

www.rao.ro
www.raobooks.com

DAVID I. KERTZER

PAPA ȘI MUSSOLINI

Istoria secretă a papei Pius al XI-lea
și evoluția fascismului în Europa

editura rao

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KERTZER, DAVID I.

**Papa și Mussolini : istoria secretă a papei Pius al XI-lea
și evoluția fascismului în Europa / David I. Kertzer ; trad.: Ofelia
Al-Gareb prin Lingua Connexion. - București : Editura RAO, 2015
ISBN 978-606-609-772-7**

I. Al-Gareb, Ofelia (trad.)

282

Editura RAO
Str. Bârgăului, nr. 9-11, sector 1, București, România
www.raobooks.com
www.rao.ro

DAVID I. KERTZER
The Pope and Mussolini: Pact with The Devil
Copyright © 2014 by David I. Kertzer
Maps copyright © 2014 by Laura Hartman Maestro
All rights reserved.

Traducere din limba engleză
Ofelia Al-Gareb prin Lingua Connexion

© Editura RAO, 2013
pentru versiunea în limba română

2015

ISBN 978-606-609-772-7

Pentru cei Trei Urși
Sam, Jack și Charlie
*nipotini straordinari**
De la Zaide al lor

* Nepoți extraordinari în limba italiană, în original. (n.tr.)

Cuprins

Lista hărților și ilustrațiilor / 9

Distribuția personajelor / 13

Lista publicațiilor și a organizațiilor / 23

Prolog / 27

PARTEA ÎNTÂI: PAPA ȘI DICTATORUL / 37

Un nou papă / 39

Marșul asupra Romei / 55

Acceptarea fatală / 75

Născut pentru a comanda / 94

Ridicarea din mormânt / 106

Dictatura / 116

Asasini, pederăști și spioni / 127

Pactul / 137

PARTEA A DOUA: DUȘMANII COMUNI / 153

Salvatorul / 155

Mâncând o anghinare / 172

Întoarcerea fiului risipitor / 184

Cardinalul Pacelli așteaptă / 196

Mussolini are întotdeauna dreptate / 204

Dușmanul protestant și evreii / 220

Hitler, Mussolini și papa / 239

Trecând granița / 253

Dușmanii comuni / 267

Visuri de glorie / 281

PARTEA A TREIA: MUSSOLINI, HITLER ȘI EVREII / 293

Atacându-l pe Hitler / 295

Viva il Duce! / 307

Hitler la Roma / 318

O misiune surprinzătoare / 329

Înțelegerea secretă / 345

Legile rasiale / 358

Bătălia finală / 374

Credința în rege / 382

O moarte convenabilă / 396

Un nor negru se ridică / 412

Îndreptându-se spre dezastru / 427

Epilog / 439

Nota autorului / 449

Mulțumiri / 453

Ghid pentru note: surse arhivistice și abrevieri / 457

Note / 461

Bibliografie / 581

LISTA HĂRȚILOR ȘI ILUSTRAȚIILOR

Hărți

Harta Romei, 1925 / 32-33

Harta orașului Vatican, 1929 / 34-35

Ilustrații

Achille Ratti, arhiepiscop de Milano, 1921 / 50

Mussolini și cvadrumviratul fascist la Napoli,
24 octombrie 1922 / 66

Emilio de Bono, Michele Bianchi, Italo Balbo,
Benito Mussolini, Cesare de Vecchi / 66

Benito Mussolini, noul prim-ministru italian,
noiembrie 1922 / 71

Pius al XI-lea la biroul său, 1922 / 78

Pius al XI-lea în timpul plimbării prin grădina
Vaticanului, acompaniat de monseniorul
Carlo Confalonieri / 80

Cardinalul Pietro Gasparri, secretarul de stat
al Vaticanului 1914–1930 / 88

Pietro Tacchi Venturi, S.I. / 90

Giacomo Matteotti / 107

Pius al XI-lea, 1925 / 120

Semnarea Acordurilor laterane, 11 februarie 1929 / 148

Monseniorul Francesco Borgongini-Duca,
cardinalul Gasparri, Francesco Pacelli,
Benito Mussolini, Dino Grandi / 148

- După semnarea tratatului de la palatul Lateran,
11 februarie 1929 / 148
- Mussolini și Gasparri după ratificarea Acordurilor
laterane la Vatican, 7 iunie 1929 / 160
- Cesare De Vecchi, ambasadorul italian pe lângă Sfântul
Scaun, prezentându-și scrisorile de acreditare
la Vatican, 25 iunie 1929 / 162
- Mussolini, în vizită la noul nunțiu, monseniorul
Francesco Borgongini-Duca, iulie 1929 / 169
- Regele Victor Emmanuel și regina Elena în vizită
la papă, 5 decembrie 1929 / 174
- Mussolini cu Rachele și copiii, 1930 / 176
- Mussolini întâmpinat de monseniorul Pizzardo
la sosirea la Vatican pentru întrevederea cu papa,
11 februarie 1932 / 222
- Mussolini și papa, în biblioteca papei,
11 februarie 1932 / 224
- Mussolini la Vatican după întâlnirea cu papa,
11 februarie 1932 / 226
- Włodzimierz Ledóchowski, general superior al
Ordinului Iezuit / 274
- Clara Petacci / 288
- Cardinalul Pacelli în timpul unei vizite la New York,
octombrie 1936 / 290
- Monseniorul Giuseppe Pizzardo, 1934 / 303
- Mussolini și Hitler în München, septembrie 1937 / 308
- Mussolini consacră noul oraș Guidonia, împreună
cu arhiepiscopul local care se alătură pentru salutul
fascist, noiembrie 1937 / 310
- Mussolini anunțând din palatul Venezia retragerea Italiei
din Liga Națiunilor, decembrie 1937 / 311
- Clerul la sărbătorirea de către Mussolini
a Bătăliei pentru Grâu, ianuarie 1938 / 314
- Mussolini vorbește, iar Achille Starace stă în spatele său,
în partea dreaptă / 316
- Cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena,
votând cu ocazia plebiscitului nazist,
17 aprilie 1938 / 321

- Mussolini a consacrat noua clădire Luce împreună
cu părintele Tacchi Venturi și Achille Starace,
10 noiembrie 1937 / 322
- Mussolini, Hitler și regele Victor Emmanuel al III-lea,
Italia, mai 1938 / 326
- Galeazzo Ciano / 337
- Ambasadorul Bonifacio Pignatti (dreapta),
cu Galeazzo Ciano, mai 1939 / 342
- Mussolini alături de copiii din gruparea fascistă
de tineret, 1938 / 360
- Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano,
cu Mussolini / 368
- Legile rasiale, prezentate în *La Difesa della razza*,
20 noiembrie 1938 / 387
- Cardinalul Pacelli îl însoțește pe Galeazzo Ciano
la catafalcul lui Pius al XI-lea,
10 februarie 1939 / 413
- Proaspăt alesul papă Pius al XII-lea binecuvântează
mulțimea în piața Sfântul Petru, martie 1939 / 422
- Papa Pius al XII-lea, martie 1939 / 429

DISTRIBUȚIA PERSONAJELOR

BALBO, ITALO (1896–1940), conducătorul fascist al orașului Ferrara și unul dintre liderii Marșului asupra Romei din 1922. În 1933, președintele Roosevelt i-a acordat lui Balbo Crucea pentru Distincție în Zbor pentru că a condus o escadrilă de douăzeci și patru de hidroavioane în Statele Unite. Dacă pe ambele maluri ale Atlanticului faptele sale de eroism i-au adus popularitatea, în Italia, acestea au provocat gelozia lui Mussolini.

PAPA BENEDICT AL XV-LEA (Giacomo Della Chiesa) (1854–1922). Născut într-o familie de aristocrați din Genova, Giacomo Della Chiesa a urcat la rangul de arhiepiscop al Bolognei în 1913. În pofida înfățișării sale nonpapale a fost ales papă la un an după decesul papei Pius al X-lea în 1914. A demontat cruciada antimodernistă a predecesorului său, precum și puterea clericală de spionaj, însă a eșuat în eforturile sale de a juca un rol decisiv în calitate de pacificator în timpul și după Primul Război Mondial.

BAUDRILLART, ALFRED (1859–1942). Savant catolic și conducător de cursă lungă al Universității Catolice din Paris, Baudrillart este numit episcop în 1921 și cardinal în 1935. Ține un jurnal ce se va dovedi a fi prețios, în care își manifestă îngrijorarea față de intriga ce plana asupra suferindului papă Pius al XI-lea, pe măsură ce Mussolini își consolida alianța cu Hitler.

BORGONGINI-DUCA, FRANCESCO (1884–1954). Născut la Roma, Borgongini este numit în 1921 secretar al Congregației Afacerilor Eccleziastice Extraordinare, unul dintre cele două posturi-cheie

afla sub conducerea secretarului de stat al Vaticanului. Din această poziție administrează afacerile internaționale cu toate că nu a locuit niciodată în afara Romei. În 1929 Pius al XI-lea îl numește primul nunțiu al Vaticanului sau ambasador în Italia, un post pe care îl va deține timp de peste douăzeci de ani. Devotat și spiritual, Borgongini a fost o țintă irezistibilă a hărțuiei lui Mussolini.

BUFFARINI GUIDI, GUIDO (1895–1945). Ales primar fascist al Pisei în 1923 la vârsta de douăzeci și opt de ani, Buffarini devine zece ani mai târziu subsecretarul de stat al lui Mussolini pentru Afaceri Interne, răspunzând de poliția națională. Corpolent, corupt, dar foarte priceput, spre sfârșitul anilor 1930 a ajuns să preia și mai multe dintre atribuțiile puterii în expansiune, permițându-i lui Mussolini să se concentreze asupra recent dobânditului său imperiu italian.

CACCIA DOMINIONI, CAMILLO (1877–1946). Numit prefect al aparatului administrativ de către papa Benedict al XV-lea în 1921, îl cunoscuse pe Achille Ratti pe când el și viitorul papă se aflau la Milano, în primii ani ai secolului. Menținut în funcție de către Pius al XI-lea, însărcinat cu organizarea programului zilnic și cu stabilirea listei de audiențe, îi va sta alături papei zi de zi. Caccia ascundea un secret teribil, bine cunoscut la Vatican și de către membrii poliției fasciste, fapt care pentru el constituia o amenințare cu dizgrația.

CERRETTI, BONAVENTURA (1872–1933). Unul dintre diplomații de frunte ai Vaticanului, Cerretti era nunțiu papal în Franța atunci când, în 1926, Pius al XI-lea îl numește cardinal. Critic al parteneriatului papei cu Mussolini, ulterior, în 1929, se înfurie și mai tare atunci când Pius al XI-lea trece peste el și îl numește secretar de stat pe rivalul său.

CIANO, GALEAZZO (1903–1944). Fiul unui ministru aflat în exercițiul funcțiunii, se căsătorește în 1930 cu Edda, fiica cea mai mare a lui Mussolini. Un pretins donjuan, intens antipatizat de către soția lui Mussolini, devine rapid legatarul aparent al socrului său, spre exasperarea celorlalți lideri fasciști. După ce Ciano deține pentru scurt timp postul de ministru al presei și propagandei, Mussolini șochează întreaga lume a diplomației numindu-l ministrul afacerilor externe în 1936.

COUGHLIN, CHARLES (1891–1979). Născut și hirotonisit preot catolic în Canada, Coughlin se folosește de parohia sa din Detroit pentru a difuza la nivel național programul de radio care, în anii 1930, era ascultat de zeci de milioane de americani. Suporter inițial al lui Franklin Roosevelt și al reformei sociale, pe neașteptate îmbrățișează doctrina de dreapta, acuzându-l pe președinte că ar fi agent comunist. Un apologet al cruciadei lui Hitler împotriva evreilor, Coughlin a fost, de asemenea, nerăbdător să intre în serviciul dictatorului italian.

DE VECCHI, CESARE (1884–1959). Monarhist din Torino, De Vecchi a fost unul dintre cei patru lideri ai Marșului asupra Romei. A fost primul ambasador al Italiei la Sfântul Scaun din 1929 până în 1935. Arogant, meschin, greu de cap și ușor de recunoscut datorită mustății sale neobișnuite, a constituit obiectul ridiculizării, în foarte mare măsură de către Mussolini. Deși De Vecchi a îndurat multe dintre crizele de bătut cu pumnul în masă ale lui Pius al XI-lea, papa a ajuns să-l privească cu o oarecare afecțiune.

GASPARRI, PIETRO (1852–1934). Copilul unei familii de ciobani săraci, din zona montană a Italiei Centrale, Gasparri ajunge un erudit în drept canonic și unul dintre cei mai influenți diplomați de la Vatican. Ca secretar de stat sub papa Benedict al XV-lea și apoi sub Pius al XI-lea, scundul și rotofeiul Gasparri și-a disimulat ascuțitul simț politic sub aparenta jovialitate sociabilă.

GÖRING, HERMANN (1893–1946). Unul dintre cei mai apropiați lideri naștiți ai lui Hitler, a fondat Gestapoul și a deținut multe funcții înalte în Germania nazistă. La început, Mussolini l-a catalogat ca fiind nebun.

GRANDI, DINO (1895–1988). A fost subsecretar de stat la Interne și apoi, din 1929 până în 1932, ministrul afacerilor externe în guvernul lui Mussolini. Grandi cel cu barbișon s-a numărat inițial printre cei mai radicali fasciști. Dar viața ca ambasador al Italiei la Londra (1932–1939) îi priește și îi va schimba părerea cu privire la apropierea din ce în ce mai strânsă a lui Mussolini de Germania nazistă.

HITLER, ADOLF (1889–1945). Ani la rând, Hitler a păstrat un bust enorm al eroului său, Benito Mussolini, în biroul lui din München. Devenind cancelar german în ianuarie 1933, se îndreaptă spre Vatican în efortul de a câpăta sprijinul catolicilor. Deși a avut mereu suspiciuni cu privire la el, papa a fost inițial încurajat de ferma sa atitudine anticomunistă.

LEDÓCHOWSKI, WŁODZIMIERZ (1866–1942). Fiu al unui conte polonez și nepot de cardinal, Ledóchowski este ales în 1915 general superior – conducător mondial – al Ordinului Iezuit, poziție pe care avea să o dețină până la moartea sa, 27 de ani mai târziu. Virulent antisemit și susținător al fascismului, a fost omul căruia Mussolini îi cerea ajutorul.

MONTINI, GIOVANNI (1897–1978). Ca preot, în 1922 se alătură cabinetului secretarului de stat, unde va rămâne timp de mai mulți ani. În 1933, Pius al XI-lea îl destituie din postul adițional de capelan al organizației universitare Acțiunea Catolică Italiană, însă în 1937 îl readuce pentru a ocupa una din cele două funcții de subsecretar de stat. În 1963, Montini avea să acceadă la scaunul Sfântului Petru ca papa Paul al VI-lea.

MUNDELEIN, GEORGE (1872–1939). Numit arhiepiscop de Chicago în 1915 și apoi cardinal în 1924, Mundelein prezida o biserică catolică în expansiune și avea să devină prieten și susținător politic al lui Franklin Roosevelt. Atacul lui verbal din 1937 îndreptat împotriva lui Adolf Hitler stârnește furia Führerului.

MUSSOLINI, ARNALDO (1885–1931). A crescut împărțind același pat de pănuse de porumb cu Benito. Când în 1922 Mussolini devine prim-ministru, Arnaldo ajunge redactorul ziarului fratelui mai mare, *Il Popolo d'Italia*. În fiecare seară, Mussolini obișnuia să-l sune la telefon și să discute despre ediția din ziua următoare și despre orice altceva îi mai trecea prin minte. Arnaldo, care spre deosebire de fratele său s-a considerat un catolic pios, a fost singura persoană în care Mussolini a avut încredere deplină.

MUSSOLINI, BENITO (1883–1945). Născut într-o familie modestă, într-un orașel din Romagna, centrul anarhismului și

socialismului italian, Mussolini devine unul dintre cei mai proeminenți socialiști radicali de la începutul secolului XX. În 1912 este numit redactor al ziarului național al Partidului Socialist, *Avanti!*, cu sediul la Milano. Marele Război l-a făcut să se dezică de socialiști, fondând astfel mișcarea fascistă în 1919. Fost oponent ferm al Bisericii catolice, a recunoscut că beneficiile rezultate în urma încheierii unui pact cu Vaticanul aveau să servească ambițiilor sale politice.

MUSSOLINI, EDDA (1910–1995). Fiica cea mai mare a lui Mussolini și copilul preferat. Voluntară, impetuoasă, temperamentală, pasionată de călărie și de șofatul mașinilor rapide, îi seamănă mult tatălui ei. Se mai domolește puțin în 1930, în urma căsătoriei cu Galeazzo Ciano.

MUSSOLINI, RACHELE (1890–1979). Născută într-o familie săracă de țărani care locuiau nu departe de casa familiei Mussolini, abandonează școala la vârsta de opt ani și se angajează menajeră. Benito a fost atras de fata blondă și cu ochi albaștri, a cărei mamă era amanta tatălui său. Descrisă de fiica ei, Edda, ca fiind „adevăratul dictator în familie“, semianalfabeta Rachele, înzestrată cu o voință puternică, nu s-a simțit niciodată în largul ei printre cei bogați și cu relații. N-avea să renunțe niciodată la aversiunea ei profundă pentru biserică și preoți.

ORSENIGO, CESARE (1873–1976). Orsenigo, un bărbat cu o inteligență limitată și cu o și mai limitată perspectivă asupra lumii, era preot în Milano când în 1922 Pius al XI-lea îl numește nunțiu în Olanda și apoi, în 1925, nunțiu în Ungaria. Prin numirea sa ca nunțiu în Germania în 1939, pentru a-l înlocui pe Eugenio Pacelli, el a surclasat destui bărbați, mult mai calificați, din corpul diplomatic al Vaticanului.

PACELLI, EUGENIO (1876–1958). Un copil delicat și deosebit de inteligent, care provenea dintr-o familie romană care a avut legături strânse cu papii timp de mai multe generații, Pacelli s-a alăturat cabinetului secretarului de stat al Vaticanului la scurt timp după hirotonisirea sa. Trimis în 1917 ca nunțiu papal la München

și de acolo la Berlin, a locuit în Germania timp de doisprezece ani. Pius al XI-lea l-a rechemat la Roma în 1929 pentru a-l numi cardinal și, la începutul anului 1930, îl înlocuiește pe Pietro Gasparri în funcția de secretar de stat. Precautul Pacelli, cel cu vocea groasă, și autoritarul și temperamentalul Pius al XI-lea au avut o relație ciudată. În 1939, la moartea papei, avea să fie ales papă, luându-și numele de Pius al XII-lea.

PACELLI, FRANCESCO (1872–1935). Fratele mai mare al lui Eugenio, Francesco Pacelli i-a călcat acestuia pe urme, devenind unul dintre cei mai proeminenți avocați ai Vaticanului. Pius al XI-lea a apelat la el pentru a conduce negocierile cu guvernul fascist, menite a curma starea de ostilitate care existase între Sfântul Scaun și Italia încă de la formarea națiunii în 1861.

PETACCI, CLARA (1912–1945). Fiica unui medic de la Vatican, atrăgătoare Clara, cea cu ochii verzi și cu părul buclat, avea douăzeci și patru de ani când a început povestea de dragoste cu Mussolini, pe atunci în vârstă de cincizeci și trei de ani. Trăia pentru apelul din fiecare zi care o convoca în cuibușorul lor de nebunii din biroul lui din palatul Venezia, situat în centrul Romei. Miile de pagini din jurnalul ei oferă o percepție inestimabilă asupra lui Mussolini.

PIGNATTI, BONIFACIO (1877–1957). Fiul unui conte și un diplomat de carieră, bine văzut, Pignatti deținea postul de ambasador al Italiei în Franța, când în 1935 îl înlocuiește pe Cesare De Vecchi în postul de ambasador pe lângă Sfântul Scaun. Asemenea majorității membrilor corpului diplomatic italian prefascist, Pignatti acceptă să îl servească fără șovăire pe dictatorul fascist.

PAPA PIUS AL XI-LEA (Achille Ratti, 1857–1939). Fiul unui supraveghetor dintr-o țesătorie de mătase situată într-un orașel din nordul orașului Milano, Ratti se decide să devină preot. Numit profesor la Marele Seminar din Milano la douăzeci și cinci de ani, curând avea să ocupe un post la faimoasa Bibliotecă Ambrosiana, devenind, în cele din urmă, directorul acesteia. În 1914 este numit prefect la Biblioteca Vaticanului, post pe care l-a considerat a fi

ultimul. Dar în 1918 Benedict al XV-lea îl selectează, pe neașteptate, pentru a îndeplini funcția de emisar al papei în Polonia, unde va experimenta invazia Armatei Roșii din timpul Revoluției Sovietice, câpătând astfel o ură pe viață față de comunism. Rechemat la Roma în 1921 este numit cardinal și arhiepiscop de Milano. De-abia își ocupase funcția când, în februarie 1922, ca urmare a decesului lui Benedict, colegii săi cardinalii îl aleg papă în cel de-al paisprezecelea tur de scrutin.

PAPA PIUS AL XII-LEA (vezi Eugenio Pacelli)

PIZZARDO, GIUSEPPE (1877–1970). Născut în apropiere de Genova, Pizzardo se alătură cabinetului secretarului de stat al Vaticanului la scurt timp după hirotonisirea sa. Părăsește Roma vreme de trei ani (1909–1912) pentru a servi nunțiatului (ambasadei) Vaticanului din München. Numit locțiitor al secretarului de stat în 1921, în 1929 îi va succede lui Borgongini în funcția de secretar al afacerilor eclesiastice, funcție pe care o deține până în 1937, când este numit cardinal. Din 1923 până în 1939, când noul papă, Pius al XII-lea, îl înlocuiește, ocupă și postul de capelan național al Acțiunii Catolice Italiene, motiv pentru care va fi adesea atras în intriga aripii anticlerice a mișcării fasciste. Pizzardo a fost preferatul lui Pius al XI-lea, dar nepopular pentru mulți de la Vatican, care asociau influența sa cu accesul la banii catolicilor americani.

RATTI, ACHILLE (vezi papa Pius al XI-lea)

ROSA, ENRICO, S.J. (1870–1938). Membru încă din 1905 al grupului redacțional care scoate ziarul iezuit bilunar, *La Civiltà cattolica*, considerat pe scară largă ca fiind vocea neoficială a Vaticanului, Rosa ajunge în 1915 directorul acestuia. Un sfătuitor apropiat al lui Pius al XI-lea este chemat de papă să explice poziția bisericii față de evrei. Deși inițial ostil fascismului, Rosa, la instrucțiunile Vaticanului, sfârșește prin a folosi paginile ziarului său pentru a-i preveni pe cititori asupra consecințelor desolidarizării de dictator.

SARFATTI, MARGHERITA (1880–1961). Născută într-o familie înstărită de evrei din Veneția, ea își cultivă pasiunea pentru literatură și artă. Căsătorită la vârsta de optsprezece ani cu un avocat

evreu, se mută împreună cu soțul la Milano, unde se va implica în mișcarea socialistă și îl va întâlni pe Mussolini imediat după sosirea acolo. Când în 1917 Mussolini se întoarce din război, cei doi devin inseparabili. Nu numai că au fost amanți, dar timp de un deceniu Mussolini apelează la ea pentru sfaturi. Pe la sfârșitul anilor 1920, farmecul ei începe să pălească.

SPELLMAN, FRANCIS (1889–1967). Fiul unui imigrant irlandez din Massachusetts, în 1925 devine primul preot american care a lucrat pentru cabinetul secretarului de stat. Acolo, se apropie de Francesco Borgongini și ulterior se împrietenește cu Eugenio Pacelli. În 1939 este numit arhiepiscop al New Yorkului.

STARACE, ACHILLE (1889–1945). Unul dintre puținii sudiști în rândul liderilor fasciști, Starace ajunge șeful Partidului Italian Fascist în 1931. Maestru al prostului gust, lipsit de eleganță și având o inteligență lacuniară, servilul Starace avea să poarte cultul personalității lui Mussolini la un nivel înspăimântător.

TACCHI VENTURI, PIETRO, S.J. (1861–1956). Născut într-o prosperă familie din Italia Centrală, Tacchi Venturi studiază pentru a deveni preot la Roma, unde avea să se alăture Ordinului lezuiților. Când în 1923 Pius al XI-lea și Mussolini decid că au nevoie de un intermediar secret, îl alege pe Venturi și timp de peste șaisprezece ani acesta se va întâlni în particular de peste o sută de ori cu Mussolini, transmițându-i solicitările papei.

TARDINI, DOMENICO (1881–1961). Făcând parte din clerul roman, avea să-și petreacă o bună parte din viață în cabinetul secretarului de stat al Vaticanului, căruia i se alătură în 1921. Numit subsecretar al afacerilor eclesiastice în 1929, sub conducerea lui Pizzardo, ajunge locțiitor al secretarului de stat în 1935, înainte de a ocupa, în 1937, funcția de secretar al afacerilor eclesiastice. Un moderat, el va da vina pentru fricțiunile cu regimul fascist nu pe Mussolini, ci pe anticlericii de care acesta era înconjurat.

VICTOR EMMANUEL AL III-LEA (1869–1947). Devenit rege al Italiei în 1900 la vârsta de treizeci de ani, ca urmare a asasinării

tatălui său, Victor Emmanuel al III-lea nu se va simți niciodată în siguranță în această calitate. Ridiculizat din pricina staturii sale mici, era inteligent și bine informat, dar slab. De două ori pe săptămână Mussolini își puna jobenul și mergea la palatul Quirinal pentru a obține semnătura regelui pe toate actele legislativului. Victor Emmanuel mereu îl îndatora. Cu toate că aveau un „mariaj“ de conveniență, durul Mussolini și micul monarh au găsit tonul comun. Împărtășeau mai ales o perspectivă întunecată asupra umanității și o aversiune viscerală față de cler.

LISTA PUBLICAȚIILOR ȘI A ORGANIZAȚIILOR

Publicații

L'AVVENIRE D'ITALIA: Fondat spre sfârșitul secolului al XIX-lea la Bologna cu binecuvântarea papei Leon al XIII-lea, în timpul fascismului, *L'Avvenire d'Italia* devine singurul ziar catolic cu adevărat național din Italia.

LA CIVILTÀ CATTOLICA: Ziar redactat de un colectiv de iezuiți italieni, fondat în 1850 la cererea papei Pius al IX-lea la scurt timp după ce s-a întors la putere la Roma, ca urmare a Revoluției din 1848-1849. Directorul ziarului este numit de către papă. Înainte de publicarea fiecărui număr – apare de două ori pe lună – șpalturile sale sunt revizuite și aprobate de către cabinetul secretarului de stat al Vaticanului. În lumea catolică, ziarul era citit întrucât exprima opiniile papei cu privire la chestiunile zilei.

L'OSSERVATORE ROMANO: Cotidianul Vaticanului, apărut pentru prima dată în 1861 ca parte a eforturilor de apărare a teritoriilor papale de nou formatul Regat al Italiei. Deși papa îl ținea sub supraveghere atentă, cotidianului i s-a acordat o frunză de smochin* pentru abilitatea de a nega ceva, punctul de vedere fiind că *L'Osservatore Romano* nu era organul oficial al Vaticanului. Odată cu consolidarea dictaturii mussoliniene la mijlocul anilor 1920, rămâne singurul ziar din Italia nesupus cenzurii fasciste, deși atunci când publica articole

* Aluzie la frunza biblică de smochin folosită pentru a ascunde, a acoperi. (n.tr.)

față de care Mussolini avea obiecțiuni, exemplarele destinate vânzării în afara teritoriului Vaticanului erau confiscate. *L'Osservatore Romano* și-a îndeplinit misiunea de ziar semioficial al Vaticanului relatând despre cele mai importante întrevederi și remarci zilnice ale papei și furnizând știri despre activitățile Bisericii din toată lumea. *La Civiltà cattolica*, prin comparație, combină analize mult mai elaborate ale chestiunilor politice ale zilei cu recenzii obișnuite de carte și cu un compendiu al evenimentelor politice majore italiene și internaționale de interes pentru biserică.

IL POPOLO D'ITALIA: În 1914, Benito Mussolini fondează ziarul la Milano, imediat după ce este exclus din Partidul Socialist. Cinci ani mai târziu, *Il Popolo d'Italia* devine vehiculul lansării mișcării fasciste. În 1922, ajuns prim-ministru, Mussolini apelează la fratele său, Arnaldo, pentru a prelua conducerea redacției. În 1931, la moartea lui Arnaldo, Vito, fiul acestuia, devine redactor-șef.

Organizații

ACȚIUNEA CATOLICĂ: Creată de papa Pius al X-lea în 1905 pentru a asigura cadrul organizatoric al mirenilor catolici, în anii 1920 organizația consta din grupări separate pentru bărbați, femei, băieți, fete și studenți. Cu un director laic național numit de către papă și un supraveghetor ecleziastic la Vatican, Acțiunea Catholică Italiană era organizată atât la nivel diecezan, cât și la nivel parohial. Mussolini a continuat să fie circumspect cu privire la organizație, singura grupare de masă din țară pe care nu o putea controla. Pius al XI-lea, cunoscut drept „papa Acțiunii Catolice”, a considerat organizația ca fiind esențială în eforturile sale de a creștina societatea italiană.

PARTIDUL FASCIST: Lansat în 1921, Partidul Național Fascist (PNF) este „copilul de suflet” al lui Benito Mussolini. În actul de transformare a ceea ce fusese o mișcare politică eșuată și o colecție de detașamente violente în interiorul unui partid politic formal, Mussolini abandonează rădăcinile anticlerice și antimonarhice ale mișcării fasciste timpurii și devine, indiscutabil, de dreapta. În primii

săi ani de putere, avea să lupte să-i mențină pe șefii fasciști sub control. În 1928, PNF ajunge să fie singurul partid politic din Italia.

SFÂNTUL OFICIU: De asemenea cunoscut drept Inchiziția Romană, ia ființă în 1542 când papa Paul al III-lea intenționează inițial să contracareze Reforma Protestantă. Numele i-a fost schimbat în 1908 în Sfântul Oficiu (Sant'Uffizio). Conducut de papă, se compune dintr-un grup de cardinali secondati de o varietate de alți prelați. Secretarul său, un cardinal, se întâlnește în mod regulat cu papa pentru a discuta cazurile supuse atenției sale. Misiunea Sfântului Oficiu era de a aplica doctrina Bisericii și de a pune capăt ereziilor.

OPERA NAZIONALE BALILLA: În 1926 este fondată ONB, sau Organizația Națională de Tineret, având ca scop acomodarea tineretului din Italia cu ideologia fascistă. Organizația era împărțită pe grupe de vârstă, separate pe sexe. Băieții mai mici (8-13 ani) erau cunoscuți drept *Balilla*, cei mai mari (14-18) ca *Avanguardisti*. Grupurile similare de fete se numeau *Micuțele italiene* și *Tineretele italiene*. Grupările fasciste de tineret amenințau să submineze organizațiile catolice de tineret și, la fondarea lor, guvernul a dizolvat Cercetașii Catolici. A fost fondată o rețea vastă de preoți, astfel încât grupările ONB locale să-și aibă propriul capelan care să le ghideze în adorația religioasă, precum și în îndobâzirea și antrenamentul paramilitar.

PARTIDUL POPULAR: Fondat în 1919 ca partid politic național catolic de către un preot sicilian, Luigi Sturzo, cu aprobarea papei Benedict al XV-lea. În alegerile parlamentare din 1921 Partidul Popular Italian (PPI) câștigă peste 20% din locurile de deputați. Considerat unul dintre principalele obstacole în impunerea unei dictaturi fasciste, partidul este subminat atunci când papa Pius al XI-lea învederează faptul că el îl sprijinea pe Mussolini. Partidul este dizolvat în noiembrie 1926 cu toate că Mussolini avea să suspecteze mult timp faptul că elemente din PPI încercau în secret să se reorganizeze în cadrul Acțiunii Catolice.

PARTIDUL SOCIALIST: Fondat în 1892, Partidul Socialist Italian ajunge să domine stânga din Italia, fiind mai puternic în nordul și în centrul țării. Divizat într-o ramură reformistă și una luptând pentru

revoluție – cu Benito Mussolini printre liderii celei de-a doua –, partidul se scindează în 1912 prin epurarea reformiștilor. El atinge culmea în alegerile parlamentare din 1919, câștigând aproape o treime din voturi și căpătând controlul asupra multor orașe și târguri. În 1921 o facțiune disidentă se desprinde și ia naștere Partidul Comunist. În anul următor, partidul suferă încă o scindare, atunci când aripa reformistă se desprinde pentru a forma Partidul Socialist Unit. În 1924, liderul acestuia, Giacomo Matteotti, avea să fie asasinat de niște agresori fasciști conduși de un italiano-american. În 1926, Mussolini scoate în afara legii Partidul Socialist și diferitele „progenituri” ale acestuia.

PROLOG

Roma, 1939

Suferind, în vârstă și supraviețuind cu greu problemelor circulației din anul precedent, papa Pius al XI-lea îl implora pe Dumnezeu să-i mai acorde câteva zile. Ședea la biroul său aflat la al treilea etaj la Vatican, îmbrăcat cu roba sa albă, cu un baston rezemat de perețele cel mai apropiat. Într-o parte, ca un memento al zilelor demult trecute, se aflau busola ruginită și barometrul pe care le folosisese în ascensiunile sale pe cele mai înalte piscuri ale Alpilor. Diapazonul vechi rămăsese închis într-un sertar. Trecuseră foarte mulți ani de când îl scosese pentru ultima oară. Mândru de vocea lui și dornic să se asigure că urechea muzicală nu îl părăsise, exersa ori de câte ori putea, însă numai atunci când era absolut sigur că nimeni nu-l auzea. Acum, știind că sfârșitul îi era aproape, verifica fiecare sertar, asigurându-se că hârtiile sale erau în ordine.

Ani la rând papa se bucurase de o sănătate bună și observatorii se minunaseră de programul său de pedepsire. El insistase să cunoască toate amănuntele afacerilor de la Vatican și să decidă totul, indiferent de cât de semnificativ ar fi fost. Acum, fiecare zi constituia o provocare, fiecare pas îi provoca dureri. Noaptea, incapabil să doarmă, stătea culcat, treaz, cu picioarele zvâcnind din pricina venelor umflate, astrmul transformând respiratul într-o luptă și, ceea ce era cel mai rău, era chinuit de sentimentul că ceva era cum nu se putea mai greșit.

Ziua, lumina se răspândea în biroul său prin cele trei ferestre care dădeau spre piața Sfântul Petru. Însă noaptea, mica sa veioză de birou arunca o strălucire galbenă peste foile din fața sa. Dumnezeu, gândea el, îl ținuse în viață cu un scop. El era

vicarul lui Dumnezeu pe pământ. Nu putea muri înainte să spună ce avea de spus.

Papa îi convocase pe toți episcopii la Roma pentru a-i asculta ultimul mesaj. Adunarea urma să se țină într-o săptămână și jumătate în Bazilica Sfântul Petru pe 11 februarie 1939. Avea să marcheze cea de-a zecea aniversare a Tratatelor laterane, acordul istoric pe care Pius al XI-lea îl încheiase, punând astfel capăt deceniilor de ostilitate dintre Italia și Biserica catolică italiană. Cu aceste tratate, separația dintre Biserică și stat, care marcase Italia modernă încă de la fondarea acesteia cu șaizeci și opt de ani în urmă, luase sfârșit. O nouă eră începea, Biserica fiind un partener binevoitor al guvernului fascist al lui Mussolini.

În 1922, cu șaptesprezece ani în urmă, Achille Ratti, recent numit cardinal, fusese o alegere surpriză pentru a-i succeda papei Benedict al XV-lea. Și-a luat numele de Pius al XI-lea. Ceva mai târziu, în același an, în tumultul violenței de amploare, Benito Mussolini, liderul fascist în vârstă de treizeci și nouă de ani, devine prim-ministru al Italiei. Din acel moment, cei doi bărbați ajung să depindă unul de celălalt. Dictatorul se bizaia pe papă pentru a-și asigura sprijinul catolicilor față de regimul său, prin aceasta conferindu-i atât de necesara legitimitate morală. Papa conta pe Mussolini pentru a-l ajuta să restaureze puterea Bisericii în Italia. Acum, cu stiloul în mână, gândindu-se la anii aceia, Pius simțea un regret profund. Își permisesese să se lase condus pe căi greșite. Mussolini părea să considere că era însuși Dumnezeu și îl îmbrățișase pe Hitler, omul pe care papa îl disprețuia pentru subminarea bisericii în Germania și pentru propagarea propriei sale religii păgâne. Dureroasa scenă la care Roma fusese martoră în primăvara precedentă îl bântuia. Atunci când Führerul străbătuse străzile istorice într-o procesiune triumfală, o mare de steaguri naziste, roșu cu negru, împânziseră orașul.

La două luni după vizita lui Hitler, Mussolini șoca întreaga lume prin proclamația potrivit căreia italienii erau o rasă pură, superioară. Cu toate că evreii trăiseră în Roma încă de dinaintea epocii lui Isus, aceștia erau acum oficial socotiți o rasă nocivă. Papa era îngrozit. De ce, se întreba el în timpul unei audiențe publice, era Italia atât de nerăbdătoare să-l imite pe Führer? Întrebarea l-a înfuriat pe Mussolini, căci nimic nu-l supăra mai tare decât să fie numit „marioneta lui Hitler“. Oamenii din cercurile apropiate papei s-au

grăbit să repare gafa. Simțindu-se mai în largul lor în ceea ce privea regimurile autoritare decât cu democrațiile și temându-se să nu piardă din multele privilegii pe care Mussolini le acordase Bisericii, ei considerau că odată cu vârsta papa devenea extrem de nesăbuit. Îi îndepărtase pe liderii naziști. Acum, se îngrijorau ei, puneă în pericol legăturile Vaticanului cu regimul fascist al lui Mussolini.

În cartierul său general de pe celălalt mal al râului Tibru, Mussolini se dezlănțuia împotriva papei. Dacă italienii continuau să meargă la liturghii, acest lucru se întâmpla fiindcă el îi îndemnase să o facă. Dacă n-ar fi fost el, anticlericii ar fi alergat pe străzile Italiei, jefuind bisericile și turnându-le ulei de ricin pe gât preoților, care s-ar fi făcut mici de frică. Dacă fiecare clasă și sală de judecată avea un crucifix pe perete, dacă preoții predau religia în toate școlile publice din Italia, era pentru că Mussolini ordonase astfel. Dacă fonduri de stat generoase erau utilizate pentru a sprijini Biserica, acest lucru se întâmpla pentru că așa voise el, toate acestea făcând parte din efortul său menit a crea o înțelegere reciproc avantajoasă între guvernul său fascist și Vatican.

Pius a stat treaz până târziu în seara zilei de 31 ianuarie făcându-și însemnări pentru adunarea episcopilor. Cândva un energic „montaniard” cu plămânii zdraveni, papa ajunsese un emaciat, fața sa odinioară plină era acum brăzdată de riduri și stafidită. Și totuși, pentru toți cei care îl vedeau era limpede cât de hotărât era să țină acea cuvântare. Nu voia să moară înainte să-i avertizeze pe episcopi că spionii fasciști se aflau pretutindeni, inclusiv în sălile Bisericii. Avea să fie ultima lui șansă de a denunța faptul că Mussolini îmbrățișase rasismul nazist.

În săptămâna rămasă până la cuvântare, rezerva de energie a papei începu să-l trădeze. Incapabil să stea în picioare, căzu la pat. Cardinalul Eugenio Pacelli, care, în calitatea sa de secretar de stat, era locțiitorul papei, îl imploră să amâne adunarea. Papa nici nu a dorit să audă de asta și a cerut cotidianului Vaticanului să raporteze că starea sănătății sale era bună. Pe 8 februarie, îngrijorat că s-ar fi putut să nu fie destul de puternic pentru a ține cuvântarea peste trei zile, ordonă tipografiei Vaticanului să tipărească exemplare ale acesteia pentru toți episcopii. În seara următoare, starea sănătății sale s-a înrăutățit și în primele ore ale zilei de 10 februarie respirația i-a devenit și mai anevoioasă. Servitorii, având grijă să nu-i deranjeze mitra

albă de pe cap, îi fixară o mască de oxigen pe figură. La ora patru dimineața, l-au trezit pe cardinalul Pacelli. Acesta s-a grăbit să ajungă la căpătâiul papei, căzând în genunchi pentru a se ruga. Avea ochii înroșiți din cauza lacrimilor.

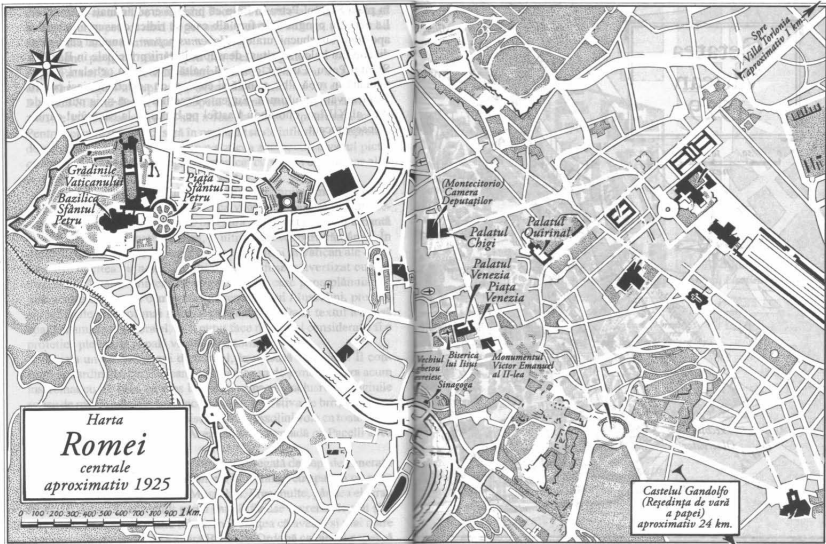
Zăcând pe patul său simplu din fier, stingându-se puțin câte puțin, Pius al XI-lea și-a dat ultima suflare. Dumnezeu nu i-a ascultat ultima rugă. Arhiepiscopii aveau să se întâlnească cu el nu în Bazilica Sfântul Petru, ci în Capela Sixtină, unde, în după-amiaza zilei de 10 februarie, trupul său a fost depus pe o platformă înaltă. Pentru cei care îl cunoscuseră în perioada sa de înflorire, era aproape de nerecunoscut. Părea că altcineva zăcea acolo, sub tavanul pictat cu fresce de către Michelangelo, îmbrăcat cu sutana din mătase albă și mitra roșie tivită cu blană de hermină.

Pe malul opus al Tibrului, Mussolini a întâmpinat moartea papei cu un mormăit de ușurare, dornic ca veghea papală să nu interfereze cu următoarea sa întâlnire cu Clara Petacci, tânăra lui amantă cu ochii verzi. Cu toate acestea, o ultimă preocupare rămânea. În decursul anilor pusese la punct o rețea de spioni la Vatican ale căror rapoarte le citea cu nesaț. În ultimele zile fusese avertizat cu privire la cuvântarea aniversară incendiară pe care papa plănuia s-o țină pentru a denunța campania antisemită a lui Mussolini, precum și legăturile sale tot mai strânse cu Führerul. Dacă textul avea să apară acum, se îngrijora el, ar fi putut face rău, fiind considerat a fi o profetică pledoarie papală venită din mormânt.

Exista un om, se gândi dictatorul, în măsură să-l ajute. Îl contactă pe cardinalul Pacelli, care, în calitatea sa de șambelan, era acum însărcinat cu tot ceea ce Pius lăsase în urma sa, inclusiv cu paginile scrise de mână, adunate în teanc pe birou, și cu stiva de broșuri recent tipărite, gata să fie înmânate episcopilor. Mussolini voia ca toate copiile discursului să fie distruse. Avea motive să creadă că Pacelli avea să-i facă această favoare.

Dintr-o familie romană de vază, strâns legată de papi de generații întregi, Pacelli își petrecuse ultimele luni trăind cu spaima că papa avea să-și facă un dușman din Mussolini. Prea multe, gândea el, erau în joc. Îi datora foarte mult papei care îl făcuse secretar de stat și îl promovase în atât de multe feluri. Însă simțea că avea o și mai mare responsabilitate aceea de a apăra Biserica. Ordonă ca biroul papei să fie eliberat și copiile tipărite ale discursului confiscate.

Trei săptămâni mai târziu, o mare mulțime aștepta impacientată în piața Sfântul Petru în timp ce prelații erau adunați în conclav. La apariția panglicii de fum alb care se ridica deasupra palatului apostolic, au izbucnit uralele. *Habemus papam*, a anunțat cardinalul diacon din balconul situat deasupra intrării principale în Bazilica Sfântul Petru. Curând, o siluetă înaltă, zveltă, cu ochelari, înveșmântată în robă albă, papală și cu tiara cu nestemate, ieși pentru a binecuvânta mulțimea. Eugenio Pacelli avea să-și ia numele de Pius al XII-lea, onorându-l astfel pe bărbatul la căpătâiul căruia plânsese recent.

Harta
Romei
centrale
aproximativ 1925

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1 km.

Grădinile
Vaticanului
Bazilica
Sfântul
Petru

Piața
Sfântul
Petru

(Montecitorio)
Camera
Deputaților

Palatul
Chigi

Palatul
Quirinal

Palatul
Venezia
Piața
Venezia

Biserica
lui Iliuș
Sinagoga

Monumentul
Victor Emanuel
al II-lea

Spre
Villa Torlonia
aproximativ 1 km.

Castelul Gandolfo
(Reședința de vară
a papei)
aproximativ 24 km.

Cetatea Vatican 1929

0 50 100 150 200
metri

Roma

Zidul care străpunge drept graniță internațională

Vechiul Observator

Vechiul Observator

Grădini

Calea ferată de incintă a Vaticanului - construcție începută în 1929 și terminată în 1933

Intrarea la Muzeul Vaticanului

Muzeu

Biblioteca Vaticanului și Arhivele secrete

Curtea Belvedere

Capela Sixtină

Bazilica Sfântul Petru

Sacristia

Oficiu postal

Curtea San Damaso

Poarta Sant' Anna

Barăcile Gărzii Elvețiene

Ușa din bronz de la intrarea în Palatul Vatican

Piața Sfântul Petru

Palatul Sfântului Scaun

Roma

PARTEA ÎNTÂI

Papa și dictatorul

CAPITOLUL 1

Un nou papă

Dincolo de poarta Vaticanului, o mulțime mică se aduna, aplaudând limuzinele negre în timp ce acestea își făceau intrarea înăuntru zidurilor medievale. Ca semn de recunoaștere, de apreciere, sau pur și simplu din obișnuință, fiecare cardinal care sosea flutura din mână într-o binecuvântare ecleziastică de pe bancheta din spate a mașinii. De o parte și de cealaltă a porții stătea câte un soldat din garda elvețiană înveșmântat în costumul ca de arlechin, salutând cu mâna înmănușată în alb, ridicată la casca strălucitoare. Ceva mai târziu, odată cu ultimul cardinal care și-a găsit locul în palatul Vatican, șase oficiali au trecut în mare viteză pe holurile lungi și reci, sunând fiecare din clopoțelul său. Când ultimul dintre privitori a ieșit, o voce a rostit: „*Extra omnes!*“ Strângând în mână un lanț pe care se afla masiva cheie antică, un prinț Chigi, maestrul de ceremonii al conclavului, a încuiat ușa grea pe dinafară. Cardinalul Pietro Gasparri, șambelanul, a încuiat-o pe dinăuntru. Ferestrele erau ferecate. Era joi, 2 februarie 1922. Ușile nu aveau să se redeschidă până ce nu era ales noul papă.

Cu numai două săptămâni în urmă, o tuse persistentă începuse să-l sâcăie pe papa Benedict al XV-lea. Cu toate că era un bărbat mic de statură, delicat, care încă din copilărie mergea schiopătând ușor — bârfitorii de la Vatican îl numiseră „micuțul“ — el nu era prea bătrân și se bucurase de o sănătate bună în timpul primilor șapte ani petrecuți pe tronul Sfântului Petru. Dar ceea ce debutase ca o bronșită

se transformase repede într-o pneumonie și Benedict, în vârstă de șaizeci și opt de ani, primi ultima împărtășanie. În după-amiaza următoare, culcat pe patul lui simplu, din fier, își pierdu cunoștința. În dimineața zilei de 22 ianuarie, murea.¹

La moartea genialului, dar represivului Pius al X-lea în 1914, exact când a izbucnit și Marele Război, Giacomo Della Chiesa fusese o alegere neobișnuită. Atunci când cei cincizeci și doi de cardinali s-au adunat la sfârșitul lunii august a aceluiași an pentru a alege un succesor, Della Chiesa fusese numit cardinal cu numai trei luni în urmă. Născut într-o familie aristocratică, nu-l prindea rolul de pontif. Cu toate că avea un comportament demn și maniere alese, era mic de statură, cu un ten pământiu, un smoc de păr negru, încâlcit, și dinți protuberanți. La el totul părea ușor strâmb, de la nas, gură, ochi și până la umeri.²

Ca tânăr preot, Della Chiesa a lucrat la cabinetul secretarului de stat al Vaticanului, care se ocupa de relațiile Sfântului Scaun cu guvernele din toată lumea. Aici a reușit să treacă prin diverse ranguri până în 1913, când a fost trimis la Bologna pentru a deveni arhiepiscop.

Unii erau de părere că plecarea lui Della Chiesa de la Vatican a fost opera cardinalului Merry del Val, secretar de stat și principalul partener al papei Pius al X-lea în cruciada menită să zdrobească orice semn de „modernism” din cler. Papa era îngrijorat că ideile moderne înlocuiau învățăturile bisericii vechi de secole. Deosebit de nocive, în opinia papei, erau credințele în drepturile individului și în libertatea religioasă, laolaltă cu noțiunile eretice potrivit cărora Biserica și statul ar trebui să fie separate, iar credința ar trebui să se pună de acord cu lecțiile despre știință. Considerându-l pe Della Chiesa prea moderat, del Val l-a vrut cât mai departe de sediul puterii bisericii.³

La cel de-al zecelea tur de scrutin, Della Chiesa a adunat – cu greu – două treimi din voturile necesare. Unul dintre adepții politiciii de mână forte ai lui Merry del Val, cardinalul De Lai, l-a umilit pe noul papă cerând ca votul său să fie examinat pentru a se asigura că nu votase pentru sine însuși.

Pius murise în vremuri grele pentru italieni, însă decesul succesorului său în 1922 a survenit în toiul unor tulburări și mai mari. Mulți se temeau că revoluția putea izbucni în orice moment, deși părerile

erau diferite în ceea ce privea probabilitatea ca aceasta să fie declanșată de către socialiști sau de către fasciști. Marele Război, în care elitele își puseseră speranța că avea să ajute la unificarea italienilor divizați și la adunarea populația în jurul guvernului, nu realizase nici una, nici alta. Peste o jumătate de milion de italieni muriseră și un număr și mai mare se întorseseră răniți. O armată demobilizată revenise acasă pentru a găsi puține slujbe. Liderii politici ai țării păreau incapabili să găsească o modalitate de ieșire din criză.

Socialiștii, al căror număr crescuse în ultimele decenii, speraseră să ajungă la putere bizuindu-se pe furia populară. Muncitorii ocupau fabricile din Torino, Milano și Genova. Agricultorii făceau grevă amenințând vechea clasă a proprietarilor de pământ din mediul rural. În Rusia, cu numai doi ani înainte, în 1917, o revoluție comunistă adusese bolșevicii la putere și distrusese vechea ordine țaristă. Încurajați de exemplul lor, protestatarii italieni visau la un viitor în care muncitorii și țăranii aveau să conducă.⁴

Cu toate acestea, socialiștii trebuiau să facă față unei amenințări violente venite din interior. La scurt timp după război, Benito Mussolini, în vârstă de treizeci și nouă de ani și cândva unul dintre cei mai remarcabili socialiști, fondase o nouă mișcare – cea fascistă. Mișcarea îi atrăgea masiv pe veteranii de război nemulțumiți. Curând, bande fasciste au apărut în cea mai mare parte a țării. Primii săi recruți veneau, ca și Mussolini, din stânga eșichierului politic și împărtășeau ura față de biserică și de preoți. Și totuși, Mussolini și-a schimbat rapid centrul atenției de la a-i critica pe preoți și pe profitorii de război la a-i denunța pe socialiști, vinovați de a se fi opus intrării Italiei în război. Recruții au început să apară în număr tot mai mare din extrema dreaptă.

Din cartierele lor generale situate în orașele din nordul și centrul Italiei, fasciștii, cu cămășile lor negre, se înghesuiau în mașini și se dezlănțuiau în sate, dând foc sălilor sindicatelor, încăperilor unde se țineau adunările socialiștilor și sediilor ziarelor de stânga. Mussolini deținea într-o mică măsură controlul asupra acestor *squadristi*, care erau conduși de șefi fasciști locali, supranumiți *ras*. Începând din 1919 și cu o frecvență și o dimensiune crescânde, în următorii trei ani bandele i-au atacat pe oficialii și activiștii socialiști, bătându-i și turnându-le pe gât ulei de ricin. Cuprinși de panică,

primarii socialiști și consilierii orășenești au fugit, lăsând o mare parte din Italia sub controlul atacatorilor fasciști.⁵

Aceste „expediții de pedepsire“ aveau, de asemenea, ca țintă și pe membrii partidului politic catolic al Italiei. Partidul Popular era nou la acea vreme, o încercare a catolicilor italieni de a concura pentru influență politică. Faptul că Vaticanul privea cu îngăduință apariția unui partid catolic în Italia marca o nouă evoluție. În 1861, Victor Emmanuel al II-lea, regele statului savoiard ce cuprindea orașul Torino și nord-vestul Italiei, proclamase un Nou Regat al Italiei, având anexată o bună parte din peninsula italiană. Printre teritoriile pe care le dobândise printr-o combinație de rebeliune și cucerire se regăsea cea mai mare parte a pământurilor cârmuite mult timp de către papi. Numai Roma și hinterlandul acesteia rămăseseră ca parte a statelor papale. Apoi, în 1870, armata italiană a ocupat și Roma, declarând-o noua capitală a națiunii. Papa Pius al IX-lea s-a retras la Vatican, jurând să nu mai iasă dintre zidurile acestuia până ce statele papale aveau să fie restaurate.

Papa l-a excomunicat pe rege și le-a interzis catolicilor să voteze în alegerile naționale sau să candideze pentru parlament, sperând să câștige sprijin internațional pentru ca Roma să revină sub conducerea papală. Și totuși, pe măsură ce secolul al XIX-lea se stinge, această perspectivă părea tot mai îndepărtată. Între timp, o nouă amenințare se profila odată cu rapida dezvoltare a mișcării socialiste. Încă din timpul lui Pius al IX-lea, la jumătatea secolului al XIX-lea, papii condamnaseră socialismul. În 1891, în faimoasa sa enciclică, *Rerum novarum*, papa Leon al XII-lea i-a acuzat pe socialiști că „influențează sentimentele celor sărmani față de cei bogați“. El a criticat propunerea lor de abolire a proprietății private. Încă din zorii noului secol, Vaticanul a lăsat să se înțeleagă limpede că socialismul era unul dintre cei mai teribili dușmani ai Bisericii.

Odată cu expansiunea dreptului de vot în Italia la începutul secolului XX, interdicția votării impusă de către Vatican a devenit o chestiune imposibil de susținut. Dacă Biserica nu avea să întreprindă ceva, părea foarte probabil ca socialiștii să ajungă la putere. În noiembrie 1918, Luigi Sturzo, un preot sicilian s-a întâlnit cu secretarul de stat al Vaticanului, cardinalul Pietro Gasparri, pentru a discuta planurile sale cu privire la înființarea unui partid catolic, care să se numească Partidul Popular Italian. Acesta urma să ofere

o platformă progresistă menită să atragă țărănimea și muncitorimea aflată în rândurile socialiștilor. Partidul a fost lansat în mod formal în primele luni ale anului următor, cu binecuvântarea lui Benedict al XV-lea. Până în 1922 ajunsese printre cele mai mari din țară.⁶

În acel an, conclavul s-a transformat într-o demascare între două facțiuni. De o parte erau acei cardinali supranumiți *zelanti*, intransigenții. Aceștia priveau cu nostalgie spre epoca papei Pius al X-lea, dornici să reia cruciada Bisericii împotriva vremurilor moderne. De cealaltă parte, moderații, supranumiți „politicienii”, sperau să continue politicile papei Benedict al XV-lea, mai moderate și mai deschise spre exterior. Merry del Val, secretarul de stat al lui Pius al X-lea, conducea primul grup, în timp ce Pietro Gasparri, secretarul de stat al lui Benedict al XV-lea se afla în fruntea moderaților. Conclavul se configura ca o bătălie epopeică pentru direcția pe care Biserica catolică avea să o adopte în secolul XX, făcându-l să fie cu atât mai dramatic din pricina incertitudinii rezultatului. Părea improbabil ca vreuna din cele două facțiuni să poată obține două treimi din voturile necesare pentru alegere și, evident, nu exista niciun candidat de compromis.⁷

Dacă uneori cardinalului Gasparri i se spunea *pecoraio*, păstorul, termenul nu era utilizat în sens pastoral. În vârstă de șaizeci și nouă de ani la momentul conclavului, el provenea dintr-o familie de țărani dintr-un sătuc de crescători de oi din munții Apenini din Italia Centrală. Porecla – de care el era încântat – semnifica împreună cu conotațiile referitoare că era un țărănoi, un parvenit printre sofisticății din ierarhia Vaticanului. Când era copil, familia sa urca în fiecare primăvară cu turmele în munți, coborând toamna în valea unde îl trimiteau pe Pietro la școala parohială. Fiind un copil inteligent, a intrat la seminarul catolic pentru a-și continua educația, însă, spre deosebire de mulți dintre cei cu funcții înalte în diplomația Vaticanului, el nu a urmat prestigioasa Academie Pontificală a Nobililor Eccleziști din Roma, unde, în mod tradițional, erau trimiși fiii aristocraților.

Gasparri se transformase într-un adult scund, plinuț, un preot care părea să se miște fără să-și ridice picioarele de pe pământ.

Îmbrăcămintea sa „arăta o indiferență neobișnuită față de îngrijire“. Însă el se bucura de popularitate printre membrii corpului diplomatic, compensând în bonomie ceea ce îi lipsea în eleganță. Gesticulând cu mișcări largi, cu ochii strălucitori și râzând deseori, își așeza mereu boneta roșie la loc, pe cap. Gasparri considera – și alții considerau la fel – că are agerimea unui țăran muntean, intuiție, tenacitate și capacitate de a munci din greu. „Ochii săi negri și inteligenți, nota un observator, îi trădau dibăcia.“⁸

În seara de 2 februarie, conclavul a început în Capela Sixtină, cu fiecare dintre cei cincizeci și trei de cardinali ocupându-și locul la o măsuță. Printre marii absenți se numărau cei doi cardinali din Statele Unite, aflați încă pe un vapor undeva în Atlantic. Cei treizeci și unu de italieni dețineau majoritatea și numai cu sprijinul acestora ar fi putut cineva să fie ales. La altarul din fața capelei se găsea un crucifix mare și șase lumânări aprinse. De fiecare dată când se vota, cardinalii se apropiau de altar, unul câte unul, în ordinea vechimii în funcție. La baza altarului se lăsau în genunchi, petreceau un moment rugându-se și recitând un legământ în latină, promițând să-l aleagă pe acela pe care considerau ei că ar vrea Dumnezeu să fie ales. Își depuneau buletinul de vot împăturit și apoi se închinau în fața crucii înainte de a reveni la locurile lor.

În fiecare dimineață au avut loc câte două tururi de scrutin și câte două după-amiaza. Trei cardinali, aleși prin tragere la sorți, numărau voturile. Ritul solemn s-a repetat și în zilele următoare de paisprezece ori, viciat o singură dată, atunci când, ridicându-se din scaunul său, un cardinal dominican s-a lovit de măsuța sa, vărsând călimara cu cerneală peste sutana albă.⁹

Doisprezece cardinali au fost votați. În cea de-a doua zi, Merry del Val a atins un număr maxim de 17. Gasparri a primit 24 de voturi la cel de-al șaselea tur, rămânând totuși la același număr și la cel de-al șaptelea și al optulea tur. În afara Vaticanului, o mulțime mare de romani – atât curioși, cât și cucernici – așteptau nerăbdători. „Un singur lucru este cert, relatează ziarul francez *Le Figaro*, nimeni nu știe nimic.“¹⁰ Cardinalul Gasparri și-a petrecut noaptea de după cel de-al optulea tur de scrutin stând culcat în pat, conștient că nu va deveni papă niciodată. În dimineața următoare, înainte ca al treilea vot al zilei să înceapă, s-a dus să-l vadă pe cel mai tânăr membru al conclavului, Achille Ratti. I-a transmis acestuia, care fusese făcut cardinal

cu numai câteva luni înainte, că avea să-și îndemne suporterii să-și schimbe votul în favoarea lui.

*
* *

Ratti se născuse în 1857 în orașelul Desio, în regiunea Brianza, profund catolică, la nord de Milano, unde tatăl său conducea o fabrică de mătase. Mama sa, o evlavioasă catolică, era genul de femeie organizată și intimidantă, care părea să fie născută pentru a conduce ceva mult mai important decât o gospodărie. În ultimii ani, Ratti vorbea adesea despre ea cu adâncă afecțiune și respect, dar niciodată n-a vorbit despre tatăl său. La momentul nașterii sale, Desio și Milano făceau parte din Imperiul Austro-Ungar, iar cea mai timpurie amintire a sa de la vârsta de doi ani era cea cu tatăl lui spunând că în apropiere se duceau lupte între forțele franceze și savoiarde și armata austriacă.¹¹ În câteva săptămâni, amestecătura de ducate și regate care alcătuiseră peninsula italiană s-a dizolvat și o nouă națiune italiană unificată a luat naștere.

Neexistând nicio școală în Desio, la vârsta de zece ani Achille a fost trimis să locuiască împreună cu unchiul lui, un preot paroh din orașelul Asso, în apropierea lacului Como. Gospodăria unchiului său era animată de prezența frecventă a preoților din vecinătate, care formau un grup gregar. Achille a decis că și el voia să fie preot și curând a plecat la seminar. Se întorcea în fiecare vară, dar nu acasă la părinții săi, ci la unchiul lui. Seminarul impunea o disciplină feroce. Preoții trebuiau să se supună fără să crâcnească, iar regulile trebuiau respectate întocmai. Niciuna dintre aceste probleme nu l-a deranjat pe studiosul băiat.¹² Colegii săi de clasă l-au numit „micul bătrân“, căci Achille prefera mai degrabă să fie lăsat în pace cu meditațiile sale, decât să se joace cu alți copii.¹³

În 1875, Ratti a intrat la seminarul din Milano pentru a se pregăti pentru preoție. Citea cu nesaț nu numai clasicii italieni, cum ar fi Dante, ci și literatură engleză și americană. Își exprima asemenea preocupări pentru provocările cărora trebuiau să le facă față Jim, camaradul-sclav al eroului lui Mark Twain, Huckleberry Finn, încât colegii l-au poreclit *l'africano*. Cu toate că porecla n-avea să i se lipească, Achille s-a declarat el însuși încântat de ea, spunându-le colegilor că într-o bună zi avea să servească drept misionar în Africa.

Autorul preferat al lui Ratti era marele scriitor milanez, Alessandro Manzoni. Într-o zi, cu mulți ani mai târziu, pe când era papă, maestrul său de ceremonii a intrat în biroul lui, îngenunchind așa cum era obiceiul, pentru a primi instrucțiunile. Papa se plimba prin încăpere, absorbit de lectura cu voce tare a unui pasaj din romanul lui Manzoni, *Logodnicii*. Trecuseră douăzeci de minute până ce s-a oprit și atunci l-a observat pe clericul îngenuncheat. Papa s-a scuzat pentru întârziere, dar a adăugat cu un zâmbet: „Acestea sunt pagini care merită să fie ascultate în genunchi, monseniore!“.¹⁴

După patru ani petrecuți la Milano, Ratti s-a mutat la Roma pentru a-și continua studiile la Colegiul Lombard, recent deschis. Roma fusese condusă de papi mai bine de un mileniu, dar cu nouă ani înainte fusese cucerită și era acum capitala recent unificatei națiuni italiene.

Înalt de un metru șaptezeci și trei, rotofei, cu părul blond, rar, Ratti purta deja ochelari de vedere rotunzi, care au devenit semnul său distinctiv, oferindu-i înfățișarea unui tânăr savant. Hirotonisit la Roma în decembrie 1879 în vasta Bazilică Sfântul Ioan din Lateran, rămâne în Cetatea Eternă pentru alți trei ani, studiind la Universitatea Gregoriană, unde cursurile facultății iezuite se țineau în limba latină.

În 1882, Ratti se întorsese la Milano, urmând a fi numit profesor de Elocvență sacră și Teologie la Marele Seminar din oraș. În pofida titlului său, el nu era teribil de elocvent. Era atât de concentrat asupra exprimării perfecte, încât vorbea într-un ritm chinuitor de lent, străduindu-se să găsească vorbele potrivite și apoi corectându-se în mod constant atunci când credea că ceea ce spusese nu fusese tocmai bine.¹⁵ Niciodată sociabil, Ratti se simțea câteodată mai în largul său printre cărți decât printre oameni. După șase ani petrecuți ca profesor, devine asistent la Biblioteca Ambrosiana din Milano, ale cărei colecții de manuscrise vechi, inegalabile, includ comori printre care și *Codice atlantico* al lui Leonardo da Vinci. El cunoștea nu doar latină, ci și greacă, franceză și germană.

Însă Ratti nu era un simplu soarece de bibliotecă. Fiind tânăr la Milano, își cultivase pasiunea pentru alpinism și se alăturase filialei locale a Clubului Alpin Italian. În fiecare iarnă, împreună cu partenerul lui de cățărare, un camarad preot, obișnuia să studieze toate materialele pe care le putea găsi în împrejurimile munților pe

care plănuiau să-i cucerească în vara următoare. Succesul, era el convins, era doar o chestiune de planificare atentă. Din 1885 până în 1911, a luat parte la o sută de ascensiuni în Alpi, toate la peste 2 700 m altitudine.¹⁶ Șocul aerului rece, forța stâncilor alpine, peisajul care se întindea dedesubt, toate erau mărturia gloriei creației lui Dumnezeu.¹⁷

Când prefectul Bibliotecii Ambrosiana a murit în 1907, Ratti, pe atunci în vârstă de cincizeci de ani, i-a luat locul. Patru ani mai târziu, șeful bibliotecii de la Vatican a hotărât că era timpul să-și găsească un succesor. Ca director al unei biblioteci, a doua ca reputație după cea a Vaticanului, Achille Ratti nu constituia ceea ce s-ar putea numi o alegere surprinzătoare. Ziarul din Milano a anunțat numirea, însoțind-o de o fotografie. Aceasta înfățișa un prelat cu un început de chelie, însă ochelarii săi cu lentile mici și rotunde continuau să reprezinte trăsătura inconfundabilă a lui Ratti. Împreună cu mina sa serioasă – unii ar numi-o melancolică –, ochelarii i-au conferit înfățișarea unui intelectual cleric ursuz. Pe de altă parte, el a dat dovadă de un interes patern față de personalul bibliotecii. Pentru a-i ajuta pe angajați să-și hrănească familiile în timpul Marelui Război, el a obținut permisiunea papei Benedict al XV-lea de a transforma grădina Vaticanului într-o grădină de legume pentru uz propriu. Când unul dintre ei se îmbolnăvea, Ratti în persoană îi livra un dar constând în dulciuri sau într-o sticlă de vin bun.¹⁸

Dacă Ratti ar fi rămas bibliotecar la Vatican, după cum presupusese el că avea să se întâmple, n-ar fi avut niciodată ocazia de a deveni papă în 1922. Dar în martie 1918 primește o solicitare surprinzătoare. Benedict al XV-lea voia ca el să meargă imediat la Varșovia în calitate de emisar personal pentru a îndeplini o însărcinare delicată. El n-avea niciun fel de experiență în diplomatie și nu cunoștea nimic în mod deosebit despre Polonia, deși, în mod bizar, atunci când nominalizarea sa a fost discutată de către cardinalii Congregației Afacerilor Eccleziastice Extraordinare, aceștia au crezut în mod eronat că el vorbea poloneza.¹⁹ La șaiszeci și unu de ani, Ratti era emoționat în legătură cu noua sa însărcinare, însă, obedient, în luna mai pornește la drum. Fusesse lăsat să creadă că va

lipsi doar câteva luni, însărcinat fiind cu pregătirea unui raport către papă cu privire la situația polonezilor.

Carnagiul Marelui Război de-abia luase sfârșit atunci când Ratti ajunge la Varșovia. Polonezii se pregăteau pentru renașterea națiunii lor independente, care, în cea mai mare parte, se aflase sub dominație rusă aproape un secol, iar restul timpului sub control german. Sarcina lui Ratti era delicată, căci granițele noului stat polonez nu erau încă trasate, iar presiunile erau mari.

În călătoriile sale prin țară, unul dintre sentimentele pe care bibliotecarul Vaticanului le auzea exprimate cel mai des de către cler era cel de ură față de evrei, pe care îi vedea ca pe dușmanii Poloniei catolice. În timp ce procentajul de evrei din Italia era mic, de numai unul la mie, în Polonia, o zecime din populație era formată din evrei. În urmă cu zece ani, Ratti luase lecții de ebraică de la rabinul-șef din Milano, iar populația evreiască a orașului, larg asimilată, nu-i pricinuise nicio îngrijorare.²⁰ Dar în timp ce relațiile sale cu comunitatea evreiască din Milano fuseseră cordiale, el era conștient că Vaticanul avea o mult mai întunecată concepție despre evrei.

Istoria demonizării evreilor de către Biserică este una veche, datând din vremurile apariției creștinismului ca sectă evreiască. În 1555, papa Paul al IV-lea a emis o bulă papală, *Cum nimis absurdum*, prin care decidea ca toți evreii din teritoriile de sub controlul său să locuiască în ghetouri. Contactele evreilor cu creștinii trebuiau să fie sever limitate, iar în privința slujbelor religioase acestea trebuiau să fie cât se poate de simple. Evreii, argumenta papa, fuseseră condamnați de Dumnezeu la „sclavie eternă” pentru păcatul lor de a-l fi ucis pe Isus și de a-i fi refuzat învățăturile. Abia în 1870, odată cu acțiunea de cucerire a Romei de către italieni, evreii au fost eliberați din ghetoul orașului.²¹

În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, *La Civiltà cattolica*, ziarul bilunar al iezuiților, controlat îndeaproape de Vatican, îi atacase fără milă pe evrei. Ziarul nu era citit de masele largi de catolici, căci era peste puterea lor de înțelegere. Mai curând, acesta oferea liderilor catolici de opinie, redactorilor ziarului și eșalonului superior al clerului o perspectivă asupra modului în care Vaticanul aborda chestiunile zilei. Un om aflat în poziția lui Achille Ratti la Biblioteca Ambrosiană citise probabil fiecare număr care apăruse.

„Evreii, punea în gardă unul dintre zecile de asemenea denunțuri din ziar, copii veșnic insolenți, încăpățânați, murdari, hoți, mincinoși, ignoranți, paraziții societății și calamitatea celor de aproape și de departe... au reușit să pună etichete pe... toate bunurile publice... și, în mod virtual, au preluat controlul nu doar asupra banilor... dar și al legii înseși în acele țări unde li se permisesse să dețină funcții publice.” În timp ce Biserica propovăduia de mult timp, ziarul supervizat de Vatican insista ca evreii să fie ținuti separat de creștini, altminteri aveau să-i transforme pe creștini în sclavii lor. „O, cum greșesc și cât se amăgesc, proclama ziarul, cei care cred că iudaismul este numai o religie... și nu, în fapt, o rasă, un popor și o națiune!” Ca un corp străin nociv, potrivit acuzelor ziarului, evreii n-ar putea fi niciodată loiali țării în care trăiesc, căci ei uneltesc să exploateze generozitatea celor care, proteste, le acordă drepturi egale.²² Era o campanie pe care ziarul avea să o reia în numai câteva luni de la alegerea lui Ratti ca papă, într-o serie de articole care îi blamau pe evrei pentru Revoluția din Rusia și care suna alarma împotriva unei conspirații evreiești de proporții al cărei scop era conducerea lumii.²³

Cufundat într-o Biserică în care asemenea moduri de a-i privi pe evrei erau adânc înrădăcinate, Ratti nu ar fi putut să rămână neafectat de profundul antisemitism întâlnit în Polonia. Se cunoaște din diversele rapoarte pe care le-a primit de la membrii elitei catolice poloneze, cât de preocupați erau aceștia de amenințarea evreiască percepută. Evreii erau acuzați că ar fi fost de partea invadatorilor germani în timpul recentului război și că ar fi servit drept cămătari rapaci în orașele și satele de pe tot cuprinsul țării. Ratti a fost mai ales izbit de acuzația potrivit căreia răspândirea mișcării bolșevice era opera evreilor.²⁴ Spre sfârșitul lui octombrie 1918, el a atribuit ultima tulburare din Polonia „partidelor extremiste înclinate spre dezordine: anarhiștii socialiști, bolșevicii... și evreii”.²⁵ La acea vreme, un val de pogromuri poloneze au condus la uciderea multor evrei și la incendierea caselor acestora. Cerându-i-se de către Benedict al XV-lea – mai puțin înțelegător față de teoria conspirației antisemite decât predecesorii săi – să verifice dacă poveștile despre aceste pogromuri erau adevărate, Ratti a răspuns că era greu de spus. Dar, a insistat el, evreii erau un element periculos. Cu toate că polonezii erau catolici buni și loiali, l-a informat el pe papă, se

temea că „pot cădea în ghearele influențelor malefice care le întind o cursă și care îi amenință“. Ratti nu a lăsat să se strecoare nicio umbră de îndoială cu privire la cine erau acești dușmani, adăugând: „Una dintre cele mai malefice și mai puternice influențe care se resimt aici, poate cea mai puternică și mai malefică, este cea a evreilor“.²⁶

Achille Ratti, arhiepiscop de Milano, 1921

În toamna anului 1919, Vaticanul a recunoscut oficial noul stat polonez. Misiunea lui Ratti a fost extinsă, iar el a fost numit nunțiu papal. În vara următoare, Armata Roșie, după o serie de lupte cu forțele poloneze în Marea Baltică și în Ucraina, a avansat în Polonia și s-a apropiat de Varșovia. Bărbați, femei și copii s-au înarmat, gata să-și apere orașul. În timp ce mulți străini au fugit, Ratti a rămas ferm pe poziții. Pe 15 august, în timp ce locuitorii înarmați așteptau agitați, o contraofensivă poloneză a respins trupele bolșevice. Pentru Ratti a constituit o experiență traumatizantă. Convingerea că democrațiile occidentale eșuaseră în înțelegerea amenințării comuniste nu avea să-l părăsească tot restul vieții.²⁷

În 1921, Benedict al XV-lea l-a rechemat pe Ratti în Italia, numindu-l arhiepiscop de Milano. Având puțină experiență pastorală, fiind cea mai mare parte a vieții sale bibliotecar, Ratti constituia o alegere surprinzătoare, însă papa fusese impresionat de competența sa, de devotamentul față de Biserică și de altruismul său.²⁸ Faptul că Ratti își trăise cea mai mare parte a vieții la Milano a jucat, fără îndoială, un rol important. Odată cu numirea a sosit și pălăria de cardinal care se cuvenea de drept celor mai de frunte arhidieceze din Italia, celor mai mari și mai înstărite.²⁹

În toiul conclavului, când *zelanti* și-au dat seama că nici Merry del Val și nici un alt candidat de-al lor n-aveau să câștige, au decis să se întâlnească în secret cu Achille Ratti. Se părea că ei se gândiseră că, fiind unul care nu se identifica cu vreuna din cele două facțiuni, el ar fi putut să fie un candidat de compromis care să aibă succes. Se gândeau și că ar fi putut să influențeze mai ușor pe cineva cu atât de puțină experiență în ierarhia bisericească, mai cu seamă dacă el și-ar fi pus alegerea pe seama sprijinului lor. Cardinalul De Lai, conducătorul congregației Vaticanului împuternicit cu alegerea episcopilor, l-a abordat pe Ratti, prezentându-i o ofertă, vorbind în numele a doisprezece cardinali din grupul său.

– Vom vota pentru dumneavoastră, Eminență, i-a spus De Lai, dacă Eminența Voastră va promite să nu-l aleagă pe cardinalul Gasparri în funcția de secretar de stat.

– Sper și mă rog, i-a răspuns Ratti, ca dintre atât de mulți cardinali care merită din plin, Sfântul Duh să aleagă pe altcineva. Dar, a adăugat el, dacă eu voi fi cel ales, într-adevăr, pe cardinalul Gasparri îl voi lua să-mi fie secretar de stat.³⁰

Dacă Ratti îi promisese deja lui Gasparri, nu este foarte limpede. Lipsindu-i experiența în afacerile Vaticanului, se prea poate ca el să fi vrut, în orice caz, să aibă alături un diplomat experimentat. Sau poate că avea mai mult simț practic decât credeau ei și recunoștea valoarea unui secretar de stat care avea să-l apere de cererile grupului de *zelanti*.

– Eminența Voastră ar face o greșeală gravă, l-a avertizat cardinalul De Lai.

– Mă tem că probabil nu va fi singura pe care aș face-o dacă ar fi să ocup tronul Sfântului Petru, dar cu certitudine ar fi prima.

La al doisprezecelea tur de scrutin din cea de-a treia zi de votare, douăzeci și șapte de cardinali i-au dat votul arhiepiscopului de Milano.³¹ Dis-de-dimineasă în ziua următoare, cardinalii s-au adunat din nou în Capela Sixtină. La ora zece, au început să depună buletinele de vot în cadrul celui de-al treisprezecelea tur, care era din nou neconcludent. La următorul lor vot, Achille Ratti avea să obțină două treimi din voturile necesare.

Cincizeci și doi de cardinali s-au așezat în cercuri concentrice în jurul cardinalului uluit care stătea în scaunul său, cu spatele drept, dar cu capul aplecat, de parcă pe umeri ar fi purtat o nouă povară. Cardinalul diacon i-a adresat întrebarea obligatorie cu o voce pe care și cel mai slab de ureche ar fi auzit-o:

– Acceți alegerea care te-a selectat, în mod canonic, să fii suveranul pontif?

Ratti nu a răspuns imediat, iar câțiva dintre cardinali au devenit agitați. După două minute încheiate, el și-a ridicat capul și a răspuns în latină. Vocea îi tremura de emoție.

– În vreme ce sunt pe deplin conștient de nevrednicia mea, a început el.

Cardinalii au știut că aveau un nou papă.³²

În timp ce toate acestea se aflau în plină desfășurare, un tren venind din Napoli a tras la peron în gara Roma, de pe celălalt mal al Tibrului. Din el au coborât cei doi cardinali americani, William O'Connell de Boston și Dennis Dougherty de Philadelphia. Fiind

nevoiți să traverseze oceanul la bordul navei *Woodrow Wilson*, apoi trebuind să se grăbească de la Napoli la Roma, bărbații n-au fost tocmai bucuroși să descopere că sosiseră prea târziu. O'Connell avea un motiv aparte să fie nemulțumit, deoarece el își datora cariera în bună parte patronajului cardinalului Merry del Val. Dacă s-ar fi aflat acolo pentru a-i acorda sprijinul și pe cel al lui Dougherty, poate că lucrurile ar fi fost diferite. Și mai enervant era faptul că același lucru se întâmplase și atunci când Pius al X-lea murise cu șapte ani și jumătate în urmă. Nu se luaseră niciun fel de măsuri pentru a le oferi americanilor timp să ajungă la Roma. Și atunci, O'Connell ajunsese la Roma după ce noul papă fusese ales.³³

De la Capela Sixtină, Ratti a fost condus în garderoba apropiată, unde pentru prima dată a îmbrăcat roba papală. Fuseseră terminate trei rânduri de veșminte, pregătite pentru orice eventualitate, unul mic, unul de mărime medie și unul mare. Cel de mărime medie i s-a potrivit perfect. Purta o sutană albă, ciorapi albi din mătase și papuci roșii din mătase, împreună cu o capă din catifea roșie, bordată cu hermină. Pe cap, peste boneta albă, și-a pus o *camauro*, o bonetă papală cu bordură de hermină albă, trasă până la urechi. Când a revenit în Capela Sixtină și s-a îndreptat către tronul plasat în fața altarului, cardinalii s-au așezat în genunchi. Pe rând, fiecare s-a apropiat de tron, sărutându-i piciorul și cerându-i binecuvântarea. Bărbatul care se bucurase de drumețiile prin munți urma ca de acum înainte – dacă ar fi urmat practica celor patru predecesori ai săi – să nu mai părăsească niciodată claustrofobicele limite ale palatelor de la Vatican.³⁴

Lumea așteptase cu nerăbdare să vadă cine avea să fie ales de conclav. Italienii, în număr de patruzeci de milioane, dintre care 99% catolici, erau cei care nu-și luau ochii de pe scenă, dar și cele două sute cincizeci de milioane de romano-catolici din afara Italiei așteptau vestea la fel de nerăbdători.³⁵

Mulțimea așteptase în piața Sfântul Petru încă de când începuse conclavul, cu ochii la coșul de unde ieșea fumul produs prin arderea buletinelor de vot după fiecare tur de scrutin și care urma să le spună dacă papa fusese ales.³⁶ De treisprezece ori în patru zile fumul negru ieșise pe coș, dar aproape de prânz, în cea de-a patra zi, în timp ce mulțimea udă stătea sub cerul ploios, brațele începură să arate spre panglica de fum alb plutind dinspre palatul Vatican. Patruzeci

și cinci de minute mai târziu, pe balconul central al palatului apostolic, care dădea spre piață, a ieșit un cardinal care și-a ridicat încet brațul drept.

– *Habemus papam...* Avem un papă.

Achille Ratti își alesese numele de Pius al XI-lea, explicând că Pius al IX-lea fusese papă în tinerețea sa, iar Pius al X-lea îl chemase la Vatican pentru a-i oferi conducerea Bibliotecii Vaticanului.³⁷ Bărbatul care cu câțiva ani mai devreme prezidase peste un mic personal format din bibliotecari era acum răspunzător pentru cele trei sute de milioane de catolici din întreaga lume.

Mulțimea care ovaționa începuse să se îngrămădească spre ușile Bazilicii Sfântul Petru. Încă din 1870, când trupele italiene cuceriseră Roma și papii se autoproclamaseră „prizonierii Vaticanului”, niciun papă nu avea să-și arate chipul în exterior, nici măcar de la ferestrele care dădeau spre piața Sfântul Petru. Fiecare dintre cei trei papi aleși de la moartea lui Pius al IX-lea îi binecuvântaseră pe credincioși din interiorul bazilicii.

Ceva surprinzător le-a atras celor din mulțime privirea. Membrii gărzii papale apărură pe balconul de deasupra masivei uși centrale a bazilicii, care dădea spre piață, și atârnară peste balustradă o tapiserie roșie cu blazonul papal. Când pontiful înveșmântat în roba albă a pășit pe balcon pentru a le da binecuvântarea, un țiuit s-a împrăștiat prin piața vastă și oamenii au căzut în genunchi. Nimeni n-avea să uite imaginea soldaților italieni, staționați în piață pentru a menține ordinea, prezentându-și armele odată cu Garda elvețiană. Împreună i-au dat onorul noului papă.³⁸ Era un moment rar de pace într-un oraș prins în menghina panicii crescânde. Violența și haosul se răspândeau în țară, guvernanții păreau paralizați. Noul papă avea să se afle în curând pus în fața unei decizii importante.

CAPITOLUL 2

Marșul asupra Romei

Distanța dintre locul nașterii lui Achille Ratti în Lombardia și Predappio, micul oraș din Romagna unde se născuse Benito Mussolini, nu este mai mare de trei sute douăzeci de kilometri. Și totuși, experiențele copilăriilor lor nu ar fi putut fi mai diferite. Nu ar fi contat atât de mult averea mai mare a familiei Ratti, ci diferența dintre o familie conservatoare, religioasă și una scufundată în entuziasmul insurecționar din Romagna. Eroii lui Ratti erau sfinții și papii. Ai lui Mussolini erau agitatorii gloatelor și revoluționarii.

Achille Ratti era deja preot în vârstă de douăzeci și șase de ani când, în 1883, se naștea Mussolini. Romagna era epicentrul mișcărilor anarhiste și socialiste din Italia, iar Alessandro, tatăl lui Benito, un fierar cu gura mare, ardea de nerăbdare să-și predice credința revoluționară oricui era dispus să-l asculte. Și-a botezat fiul după Benito Juárez, un indian pauperizat care ajunsese președintele Mexicului, o calamitate pentru puterile coloniale ale Europei și un dușman al Bisericii. L-a botezat pe fratele mai mic al lui Benito, Arnaldo, după Arnaldo de Brescia, un preot care a condus o răscoală soldată cu alungarea papei de la Roma în 1146 și care a fost apoi spânzurat. Rosa, mama celor doi băieți, o femeie care a suferit mult timp, nu împărtășea ardoarea revoluționară a soțului ei. Ea era o persoană care obișnuia să meargă la biserică în mod regulat și preda la școala elementară din localitate. În fiecare seară, în timp ce băieții dormeau, făcea semnul crucii deasupra capetelor acestora.¹

Familia locuia într-un apartament de două camere, situat la etajul trei. Benito și Arnaldo dormeau în bucătărie pe o saltea din pânză de porumb, așezată pe un pat din fier pe care îl făcuse tatăl lor. Părinții

lor împărțeau cealaltă încăpere cu Edvige, sora băieților. Pentru a intra în apartament, trebuiau să treacă prin camera care servea drept sală de clasă pentru mama lor și care ocupa restul etajului.

Alessandro și Rosa aveau un mariaj furtunos. Nu numai că Alessandro avea amante, dar adeseori se întorcea beat de la crășmele din localitate și se certa cu soția sa. Cumva, ea a reușit să câștige una dintre certuri, astfel că, la vârsta de zece ani, l-au trimis pe Benito la internatul școlii din apropiere, condus de călugări salezieni. N-a rezistat multă vreme. În timpul unei încăierări cu un coleg de clasă, Benito a scos un cuțit din buzunar și l-a înfipt în mâna băiatului. Salezienii l-au exmatriculat. Cu toate că Benito a continuat să se comporte violent, fiind însă un băiat dezghețat la minte, reușește cumva să termine gimnaziul. În 1901, la vârsta de nouăsprezece ani, începe să lucreze ca învățător suplinitor, pierzându-și una dintre primele sale slujbe atunci când a ieșit la iveală amorul său cu o femeie căsătorită.

Nemaiputând să-și găsească alt serviciu, Benito s-a îndreptat către Elveția în căutarea unui loc de muncă. Acolo s-a alăturat comunității locale a socialiștilor și anarhiștilor, atras fiind de discuțiile excitante despre revoluție. Curând, poliția elvețiană întocmește un raport despre el, lăsându-ne astfel o descriere a tânărului Benito. Înalt de un metru optzeci, îndesat, cu părul și barba șatene, avea fața alungită, palidă, ochii negri, nasul acvilin și gura mare.²

La Lausanne, în 1904, Mussolini este de acord să participe la o dezbatere împotriva unui preot protestant cu privire la existența lui Dumnezeu. După ce a încercat să-și impresioneze publicul cu citate, începând cu Galilei și ajungând până la Robespierre, s-a urcat pe o masă, a scos un ceas de buzunar și a urlat că, dacă Dumnezeu există cu adevărat, acesta ar fi trebuit să-l trăsnească omorându-l în următoarele cinci minute. Prima publicație a lui Benito, *Dumnezeu nu există*, a apărut în anul următor. Și-a continuat atacurile asupra Bisericii, etichetându-i pe preoți drept „microbi negri, la fel de dezastruoși pentru omenire precum cei ai tuberculozei”.³

Era deja clar că pasiunea lui Mussolini era centrată pe polemici și politică și că, în curând, el avea să-și dedice tot timpul ambelor chestiuni. În 1910 se întoarce în Forlì, aproape de casa părintească din Romagna, în calitate de redactor al săptămânalului socialist local și

secretar al Partidului Socialist din oraș. În același an și-a încercat mâna la literatură, publicându-și romanul erotic, *Amanta cardinalului*.⁴

În acești primi ani ai carierei sale politice, Mussolini a lăsat o impresie frapantă, în parte un stângist sălbatic, în parte un Don Juan. Purtând o mustață pe care avea să o păstreze timp de un deceniu, el părea să știe întotdeauna cum să fie în centrul atenției. Mai mult violent și culpabil decât provocator, era o persoană pe care ai fi preferat s-o ai de partea ta decât împotriva ta. Una dintre memorabilele sale trăsături era deja prezentă. Avea o privire rece ca de oțel. În același timp intimidantă și mesmerizantă, privirea lui Mussolini îi țintuia pe ascultătorii săi. Ochii păreau să-i iasă din orbite. În 1910, un organizator sindicalist local descria experiența: „Se uita la mine cu una dintre acele ridicări din sprânceană care lăsau să se vadă albul ochilor, de parcă ar fi vrut să cuprindă o priveliște îndepărtată, dându-le ochilor și feței înfățișarea gânditoare a unui apostol”.⁵

În 1912, aflat încă în cel de-al treilea deceniu al vieții, Mussolini a fost numit într-unul dintre posturile cele mai influente ale partidului, cel de redactor al ziarului național al Partidului Socialist, *Avanti!*, cu sediul la Milano. S-a mutat din modestul avanpost provincial din Forlì în aglomerata capitală financiară și culturală a Italiei.

Ca redactor al lui *Avanti!*, Mussolini a ochit facțiunea reformistă a Partidului Socialist. Numai acțiunile revoluționare, nu politica parlamentară, susținea el, aveau să aducă o nouă ordine. În 1913, în timpul unui protest, poliția din sudul Romei a omorât șapte muncitori agricoli. Mussolini cerea răzbunare: „Moarte celor care masacrează poporul! Trăiască Revoluția!”, a spus el la o întrunire la Milano. În ziar scria: „Al nostru e strigătul de război. Cei care masacrează știu că la rându-le pot fi masacrați”.⁶

Când în 1914 în Europa a izbucnit războiul, socialiștii l-au denunțat ca fiind opera imperialiștilor care atâta la război și a capitaliștilor fericiți să vadă proletariatul drept carne de tun. Proletarii din toată lumea trebuiau să se unească, nu să se măcelărească unii pe alții în numele lui Dumnezeu sau al țării. Dar, spre surprinderea camarazilor săi, la două luni de la începerea războiului, Mussolini publică un articol în care pune la îndoială înțelepciunea Italiei de a rămâne neutră. Pacifismul nu îi stătea în caracter și el se enerva la gândul că Italia stătea pur și simplu și privea cum restul Europei ducea un război. Nu este clar dacă el credea că i-ar fi putut convinge

pe tovarășii săi socialiști să-l urmeze. Dacă a făcut-o, avea curând să afle cât de mult greșea. În mai puțin de o lună a fost obligat nu doar să plece de la *Avanti!*, ci a fost exclus și din partid.

În următorii ani, într-o transformare trădătoare și inexplicabilă, așa cum părea să fie în ochii camarazilor săi de odinioară, fostul lider socialist devine cel mai aprig dușman al socialiștilor. Și-a păstrat disprețul față de democrația parlamentară și fascinația pentru posibilitățile acțiunii violente. Însă, gradual, se dezice în mare parte de ideologia marxistă. Mussolini și-a dat seama că haosul care învăluia sfârșitul Marelui Război crease un vid, iar el intenționa să-l umple. El fusese dintotdeauna dedicat, mai presus de orice, lui însuși și unei credințe în propria abilitate de a ajunge în vârf. Acum începe să vadă calea care i-ar fi permis să-și împlinească acele visuri.

Cu patru ani înainte, în 1910, Mussolini avusese un copil, Edda, cu iubita din orașelul natal, Rachele Guidi, cea care avea să-i devină soție. Pe atunci locuiau într-un apartament cu două camere, literalmente plin de purici, în Forlì. În orice caz, viața amoroasă pe care o ducea Benito era de așa manieră, încât, decenii la rând, se zvonise că mama Eddei nu era Rachele. Edda avea să scrie mai târziu cu ceva iritare despre zvonul care se răspândise, potrivit căruia mama ei adevărată ar fi fost Angelica Balabanoff, o socialistă evreică rusoaică (și, ulterior, secretar al Celei de-a Treia Internaționale Comuniste), care se stabilise în Italia, devenind una dintre amantele și mentorii politici importanți ai lui Mussolini. „Așa cum o cunosc eu pe mama, scria Edda în memoriile ei, sunt pe deplin convinsă că nu m-ar fi ținut nici cinci minute dacă aș fi fost fiica Angelicăi Balabanoff”⁷.

Născută într-o familie de țărani săraci, Rachele l-a întâlnit pe Benito pentru prima dată când avea șapte ani, iar el o suplinea pe mama sa la școala elementară locală. Rachele nu era o elevă inteligentă, dar murindu-i tatăl când avea numai opt ani, este trimisă să lucreze ca servitoare în Forlì. În pofida faptului că avea să se transforme într-o adevărată matroană, în tinerețe era atrăgătoare, blondă, minionă, suplă și cu ochi albaștri.

Rachele a crezut că Edda era primul copil al lui Benito. Dar, cu câteva luni înainte de nașterea ei, o chelneriță dintr-o cafenea a dat naștere unui băiat căruia i-a pus numele Benito. Acest micuț a murit la o vârstă fragedă, însă aveau să mai urmeze și alții.⁸ Cel care se întreabă cum de Mussolini avea timp pentru cariera sa jurnalistică

și politică, în timp ce jongla printre amoruri, este iertat. Femeile din viața lui cu greu ar fi putut fi mai diferite. În 1913 a avut încă un copil cu o altă evreică rusoaică, pe care o cunoscuse cu câțiva ani în urmă, cu toate că n-a recunoscut niciodată copilul.⁹ În același an s-a lăsat fermecat de neverosimila Leda Rafanelli, atunci în vârstă de treizeci și doi de ani, una dintre cele mai cunoscute autoare anarhiste din Milano, deosebită pentru faptul că îmbrățișase islamismul cu câțiva ani mai devreme, în urma unei perioade de câteva luni petrecute în Egipt. Benito a început să se furișeze de la biroul său pentru a face vizite în apartamentul lui Rafanelli, plin de miros de tămâie. Rendez-vous-urile lor au durat până în toamna lui 1914. Cu multe decenii mai târziu, în vârstă fiind, Rafanelli a publicat patruzeci de scrisori pe care tânărul Mussolini i le scrisese în acele luni toride.¹⁰

În noiembrie 1915, i s-a născut un al doilea Benito, fiul unei alte amante, Ida Dalser, o femeie care îl venera. Poate într-o încercare de a respinge pretențiile lui Dalser, din ce în ce mai insistente, potrivit cărora ea era adevărata sa soție, Mussolini se căsătorește cu Rachele. Ceremonia civilă precipitată are loc la o lună de la nașterea lui Benito, în pofida faptului că, la acea vreme, Mussolini era internat cu febră tifoidă. Când nu îi mai răspunde la scrisori, Dalser obține un ordin judecătoresc pentru a-i confisca mobila. Într-un acces de furie alimentată de ură, ea adună modesta lui colecție de mese și scaune în camera ei de hotel și le dă foc.¹¹

Anterior, în noiembrie 1914, proaspăt concediat din postul de redactor al ziarului *Avanti!*, Mussolini anunță că își va lansa propriul ziar, *Il Popolo d'Italia* (*Poporul italian*).¹² Început cu sprijinul industriașilor italieni, care ar fi avut de câștigat de pe urma intrării Italiei în război, acesta avea să rămână ziarul său pentru următoarele trei decenii.¹³

Cam în același timp cu inaugurarea ziarului, organizează *Fasci D'azione rivoluzionaria*, celulele revoluționare sau, după cum le descrie el, „o asociere liberă de subversivi“, care sprijinea intrarea Italiei în război și cerea înlăturarea monarhiei. Aceștia își țin prima întrunire în ianuarie 1915, cu patru luni înainte ca Italia să intre în război de partea Marii Britanii și a Franței. Curând Mussolini a fost recrutat și trimis pe front în munții din nord-estul Italiei. Pe 23 februarie 1917, serviciul său militar se scurtează atunci când un obuzier pe care el încerca să-l aprindă explodează, omorând cinci

dintre soldații săi și străpungându-i trupul cu șrapnele. În pofida intervenției chirurgicale, sau poate din cauza acesteia, se instalează o infecție însoțită de un puseu de febră. Însă supraviețuiește și se întoarce la Milano, unde îl aștepta cea mai importantă iubită și confidentă într-ale politicii.

Născută în 1880, într-o familie de evrei venețieni, Margherita Sarfatti a studiat la domiciliu, având tutori. Până la vârsta de paisprezece ani învățase franceză, germană și engleză. Citea filosofie, memora versuri de Shelley, studia critica de artă și își dezvoltă pasiunea pentru literatură. Atrăgătoare, cu ochii verzi, cu părul roșcat, la optsprezece ani s-a măritat cu un avocat evreu, cu paisprezece ani mai în vârstă decât ea. Curând, soții s-au mutat la Milano.

Acolo, Margherita a gravitat spre Partidul Socialist și a început să scrie articole culturale pentru oficiosul partidului. L-a cunoscut pe Mussolini când acesta a sosit la sfârșitul anului 1912. A fost imediat frapată de ochii lui. Strălucitori și mari, păreau să se miște febril în timp ce el vorbea. Când a ajuns mai târziu să-l vadă în acțiune la adunarea socialiștilor, s-a minunat de abilitatea lui de a capta o mulțime cu elocința-i viguroasă. Era aidoma unui erou din vechime, s-a gândit ea, care, înveșmântat în armura-i ruginită, deformată, reușea iar și iar să-i doboare de pe cai pe strălucitorii cavaleri la turnirurile regale. De asemenea, el îi amintea, a observat ea ceva mai târziu, de călugărul dominican Savonarola. Mussolini avea în comun cu înfocatul călugăr aceeași „strălucire ciudată, fanatică, în priviri și aceeași curbură arogantă a nasului”.¹⁴

Și-au început povestea amoroasă în 1913. Când Mussolini s-a întors din război în 1917, cei doi au devenit de nedespărțit.¹⁵ În noiembrie 1918, Edvige, sora lui Benito, venită la Milano pentru sărbătorirea armistițiului, a fost foarte surprinsă să vadă că acesta renunțase la mustață. Era îmbrăcat într-un costum bun, cu un guler alb, înalt, imaculat, având chiar și o floare la butonieră. Arăta, s-a gândit ea, remarcabil de fercheș. Și-a dat seama că era îndrăgostit.¹⁶

La polul opus față de viața amoroasă a lui Mussolini se situau brutalele prefaceri din Italia postbelică. În multe orașe din nordul țării, muncitorii acaparau fabricile. Recenta Revoluție Rusă era prezentă în mintea tuturor și apeluri la sfârșitul democrației „burgheze” și la instaurarea statului muncitoresc se răspândeau

peste tot. În mediul rural italian, ligile țărănimii de stânga loveau. Moșierii, obișnuiți să dicteze termenii țăranilor, se găseau acum în defensivă. Sute de mii de veterani nu-și puteau găsi un loc de muncă. Guvernul rămăsese fără fonduri și era paralizat de certurile politice și de disputele personale. Socialiștii doreau ceva de genul unui stat în stat, preluând controlul asupra conducerilor municipale și construind cooperative de producție pe un teritoriu vast în partea de nord a țării, de la poalele Alpilor, în nord-vest, la Marea Adriatică în est.

Mussolini și-a descoperit alegătorii în veteranii care se întorceau, speculându-le naționalismul, sentimentul că țara le datora ceva și profitând de lipsa lor de disponibilitate de a abandona acel gen de camaraderie sub arme de care se bucuraseră recent. Atacurile asupra profitorilor de război, a defetiștilor, a generalilor inepti și a politicienilor corupți s-au dovedit a fi un amestec impetuos. Pe 23 martie 1919, el convoacă prima întrunire a mișcării fasciste.

Laolaltă cu restul instituțiilor, Biserica a constituit una dintre primele ținte ale fasciștilor. Mussolini a îndemnat la confiscarea proprietăților congregațiilor religioase și a sistării plăților subvențiilor de stat către Biserică. Într-un articol din noiembrie 1919 publicat în *Il Popolo d'Italia*, el l-a invitat pe papă să părăsească Roma și, o lună mai târziu, și-a exprimat ura cu privire la toate formele de creștinism.¹⁷

Fasciștii au avut o primă șansă de a propune candidați pentru parlament în aceeași lună, dar s-a dovedit a fi o mișcare neinspirată.¹⁸ În Milano, au primit sub două procente din totalul voturilor și n-au avut niciun candidat ales. La nivel național, au avut doar un deputat.¹⁹

Deși nu căpătaseră prea multe voturi, Mussolini a suscitat o mare parte din atenția politică. Cu puțin timp înainte de alegeri, autoritățile pregătiseră un profil confidențial. El era descris ca impunător din punct de vedere fizic, cu toate că era sifilitic. Aserțiunea că el contractase sifilis, o boală comună în acele timpuri, n-ar fi trebuit să fie ceva surprinzător date fiind multele sale partenere sexuale. Oamenii obișnuiau să șoptească despre aceasta spre sfârșitul vieții sale și, de fapt, unii aveau să dea vina pe acest lucru pentru presupusul său declin mental de mai târziu. Și totuși, autopsia n-avea să releve niciun semn al bolii.

Mussolini se trezea târziu în fiecare dimineață, plecând spre redacția ziarului său spre prânz, dar nu se întorcea până la miezul

noptii. Emoțional și impulsiv, potrivit raportului poliției, prezenta, de asemenea, o latură sentimentală care ar fi putut explica de ce atât de mulți oameni îl găseau atrăgător. Inteligent, cu o minte ascuțită, avea abilitatea de a măsura punctele forte ale oamenilor și de a profita de slăbiciunile lor. Un bun organizator, capabil să ia decizii rapide, rămânea alături de prieteni, dar le purta mult timp pică celor care nu-l respectau. Neangajat față de un anume set de convingeri, renunța rapid la cele vechi în favoarea unora noi. Mai presus de orice, era extrem de ambițios, convins că îi era destinat să făurească viitorul Italiei.²⁰

Până spre începutul anului 1920, Mussolini aruncase peste bord o mare parte din ideologia socialistă, pe care până în acel moment o atacase cu vehemență, în gura mare. Dându-și seama că drumul său spre succes consta în a profita de haosul din țară, s-a declarat drept campionul legii, ordinii și al mândriei naționale.

Puși în fața unei greve în agricultură organizată de ligile socialiste în primăvara lui 1920 și a refuzului guvernului de a face ceva pentru a-i ajuta, proprietarii de terenuri din valea lui Po din nord au ripostat. S-au îndreptat spre *fasci*. Până în toamnă, bandele fasciste înarmate – îmbrăcate cu cămășile și fesurile lor negre, care constituiau semnul distinctiv – jefuiau camerele socialiste de muncă și alte ținte de stânga. Italia modernă nu mai văzuse nicicând așa ceva. În timp ce Mussolini prezida într-un mod relaxat peste rețeaua formată din acești jefuitori fasciști, el nu îi organiza în mod direct, ci se baza pe capii fasciști locali pentru a-i face treaba murdară. Pe 21 noiembrie, o astfel de bandă a invadat primăria din Bologna, unde recent aleasa administrație socialistă depunea jurământul. În lupta care a urmat și-au pierdut viața zece persoane, iar guvernul a suspendat noua administrație a orașului. Violența s-a extins, pe măsură ce bandele fasciste atacau conducătorii de stânga a orașelor, sediile socialiștilor și ale sindicaliștilor.

Prezidând o nouă mișcare cu o mică structură, Mussolini s-a zbatut să-și mențină controlul asupra progeniturii politice combative, căci șefii fasciști locali își constituiseră avaposturi proprii, câte unul în fiecare oraș. Lupta lui de a transforma o serie de fiefuri violente, refractare, pe plan local, într-o organizație politică funcțională, cu o ierarhie piramidală, care să funcționeze fără piedici avea să-l mistuie în următorii ani.²¹

Cu un guvern paralizat, regele a dizolvat parlamentul și a stabilit noi alegeri pentru 15 mai 1921, la numai un an și jumătate distanță. Campania rezultată a avut loc în toiul unei orgii de violență fascistă care înghițise regiunile nordice și pe cele centrale ale Italiei, laolaltă cu zone răzlețe din sud. Bandele – dotate cu camioane date de către proprietarii de terenuri agricole – au incendiat cluburile socialiste și sediilor sindicatelor și i-au atacat pe liderii acestora.²²

În cele cinci săptămâni care au precedat alegerile din 1921, o sută de oameni au fost uciși și alte câteva sute au fost răniți. Și totuși, socialiștii și-au păstrat majoritatea locurilor și celor 122 de aleși li se puteau adăuga alți 16 aleși de Partidul Comunist, o facțiune a Partidului Socialist care se desprinsese mai devreme în acel an. Partidul Popular Catolic, o altă țintă a atacului fascist, a câștigat un număr de 107 mandate de deputați. Mussolini și fasciștii candidaseră într-o coalitie cu membrii vechii elite conservatoare, mai notabilă datorită prim-ministrului de atunci, Giovanni Giolitti, care îi vedea pe fasciști ca pe băta de care avea nevoie pentru a-i aduce pe socialiști sub control. Împreună au câștigat majoritatea, cu 275 de deputați, incluzând 35 de fasciști, conduși de Mussolini.²³

La puțin timp după ce noul parlament s-a întrunit, Mussolini s-a ridicat pentru a ține primul discurs. Avea să fie unul memorabil. Sute de milioane de catolici de pe tot mapamondul priveau spre Roma ca spre căminul lor spiritual, a spus el. Aceasta era o sursă de putere pe care Italia nu o putea ignora. Fascismul, a pledat el, spre șocul multora dintre cei care îl cunoșteau, avea să ajute la restaurarea societății creștine. Avea să construiască un stat catolic corespunzător unei națiuni catolice.²⁴

Surprinzătoarea mișcare a lui Mussolini de a accepta Biserica a venit fără vreo consultare anterioară cu autoritățile de la Vatican. Partidul Popular Catolic stătea în calea eforturilor sale de a se portretiza drept cea mai bună speranță pentru stoparea socialiștilor. Pentru a-l face pe papă să-l abandoneze, urma să-l convingă că el ar fi putut să ajute Biserica mai mult decât ar fi putut să o facă Partidul Popular. În noiembrie, mișcarea fascistă a devenit în mod formal un partid politic și a adoptat un nou program. Toate mențiunile

referitoare la exproprierea proprietăților bisericești și la separarea Bisericii de stat au fost uitate.²⁵

În încercarea de a obține sprijinul Vaticanului, Mussolini avea și morcov – sfârșitul regimului liberal democratic și impunerea unui stat catolic autoritar –, avea și băț. Într-adevăr, el avea, literalmente, un băț, îngrozitorul *manganello*, ciomagul din lemn pe care îl mânuiău cu mândrie cămășile negre. Din perspectivă fascistă, Partidul Popular făcea parte dintr-o rețea mai mare de instituții catolice din mediul rural care le stăteau în cale. La nivel local, aceasta includea grupări: Acțiunea Catolică – grupuri de mireni și mirene angajați într-o activitate religioasă sub supraveghere ecleziastică – și diferite cooperative catolice. *Squadristi* au văzut totul ca pe un joc cinstit pentru agresivele lor raiduri nocturne.

În martie 1922, preoții din regiunea nordică a Mantovei au trimis o scrisoare autorităților guvernamentale protestând împotriva fasciștilor care îi pedepseau pe preoții locali și pe activiștii catolici. În următoarea lună, fasciștii din Bologna au atacat doi consilieri locali ai Partidului Popular. Ratti, care devenise papă cu numai două luni în urmă, era revoltat mai cu seamă pentru că atacatorii jefuiseră sediile Acțiunii Catolice din zona sa natală, Brianza.²⁶ Iar în mai, într-o povestire descriind violența fascistă, *La Civiltà cattolica*, ziarul iezuit de la Roma, relatează cum, într-o seară, în Arezzo, în timp ce un grup de băieți pleca de la o întrunire a clubului de tineret catolic, un comando de fasciști se năpusti asupra lor cu băte și bice. În lunile care au urmat, cotidianul Vaticanului, *L'Osservatore Romano*, a continuat seria de povestiri similare despre atacurile asupra activiștilor Partidului Popular, a cluburilor catolice locale și a preoților. Nu s-a făcut nicio mențiune despre Mussolini care păstra o distanță publică studiată față de acele raiduri.²⁷

Nimeni n-a jucat mai bine rolul de persoană de legătură pentru fasciști în negocierile cu Biserica decât a făcut-o Roberto Farinacci, bosul din Cremona, nordul Italiei, unul dintre tinerii veterani și foști socialiști provenind din pătura de jos a clasei mijlocii, care dominau mișcarea fascistă timpurie. Cel mai fascist dintre fasciști – un titlu pe care și-l aroga cu mândrie – Farinacci purta un pistol prins cu o jartieră sub lenjeria intimă. El întruchipa nu numai exuberanța, violența, intoleranța și autoritarismul mișcării, ci și rădăcinile anticlericale ale acesteia. Atunci când mai târziu Mussolini trebuia să se

asigure că Vaticanul respectă regulile lor, știa că putea conta mereu pe Farinacci. Mesajul lui Mussolini era clar: el era singurul din țară care îi putea ține sub control pe anticlericii violenți ca Farinacci.²⁸

Privind cum poliția rămânea impasibilă în timp ce bandele de fasciști jefuitori le incendiau sediile locale și le băteau liderii, socialiștii s-au decis să acționeze. Pe 29 iulie au declanșat greva generală, amenințând că nu vor relua lucrul până ce guvernul n-avea să stopeze violența. Însă greva s-a întors împotriva lor ca un bumerang. Bandele de fasciști au ars până la temelii sediile sindicatelor, obligând greviștii să se întoarcă la lucru. Pe 3 august, *squadristi* au ocupat primăria din Milano. Numai fasciștii, a proclamat Mussolini, puteau împiedica Italia să calce pe urmele Rusiei.²⁹

Cu o țară aflată în plin tumult, o guvernare paralizată și cu poliția și armata arătându-și simpatiile pentru fasciști, noul papă și cei mai apropiați consilieri ai acestuia au început să se întrebe dacă era o dovadă de înțelepciune să se opună cruciadei lui Mussolini. Pius al XI-lea nu a fost niciodată adeptul Partidului Popular. Deși fusese fondat cu binecuvântarea lui Benedict al XV-lea, partidul își proclamase cu mândrie independența față de Vatican. Pius al XI-lea nu era mai entuziasmat, prin ideologie sau prin temperament, de guvernarea parlamentară sau de democrația multipartită. El credea că Italia avea nevoie de un om puternic care să o conducă, eliberat de presiunea luptelor pluripartinice. Dacă ar fi putut să fie sigur că Mussolini avea să lucreze la restaurarea influenței Bisericii în Italia, nu ar fi avut tendința de a-i reproșa trecutul său anticlerical. Laolaltă cu speranța precaută, papa nutrea și teamă. Dacă ar fi fost să se opună fasciștilor și să acorde sprijinul Bisericii Partidului Popular, Mussolini ar fi putut să-i dezlănțuie pe anticlericii fascismului într-un regim de teroare împotriva Bisericii? În spatele lui Mussolini, se frământa papa, stăteau mulți Farinacci. Nefăcându-și niciodată iluzii că Mussolini și-ar fi însușit valorile catolicismului în mod personal sau că i-ar fi păsat de altceva în afara consolidării autorității sale, papa avea să fie dispus să ia în considerare o învoială pragmatică dacă ar fi putut fi convins de faptul că Mussolini avea să-și țină promisiunile.³⁰

Pe 2 octombrie 1922, Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului, a trimis o circulară tuturor episcopilor spunându-le că preoții nu trebuiau să se ralieze niciunui partid politic. În timp ce fasciștii

complotau pentru a accede la putere, papa a început să distanțeze Biserica de Partidul Catolic.

O lună mai târziu, situația a devenit critică. Pe 16 octombrie, Mussolini a convocat o întrunire a capilor milițiilor fasciste pentru a finaliza planurile referitoare la o insurecție. Comandourile fasciste urmau să ocupe clădirile administrațiilor locale în majoritatea orașelor din țară, în timp ce alte forțe fasciste urmau să se adune în diferite locații pentru a porni în marș spre Roma în vederea ocupării ministerelor administrației centrale.

În calitatea sa de conducător al noii forme de guvernământ, Mussolini trebuia să rămână într-un loc sigur, pentru a putea urmări rapoartele de pe tot cuprinsul țării și pentru a-și face o intrare dramatică în Roma când aceasta avea să cadă. Patru lideri fasciști, Cesare De Vecchi, Italo Balbo, Michele Bianchi și Emilio De Bono – destinați să devină cvadrumviratul mitului fascist – trebuiau să conducă marșul spre capitală. Ceilalți conducători fasciști aveau să revină în orașele lor și să orchestreze ocuparea clădirilor administrațiilor locale.

Mussolini și cvadrumviratul fascist la Napoli, 24 octombrie 1922.

De la stânga la dreapta: Emilio de Bono, Michele Bianchi, Italo Balbo,
Benito Mussolini, Cesare de Vecchi

Ce a făcut Mussolini și unde a fost în orele care au condus la răzmeriță rămâne o chestiune în dispută. În versiunea standard, cea pe care a promulgat-o regimul fascist, el și-a petrecut noaptea de 27 octombrie asistând la un spectacol la Opera din Milano cu soția sa, încercând să le adoarmă bănuielele autorităților printr-o falsă senzație de siguranță. Într-o variantă ușor diferită, Margherita Sarfatti, și nu Rachele, îl însoțea pe Mussolini la operă. Într-o relatare mai puțin măgulitoare, Mussolini se ascunsese în vila de vară a lui Sarfatti de pe malul lacului Como, pregătit să treacă granița în Elveția pentru a fi în siguranță, în caz că insurecția ar fi eșuat.³¹

Mussolini ar putea fi iertat dacă în acel moment atenția îi era puțin distrasă, deoarece cu numai o săptămână în urmă i se născuse o altă fiică, Elena. El își începuse relația cu mama acesteia, Angela Curti Cucciati, cu un an înainte, în timpul poveștii sale amoroase cu Margherita Sarfatti. Elena avea să fie diferită de ceilalți copii ai săi nelegitimi prin faptul că i-a câștigat afecțiunea profundă. Mai târziu, avea să-i fie alături în timp ce își aștepta sordidul sfârșit.³²

Fie că se gândea sau nu la fiica sa nou-născută, Mussolini chiar avea dubii de ultim moment cu privire la asaltul asupra Romei, dându-și seama că, dacă armatei i s-ar fi ordonat să-i oprească, militarii ar fi putut să-i distrugă lepădăturile zurbagii cu mare ușurință. Cu numai câteva săptămâni în urmă, unul dintre generalii de frunte ai Italiei prezisese, plin de încredere, că la prima salvă a armatei „tot fascismul se va năru”.³³

Este posibil ca Margherita Sarfatti să fi discutat cu Mussolini în amănunt și să-i fi curmat îndoielile. „Mărșăluiești sau mori”, se spune că i-ar fi zis ea. În orice caz, era prea târziu să dea înapoi. Comandourile fasciste începuseră deja să înainteze în orașele din partea de nord și în partea centrală a Italiei.³⁴

În timp ce Marșul din 28 octombrie asupra Romei avea să devină mai târziu produsul unei mitologii fasciste elaborate, mult mai semnificative au fost atacurile asupra clădirilor administrațiilor locale care începuseră în seara precedentă. În Perugia, prefectul se predase comandourilor fasciste. În Cremona, detașamentele lui Farinacci au tăiat curentul electric în oraș și au ocupat secția de poliție, prefectura și alte puncte strategice.³⁵ Pretutindeni *squadristi* fasciste au ocupat poziții înconjurând cartierele generale ale poliției, garile și

centralele telefonice. Soldații italieni s-au confruntat cu ei, dar nu au deschis focul, așteptând ordine de la Roma.

Nu mai mult de 26 000 de bărbați înarmați cu flinte vechi, mulți dintre ei având nici mai mult, nici mai puțin decât niște bâte, au ajuns la periferia Romei, entuziasmul lor, fiind domolit, la modul propriu, de ploile importante cantitativ. Legenda fascistă avea să pretindă mai târziu că erau peste 300 000. În fața zurbagiilor dezorganizați se aflau 28 000 de soldați italieni, cu mitralierele și mașinile lor blindate pregătite.

Prim-ministrul Luigi Facta și-a dat seama că numai o intervenție militară ar fi putut opri gloata fascistă, așa că a elaborat o proclamație privind starea de urgență. Trupelor din toată țara avea să li se ordone să disperseze *squadristi* și să-i aresteze pe liderii fasciști. În dimineața zilei de 28, la ora 6, Facta a prezentat ordinul în timpul unei ședințe de guvern convocate la repezeală. Ca urmare a aprobării unanime a tuturor miniștrilor, la 7.50 a.m., prefectii din toată țara au fost notificați că era pe cale să se instituie o stare de urgență. La 8.30 a.m., au început să fie lipite afișe pe zidurile din Roma, care proclamau starea de urgență. Sosind la palatul Quirinal exact înainte de ora 9 a.m., Facta a pus ordinul în fața regelui pentru a fi semnat, însă Victor Emmanuel al III-lea a refuzat s-o facă. Prim-ministrul era uluit. Ei discutaseră măsura în ziua precedentă și regele părăsise hotărât să apere Roma de atacul fascist.³⁶

Regele era un personaj curios. Bunicul și tizul său, Victor Emmanuel al II-lea, fusese renumitul întemeietor al Italiei moderne. Trupele sale savoiarde ajutaseră la înfrângerea austrieșilor în nord și a forțelor care apărau statele papale în centrul peninsulei. Pentru că îl lipsise pe papă de pământurile sale, regele întemeietor al Italiei a fost excomunicat. Fiul său, regele Umberto I, a fost asasinat în 1900 de un anarhist italiano-american din New Jersey, făcându-l rege pe Victor Emmanuel la vârsta de treizeci de ani. Subiect al ridiculizării din cauza staturii sale minione – monarhul mustăcios abia atingea înălțimea de un metru șaiszeci și cinci de centimetri – ca rege nu s-a simțit niciodată în siguranță. Inteligent și bine informat, găsea dezagreabil să fie nevoit să încheie înțelegeri cu partidele politice și cu parlamentul. Și nici nu nutrea o afecțiune deosebită pentru papă și Vatican. Preoții, opina el, serveau drept capelani pentru rege. Găsea

că era neplăcut să-și împartă capitala cu un alt bărbat care pretindea că avea autoritate asupra acesteia.

Ziarista americană Anne McCormick remarca faptul că nimeni din Italia nu producea mai puține necazuri decât regele, care evita orice publicitate, nu dorea să se amestece în treburile guvernului și apărea în public numai când nu avea de ales. Una dintre puținele ocazii în care se arăta în Roma era la deschiderea lucrărilor parlamentului, fapt ce reclama prezența sa. McCormick a reușit să-l vadă pe rege într-o asemenea ocazie în 1921. Acesta a sosit într-o caleașcă din cristal trasă de cai albi cu harnașamente împodobite cu pietre prețioase, un grup de gorniști deschizând drumul. „Când a intrat în încăpere și s-a așezat, scria ea, părea micșorat de mărimea tronului... și când a lovit cu piciorul în scăunelul din catifea roșie pentru picioare... arăta ca un băiețel nefericit căruia îi atârnavu picioarele dintr-un scaun mult prea mare pentru el.”³⁷

Regele avea simțul datoriei, dar era precaut, temător și îi lipsea încrederea în sine. Deoarece meditase asupra opțiunilor sale în dimineața de 28 octombrie, era îngrijorat că lupta împotriva fasciștilor ar fi condus la și mai multe vărsări de sânge. Era conștient că nu putea conta pe popularitatea sa, căci îi lipseau cu desăvârșire atât încrederea imperioasă, care le-ar fi putut inspira supușilor un sentiment de respect amestecat cu teamă și uimire, cât și căldura care ar fi putut promova bunăvoința. Un pesimist învederat, își făcea griji din cauză că nu putea conta pe loialitatea armatei. De asemenea, considera că era mai prudent să-l aibă pe Mussolini în guvern decât să lupte cu el din afară. După ani de tulburări sociale, printre ofițerii de rang înalt și patronii din industrie existau mulți care credeau că Mussolini era pariul lor cel mai bun pentru a pune capăt amenințării socialiste și a reinstaura ordinea.³⁸

Umilit, Facta a demisionat. Regele a încercat mai întâi să numească un fost premier conservator pentru a conduce noul guvern și să le ofere lui Mussolini și unora dintre colegii fasciști ai acestuia câteva posturi în cabinet. Dar cu comandourile fasciste ocupând poziții strategice în cea mai mare parte a nordului Italiei și cu regele care decisese să nu trimită armata în luptă, Mussolini se afla în poziția de a respinge propunerea fără ezitare. Având la dispoziție puține opțiuni, regele a capitulat imediat. L-a invitat pe liderul fascist să se întoarcă la Roma și să formeze un nou guvern.

În dimineața zilei de 30, Mussolini a venit cu trenul de la Milano, coborând în gara capitalei din vagonul de dormit. Prezentându-se la palatul regal îmbrăcat în cămașa neagră, se spune că i-ar fi spus regelui: „Majestate, vin de pe câmpul de luptă – din fericire, neîn-sângerat“. Numai după sosirea conducătorului lor la Roma li s-a permis cămășilor negre ude și epuizate să intre, în sfârșit, în oraș. Aceștia țopăiau de bucurie pe străzi, cântând, ovaționând, sărbătorind și zdrobind accidental sediile socialiste locale.

În următoarele zile, Mussolini și-a alcătuit cabinetul, rezervând două dintre cele mai importante poziții – cea de ministru de interne, însărcinat cu prefectii și cu poliția, și cea de ministru al afacerilor externe – pentru sine. Cabinetul includea și doi membri ai Partidului Popular, împreună cu trei fasciști și un grup din vechea elită liberală. Prezentându-i regelui lista sa de candidați, el a inițiat o relație complexă ce avea să dureze timp de peste două decenii. Se părea că civilizatul monarh nu era părtaș cu maestrul huliganismului și al violenței, un bărbat care se lăuda că era „nesocializat“.³⁹ Regele nu se putea simți confortabil cu agitatorul gloatei, fiul fierarului care ani în șir clamase sfârșitul monarhiei. Dar a ajuns să respecte campania militară a lui Mussolini, abilitatea acestuia de a pune capăt haosului din țară, lipsa venalității personale și visul lui de a reda măreția Italiei.⁴⁰

Într-una dintre primele sale acțiuni în calitate de prim-ministru, Mussolini și-a condus cabinetul la o liturghie ținută la altarul Soldatului Necunoscut de la monumentul Vittoriano din Roma. Acolo, el le-a ordonat bărbaților să îngenuncheze și să se roage un minut. Pentru mulți dintre ei, a glumit Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului, aceasta „trebuie să fi părut o veșnicie“. Mussolini era nerăbdător să-l convingă pe papă că el va acționa cu agresivitate pentru restaurarea prerogativelor Bisericii. „Mussolini ne dă de știre că ar fi un bun catolic“, i-a explicat cardinalul Gasparri ambasadorului belgian.⁴¹

La jumătatea lui noiembrie, prim-ministrul se afla în Camera Deputaților pentru un vot de încredere. Cu toate că în acel moment nu erau decât 35 de deputați fasciști, 316 membri au votat în favoarea sa. Fostul premier Giovanni Giolitti și alți membri ai eșichierului politic credeau în continuare că ar fi putut să-l folosească pe Mussolini pentru a-i distruge pe socialiști în timp ce ar fi păstrat

controlul suprem. Membrii Partidului Popular l-au susținut, mulți în ciudă. Așa se face că Mussolini a ajuns la putere în urma unui vot legal exprimat de un parlament liber ales.

Benito Mussolini, noul prim-ministru italian,
noiembrie 1922

Dădea impresia unei figuri mai curând excentrice, emanând o energie intensă. Încă nu căpătase pieptul lat pe care ulterior avea să și-l dezgolească cu încântare în fața camerelor de luat vederi, de

preferat stând în picioare pe un podium, călare pe cal sau ținând o sapă. Linia părului se retrăsese, oferindu-i o frunte impunătoare, părul care i se rărea și-l purta pieptănat pe spate, mustața dispăruse demult și, lipsindu-i favoriții, era tuns în linie dreaptă, de la temple până deasupra urechilor. Însă ceea ce îi impresiona cel mai mult pe cei care îl vedeau erau vitalitatea sa extraordinară și ochii săi ageri și sfredelitori.

În primele luni ca șef al guvernului, Mussolini purta un sacou negru, scurt și pantaloni strâmți, stricați de o încreștură mare exact sub genunchi. „Probabil că e un amărât, a remarcat unul dintre ușierii de la palatul Chigi, sediul premierului. Nu are pe nimeni să-i calce pantalonii.“ Nu ar fi putut fi mai evident contrastul cu șefii guvernului de până atunci, care proveneau din elita liberală, bărbați mai în etate, cu bărbi cărunte, îmbrăcați în costume făcute la comandă, obișnuiți cu lucruri de calitate în viața lor. „Mussolini era un ministru neobișnuit, își amintea Quinto Navarra, asistentul său pe timp lung, credea că te găseai în fața unui om fără casă, un ziarist cu mânecile pătate de cerneală și cu tocurele pantofilor roase.“⁴²

Un fost prim-ministru, Antonio Salandra, a descris figura enigmatică pe care Mussolini o lăsa să se vadă ca fiind un amestec de genialitate și vulgaritate, de expresie sinceră, de sentimente nobile urmate de instincte esențiale pentru represalii și vendeta, de asprime și exagerare, de aserțiuni tenace urmate de schimbări instantanee de curs, de elocvență izbitoare și eficientă, presărată cu referințe culturale și de ignoranță îngâmfată exprimată prin argoul clasei de jos. Însă ceea ce l-a izbit cel mai tare pe fostul premier și ceea ce considera el că îl mâna pe Mussolini era devotamentul său față de cultul propriei personalități. Dovedea o energie excepțională și o voință de fier și încerca să compenseze prin intuiție lipsa de pregătire adevărată în conducerea unui guvern. Era „o forță a naturii“.⁴³

La scurt timp după ce a devenit prim-ministru, Mussolini a fost nevoit să participe la o recepție oficială în onoarea familiei regale spaniole, genul de ocazii pe care el le detesta. Când a ajuns, cu obișnuita-i barbă nerasă de două zile, regina Elena, foarte potrivită soție a regelui Victor Emmanuel, s-a uitat urât la el. Nu era singura ocazie în care ea remarcă lipsurile lui cu privire la igiena

personală. Nici Mussolini n-avea să se obișnuiască vreodată cu obiceiul burghez de a face baie zilnic, (supra)compensând cu stropiri frecvente cu colonie ieftină.

Pregătindu-se pentru unul dintre primele sale dineuri diplomatice, care avea loc la ambasada Marii Britanii, Mussolini a profitat de sfaturile baronului Russo, un consilier al prim-ministrului moștenit de la precedentă administrație.

– Este foarte simplu, Excelență, i-a explicat baronul. Veți sta lângă soția ambasadorului britanic. Urmăriți fiecare mișcare pe care dânsa o face. Folosiți aceeași lingură, același cuțit, aceeași furculiță pe care le folosește ea. Tot ceea ce face dânsa, faceți și dumneavoastră.

Sosind în marea sală a ambasadei, Mussolini s-a găsit în centrul atenției, însă nu s-a simțit în largul său. Privirile încruntate și ochii bulbucați funcționau cu succes în cazul mitingurilor, dar printre diplomații în smochinguri a avut parte de o primire mult mai puțin entuziastă. Gazda dineului, Sir Ronald Graham, ambasadorul Marii Britanii, remarcase și el anterior situația în care era pus Mussolini. Relatând la Londra primele impresii cu privire la noul premier italian, Graham a admis că nu-i făcuse plăcere faptul că în aparițiile sale publice Mussolini „adopta o proporție inutilă de atitudini și maniere, care puteau fi descrise numai ca fiind napoleonice“. A dezvoltat: „Umbla mândru cu mâinile încrucișate la piept și vârâte sub reverele hainei, se zgâia, nu zâmbea niciodată și părea cuprins de o tristețe cumplită“. ⁴⁴

La recepția de la reședința lui Graham, Mussolini s-a descurcat până la capătul dineului cu opt feluri de mâncare urmărind-o pe Lady Sybil, soția ambasadorului. Curând, ea și-a dat seama de ceea ce făcea el, căci o urmărea cu privirea luând fiecare furculiță și cuțit. Cu toate că pe moment a fost luat prin surprindere atunci când ea a dus la buze bolul de supă în loc să folosească una dintre nenumăratele linguri pentru a o consuma, el a urmat-o.

Când, în cele din urmă a fost gata să plece, el i-a mulțumit, iar ea a făcut o remarcă indirectă la ajutorul pe care i l-a oferit.

- Doar o dată am fost încurcat, i-a spus Mussolini.
- Și când anume s-a întâmplat asta? l-a întrebat ea.
- N-am știut că englezii beau supa ca pe bere. ⁴⁵

La mai puțin de un an de când fusese ales în parlament, la opt ani de când fusese exclus din Partidul Socialist, fiul fierarului, în vârstă de treizeci și nouă de ani, devenise cel mai puternic om din Italia. Anii precedenți fusese ră marcați de violența cauzatoare de suferință și incertitudine înspăimântătoare. Pentru unii, liderul fascist promitea posibilitatea unei întoarceri la normalitate. Pentru alții, el reprezenta amenințarea unui nou tip de război social. Nimeni nu-și putea imagina unde avea să-i conducă.

CAPITOLUL 3

Acceptarea fatală

Dacă fie cardinalul Gasparri, fie cardinalul De Lai sperau că noul papă avea să se dovedească a fi precum plastilina în mâinile lor, urmau să fie dezamăgiți. Pius al XI-lea nu avea să fie un papă slab. Dragostea sa pentru ordine și profundul sens al obedienței față de autoritate a dat rapid tonul pontificatului său. „El își poartă tiara chiar și atunci când merge la culcare“, glumea unul dintre preoții de la Vatican. Ordinele sale trebuiau executate „nu imediat, ci mult mai curând decât imediat“, îi plăcea papei să spună. Pentru acei funcționari care cereau să fie scutiți de una dintre multele prohibiții prevăzute în canonul legal, el nu avea niciun fel de milă. „Legile sunt făcute pentru a fi respectate“, le spunea el. Prelatul francez Eugène Tisserant, care îl cunoștea pe Ratti de pe vremea când fusese bibliotecar la Milano, a remarcat o schimbare frapantă. Ei fuseseră apropiați, iar Tisserant cunoscuse latura mai lesnicioasă a lui Ratti. Când acesta l-a vizitat în 1918 la Biblioteca Vaticanului, aflându-se în permisia acordată de armata franceză, Ratti i-l prezentase lui Benedict al XV-lea spunând: „Sfinte Părinte, iată-l pe atașatul meu militar“. Acum părea să fie alt om. Era „atât de puternic copleșit de grandoaarea noii sale funcții, observa Tisserant, încât părea extraordinar de distant față de noi“.¹

Devotamentul noului pontif față de protocolul caracteristic a fost evident încă de la prima audiență pe care a ținut-o pentru corpul diplomatic, la două săptămâni de la alegerea sa. Atunci când ambasadorii și delegații la Sfântul Scaun au sosit, însoțiți de numeroși asistenți, au descoperit că tronul papal era amplasat la un capăt al

imensei săli, având numai șase locuri în fața acestuia. Doar ambasadurilor cu statut plenipotențiar le era permis să șadă, toți ceilalți fiind nevoiți să rămână în picioare.²

Sensul demnității tronului papal manifestat de Ratti l-a condus pe acesta până la a-i ține la distanță și pe membrii familiei sale. Devenit papă în 1903, Pius al X-lea le-a adus pe cele două surori necăsătorite ale sale la Roma, instalându-le într-un mic apartament situat deasupra unui magazin, în apropiere de piața Sfântul Petru. Ele îl vizitau adesea, stăteau de vorbă, beau vin și recitau rozariul împreună. Ratti fusese cândva apropiat de frații săi, dar acum că era papă accepta să-i vadă numai dacă stabileau o întâlnire cu secretarul său și așteptau să le vină rândul. În astfel de ocazii, el insista ca aceștia să i se adreseze cu „Sfinte Părinte” și cu „Sfinția Voastră”. Papa a lăsat să se înțeleagă că nu dorea ca aceste vizite să aibă loc prea des, căci el era tatăl unei familii mult mai numeroase care îi solicita atenția. Peste ani, când avea să zacă pe patul de moarte, sora sa mai mare a implorat să i se permită să vină la căpătâiul său pentru a-l alina. A fost refuzată.³

Cu toate că noul papă i-a înfuriat pe *zelanti* rămânând consecvent promisiunii sale de a-l numi pe Gasparri secretar de stat, nici aripa modernistă a Bisericii nu era prea entuziasmată. Decizia sa de a-i onora pe Pius al IX-lea și Pius al X-lea prin alegerea numelui lor părea de rău augur. Într-un moment de asemenea intense tensiuni internaționale, scria un comentator din Roma, ceea ce trebuia era mai mult decât „viziunea îngustă a unui paleograf de cursă lungă, închis zeci de ani în prăfuitele săli de lectură ale Ambrozienei și ale Vaticanului”. Trimisul britanic la Vatican era la fel de placid. „Noul papă lasă impresia celor care îl întâlnesc, scria el, de profesor pedant. Schimbă-i boneta și sutana cu o tocă și o robă – și iată-l pe directorul descris în povestirile școlarilor din epoca victoriană.” Adevărat, adăuga trimisul, noul papă era cordial, dar părea să-i vadă pe toți laicii ca pe niște copii care aveau nevoie să li se predea, mai curând decât ca pe niște persoane de la care ar fi putut el să învețe ceva. Cu Europa zguduită de amenințările revoluției, iar vechea ordine a Italiei în ruine, oare era el omul care putea să facă față provocărilor care îl așteptau?⁴

Noul pontif se înconjurase de personal în care putea să aibă încredere, aducându-i la Roma pe mulți dintre asistenții săi de la

Milano. Pentru a avea grijă de camere și de bucătărie, a numit-o pe Teodolinda Banfi, cunoscută simplu ca Linda. Ea îi fusese alături timp de treizeci și șase de ani și lucrase anterior paisprezece ani și pentru mama sa.⁵ De asemenea, l-a adus pe tânărul preot Carlo Confalonieri pentru a-i servi drept secretar particular, împreună cu ceilalți asistenți milanezi, Diego Venini și Giovanni Malvestiti, cu ciudatul său nume (Malvestiti însemnând, ad litteram, „prost îmbrăcat”) pentru a avea grijă de garderoba sa.⁶ Deși Ratti avea gusturi simple, el se bucura doar în parte de cele gătite de Linda. În 1926, când a hotărât că ea ar trebui să se pensioneze, le-a spus franciscanilor germani care urmau să o înlocuiască:

– Nu vreau să fiu obligat să vă amintesc precizie germană, liniște germană, dar nu și bucătărie germană.⁷

În fiecare dimineață la ora șase, era trezit de ceasul său deșteptător și, după ce își spunea primele rugăciuni, celebra liturghia în capela sa privată, urmate de un mic dejun ușor. Apartamentul său, alcătuit din trei camere, se afla la etajul patru⁸, în aripa stângă a palatului apostolic în forma literei U, care înconjură curtea San Domaso. Cocoțat deasupra colonadei Bernini, dădea direct în piața Sfântul Petru. Dormitorul său era unul simplu, cu nimic diferit de cel al unui preot de țară, mobilat cu un pat cu cadru din alamă și un scrin demodat acoperit cu o față de masă albă. Pe pereți atârnau fotografii cu părinții și cu fratele său, precum și picturi religioase.

După micul dejun, papa cobora un etaj spre biroul său – sau, așa cum îl numea el, „biblioteca” sa –, unde își începea ziua citind corespondența și ziarele italiene, franceze, britanice și americane. Era o încăpere spațioasă, cu puțină mobilă și cu un singur covoraș, plasat sub birou. Pe pereți se găseau câteva picturi vechi. Papa ședea într-un jilț Ludovic al XV-lea, împodobit, în fața mesei de scris simple, plină de teancuri de cărți, și un crucifix mare, împreună cu o busolă și un barometru care aminteau de nostalgia expedițiilor în Alpi. Trei ferestre, cu perdelele trase în timpul zilei, pentru a lăsa să intre soarele, dădeau spre piața Sfântul Petru. Când intrau, vizitatorii zăreau o siluetă învăluită în lumina soarelui, așezată în jilțul din spatele biroului. În fața biroului, se găseau trei scaune. Una dintre puținele amprente personale pe care papa și le îngăduise era o etajeră pentru cărți, unde mereu își ținea deschisă una dintre cărțile preferate.⁹

Pius al XI-lea la biroul său, 1922

Pius își începea runda de întâlniri la ora nouă dimineata, adeseori întâlnindu-se cu secretarul său de stat. Atunci când intrau, vizitatorii se așezau în genunchi, ceea ce pe mulți îi făcea deja să tremure, căci

date fiind firea autoritară a papei, manierele sale bruște și insistența ca ordinele sale să fie respectate în totalitate, ei se simțeau rareori în largul lor. Apoi se ridicau, făceau câțiva pași și iar se înclinau, înainte de a mai face ultimii doi pași și de a îndoi genunchii pentru a treia oară. Din cauza spațiului închis și a emoției, unii se împiedicau. Luigi Sincero, unul dintre cardinalii de cel mai înalt rang, remarcă faptul că pregătirea întâlnirii cu papa era asemenea pregătirii unui elev pentru susținerea unui examen. Alți înalți prelați recunoșteau că recitau emoționați o rugăciune în timp ce treceau pragul biroului papei. Plecând, vizitatorii puneau un genunchi la pământ și repetau aceleași trei plecăciuni în sens invers, apropiindu-se cu spatele de ușă.¹⁰

Când ultimul vizitator pleca, ceea ce de multe ori nu se întâmpla înainte de ora două după-amiaza, papa lua prânzul. Îi plăcea să mănânce risotto în stil milanez, cu șofran, sau o supă italienească de legume, deasă, și o bucată de carne cu legume gătite, urmate de fructe. Bea o jumătate de pahar de vin și mai multe pahare cu apă. Probabil că exista ceva care să reflecte mai bine modul de percepere a demnității pontificale decât insistența sa de a lua masa singur. În timp ce atât Pius al X-lea, cât și Benedict al XV-lea mâncaseră împreună cu asistenții sau cu invitații speciali care li se alăturau la masă, Pius al XI-lea se încapățâna să nu permită nimănui să mănânce în prezența sa, cu toate că îi avea alături de el pe consilierii care se uitau peste rapoarte și îi redactau ordinele. Într-o zi, la câteva săptămâni după alegerea sa, asistenții lui epuizați, care nu așteptau cu nerăbdare anii de stat în picioare în timp ce el mânca, dar temându-se să spună ceva, și-au adus, pe furiș, taburete, pe care le-au așezat lângă perete. Atunci când întocmeau rapoartele se așezau. Luat prin surprindere, papa și-a ridicat privirea din farfurie, dar nu a spus nimic. De atunci încolo, taburetele au rămas.¹¹

După un pui de somn, la ora patru după-masă, papa se plimba în curte, unde era așteptat de gărzile elvețiene, care se lăsau într-un genunchi, cu mâna dreaptă la beretă și strângând cu stânga lungile lănci-toporiști.¹² În acele prime săptămâni, un vizitiu mai în vârstă aștepta cocoșat pe capra unei trăsurii cu doi cai negri, ținând în mâna dreaptă un bici lung. În numai câteva săptămâni, trăsura avea să fie înlocuită de primul automobil al papei. După un scurt raid, pontiful își începea plimbarea lungă prin grădinile Vaticanului, ținând adesea

măinile împreunate la spate, purtând pe cap o pălărie neagră de fetru peste boneta albă. Când vremea era mai rece, îmbrăca o haină la două rânduri, care ajungea până în pământ. Nu erau plimbări tihnite, ci plimbări cu un anume scop, în pas alert, pe măsura unui „papă montaniard“, căci el înconjura în mod repetat grădinile. Un consilier, în robă lungă, neagră cu guler prețesc se străduia să țină pasul cu el, rămânând puțin mai în urmă.

Pius al XI-lea în timpul plimbării prin grădina Vaticanului,
acompaniat de monseniorul Carlo Confalonieri

După plimbare, papa dedica o oră rugăciunii particulare, înainte de a se reîntoarce la birou. La șase sau șapte începea o nouă serie de întâlniri, acestea mai ales destinate membrilor Curiei, aparatul administrativ central al Sfântului Scaun. După ce pleca ultimul dintre ei, el recita rozariul cu secretarii săi și la ora zece lua cina. Ultimul lucru pe care îl făcea în fiecare seară era să se întoarcă în biroul său și să scoată un registru masiv, legat în piele. În el nota toate darurile pe care le primise în acea zi și toate cheltuielile pe care le făcuse. La miezul nopții mergea la culcare.¹³

Roma acelor ani era un studiu al contrastelor, căci anticul, medievalul și modernul timpuriu erau în opoziție cu noul. De când trupele italiene ocupaseră orașul în 1870 peisajul social se transformase. Mănăstirile fuseseră transformate în clădiri administrative și școli. Bărbații din nord continuau să vină la oraș pentru a ocupa slujbe administrative în noua capitală a Italiei, iar țăranii pauperizați din centru și din nord soseau în căruțe cu roți din lemn, cu toate lucrurile lor, astfel încât, numărul de funcționari publici și al celor din industria construcțiilor crescând vertiginos, se creau noi slujbe.

Cu toate că Biserica nu mai conducea orașul, Roma încă părea să aibă o biserică în fiecare cartier. Preoții în sutane negre, călugări în veșminte specifice, dominicani cu tonsurile lor și îmbrăcați în rase albe, franciscani îmbrăcați în rase maro, seminariști greco-catolici cu sutanele lor albastre și eșarfele roșii și un caleidoscop de alți călugări și seminariști aglomerau străzile orașului. *Carabinieri* cu pălăriile lor napoleoniene și pantalonii cu vipușcă roșie, împreună cu o varietate de soldați și de polițiști municipali, erau amestecați printre ei. Doici, cărora clasa de mijloc le încredința copiii, se străduiau din răspuț să-și facă loc pe străzile aglomerate împreună cu micii lor protejați.

Mulți erau impresionați de tot ceea ce era nou: nu în ultimul rând de tramvaiul electric ale cărui șine traversau străzile pavate cu piatră cubică și mai ales de numărul în continuă creștere al automobilelor pe drumurile imposibil de înguste, cotite și denivelate, dar acestea constituiau semnele excedentare ale unei țări care încă era compusă, în mare parte, din țăranii semianalfabeți. Căruțe trase de cai

descindeau de la țară pentru a livra bunuri în multe *osterie* din oraș. Reclamele din fața celor mai cunoscute dintre aceste ospătării promiteau *vini scelti* și *ottima cucina*. Pe lângă acestea, prăvăliile mai modeste făceau pur și simplu reclamă la *pane e pasta*. Mici magazine de produse agricole, cu o abundență de culori datorată stocului de fructe și legume, se înșiruiau pe marginea străzilor, micile loca-luri servind și de locuință pentru vânzători. La începutul primăve-rii soseau din sud roșii mici ca niște boabe de struguri. Negustorii de legume și fructe aranjau artistic morcovii, napii și căpățânile de broccoli în jurul ușilor lor. Romanii își făceau cumpărăturile și de pe micile tarabe care răsăreau în fiecare dimineață în piațetele orașului. Acolo, băcanii construiau piramide artistice din portocale, mere și smochine albe. Vânzători de paste stivuiau movile de macaroane și spaghetti proaspăt făcute. Pui jumuliți atârnavu legați de picioare de marchizele standurilor. Strălucind, șirurile de pești strâns împache-țați îi atrăgeau pe cei care și-i puteau permite.

Piețele în aer liber, mai mari, cu tarabele lor protejate de soare și de ploaie de umbrele mari, atrăgeau o varietate mare de cumpă-rători. Majordomii prințeselor înfășurate în blănuri se înghionteau cu femeile sărmene acoperite cu șaluri țărănești tricotate. După ce se tocneau la preț, femeile își puneau cumpărăturile modeste în basmale mari, în pătrățele. Vânzători de flori își legănav coșurile imense puse pe cap, care debordau de narcise galbene, mimoze, garioafe și violete. Alți telali își laudau cântând harababura de haine amestecate, bricege și cepe, ducându-și mărfurile pe umeri sau pe tăvi care le atârnavu prinse de gât.

Din când în când o figură distinctivă, bine îmbrăcată, putea fi văzută așezată la o masă în mijlocul unei piațete. Pe băncile aranjate de jur-împrejur, stăpânii săi – în principal, bărbați și femei mai în vârstă – ședeau așteptându-și rândul. Pe masa lui se găsea o călimară cu cerneală, câteva foi de hârtie și o bucată de sugativă. El compu-nea scrisori și completa formulare pentru analfabeți. Preoții știau pe ce străzi se găseau magazinele care vindeau veșminte preotești. Seminariștii știau unde să găsească standuri cu cărți la mâna a doua. Turiștii consultau ghidurile pentru a localiza tarabele care comercia-lizau antichități și bijuterii, nu toate false. Femeile bătrâne se opreau câteodată în fața unui modest altar stradal, rostind o rugăciune în

fața unei imagini decolorate a Fecioarei sau a lui Cristos, care împodobeau peretele acoperit cu stuc.

Catâri și măgari cărau cărămizi și butoaie, de harnașamentele lor atârând ciucuri stacojii, iar pe spinări având valtrapuri de aceeași culoare. Pe frânghii întinse dintr-o parte în cealaltă a străduțelor înguste atârnavu rufe puse la uscat. Cizmarii meștereau încălțări și pietrarii ciopleau piatra în micile lor prăvălii întunecate. Femeile strigau de la ferestre pentru a se târgui cu vânzătorii ambulanți de pe stradă. Puneau banii într-un coș și îl coborau cu ajutorul unei funii. Vânzătorul înlocuia monedele cu marfa și coșul era ridicat. Când soarele arzător ceda locul norilor și ploii, Roma răbufnea de umbrele, de la cele verzi, zdrențuite, ale sărăntocilor, la cele negre și lucioase, pe care le țineau ridicate deasupra capetelor elitei servitori îmbrăcați în livrele. În afara automobilelor, unde acestea nu erau necesare, deasupra tuturor celorlalte vehicule se deschideau umbrele. „Mai există câteva siluete groțeste în Roma, scria un observator spre începutul secolului, altele decât birjarii, cu caii lor obosiți, cu coamele lănoase și cu șubredele trăsurile descoperite sub umbrelele care arătau ca niște ciuperci vechi“¹⁴.

Papa nu ajungea să vadă nimic din toate acestea, căci refuza să se aventureze dincolo de zidurile Vaticanului. Decenii la rând, fiecare papă suferise rușinea de a trăi pe un petic de pământ înconjurat de statul care acaparase teritoriile Bisericii și îi redusese drastic puterea politică. Împrejurimile, înghesuite între terenul dintre palatul Vatican și Tibru, păstrau ceva din parfumul, sunetele și senzația vechiului regim, un talmeș-balmeș sărăcăcios, suprapopulat de străduțe și alei. De-abia după ce vizitatorii își croiau drumul spre apus, pe străduțele înguste, pline de vânzători de suvenir sfinte, le apărea brusc în față măreția Bazilicii Sfântul Petru și a colonadei Bernini.¹⁵

Decizia papei de a-l sprijini Mussolini i-a luat prin surprindere pe mulți oameni ai Bisericii. Însă niciunul nu era mai stânjenit decât Enrico Rosa, redactorul ziarului *La Civiltà cattolica*, preot care până la venirea lui Mussolini la putere folosisese paginile ziarului pentru a denunța fascismul ca fiind unul dintre cei mai aprigi dușmani ai Bisericii. Cu doar câteva zile înainte de Marșul asupra Romei, Rosa

avertizase cititorii că mișcarea fascistă era „violentă și anticreștină, condusă de bărbați siniștri... efortul eșuat al vechiului liberalism, al masonilor, al moșierilor, al industriașilor bogați, al politicienilor lăudăroși și al celor de teapa lor”.¹⁶

La Civiltà cattolica fusese fondat în 1850, la scurt timp după ce papa Pius al IX-lea se întorsese la Roma după Revoluția din 1848, care îl forțase să plece în exil. De două ori pe lună redactorul ducea șpalturile numărului următor la secretarul de stat al Vaticanului în vederea aprobării înainte de publicare.¹⁷

Rosa, în vârstă de cincizeci și doi de ani, se alăturase colectivului redacțional iezuit cu șaptesprezece ani în urmă și în 1915 fusese numit redactor-șef al ziarului de către papa Benedict al XV-lea. În pofida experienței sale, ratase cumva semnele schimbării de direcție a papei. Citind ultima tiradă antifascistă a lui Rosa, generalul superior al Ordinului Iezuit, un bărbat pentru care fascismul se dovedea deosebit de atrăgător, se înfurie. Îl sfătui pe Rosa să-și schimbe tonul.¹⁸ Mai rău chiar, Rosa află că până și Pius al XI-lea se răzgândise. Papa găsisese ceva la Mussolini care îi era pe plac. Cu toate diferențele lor, cei doi bărbați împărtășeau aceleași valori importante. Niciunul nu avea niciun fel de înțelegere pentru democrația parlamentară. Niciunul nu credea în libertatea cuvântului sau în libertatea de asociere. Ambii vedeau comunismul ca pe o gravă amenințare.¹⁹ Ambii considerau că Italia era împotmolită în criză și că sistemul politic actual depășea izbăvirea.

O discuție pe care papa a avut-o cu părintele Agostino Gemelli – întemeietorul recent înființatei Universității Catolice din Milano și un apropiat al pontifului – oferă o privire asupra atitudinii lui Pius al XI-lea față de Mussolini în primele săptămâni ale noii guvernări. „Nu laude”, i-a spus papa. Dar „opозиția fățișă nu este o idee bună, căci avem multe interese de apărat”. Era nevoie de precauție. „Mare atenție!” l-a sfătuit el.²⁰

Papa l-a instruit pe Rosa să arunce noul articol critic la adresa fascismului pe care el deja îl pregătise pentru numărul care urma să apară și să publice un editorial mai prietenos în locul acestuia.²¹ „Când o formă de guvernământ este legitim constituită, scria Rosa de data aceasta, cu toate că la început ar putea fi lacunară sau chiar discutabilă sub diferite aspecte... este de datoria noastră a o sprijini, dacă ordinea publică sau binele tuturor o cere. Și nici nu le este

permis indivizilor sau partidelor să comploteze pentru a o declara nulă și neavenită, să o înlăture prin forță, sau să o înlocuiască prin metode injuste.²²

În timp ce *La Civiltà cattolica* avea să continue să denunțe episoadele de violență fascistă îndreptate împotriva organizațiilor catolice, nu avea niciodată să-l mai denunțe pe Mussolini sau fascismul. Din contra chiar. Ziarul acționa din partea Vaticanului la legitimarea fascismului în ochii tuturor bunilor catolici din Italia și din afara granițelor acesteia.²³

*
* *
*

Nou-descoperitele speranțe ale papei cu privire la Mussolini au mai crescut puțin atunci când premierul și-a încheiat prima cuvântare în parlament invocând ajutorul lui Dumnezeu. Niciun șef de guvern italian, începând de la întemeierea Italiei moderne, nu lăsase vreodată să-i iasă din gură cuvântul „Dumnezeu“. Și secretarul de stat de stat Gasparri își vedea speranțele întemeiate. „Providența ne transformă în instrumente bizare pentru a aduce noroc Italiei“, i-a spus el ambasadorului belgian. Mussolini, spunea el, nu era doar un „remarcabil organizator“, ci și un „mare caracter“. Firește, a adăugat cardinalul, noul prim-ministru nu avea habar de religie. Mussolini, a remarcat el cu un chicotit, credea că toate sărbătorile catolice cădeau duminica.²⁴

În decembrie 1922, Pius al XI-lea își stabilea țelurile papalității sale în prima sa enciclopică²⁵, *Ubi arcano*, un mesaj adresat tuturor episcopilor din lume. El deplângea încercările de a-l scoate pe Isus Cristos din școli și din sălile aparatului administrativ. Regreta respectul pentru bunele moravuri ale femeilor în „indecența din ce în ce mai mare în ceea ce privește rochiile și conversația și prin participarea lor la dansuri reprobabile“. Noțiunea, potrivit căreia prin îndepărtarea de Biserică societatea progresează, avertiza papa, era greșită: „În fața mult lăudatului nostru progres, privim cu tristețe declinul societății, lent, dar sigur, spre o stare de barbarism“. El accentua importanța supunerii față de autoritatea cuvenită și adopta programul de luptă împotriva „modernismului“ instituit de Pius al X-lea. De asemenea, el minimaliza noua Ligă a Națiunilor, în care atât de mulți din Europa își puneau speranțele de pace. „Nicio

instituție omenească de azi, proclama el, n-ar putea fi atât de plină de succes în întocmirea unui set de legi internaționale care vor fi în armonie cu condițiile din lume așa cum a fost Evul Mediu în posesia acelei adevărate Ligi a Națiunilor, creștinismul.“ Planul papei era să înfăptuiască Regatul lui Cristos pe pământ. La bază, era o viziune medievală.²⁶

Mussolini, între timp, își schița propriul plan autoritar. „Afirm că revoluția își are drepturile sale“, spunea el în cuvântul de deschidere a lucrărilor parlamentului. „Mă aflu aici pentru a apăra revoluția cămășilor negre și pentru a o autoriza în cel mai înalt grad... Cu trei sute de mii de tineri înarmați în întreaga țară, pregătiți pentru orice și aproape în mod mistic gata să-mi îndeplinească ordinele, i-aș fi putut pedepsi pe cei care au defăimat și au încercat să întineze numele fascismului.“²⁷

La sfârșitul lui decembrie, Mussolini a convocat prima întrunire a marelui Consiliu Fascist, responsabil cu trasarea celor mai importante chestiuni ale politicii guvernului și ale organizației de partid. În luna următoare, Consiliul a aprobat transformarea diverselor miliții fasciste în Miliția Voluntară pentru Securitate Națională. Anterior, acestea fuseseră creațiile capilor fasciști locali. Acum Mussolini era nerăbdător să le smulgă controlul. Spre deosebire de armata regulată, care îi jura supunere regelui, membrii miliției îi jurau supunere lui Mussolini.²⁸

El s-a mișcat repede pentru a folosi cu bune rezultate promisiunile pe care le făcuse Vaticanului, dornic să poată face ceea ce Partidul Popular fusese incapabil să facă. Avea să restaureze privilegiile de care se bucurase Biserica înainte de unificarea Italiei. A ordonat ca pe pereții tuturor sălilor de clasă din țară să fie puse crucifixe, apoi și în toate sălile de judecată și în saloanele din spital. A făcut ca insulta adresată unui preot sau vorbitul cu dispreț față de religia catolică să fie considerate infracțiuni. A redat capelanii unităților militare, a oferit preoților și arhiepiscopilor alocații de stat mult mai generoase și, spre deosebită încântare a Vaticanului, a cerut ca religia catolică să fie predată în școlile primare. Mussolini a scăldat Biserica în bani, incluzând aici și cele trei milioane pentru restaurarea bisericilor avariate în timpul războiului și pentru subsidiile acordate școlilor italiene din străinătate, conduse de Biserică. În orașele și târgurile de pe tot cuprinsul țării, în decursul multelor

vizite triumfale ale lui Mussolini, episcopii și preoții din parohiile locale erau încurajați să se apropie de el și să-i solicite fonduri pentru reparația bisericilor. Ca să demonstreze și mai mult bunele sale intenții catolice, a cerut mai târziu ca soția sa, Rachele, și cei trei copii să fie botezați. Rachele, mult mai principială în credința sa anticlerică, a acceptat, însă cu mare reticență. Crescută în inima Romagnei rurale, Rachele învățase de timpuriu să-i disprețuiască pe preoți, pe cei bogați și puterea Bisericii.²⁹

Cu mulți observatori italieni și străini neștiind cum să-l înțeleagă pe noul lider al Italiei și violentă sa mișcare fascistă, acordul Vaticanului a jucat un rol important în legitimarea noului regim. Într-o remarcă, mult citată ulterior, pe care a făcut-o la o nuntă la care a participat și Mussolini, cardinalul Vincenzo Vannutelli, decanul Colegiului Cardinalilor, l-a lăudat numindu-l „bărbatul deja aclamat de toată Italia drept constructorul destinului națiunii conform tradițiilor sale religioase și civile”.³⁰

Mussolini dorea să-și cimenteze în continuare legăturile din ce în ce mai strânse cu Vaticanul, astfel că s-a întâlnit cu cardinalul Gasparri. Ca și el, Gasparri provenea dintr-un mediu umil. „M-am născut pe 5 mai 1852 în Capovallazza, unul dintre cătunele care formează târgul Ussita, își amintea Gasparri în memoriile sale dactilografiate, în mijlocul munților Sibillini, la circa 750 m altitudine. Aerul curat, priveliștea încântătoare, oamenii sănătoși, harnici, cinstiți, cu familii numeroase, printre care familia Gaspari era cea mai prolifică dintre toate.” Părinții săi au avut zece copii, el fiind ultimul și, în mod firesc, preferatul. Dacă cei nouă frați ai săi erau „mai robuști și mai plini de viață”, conform propriilor însemnări, „eu eram delicat, adesea bolnăvicios, astfel încât unii au prezis și poate că au și dorit ca viața mea să fie scurtă, spre neplăcerea mamei”. În vreme de tatăl lui își petrecea nopțile dormind cu oile la pășune, micul Pietro asigura distracția familiei. Când se cuibăreau la căldura șemineului, el le citea povestiri despre sfinți. Cu toții plângeau în timp ce le relata teribilele procese cărora le-au făcut față martirii Bisericii. „Mama avea darul lacrimilor, transmis tuturor copiilor, mai ales mie.”³¹

A fost necesar ca rendez vous-ul secretarului de stat cu prim-ministrul italian să fie aranjat cu mare grijă, întrucât Gasparri nu putea fi surprins întâlnindu-se cu șeful guvernului. Sfântul Scaun nu recunoștea legitimitatea Italiei.

Cardinalul Pietro Gasparri,
secretarul de stat al Vaticanului 1914–1930

Întâlnirea secretă a lui Gasparri a fost organizată de către vechiul său prieten Carlo Santucci. Aparținând unei familii aristocrate apropiate de papi, Santucci fusese unul dintre primii membri ai Partidului Popular care părăsise partidul pentru a-i sprijini pe fasciști. Casa sa avea o particularitate de valoare. Se afla într-o clădire pe colț, care avea două intrări de pe două străzi diferite.

Pe 19 ianuarie Mussolini a sosit într-o mașină, împreună cu șeful personalului său, care a așteptat afară cât timp el s-a aflat înăuntru.

A intrat pe o ușă, întâmpinat de tatăl lui Santucci. Cardinalul a intrat pe cealaltă, fiind întâmpinat de mama lui Santucci.

Chestiunea-cheie din mintea cardinalului Gasparri din acea zi nu era dacă Vaticanul avea să fie dispus să ajute să pună capăt democrației din Italia, deoarece Vaticanul nu avea o pasiune anume pentru guvernarea democratică din acea perioadă. Mai curând problema care se punea era dacă puteau să aibă încredere că Mussolini își va onora promisiunile de a restaura influența Bisericii în Italia și cât de probabil era ca el să poată reuși, cu sprijinul Bisericii.³²

Pentru Mussolini, fostul *mangiaprete* sau mănăcătorul de preoți, după cum fusese el cunoscut în anii de început, miza era una foarte mare. Dacă ar fi putut fi omul care să pună capăt conflictului, dacă ar fi putut să restaureze armonia dintre Biserică și stat, dacă ar fi putut să capete binecuvântarea papei pentru guvernarea sa, atunci el avea să reușească acolo unde predecesorii săi eșuaseră cu toții. Avea să fie un erou în întreaga lume catolică.

Cei doi bărbați au stat de vorbă preț de o oră și jumătate. La plecare, Gasparri s-a oprit pentru a-i spune lui Santucci cât de încântat era de întâlnire, numindu-l pe Mussolini „un om de prim rang”. Mussolini a ieșit grăbit pe cealaltă ușă fără să scoată un cuvânt. În mașină, șeful personalului său era nerăbdător să audă ce se petrecuse. „Trebuie să fim extrem de precauți, i-a spus Mussolini, căci acești oameni eminenți sunt și foarte abili. Înainte să mergem mai departe, fie măcar și în ceea ce privește discuțiile preliminare, ei vor să fie siguri că guvernul nostru este stabil.”³³

Cei doi bărbați au luat o hotărâre în acea zi. Ei au căzut de acord asupra unui intermediar, o persoană în care atât papa, cât și Mussolini aveau încredere, astfel încât să-i poată împărtăși cele mai sensibile chestiuni.

Rămâne neelucidată alegerea iezuitului de șaiszeci și unu de ani Pietro Tacchi Venturi.³⁴ Era născut în 1861 într-o familie prosperă din Italia Centrală. Tatăl său, avocat, își păstra cu mândrie flinta pe care o folosisese în 1849 pentru a ajuta la înfrângerea forțelor lui Garibaldi și la recucerirea Romei pentru papă. Pentru a deveni preot, Pietro, aflat la o vârstă foarte fragedă, plecase la studii la Roma, pe atunci recent anexată Regatului italian. În 1896, el începe să scrie istoria oficială a Ordinului Iezuiților și petrece mult timp în următoarele două decenii cercetând în bibliotecile, arhivele și

mănăstirile din toată Europa. În 1910 își publică primul dintre volumele rezultate. Włodzimierz Ledóchowski, iezuitul superior general, un polonez din Imperiul Austriac, este forțat să părăsească Italia fiind considerat dușman străin în timpul Primului Război Mondial. Tacchi Venturi, care în 1914 fusese desemnat secretar general al ordinului, a fost numit în locul acestuia la conducerea activităților iezuiților din Roma.³⁵

Pietro Tacchi Venturi, S.I.*

* Societatea lui Isus. Inițialele utilizate după numele unei persoane indică apartenența acesteia la Ordinul Iezuit. (n.tr.)

„Slab și sever“, după cum îl descria unul dintre colegii lui, Tacchi Venturi arăta ca făcând parte din austerul Ordin Iezuit. Chelia sa producea efectul unei fețe ovale, urechile ascuțite formau un contrast cu părul cărunt de la ceafă. Îneșmântat în sutană neagră cu guler alb, el iradia seriozitate și intensitate.³⁶

Achille Ratti l-a întâlnit pentru prima dată pe cărturarul iezuit în 1899, când una dintre călătoriile de studii i-a purtat pașii lui Tacchi Venturi la Biblioteca Ambrosiană.³⁷ Se pare că Mussolini auzise prima dată de preot de la fratele său, Arnaldo, care se împrietenise cu el în lunile petrecute la Roma în timpul războiului.³⁸ Însă Mussolini îl cunoscuse personal pe Tacchi Venturi cu puțin timp înaintea întâlnirii secrete cu Gasparri. În câteva săptămâni de la venirea la putere, Mussolini și-a dat seama că unul dintre cele mai simple lucruri pe care le-ar fi putut face pentru a intra în grațiile papei era să dea Vaticanului Biblioteca Chigi. Guvernul cumpăraseră palatul Chigi, care în 1918, la fel ca și în zilele noastre, era sediul prim-ministrului italian. Odată cu clădirile a venit și biblioteca particulară, inițiată de către papa Alexandru al VII-lea, care conținea trei mii de manuscrise vechi și treizeci de mii de cărți. Achille Ratti, bibliotecarul de atunci al Vaticanului, auzise că guvernul cumpăra clădirea și a încercat, fără succes, să achiziționeze biblioteca. Răspunzând la oferta lui Mussolini de a o dona, Vaticanul l-a trimis pe Tacchi Venturi să evalueze colecția. Auzind într-o zi că iezuitul se afla în clădire și amintindu-și, probabil, că fratele său îl vorbise de bine, Mussolini a trimis vorbă că ar trebui să vină în biroul său pentru a-l cunoaște. După cum s-a dovedit, acea întâlnire de la sfârșitul anului 1922 avea să fie prima dintre multele pe care iezuitul avea să le aibă cu Mussolini pe parcursul următoarelor două decenii.³⁹

Aceste discuții de început au contribuit prea puțin la stoparea violenței fasciste împotriva preoților și a activiștilor catolici suspecți de a fi avut simpatii față de Partidul Popular. La trei săptămâni după ce Mussolini devenise prim-ministru, arhiepiscopul orașului Vicenza, situat în nord-estul Italiei, a denunțat în public recente atacuri împotriva preoților locali și a proclamat că autorii aveau să fie excomunicați.⁴⁰ În același timp, în Ascoli Piceno, în munții

situați la est de Roma, un comando fascist a acostat un preot care redacta un ziar local și l-au obligat să bea un litru de ulei de ricin.⁴¹ *Squadristi*-i aveau o plăcere sadică să folosească uleiul, care producea nu doar greață, ci și o diaree umilitoare, de necontrolat.

În decembrie, patruzeci de fasciști înarmați cu bâte au pătruns în timpul unei întruniri a unui grup de tineri catolici pe teritoriul bisericii din orașelul Aosta, situat în nord-vest, spărgând ușile și ferestrele, sfărâmând masa de biliard, și lovind cu ciomegele crucifixul și imaginile sacre de pe pereți. Când un trecător a încercat să-i oprească, l-au bătut și pe acesta.⁴² În aceeași săptămână, în Padua, atacatorii fasciști i-au ordonat unui adolescent să-și scoată insigna grupului de tineret catolic. Când acesta, curajos, a refuzat, unul dintre ei i-a pus o armă la tâmplă, în timp ce un altul i-a smuls insigna.⁴³ Și într-o seară de decembrie, în apropiere de Vicenza, o mașină a tras în parcare a unui club local al tineretului catolic. Șapte cămăși negre au coborât, având arme asupra lor. În timp ce camarazii lor au rămas afară, trei dintre ei s-au năpustit în încăpere. Bărbații au fluturat armele spre cei douăzeci de tineri înspăimântați adunați acolo și le-au ordonat să tacă. Apoi și-au îndreptat armele spre cei doi preoți care conduceau întrunirea, forțându-i să bea câteva sticle cu ulei de ricin.⁴⁴ Pe parcursul anului 1923 asemenea atacuri au continuat, notate la momentul respectiv și deplânse în cotidienele de la Vatican. Dar, cum violența avea să erupă periodic în următorii ani, presa catolică a adoptat un refren comun: atacurile erau opera unor extremiști izolați, care nu se aflau sub controlul lui Mussolini.⁴⁵

Grupările locale ale Acțiunii Catolice, create de către Pius al X-lea în 1905, pentru a oferi un cadru de organizare a laicilor catolici, se aflau printre frecventele ținte ale unor astfel de atacuri.⁴⁶ Nicio organizație nu i-a fost mai dragă lui Pius al XI-lea, care își câștigase reputația de „papă al Acțiunii Catolice”. Bărbați și femei, băieți și fete, fiecare își avea propria grupare. Studenții își aveau gruparea lor, organizați fiind în filiale separate pe universități. Activitățile Acțiunii Catolice trebuiau să fie religioase și educative, dar, în fapt, mergeau mult mai departe, căci papa îi considera pe membrii acesteia ca fiind trupe de infanterie pentru recreștinarea societății italiene și această stare de lucruri avea să necesite mult mai mult decât simple rugăciuni și lecții. Pentru a nu scăpa organizația din ochi, el l-a numit pe monseniorul Giuseppe Pizzardo, adjunctul

secretarului de stat, unul din cei doi subsecretari ai lui Gasparri, în funcția de capelan al Acțiunii. Ierarhia Bisericii prevedea responsabilități. „Nu trebuie decât să urmați sfaturile și instrucțiunile care vin de sus“, a explicat odată papa unui grup de lideri mireni ai organizației.⁴⁷

Papa era nemulțumit și indignat de atacurile împotriva preoților din parohii și împotriva cluburilor Acțiunii Catolice. Însă Mussolini s-a dovedit expert în folosirea violenței în beneficiul său, convinsându-l pe papă că exista numai un singur om în Italia care putea să-i țină pe atacatori sub control. Articolele din *L'Osservatore Romano* relatau despre episoadele de bătăi cu ciomegele și de băut ulei de ricin, însă se încheiau aproape toate cu pledoarii pline de respect la adresa lui Mussolini cu rugămintea de a-i descoperi pe cei vinovați și de a-i pedepsi. Ocazional, când sentimentele locale ajungeau la cote înalte, Mussolini puneă să fie arestați câțiva oameni, dar se întâmpla foarte rar ca vreunul dintre vinovați să fie trimis în fața instanțelor de judecată și cu atât mai puțin să fie condamnat.

La începutul lui 1923, Mussolini avea motive întemeiate să considere că strategia sa dădea roade. O înțelegere cu papa prindea contur. În timp ce el nu intenționa să renunțe la violența care se dovedise a fi atât de eficientă în intimidarea oponenților săi, nici nu dorea să-l mânieze nejustificat pe papă. Avea să continue să-i redea Bisericii privilegiile de care fusese privată timp de multe decenii. În schimb, el avea nevoie ca papa să elimine și ultimele rămășițe ale opoziției catolice față de guvernarea sa.

CAPITOLUL 4

Născut pentru a comanda

În primăvara anului 1923, Partidul Popular se afla într-o poziție în care nu putea fi apărat. Depindea, mai presus de toate, de sprijinul Bisericii și, cu toate acestea, papa decisese că sosise timpul să i se pună capăt. În aprilie, la instrucțiunile date de acesta, cititorilor cotidianului Vaticanului li s-a transmis că, date fiind eforturile lui Mussolini făcute în numele Bisericii, nu mai era necesar un partid catolic. Mai târziu, în aceeași lună, *La Civiltà cattolica* și-a însușit noua linie directoare a papei, înălțând cântări de slavă noului guvern fascist: „Strigătele comandourilor lui Mussolini, «Jos cu bolșevismul!» – își arăta ziarul entuziasmul – atrag suporteri și simpatia Italiei de la un capăt la celălalt... În gândire, sentiment, acțiune, tot fascismul constă, simplu, în protestul și revolta împotriva socialismului“. Ziarul îl aclama pe Mussolini pentru eforturile sale de a reinstaura ordinea, ierarhia și disciplina. „Fascismul, proclama ziarul, caută încă o dată să așeze valorile spirituale în locul de onoare pe care l-au ocupat cândva, acest lucru fiind, mai ales, cerut de bătălia împotriva liberalismului, pentru restaurarea celor mai remarcabile aspecte ale acestora, educația religioasă a copiilor și inspirația catolică a națiunii.“¹ Îmbărbățați de aceste semne potrivea căroră papa considera că se putea dispensa de Partidul Popular, Mussolini a dat un ultimatum. Dacă partidul nu-i acorda sprijinul nemijlocit, el avea să îi demită pe cei doi miniștri ai acestuia din guvern și să-i îndepărteze din coaliție. Când fondatorul partidului, Don Sturzo, și colegii acestuia au refuzat, miniștrii au fost obligați să demisioneze.²

Papa găsea acum că era intolerabil ca Don Sturzo să continue să funcționeze ca șef al partidului. Ziarul roman catolic, *Corriere d'Italia*, a transmis o pledoarie a unui prelat din serviciul papei, îndemnându-l pe preot să demisioneze. Cititorii au presupus că solicitarea venea chiar din partea papei.³

În culise, Pius, într-adevăr cerea demisia lui Sturzo, dar acesta întârzia să se supună. Impacientat de tergiversare, papa l-a trimis, în cele din urmă, pe Tacchi Venturi, emisarul său special pe lângă Mussolini, pentru a se întâlni cu el.⁴ Sturzo s-a plâns că, forțându-l să facă pasul înapoi, papa submina singurul partid „care este cu adevărat inspirat de principiile creștine ale vieții civile și... azi servește la a limita... regula arbitrară a dictaturii”. Aceasta n-a făcut niciun fel de impresie asupra lui Pius al XI-lea.⁵

Cu mare reticență, Don Sturzo s-a supus ordinului papal. Papa l-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a conlucra cu Mussolini la sincronizarea apariției comunicatului public și la minimalizarea impactului știrii în presă. În niciun caz, susținea papa, n-ar trebui ca guvernul „să se împăuneze cu victoria”.⁶ În următoarele douăzeci și patru de ore, iezuitul a colaborat îndeaproape cu Mussolini pentru a orchestra înlăturarea lui Sturzo.⁷

Pius sperase că domolirea lui Mussolini în acest fel avea să fie de ajutor la stoparea violenței împotriva activiștilor Partidului Popular și a preoților. Însă acțiunea a avut efectul contrar. Odată ce a devenit limpede că papa ridică sprijinul dat de Biserică partidului catolic, membrii acestuia s-au trezit din ce în ce mai izolați și mai supuși devastărilor *squadristi*-lor locali. La sfârșitul lui august, un ziar fascist a proclamat că dușmanul cel mai mare al regimului nu mai era socialismul, ci Partidul Popular. Comandourile fasciste aveau să pomească în curând după pradă.

Giovanni Minzoni era un tânăr preot paroh al târgușorului de lângă Ferrara, aflat la circa 50 km nord-est de Bologna. Era recunoscut pentru curajul său de capelan militar pe front, în timpul războiului. Popularitatea sa printre tinerii din localitate și devotamentul față de Partidul Popular constituiau un obstacol în calea recrutărilor filialei locale a Partidului Fascist. Într-o seară, în timp ce se deplasa pe o alee întunecată spre camera de recreere a parohiei, preotul și-a dat seama că era urmărit. Înainte să poată schița vreun gest, doi bărbați au sărit asupra lui, i-au spart capul cu bățele și apoi au fugit. Cu

sângele curgându-i din plăgi, preotul s-a căznit să se ridice, însă nu a reușit, căzând înapoi. Cu toate puterile s-a ridicat și a mers împleticindu-se spre biserică, dar nu a reușit să ajungă, prăbușindu-se, fără cunoștință, în apropiere. Enoriașii îngroziți l-au găsit zăcând acolo, cu craniul zdrobit, dar încă în viață, și l-au dus înăuntru. A murit înainte de miezul nopții.

După obiceiul său, Mussolini a învinovățit „asasini” necunoscuți pentru atac, urmând ca aceștia să fie urmăriți, prinși și aduși în fața justiției. Cu toate că atacatorii au fost descoperiți, ei nu au fost pedepsiți niciodată.⁸ Arhiepiscopul de Ferrara a ales să nu ia parte la funeraliile lui Minzoni, trimițând un preot fascist în locul său. Oficiosul Vaticanului a publicat o notă scurtă cu privire la eveniment, comentând că vestea îl întristase pe Mussolini.⁹ Pius însuși nu a spus nimic despre aceasta, acceptând aserțiunea lui Mussolini potrivit căreia violența era opera unor „idioti” și a „camarazilor indisciplinați”.¹⁰

Ambasadorul belgian pe lângă Sfântul Scaun, Eugène Beyens, s-a întâlnit cu papa la mijlocul lunii august, în toiul ultimului val de violențe. Papa, a descoperit acesta, era mai preocupat de pericolul comunismului decât de orice amenințare din partea fascismului violent. „Nimic nu este mai fatal pentru civilizație, i-a spus Pius, decât comunismul. În numai câteva zile distruge munca mai multor secole.” Numai dacă Franța, Belgia și Germania formau o alianță, în pofida trecutului lor de dușmani înverșunați, putea fi împiedicat comunismul să progreseze. „Mussolini nu este Napoleon, nici măcar, poate un Cavour, a observat papa, dar numai el singur înțelegea ceea ce era necesar pentru a elibera țara de anarhia la care o redusese un sistem parlamentar lipsit de puteri și trei ani de război.” El a adăugat: „Înțelegeți cum a făcut ca națiunea să-l urmeze. Fie ca el să reînvie Italia! Există asemenea bărbați predestinați pentru măreția pe care o pot aduce, pentru pacea care ne lipsește astăzi. Fie ca Dumnezeu să ne dea curând astfel de faruri călăuzitoare care să poată conduce și ilumina omenirea!”¹¹

Chiar și în acei primi ani, când, formal, era doar prim-ministrul unei coaliții guvernamentale, Mussolini căuta să-și construiască un

cult al personalității. El apărea cel mai adesea în uniforma sa de lider al miliției fasciste, cu cămașă neagră și cizme de cavalerie.¹² Crescând în mediul în care crescuse, considerase că sportul era un mod de petrecere a timpului liber potrivit pentru elită, nu pentru oameni ca el. Dar se apucase recent de schiat, de scrimă, de curse de mașini, de canotaj, de călărie și de tenis. Lecțiile de pilotat avioane au suferit o contralovitură în 1920, atunci când s-a prăbușit cu avionul, având norocul să scape numai cu răni minore. Nu era un scrimer prost, dar n-a devenit niciodată un bun jucător de tenis, în pofida faptului că avea un campion mondial drept antrenor personal. Faptul că multe dintre fotografiile făcute lui pe pârtiile de schi îl arată strângând în mâini bețele de schi, însă lipsindu-i nu numai o salopetă, ci și schiurile, oferă o idee despre cât de încrezător se simțea practicând acel sport.¹³

Întrucât membrii familiei sale era predispuși la îngrășare, Mussolini era îngrijorat să nu ia în greutate. Mânca puțină carne, nu bea alcool și se cântărea zilnic. Alarmat de talia din ce în ce mai mare a surorii sale, a încercat să-și folosească farmecul brut, cu toate că aparent, cu un efect minim. „Am văzut ultimele tale fotografii, îi scria el în 1925. Te-ai îngrășat teribil de mult. Trebuie să slăbești, în schimb, teribil de mult. Mulțumește-te cu cele de bază, așa cum fac și eu, deoarece grăsimea nu face numai lucruri rele, ci și omoară.”¹⁴ Neliniștindu-se din pricina părului care i se rărea și a liniei acestuia care se retrăgea, începuse să folosească o varietate de loțiuni pentru scalp, verificând agitat în fiecare dimineață să vadă dacă avuse-seră efect. În timp, aceasta a fost o bătălie pe care a abandonat-o, răzându-și capul în dorința de a semăna cu un împărat roman.¹⁵

Când Rachele îl tachina în legătură cu obiceiul său de a se stropi cu cantități mari de apă de colonie pe față și pe trup în fiecare dimineață, el îi răspundea că un bărbat care nu era atrăgător pentru femei era nevrednic.¹⁶ Rachele și cei trei copii ai ei – pe lângă Edda, la acea vreme, mai aveau doi fii, Vittorio și Bruno – nu îl însoțiseră la Roma, iar el nu era nerăbdător să-i aibă acolo. Mussolini stătuse inițial la hotelul Savoia, apoi la hotelul Grand, în timp ce Margherita Sarfatti își alesese reședința la hotelul Continental, aflat în imediata apropiere. Când Mussolini s-a furișat prima dată din hotel pentru a o vizita pe Sarfatti, șoferul lui a alertat comandoul de securitate. Nu a trecut mult timp până ce băieții de serviciu de la hotel, care

începuseră să semene suspect de tare cu polițiști sub acoperire, să stea la pândă pe holurile hotelului ca observatori ai vizitelor tainice ale lui Mussolini.¹⁷

„Iubitul meu drag, preaiubitul meu – așa începea scrisoarea pe care Sarfatti a scris-o, pe hârtia cu antetul hotelului, în ajunul Anului Nou 1923, la două luni după ce el devenise șeful guvernului – vreau să încep anul scriindu-ți numele pe o bucată de hârtie: Benito, iubirea mea, iubitul meu, preaiubitul meu. Eu sunt, strig în slăvi, mă bucur să fiu a ta pasionată, toată, devotată, neajutorată.“ Ori de câte ori Mussolini putea să plece, i se alătura lui Sarfatti în casa ei de vară dintre dealurile de pe malul lacului Como, la nord de Milano. Acolo făceau plimbări lungi și călăreau, urmați la o distanță discretă de garda sa de corp. Mai dificile pentru escorta de poliție erau ocaziile în care Mussolini, căruia îi plăcea să conducă cu viteză, le lua pe Margherita și pe fiica ei de paisprezece ani la o plimbare cu automobilul lui, un Alfa Romeo.¹⁸

Margherita i-a găsit lui Mussolini un apartament la Roma, unde puteau să aibă mai multă intimitate și, de asemenea, i-a găsit și o menajeră, Cesira Carocci. O femeie dură, cu părul scurt, înaltă, slabă, lipsită de maniere, de etichetă, de mod de a primi, curând a ajuns să fie numită *la ruffiana*, proxeneta. Extraordinar de devotată lui Mussolini, ea îl ajuta nu numai să aranjeze vizitele Margheritei, ci și pe ale altor femei.

Mussolini nu putea găsi niciun folos luxului, iar prăfuitul său apartament nu avea nici măcar bucătărie. Camera de zi, pe care vizitatorii o descriau ca fiind impregnată de mirosul grețos de dulce de colonie ieftină, înfățișa o masă plină de viorile lui Mussolini. Când Edda era bebeluș, el obișnuia să stea lângă leagănul ei și îi cânta până când adormea. Uneori, în timp ce aștepta mașina care avea să-l ducă la birou, el își răsucea mecanismul pianului automat și cânta un acompaniament la vioară.¹⁹

Dat fiind numeroasele afaceri amoroase pe termen lung pe care le menținea Mussolini, împreună cu parada de întâlniri de o noapte sau, mai exact, de o după-amiază, este uimitor nu numai că își găsea timpul necesar să conducă guvernul, ci de fapt chiar insistă să treacă în revistă cele mai neînsemnate detalii. Nu avea încredere în nimeni altcineva decât în fratele său, Arnaldo, ocupându-se acum de *Il Popolo d'Italia*, cu care vorbea la telefon în fiecare seară

și, într-o măsură mai mică, în Sarfatti. Zilnic se ocupa de un teanc enorm de rapoarte ale poliției și rapoarte politice, se întâlnea cu un mare număr de oameni și citea o grămadă de ziare. „Am obiceiul, i-a spus el unui deputat, să citesc toate ziarele italiene, inclusiv pe cele care nu merită.”²⁰

Provenind din rândurile aristocrației sau, cei mai mulți, din elita profesională, precedenții prim-miniștri nu aveau masele pe care să se sprijine, și nici un adevărat partid politic în spatele lor și erau puțin spre deloc interesați de popularitatea lor. Ideea de a călători prin țară ținând adunări publice era ceva ce ei ar fi găsit a fi de prost gust, aceasta în cazul în care ar fi considerat că așa ceva era de conceput.

Pe scenă a apărut fostul agitator din Milano, fiul fierarului care se mândrea cu originile sale, un om iradiind un farmec popular viril. Curând, Mussolini călătorea din oraș în oraș, în locuri care nu fuseseră niciodată văzute de vreun șef de guvern, îndemnând mulțimile curioase cu discursurile lui mesmerizante, sacadate. Devenea un maestru al hipnozei de masă, într-un ritm rapid. Ceea ce Mussolini înțelegea, într-un fel în care niciunul dintre predecesorii săi n-a făcut-o, era că oamenii erau conduși mai ales de emoții, că realitățile lor aveau mai puțin de-a face cu lumea din afară decât cu cea simbolică pe care el o putea fasona pentru ei.

În Cremona, a folosit ceea ce avea să devină una dintre cele mai puternice mișcări retorice, un apel ritualizat la reacția mulțimii.

- A cui este victoria? a urlat el.
- A noastră! a venit răspunsul mulțimii.
- A cui e gloria?
- A noastră!
- A cui este Italia?
- A noastră!²¹

Din mai până în octombrie 1923, Mussolini a vizitat orașe și târguri de la Veneția, Lombardia și Piemont în nord, trecând prin Emilia, Toscana și Abruzzo în centru, Napoli în sud și prin ambele insule importante ale Italiei, Sicilia și Sardinia. Niciun prim-ministru nu se dusesese în Sardinia într-o vizită oficială în cele șase decenii de când aceasta devenise parte din Italia. În anul următor, a repetat turul. Oamenii erau avizi după un lider puternic, un salvator care avea să le aducă stabilitate, ordine și o viziune asupra unui viitor mai luminos. Cei mai înstăriți îl vedeau ca pe bărbatul care stopase

amenințarea comunistă. Pentru ceilalți, el era *figlio del popolo*, un om obișnuit, unul de-al lor.²²

Pentru comunitatea diplomatică străină din Roma, Mussolini era o figură care intriga, dar una enigmatică. Ambasadorul belgian pe lângă Sfântul Scaun l-a studiat la o recepție diplomatică. Cu picioarele bine înfipite în mijlocul podelei, cu bărbia ridicată, Mussolini nu le spunea mai mult de câteva vorbe celor care veneau să-l salute. „Cu chipul lui serios, semeț, cu felul său de a fi taciturn, era impenetrabil. În masca sa de bronz, în ochii duri, cineva nu putea citi decât o energie rară.” El lăsa o impresie de neuitat. „Am păstrat din acea seară, își amintea ambasadorul, o viziune rece a unui bărbat care părea din cale-afară de imun la orice teamă și nesupus vreunei emoții.”²³

În modul de a negocia cu papa, Mussolini își continua bine amestecul calculat de presiune și recompensă. În timp ce bandele fasciste continuau să atace liderii locali și sediile Partidului Popular, Mussolini se proiecta pe sine ca fiind singura persoană capabilă să-i controleze pe excesiv de zeloșii fasciști. În același timp, el copleșea Biserica cu bani și privilegii. A forțat trecerea unei legi noi care permitea poliției să concedieze orice redactor de ziar care îl denigra fie pe papă, fie Biserica catolică. S-a înclinat în fața solicitării Vaticanului ca, în școli, pentru predarea religiei să fie folosite numai cărți aprobate de către Biserică. A fost de acord cu închiderea sălilor de jocuri. A asigurat recunoașterea Universității Catolice din Milano de către stat, și-a anunțat opoziția față de îngăduirea divorțului și a trecut la salvarea Băncii Romei, strâns legată de Vatican, care se afla la limita falimentului. Crucifixurile reveniseră în sălile de clasă din țară, iar sărbătorile religioase au fost adăugate calendarului civil. El a venit cu fonduri pentru reconstruirea bisericilor distruse în timpul războiului. Și lista continua.²⁴

Papa era pe deplin conștient că sprijinul pe care Mussolini îl primea în schimb din partea Bisericii era neprețuit. În septembrie 1923, Vaticanul a tipărit acest lucru într-un Program de colaborare a catolicilor cu guvernul lui Mussolini.

Mussolini ajunsese să-și dea seama, raporta documentul secretarului de stat, că i-ar fi mai bine dacă nu ar fi atât de dependent de fasciștii care îl aduseseră la putere. Ei erau o grămadă indisciplinată pe care nu o putea controla în întregime. Avea nevoie de „o nouă

masă“ de sprijin și aceasta putea fi cel mai bine asigurată de către catolici, căci aceștia erau obișnuiți cu conducerea piramidală. Adevărat, existau cei din ierarhia Bisericii care, inițial, fuseseră sceptici în ceea ce îl privea. Însă acum trebuiau să-și mărturisească greșeala: „Ei au trebuit să recunoască faptul că niciun guvern italian, și poate niciun guvern din lume, nu ar fi fost capabil să facă atât de multe în favoarea religiei catolice într-un singur an“. Și acesta nu era singurul motiv pentru care Vaticanul să-l fi sprijinit pe Mussolini: „Catolicii nu se puteau gândi decât cu groază la ceea ce s-ar putea întâmpla în Italia dacă guvernul onorabilului Mussolini ar cădea pradă unei insurecții a forțelor subversive, astfel încât aveau tot interesul să-l sprijine“. Pe scurt, informația Vaticanului concluziona: „Sub orice aspect, constituirea de către catolici a unei mase de sprijin pentru susținerea guvernului onorabilului Mussolini pare să fie cea mai demnă de încredere și mai reconfortantă combinație imaginabilă din Italia“.²⁵

În noiembrie, la indicațiile lui Mussolini, fasciștii au jefuit casa fostului prim-ministru Francesco Nitti, din centrul Romei. Cu poliția care nu a făcut nimic pentru a interveni, atacatorii au trecut ca la paradă, triumfători, pe străzile orașului. În luna următoare, într-o dimineață, Giovanni Amendola, fostul ministru cu portofoliu și pe deplin respectat șef al opoziției liberale din parlament, a fost atacat în apropierea casei sale din centrul Romei. Patru fasciști au folosit bâtele pentru a-i zdrobi capul și a-i rupe gâtul, apoi au sărit într-o mașină care îi aștepta și au demarat în trombă. Relatând atacul, ziarul lui Mussolini, *Il Popolo d'Italia*, argumenta că Amendola a primit numai ceea ce merita. Nu se cunoaște dacă Mussolini a comandat atacul, dar făcea parte din campania mai largă de intimidare pe care el o încurajase puternic.²⁶

La nord de Italia, în capitala Bavariei, München, alți acoliți ai lui Mussolini erau inspirați de violența revoluției fasciste. Pe 8 noiembrie, agitatorul mustăcios, în vârstă de treizeci și patru de ani, Adolph Hitler, în efortul său de a imita Marșul lui Mussolini asupra Romei din anul precedent, în sala imensă a unei berării a anunțat o revoluție. Mișcarea nazistă adoptase deja salutul roman

al fasciștilor, cu brațul întins în față. Adepții lui Hitler, țipând până răgușeau: „Seig Heil!“ au reușit să ocupe sediile locale ale poliției și au eșuat în eforturile lor de a ocupa Ministerul de Război bavarez. Zece persoane au fost ucise, iar Hitler a fost arestat. Avea să petreacă numai un an în închisoare, perioadă pe care a folosit-o în avantajul său, scriindu-și chemarea la arme, *Mein Kampf*. Mussolini se prea poate ca atunci să nu fi avut habar că propria soartă avea să fie, într-o bună zi, legată de sălbaticul bărbat german întemnițat.

În aprilie 1924, Italia se pregătea pentru noi alegeri naționale, primele de când venise Mussolini la putere. Violența fascistă se întindea în toată țara. În timp ce ordona bătăi, și nu numai împotriva dușmanilor, Mussolini a continuat să introducă măsuri pentru a trage foloase de pe urma Bisericii. O nouă listă de sărbători oficiale includea și câteva sărbători catolice nerecunoscute niciodată până atunci de către stat. Mussolini a făcut și primii pași împotriva organizațiilor protestante, căci știa că acest lucru avea să-i fie papei pe plac. A refuzat să le acorde permisiunea metodistilor pentru a construi o biserică mare în Roma și a respins propunerile YMCA* de a construi centre în Italia²⁷. De asemenea, a anunțat că seminariștii catolici aveau să fie exceptați de la regulă. Cu trei săptămâni înainte de vot, el a crescut, în mod dramatic, plățile guvernamentale către episcopii și preoții din Italia, spre marea încântare a acestora.²⁸

La începutul lui aprilie, *La Civiltà cattolica* publică ultimul său număr înaintea alegerilor. Comportamentul nedemn al câtorva dintre membrii anticlerici ai Partidului Fascist n-ar trebui, explica vocea neoficială a Vaticanului, să eclipseze faptul că Mussolini lucra neobosit la îmbunătățirea relațiilor dintre guvern și Biserică. Ziarul le reamintea cititorilor de toate beneficiile pe care fasciștii le produsese deja pentru Biserică prin comparație cu puținul realizat de Partidul Popular.²⁹

A sosit ziua alegerilor pe 6 aprilie. În casa lui din Ferrara, Italo Balbo, unul dintre membrii cvadrumviratului din timpul Marșului asupra Romei, le-a dat instrucțiuni cămășilor negre. La fiecare secție de votare, ei trebuiau să-l înșface pe primul votant care ar fi ieșit și să-l bată, în timp ce strigau: „Ticălosule, ai votat cu socialiștii“.

* Young Men's Christian Association – Asociația Tinerilor Creștini, organizație mondială având peste 58 de milioane de beneficiari din 125 asociații naționale

Într-adevăr, s-ar fi putut întâmpla ca bietul om să fi votat cu fasciștii, dar dacă așa s-ar fi întâmplat, „foarte rău pentru el“, a spus Balbo.³⁰

Drept rezultat al bățăilor aplicate candidaților opoziției, al arderii ziarelor opoziției și al distrugerii voturilor opoziției, lista fasciștilor – care includea nonfasciști înțelegători – a câștigat două treimi din voturi, cu fasciștii câștigând numai ei 275 de locuri, ceea ce le asigura o majoritate absolută chiar și fără aliații acestora. Dintre partidele din opoziție, Partidul Popular deținea 39 de locuri, socialiștii 46 și comuniștii 19. Restul locurilor le-au revenit republicanilor, liberalilor și altor câteva mici grupuri diferite. Mussolini triumfase. „Aceasta este ultima dată când vor exista alegeri ca acestea. Data viitoare voi vota eu în numele tuturor.“³¹

În ziua următoare, bandele fasciste i-au atacat pe activiștii și preoții locali în locurile unde partidul catolic se descurcase bine. Într-un orașel de dincolo de Veneția, fasciști înarmați au sosit noaptea la casa unuia dintre acei preoți parohi. Găsind-o acasă numai pe sora preotului, au bătut-o și pe ea și, ca măsură de precauție, l-au bătut și pe preotul asistent.

Mâniat de zecile de asemenea atacuri îndreptate împotriva clerului și împotriva organizațiilor catolice, cineva din cabinetul secretarului de stat al Vaticanului a pregătit o circulară pentru a fi trimisă tuturor episcopilor italieni, cerându-le să nu participe la plănuitele sărbătoriri ale victoriei fasciste și, mai ales, interzicându-le să officieze slujbe speciale de mulțumire pentru fasciști. Dar, cu toate că circulara a fost tipărită, aceasta n-a părăsit niciodată Vaticanul. Pe marginea ciornei documentului aflat acum în arhive este scris: „Nu mai trebuie să fie trimisă. Din ordinul monseniorului secretar“. Gasparri – fără îndoială după discutarea chestiunii cu papa – a hotărât că era cel mai bine să nu facă nimic din ceea ce l-ar fi putut ofensa pe Mussolini.³²

Pius al XI-lea stabilise până în acel moment o rutină. Lacheii trăiau într-o spaimă nervoasă din pricina reproșurilor sale. El era scurt și tăios cu cei care nu-i făceau pe plac și nu se lăsa intimidat nici de cei mai exaltați șefi de guverne. Când regele Spaniei, Alfonso al XIII-lea, l-a vizitat la Vatican, a făcut greșeala de a-i cere papei să

numească mai mulți cardinali din America de Sud. Nu exista decât unul singur pentru întreg continentul. Înfuriat de ceea ce considera a fi o încercare nepotrivită de a-l influența, a decis să anuleze promovarea majordomului său, monseniorul Ricardo Sanz de Samper, care era din Columbia. Nu voia să apară ca făcând temenele regelui.³³

Și totuși, câte un vizitator îi mai putea reda scânteii din entuziasmul său anterior. Pius l-a invitat pe intelectualul francez Jean Carrère într-o audiență particulară și i-a cerut părerea cu privire la diversele figuri literare franceze și italiene. În timp ce-i răspundea, papa – așa cum l-a descris Carrère – îl privea cu o expresie gravă de „superioritate curtenitoare”. La un moment dat, Carrère l-a menționat pe Manzoni și a spus că *Logodnicii* era una dintre capodoperele lumii. La auzul acestor cuvinte de laudă, își amintea francezul, „mi s-a părut că augustul meu interlocutor s-a transfigurat. De la bunăvoința curtenitoare pe care o arătase până atunci, a devenit tot numai zâmbet și cordialitate.” Manzoni, i-a spus papa, nu a fost numai un mare romancier, ci și un mare poet și, spre deliciul lui Carrère, pontiful înveșmântat în roba-i albă a început să recite din memorie versuri de Manzoni, într-o cadență blândă, muzicală.³⁴

Acolo unde Benedict al XV-lea părea copleșit de greutatea poziției sale, Pius al XI-lea proiecta vigoarea unui alpinist. „Părea născut să comande”, a spus Confalonieri, prelatul pe care îl adusese cu el de la Milano pentru a-i servi drept secretar particular. Papa emana autoritate, a remarcat ulterior ambasadorul francez.³⁵ Dar era și un conformist în ceea ce privea respectarea procedurii corespunzătoare. Într-o după-amiază, în timp ce se plimba prin grădinile Vaticanului, a văzut un plic, marcat cu majuscule „PENTRU SFINȚIA SA”, zăcând pe o alee. În acea zi îl însoțea arhiepiscopul de Bologna. Fără să stea pe gânduri, arhiepiscopul s-a aplecat și a ridicat plicul. S-a întors pentru a i-l înmâna papei.

– Pune-l înapoi unde l-ai găsit, i-a poruncit Pius al XI-lea. Nu este o modalitate potrivită de a expedia corespondența.

Arhiepiscopul a pus plicul la loc pe alee și ei și-au continuat plimbarea.³⁶

Cu toate că papa își petrecuse mulți ani în biblioteci, avea, considera monseniorul Confalonieri, personalitatea unui mic om de afaceri, nu a unui bibliotecar. Tânărul preot puneă acest lucru pe seama rădăcinilor papei, căci regiunea industrială a locului nașterii

sale era renumită pentru astfel de oameni. Pius al XI-lea gândea în termeni concreți și nu se simțea în largul său când era vorba de improvizații. El insista să judece bine totul și studia cu mare atenție toate rapoartele care îi parveneau. Odată ce lua o hotărâre rămânea consecvent. Critica îl făcea să se încapățâneze. Papa, se plânga cardinalul Merry del Val, fostul secretar de stat, era „încăpățânat ca un catâr”.³⁷

Cu toate diferențele evidente dintre ei, papa și Mussolini semănau în multe privințe. Niciunul nu putea avea prieteni adevărați, deoarece prietenia implică egalitate. Amândoi insistau asupra supunerii față de ei și cei din jurul lor tremurau la gândul de a spune ceva ce ar fi putut să le displacă. Formau un cuplu ciudat, dar papa ajunsese rapid să-și dea seama de beneficiile de a-și uni soarta cu fostul mâncător de fețe bisericești. Ca rezultat, în decursul unui an de la Marșul asupra Romei, revoluția fascistă devenise revoluția clerico-fascistă. Începuse un nou parteneriat. Însă acesta avea în curând să înfrunte o amenințare neașteptată, căci ceva ce era pe cale să se întâmple aproape că avea să-l doboare pe Mussolini.

CAPITOLUL 5

Ridicarea din mormânt

Pe 30 mai 1924, în cea de-a treia zi a noii sesiuni parlamentare, Giacomo Matteotti s-a îndreptat către podium în Camera Deputaților în mijlocul atitudinii zeflemitoare și a amenințărilor venite din partea băncilor ocupate de fasciști. Exclus din Partidul Socialist cu doi ani mai devreme într-o epurare a moderaților, el fondase Partidul Unitar Socialist Reformator. Avea un mesaj de transmis. Recentele alegeri erau întinate de violență și trebuiau anulate. În timp ce detalia cazuri de intimidare a votanților din toată țara, fasciștii îl tot întrerupeau. „Minciuni! strigau ei. Du-te înapoi în Rusia!“ Un membru a urlat: „Ajunge! Ce facem noi aici? Trebuie să tolerăm aceste insulte?“ O falangă lărgită de deputați fasciști se deplasa amenințător spre partea din față a sălii. „N-ar trebui să fii în parlament!“ țipa unul. „Ar trebui să te afli în arest la domiciliu!“¹ Când, întrerupt de zeci de ori, a reușit să termine, aplauzele opoziției au fost acoperite de huiduielile și fluierăturile fasciste. „Ai face mai bine acum să te pregătești să-mi scrii necrologul“, a remarcat Matteotti față de unul dintre colegii săi, în timp ce își croia drum afară din clădire.

Mussolini, care era prezent la sesiunea din acea zi, era furios. Întorcându-se spre secretarul său de presă, Cesare Rossi, a murmurat: „Acelui bărbat n-ar trebui să i se permită să rămână în circulație“.

Pe 10 iunie, Matteotti era programat să ia din nou cuvântul în parlament, de data aceasta pentru a denunța corupția guvernului Mussolini. După prânz, în timp ce se îndrepta dinspre locuința sa

Giacomo Matteotti

situată în apropiere de Piazza del Popolo către Camera Deputaților, doi bărbați l-au înșfăcat și au încercat să-l târască într-o limuzină care aștepta. Deși nu era nici mare și nici musculos, Matteotti, în vârstă de treizeci și nouă de ani, era atât curajos, cât și iute. L-a aruncat pe unul dintre atacatori la pământ și era pe punctul de a se elibera de cel de-al doilea, când un al treilea s-a aruncat asupra lui, lovindu-l în față cu un box de aramă. Bărbații l-au târât pe deputatul semiconștient în mașină. Deoarece se zbătea, sfărâmând astfel geamul care separa șoferul de bancheta din spate, răpitorii l-au bătut cu sălbăticie.

Mașina gonia pe străzile din Roma, șoferul claxonând constant pentru a acoperi strigătele de ajutor ale lui Matteotti. Tipetele au încetat curând. Matteotti murise. Nu se știe dacă aveau ordin să-l omoare sau nu, dar acum, că aveau cadavrul lui, porniră în căutarea unui loc unde să se descotorosească de el. La circa treizeci de kilometri de Roma i-au săpat o groapă superficială, nu departe de șosea.²

Când Matteotti nu s-a întors acasă la cină, soția sa a aflat că nu ajunsese la parlament. S-a dat alarma. Până în seara următoare, rapoartele martorilor au început să apară descriind scena sângeroasei răpiri a socialistului și goana frenetică a mașinii în plină viteză.

Faptul că un membru marcant al parlamentului putea să-i critice pe fasciști într-o zi și să fie răpit cu violență a doua zi era ceva șocant pentru toți, dar mai ales pentru cei mai înrăiți *fascisti*. În toiul scandalului, Mussolini a încercat să se distanțeze de crimă. Până pe 14 iunie îl concediasse atât pe șeful poliției, cât și pe subsecretarul de stat de la afacerile interne. Bănuiala a căzut pe Cesare Rossi, care, pe lângă slujba de secretar de presă al lui Mussolini, mai conducea și un comando secret de atacatori. Rossi a intrat în ascunzătoare. Curând și alții cu rang înalt din regimul fascist au fost prinși în pânza de păianjen a investigației.

Dovezile din mașina folosită la răpire au permis poliției să-i identifice pe bărbații care îl omorâseră pe deputatul socialist. Liderul lor, Amerigo Dumini, se lăudase în fața camarazilor săi că ucisese o duzină de oameni la ordinele venite din partea celor mai înalți oficiali ai regimului. Dumini era un american, născut în St. Louis, în 1894, dintr-un emigrant italian și o englezoaică. Adolescent fiind, s-a mutat în Italia, unde s-a înrolat în armată în timpul războiului, iar

ulterior a devenit unul dintre oamenii de încredere ai lui Mussolini, lucrând sub comanda lui Rossi.

Cu cinci luni înainte, Mussolini se întâlnise cu Rossi și cu mai mulți fasciști obedienți pentru a crea un mic comando secret, capabil să îndeplinească misiunile violente. Lui Dumini i-a fost încredințată alcătuirea grupului. În iunie, el a primit ordine, în special de la Rossi, de a merge după Matteotti.³

Țara era în fierbere. Bătăile ocazionale și turnatul uleiului de ricin atribuite agitatorilor socialiști erau una, dar uciderea liderului unuia dintre principalele partide de opoziție din parlament, după toate aparențele comandată de la cele mai înalte niveluri ale regimului fascist, era cu totul altceva. Faptul că se petrecuse în centrul Romei, în plină zi, nu făcea decât să agraveze fărădelegea. În cele optsprezece luni care trecuseră, Mussolini se ridicase de la poziția de șef al unei mișcări violente, arhicunoscută pentru atacatorii săi, la cea de șef de guvern, din ce în ce mai respectat. Mulți dintre susținătorii săi crezuseră – sau cel puțin speraseră – că el își lăsase trecutul brutal în urmă, dar uciderea lui Matteotti sugera contrariul. În următoarele săptămâni, problema întregii rețele de sprijin pe care Mussolini o construisese cu atâta grijă – vechii naționaliști și liberali, marii industriași și micii proprietari de magazine – începu să se clarifice.⁴

Până la sfârșitul lui iunie, trupul lui Matteotti nefiind încă găsit, deputații opoziției s-au întâlnit și au jurat că nu vor mai participa la o altă sesiune a Camerei până ce Mussolini nu dizolva miliția și celelalte organizații fasciste pe care le crease pentru a teroriza opoziția.

Ziarele conservatoare s-au întors împotriva lui. Emblematic a fost *Giornale d'Italia*, care până atunci își oferise sprijinul. Ziarul cerea ca responsabilii de crimă să fie scoși la lumină. Clasele de mijloc, care îl acceptaseră cu larghețe pe Mussolini, acum începură să-i întoarcă spatele. Ele doreau un guvern conservator, naționalist, nu un tiran sângeros. Oamenii începură să-și rupă carnetele de membru al Partidului Fascist, în timp ce parlamentarii din opoziție care treceau pe străzile Romei, se treziră aplaudați de trecători. În unele zone, membrii miliției fasciste, care până nu de mult treceau aroganți, ca la paradă, pe stradă, se temeau acum să apară în public îmbrăcați în uniforme lor.⁵ Regimul se clătina. Sfârșitul lui părea să fie aproape.

Orgoliul lui Mussolini fusese amplificat de un șir de succese. Însă acum, lipsit de vigoare, el devenise de nesuportat. Atât de negru îi era umorul, încât și cel mai apropiat ajutor era înspăimântat de întâlnirea cu el. „În palatul Chigi – acolo unde Mussolini își avea biroul – se respiră un aer ca de mormânt“, spunea Quinto Navarra, asistentul său.⁶

Liniștea era cu atât mai remarcabilă cu cât strigătele tiranului gălăgios răzbăteau de obicei prin ușă ori de câte ori le ținea predici și își teroriza acoliții. Acum, nu se auzea niciun sunet. Navarra descrie cum l-a găsit pe Mussolini în biroul său în toiul unei crize: „Dacă aș spune că întredeschizând ușa în acea dimineață, am surprins un Mussolini doar supărat, aș greși. Așezat pe scaunul înalt, nefericitul prim-ministru își clătina capul dintr-o parte în alta, ciocnindu-l de spătarul aurit, cu ochii larg deschiși, pufnind și bombănind.⁷ Un dispozitiv de interceptare telefonică – căci se pare că Ducele ceruse poliției să intercepteze telefonul iubitei sale – a surprins conversația tânguioasă cu Margherita Sarfatti:

– Ce faci? l-a întrebat ea.

– Ce ai vrea să fac?

– Ceva nou? ,

– Nimic... deocamdată, nu mă surprinde nimic... Lucrul care mă supără cel mai tare este că nu știu ce cred așa-zișii mei prieteni, cei care m-au trădat.

Margherita l-a atenționat să nu permită ca accesul de furie să-i întunece judecata.

– Nu e vorba de furie, i-a răspuns Mussolini. Din păcate, soarta și-a jucat cartea în favoarea dușmanilor mei și dacă pierd jocul, ceea ce este aproape cert, nu există nici măcar posibilitatea de a-mi salva prestigiul!⁸

Încercările lui Mussolini de a se distanța de crimă au eșuat din pricina identității celor considerați responsabili, deoarece printre ei se aflau unii dintre apropiații lui. Sfârșitul regimului părea inevitabil.

Senatul – un corp ai cărui membri erau numiți de către rege, nu aleși prin vot – și-a reluat activitatea la două săptămâni după crimă. Mussolini s-a dus să țină un discurs. A spus că era nerăbdător să meargă până la capăt cu ceea ce se întâmplase, la fel ca toată lumea, subliniind arestarea presupușilor criminali și demiterea

oficialilor la vârful guvernului, considerând că acestea erau dovezi ale sincerității sale.⁹ În timp ce mulți judecau remarcile sale ca fiind dureros de inadecvate, un bărbat s-a repezit să-i facă complimente. Într-o scrisoare cu înflorituri, scrisă de mână, părintele Tacchi Venturi, emisarul secret al papei, îi spunea lui Mussolini cât de impresionat era de discursul său. Își revărsa laudele pentru întreaga operă a Duceului și îi cerea lui Dumnezeu să-i asigure succesul pe mai departe.¹⁰

Când s-a răspândit zvonul că liderul lor era în stare de șoc, șefii fasciști din provincie, îngrijorați, începură să-l viziteze la Roma pentru a-l scoate din starea de letargie. Spre groaza lor, l-au găsit într-o stare de prostrație. Leandro Arpinati, *ras*-ul Bolognei, a fost îngrozit să-l găsească pe Mussolini febril, cu ochii roșii, de parcă ar fi plâns. Arăta, observa Arpinati, ca un om de afaceri pe punctul de a declara falimentul.¹¹

Pentru papă, uciderea lui Matteotti a fost un dezastru. În sfârșit, Vaticanul avea în Mussolini un lider italian cu care putea conlucra. Acum, că forțele opoziției se uneau pentru a boicota parlamentul și pentru a cere întoarcerea la drepturile constituționale, părea că Mussolini urma să se prăbușească. Papa avea să facă tot ceea ce putea pentru a-l salva, urmărind decizia Partidului Popular de a se alătura coaliției care cerea o nouă guvernare. Cu toate că el deja distanțase Vaticanul de această formațiune politică, încă mai exercita influență asupra ei. În timp ce partidul nu mai depindea în mod formal de ierarhia bisericii, cu greu mai putea pretinde că era partidul catolic al Italiei dacă papa ar fi renunțat fățiș la acesta.¹²

La sfârșitul lui iunie, pe fondul dezorientării generale a italienilor și cu un Mussolini a cărui soartă era pusă la îndoială, cotidianul Vaticanului, *L'Osservatore Romano*, publică un editorial despre criză, amintindu-le catolicilor de învățăturile Bisericii potrivit cărora ei trebuiau să se supună autorităților civile prevenindu-i împotriva oricărui „salt în întuneric”. *La Civiltà cattolica*, ziarul iezuit controlat de Vatican, a preluat ideea într-un articol scris de redactorul-șef al acestuia, părintele Rosa, amintind cititorilor de povața Bisericii de a se supune autorităților guvernamentale. Orice încercare de a submina actualul guvern, argumenta el, risca anarhia. I-a ochit mai

ales pe suporterii Partidului Popular, avertizându-i că bunii catolici nu cooperează cu socialiștii.¹³

Vaticanul le-a arătat cât se poate de clar liderilor partidului catolic că eforturile lor de a dărâma regimul catolic nu sunt bine-venite. Și, cu toate acestea, ei au continuat să conlucreze cu alte grupuri din opoziție pentru a conduce Italia înapoi, spre o democrație parlamentară.¹⁴

Pius a încercat să-l încurajeze pe Mussolini a cărui stare de spirit era la pământ. În dimineața zilei de duminică, 20 iulie, papa i-a spus lui Tacchi Venturi să-l informeze pe deprimatul Duce că încă se bucura de sprijinul său. În acea după-amiază, iezuitul i-a trimis lui Mussolini un bilet: „Excelență, în această dimineață am avut plăcerea ca Sfinția Sa să-mi vorbească despre Excelența Voastră în asemenea termeni, încât sunt sigur că vor reuși să fie mai ales bine-veniți și încurajatori“. El a subliniat aceste ultime cuvinte, spunându-i lui Mussolini că ar fi cel mai bine dacă i-ar putea transmite personal gândurile papei, rugându-l să se vadă cât mai curând. Când Mussolini a deschis biletul două zile mai târziu, a scris deasupra cu creionul lui colorat: „Joi dimineață, la 12“. Emisarul papei a apărut în toiul celor mai întunecate zile pentru a-i transmite sprijinul papei.¹⁵

Însă Pius al XI-lea nu s-a mărginit numai la a-i oferi cuvinte de mângâiere. A apelat din nou la părintele Rosa pentru ajutor. Întâlnindu-se cu redactorul iezuit în biblioteca sa, papa l-a instruit să pregătească un nou articol despre criză. Două zile mai târziu, la sfârșitul lui iulie, cardinalul Gasparri în persoană a sosit la redacția ziarului *La Civiltà cattolica* din Roma pentru a lua ciorna lui Rosa. În următoarele câteva zile ciornele au circulat între Vatican și redacția ziarului, acum purtând însemnările cu cerneală neagră ale lui Pius al XI-lea. Într-un sfârșit, după ce a primit aprobarea finală a papei, articolul a fost publicat.¹⁶

După ce îl lăuda pe Mussolini pentru tot ce făcuse în beneficiul Bisericii și sugera că el nu avusese nimic în comun cu uciderea lui Matteotti, articolul din *La Civiltà cattolica* înștiința oficial că acțiunea violentă împotriva guvernului nu putea fi niciodată justificată și adăuga că până și utilizarea de mijloace legitime pentru a-l demite, cum ar fi alegerile anticipate, ar fi trebuit evitate, căci ar aduce „grave nenorociri“. Cel mai important lucru, avertiza că

Partidul Popular nu s-ar fi putut justifica niciodată dacă ar intra într-o alianță cu socialiștii.¹⁷

Papa a fost nevoit să facă față și altor neplăceri atunci când soția și mama lui Matteotti l-au rugat în repetate rânduri să le primească. Bănuind că cererea lor i-ar fi creat și mai multe probleme lui Mussolini, papă refuză. Dar el nu voia să pară lipsit de suflet, astfel încât îl instrui pe Gasparri să le primească pe cele două femei și să le ofere fiecareia câte un rozariu pe care el îl binecuvântase.¹⁸

Dacă ar mai fi existat vreun dubiu cu privire la sprijinul continuu acordat de papă lui Mussolini, acesta a dispărut la începutul lui septembrie atunci când Pius s-a adresat unui grup de studenți. Nici când catolicii italieni, le-a spus el, nu vor putea colabora cu socialiștii.¹⁹

Mussolini știa cât era de vital sprijinul papei în lupta sa pentru supraviețuire. În toiul crizei, el aranjase ca toți cei șase copii ai săi să ia lecții de religie. Edda, în vârstă de doisprezece ani, Vittorio, de opt, și Bruno, de șase, au sărbătorit Prima comuniune și Confirmarea în aceeași zi.²⁰

Când papa a auzit această veste bine-venită, s-a trezit confruntat cu o altă problemă. Cu toate că Don Sturzo demisionase din funcția de șef al Partidului Popular, el încă mai scria articole critice la adresa regimului. Acest lucru era deranjant pentru Mussolini, căci însemna că Sturzo rămăsese o figură vizibilă a opoziției. Pius al XI-lea i-a ordonat acestuia să înceteze imediat atacurile.²¹

Drept răspuns, prelatul sicilian s-a oferit să părăsească țara, o sugestie care a fost pe placul papei. Nu doar că această mișcare avea să-l înlăture pe Sturzo de pe scena politică italiană, ci avea să prevină ceea ce ar fi putut fi o mare neplăcere. Cât timp el se afla în Italia, exista riscul ca vreo bandă fascistă să-l adauge pe lista victimelor ucise, făcând ca pentru papă să fie și mai dificil să poată continua să sprijine guvernul. La sfârșitul lui octombrie, Sturzo a plecat. Ceea ce prelatul sicilian spera să fie o scurtă perioadă

petrecută în străinătate avea să se transforme într-un exil de douăzeci și doi de ani.²²

Între timp, Ducele, aflat în linia de bătaie, se confrunta cu noi dureri de cap, deoarece, din ce în ce mai mult, capii fasciști din provincie îi puneau la îndoială hotărârea. La sfârșitul lui 1924, a apărut un articol intitulat „Fascismul contra lui Mussolini“, unde se argumenta faptul că unicul sprijin real al Ducelui consta în comandourile din provincie și se denunța hotărârea lui de a-i aresta pe ucigașii lui Matteotti. Făcând ca lucrurile să fie și mai rele, trei zile mai târziu, o relatare a crimei, pregătită de Cesare Rossi, a fost publicată în Franța. Relatarea îl implica în mod direct în acea crimă. Redactorul celui mai prestigios ziar din Italia, *Corriere della Sera*, sugera că ar fi fost cel mai nimerit ca Mussolini să demisioneze. Zvonuri despre o posibilă lovitură de stat se amestecau cu speculații potrivit cărora regele era pe punctul de a-l revoca pe Mussolini și de a numi un nou prim-ministru.²³

Dacă Mussolini n-a fost revocat din funcție ca rezultat al crizei Matteotti, a fost pentru că opoziția a eșuat să ofere o alternativă credibilă și nu s-a datorat cătuși de puțin eforturilor constante ale papei de a submina orice posibilitate de a se forma o alianță și de a pune capăt guvernării fasciste. În lipsa unei alternative, nici regele și nici armata nu erau dispuși să acționeze.²⁴

Sesizând această stare de lucruri, Mussolini începe să-și recapete încrederea în sine. Momentul în care se arătase sigur că fascismul avea să cadă trecuse. Pe 3 ianuarie 1925, la nici șapte luni de la momentul în care huliganii fasciști îl omorâseră pe Matteotti, el s-a ridicat în parlament pentru a lua cuvântul. Avea să fie cel mai dramatic discurs din cariera sa.

– Declar aici, în fața Adunării și a poporului italian, a început Mussolini, că eu și numai eu îmi asum întreaga răspundere politică, morală și istorică pentru tot ceea ce s-a petrecut.

– Suntem cu toții alături de tine! au urlat deputații fasciști.

– Dacă fascismul a fost o organizație criminală, atunci eu sunt capul acestei asociații criminale!

– Suntem cu toții alături de tine!

Aplauzele nu mai conteneau.

– Dacă toată violența a fost rezultatul unui anume climat istoric, politic și moral, a spus Mussolini, atunci iau asupra mea

responsabilitatea pentru aceasta, căci eu am creat acest climat istoric, politic și moral. Domnilor! V-ați înșelat! Ați crezut că fascismul era terminat... Dar veți vedea... Italia, domnilor, vrea pace, vrea liniște, vrea calm. Îi vom da această liniște, acest calm prin intermediul iubirii, dacă va fi posibil, și cu forța, dacă va fi necesar.

Cu aceste cuvinte, atacul fascist asupra ultimelor vestigii ale democrației din Italia avea să înceapă.

CAPITOLUL 6

Dictatura

În aceeași zi în care Mussolini s-a adresat parlamentului, miliția fascistă a ocupat sediile partidelor și redacțiile ziarelor care rămăseră antifasciste.¹ Liderii opoziției au fost înconjurați și arestați.² Tratatul aplicat liderilor opoziției a fost reluat. Cel mai remarcabil atac a avut loc în vară, și anume cel împotriva lui Giovanni Amendola, liderul liberalilor din parlament, care fusese deja victima unei bătăi din partea fasciștilor. Acesta avea să moară din pricina rănilor câteva luni mai târziu.³

Recunoscând valoarea puternicului sprijin constant al Vaticanului, Mussolini căuta modalități prin care să hrănească alianța sa cu papa. Punând ca soția și copiii săi să fie botezați, aranjând apoi ca ei să primească Confirmarea și Prima comuniune, el a rămas fără ritualuri prin intermediul cărora să-și arate dovezile. Dar, cu toate acestea, îi mai rămăsese unul. În iulie i-a spus lui Tacchi Venturi că intenționa să-și celebreze cununia religioasă cu Rachele, cel mai probabil în septembrie.

Iezuitul a fost încântat, știind că veștile aveau să fie pe placul lui Pius al XI-lea. Însă jumătate din septembrie se scursese și el nu mai auzise nimic. „Nu e din cauză că aş pune la îndoială bunele dumneavoastră intenții, îi explica Tacchi Venturi lui Mussolini într-o notiță, dar dacă nunta putea fi aranjată în decurs de câteva săptămâni, îl sfătuia el, va reuși să-i ofere o consolare specială Sfântului Părinte și nu doar câtorva personaje eminente care vă sunt sincer devotate Excelenței Voastre“.

Amânarea este posibil să fi fost cauzată de Rachele a cărei antipatie față de Biserică era profundă. Atunci când în urmă cu

câțiva ani Mussolini insistase ca ea să fie botezată, practic a trebuit s-o târască la ceremonie. Stăpân oriunde, mai puțin în propriul cămin, Mussolini decisese că avea să-și ia soția prin surprindere. Pe 29 decembrie 1925, Rachele se afla în bucătăria ei din Milano gătind tagliatelle când fata în casă i-a spus că sosise soțul ei împreună cu Arnaldo, fratele său, și cu un preot. Ei au vrut ca ea să li se alăture în camera de zi. Nemulțumită din pricina faptului că soțul ei apăruse pe neașteptate împreună cu un om al bisericii, Rachele i-a răspuns că va veni atunci când va termina. După ce a așteptat nerăbdător o vreme, într-un final Mussolini a dat buzna în bucătărie.

– Să mergem, Rachele. Ajunge acum. Nu mă face să insist.

Rachele, nefiind genul care să-i cedeze farmecelor soțului, a făcut tot ce a putut pentru a-l ignora. Fără să-i pese, el a pășit în spatele ei, i-a dezlegat șorțul și a condus-o spre chiuvetă pentru a se spăla pe mâini. Apoi, a însoțit-o până în camera de zi, unde preotul a oficiat slujba de căsătorie înainte ca ea să poată fugi.⁴

Din nou el își urma calea propusă. Reluându-și călătoriile prin țară, fu întâmpinat de mulțimi entuziaste. Maestru al propozițiilor scurte, al potentelor metafore militare, Mussolini vorbea cu emoție despre sacrificiu și credință.⁵ Avea un tertip ciudat ridicând tonul la momentul potrivit, vocea lui oscilând între „sâsăitul pitonului și răgetul leului”.⁶

Și, cu toate acestea, avea să fie curând implicat într-o problemă apărută în gruparea sa. Încă o dată, Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre fasciști, îi producea neplăceri. În anul precedent, la scurt timp după ce anunțase dictatura, Mussolini făcuse un calculat joc de noroc. În efortul de a nu-l scăpa din ochi pe Farinacci, el îl numise șeful Partidului Fascist.

Însă acesta nu era atât de ușor de împlânzit. În martie 1926, atunci când el insistase să joace un rol vizibil în procesul criminalilor lui Matteotti, tensiunea dintre cei doi ajunsese la apogeu. Trecuseră aproape doi ani de la asasinat și ultimul lucru pe care l-ar fi vrut Mussolini era să li se reamintească oamenilor de ceea ce se întâmplase. În speranța de a minimaliza impactul știrilor, strămutase procesul la Chieti, un oraș îndepărtat din nord-estul Romei. „În timpul ședințelor instanței, nota Ducele într-un memoriu scris de mână cu câteva zile înainte de proces, trebuie să evităm toate elementele dramei care ar putea stârni opinia publică, din țară și

din străinătate. Prin urmare, niciun fel de incidente zgomotoase sau excursii politice.”

Spre disperarea lui Mussolini, Farinacci a horărât să se alăture echipei de avocați apărători și i-a transmis șefului filialei din Chieti a Partidului Fascist instrucțiuni de organizare la sosirea sa a unei mari adunări. Înfuriat de dovada lui ostentativă, Mussolini i-a trimis o scrisoare în termeni usturători. „Înțeleg, scria el, că nu ți-ai ținut niciuna dintre promisiuni, iar procesul... a devenit politic. Cântăresc toate acestea cu extremă gravitate și constat că o mare tulburare se răspândește în partid... Te previn că nu voi tolera niciun fel de adunări sau sărbătoriri la sfârșitul procesului.”⁷

Cu ajutorul unui procuror fascist, al unui judecător fascist și al șefului la nivel național al Partidului Fascist în calitate de avocați ai apărării, doi dintre inculpați au fost achitați. Dulmini, lacheul de origine americană al lui Mussolini, și doi dintre camarazii acestuia au fost găsiți vinovați de omor involuntar și eliberați în mai puțin de două luni. În timp ce era satisfăcut de verdict, Mussolini era furios din cauza lui Farinacci și, cu promptitudine, l-a demis de la șefia partidului.⁸

Mussolini lucra din greu la construirea imaginii sale și se proiecta, din ce în ce mai mult, drept noul Cezar, bărbatul care avea să-i redea Italiei grandezza antică. Pentru aceasta avea un partener important în amanta sa, Margherita Sarfatti. Biografia ei semioficială din 1926 purta latinescul titlul revelator de *Dux*.⁹

De asemenea, Mussolini începuse să fie portretizat ca un Cristos, într-o fuziune de imagini fasciste și catolice. În școlile italienești din Tunisia, colonie franceză la acel moment, elevii începeau orele spunând o rugăciune, care într-o formă sau alta avea să fie auzită, din ce în ce mai mult, și în peninsula italiană:

„Cred în marele Duce, făcătorul Cămășilor Negre, și în Isus Cristos, singurul lui apărător – Mântuitorul nostru a fost conceput de o preabună învățătoare și un harnic fierar... El a venit la Roma...”¹⁰

Mussolini se scălda în adulație, dar rămânea vigilent. Giuseppe Bottai, membru vechi al Marelui Consiliului Fascist, vorbea despre doi Mussolini diferiți. Unul era expansiv și spontan, mânat de instincte. Însă celălalt, remarcă Bottai, „era mic, meschin, ros de micile invidii și gelozii ale oamenilor comuni, minșind cu ușurință, folosindu-se de decepții și fraude, încălcându-și promisiunile pe

care n-avusese nici cea mai mică intenție să și le țină, neloial, trădător, răutăcios, lipsit de afecțiune, incapabil de loialitate și de iubire, descotorosindu-se iute de cei mai credincioși adepți".¹¹ De fapt, Bottai era una dintre puținele figuri importante ale regimului pe care Mussolini nu le-a înlocuit. Chiar și în acei ani de început, Mussolini nu putea suporta competiția și orice aluzie la faptul că unul dintre miniștrii săi de vârf primea prea multă atenție publică favorabilă era cât se poate de probabil că avea să fie urmată de o nouă misiune în Africa sau în Balcani.

Dacă 1925 a fost anul triumfului lui Mussolini, acesta a fost și anul mândriei papei. În efortul de a-și promova campania de întărire a legăturilor catolicilor cu Biserica, papa proclamase anul 1925 drept un An Sfânt, al douăzeci și treilea an de ținut de când papa Bonifaciu al VIII-lea anunțase anul 1300 ca fiind primul. Aceștia erau anii când catolicii erau îndemnați să pornească în pelerinaj spre locurile sfinte din Roma, iar prelații, de la preoți la arhiepiscopi, din Americi până în Europa Centrală, conduceau vizite la Vatican și la bazilicile din Cetatea Eternă. Pius al XI-lea fu atât de încântat de rezultat, încât ulterior avea să promoveze doi ani sfinți speciali. Unul în 1929, celebrând a cincizecea aniversare a hirotonisirii sale și altul, între 1933–1934, marcând a o mie nouă sută aniversare a învierii lui Isus.

În ajunul Crăciunului din 1924, papa a apărut în piața Sfântul Petru și a înlăturat, simbolic, sigiliul de la Sfânta Ușă, pentru ca aceasta să rămână deschisă pe toată durata anului. În decursul următoarelor douăsprezece luni, el a ținut 380 de discursuri, în timp ce peste un milion de pelerini veneau din toată lumea catolică. Adesea vorbea liber, fără notițe. Alteori, își mâzgălea titlul temelor, dar rareori își scria ceea ce avea de gând să spună. Discursul său rămânea, în mod caracteristic, lent, plănuit, cu pauze în timpul cărora se uita în jos și la stânga, măsurându-și cuvintele pe care le considera potrivite. După fiecare pauză își înclina ușor capul spre dreapta, reluând de acolo de unde rămăsese, adesea repetând ultimul cuvânt pe care îl rostise, de parcă dorea să confirme faptul că fusese, la urma urmelor, o alegere bună.¹²

Pius al XI-lea, 1925

Programul solicitant și-a pus amprenta. La câteva săptămâni de la debutul Anului Sfânt, șeful poliției din Roma a primit un raport confidențial. Deși papa era într-o stare de sănătate rezonabilă, în raport se spunea că se descoperise că acesta se sufoca. Un bărbat care își petrecuse timpul în aer liber și căruia îi plăcuse grozav să desfășoare activități fizice, era acum ținut închis între zidurile Vaticanului și împovărat de întâlniri constante, audiențe și ceremonii. Papei îi lipsea atât de mult aerul curat de munte, încât insista ca iarna ferestrele dormitorului său să fie deschise. Consilierul papei, părintele Venini, considera că Pius arăta obosit. Poate că nu se odihnea destul de bine, căci îi spunea întruna lui Venini să facă ceva în legătură cu șoarecii care alergau toată noaptea pe podeaua camerei sale.¹³

Pelerinajul la Roma, după cum considera Pius, era unul dintre cele mai sacre acte pe care le putea îndeplini un catolic.¹⁴ Zilnic, sute de pelerini așteptau în genunchi, pe holurile mari ale palatului apostolic, sperând să-i sărute inelul papei, atunci când acesta trecea, iar dacă erau deosebit de norocoși, primeau din mâinile sale o medalie comemorativă.¹⁵ Era greu să nu fii cuprins de venerație la spectacolul apariției papei, înveșmântat în sutană albă, înconjurat de cardinalii în sutane roșii, șambelanii cu veșminte asortate și jandarmii cu cape și spade, îmbrăcați cu cămăși cu manșete mari, din dantelă, apretate, și cu pantaloni scurți până la genunchi.¹⁶ Încăperile enorme, cu tavanele minunat pictate și cu pereții acoperiți cu elemente de artă renașcentistă, în combinație cu servitorii papali îmbrăcați într-un mod pitoresc, dădeau vizitatorilor impresia că ar fi călătorit înapoi în timp, cu secole în urmă.

În cadrul unei audiențe tipice, Pius primea sute de pelerini, clerici și mireni. Bărbații erau îmbrăcați formal, iar cei cărora le lipseau asemenea veșminte se strecurau într-un costum simplu, de culoare închisă. Femeile se îmbrăcau în rochii negre, cu mâneci lungi. O pelerină neagră sau un șal din dantelă neagră le acoperea capul. Papa intra în sală înconjurat de o escortă alcătuită din membri ai Gărzii Nobile și de șambelani, împreună cu maestrul șambelan, monseniorul Caccia-Dominioni. Își croia calea până la tronul ridicat, unde se așeza cu fața spre mulțime. Liderul pelerinilor vorbea primul, rostind cuvinte de devoțiune și de laudă. Pontiful răspundea în felul său lent, precaut, precis, referindu-se în mod caracteristic la frumusețea ținutului din care veneau pelerinii și la pietatea populației catolice din zonă. Apoi, își îndrepta lauda spre clericul senior care conducea grupul. În timp ce-i oferea binecuvântarea de încheiere, pelerinii se lăsau în genunchi.

Ceva din impactul emoțional al Anului Sfânt poate fi întâlnit într-o relatare consemnată de popularul scriitor englez, Edward Lucas, quaker*, care se afla în piața Sfântul Petru cu ocazia ceremoniilor de închidere, în ajunul Crăciunului 1925. Nimic nu era ca ritualul de la Vatican, scria el, nicăieri în lume. Lucrul cel mai impresionant dintre toate era procesiunea papală. Escorta de nobili a papei, funcționând ca ușieri, alergând încoace și încolo, cu

* Membru al Societății Religioase a Prietenilor (n.tr.)

manșetele lor medievale, cu pantalonii până la genunchi și cu fascinantele mânere ale săbiilor lor. Lucas se simțea transportat înapoi, în Evul Mediu, nu numai datorită veșmintelor, ci și grație, chipurile, prinților, prelaților și călugărilor. Aceștia, remarcă el, păreau să nu se schimbe.

„Unii dintre clerici sunt îmbrăcați în purpuriu, alții în negru, unii în sutane cu glugă; unul, doi poartă bărbi; alții sunt înveșmântați auster în alb... Mulți sunt incredibil de bătrâni; aproape niciunul nu arată fericit, lipsit de griji; mulți sunt ridați și marcați de anxietate. Urmează cardinalii... și apoi, purtat sus, deasupra restului mulțimii, de către servitorii în roșu și însoțit de doi purtători de evantaie înalte din pene, însuși Sfântul Părinte așezat în jilțul său, cu o mitră mare, galbenă pe venerabilul său cap, gesticulând blând cu mâna de la dreapta la stânga pentru a binecuvânta.”¹⁷

Pius al XI-lea a încheiat Anul Sfânt elaborând o enciclică, *Quas primas*. Omenirea ar putea fi salvată, scria el, numai dacă toți ar îmbrățișa singura religie adevărată, romano-catolicismul. La fel ca predecesorii lui, el denunța Revoluția Franceză drept originea multor rele, răspândind noțiuni despre „drepturile omului”.¹⁸ Încheia cu un avertisment: „Conducătorii și prinții, declara el, sunt obligați să-l onoreze public și să-i dea ascultare lui Cristos”. Aceia care nu au ținut seama de cuvintele sale au avut parte de un sfârșit groaznic, declara el, căci Cristos „se va răzbuna în modul cel mai sever pentru aceste insulte”.¹⁹

Papa utiliza enciclica pentru a anunța o nouă sărbătoare religioasă, Cristos Regele, menită să combată ceea ce el vedea ca fiind marea plagă a vremurilor moderne: răspândirea concepțiilor laice. În timp ce catolicii salutau cu entuziasm enciclica și noua sărbătoare pe care o anunța, nu același lucru se putea spune despre protestanți. În Statele Unite, Consiliul Național Luteran critica enciclica public considerând-o drept „dogmatică în cel mai rău sens” și „ostilă față de mari grupuri de creștini”. Toți protestanții de pretutindeni erau chemați să boicoteze noua sărbătoare religioasă a papei.²⁰

Data fiind modalitatea în care percepea demnitatea funcției papale, Pius al XI-lea refuza să vorbească la telefon sau să fie

fotografiat cu oaspeții. El avea o schemă de audiențe publice foarte încărcată, dar nu era întotdeauna nerăbdător să onoreze solicitările de întâlniri particulare. Odată, când secretarul său de stat i-a spus despre un important personaj care solicita o audiență, el a dat dovadă de reticență. „Dar există o scuză pe care n-o puteți invoca, a adăugat papa într-unul din momentele sale cele mai pline de voieșie. Nu poți spune că nu sunt acasă.”²¹

Prin comparație cu cei mai recentți predecesori ai săi, Pius al X-lea și Benedict al XV-lea, clerul din Roma îl găsea rece și sec.²² Într-una din plimbările zilnice ale papei, un grădinar de la Vatican, mai în vârstă, aproape că s-a prăbușit la pământ, doborât de un atac de cord. În timp ce restul grădinarilor, împreună cu un străjer care îl însoțise pe papă, s-au grăbit să-l ajute, cineva i-a spus pontifului ce se întâmplase. Papa și-a continuat drumul. A devenit cel mai nou subiect de bărfă care a făcut valuri în jurul Vaticanului.²³

O pătrundere prețioasă în controversile din jurul papei provine din voluminoasele rapoarte secrete ale poliției trimise de la Vatican. Încă de la venirea la putere, Mussolini organizase o vastă rețea de informatori. Cu toate că observațiile lor trebuiau citite cu precauție, date fiind variatele interese personale pe care spionii le urmăreau, acestea furnizau perspective (priviri) inegalabile în ceea ce se petrecea la Vatican în acei ani.²⁴

Izbucnirile de mânie ale papei Pius al XI-lea erau din ce în ce mai frecvente. Un monsenior i-a încredințat unui informator al poliției de la Vatican secretul potrivit căruia atunci când trebuia să meargă să-l vadă pe papă, el tremura, „atât de mari erau mortificările pe care era obligat să le suporte”, obligat să rămână în genunchi. Papa îl trata pe Gasparri la fel de prost, scria informatorul, dar, din fericire, observa el, cardinalul „avea obrazul gros și se prefăcea că nu remarcă nimic”.²⁵

Ambasadorul belgian a captat imaginea papei, comună printre diplomații străini de la Vatican din acea perioadă. Pius al XI-lea era un om învățat și cu certitudine mai puțin obsedat de chestiunile de dogmă și de disciplină religioasă decât Pius al X-lea, care își avea propriul serviciu de spioni infami. Dar, observa ambasadorul, el era la fel de încăpățânat ca și tizul său și lipsit de cea mai vagă urmă de abilități diplomatice. „El merge până la capăt. Este un personaj dedicat celor mai nobile și mai generoase idealuri,

însă fără a fi deschis la cele care recomandau răbdarea.“ Cea mai izbitoare trăsătură de caracter, nota ambasadorul, era insistența lui de a fi ascultat.²⁶

O scrisoare descoperită recent, reprodusă în oficiosul Vaticanului, oferă un testimonial surprinzător, dacă nu cumva chiar uluitor referitor la cât era de dur Pius al XI-lea. În 1919, când se afla la Varșovia în calitate de emisar al lui Benedict al XV-lea, Achille Ratti îi scria asistentului său de la Biblioteca Vaticanului. Solicita să-i fie aduse hârtiile pe care le lăsase în biroul său, „împreună cu micul revolver și muniția“ pe care le lăsase acolo. În mijlocul haosului și al amenințărilor referitoare la o revoluție în Milano, Ratti își achiziționase o armă pe care o păstra în biroul său de la Biblioteca Ambrosiana. Când s-a mutat la Biblioteca Vaticanului, și-a luat revolverul cu el. Aflându-se în Varșovia, sub amenințarea unei invazii a Armatei Roșii, nu voia să rămână neînarmat.²⁷

Oferindu-se să deschidă lucrările unei convenții internaționale pe teme de chirurgie, Mussolini a ieșit pe străzile însoritei Rome. Văzându-l pe Duce apărând pe neașteptate, un grup surescitat de fasciști aflați în afara clădirii și-au ridicat armele pentru a da salut fascist. Fără să se gândească, Mussolini a dat să-și ridice brațul pentru a răspunde la salut. În timp ce-și dădea capul pe spate, s-a tras un foc de armă. Violet Gibson, o irlandeză de vârstă mijlocie, instabilă din punct de vedere psihic, trăsesese cu pistolul spre capul lui. Datorită salutului său, glonțul nu i-a străpuns tâmpla, ci doar i-a zgâriat nasul, producându-i o puternică hemoragie.

Mussolini a insistat să continue cu discursul în fața unei adunări a Partidului Fascist, programat mai târziu în acea zi, apărând cu un bandaj alb, mare, întins peste puntea nasului. Remarcile de încheiere – cu trimitere indirectă la tentativa de asasinat – au devenit legendare: „Dacă înaintez, urmați-mă; dacă mă întorc cu spatele, omorâți-mă; dacă mor, răzbunați-mă“.²⁸ A doua zi, a zburat în coloniile

italiene din Africa. Pe picior de plecare, se spune că a glumit spunând că se ducea cu nasul deja găurit.²⁹

În întreaga țară, clerul își conducea enoriașii în rugăciuni de mulțumire, asigurându-i pe credincioși că Dumnezeu veghea asupra liderului lor. Cu numai câteva zile înainte de tentativa de asasinat, sora cea mai mare a lui Pius al XI-lea i-a oferit în dar Ducei tichia papală a fratelui ei. Mulți considerau că fostul papă – care avea să fie canonizat într-o bună zi – săvârșise încă un miracol.³⁰

Mussolini urma să aibă nevoie de multe miracole în acel an, căci în timp ce el își consolida dictatura, antifasciștii demoralizați vedeau în moartea Ducei singura lor speranță. În septembrie, un anarhist italian, în vârstă de douăzeci și șase de ani, a aruncat o bombă artizanală înspre mașina lui Mussolini. Din nou, se părea că el avea parte de o viață fermecată. Izbindu-se de portiera din dreapta, bomba a explodat, rănind mai mulți oameni, dar lăsându-l nevătămat pe Duce.³¹

Însă cea mai dramatică tentativă de asasinat abia urma. Pe 31 octombrie, Mussolini se afla la Bologna pentru a inaugura un nou stadion. În timp ce își conducea mașina pe străzile pline de oameni, s-a tras asupra sa. Puțin a lipsit ca glonțul să-și nimerească ținta, sfâșiind eșarfa de ceremonie pe care Ducele o purta în diagonală, pe piept. Mai mulți bărbați din mulțime au sărit asupra unui băiat de șaisprezece ani, prezumtivul trăgător, și l-au omorât pe loc. În toată Italia, fasciștii furioși la culme au ars din temelii ceea ce mai rămăsese din presa de opoziție și i-au bătut pe cei suspectați de simpatii antifasciste.³²

Ușurat de faptul că Mussolini scăpase nevătămat, papa i-a transmis „imensa bucurie” la aflarea veștii că el era „sănătos grație protecției speciale a lui Isus Cristos”.³³

Climatul era prielnic consolidării dictaturii Ducei. Pe 5 noiembrie, o nouă lege prevedea exilul intern pentru criticii regimului. Mulți aveau să fie evacuați din reședințele lor urbane și trimiși pe insule îndepărtate sau în cătune de munte, pentru a fi ținuti sub supravegherea poliției. La patru zile după ce noua lege a fost anunțată, deputații opoziției rămași au fost dați afară din parlament. Numai Partidul Fascist era îngăduit. Până la sfârșitul lui 1936, numai syndicatele fasciste aveau să fie permise, iar grevele au fost interzise. Primarii nu mai erau aleși, ci numiți de către

administrația centrală. Cenzura presei a fost sporită; a fost creat un tribunal special pentru a nimici ceea ce mai rămăsese din opoziție și a fost reintrodusă pedeapsa capitală.³⁴ Aceasta nu mai fusese cunoscută la Roma de pe vremea când papa domnise peste oraș, cu mai bine de un secol și jumătate în urmă.³⁵

CAPITOLUL 7

Asasini, pederasți și spioni

Puțini oameni aveau o influență mai mare la Roma decât părințele Tacchi Venturi, trimisul papei pe lângă Mussolini. O figură obișnuită în saloanele puterii, el trecea grăbit de la un cabinet ministerial la altul, *curtier extraordinaire*. În decursul anilor, el avea să fi făcut sute de vizite miniștrilor din arcul guvernamental și personalului acestora, în căutare de ajutor nu numai în numele papei, ci și pentru mulți alții care știau că o bună cale de a câștiga favorurile regimului fascist era să fie ascultați cu bunăvoință.¹

Iezuitul era discret, dar legăturile acestuia cu Mussolini nu puteau trece neobservate. Romanii l-au poreclit „confesorul lui Mussolini“, „eminența grise“² despre care se spunea că se întâlnea zilnic cu el.³ Un ziar german l-a numit Rasputinul lui Mussolini.³

În timp ce Pius al XI-lea vedea rolul lui Tacchi Venturi ca transmitător al solicitărilor și preocupărilor sale către Mussolini, iezuitul avea o viziune mai largă asupra misiunii sale. La fel ca și alții de la Vatican, el considera că papa nu era suficient de antrenat cu privire la pericolul pe care îl reprezentau evreii din Italia. El și-a asumat răspunderea de a-l alerta pe Mussolini în legătură cu această presupusă amenințare, așa după cum avea s-o facă în mod repetat pe parcursul anilor.

Într-un document pe care l-a conceput în vara lui 1926, Tacchi Venturi a identificat „plutocrația mondială a masoneriei evreiești“ drept cel mai mare dușman cu care se confrunta Biserica.⁴ El pretindea măsuri guvernamentale, inclusiv „poliție secretă“ pentru a-i

* Cenușie (în franceză, în original.) (n.tr.)

monitoriza pe bancherii evrei. Guvernul, recomanda el, ar trebui să desființeze bursa de mărfuri, pe care el o numea „cel mai puternic mijloc al imperiului ocult”. Deoarece presa mondială era aproape în întregime în mâinile evreilor și masonilor, argumenta el, guvernanții trebuiau să limiteze libertatea presei în chestiuni având de a face cu afacerile și cu finanțele. Ei erau nevoiți să recunoască faptul că plutocrația iudeo-masonică stătea la baza tuturor problemelor economice și politice la nivel mondial.⁵

Cu toate că papa împărtășea, în general, punctul de vedere al Vaticanului potrivit căruia numărul mare de evrei din Europa Centrală și de Est reprezenta o amenințare la adresa societății creștine, el exceptase întotdeauna micuța comunitate evreiască din Italia. Trimisul său iezuit nu făcea nicio distincție. În septembrie 1926, Tacchi Venturi i-a dat Ducei un pamflet de cincisprezece pagini, recent publicat, *Sionismul și catolicismul*, a cărui pagină de dedicație sugera că iezuitul însuși era autorul. Începea prin a aminti cum Dumnezeu îi pedepsise pe evrei să umble prin lume, blestemați fiind pentru că îl renegaseră pe Isus. Dar imediat trecea la iminentele pericole pe care le reprezentau evreii. „Nimeni nu se poate îndoi, înștiința autorul, de activitatea fatală, formidabilă, diabolică a sectei evreilor din toată lumea.” Evreii doreau revoluția, bolșevismul „pentru a distruge societatea actuală și pentru a domina lumea, așa cum prevede Talmudul lor”.⁶ Mussolini a luat broșura, deși nu se știe dacă a citit-o sau nu.

Faptul că Tacchi Venturi ajunsese să aibă practic în fiecare lună întâlniri particulare cu Ducele n-a întârziat să aibă ca rezultat stârnirea invidiei, a urii chiar. Într-o sâmbătă din 1927, Tacchi Venturi a intrat în Biserica lui Isus din Roma, unde avea obiceiul de a spovedi în fiecare săptămână. Clădirea, datând din secolul al XIV-lea, masivă, barocă, cea mai importantă biserică iezuită, se afla în centrul orașului. În acea zi, trecând prin biserica întunecoasă spre confesional, a tresărit la vederea unui afiș mare. A citit ceea ce scria cu litere de tipar:

„Venturi, Venturi, Venturi...

dacă ți-l bușesc pe al tău Benito...

și imperiul tău va fi *finito*

Așa că roagă-te la Dumnezeu ca ei să nu se grăbească”.⁷

Asemenea avertismente anonime nu constituiau o noutate pentru prelat, care nu era o persoană ușor de intimidat. Dar, după cum s-a dovedit, nu Mussolini, ci chiar iezuitul avea să fie următoarea țintă a unui asasin.

Veștile s-au răspândit cu rapiditate. Pietro Tacchi Venturi, șai-zeci și șase de ani, confidentul papei, dar și al Ducelui, a scăpat cu viață ca prin urechile acului. După cum a povestit iezuitul ulterior, lucra la biroul său din clădirea adiacentă Bisericii lui Isus când a auzit că un tânăr dorea să-l vadă. I-a spus portarului să-l lase să intre. Când a intrat, tânărul a scos un cuțit din haină și, fără să spună niciun cuvânt, i l-a înfipt în gât preotului. Numai reflexele sale l-au salvat, căci, instinctiv, a dat înapoi, cuțitul ratând cu foarte puțin jugulara. Atacatorul a părăsit clădirea în fugă. Stupefiat, iezuitul plin de sânge, cu pumnalul înfipt în gât, a ieșit clătînându-se pe hol, unde colegii i-au sărit în ajutor.

A doua zi, 29 februarie 1928, *The New York Times* publica știrea: „Cărturarul iezuit, părintele Tacchi Venturi, intermediarul în negocierile dintre papă și premierul Mussolini în vederea găsirii unei soluții la «chestiunea romană», a fost rănit în cursul unei misterioase tentative de asasinat comise de către un tânăr care, aparent fără motiv, a pătruns în apartamentul său și l-a înjunghiat în gât cu un cuțit de tăiat hârtie.” Ziarul adăuga: „În cercurile de la Vatican se înregistrează o ezitare dusă la extrem cu privire la discutarea cazului.”⁸

Cine a încercat să-l ucidă pe Tacchi Venturi și din ce motiv? Conform speculațiilor din ziarul milanez, *Corriere della Sera*, conspiratorii voiau să lovească în aripa fascistă a Ordinului Iezuiților, al cărei lider, după cum se zvonea, era Tacchi Venturi, fostul secretar general al ordinului. Alții erau convinși că în spatele violenței se aflau disidenții iezuiți, nemulțumiți de rolul jucat de Tacchi Venturi în consolidarea alianței dintre Vatican și fasciști.

În decursul săptămânilor ce au urmat, Tacchi Venturi a făcut tot ce a putut pentru a-i convige pe polițiști că fusese ținta unei tentative internaționale de asasinat. Atunci când aceștia și-au exprimat scepticismul, el a venit cu propriile dovezi, pe care presa și le-a însușit rapid. Numărul din 1 martie al ziarului

The Washington Post titra: „În incidentul de la Roma se întrezărește un complot anti-Mussolini“, în articol relatându-se despre existența unei „liste negre“ a victimelor asasinatelor plănuite pe care figura, printre primii, numele iezuitului.⁹

Tacchi Venturi a declarat poliției că primise recent un raport confidențial de la o sursă bine informată și de încredere. Acesta releva că Gaetano Salvemini, un proeminent antifascist, aflat în exil la Paris, pregătise o listă a liderilor regimului fascist care erau luați în vizor pentru a fi omorâți. Tacchi Venturi și-a regăsit numele pe a doua poziție a listei, imediat după Mussolini. Nu se putea ca identitatea bărbatului pe care el îl acuza să nu capteze atenția poliției. Salvemini era unul dintre cei mai influenți critici din străinătate ai lui Mussolini. Un prestigios cărturar, profesor de istorie la Universitatea din Florența, Salvemini a intrat în parlament în calitate de deputat socialist după război. Autor a numeroase lucrări denunțând dictatura și închis pentru o scurtă perioadă în 1925, acesta fugise din țară.¹⁰

Existau însă destule motive care să stârnească suspiciunea poliției față de sesizarea iezuitului. Era greu de crezut că un intelectual ca Gaetano Salvemini, recunoscut pe plan internațional, să fi pus la cale o serie de asasinate. Părea destul de forțat că, dacă ar fi existat o asemenea conspirație, Tacchi Venturi să fi fost identificat ca fiind cea mai importantă țintă după Mussolini.

Enervat de faptul că poliția nu părea să-i ia în serios povestea, iar investigația acesteia virase spre viața lui personală, lucru pe care dorea cu disperare să-l împiedice, Tacchi Venturi a încercat să-l facă pe Mussolini să intervină. Pe 19 martie s-a dus să-l vadă pe Duce, nerăbdător să-l convingă că fusese ținta unei periculoase conspirații antifasciste. I-a înmănat lui Mussolini paginile dactilografiate care relatau povestea pe care i-o spusese informatorul.

În raportul ulterior, șeful poliției din Roma a notat că și la prima vedere povestea părea greu de crezut. Misterioasa sursă pretindea că aranjase la Paris o întâlnire cu Salvemini spunându-i profesorului exilat că voia să-l ajute. Cărturarul de cincizeci și patru de ani nu numai că fusese de acord să se întâlnească – deși n-avea nici cea mai vagă idee cine era bărbatul – dar imediat îi încredințase detaliile complotului său secret privind asasinările.¹¹ Citind raportul, șeful poliției a observat că era greu de imaginat

cum cineva atât de inteligent și de sofisticat politic ca Tacchi Venturi ar fi putut să creadă fie și iotă din raport. Pentru șeful poliției, singura problemă era dacă iezuitul încerca să-i vândă un raport pe care i-l trimisese cineva și despre care știa că era o invenție sau îl ticluise el însuși.¹²

Poliția i-a solicitat iezuitului, în mod repetat, să dezvăluie numele autorului raportului, dar acesta a refuzat. În cele din urmă poliția a descoperit persoana care pregătise raportul pentru emisia-
rul papei. Era un intrigant notoriu care mai intrase în conflict cu legea încercând să vândă istorii absurde.¹³

Tacchi Venturi, era de părere șeful poliției, făcea tot ce putea pentru ca investigația să fie abandonată. Pe 20 martie, un nou raport al unui informator al poliției i-a furnizat sprijin în susținerea bănuiele-
rilor sale. Tacchi Venturi știa exact cine îl atacase și de ce.¹⁴

Zece zile mai târziu, directorul poliției politice a scris un memo-
riu confidențial, relatând ultimele informații cu privire la caz. Astfel se explica comportamentul ciudat al lui Tacchi Venturi, precum și tăcerea iezuiților de la Biserica lui Isus, care refuzau să coopereze. Tânărul care îl atacase pe preot procedase așa deoarece cei doi avu-
seseră „relații ilicite”.¹⁵ Acesta era secretul pe care trimisul papei voia cu atâta disperare să-l ascundă.

În iunie, șeful poliției a trimis raportul final, punând capăt inves-
tigației. Relatarea lui Tacchi Venturi cu privire la ceea ce se petre-
cuse nu aducea nimic nou. Dacă el fusese cu adevărat atacat de un
asasin, de ce nu strigase după ajutor? În loc de aceasta, el îi îngă-
duise atacatorului să fugă. Și niciunul dintre iezuiți nu înștiințase
poliția în legătură cu atacul. Autoritățile aflaseră despre atac de la
spitalul, unde preotul rănit ajunsese pentru a i se îngriji plaga.

Tânărul care îl atacase șezuse în sala de așteptare suficient timp
cât să poată să fie văzut și de alții. Puțin mai târziu, conform celor
spuse de un preot aflat în încăperea alăturată celei în care avusese
loc agresiunea, din camera lui Tacchi Venturi se auziră strigăte furi-
oase. Și totuși, potrivit lui Tacchi Venturi, vizitatorul necunoscut
de-abia intrase când, fără un cuvânt, a atacat.

Apoi au existat întrebări referitoare la arma asasinului. Arma era
un deschizător de scrisori masiv, cu un model deosebit, cu mâner
de lemn negru și cu o lamă din metal ascuțită. Examinând neobiș-
nuita armă, poliția a fost surprinsă să descopere că era identic cu

deschizătorul de scrisori folosit de însuși Tacchi Venturi, cu toate că, în conformitate cu spusele iezuitului, bărbatul îl adusese cu el. De asemenea, poliția considera că era neobișnuit ca un deschizător de scrisori să fie arma aleasă de o echipă de asasini politici internaționali, indiferent de cât de masiv sau de ascuțit ar fi fost.

Chiar și natura plăgii ridica semne de întrebare. Potrivit lui Tacchi Venturi, așa-zisul asasin apucase strâns cuțitul asemănător unui pumnal și încercase să i-l înfigă în gât. Deși ratase jugulara, acesta sfârșise prin a fi vârat în gât și produsese o hemoragie importantă. Însă rapoartele medicale nu menționau niciun fel de leziune prin înjunghiere profundă, ci mai curând o tăietură superficială, lungă. O astfel de plagă nu ar fi putut rezulta dintr-o mișcare de înjunghiere, cu atât mai puțin ar fi avut ca rezultat înfigerea cuțitului în gât. O examinare a veșmintelor iezuitului au arătat, în mod similar, că, deși pline de sânge, nu existase o mare cantitate de sânge. Și deși Tacchi Venturi relatase că ceilalți iezuiți găsiseră cuțitul înfipt în gât, niciunul nu confirmase această relatare.

Ce se întâmplase cu adevărat în acea zi de februarie? Șeful poliției era sigur că atacul nu avea nimic de-a face cu un complot antifascist. Preotul fusese rănit ca rezultat al unei altercații cu cineva pe care el îl cunoștea bine, iar deschizătorul de scrisori de pe biroul lui Tacchi Venturi fusese luat și aruncat înspre el într-un moment de furie. Motivul era unul personal, și nu politic și din această cauză iezuitul făcea tot ce-i stătea în puteri pentru a împiedica poliția să-l găsească pe atacator.¹⁶

Existau piste de investigație pe care șeful poliției nu voia să le urmeze într-un caz ca acesta. În raportul final, el a recunoscut că nu cercetase posibilitatea ca preotul să fi avut relații ilicite cu tânărul.¹⁷ Poliția nu era nerăbdătoare să scormonească în viața personală a iezuitului care era atât de apropiat de Mussolini și de papă, și cu atât mai puțin să cerceteze posibilele relații ale acestuia cu băieți sau tineri. Odată ce putuseră elimina un complot de asasinat politic, erau mulțumiți să încheie investigațiile. Atacatorul nu a fost niciodată găsit.¹⁸

Papa, potrivit informatorilor poliției, știa că Tacchi Venturi încerca să îndrume autoritățile pe piste greșite. Și chiar dacă el și Ducele aveau dubii referitoare la ceea ce se întâmplase, aceasta nu

diminua încrederea în valoarea iezuitului și, curând, acesta se întâlnea iar cu Mussolini în numele papei. Poate că suspiciunile generate de incident l-au condus într-adevăr pe rănitul intermediar la a supracompensa puțin, dornic să recâștige încrederea Ducelui. Într-o scrisoare către Mussolini din mai, el îl asigura pe prim-ministru că era „un bun iezuit și un bun fascist”.¹⁹

*
* *
*

După cum învedera un mare număr de rapoarte ale informatorilor poliției de la Vatican, la acea vreme, papa avea de-a face cu un număr de acuzații de pederastie, îndreptate spre unii dintre clericii cei mai apropiați de el.²⁰ Numeroase relatări provenind de la informatori din vârful guvernului la Vatican detaliau acuzațiile aduse monseniorului Caccia-Dominioni. Caccia, care îl cunoștea pe papă din tinerețe de la Milano, ocupa funcția de maestru de ceremonii al acestuia, fiind constant alături de el. Rapoartele poliției prezentau detaliat presupusele relații ale monseniorului cu băieți și tineri.

Papa, raporta informatorul în 1926, ordonase o anchetă secretă a celor mai recente alegații. Un tânăr intervievat de către anchetatorii de la Vatican a raportat că monseniorul îl ademenise în camerele sale de la Vatican pentru sex. Când povestea a devenit subiect de bârfă la Vatican, papa a ordonat ca nimeni să nu vorbească despre aceasta. Nu era prima experiență a papei în privința unor astfel de alegații. Monseniorul Ricardo Sanz de Samper, majordomul și prefectul gospodăriei papale, fusese și el acuzat că ar fi întreținut relații sexuale cu tineri. Pe la spatele papei, persoane din interiorul Vaticanului glumeau că atunci când papa Pius al XI-lea se arăta în public, el era „înconjurat, după merit, având la dreapta și la stânga sa doi pederăști, Caccia și Samper”. Și, de fapt, în timpul audiențelor publice, Caccia și Samper stăteau, într-adevăr, de o parte și de cealaltă a papei.²¹

Și totuși, soarta celor doi bărbați acuzați avea să fie foarte diferită. Spre deosebire de milanezul Caccia, sud-americanul Samper nu avusese legături pre-existente cu papa. La sfârșit, el nu a putut supraviețui scandalului. Nu numai că Pius al XI-lea nu i-a dat pălăria de cardinal pe care el considera că o merita, ci l-a demis

brusc spre sfârșitul anului 1928 fără nicio explicație publică. Samper, una dintre cele mai vizibile prezențe de la Vatican din acea epocă, a dispărut.²²

Pentru următorii doi ani, Caccia avea să facă față rumorilor despre înclinația sa de a aduce tineri în dormitorul său de la Vatican. O serie de rapoarte ale diferiților informatori ai poliției înregistra detaliile sordide.²³

Înainte ca Mussolini să-și pună rețeaua de spioni la punct, asemenea secrete de la Vatican nu aveau să fie cunoscute niciodată. Chiar și azi, când Sfântul Scaun pune la dispoziția savanților de la Arhivele Secrete ale Vaticanului dosarele sale istorice, oficialii Bisericii le înlătură pe acelea care tratează asemenea chestiuni delicate de „personal”. Rețeaua de spioni a lui Mussolini de la Vatican era puternică. Aceasta includea nu doar trei, patru clerici bine plasați, ci și angajați mireni de la Vatican. Informatorii includeau, de asemenea, catolici bine situați, cu surse la nivel înalt din Vatican, cum ar fi Emanuele Brunatto, un industriaș cu legături apropiate de cardinalul Gasparri. Brunatto era unul dintre informatorii care raportau isprăvile lui Caccia.²⁴

Ca urmare a tentativelor de asasinare îndreptate asupra sa în 1926, Mussolini l-a concediat pe șeful poliției naționale și l-a înlocuit cu Arturo Bocchini, în vârstă de patruzeci și șase de ani. Cu o carieră de funcționar public, de la rangul de prefect de țară, Bocchini nu era un fanatic fascist ca mulți alții, ci pur și simplu își schimbase loialitatea odată cu apariția noului guvern. Dar nimeni nu avea să fie mai prețios pentru prim-ministru în decursul anilor următori, căci Bocchini în tăcere, dar cu măiestrie, alcătuisese o vastă rețea de supraveghere destinată informării poliției și a lui Mussolini cu privire la orice opoziție față de regim.

Bocchini se întâlnea cu Mussolini în fiecare dimineață, prezentându-i rapoartele informatorilor secreți considerate ca fiind de interes maxim. Inteligent, eficient și dedicat întru totul însărcinării sale, nu era o persoană sadică, ci una minuțioasă.²⁵ Până la sfârșitul anului 1927 el centralizase întreaga supraveghere polițienească, trecând-o sub controlul său și întocmise deja fișiere active pentru mai mult de 100 000 de oameni. Slujba sa nu era doar ținerea sub observație a anumitor indivizi, ci trebuia să cunoască starea de spirit a populației. Rapoartele pe care le partaja cu Mussolini îi îngăduiau

Ducelui – altminteri înconjurat de sicofanți – să înțeleagă starea de spirit a națiunii.²⁶

Bocchini și-a alcătuit rețeaua de spioni recrutând oameni care să servească drept centre ale propriilor subrețele de informatori și acești șefi de subrețele se aflau în permanență în căutare de noi recruți. La conducerea unuia dintre cele mai importante noduri se afla înalta, atractiva sa amantă, Bice Pupleschi, o femeie căsătorită, dar separată, cu paisprezece ani mai mică decât el. Bocchini a instalat-o într-un apartament din Roma care era nu numai cuibșor de nebunii, ci și loc de rendez-vous pentru unii dintre informatorii ei de top.²⁷

Câțiva dintre aceștia erau mai prețioși pentru șeful poliției decât monseniorul Enrico Pucci, recrutat în octombrie 1927.²⁸ Inițial, la începutul secolului, Pucci fusese angajat la Vatican sub Pius al X-lea, devenind preot la Santa Maria din Trastevere, o biserică aflată nu foarte departe de Vatican. În 1919 s-a întors la Vatican ca prelat intern al papei și redactor al ziarului catolic roman, *Corriere d'Italia*. Articolul scris de Pucci și publicat în paginile acestui ziar în 1923 a făcut publică dorința papei ca Don Sturzo să demisioneze de la șefia Partidului Popular. Pucci publica regulat un buletin informativ care trata știrile de la Vatican. Întreținând o serie de contacte personale, până pe la jumătatea anului 1920 ajunsese să fie cunoscut ca secretarul de presă de la Vatican. Pucci se întâlnea în mod regulat cu cardinalul Gasparri, însă nu și cu papa, și era o figură obișnuită în cafenelele și restaurantele din Roma, la un pahar sau luând masa împreună cu cardinali și episcopi.²⁹

Datorită rețelei sale de informatori a ajuns Mussolini să fie la curent cu afacerile lui Caccia. O anchetă din 1928 a avut ca temă pe cei doi băieți care fuseseră depistați ieșind din apartamentul monseniorului. Când au fost surprinși și chestionați, ei au dat detalii despre relațiile lor ilicite cu el, mergând până la a descrie dormitorul acestuia. Mai întâi, Mussolini a aflat despre această întâmplare de la un informator identificat în dosarele poliției drept „un important informator de la Vatican“. Identitatea acestuia, care în mod cert era bine poziționat în structurile Vaticanului, rămâne secretă. Între 1925 și 1934 el a fișat zeci de rapoarte confidentiale. Multe i-au fost trimise secretarului particular al lui Mussolini, iar Ducele le citea cu aviditate.³⁰

Raportând cele mai recente știri cu privire la isprăvile lui Caccia, în 1928 „un important informator de la Vatican“ a adăugat că șeful poliției din Borgo, secția de poliție din Roma în a cărei jurisdicție se afla Vaticanul, colaborează cu oficialii de la Vatican ca să evite ca alegațiile băieților să se răspândească dincolo de zidurile Vaticanului.³¹ După cum se va vedea, aceasta nu avea să fie ultima dată când poliția romană ajută Vaticanul să ascundă stânjenitoarele dări de seamă despre relațiile monseniorului Caccia cu băieți tineri.

CAPITOLUL 8

Pactul

„Chestiunea romană“ le dăduse bătăi de cap liderilor țării încă de la formarea în 1861 a regatului Italiei din cenușa statelor papale și ulterior, nouă ani mai târziu, încă ridica probleme. Timp de un mileniu papii conduseseră o mare parte din peninsula italiană, care se întindea la momentul Unificării Italiene de la Roma înspre nord, prin Umbria, Ferrara și Bologna. În 1860, în timp ce statele papale se prăbușeau, Pius al IX-lea l-a excomunicat pe regele Italiei și a anunțat că niciun catolic nu-i va recunoaște domnia.

Timp de trei decenii, Pius al IX-lea și succesorul său, Leon al XIII-lea, au căutat să preia Cetatea Eternă. Cu toate acestea însă, la sfârșitul secolului până și cei mai fervenți suporterii ai papei și-au dat seama că efortul era inutil. Conflictul continuu a creat complicații internaționale pentru noul stat italian, căci liderii țărilor catolice erau refractari la a face vizite în capitala acestuia. Papa nu avea cum să-i vadă dacă s-ar fi întâlnit cu liderii guvernului italian, dar totuși, să se afle la Roma și să nu-i aducă omagii reprezenta un risc care ar fi dat naștere la complicații neplăcute la întoarcerea acasă.

Odată cu începutul noului secol, lucrurile au început să se schimbe. Alarmat de creșterea rapidă a mișcării socialiste, Pius al X-lea a ridicat interdicția asupra votului catolicilor și a participării la alegerile pentru funcțiile naționale. Însă Sfântul Scaun refuza în continuare să recunoască guvernul italian, iar statutul legal al Vaticanului rămânea obscur.¹

În vara anului 1924, în plină criză iscată de uciderea lui Matteotti, Mussolini a desemnat o comisie specială însărcinată cu revizuirea legilor care priveau Biserica. Scopul acesteia era să reducă sursele

de fricțiune dintre Biserică și stat. Deoarece Sfântul Scaun continua în mod formal să nu recunoască Italia, papa nu putea fi văzut colaborând cu guvernul italian. Dar în culise, lucrând prin intermediul lui Tacchi Venturi, el a plasat trei prelați în această comisie.²

În 1925 grupul s-a întâlnit de treizeci și cinci de ori. În februarie 1926, pregătindu-se să anunțe noile proiecte de legi, papa a redactat o scrisoare olografă în care își prezenta opinia cu privire la lucrările comisiei. Adresată secretarului de stat, scrisoarea a fost publicată în ziarul Vaticanului.

Biserica, scria papa, nu ar putea aproba nicio înțelegere cu privire la drepturile ei care ar fi rezultatul unui simplu vot în parlament. Numai negocierile directe între guvern și Sfântul Scaun ar putea avea ca rezultat un nou acord.³

Mussolini era încântat. Scrisoarea papei, i-a spus el ministrului justiției și religiei, era de o „importanță capitală”. Dispunând de „prejudiciile liberalismului”, a explicat Ducele, regimul fascist „a repudiat atât principiul agnosticismului religios de stat, cât și principiul separării Bisericii și statului”. Guvernul său muncise din greu pentru „a restaura caracterul de stat catolic și de națiune catolică”. Era timpul să înceapă negocierile. Întrucât Mussolini era nerăbdător să primească cu bucurie, Pius al XI-lea îi oferea posibilitatea unui acord istoric care avea să consolideze sprijinul acordat regimului său într-un mod care era altminteri de neimaginat.⁴

Unii diplomați aveau dubii cu privire la faptul că papa avea să pună vreodată capăt stării de ostilitate formală față de Italia. Prezentându-se singur drept implacabil opus guvernului italian, Vaticanul evitase semnele de întrebare puse în legătură cu faptul că era într-un tot în mâinile italienilor. Dacă papa – un italian înconjurat aproape în întregime de italieni – ar fi făcut pace cu statul italian, remarca ambasadorul Americii în Italia, el risca să fie perceput drept capelanul regelui. Ceea ce se presupunea a fi fost o instituție universală risca să fie văzută drept una care era esențialmente italienească. „Biserica este convinsă, informa ambasadorul de la Washington, că influența sa va fi mai curând diminuată decât sporită de o reconciliere formală cu Quirinalul [palatul regal], și aș fi surprins dacă aceasta se va întâmpla în câțiva ani, dacă nu cumva în câteva secole.”⁵

Fără teamă față de sceptici, Mussolini a făcut tot ce a putut pentru a identifica statul italian cu Biserica catolică.⁶ Declarându-l

pe Sfântul Francisc din Assisi „cel mai sfânt dintre italieni, cel mai italian dintre sfinți“, el a proclamat ziua de 4 octombrie zi de sărbătoare națională în onoarea acestuia. I-a asigurat cardinalului Merry del Val, reprezentantul papei la ceremonia inaugurală din Assisi, un tren special, oferindu-i onoruri militare pe tot traseul. Aceasta ar fi fost ceva de neconceput înaintea Marșului asupra Romei. Cardinalul i-a întors favoarea. Mussolini, a spus el mulțimii din Assisi, era „vizibil protejat de Dumnezeu“.⁷ De asemenea, dictatorul a hotărât că țara ar fi trebuit să fie autarhică nu doar din punctul de vedere al agriculturii, ci și al miracolelor. Nemulțumit de faptul că mulți italieni erau atrași de pelerinajul de la Lourdes, în Franța, el a edificat adorarea Madonei din Loretto, având un efect la fel de mare.⁸

Când în august 1926 papa a inițiat negocierile, el a ales un mirean, Francesco Pacelli, pentru a îndeplini rolul de reprezentant personal. Dacă a evitat să apeleze la secretarul său de stat – sau chiar la un prelat – în acest scop, aceasta s-a datorat, în bună parte, faptului că Vaticanul încă nu recunoștea în mod formal statul italian. Născut în 1872 – cu patru ani înaintea bine-cunoscutului său frate, Eugenio, viitorul papă Pius al XII-lea – Francesco Pacelli provenea dintr-o familie romană care îi slujise pe papi de generații întregi. Când în 1870 Roma a căzut în mâinile trupelor italiene, elita orașului s-a împărțit în două facțiuni. Aceia care îmbrățișau noul stat erau porecliți aristocrația albă, iar cei care îi erau loiali papei, aristocrația neagră. Familia Pacelli făcea parte din *aristocrazia nera*.⁹ Călcând pe urme tatălui, Francesco a devenit un remarcabil avocat al Vaticanului.

Mussolini l-a numit pe Domenico Barone, un avocat guvernamental, să-l reprezinte la negocieri. Deși atât papa, cât și Mussolini erau dornici să țină aceste negocieri secrete, bârfele nu au întârziat să apară. Acestea au ajuns până la Chicago, unde presa relata despre presupusa dorință a Ducelui de a crea „o cetate a papei“. Sensibili la zvonuri, romanii au început să scruteze vânzările imobiliare, căci după cum susținea una dintre legendele care se răspândiseră, papa cumpăra proprietăți fără să facă vâlvă. Se spunea că scopul său era să creeze un stat papal care avea să se întindă de la piața Sfântul Petru la mare.¹⁰

Cursul negocierilor n-a fost unul lin. Ceea ce s-a dovedit ade-seori a fi o piedică era extraordinara atitudine protectoare a papei

față de Acțiunea Catholică. Mussolini n-ar fi putut niciodată să se simtă în largul său în prezența niciunei grupări pe care n-o controla. În calitatea ei de organizație de masă asupra căreia nu avea niciun fel de autoritate, Acțiunea Catholică îi stârnea suspiciuni, în mod constant. El era convins că rămășițe ale Partidului Popular își găsiseră acolo un cămin. Și totuși, Pius vedea organizația drept vehiculul care avea să răspândească evanghelia catolică în rândul maselor largi din Italia.

Rapoartele despre violența fasciștilor împotriva grupărilor Acțiunii Catolice provocaseră adesea mânia papei. În iunie 1925, într-un astfel de caz, când *squadristi*-i au vandalizat sediul Acțiunii Catolice din Padua, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a întreprinde ceva în legătură cu acest fapt. Ca urmare a investigației poliției au fost detaliate legăturile strânse în acel oraș dintre Acțiunea Catholică și Partidul Popular.¹¹ În fiecare dintre aceste cazuri, emisarul iezuit al papei a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a-l calma. Liderii Acțiunii Catolice fuseseră avertizați în mod repetat să-și delimiteze activitățile de cele ale Partidului Popular, i-a reamintit el pontifului. Grupările Acțiunii Catolice își atrăgeau singure necazurile asupra lor. Cum, se întreba el, ar fi putut Vaticanul să permită unei organizații bisericești să critice guvernul fascist pentru că era „atât de binevoitor față de religia catolică“?¹²

La începutul anului 1926, supărat din pricina ultimelor rapoarte cu privire la violența împotriva sediului Acțiunii Catolice, de data aceasta din orașul nordic Brescia, papa, din nou, i-a cerut lui Tacchi Venturi să depună o plângere la guvern. După întâlnirea cu oficialii guvernului, iezuitul a încercat din nou să-i determine pe papă și pe Gasparri să vadă lucrurile din perspectiva lui Mussolini. Mulți dintre cei mai activi membri ai Acțiunii Catolice din Brescia, i-a raportat Tacchi Venturi, erau, de asemenea, binecunoscuți activiști ai Partidului Popular. „De aici, a explicat el, provine confuzia și aproape identificarea unora cu alții“. El a continuat: „Guvernul nu duce lipsă de dovezi că Acțiunea Catholică [din Brescia], împreună cu ziarul semioficial, *Il Citadino*, adesea, nu este decât deghizarea utilizată de partidul politic antiguvernamental“.¹³

În timp ce de multe ori fasciștii locali aveau ca țintă grupările adulților din Acțiunea Catholică, Mussolini era mai obișnuit cu rolul

jucat de grupările de tineret ale organizației. În timp ce își consolida dictatura, el recunoștea cât de importantă avea să fie modelarea copiilor ca fasciști loiali. Cu câteva luni înainte de începerea negocierilor cu Vaticanul, el a anunțat fondarea propriei organizații naționale de tineret, Opera Nazionale Balilla. Aceasta avea patru secțiuni. Balilla pentru băieții de la opt la paisprezece ani, Avangardisti pentru cei de la paisprezece la optsprezece ani, având echivalentele feminine: Micile Fete Italiene și Tineretul Feminin Italian. Membrii purtau uniforme cvasimilitare.¹⁴

Pentru Mussolini, rețeaua națională de grupări de tineret ale Bisericii – mergând de la Cercetașii Catolici, trecând prin diversele organizații ale Acțiunii Catolice pentru tinerii mai mari – oferea o competiție nedorită. Să câștige controlul asupra tineretului era un lucru suficient de important, încât să riște să-l mânie pe papă. El a început prin a scoate în afara legii grupările de Cercetași. Înfuriat la auzul veștilor, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi să-l înștiințeze să renunțe.

La începutul lui 1927, supărat nu doar din cauza disoluției Cercetașilor catolici, ci și din cauza semnalelor potrivit cărora în curând interdicția avea să se extindă și asupra grupărilor de tineret ale Acțiunii Catolice, papa a ordonat ca negocierile să fie suspendate. El a cerut ca grupările de tineret ale Acțiunii Catolice să fie în mod deosebit excluse din regulamentele care aveau să permită numai acele grupări de tineret nonfasciste ale căror activități erau „predominant religioase”. În mare parte, ceea ce îi atrăgea pe tineri în aceste grupări catolice erau activitățile recreative. Pius al XI-lea era îngrijorat de faptul că, dacă gruparea oferea numai rugăciuni și învățământ religios, numărul membrilor avea să scadă. L-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a-i da un ultimatum lui Mussolini. Dacă nu renunța, putea să uite de ajungerea la vreun acord în chestiunea romană. Dându-și seama că era în pericol de a-și supraaprecia forțele, la sfârșitul lui februarie 1927, Mussolini le-a trimis vorbă prefecților săi să lase în pace grupările de tineret ale Acțiunii Catolice. Satisfăcut, papa i-a cerut lui Francesco Pacelli să reia convorbirile.¹⁵

În următoarele șase luni, papa s-a întâlnit cu Pacelli de mai multe ori pe săptămână în timp ce negocierile continuau. Când au apărut raporturi noi despre violența fascistă împotriva grupărilor

locale catolice, așa cum se întâmpla din când în când, papa a amenințat din nou cu întreruperea negocierilor. Dar și el investise mult în negocieri și acordase un sprijin prea mare lui Mussolini și regimului fascist pentru a-și asuma riscul ca acestea să eșueze. El i-a blamat pentru violență și pentru celelalte activități care îi supărașeră pe anticlericii care se aflau în preajma lui Mussolini și care încercau să se opună voinței dictatorului. În aprilie 1928, raportul unui informator al poliției relata despre plângerile papei în legătură cu crearea recentelor organizații fasciste de fete. Era îndeosebi îndurerat de exercițiile lor atunci când mășăluiau cu muschetele pe umeri. „Există multe lucruri care au loc și de care Mussolini nu știe“, a spus papa.¹⁶

Pontiful le spusese anterior cardinalilor din Curie că negocierile erau în curs. Însă, fiindu-i teamă că ar fi putut lua naștere o opoziție, el decisese să nu existe întâlniri oficiale până ce nu se va ajunge la o înțelegere. Papa își făcea griji în special cu privire la cardinalul Bonaventuras Cerretti, o persoană influentă în afacerile internaționale, cunoscut ca fiind ostil regimului fascist. Pentru a-l îndepărta pe Cerretti din Roma în timpul lunilor cruciale de negocieri, l-a trimis în Australia în 1928 ca legat al său la Congresul Euharistic Internațional de la Sydney. Cardinalul avea să se întoarcă abia după ce acordul se va fi încheiat.¹⁷

În octombrie 1928, după multe luni de negocieri intense, exact atunci când acordul părea să fie gata, papa a primit vești neașteptate. Victor Emmanuel al III-lea – numit după bărbatul care îi furase papei pământurile – nu era, papa o știa prea bine, prietenul papalității. Pius al XI-lea nu înlesnise cu nimic chestiunea, căci recent, el îl contracara pe rege. Mama monarhului, cunoscută pentru devotamentul ei față de catolicism și pentru actele de binefacere, murise cu doi ani înainte. Regele voise ca papa să prezideze funeraliile acesteia sau cel puțin să-i aducă un omagiu public. Papa n-a făcut nici una și nici alta. Conte de Dalla Torre, redactorul cotidianului de la Vatican, pregătise un necrolog flatant pentru regina-mamă, dar care n-a fost publicat niciodată. Papa interzisese acest lucru.¹⁸

Pius se neliniștea acum socotind că anii de negocieri dificile ar fi putut fi în van. Disperat să găsească o modalitate pentru a căpăta aprobarea regelui, el s-a concentrat asupra a ceea ce știa că îl deranja cel mai tare pe acesta, posibila expansiune a pământurilor

aflate sub controlul papei. A decis să abandoneze solicitarea anterioară a acestuia ca vastele grădini de la Villa Doria Pamphili, de pe colina Janiculum de deasupra Vaticanului, să fie anexate teritoriului Vaticanului.¹⁹

– Dacă nu acceptă în aceste condiții, i-a spus, la auzul veștii, Domenico Barone, negociatorul lui Mussolini, lui Pacelli, atunci sunt niște idioți.²⁰

Mussolini și regele, atât de diferiți ca personalitate și formație, avuseseră, până pe la sfârșitul anilor 1920 o relație stabilă, chiar dacă era una ciudată. La un moment dat Mussolini a spus că era ca și cum ei doi ar fi împărțit un dormitor, dar având paturi separate. Însă ei aveau în comun o serie de trăsături, cum ar fi faptul că nu se simțeau confortabil în prezența preoților. Amândoi, de asemenea, făceau remarci întâmplătoare, tăioase, despre cei din jurul lor. Odată, regele, în stilul lui caracteristic, l-a descris pe generalul-șef, Pietro Badoglio – pe care îl va alege peste ani pentru a-l înlocui pe Mussolini ca prim-ministru – ca având „creierul unei vrăbiuțe și statura unui elefant”. În particular, Mussolini îl ridiculiza frecvent pe rege. Monarhul, mic de statură, lăsa o proastă impresie, se plângea el, nedemnă de o mare națiune. El era un „omuleț acru, perfid”. Cu diferite ocazii l-a poreclit pe Victor Emmanuel „trăsură goală”, „copac mort”, „cloșcă bătrână ale cărei pene trebuie smulse”. Dar el nu tolera ridiculizarea regelui de către alții, inclusiv de către soția sa. Provenind din același mediu antimonarhic ca și soțul său, Rachele, care nu se simțea în largul ei printre cei bogați și de viță nobilă, nu s-a simțit nicicând confortabil în anturajul familiei regale. Mussolini, fără îndoială, înțelegea toate acestea, însă, ori de câte ori ea dădea să spună gluma ei preferată despre rege care avea nevoie de o scară pentru a se urca pe cal, el îi spunea să tacă.²¹

În fiecare luni și joi dimineată, la ora 10, Ducele, îmbrăcat în frac și cu joben, mergea pentru a se întâlni cu Victor Emmanuel al III-lea în vastul și maiestuosul palat Quirinal, unde regele urma să semneze un morman de hotărâri ale guvernului și de numiri personale. În acele dimineți, observa Quinto Navarra, era ca și cum s-ar fi

ivit un Mussolini diferit. În restul săptămânii îl vedea pe imperialul, dictatorialul Duce care îi intimida pe miniștrii săi apărând îmbrăcat într-o uniformă, într-o serie nesfârșită de parade și de adunări ca lider suprem în complexa coregrafie de putere a regimului. Dar în diminețile de la palatul regal, Mussolini juca rolul prim-ministrului respectuos, care nu neglijează prerogativele regelui în ceea ce încă era, în mod formal, o monarhie constituțională.²²

Pe 7 februarie 1929, cardinalul Gasparri i-a convocat pe ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun și le-a spus că un acord istoric era pe punctul de a fi anunțat, punându-se astfel capăt îndelungatei dispute dintre Biserică și guvernul italian. Cardinalul era gata să devină imaginea publică a tratatului care avea să fie aclamat de fețele bisericești din întreaga lume. Și totuși, pentru Gasparri era un moment plăcut și dureros în același timp. În ultimii ani, el primise semnale clare că papa nu-i mai aprecia serviciile. Cu toate că era un om pragmatic, Gasparri avea și el mândria lui. Fusesse rănit în orgoliul propriu în 1926 atunci când a fost umilit de către papă cu ocazia celei de-a cincizecea aniversare a hirotonirii sale. Personalul său făcuse planuri pentru un festival de gală, o liturghie care să fie ținută în onoarea sa în Capela Sixtină, prezidată de papă, ceea ce avea să însemne că ar fi participat toți cardinalii din Curie, împreună cu membrii corpurilor diplomatice străine. Și totuși, în cele din urmă, papa n-a mai apărut, iar demnitarii care fuseseră prezenți bârfiseră pe seama surprinzătoarei absențe a papei.²³

Gasparri nu mai era tânăr. Suferind de diabet și de inimă, nu se odihnea bine. Pe la începutul anului 1928, cândva jovialul secretar de stat apărea din ce în ce mai deprimat și gata să lăcrimeze cu ușurință. Când ceilalți i-au remarcat paloarea și faptul că începuseră să-i tremure mâinile, s-a grăbit să îi asigure că se simțea bine. Papa l-a îndemnat să ia o pauză și să se odihnească, însă Gasparri, temându-se că acesta avea să profite de absența sa pentru a-l înlocui, a insistat că nu era nevoie.²⁴ Nu știa cât avea să mai reziste, dar voia să fie prezent pentru a se bucura de gloria încheierii celor șaptezeci de ani de ostilitate dintre Italia și Sfântul Scaun.

În ziua în care Gasparri i-a adunat pe diplomați la Vatican pentru a le da vestea, Mussolini a trimis o telegramă tuturor ambasadurilor cu același mesaj. În ziarele străine începuseră să apară știri despre o iminentă ceremonie de semnare, dar presa italiană tăcea și puțini din Italia și-au dat seama de ceea ce era pe cale să se întâmple.²⁵

„Acestea sunt zile minunate!“ îi scria pe 8 februarie mamei sale la Boston, monseniorul Francis Spellman, unicul american din cabinetul secretarului de stat. „Minunate zile să trăiești și încă și mai minunate să le trăiești la Roma!“ El adăuga: „Toată lumea de aici radiază de fericire și are și de ce. Acest Sfânt Părinte, cardinalul Gasparri și monseniorul Borgongini au locurile asigurate în istorie și, desigur, și Mussolini“.²⁶

Detaliile finale ale acordului dintre Vatican și Italia au fost parafate de către Mussolini și Pacelli în seara de sâmbătă, 9 februarie 1929.²⁷ Primul articol al tratatului specifica faptul că religia catolică era „unica religie a statului“. Acordul avea trei părți: prima, tratatul propriu-zis, stabilea Cetatea Vaticanului ca teritoriu suveran sub domnia papală, în care guvernul italian nu avea dreptul să se amestece. Înainte de aceasta, în timp ce palatele și grădinile Vaticanului și Bazilica Sfântul Petru fuseseră lăsate sub controlul papei, guvernul italian le privise întotdeauna ca fiind pe pământ italian, iar statutul lor legal era ambiguu.²⁸ Granițele Cetății Vatican coincideau, în mare, cu medievalele ziduri existente, cu piața Sfântul Petru, necircumscrișă de ziduri, urmând a fi considerate parte a noului oraș-stat, dar deschise publicului, și sub supravegherea poliției italiene. În total, teritoriul cuprindea 109 acri (aproximativ 441 km²). Ultrajul adus demnității papale avea să fie privit ca o crimă egală celei de lezmajestate. Ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun se bucurau de aceeași imunitate și de aceleași privilegii ca și ambasadorii din Italia. În plus, la suveranitatea asupra Cetății Vatican, Sfântului Scaun i se garantau drepturi speciale asupra bazilicilor din Roma și drepturi speciale asupra palatului de vară de la castelul Gandolfo, de pe colinele Alban, din apropiere. Toți cardinalii din Roma aveau să fie socotiți drept cetățeni ai noului stat.²⁹

A doua parte a tratatului, Concordatul, reglementa relațiile dintre Sfântul Scaun și Italia. Guvernul nu avea să permită ca în Roma să aibă loc ceva ce ar fi interferat cu caracterul orașului de

centru sacru al lumii catolice. Acesta recunoștea o serie de sărbători catolice drept sărbători de stat și statul italian urma să recunoască, pentru prima dată, căsătoriile religioase. Până atunci, cuplurile care se căsătoreau doar la biserică nu erau considerate legal căsătorite. Concordatul, de asemenea, specifica faptul că învățământul religios catolic, pe care regimul îl făcuse deja obligatoriu în clasele primare, era extins și la cele gimnaziale. Deși la acea vreme nu mai mult de unul din cinci copii italieni reușea să treacă de școala elementară, aceia care o făceau aveau să formeze elita următoarei generații și educația lor religioasă era de preț pentru Biserică.³⁰ Într-un alt articol drag papei, era prevăzut că statul italian accepta dreptul grupărilor Acțiunii Catolice de a opera liber.

Cea de-a treia parte a Tratatului lateran și ultima consta într-un acord financiar. Italia avea să plătească 750 de milioane de lire, plus un miliard de lire în obligațiuni italiene (un total a cărui valoare avea să fie, în mare, un miliard de dolari SUA în 2013), în schimbul înțelegerii ca Sfântul Scaun să renunțe la toate pretențiile pentru pierderea statelor papale.³¹

La 9 a.m., luni, 11 februarie, Dino Grandi, subsecretar de stat însărcinat cu afacerile externe, a sosit acasă la Mussolini. Ducele era într-o neobișnuit de optimistă stare de spirit. În mașină, în drum spre semnare, el a fredonat un vechi cântec folcloric din Romagna. În timp ce Ducele era fericit, Grandi era emoționat.

– Ar trebui să-i sărut inelul cardinalului? a întrebat el.

– Cel mai probabil că Gasparri se așteaptă să o faci, i-a răspuns Mussolini. Dar, într-un mod uluitor, el i-a spus lui Grandi că știa cea mai bună modalitate de a decide în chestiune. A vârât mâna în buzunar, a scos o monedă și a aruncat-o. Dictatorul a privit rezultatul și a anunțat:

– Vom săruta inelul!³²

La Vatican, dis-de-diminează, Gasparri și subsecretarul său, monseniorul Borgongini, s-au întâlnit în biblioteca privată a papei, unde l-au asigurat pe suveranul pontif că totul era pregătit pentru semnare. I-au înmănat textul tratatului proaspăt scos de sub tiparul Vaticanului, împreună cu harta care reflecta schimbările de ultim moment. După o atentă examinare a documentelor, papa a dat din cap în semn de aprobare. Gasparri și Borgongini trebuiau să plece, dar, înainte au îngenunchat și i-au cerut binecuvântarea. Cu toții

simțeau enormitatea actului care era pe cale să se producă. Pe când ieșea din încăpere, cardinalului Gasparri i s-au umplut ochii de lacrimi.³³

Ceremonia se ținea în Sala Papilor din palatul Lateran, din partea opusă a orașului față de Vatican. Scaunul papei de episcop al Romei nu se afla în Bazilica Sfântul Petru, ci în Biserica Sfântul Ioan Lateran. Din secolul al IV-lea, de când împăratul Constantin le dăruise papilor propriul său palat din acel loc, până cu o mie de ani mai târziu când papii au plecat în exil în Avignon, acesta este locul unde au locuit pontifii.³⁴ Vandalii îl devastaseră în secolul al V-lea și fusese parțial distrus de incendii în secolul al XIV-lea, dar mereu era reconstruit, mai grandios chiar. Și totuși, ca „prizonier la Vatican“, niciun papă nu mai pusese piciorul acolo încă de când trupele italiene cuceriseră Roma în 1870.

Gasparri și Borgongini sosiseră deja – într-un Chrysler nou, donat de un american înstărit – când a tras mașina lui Mussolini. Ploua ușor.³⁵ Ducele a ieșit din mașina sa, ținând strâns în mână stângă mânușile. Purta redingotă și joben.³⁶ Cardinalul i-a salutat pe Mussolini și pe Grandi, cărora li se alăturase ministrul de justiție, Alfredo Rocco, și subsecretarul lui Mussolini, Francesco Giunta, și i-a invitat să urce impozanta scară împreună. Au trecut încet prin ceea ce Grandi a descris drept un „interminabil“ număr de încăperi împodobite ale muzeului dedicat misiunilor Bisericii în jurul lumii. Exuberantul Gasparri dădea din mâini pe măsură ce identifica toate țările printre ale căror exponate treceau, de la Noua Guinee și insulele Fiji, la Mongolia, India și Nicaragua. „Nume de ținuturi ciudate și îndepărtate, își amintea Grandi, pe care prințul Bisericii le pronunța cu un zâmbet, de parcă ar fi vrut să accentueze pentru noi cât de vastă era puterea și întinderea Bisericii catolice în lume“.

În cele din urmă au ajuns la destinație. La un capăt al mării săli trona o masă lungă de șase metri, lată de doi, de culoaretrandafir, cu opt jilțuri negre, bogat ornamentate, aranjate într-un șir pe latura îndepărată.³⁷ Mussolini și Gasparri și-au ocupat locurile în centrul mesei. Pe măsură ce se pregăteau să semneze documentul, dictatorul, care mai devreme păruse atât de relaxat, arăta palid și stingherit, în timp ce cardinalul, simțindu-se ca acasă, zâmbea încontinuu.³⁸

Semnarea Acordurilor laterane, 11 februarie 1929.

De la stânga la dreapta: monseniorul Francesco Borgongini-Duca, cardinalul Gasparri, Francesco Pacelli, Benito Mussolini, Dino Grandi

După semnarea tratatului de la palatul Lateran, 11 februarie 1929

Atunci când Mussolini și Gasparri au ieșit din palatul Lateran, mulțimea, care creștea văzând cu ochii, a erupt în aplauze. Nu se difuzase nicio informație cu privire la ceremonie, însă prezența atâtor polițiști și milițieni în afara catedralei și apoi sosirea Ducelui, stârnise rumoare, iar ziariștii și fotografi veniseră în mare grabă. În pofida ploii ușoare, starea de spirit era optimistă. Preoții și semina-riștii intonau rugăciuni de mulțumire în cor, presărate cu strigăte de „Trăiască Pius, papa și regele nostru!“, în timp ce alții, adunându-se în piațeta din fața bisericii istorice, strigau: „Vivat Mussolini! Vivat Italia!“, amestecate cu strigătele fasciste de „alalà!“. În timp ce era condus mai departe, monseniorul Pizzardo s-a lăsat atât de tare dus de val, încât a răspuns strigătelor mulțimii ridicând brațul în salutul fascist.³⁹

Mussolini era într-o stare de spirit mai liniștită, rămânând tăcut tot drumul de întoarcere spre biroul său. Cu toate că acesta avea să fie cel mai mare triumf al său, el nu se simțea niciodată confortabil în preajma preoților sau în biserici.⁴⁰

Ar fi dificil de exagerat importanța pe care papa a acordat-o acor-dului. Renato Moro, unul dintre cei mai importanți istorici italieni ai Bisericii, observă că, în pofida întemeierii guvernului italian în secolul al XIX-lea, cu toată dedicarea acestuia pentru separarea Bisericii de stat și cu democrația liberală, papii nu au abandonat niciodată devotamentul lor față de o societate autoritară ierarhică condusă după principiile Bisericii. După ani în care aceste visuri de reîntoarcere la fosta autoritatea a Bisericii păreau nerealiste, apariția fascismului le-a oferit un nou temei pentru a spera.⁴¹

Până la semnare, catolicii nemulțumiți de dictatură puteau să argumenteze că papa nu era entuziasmat de regimul fascist. Acum acest lucru nu mai era posibil. Catolicii italieni nu ar mai fi putut avea nicio îndoială în faptul că, acordându-i sprijinul lor lui Mussolini, urmau dorințele papei. Însuși papa, vorbind unui grup de studenți la două zile după semnarea tratatului, le-a explicat cum de fusese, în cele din urmă, posibil acordul istoric. Poate că, le-a spus el, ajuta ca una din părți să fie condusă de un bibliotecar, expert în scotocitul prin documente istorice. El a adăugat: „Poate că ceea ce trebuia era un om așa cum ne-a adus providența, un om care nu împărtășea preocupările școlii liberale“. În anii care au urmat, remarca papei potrivit căreia Mussolini era omul trimis

de providență avea să fie repetată de mii de ori de către episcopii, preoții și mirenii catolici.⁴²

În Bologna, edițiile speciale ale cotidianelor locale se vindeau într-o clipă. Arhiepiscopul a anunțat o slujbă specială de mulțumire pentru a doua zi, la care au fost invitați atât oficiali guvernamentali, cât și militari. Arhiepiscopul din Chieti nu a mai așteptat să treacă o altă zi, căci mulțimea umpluse catedrala pentru o liturghie specială de mulțumire în seara zilei semnării. Autoritățile fasciste locale au luat parte cu mândrie la ceremonii, ducându-și steagurile și fanioanele, fără să le pese de furtuna de afară.⁴³ Ziarele din toată țara, inclusiv cotidianul Vaticanului, băteau monedă pe tema că istoricul eveniment nu ar fi putut avea loc dacă Italia s-ar fi aflat încă sub conducere democratică. Numai Mussolini și fascismul îl făcuseră posibil.⁴⁴

În Roma, clădirile administrației și casele particulare erau acoperite de drapele papale de culoare galben cu alb, care atârnau alături de tricolorul italian, o combinație anterior de neconceput. Din întâmplare, era cea de-a șaptea aniversare a încoronării papei, iar el era programat să prezideze o slujbă de celebrare în Bazilica Sfântul Petru. Doisprezece pedestrași în uniforme roșii, câte șase de fiecare parte, îl însoțeau pe papă prin imensa bazilică, așezat pe *sedia gestatoria*, tronul său acoperit cu mătase roșie. Zeci de mii de credincioși, care așteptau, umăr lângă umăr, de ore întregi, au aruncat o privire la suveranul pontif. Federația Fascistă din Roma le ceruse fasciștilor să-și manifeste entuziasmul adunându-se în piața Sfântul Petru. În total, două sute de mii de oameni stăteau afară în ploaia care nu mai contenea. Când, mai târziu, papa a ieșit pe balcon pentru a-i binecuvânta, mulțimea a izbucnit în urlete de bucurie. Sub balcon stăteau reprezentanții fiecărei unități fasciste de miliție, ținându-și ridicate sus drapelele, cu infinita mulțime de credincioși și de curioși care se întindea până departe în piațetă. Mai târziu în acea după-amiază, convocați de Partidul Fascist și de oficiali ai miliției, alte mii de oameni s-au adunat în fața palatului Quirinal, unde regele a apărut la un balcon, cu regina în dreapta sa și cu șeful național al Partidului Fascist în stânga.⁴⁵

În toată lumea Ducele era aclamat ca fiind un mare om de stat.⁴⁶ La Vatican, un consilier la vârf a descris emoția. Nici măcar euforia și serbările dedicate victoriei Marelui Război nu se puteau compara

cu delirul Italiei din acea zi. „Bucuria era completă, fără niciun nor. Toată lumea simțea că la orizontul Italiei se zăreau noi culmi de măreție și glorie.“ În întreaga țară, din Torino până în Sicilia, episcopii și preoții au ordonat să se tragă clopotele de sărbătoare, onorându-l pe bărbatul care adusese, în cele din urmă, armonia între Biserică și stat.⁴⁷ Pentru cei mai mulți dintre italieni, sfârșitul ostilității de decenii a venit ca o mare ușurare. Nu mai exista niciun conflict între a fi un italian loial și un bun catolic.

Acordul, i-a spus însărcinatul american cu afaceri la Roma secretarului de stat al SUA, era „un triumf pentru Mussolini în încheierea controverselor și în convingerea clerului cu privire la fascism“. În însemnările din jurnal făcute în acea zi, generalul Enrico Caviglia, erou al Primului Război Mondial și confident al regelui, oferea o perspectivă diferită. „Acești bărbați, scria el, care au venit la putere printr-o lovitură de stat trebuie să se legitimeze prin intermediul Vaticanului. Însă peste douăzeci de ani, se întreba el, ce avea să se întâmple atunci când oamenii aveau să ajungă să urască dictatura care le furase libertatea? „Cum vor judeca ei Vaticanul, se întreba el, care îi acordase regimului sprijinul său moral?“⁴⁸

Raportul din 13 februarie, bazat pe cele declarate de informatorii din Roma, începea afectuos: „Veștile despre conciliere au produs bucurie și un entuziasm de nedescris efectiv întregii populații... Oamenii spun că evenimentul istoric reprezintă un succes neegalat produs de geniul Ducelui... încât prestigiul și forța fascismului au crescut enorm.“

Și totuși, au existat niște nemulțumiți, „câțiva liberali bătrâni și înăcriți, ceea ce a rămas din masoni și evreii“. Evreilor din Italia Acordurile laterane le-au insuflat nervozitate și teamă. Trecuse ceva mai mult de o jumătate de secol de când sfârșitul statelor papale îi eliberase din ghetourile papei. Unificarea Italiei și, odată cu ea, separarea Bisericii de stat constituiseră salvarea lor. Acum ei erau îngrijorați în legătură cu ceea ce ar fi putut să le rezerve viitorul.⁴⁹

PARTEA A DOUA

Dușmanii comuni

CAPITOLUL 9

Salvatorul

Telegramele curgeau felicitându-l pe Pius al XI-lea pentru acordul istoric. Un ziarist american care se întâlnește cu papa la scurt timp după semnare l-a găsit zâmbind și reîntinerit, „la fel de proaspăt și de dinamic ca în ziua în care fusese ales”.¹ Pe 17 februarie, Nobila Gardă a papei a oferit o generoasă recepție în interiorul Vaticanului, aristocrația neagră a Romei fraternizând cu înalții prelați din Curie. Luminile s-au stins, căci se adunaseră pentru a urmări pe ecranul cinematografic documentarul care comemora ceremonia de semnare. Când în imagini a apărut Ducele, în încăpere au izbucnit aplauzele și ovațiile.²

Dictatorul fusese nerăbdător să încheie pactul, căci urma un vot important. De vreme ce Italia avea acum numai un singur partid politic, era nevoie de o nouă modalitate de alegere a parlamentului. Comentariul neprotocolar al lui Mussolini în timpul ultimului vot din 1924 s-a dovedit a fi profetic: că avea să fie ultima dată când suporta insulta de a candida împotriva opoziției. În noul sistem, alegerea candidaților pentru cele patru sute de locuri în Camera Deputaților depindea de Marele Consiliu al Fascismului. Cei care votau se pronunțau prin „da” sau „nu” pentru întreaga listă de candidați. Mussolini însuși se referea la aceasta nu ca la o alegere, ci ca la un plebiscit cu privire la regim.³

Vaticanul a intervenit cu toată autoritatea în spatele campaniei lui Mussolini. Pe 17 martie, cu o săptămână înainte de ziua alegerilor, *L'Osservatore Romano* a publicat un apel îndemnându-i pe toți catolicii să voteze „da”. Pentru Mussolini, aceasta nu era o chestiune lipsită de importanță, căci 99% din italieni erau catolici. Restul presei catolice și preoții din întreaga țară s-au alăturat bucuroși campaniei.⁴

Pentru cei mai mulți observatori se părea că un papă recunoscător pur și simplu mobilizase Biserica pentru a susține lista lui Mussolini de fasciști credincioși. Însă în culise se petrecea cu totul altceva. Papa nu era dispus să pună pur și simplu ștampila pe opțiunile lui Mussolini.⁵ Dintre miile de nume prezentate Marelui Consiliu de diferitele organizații fasciste și de stat, dintre care trebuiau aleși patru sute de candidați, papa îi considera pe trei sferturi dintre ei insuficient de catolici. Odată cu semnarea Concordatului, argumenta papa, Italia era acum „un stat confesional”. Numărul membrilor parlamentului ar fi trebuit să reflecte noua realitate.

Francesco Pacelli i-a transmis lui Mussolini dorințele papei sub forma unei scrisori dictate de către cardinalul Gasparri. Papa voia ca Ducele să arunce lista sa și să o înlocuiască cu una alcătuită din aceia „liberi de orice legături cu masoneria, cu iudaismul, pe scurt, cu toate persoanele anticlerice”. Scrisoarea se încheia: „În acest mod Ducele va pune... cea mai minunată și mai necesară coroană deasupra Tratatului și a Concordatului. El va demonstra încă o dată că era, după cum îl numise recent Sfinția Sa, Omul trimis de Providență”.⁶

Câteva zile mai târziu, Tacchi Venturi i-a adus lui Mussolini o listă cu oamenii pe care papa îi considera „demni reprezentanți ai unui stat confesional”.⁷ Masoneria fusese de mult timp condamnată de către papi și unul dintre primele lucruri pe care le făcuse Mussolini pentru a-i fi pe plac Vaticanului după venirea la putere a fost să declare că masonii nu puteau fi membri ai Partidului Fascist.⁸ Acum, papa cerea ca evreii și masonii să fie epurați de pe listele de candidați, iar fasciștii de certă credință catolică să fie adăugați. Numai după ce Mussolini a făcut schimbările a organizat la Vatican o masivă mobilizare a Bisericii în vederea unui vot cu „da”.⁹ În ziua alegerilor, într-o sâmbătă, preoții parohi din toată Italia și-au condus, literalmente, enoriașii la urnele de vot.¹⁰ Triumful lui Mussolini a fost complet, el câștigând 98,3% din totalul voturilor.¹¹

În ziua de după plebiscit, unul dintre vechii *protégés* ai papei a venit să-l vadă. Stefano Jacini era unul dintre băieții din nobilimea din Milano, pentru care Ratti servise drept mentor spiritual. Intrând pe ușa din bronz de pe latura lungă a colonadei Bernini, la stânga Bazilicii Sfântul Petru, Jacini a fost întâmpinat de membrii Gărzii Elvețiene îmbrăcați în uniforme lor cu dungi în culori vii. I-au

verificat invitația și l-au lăsat să urce șirul lung de trepte care ducea în palatul Vatican. Jacini a fost apoi condus prin splendidele holuri imense, de bărbații din Nobila Gardă, italieni din familiile aristocratice. Era de parcă s-ar fi plimbat printr-o piesă de teatru cu costume din timpul Renașterii. Trecând prin sălile bogat decorate, a văzut grupurile de jandarmi papali – italieni îmbrăcați în copii fidele ale uniformelor purtate de către grenadierii lui Napoleon – care stăteau de pază. Un prelat intern al papei a venit pentru a-l conduce pe bărbatul în vârstă de patruzeci și doi de ani, în biroul celui pe care îl cunoscuse cândva ca simplu preot.

Când a intrat, Pius al XI-lea i-a zâmbit. În discuția lor care a durat șaptezeci de minute, papa aluneca adesea către „eu-ul” la persoana I, singular, în locul uzualului „noi”. Și-au petrecut o bună parte din timp discutând Acordurile laterane.

– Situația s-a rezolvat! i-a spus papa fericit. Da, sunt încântat, dar acum vine partea cea mai grea, să vedem dacă prevederile sunt aplicate. N-am avut niciodată o mai mare nevoie de a ne ruga decât avem acum, dar viitorul este în mâinile Domnului. Nu mă pot aștepta să pot prezice viitorul.

I-a amintit lui Jacini versurile lui Metastasio, un poet italian din secolul al XVIII-lea.

– Nu există trecut, memoria îl zugrăvește, i-a recitat papa. Nu există viitor, căci speranța îi dă formă. Există numai prezentul, dar acesta ne scapă mereu...¹²

Știind că Jacini fusese unul dintre liderii Partidului Popular, papa era dornic să justifice înțelegerea făcută cu Ducele. Nu putea să lase oportunitatea să treacă, a argumentat el, căci dacă așa ar fi procedat, s-ar fi putut întâmpla ca istoria să-l judece aspru.

– Dumnezeu m-a ajutat în toate, a spus el.

S-a plâns de cei care îl criticaseră pentru că ajunsese la o înțelegere cu regimul fascist.

– Era ca și cum ai spune că ar trebui să nu mai respiri deoarece te afli într-o încăpere unde aerul este poluat.

I-a explicat:

– Pentru Biserică, există revoluție și revoluție, cea care distruge autoritatea, distruge ordinea existentă și cea care o transformă. Cea italiană este o revoluție făcută cu aprobarea regelui și a monarhiei. Nu am cere mai mult de atât. Nu a fost o revoluție adevărată, a

continuat papa, încercând în mod constant să se justifice în fața tânărului nobil. O mișcare socială, da. Trebuie să vedem ce va ajunge.

I-au venit în minte cuvintele preaiubitului Manzoni:

– Ora amurgului nu este nici lumină, nici întuneric. Ce o să ajungă? Zi sau noapte? Așteaptă puțin și apoi vei vedea.

În timp ce vorbea, papa era din ce în ce mai animat, schimbându-și poziția în scaun, punându-și coatele pe birou, folosindu-și mâna pentru a-și împinge la loc, pe cap, *zucchetto* albă. „Cu părul încă blond, zâmbind din spatele ochelarilor cu rama de aur, își aminti Jacini, cu chipul animat, un chicotit scurt punctându-i remarcile, o vreme a părut să fi redevenit Don Achille de altădată.”¹³

Deși pentru Mussolini pactul cu papa fusese un mare succes în ceea ce privea relațiile cu publicul, nu fusese lipsit de dezavantaje. Nimic nu-l înfuria mai tare decât să fie numit fraierul papei și acum unii îl acuzau că exact așa era. Un bărbat mândru, arogant, al cărui orgoliu devenea din ce în ce mai mare, Mussolini era sensibil la șoaptele potrivit cărora își vindea principiile și crea un stat condus nu de fasciști, ci de preoți. Faptul că *La Civiltà cattolica* lauda victoria plebiscitului lui Mussolini ca deschizând drumul unei „restaurații creștine a societății” nu era de ajutor.

Pentru Mussolini era un moment delicat. Existau cei din parlament și din afara acestuia care nu erau mulțumiți. Pe de o parte, existau fasciștii de primă mână – așa cum erau numiți cei care făcuseră parte din mișcare încă din primele zile – care vedeau în Acorduri o trădare a adevăratului fascism, cedând fără să vrea din influența lor papei. Pe de altă parte, existau cei din vechea elită liberală supărați pe el pentru că abandonase separarea Bisericii de stat.

Pe 13 mai s-a ridicat în Camera Deputaților pentru a trage concluziile dezbaterilor asupra ratificării Acordurilor. Avea să fie unul dintre cele mai faimoase discursuri ale sale.

– Onorabili camarazi, a început Ducele, în fața unei galerii arhipline. S-a propagat multă confuzie în legătură cu recentul acord. În statul italian, i-a asigurat el, Biserica nu este suverană și nici măcar nu este liberă.

Aceasta rămânea sub jurisdicția legilor pământului. Italia avea marele avantaj de a fi fost căminul unei religii universale. Însă succesul Bisericii catolice datora mult Italiei însăși.

– Această religie, le-a spus el, s-a născut în Palestina, dar a devenit catolică la Roma.

Apoi a adăugat, în remarci menite a-l înfuria pe papă, că, dacă ar fi rămas în Palestina, comunitatea creștină timpurie „foarte probabil că ar fi fost pur și simplu una dintre multele secte care au înflorit în acel mediu înconjurător supraîncălzit... și foarte probabil că s-ar fi stins, fără să fi lăsat vreo urmă”.¹⁴

– Statul italian, a concluzionat Mussolini, este catolic, însă, de asemenea, este și fascist, într-adevăr, înainte de toate exclusiv și esențial fascist.¹⁵

A doua zi, Pius I-a trimis pe avocatul Francesco Pacelli să-l vadă pe dictator. Era purtătorul unei amenințări. Înfurat de remarcile Ducelui, papa ar fi putut suspenda convorbirile cu privire la implementarea Acordurilor. Mussolini a încercat să-l calmeze pe papă. Urma să se folosească de discursul din Senat, a spus el, pentru a lămuri orice neînțelegere.

Trei zile mai târziu, Pacelli s-a așezat la galerie, în timp ce Senatul adopta moțiunea de confirmare a tratatului. Însă cele susținute în discursul lui Mussolini erau ușor diferite de ceea ce auzise la cameră. „Am impresia, nota Pacelli în jurnalul său, că [discursul] nu va reuși să-l satisfacă pe deplin pe Sfântul Părinte.”

Deși puțini erau la curent cu aceasta, în următoarele două săptămâni Mussolini și papa au amenințat, pe rând, că vor demola cu totul Acordurile laterane, care fuseseră construite cu atâta grijă. Pacelli pendula între ei într-un efort disperat de a evita dezastrul. Într-un sfârșit, ambele părți și-au dat seama că aveau prea multe de pierdut. Pe 7 iunie, Mussolini s-a dus la Vatican și, în camerele cardinalului Gasparri, cei doi bărbați s-au așezat pentru semnăturile de final.¹⁶

Odată cu semnarea Acordurilor laterane, papa și Ducele au intrat într-un parteneriat bizar. Fiecare se vedea pe sine conducând o organizație „totalitară”, termen pe care l-au îmbrățișat amândoi. Aceasta nu putea să aibă decât un singur șef și necesita loialitate absolută. Papa era nerăbdător să se folosească de puterea fascistă pentru resurecția statului catolic, cu toate că nu era atât de naiv, încât să creadă că va putea vreodată să-l „creștineze” pe Mussolini. Ducele era

nerăbdător să se folosească de puterea Bisericii pentru a-și consolida propria conducere, însă în viziunea sa clerul catolic trebuia să fie servitoarea guvernului fascist, o unealtă pentru a asigura sprijinul popular pentru regim.

Mussolini și Gasparri după ratificarea Acordurilor laterane
la Vatican, 7 iunie 1929

Fiecare parte avea multe de câștigat de pe urma pactului. Și totuși, nici Mussolini, nici papa nu aveau să fie pe deplin satisfăcuți de el. Papa nu avea să fie mulțumit decât dacă avea să-l determine pe Mussolini să respecte ceea ce el privea ca fiind prerogativele Bisericii, predestinate pe cale divină. Mussolini era dispus să-i dea papei ceea ce acesta își dorea, atâta timp cât nu intra în conflict cu dictatura sa și cu propriul vis de glorie. Așa după cum urma papa să descopere, Mussolini avea și el limitele lui. Ambii își păzeau cu strășnicie drepturile pe care le considerau ca fiind ale lor. Amândoi erau predispuși la izbucniri temperamentale. Într-un mariaj de

conveniență așa cum era acesta, existau motive să se creadă că nu va rezista cu doi parteneri având fiecare o voință de fier.

Odată cu stabilirea relațiilor diplomatice, Mussolini l-a numit pe Cesare De Vecchi, în vârstă de patruzeci și patru de ani primul ambasador pe lângă Sfântul Scaun. Cu o pregătire de avocat, provenind dintr-o familie din clasa mijlocie, din Piemont, De Vecchi comandase o unitate de trupe de șoc în timpul războiului. Ulterior a devenit liderul unei brigăzi de *squadristi* la Torino. Unul dintre deputații Partidului Fascist aleși în 1921, momentul său de glorie a fost acela când, în calitate de membru al cvadrumviratului, a condus Marșul asupra Romei.

De ce l-a ales Ducele pe De Vecchi pentru delicata misiune diplomatică rămâne un mister. Mussolini se amuza frecvent de infatuarea și de prostia lui și se plângea că nu se pricepea la politică. În mai 1923, Mussolini l-a demis din funcția de subsecretar al Trezoreriei, spunând că nu i se potrivea decât o viață de soldat.¹⁷ Ducele l-a trimis în Somalia italiană pe post de guvernator și a rămas acolo timp de cinci ani. Însă De Vecchi avea unele calități care îl recomandau. Catolic devotat, avea legături atât cu familia regală, cât și cu ofițerii superiori din armată, două sfere care rezistaseră masiv controlului fascist. Ca semn de apreciere a devotamentului său față de monarhie, regele i-a acordat lui De Vecchi titlul de Conte de Val Cismon, pe care acesta îl purta cu mândrie. Ori de câte ori cineva menționa în fața lui De Vecchi numele regelui, remarcă Dino Grandi, unul dintre liderii fasciști, trupul acestuia era cuprins de un tremor involuntar, asemenea modului în care lua poziția de drepti un soldat.¹⁸ Însă aroganța sa, caracterul stupid, vocea bubuitoare, craniul ras, ochii mici, nasul mare și mustața neobișnuită – semănând vag cu o mică veveriță – făceau din el una dintre cele mai frecvente ținte ale ridiculizării populare.¹⁹

În dimineața de 25 iunie 1929, noul ambasador a sosit la Vatican într-o trăsură regală, trasă de doi cai împodobiți. Vizitiul și trei însoțitori, care stăteau la spatele trăsurii, erau înveșmântați ca la curtea regelui Ludovic al XIV-lea. Îmbrăcat într-o uniformă de diplomat

Cesare De Vecchi, ambasciadorul italian pe lângă Sfântul Scaun, prezentându-și scrisorile de acreditare la Vatican, 25 iunie 1929

care amintea de amiralul din *H.M.S. Pinafore**, De Vecchi și-a prezentat scrisorile de acreditare papei. A fost condus în sala mică a tronului, unde papa ședea înconjurat de curtea sa. Noul ambasador

* *H.M.S. Pinafore* sau *The Lass That Loved a Sailor* (*Fata care iubea un marinar*) este o operă comică în două acte, pe muzică de Arthur Sullivan și libret de W.S. Gilbert. (n.tr.)

a făcut trei plecăciuni, după obicei și, după un schimb formal de formule de salut, Pius al XI-lea l-a invitat în biblioteca sa pentru o convorbire particulară. De Vecchi n-a spus mare lucru, în timp ce papa – poate îndemnat de rădăcinile nordice ale noului ambasador – și-a amintit cu plăcere de plimbările sale din trecut prin munții Alpi. Evocarea anilor în care era doar un tânăr preot în Cetatea Eternă a făcut ca starea de spirit a suveranului pontif să se întunece pe moment. El i-a spus lui De Vecchi de vremurile când tinerii care aveau o atitudine batjocoritoare l-au fugărit pe străzile Romei, aruncând cu pietre în el și strigându-l „Gândacule!“.

Acele zile, l-a asigurat De Vecchi, erau demult apuse. De vreme ce fascismul venise la putere, preoții erau tratați cu respect.²⁰

O lună mai târziu, De Vecchi s-a întâlnit din nou cu papa, dar de data aceasta întâlnirea a fost mult mai puțin plăcută. „Toți ceilalți cedează în fața Sfântului Părinte“, nota el, adăugând că și l-ar fi putut imagina cu ușurință pe Pius al XI-lea ca șef al guvernului sau al unei armate. „Toate posibilele intrigi se zdrobesc la contactul cu acest bloc de granit.“²¹ De Vecchi a intrat în biblioteca papei în acea zi trepidând ușor, știind cât de supărat era în legătură cu recenta publicare a discursurilor parlamentare ale lui Mussolini. Intrând, din pricina unei iluzii optice datorate razelor de soare care pătrundeau pe fereastră, i s-a părut că din ochelarii papei ieșeau flăcări. Papa s-a lansat asupra lui De Vecchi în termeni pe care ambasadorul i-a caracterizat ca fiind „dezagreabili, plini de resentimente, adesea cruzi și tăioși“.

– Lucrurile nu pot continua în felul acesta, l-a avertizat papa, clătinând din cap, nu pot continua astfel absolut deloc. Purtarea voastră ofensează Biserica și pe conducătorul ei. Am ieșit în întâmpinarea Italiei cu inima deschisă și drept răsplată pentru loialitatea noastră signor Mussolini ne-a împușcat cu o mitralieră în ceafă.

Papa a frunzărit prin teancul de hârtii de pe biroul său, căutând rapoartele despre recente maltratări ale membrilor filialelor locale ale Acțiunii Catolice. În unele zone, cei din comitetele de conducere fuseseră brutalizați și li se spusese oamenilor că bunii italieni nu se alăturau Acțiunii Catolice. De Vecchi a încercat să apere guvernul. Nu te puteai aștepta să rămâi nepăsător, a spus el, în vreme ce anti-fasciștii se ascundeau în spatele grupărilor catolice. Papa a reacționat de parcă ar fi fost înțepat de o viespe. A bătut cu pumnul în masă.

– Nu vreau să ascult așa ceva!

El dăduse ordine explicite ca Acțiunea Catholică să nu se implice în politică și guvernul nu avea niciun drept să îi hărțuiască membrii.

Toate bune și frumoase, i-a dat De Vecchi replica, dar una era să se dea ordine și alta era ca acestea să fie respectate.

În timpul întrevederii ce a durat două ore și jumătate, se lăsase întunericul, iar De Vecchi se pregătea să plece.

– Spune-i lui signor Mussolini, în numele meu, a spus papa, calmându-se, să nu-i confunde pe prieteni cu dușmanii și viceversa, căci confuziile de genul acesta vor limita locul pe care îl vom avea în istorie. Și, a adăugat papa, spune-i că în fiecare zi, în rugăciunile mele, îl rog pe Domnul să-l binecuvânteze.²²

La jumătatea lui septembrie, papa s-a adresat unui grup imens de tineri catolici italieni. Încă supărat de modul în care era tratată Acțiunea Catholică, a deplâns „martiriul” căruia trebuiau să-i facă față. Când De Vecchi s-a reîntâlnit cu papa la scurt timp după, el i-a spus cât de supărat fusese Mussolini să audă observațiile sale. Ar fi fost cel mai bine, a sugerat acesta, ca papa să păstreze tăcerea în legătură cu plângerile sale referitoare la Acțiunea Catholică, astfel încât De Vecchi și ceilalți să poată lucra pe canale diplomatice la rezolvarea lor.

Ambasadorul ar fi trebuit să fie mai prevăzător. Papa a lovit cu pumnul în birou și l-a întrebat indignat:

– Așadar, voi vreți ca eu să nu vorbesc, nu vreți să o spun, cu toate că este de datoria mea să o spun?

– Sfinția Voastră, nu este ceea ce am intenționat, i-a răspuns De Vecchi. Cunosc persoana aflată de partea cealaltă și sfatul meu este menit doar să ajute spre binele comun.

– Spre binele comun, a repetat Pius. Dă-mi voie să-ți spun cum voi proceda de acum încolo pentru a vă satisface cu anumite ocazii. Voi deschide fereastra – aici papa, ridicând tonul, a arătat cu degetul spre fereastra din spatele biroului – și voi striga, astfel încât toată lumea din piața Sfântul Petru să mă poată auzi!

Pe moment, De Vecchi a rămas fără grai.

– Asta voi face, a repetat papa, fie că vă place sau nu, domnule ambasador!²³

Nefericitul De Vecchi a fost nevoit ca mai târziu în acea toamnă să suporte un nou acces al temperamentului papal. El venise să-l

roage pe papă să-și reconsidere decizia de a nu-i permite prințului Umberto, fiul și moștenitorul regelui, să se căsătorească într-una dintre bisericile mai importante ale Romei. Prințul ar fi vrut ca slujba nupțială să fie celebrată fie în Biserica Sfântul Ioan Luteran, fie în monumentală Bazilică Santa Maria Maggiore. Papa îi refuzase cererea spunând că, de vreme ce regii savoiazi îi ținuseră atâta timp prizonieri la Vatican pe papi, el însuși nu ajunsese să viziteze niciuna dintre acele biserici și nu s-ar fi convenit ca strănepotul regelui care îi spoliase pe papi de pământurile lor să se căsătorească acolo.²⁴

– Este într-o stare de spirit groaznică, l-a avertizat Gasparri pe ambasador.²⁵

Dar, la presiunea familiei regale, fără îndoială că mustăciosul monarhist a insistat asupra cazului. Ca răspuns, își amintea ambasadorul, papa „și-a ieșit din fire, ridicând tonul și întrerupându-l adesea când încercam să vorbesc“. Nereușind să strecoare niciun cuvânt, De Vecchi stătea drept, imobil, într-un efort de așteptare a tiradei. A încercat din răspuțuri să arboreze un chip de pe care să nu se citească nicio expresie, deși găsea dificil să-și ascundă zâmbetul nervos. Papa gesticula dramatic.

– Sunt ofensat, ofensat de moarte, repeta papa, clătinând din cap și răsucindu-se în scaun. Deschizi gura și respirația ta îl ofensează pe papă; te miști și mă umilești; îți pui sinistru minte în mișcare și o faci pentru a pune la cale lucruri care insultă Biserica... Ajunge! Ajunge!

Odată ce papa își reluase plângerile despre felul în care erau tratați membrii Acțiunii, bietul ambasador a încercat din nou să-și apere liderul. Auzind aceasta, papa s-a înfuriat atât de tare, încât a sărit în picioare. Mușchii feței îi pulsau, ținea gura încleștată. Când papa a lovit cu pumnul, statuia lui Cristos de pe biroul său, din marmură, masivă, s-a clătinat.

– Minciuni! Minciuni! a strigat el.

Pius a început să facă pași încoace și încolo, vorbind furios, ca pentru sine. Se oprea din când în când pentru a mai lovi cu pumnul în birou.

– Asta ați făcut, a exclamat el, recăpătându-și volumul. L-ați dezamăgit pe papă! Toată lumea o spune, toată lumea o știe, scrie peste tot despre asta, în Italia și în străinătate!

De Vecchi a suportat toate acestea, dar când papa a continuat spunând „Roma este a mea“, ambasadorul nu s-a mai putut stăpâni.

– Roma, a vorbit el repede, este capitala Italiei, căminul Majestății Sale, regele, și al guvernului.

– Roma, a repetat pontiful, este dieceza mea.

– Cu siguranță, a fost ambasadorul de acord, în chestiuni de religie...

– Da, i-a spus papa, întrerupându-l din nou, restul este doar o chestiune de a păstra străzile curate.²⁶

Cardinalii din Curie murmurau și ei despre papă, sătui de izbucnirile acestuia și nemulțumiți pentru că nu erau consultați în chestiuni importante privitoare la Biserică. Erau supărați mai ales pentru că, după ce fuseseră informați că începuseră tratativele cu Mussolini, el nu considerase necesar să-i consulte în timpul celor doi ani și jumătate de negocieri.²⁷ La ordinul papei, Gasparri i-a convocat pe toți cardinalii din Roma la locuința sa la sfârșitul anului 1928 pentru a le aduce la cunoștință că acordul era aproape gata. Bombardat cu cereri pentru mai multe detalii, el a răspuns că papa le va spune la momentul potrivit. După cum s-a dovedit, ei aveau să ajungă să citească textul acordului doar pe 11 februarie 1929, în ziua în care a fost semnat și făcut public. Cardinalul Cerretti, aflat pe un vapor care se întorcea din Australia la acea vreme, nu și-a ascuns furia. Mussolini, a glumit el, l-a făcut pe papă să-i ciuguilească din palmă.²⁸

Dintre toți acei cardinali nemulțumiți de pactul dintre papă și Mussolini, niciunul nu era mai vocal decât Basilio Pompili, cardinalul vicar al Romei încă din 1916. La fel ca și alți cardinali din Roma, Pompili, în vârstă de șaptezeci de ani, trăgându-se dintr-una dintre cele mai remarcabile familii de nobili, considera că Mussolini nu era mai demn de încredere decât foștii prim-miniștri și nu era nici mai catolic. Încă de când armata italiană cucerise Cetatea Eternă în 1870, Biserica insistase ca Roma să nu poată avea alt conducător decât papa. Faptul că Pius al XI-lea renunțase la această pretenție, în ochii cardinalului, pentru atât de puțin în schimb, constituia un adevărat scandal, un sentiment pe care îl împărtășea nu numai cu cercul său intim, ci și cu un mare grup de cunoștințe. Ceea ce îl deranja în mod deosebit era faptul că papa nu îl consultase niciodată, pe el,

vicarul-cardinal al Romei.²⁹ „Au renunțat la Roma, la prestigiul ei, la importanța istorică a acesteia, la monumentele ei, la bisericile ei, s-a plâns Pompili, de parcă ar avea de-a face cu un sat abisinian“.³⁰ Papa, acuza el, era „incompetent, slab, năpasta și ruina Bisericii pe care o trădase punându-se la mila unui guvern, care nici pe departe nu-și merită numele de catolic“.

Pius i-a solicitat în repetate rânduri să arate mai mult respect pentru instituția papei. Dar când au continuat să apară rapoarte despre atacurile verbale ale acestuia, și-a pierdut răbdarea și i-a cerut să demisioneze.³¹ Cardinalul vicar nu era intimidat. „Sfinția Voastră, i-a răspuns Pompili, aveți puterea de a mă înlătura din post și, dacă vă face plăcere, făceți-o. Însă, până în ziua în care voi muri, nu voi părăsi niciodată de bunăvoie acest post pe care îl dețin de atât de mult timp și de care nu m-am arătat niciodată nedemn.“³²

Câteva luni mai târziu, când papa a făcut apel încă o dată la el să demisioneze, Pompili a refuzat din nou. „Am de gând să strig întruna același lucru până ce nu veți mai putea suporta: «Nu mă clintesc, nu mă clintesc, nu mă clintesc!»“.³³ Din întâmplare, cauze naturale aveau să rezolve problema papei. În 1931, Pompili murea.³⁴

În același timp cu numirea lui De Vecchi de către Mussolini ca primul ambasador la Vatican, Pius al XI-lea l-a numit pe Francesco Borgongini-Duca, protejatul lui Gasparri, ca primul nunțiu al Sfântului Scaun în Italia. Ca secretar al Congregației Afacerilor Ecleeziastice Extraordinare, Borgongini fusese unul din cei doi subsecretari de stat ai lui Gasparri.

La numirea lui Borgongini, papa l-a avansat pe celălalt subsecretar de stat, Giuseppe Pizzardo, în vârstă de cincizeci și unu de ani, ca locuitor al secretarului de stat, în recent vacantatul post. Pizzardo se trăgea dintr-o familie modestă din apropierea Genovei, însă, cumva, reușise să ajungă la Academia Nobililor Ecleeziaști din Roma, tradiționala instituție ce pregătea eșaloanele superioare ale diplomației de la Vatican. El s-a alăturat cabinetului secretarului de stat la scurt timp după hirotonire. În 1909, a fost trimis în Germania ca secretar al emisarului papei la München, dar, cum nu se afla în elementul lui, a reușit să se întoarcă la Vatican trei ani mai târziu. Chiar prietenii

săi, raporta un informator al poliției, vedeau disperarea cu care dorea să se întoarcă atât de repede ca pe un produs al „psihozei sale morbide și elefantine pentru putere și funcții birocratice”.³⁵

La momentul semnării Acordurilor laterane, Pizzardo era membru al cabinetului secretarului de stat bucurându-se de cele mai strânse relații cu papa. Un informator al poliției îl descria în vara anului 1929 ca fiind candidatul principal pentru a-l înlocui pe Gasparri. Potrivit raportului, Pizzardo, mic, slab, cu ochii săi negri care scăpărau de energie era „adevăratul arbitru al inimii papei și cel care domina toate situațiile de la Vatican”. Multora dintre cei de la Vatican le plăcea influența lui. Suspectat de intrigi și pentru că își făcea viața mai ușoară, era foarte puțin iubit, cel puțin de cei care lucrau pentru el.³⁶ În aceste condiții, ceea ce îl recomanda pe Pizzardo papei era dorința de a servi, el „făcându-se mic ca un câțeluș” la deseale muștrări ale papei.³⁷

În calitatea sa de capelan al Cavalerilor lui Columb, Pizzardo avea acces la bani americani. În 1924, recunoscând importanța Bisericii în SUA, Pius al XI-lea dublase numărul de cardinali, ridicându-l pe Patrick Hayes la rangul de arhiepiscop al New Yorkului și pe George Mundelein la rangul de arhiepiscop al orașului Chicago. „Aurul american a avut un rolul important în promovarea celor doi arhiepiscopi”, remarca, la acea dată, Odo Russell, trimisul britanic la Sfântul Scaun.³⁸

Odată numiți cardinali, cei doi episcopi americani au făcut prea puțin pentru a-i schimba impresia lui Russell. În 1927, într-un spectacol care îți tăia respirația prin risipă, chiar și celor care trăiau în mijlocul splendorii Vaticanului, Mundelein a găzduit un congres euharistic internațional la Chicago. Pentru a-i transporta pe cardinalii care veniseră din Europa pentru întrunire, el a comandat un tren special de la New York, pe care l-a vopsit în roșu cardinal și i l-a dedicat papei. Pe 11 iunie, trenul a sosit în gara Chicago, transportând zece cardinali, împreună cu episcopii, arhiepiscopii de rigoare și binefăcătorul care plătise pentru toate. Niciunul dintre cei doi cardinali seniori americani nu avusese disponibilitatea de a veni în trenul lui Mundelein, Expresul Pius al XI-lea. Cardinalul Dougherty din Philadelphia a sosit în vagonul proprietate personală, iar cardinalul O'Connell din Boston a acostat cu cinci sute de pelerini pe un

iaht particular. Pentru a culmina ceremoniile, cardinalul Mundelein i-a trimis papei în dar un milion de dolari.³⁹

Pizzardo a devenit principalul intermediar al papei pentru aceste fonduri americane. Când a ajutat la aranjarea unui dar constând într-un automobil de lux pentru papă, s-a zvonit că vânzătorul american de mașini l-a plătit cu cincizeci de mii de lire pentru efortul său. Cele două surori ale lui Pizzardo locuiau cu el la Vatican și conduceau propriul Cadillac pe străzile Romei, un alt dar american. „Mașina, raporta un informator mai puțin galant, transportă două femei urâte, necăsătorite, cu fețele mănjite de cosmetice, aflate la vânatoare de soți.”⁴⁰

Mussolini, în vizită la noul nunțiu,
monseniorul Francesco Borgongini-Duca, iulie 1929

În Borgongini, în vârstă de patruzeci și cinci de ani, care trăise toată viața la Roma, Cesare De Vecchi avea o complinire potrivită, căci amândoi erau bărbați care aveau o înțelegere limitată a lumii. Este de presupus că papa l-a numit deoarece îi era pe plac ortodoxia lui și prefera obediența în loc de sofisticare. Pentru chestiunile mai

delicate, papa avea să continue să-l folosească pe intermediarul său personal, Tacchi Venturi, care supraviețuise scandalului în legătură cu înjunghierea din anul precedent.⁴¹ Ambasadorii străini îi apreciau curtoazia lui Borgongini și dorința de a fi de ajutor, dar el nu era compatibil cu lumea socială a corpului diplomatic. Refuza să ia parte la dineuri diplomatice, explicând că avea să fie reținut peste ora de culcare.⁴² Borgongini, mai degrabă masiv, devotat, îndrăzneț, și micul, energicul, fascistul, fostul comandant de artilerie, alcătuiau o pereche bizară, deși ei aveau să dezvolte un soi de afecțiune reciprocă. „La bază, spunea nunțiul De Vecchi, el este un om bun. Cât timp i se îngăduie să circule purtându-și penele și medalia sa mare, e bine!”⁴³

Prima întâlnire a noului nunțiu cu Mussolini la începutul lui august a survenit la scurt timp după publicarea discursurilor parlamentare care îl deranjaseră atât de tare pe papă. Mussolini l-a salutat pe nunțiu cu un zâmbet și l-a întrebat politicos ce mai face.

– Așa și așa, i-a răspuns acesta, explicându-i că papa era supărat pe Duce și făcuse aluzie la faptul că s-ar fi putut să fie nevoit să „facă ceva foarte serios”.

– Ce poate să facă? a întrebat Mussolini.

– Dacă situația nu se schimbă, am putea ajunge la o ruptură, ceea ce ar fi un lucru foarte serios, la numai câteva săptămâni după inițierea relațiilor diplomatice și la o atât de scurtă distanță față de momentul ratificării.

Mussolini nu se amuza.

– Doamne Dumnezeu! Într-o țară unde tocmai s-au recunoscut căsătoriile religioase, a fost introdus învățământul religios, au fost recunoscute oficial ordinele religioase...

Totul mersese lin, a explicat Borgongini, până ce Ducele ținuse discursul în Camera Deputaților.

– Toată lumea a fost uluită. Sfântul Părinte a întrebat ce anume provocase un asemenea discurs. Nimeni nu a înțeles de ce Excelența Voastră a vorbit așa cum a făcut-o.

Papa era atât de supărat, a spus nunțiul, încât aproape că luase decizia să convoace Colegiul Sacru al Cardinalilor pentru a anunța că nu avea să ratifice acordul. Și atunci, exact când amintirea neplăcută a discursurilor parlamentare ale Ducei începuse să pălească, papa a aflat că Mussolini ceruse să fie publicate. Era în culmea furiei.

– A, dar papa, a răspuns Mussolini, nu știe în ce situație dificilă m-am aflat.

Dictatorul a continuat să spună ce abuzuri suferise. Criticii se plângeau că Mazzini, Cavour și Garibaldi – eroi ai unificării italiene și campioni ai separării Bisericii de stat – se răsuceau în morminte. N-avea de ales, i-a spus lui Borgongini, ci doar să arate că nu lăsa pur și simplu statul la mila Bisericii.

Era firesc, a adăugat el, ca după primele zile palpitante care au urmat semnării pactului, să apară unele neînțelegeri.

– E ca primele certuri ale celor proaspăt căsătoriți după ce se întorc din luna de miere.⁴⁴

CAPITOLUL 10

Mâncând o anghinare

Italia nu avea o sărbătoare patriotică mai mare ca 20 septembrie, marcând data când, în 1870, trupele italiene cuceriseră Roma. Dar în timp ce patrioții celebrau ziua, loialiștii de la Vatican țineau slujbe speciale de doliu.

La începutul lui septembrie 1929, papa l-a trimis pe nunțiu să-l vadă pe Mussolini. I-a propus să anuleze în mod oficial sărbătoarea și să o înlocuiască cu 11 februarie, comemorând semnarea Acordurilor laterane.¹

Mussolini însă nu a dat dovadă de înțelegere.

– Cu toată franchețea, i-a răspuns, trebuie să vă spun că italienii nu pot renunța la sărbătorirea zilei de 20 septembrie.

Concordatul nu menționa nimic despre abolirea ei. Evenimentul pe care îl marca, a adăugat Ducele, s-a dovedit benefic pentru toți, inclusiv pentru Biserică. Totul făcea parte din planul lui Dumnezeu.²

Enervat de infatuarea lui Mussolini în predica pe care i-o ținea referitoare la dorințele lui Dumnezeu, Pius al XI-lea i-a dat un răspuns prin nunțiu, câteva zile mai târziu. Concordatul nu făcea nicio mențiune explicită la sărbătoare, a spus el, numai fiindcă era „atât de evident“, încât trebuia să fie desființată.³

Negocierile au continuat până în ultimul minut, însă sărbătoarea s-a ținut în acel an, fie și cu puțină vâlvă. Totuși, papa avea să-și ia revanșa pentru eforturile sale. Străduindu-se să-l împace pe pontif, Ducele i-a făcut promisiunea că sărbătoarea nu avea să mai fie celebrată altă dată.

Timp de șapte ani Mussolini a descurajat-o pe Rachele să vină la Roma, împreună cu copiii, dar în noiembrie 1929 ea a făcut pasul. I-a adus pe cei cinci copii, inclusiv pe Anna Maria, născută cu numai două luni în urmă. S-au mutat în magnifica Villa Torlonia. Palatul, construit la începutul secolului al XIX-lea, cu vaste terenuri, se afla exact în afara zidurilor vechii cetăți.⁴

Viața familiei lui Mussolini era complicată de legătura sa cu Margherita Sarfatti, a cărei casă din Roma devenise un salon unde se amestecau artiștii și scriitorii cu granzii fasciști. În ochii Margheritei, Rachele era o țărăncă incultă. Nu se dădea cu ruj sau cu fard și nu frecventa niciun salon de înfrumusețare. Avea doar două paltoane modeste pe care le alterna: o scurtă din piele de focă și o vulpe argintie. Cea din urmă, nota un observator, era „cel mai înalt nivel la care se aventurase ea în domeniul extravaganței feminine”. Rachele insista să spele vasele după ce mâncau. La Roma a refuzat să ocupe funcții de stat, ceea ce, fără îndoială, a constituit o ușurare pentru soțul ei. Într-un colț al elegantelor grădini ale proprietății imobiliare, pusese să i se construiască un cuptor, astfel încât să poată coace pâine, precum și un coteț de găini și un țarc unde creștea doi porci.

Cu toate că Rachele era casnică, nici vorbă să se fi pensionat atunci când se punea problema soțului sau a copiilor ei. „Adevăratul dictator în familie, remarca Edda, a fost mama.” Mama ei a fost cea de care se ascundea atunci când făcea ceva greșit în copilărie, fiindu-i frică de dosul mâinii ei. Conta pe venirea tatălui ei pentru a o salva. Edda își idolatriza tatăl, considerându-l o fire poetică, un om indulgent și afectuos, spre deosebire de mama ei. Totuși, Rachele a fost cea care dădea familiei sensul de stabilitate. „Chiar și în primele mele amintiri, povestește Edda, o văd tenace și de neclintit.” Și nici Rachele nu renunța cu ușurință la ceva. Multe decenii a refuzat să mai vorbească cu sora ei, care se făcea vinovată de a fi încercat să profite de legătura ei cu dictatorul. Niciunul dintre copiii lui Mussolini nu îndrăznea să menționeze numele mătușii lor în prezența mamei.

În relatarea fiicei celei mai mari, care glumea numai pe jumătate, motivul pentru care Mussolini intrase în politică era pentru a putea să petreacă cât mai puțin timp posibil în preajma soției sale. Ca tânăr, el „preferase loviturile de baston ale polițiștilor și ale bătelor

adversarilor în locul acuzațiilor ursuze ale soției sale“. Mussolini avea un apartament într-o aripă separată a Villei Torlonia. Chiar dacă uneori se întâlnea acolo cu vreo iubită, în general considera că era mai sigur să-și folosească biroul pentru întâlniri amoroase.⁵

*
* *

În decembrie 1929, cu mare pompă, regele Victor Emmanuel al III-lea și regina Elena au venit să-și prezinte omagiile suveranului pontif. La șaiszeci și opt de ani după fondarea Regatului italian, în cele din urmă, papa îl saluta pe monarh. Soldații flancau străzile pentru a ține mulțimea pe loc. Cei din Garda Elvețiană, purtând armuri medievale împodobite și coifuri din argint cu pană, formau două șiruri pentru ca perechea regală să treacă printre ele. În timp ce alaiul își croia drumul spre inima Cetății Vatican, orchestra Gărzii Palatine a început să intoneze imnul regal. Regele, în uniformă militară, cu regina alături, într-o rochie albă de dantelă cu un voal alb și cu mantia regală, de aceeași culoare, erau escortați pe treptele care duceau în palatul apostolic. Au trecut prin mai multe săli de recepție, împodobite generos, până în sala mică a tronului, unde papa Pius al XI-lea îi aștepta, așezat sub un baldachin de catifea.

Regele Victor Emmanuel și regina Elena în vizită la papă, 5 decembrie 1929

După douăzeci de minute de conversație și schimbul de daruri, regele și regina s-au dus să-l salute pe cardinalul Gasparri în locuința acestuia. Acolo s-au făcut fotografii de grup. Pius al XI-lea considera că era sub demnitatea sa să fie fotografiat cu vizitatorii, fie ei regali sau nu, și nici nu era dispus ca la presiunea guvernului italian să întoarcă vizita la palatul Quirinal. Conducătorii erau cei care veneau la el. După momentul fotografiilor, secretarul de stat, în vârstă de șaptezeci și șapte de ani, a escortat cuplul regal în Bazilica Sfântul Petru, unde au îngenuncheat la mormântul apostolilor.⁶ Acea zi a constituit o încercare pentru regele anticleric, nota sora lui Mussolini, Edvige, care nu se număra printre admiratoarele sale. Pe tot parcursul vizitei la Vatican, remarca ea, regele afișase „o expresie și mai întunecată, și mai malițioasă decât de obicei”.⁷

Pentru Pius al XI-lea fost o perioadă plină de evenimente. Mai târziu, în acea lună, avea să călătorească dincolo de piața Sfântul Petru pentru prima dată de când devenise papă cu aproape opt ani în urmă. Pe 20 decembrie, puțin după ora 6 a.m., fără a se fi anunțat oficial, un șir de mașini a ieșit pe poarta Vaticanului îndreptându-se spre Sfântul Ioan Lateran, în partea cealaltă a Romei. Papa era dornic să marcheze ziua ținând o liturghie la biserica unde, cu cincizeci de ani în urmă, fusese hirotonit. Se întâmpla pentru prima dată de când în 1870 Pius al IX-lea se autoproclamase prizonier la Vatican ca un episcop al Romei să pătrundă în reședința episcopală.⁸

Pius al XI-lea, nota un episcop francez în acel moment, este „cel mai misterios dintre oameni. Nu are încredere în nimeni, nici în cei mai apropiați sfătuitori. Este foarte sensibil și chiar emotiv, dar se controlează cu ajutorul voinței sale puternice și nu cedează în fața nimănui. Este imposibil să prezici ce va decide să facă”.⁹

Câteva luni mai târziu, fiica lui Mussolini, Edda, s-a căsătorit. Ducele spera că această căsătorie avea să-i aducă puțină relaxare. Cu toate că o adora, fetei părea să-i facă plăcere să-l necăjească. Dintre toți copiii, ea era de departe cea care semăna cel mai mult cu tatăl ei: voluntară, impetuoasă, temperamentală, aventuroasă, ultrasensibilă, pedantă, pregătită întotdeauna să dea replici tăioase și priviri nemi-citoare, pasionată de călărie și de înot. Făcând caz de convențiile

timpului, purta pantaloni largi, conducea mașini rapide și fuma. Cu trăsăturile ei ascuțite, bine conturate și silueta athletică, contrasta cu frații ei mai mici, dolofani, care semănau cu mama lor.¹⁰

Mussolini cu Rachele și copiii, 1930

Cu toate că avea numai nouăsprezece ani, Edda trecuse deja printr-o serie de legături amoroase care îl înfuriaseră pe tatăl ei. În iulie 1929, Edda l-a îngrozit declarându-i că se iubea cu un evreu. Văzând că tiradele soției sale nu aveau niciun rezultat, Mussolini a apelat la sora sa, Edvige, pentru a încerca să-i bage mințile în cap nepoatei ei. Era ceva de neconceput să aibă o fată care să vrea să se căsătorească cu un evreu la numai câteva luni după ce fusese aplaudat de întreaga lume catolică pentru că înfăptuise Concilierea cu Biserica. Edda însăși cita decizia tatălui ei de a o pedepsi luându-i

mașina ca fiind singura măsură punitivă căreia ea i-ar fi acordat atenție. Însă el nu ar fi trebuit să se îngrijoreze, căci Edda cea frivolă și încăpățânată avea să-și abandoneze curând iubitul evreu. În schimb, a început o idilă cu un tânăr dependent de cocaină, sifilitic și desfrânat, fiul unui industriaș bogat.¹¹ Câteva luni mai târziu, „mânzoaca nebună”, așa cum îi spunea familia ei pe la spate, în cele din urmă, a virat în direcția corectă. Și-a anunțat logodna cu Galeazzo Ciano, un tânăr de douăzeci și șapte de ani.¹²

Tatăl lui Galeazzo, Constanzo, era unul dintre membrii cercului intim al lui Mussolini, deținând funcția de ministru al poștei și telegrafului. În timpul Primului Război Mondial fusese căpitan de vas, iar în 1925, regele, făcându-i pe plac lui Mussolini a cărui dorință era să fie creată o nouă aristocrație fascistă, l-a făcut conte. Suspectat că lua mită pentru contractele pe care le împărțea, ajunge un om bogat, iar fiul său, Galeazzo, crește în lux. Afabil, un donjuan – sau cel puțin așa îi plăcea să se creadă – tânărul Ciano avea părul negru, bine îngrijit, pieptănat pe spate. „Nu-mi place, a murmurat Rachele, nu e unul de-ai noștri. E un *signore*.” În ziua în care Galeazzo a venit acasă la Mussolini, pentru a-i cere în mod formal mâna Eddei, Rachele a făcut tot ce a putut pentru a-l descuraja. „Ar trebui să știi, i-a spus ea lui Galeazzo atunci când Mussolini l-a condus din biroul său și a anunțat vestea, că Edda nu știe să facă nimic. Nu știe să gătească, nici măcar să fiarbă un ou și nici să aibă grijă de o casă. Cât privește caracterul ei, este cel mai bine să nu discutăm despre asta. Sunt mama ei și trebuie să te pun în gardă.”¹³

Sute de invitați – femei îmbrăcate în mantouri colorate cu gulere de blană și bărbați în costume negre – s-au adunat pe terenul din jurul Villei Torlonia în acea zi din aprilie 1930, ziua cununiei, pentru a lua parte la recepție. Construcția albă se înălța masivă, deasupra scărilor largi, mari, care duceau la coloanele înalte, alb strălucitoare din fața ei. Un scurt jurnal de știri filmat îl prezintă pe nunțul papal, Borgongino, purtând o discuție amicală cu Dino Grandi, liderul fascist. Mai târziu, nunțului papal avea să i se facă onoarea de a sta în grădină la aceeași masă, mică, rotundă cu Mussolini, care începuse să chealească și nu purta pălărie. Școlărițe romane, îmbrăcate în rochii lungi, albe, având fiecare la gât câte un arc, cântau în cor. Frații mai mici ai Eddei erau și ei prezenți, îmbrăcați în pantaloni

scurți, negri și cu cămăși albe, descheiate la guler, cu părul pieptănat lins, pe spate. După concert, școlărițele au trecut în pas de paradă pe lângă tinerii căsătoriți. În timp ce Edda își ținea brațul drept ridicat pentru salutul fascist, Galeazzo stătea cu mâinile la spate, strângându-și jobenul.

După ceremonie, care s-a ținut într-o biserică parohială din apropiere, mirii și părinții lor s-au dus la Bazilica Sfântul Petru. Galeazzo și Edda, în rochie albă, cu o tocă de dantelă de aceeași culoare, răsucită într-un stil care amintea de femeile din anii 1920, au urcat impozantele trepte ale bazilicii, doi copii ducându-i lunga trenă unduitoare. Mussolini, asemenea proaspătului său ginere, era îmbrăcat în redingotă și purta joben. Mulțimea entuziastă și-a ridicat mâinile pentru salutul fascist. În bazilică, Borgongini a oferit cuplului binecuvântarea lui Pius al XI-lea și i-a dat Eddei un dar din partea papei, un rozariu minunat făcut din aur și malachit.¹⁴ Tinerii căsătoriți s-au mutat în casa părinților lui Galeazzo, însă doar pentru o perioadă scurtă de timp, căci libertina Edda n-o putea suporta pe soacra ei, o femeie mai curând corpolentă, pe care o numea *la bertuccia*, maimuța.¹⁵

Cum toamna se apropia, nunțiul, la insistențele papei, îi amintea în repetate rânduri lui Mussolini de promisiunea de a abolii sărbătoarea patriotică. Ducele se răzgândise, temându-se că abolirea l-ar fi făcut să pară slab. Papa nu avea să renunțe. Dacă 20 septembrie avea să fie din nou sărbătorit, l-a prevenit el, urma să-și facă public protestul.¹⁶

Amenințarea a avut efectul scontat. Ducele l-a convocat pe nunțiu la palatul Venezia, imensul palat medieval în care își mutase cabinetul în anul anterior. Construit de papa Paul al II-lea în secolul al XV-lea, acesta se înălța într-o *piazza*, în diagonală față de monumentul închinat lui Victor Emmanuel al II-lea (ridiculizat de criticii săi deoarece semăna cu un monstruos tort de nuntă de culoare albă). În 1924, Mussolini își începuse programul de renaștere a Romei antice prin demolarea caselor și a bisericilor, unele datând din perioada Renașterii, care ocupau zona din apropierea pieții Traian și a forumului roman. Curând el avea să demoleze și mai multe clădiri

pentru a crea un bulevard impozant, cu o lățime de 30 m, cu tot cu trotuare, mergând de la piața Venezia, trecând de aceste ruine antice, până la Colloseum.¹⁷

Când nunțiul, care purta ochelari, îmbrăcat cu sutana neagră întinsă peste abdomenul ușor proeminent a intrat în biroul lui Mussolini în acea zi de septembrie 1930, Ducele l-a salutat cu obșnuitul său aer de milă morocănoasă. El își amenajase noul birou în imensa Sală a Hărții Lumii. Încăperea avea o lungime de 20 m și o lățime de 17 m și tavanul pictat cu fresce, aflat la circa 13 m înălțime. Întreg peretele vestic era acoperit cu un mozaic ce reda harta lumii. Mussolini era binedispus și arăta bine, tenul lui bronzat contrastând cu albul costumului său din lână. Întrebat despre bronz, Mussolini a răspuns că se ducea la plajă zilnic, înota și urma ceea ce el numea *la cura dell'uva*, cura de struguri.

Strugurii, i-a explicat el nunțiului încurcat, reprezintă medicamentul pe care natura l-a dat oamenilor, care oricum nu-i apreciază virtuțile. Un ciorchine de struguri mâncat pe stomacul gol stimulează ficatul, are un ușor efect laxativ și te face să te simți plin toată ziua.

Dictatorul suferea din pricina nervilor stomacali. În momentele de mare stres, dureri atroce îl făceau să se îndoie și îl obligau să stea la pat. În timpul unei asemenea crize, imediat după ce își anunțase dictatura cu șapte ani în urmă, scuipase sânge. Cu toate că fuseseră chemați medici specialiști, niciunul nu a putut să ofere un diagnostic ferm. Așa se făcea că bărbatul care era cândva renumit datorită plăcerii sale pentru cafelele espresso duble, trecuse la o dietă cu ceai de mușetel, fructe și legume. Pe durata ședințelor Marelui Consiliu care aveau loc seara târziu, în timp ce membrii dădeau pe gât un espresso după altul pentru a rămâne treji, Ducele bea mult suc de portocale proaspăt stoarse. Evita cafeaua și alcoolul.¹⁸

– Știți de ce mă aflu aici, i-a spus Borgongini.

Drept răspuns, Mussolini a scos recenta scrisoare a nunțiului, conținând amenințarea papei, indicând pasajele pe care le subliniasă cu creionul albastru. Neobosit, Mussolini făcea însemnări pe marginea documentelor pe care le cerceta cu atenție, folosind un creion gros roșu sau albastru, pe care le înlocuia numai atunci când din acestea nu mai rămâneau decât niște căpețele.¹⁹

Ducele a clătinat din cap. Sărbătoarea din 20 septembrie era stabilită prin lege, i-a spus el, și nu putea fi schimbată printr-un vot în parlament.

– Așadar, pentru acest an, haideți să minimalizăm și mai mult festivitățile, a propus el în chip de compromis. Ne vom debarasa de lumini, de drapele, cu excepția celor de pe clădirile publice. La următoarea ședință de cabinet vom decide abolirea ei și eu voi sprijini acest lucru în parlament.²⁰

– Ba nu, Excelența Voastră, i-a replicat tenacele Borgongini, acestea nu reprezintă soluții. Sărbătoarea trebuie să fie amendată și încă înainte de 20 septembrie. Altminteri conștiința Sfântului Părinte îl va obliga să protesteze public... Și lumea toată va râde de noi spunând: „Ce conciliere mai este și aceasta!”

Articolul 6 din Tratatul lateran, a observat nunțul, abroga toate actele guvernărilor anterioare care erau contradictorii acestuia și astfel Mussolini ar fi putut pur și simplu să anunțe că sărbătoarea se anula ca parte a prevederilor pactului.

Mussolini s-a gândit puțin și a fost de acord că acest lucru îi putea oferi o cale de ieșire. I-a spus nunțului că urma să discute cu consilierii săi juridici și apoi va lua legătura cu el.

Când Borgongini s-a ridicat să plece, i-a prezentat condoleanțele sale pentru recentul deces al nepotului lui Mussolini, fiul fratelui său, Arnaldo. Ducele a fost cuprins de melancolie, căci tocmai reflecta la ultimele zile de suferință ale băiatului și la adâncă credință catolică a fratelui său.

– Și eu sunt credincios, l-a asigurat el pe nunțiu. De parcă n-aș fi! Dar, a adăugat el, oamenii m-au înrăit.²¹

*
* *

Curând, Ducele l-a invitat din nou pe nunțiu. Cu toate că ar fi fost nevoie de o lege pentru a anula sărbătoarea de la 20 septembrie, i-a spus el, avea să comunice presei că o propunere de anulare urma să fie trecută pe agenda de lucru a următoarei întruniri a cabinetului. Se propunea înlocuirea cu o altă sărbătoare, aniversarea Marșului asupra Romei, în data de 28 octombrie.

Papa, i-a răspuns Borgongini, ar fi putut găsi acceptabil compromisul. Și totuși papa nu avea să fie satisfăcut de propunerea

înlocuirii vechii sărbători cu cea din 28 octombrie, ci mai curând ar fi preferat înlocuirea cu data Concilierii din 11 februarie.

– Să lăsăm asta, i-a spus Mussolini ridicând tonul. Ați vrut ca eu să anulez sărbătoarea de la 20 septembrie, haideți să ne mulțumim cu asta. Destul! N-aș vrea ca dumneavoastră să începeți să-mi cereți să schimb numele străzii *via 20 settembre* sau să vă plângeți că manualele din clasele primare vorbesc despre intrarea italienilor în Roma la 20 septembrie.

Mussolini s-a ridicat.

– Am lucruri mult mai importante care să mă preocupe decât o sărbătoare, i-a spus, concediindu-l pe nunțiu.²²

Nefiind o persoană ușor de intimidat, papa a insistat dorind ceva mai mult. Deși Borgongini îi transmisese cele spuse de Mussolini cu privire la schimbarea numelor străzilor, el a insistat ca primul-ministrul să schimbe numele străzii *via 20 settembre*, una dintre cele mai importante străzi din Roma. Ar fi trebuit să se cheme, a propus papa, *via 11 febbraio*, în onoarea datei încheierii Acordurilor laterane. Când Mussolini a aflat despre cea mai recentă cerere a papei, l-a chemat imediat pe nunțiu.

– Probabil că vreți să declanșați cea mai feroce reacție anticlericală, i-a spus Ducele furios. Regret ceea ce am făcut cu 20 septembrie... Nu termin de făcut un lucru când îmi cereți altul, chiar înainte ca miniștrii să se reunească, înainte ca legea să fie aprobată, în pofida faptului că eu v-am specificat în mod clar că nu se pune problema schimbării numelui străzii.

Exista un motiv pentru care el adusese în discuție numele străzii la ultima lor întâlnire, i-a spus Ducele.

– Vă cunosc și mă aștept ca, după ce m-ați convins să anulez sărbătoarea, să-mi cereți și schimbarea numelui străzii, și după ce vom fi scăpat de stradă, cine știe ce alte lucruri? Ce mai urmează? I-a întrebat Mussolini. Italia are nouă mii de sate și cine știe câte străzi cu nume care îl ofensează pe papă?

Conducându-l pe nunțiu spre ușă, Mussolini a început să se calmeze.

– Noi facem politică așa cum mâncați dumneavoastră o anghinare, pe rând, câte o frunză, i-a explicat el. Căci aceasta este puterea mea. Fac lucrurile în felul meu, fără pași care nu sunt necesari.

Trebuie să respect litera legii. Nu vreau să fiu ca un elefant într-un magazin de porțelanuri.²³

*
* * *

Ca o consecință a încheierii Acordurilor laterane, Mussolini a intrat în ceea ce istoricii descriu ca fiind o eră a consensului. Nefiind nevoit să facă față unei opoziții semnificative, setea de adulație s-a amplificat.²⁴ Nu numai că cerea presei să se refere la el ca fiind Ducele, dar insista ca să fie scris cu majuscule, DUCE.²⁵ Existau pretutindeni imagini cu el, în clădirile publice, în case și în magazine. Ziarele și revistele inserau fotografiile eroice cu el, pe care le trecea în revistă cu mare grijă înaintea publicării. Le excludea în totalitate pe cele în care apărea alături de măicuțe, călugări sau preoți, convins fiind că aduceau ghinion.²⁶

Mussolini își cultiva și imaginile cinematice. Roma era plină de cinematografe – unul dintre acestea având chiar și un acoperiș retractabil pentru a permite aerului să intre – iar oamenii mergeau în număr mare să vizioneze ultimele propuneri de producții cinematografice.²⁷ Ducele colabora îndeaproape cu noua agenție națională de film, iar o lege din 1927 prevedea ca ultimele clipuri în care apărea el să fie difuzate în toate cinematografele din Italia.

O nesfârșită revărsare de noi pelicule imortalizau dedicarea dictatorului față de noile proiecte, discursurile ținute la adunările grupărilor tineretului fascist, depunerea de coroane la mormintele martirilor fasciști și acordarea de medalii țărăncilor îmbrăcate frumos. Alte clipuri îl prezentau pe Mussolini îmbrăcat în costum alb strălucitor inspectând lucrările proiectelor publice sau într-o varietate de posturi sportive, inclusiv cea care îl prezenta pe Duce călare pe un cal maro, îmbrăcat cu o cămașă al cărei guler era deschis, sărind peste obstacolele plasate la repezeală pe terenul din jurul Villei Torlonia. Existau, de asemenea, și unele pelicule mai neînsemnate, o privire aruncată asupra vieții populare. Unii semnalau victoria unor faimoși boxeri sau cicliști italieni. Alții includeau festivaluri populare, ca de exemplu documentarul care prezenta festivalul popular din cartierul roman Trastevere, nu departe de Vatican. Cinefilii ajungeau să vadă cum oamenii intrau până la piept în niște saci mari, topăind apoi pe stradă până la linia de finish. Urma

cursa cu ouă și fiecare concurent – nicio femeie printre ei – se străduia să mențină oul în echilibru într-o lingură în timp ce alerga pe stradă. La sfârșitul cursei, pavajul cu piatră cubică era împrăștiat jucăuș de ouăle-muniție atestând participarea celor care nu reușiseră să ducă la bun sfârșit cursa. Când pe ecranul cinematografului și-a făcut apariția Mussolini, râsul a conținut pe dată. Oamenii s-au ridicat în picioare.

Nu toată lumea era mulțumită de acest omagiu forțat adus dictatorului. Circula o legendă potrivit căreia într-o zi Mussolini s-a decis să meargă deghizat la un cinematograf. Când toți s-au ridicat la vederea imaginii sale pe ecran, el a rămas așezat. Un bărbat care stătea în spatele lui în sala întunecoasă l-a bătut pe umăr și i-a șoptit la ureche: „Signore, și eu simt la fel ca dumneavoastră, dar v-aș sfătui să vă ridicați dacă nu vreți ca aceste gorile să vă crape capul”.²⁸

În aparițiile publice, consilierii Ducei aveau grijă să fie înconjurat de mulțimi care îl adorau, chiar dacă aceasta însemna să recruteze agenți de poliție îmbrăcați în haine civile. Navarra, asistentul personal al lui Mussolini, își amintea că odată, când s-a publicat o imagine a Ducei dansând vals cu o țărancă, circula un zvon conform căruia partenera de dans nu era, de fapt, femeie, ci un polițist deghizat.

Mussolini uita uneori că muncitorii, țăranii și artizanii cu care se fotografia în timpul călătoriilor erau de fapt propriii agenți de poliție. Dar în timpul unei ceremonii de consacrare a unei noi clădiri și-a amintit. Întorcându-se spre „zidarul” care stătea alături de el, Ducele l-a întrebat în șoaptă dacă era polițist.

– Nu, Duce! i-a răspuns omul.

– A, bravo! a replicat încântat Mussolini. Atunci, ce ești, meșter zidar?

– Nu, Duce, i-a răspuns acesta, sunt sergent în armată.

CAPITOLUL 11

Întoarcerea fiului risipitor

La momentul ratificării Acordurilor laterane, cardinalul Gasparri, în vârstă de șaptezeci și șapte de ani, era deja secretar de stat de peste cincisprezece ani, sub domnia a doi papi. Deoarece îl ajutase pe Ratti să-și asigure alegerea în 1922, Gasparri putea conta pe sprijinul acestuia, iar în calitatea de papă, Pius al XI-lea prețuia experiența secretarului său de stat. Totuși, pe măsură ce anii treceau, conflictul mocnea între cei doi, deoarece suveranul pontif nu tolera să împartă puterea la Vatican.¹

Gasparri părăsea rareori Roma, cu excepția vacanței de vară pe care o petrecea în orașul natal din nord-estul capitalei. Acolo era înconjurat de familia sa extinsă și tratat ca o celebritate, băiatul care reușise în viață. Când Gasparri se afla la Roma, membrii personalului său treceau pe la biroul lui în fiecare dimineață pentru a primi instrucțiuni. Îl găseau pe acesta stând așezat la o masă mare, rotundă, plină de teancuri de documente și de corespondență. Când se afla la casa sa de vară, consilierii săi făceau cu rândul pentru a-i duce corespondența. Acolo îl găseau pe rotofeiul și scundul cardinal, îmbrăcat într-o haină bisericească simplă, de culoare neagră, cu pălăria mare, din postav, cu boruri, așezată alături de el, stând jos sub un copac mare, bucurându-se de umbra lui, de aerul curat și de priveliște.²

Datorită umorului lui Gasparri, simplu și nepretențios, ceilalți se simțeau în largul lor. Însă acest lucru nu însemna că ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun îl găseau mereu amabil. Așa după cum raporta trimisul britanic, era „departe de a fi candid... sau,

spus mai pe șleau, mințea frumos“. Când ambasadorul francez l-a acuzat într-o zi că nu spune adevărul, Gasparri i-a răspuns că el pur și simplu făcea ceea ce li se cerea tuturor diplomaților, adăugând, cu obișnuita-i sclipire din ochi, că, dacă era necesar, papa avea să-i acorde iertarea păcatelor.³

Thomas Morgan, un reporter american, a relatat despre vizita pe care a făcut-o la biroul lui Gasparri în plină criză cu guvernul mexican, care începând din anii 1920 închisese un mare număr de biserici și seminarii. Morgan l-a găsit pe Gasparri remarcabil de calm, vorbind „ca un mare înțelept“. Biserica, i-a spus acesta, supraviețuise timp de multe secole și unor lucruri cu mult mai rele. Avea să continue să le supraviețuiască inamicilor săi.

– *Non prevalebunt*, a repetat el în latină. Ei nu vor izbândi.

În timp ce cardinalul îl conducea spre ușă pe reporter, papagaliile pe care îi ținea Gasparri în birou, au început să cârâie: *Non prevalebunt! Non prevalebunt!* Aparent, secretarul de stat petrecuse ceva timp cu ei învățându-i această lecție de istoria Bisericii.⁴

Încă din 1926 se răspândiseră zvonuri potrivit cărora papa nu era mulțumit de secretarul său de stat. Se spunea că în efortul de a-l determina să demisioneze, papa îl umilea, făcându-l să aștepte în anticameră înainte de a-l primi și jignindu-l în fel și chip, încât, după cum spunea un informator, nici măcar un servitor nu ar fi suportat.⁵

Semnarea Acordurilor laterane în 1929 s-a dovedit a fi marele triumf public al lui Gasparri. Puține fotografii erau mai familiare decât cea care îl înfățișa pe el, cu un stilou în mână, șezând alături de Mussolini. Însă pactul s-a dovedit a fi o binecuvântare amestecată pentru bătrânul secretar de stat. Înfuriat de publicarea discursurilor parlamentare ale lui Mussolini și îngrijorat că dictatorul nu avea de gând să fie atât de cooperant pe cât sperase el în crearea unui stat catolic, Pius a hotărât că avea nevoie de un nou secretar de stat. Papa l-a informat pe Gasparri pentru prima dată în iulie că el considera că era timpul pentru o schimbare și i-a spus să se mai gândească la acest lucru. De la reședința sa de vară, din munți, Gasparri i-a răspuns: „Nu am uitat (și cum aş putea să uit) ce mi-a spus Sfinția Voastră în iulie anul trecut, și anume că, mai ales ținând seama de luptele contra Partidului Fascist în apărarea Acțiunii Catolice, Sfinția Voastră considera oportun ca altcineva să-mi ia locul.“ Gasparri a adăugat că și el era de părere că probabil era momentul

cel mai potrivit să părăsească postul pe care îl deținea de atâția ani, „deși din cu totul alte motive decât cele citate de Sfinția Voastră“. Aici Gasparri a menționat că la vârsta sa nu mai avea nici memoria și nici energia pe care le avusese odată.⁶

Papa a mai așteptat câteva luni înainte de a face schimbarea. A început să se vadă cu Gasparri din ce în ce mai rar, bazându-se pe ceilalți, în special pe subsecretarul său, monseniorul Pizzardo.⁷ Încordarea așteptării de a fi demis a erodat toată bruma de rețineri diplomatică pe care o mai avea secretarul de stat. „Este o viață dificilă“, a oftat Gasparri după una dintre întâlnirile cu papa. Pius al XI-lea avea multe merite, i-a spus el ambasadorului italian, însă era adeseori „rece ca marmura“.⁸

Înlocuirea secretarului de stat devenise subiect de intense speculații.⁹ Gasparri spera că papa avea să-l numească pe discipolul său, cardinalul Bonaventura Cerretti. Există un motiv pentru a crede că papa ar fi putut să-i urmeze sfatul. În 1925, la scurt timp după ce Cerretti revenise din postul său de nunțiu papal la Paris și fusese numit cardinal, papa lăsase să se înțeleagă că s-ar putea să vrea ca, într-o bună zi, el să-i succedă lui Gasparri. Unul dintre diplomații de frunte de la Vatican, Cerretti funcționase în Mexic, Statele Unite și Australia și îl reprezentase pe papa Benedict al XV-lea la negocierile de pace de după încheierea războiului de la Paris. Însă în toamna lui 1929, Cerretti i-a spus unui ziarist că el nu voia postul. „Cu Pius al XI-lea, i-a explicat el, secretarul de stat are puține de făcut. Nu-și poate asuma niciun fel de responsabilități directe și nici nu poate să-și pună amprenta în conducerea Bisericii. Cu alte cuvinte, ai putea spune că el este un simplu executant al ordinelor venite de sus.“¹⁰

Comentariile lui Cerretti ar putea fi puțin suspecte, căci, de vreme ce mulți îl vedeau ca pe alegerea evidentă, el avea motive să se teamă că papa ar fi putut să îl sară. Simpatiile lui Cerretti pentru democrați și pentru Partidul Popular din Italia erau bine cunoscute, iar papa era conștient de opoziția acestuia față de pactul pe care îl încheiase cu Mussolini.¹¹ În locul său, în decembrie papa l-a ales pe nunțul său în Germania, Eugenio Pacelli. Avea să se dovedească a fi o decizie fatidică, fiindcă Pacelli avea să-i succedă la tronul apostolic un deceniu mai târziu. Cerretti era indignat. El era sigur că alegerea fusese opera unui lacheu, Francesco Pacelli, care se

folosise de frecventele întâlniri cu Pius al XI-lea pentru a-l ridica pe fratele său în ochii papei.

„Că Pius al XI-lea îl va prefera pe Pacelli mie, în pofida a tot ceea ce am făcut pentru el, în pofida loialității mele tenace, a experienței mele diplomatice de peste treizeci de ani... mă face să mă enervez când mă gândesc la acest lucru, nu pot să accept, fumea Cerretti. Pacelli și fratele său, servitorii și sclavii fascismului, complicitii cumpărați de Mussolini, discreditează Sfântul Scaun. Ei umilesc papalitatea, îi slăbesc puterea și îi diminuează autoritatea morală și educativă în ochii tuturor puterilor catolice.”¹²

Luigi Aldrovandi, ambasadorul lui Mussolini în Germania a oferit o perspectivă mult mai plină de înțelegere față de numire. Eugenio Pacelli era o persoană de înaltă ținută morală, a spus el, combinând o inteligență vastă cu abilitatea de a rămâne calm. El proiecta atât demnitate, cât și o credință religioasă profundă. Poate că lucrul cel mai important, era de părere ambasadorul, avea să fie prieten cu guvernul fascist. „Monseniorul Pacelli, a raportat el, și-a exprimat admirația pentru Excelența Sa Mussolini chiar și înainte de Acordurile laterane.”¹³

Pacelli era opusul lui Gasparri, în multe privințe. Era născut la Roma în 1876. Bunicul din partea tatălui său fusese ministru în timpul guvernării papale a lui Pius al IX-lea, fugise cu papa în 1848 atunci când revoluția din Roma îl trimisese în exil, iar la întoarcere a fost unul dintre fondatorii ziarului *L'Osservatore Romano*. Tatăl lui Pacelli era decanul avocaților de la Vatican și funcționase între 1886 și 1905 în consiliul orașului Roma. Lui Eugenio, un copil timid, firav, care purta ochelari de mic, îi plăcea să cânte la vioară. Nu-și arătase interesul pentru sport sau jocurile de copii.¹⁴

La optsprezece ani, Pacelli a intrat la Colegiul Capranica, cel mai vechi seminar al Romei, rampa de lansare pentru multe cariere diplomatice de rang înalt de la Vatican în decursul secolelor. Cu toate că s-a descurcat bine la studii, tânjea după solitudine și îi era dor de casă. Dată fiind puterea familiei sale, el a câștigat o dispensă rară și i s-a permis să locuiască acasă pe toată durata studiilor.¹⁵

În 1901, la doi ani după hirotonirea sa, lui Pacelli i s-a acordat titlul de doctor în Drept civil și canonic mutându-se apoi la birourile secretariatului de stat de la Vatican al Congregației pentru Afaceri Extraordinare Eccleziastice. Nu ar fi putut să aibă o asemenea

ascensiune rapidă în următorii ani fără participarea la campania antimodernismului, o condiție necesară pentru a avansa sub Pius al X-lea.¹⁶ Dar Pacelli era precaut și își măsura cuvintele în discursuri și se împrietenise cu Giacomo Della Chiesa în timp ce erau amândoi în cabinetul secretarului de stat. În 1914, când Della Chiesa a devenit papa Benedict al XV-lea, el l-a promovat pe Pacelli în funcția de subsecretar de stat.

Trei ani mai târziu, papa l-a numit pe Pacelli în postul de nunțiu papal în Bavaria. Era pentru prima dată când bărbatul în vârstă de patruzeci și unu de ani își părăsea mama și se muta din casa părintească. După câțiva ani, a fost numit nunțiu în Germania și s-a mutat de la München la Berlin.

Atunci când a plecat prima dată la München, Pacelli a cumpărat locurile din două compartimente de tren, unul pentru el și celălalt pentru cele șaiszeci de valize cu mâncare pe care le-a luat cu el.¹⁷ Odată ajuns la destinație, a cerut să aibă călugărițe germane care să aibă grijă de gospodăria sa. Una dintre acestea, în vârstă de douăzeci și patru de ani, Pascalina Lehnert, era destinată să joace un rol important în viața lui. Pascalina s-a îndrăgostit brusc de nunțiu. „Înalt și suplu, cu fața extrem de îngustă și palidă, scria ea amintindu-și de primele impresii, avea niște ochi care îi reflectau sufletul și îi dădeau o frumusețe aparte.” Considera că, fără ea, el avea să fie neajutorat în mânuirea celor necesare unei vieți de zi cu zi.

În 1919, Pacelli a suferit o traumă care avea să-l marcheze pentru tot restul vieții. În luna aprilie a acelui an, în mijlocul haosului postbelic, în München a fost proclamată pentru scurt timp o Republică Sovietică. În fruntea unei brigăzi de miliție alcătuită în mare grabă, ai cărei membri erau înarmați cu puști, revolvere și grenade de mână, un comandant comunist a izbit în ușa nunțiaturii. I-a spus personalului înspăimântat că venise pentru a rechiziționa limuzina nunțiului. Pe Pacelli, îngrozit de invazie, l-a durut în mod special solicitarea lor. Avea o feblețe pentru mașina sa, un Mercedes Benz, pe care îl descria cu afecțiune ca fiind „o trăsură splendidă, cu blazon pontifical”. Chemat jos să se confrunte cu intrușii, el le-a respins solicitarea ca fiind o flagrantă violare a legii internaționale. În timp ce încerca să le arate certificatul de extraterritorialitate care proteja nunțiatura, unul dintre bărbați i-a pus țeava puștii în piept. Comandantul, descris de Pacelli drept „un tip de delincvent oribil”,

nu s-a lăsat impresionat. L-au împins trecând de el și au intrat în garaj, însă șoferul defectase mașina. Frustrați, invadatorii i-au spus lui Pacelli că, dacă limuzina nu era gata până a doua zi, aveau să-i aresteze pe toți și să arunce clădirea în aer.

Relatările despre următoarele douăzeci și patru de ore diferă radical. În raportul pentru Gasparri, Pacelli menționa că, imediat după plecarea oamenilor, a avut un puseu de gripă, agravat și de „probleme digestive” și a plecat acasă pentru a se trata. Însă se pare că, de îndată ce detașamentul a plecat, Pacelli s-a prăbușit, enervat din cauza invaziei. A plecat în mare grabă din München, pentru a se reface într-un sanatoriu particular, la sute de kilometri depărtare. Când detașamentul s-a întors a doua zi, el nu mai era acolo.¹⁸

Cât timp a stat în Germania, Pacelli s-a străduit să impună regula ierarhiei de la Vatican, chestiune deloc simplă într-o țară în care de mult timp episcopii își prețuiau prestigiul avut. Părintele Hubert Wolf, una dintre cei mai importante autorități întâlnite de Pacelli în anii petrecuți în Germania, descrie perioada:

„Pentru Pacelli, episcopii reprezentau ceva mai mult decât băieții de altar, chemați să acționeze numai la instrucțiunile papei... Roma voia persoane care să fie de acord cu toate, devotate Sfântului Părinte ca niște copii. Acesta era criteriul de căpătâi al lui Pacelli în baza căruia stabilea dacă cineva era sau nu un bun episcop, iar el nu precupețea niciun efort pentru a instala asemenea oameni și pentru a pune capăt independenței Bisericii germane”.¹⁹

Pacelli era impresionat de punctualitatea germană, de caracterul germanilor demn de încredere și de etica muncii lor. Cu toate că nu și-a învins niciodată teama de a zbura cu avionul, s-a îndrăgostit de tehnologia germană.

Printre acele experiențe din Germania, cea care avea să-l afecțeze cel mai mult a fost escaladarea valului de ostilitate față de evrei. În primele zile petrecute la München a scris despre „o cruntă tiranie revoluționară ruso-evreiască” și în decursul celor doisprezece ani petrecuți în Germania a făcut în mod constant mențiuni despre mediul evreiesc al socialiștilor și comuniștilor.²⁰ Într-un raport din 1919 el relata despre liderul comunist al consiliului revoluționar din München, care a durat extrem de puțin: „un tânăr, deopotrivă

rus și evreu... Palid, murdar, cu ochii lipsiți de orice expresie și cu un glas răgușit și vulgar, un tip cu adevărat respingător și totuși cu un chip inteligent și pișicher“.²¹

Eugenio Pacelli a devenit secretar de stat în februarie 1930. „Era înalt, subțire, cu tenul închis la culoare, cu părul care îi încărunțea, cu un chip ascetic, având o înfățișare energică ce exprima bunăvoință, purtând o bonetă roșie pe creștetul capului său mic, aristocratic, o capă de satin purpuriu pe umeri, un brâu de aceeași culoare peste sutana neagră cu împletituri și nasturi strălucitori și o cruce de aur atârând pe un lanț peste pieptul său.“ Acesta este modul în care a fost descris de către ambasadorul francez. În locul scundului, corpulentului „păstor“, conform propriei descrieri, se găsea romanul înalt, suplu, purtător de ochelari, cu o înfățișare aristocratică. Pacelli era greu de imaginat stând la umbra unui copac pe o coastă de deal.²² Unul dintre favoriții societății romane, Pacelli își câștigase admirația printre membrii corpului diplomatic de la Vatican datorită manierelor sale pline de tact. De asemenea, era apreciat pentru abilitatea sa de a vorbi cu mulți dintre ei în limba lor maternă, fiind un bun cunoscător de franceză, germană, engleză și spaniolă.²³

Prin comparație cu Gasparri, care vorbea rar în public, Pacelli era un orator iscusit și avea să-l reprezinte pe Pius al XI-lea la multe întruniri internaționale de rang înalt. Avea o memorie prodigioasă. „Dacă am scris sau am dactilografiat o predică sau o conferință, spunea el odată, văd textul derulându-se în fața ochilor mei în timp ce rostesc cuvintele, de parcă le-aș citi.“²⁴ Pacelli a insistat să fie informat în legătură cu orice subiect și dădea dovadă de meticulozitate în analizarea celor mai mici detalii, mergând până la a verifica adresa de pe fiecare plic care urma să fie expediat prin poștă. În fiecare seară, subsecretarii săi îi pregăteau un dosar cu acte și scrisori pentru a fi semnate, uneori de ordinul sutelor. A doua zi el le returna sortate în două mape. Una conținea documentele pe care le semnase, iar cealaltă, pe cele la care detectase erori. Acestea urmau să fie din nou dactilografiate. Asistenții săi obișnuiau să o numească pe cea de-a doua mapă „infirmeria“ și se rugau în fiecare dimineață ca aceasta să aibă cât mai puțini pacienți.²⁵

Papa Pius al XI-lea, scria un corespondent al ziarului *The New York Times* la Vatican, era „nu atât auster, cât serios, de obicei... rareori zâmbea sau se relaxa”.²⁶ Alții îl descriau pe papă ca fiind „melancolic”. Optând pentru Pacelli, el a ales un om care, în mod similar, simțea povara grea a funcției pe care o deținea. Însă acesta era un bărbat cu un mare autocontrol. El nu avea în comun cu papa temperamentul sau excitabilitatea acestuia. De asemenea, era un om cu tabieturi și, venind la Roma, a adus-o pe sora Pascalina pentru a-i aranja apartamentul de la Vatican. Aceasta a făcut ca unii să ridice din sprâncene, dată fiind vârsta ei fragedă, dar ea a rămas cu el până în ziua în care a murit. Bănuielile legate de posibilitatea ca ei să fi avut relații nepotrivite părea deplasată. Mai corecte sunt speculațiile potrivit cărora ea o înlocuia pe mama lui la treburile gospodărești. Ea era, cu siguranță, la fel de protectoare ca orice mamă și multora de la Vatican nu le era pe plac influența pe care o exercita.²⁷

Treaz în jurul orei 6.15, noul secretar de stat celebra liturgia împreună cu un grup de călugărițe și preoți înainte de a lua un mic dejun frugal. Apoi aștepta să fie chemat de papă pentru întâlnirile lor matinale. O relație apropiată, deși formală, s-a înfiripat între eruditul papă nediplomat, un bărbat dintr-un târg de la periferia orașului Milano, și spiritualul Pacelli din Roma, cel care, din punct de vedere politic, avea relații. La întâlnirile lor matinale, noul secretar de stat aducea cu el o agendă și un teanc de rapoarte nunțiale, precum și alte materiale care urmau a fi analizate.

Cardinalul revenea de la aceste întâlniri cu bucați groase de hârtie, pătrate, pe care notase instrucțiunile papei, cu scrisul său mic, îngrijit.²⁸ Spațioasele birouri ale secretarului de stat se aflau la etajul doi al palatului Vatican. Pacelli trecea de jandarmul care păzea intrarea din exterior. Cu uniforma sa colorată și căciula înaltă din blană părea că fusese lăsat în urmă de către Napoleon. Apropiindu-se de biroul său, cardinalul obișnuia să dea din cap în semn de salut spre secretarul său particular, îmbrăcat în sutană neagră, și spre nobilul gardian în uniformă care stătea la ușa sa. Apoi, Pacelli îi chema pe cei doi subsecretari pentru a analiza instrucțiunile papei și pentru a-și planifica lucrările din acea zi.

Cardinalul își rezerva două dimineți pe săptămână pentru a se întâlni personal cu ambasadorii acreditați pe lângă Sfântul Scaun.

Aceștia își așteptau rândul într-o încăpere spațioasă, cu o înfățișare nobilă, ai cărei pereți erau tapetați cu damasc roșu. Într-o dimineață obișnuită, în încăperea alăturată, decorată și ea, se putea întâmpla ca un nunțiu papal aflat în vizită la Roma să aștepte întâlnirea programată, alături de un delegat apostolic din Orient cu barbă, îmbrăcat în rasa sa de călugăr și împreună cu alți demnitari ecleziastici. Ei se așezau într-unul dintre cele unsprezece fotolii încrustate cu aur, aranjate în jurul unei mese acoperite cu o față de masă bogată, de culoare roșie. Prelații de rang mai mic – preoții, călugării și călugărițele – se așezau în fotoliile mai simple, care erau aliniate de-a lungul intrării spre biroul secretarului de stat. În orice moment al zilei, vizitatorii riscau să fie poștiți afară în toiul discuției lor cu secretarul de stat atunci când un cardinal-șef de departament din Curie sosea pe neașteptate.²⁹

La ora 1 p.m., după o pauză de o jumătate de oră pentru masa de prânz, Pacelli lipsea o oră, timp în care se plimba, uneori în grădinile Villei Borghese, de pe celălalt mal al Tibrului. Un asistent care ducea documentele ce trebuiau analizate îl însoțea adesea, în timp ce un polițist mergea în urma sa, la o distanță respectuoasă.³⁰ Întors la Vatican, secretarul de stat avea mai multe întâlniri înainte a trece prin documentele din acea zi. La 8.30 p.m., se întrerupea pentru cină și apoi, după ce mergea la capelă pentru a recita rozariul, se întorcea la lucru până după miezul nopții.³¹

Atunci când Pacelli a devenit secretar de stat, sentimentul general care domnea printre diplomații de la Vatican era că, în contrast cu Gasparri, cel genial și prea încrezător în sine, el era mai degrabă formal și ezitant în a-și exprima ideile personale. Era mereu grațios, dar ori de câte ori intervenea o problemă, el răspundea zicând că va fi nevoie să-l consulte pe papă.³² „Secretarul de stat, scria emisarul britanic în raportul său anual din 1930, era practic redus la poziția unui simplu funcționar.”³³

Cărturarul și episcopul francez Alfred Baudrillart a înregistrat o impresie similară descriindu-l pe cardinalul Pacelli ca fiind „bolnăvicios și nu foarte influent”. Baudrillart își amintea o întâlnire stânjenitoare pe care a avut-o Pacelli cu papa în aprilie 1931, pe vremea când Pius al XI-lea era supărat pe Mussolini pentru atacurile acestuia împotriva Acțiunii Catolice. Papa era furios deoarece el aflase de curând că un cardinal italian binecuvântase în public un

standard fascist. El l-a întrebat pe Pacelli dacă era la curent cu acest lucru. Când, tulburat, Pacelli i-a răspuns că da, papa, clocotind de indignare, l-a întrebat dacă aprobase cumva gestul cardinalului în avans. Copleșit, secretarul de stat a recunoscut că era adevărat. El a adăugat:

– Sfinte Părinte, v-am spus că voi fi incapabil să îndeplinesc atribuțiile funcției de secretar de stat.³⁴

Totuși, papa avea o părere bună despre inteligența și abilitățile diplomatice ale lui Pacelli și, în acești primi ani, nu avea niciun dubiu cu privire la loialitatea sa. „Secretarul nostru de stat, a spus papa cândva, muncește bine, muncește mult și muncește repede.”³⁵ Pacelli oferea un echilibru impulsivului papă, o frână pentru înclinația de a critica aspru, atunci când considera că principiile Bisericii erau încălcate.³⁶

Între timp, Gasparri nu-i făcea deloc tranziția mai ușoară lui Pacelli.

– Ai venit să-mi iei locul!

La scurt timp după sosirea lui Pacelli la Roma, Gasparri a protestat:

– N-ar fi trebuit să accepți! M-au exploatat și acum mă dau la o parte! Vei vedea ce fel de om este papa!

În fața izbucnirilor lui Gasparri, Pacelli s-a zăpăcit, însă a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a-l calma. Cu toate acestea, întâlnirea l-a marcat.³⁷

– M-au alungat ca pe un câine, repeta secretarul de stat, plângându-se unui coleg cardinal că în timpul întâlnirii finale papa nu-i spusese niciun cuvânt de apreciere.³⁸

Vorbind cu un alt prieten, l-a întrebat indignat cum se făcea că papa îl trata atât de prost.

– Eu sunt cel care l-a făcut pe bibliotecar papă și suveran și el m-a alungat ca pe un câine răios! Mi-o va plăti! Crede-mă, îmi va plăti pentru asta!³⁹

Gasparri își vărsa focul asupra monseniorului Pizzardo, fostul său subsecretar, acuzându-l că l-ar fi ridicat în ochii papei pe prietenul său Eugenio Pacelli pe seama lui Gasparri. Și cardinalul Cerretti, cel trecut cu vederea, îl blama pe Pizzardo, desființându-l pe Pacelli ca fiind un om lipsit de caracter și indecis, „un sclav în mâinile lui Pizzardo, care îl poartă ca pe o marionetă”.⁴⁰

Ocupându-și postul la prima aniversare a Acordurilor laterane, Pacelli a fost imediat absorbit de vârtejul sărbătorii. Tensiunea care se acumulase ca urmare a discursurilor lui Mussolini în parlament se disipase, întrucât Ducele îi copleșise cu daruri și onoruri pe papă și pe cei din jurul său. Chiar în ziua aniversării ambasadorul italian i-a dat papei în dar un minunat stihar făcut din dantelă de Buraro. Încântat, papa i-a spus lui De Vecchi că avea să-l poarte a doua zi în Capela Sixtină în timpul ceremoniilor marcând cea de-a opta aniversare ca pontif. În același timp, regele îi acordase lui Gasparri cea mai înaltă decorație, Ordinul Suprem al Annunziatei.⁴¹

Ambasadorul Italiei la Vatican, Cesare De Vecchi, îl considera pe Pacelli ca fiind un bărbat cu care se putea colabora bine. „Acest cardinal – secretar de stat, nota De Vecchi în jurnalul său, mi se pare a fi în esență o persoană de treabă cu care, pe măsură ce trece timpul, ne vom găsi într-o armonie totală, cea a concilierii adevărate. Dacă papa n-ar fi atât de agitat, lucrurile ar merge într-adevăr mult mai lin.”⁴² O săptămână și jumătate mai târziu, De Vecchi se lamenta din nou spunând cât de dificil era să se înțeleagă cu papa. „Nu știu dacă el cunoaște cărți, îl cita ambasadorul pe cardinalul Pompili în cele spuse despre fostul bibliotecar, dar el cu siguranță nu-i înțelege pe oameni.” Înregistrând cuvintele cardinalului, De Vecchi adăuga: „Văd în fiecare zi că acest papă este puțin iubit chiar și de cei care îi sunt cel mai apropiați.”⁴³

O lună mai târziu, în timpul obișnuitei lor întâlniri de vineri, De Vecchi și Pacelli discutau despre ultimele tensiuni din Europa.

– Și totuși, am văzut că el îi favorizează din nou pe germani și nu-i iubește pe francezi, a observat De Vecchi.

Căutând să profite de avantajele legăturilor apropiate ale lui Pacelli cu grupurile conservatoare din Germania, ambasadorul i-a sugerat că el ar putea ajuta guvernul la stabilirea unor legături mai bune cu forțele de dreapta de acolo. „Sunt cum nu se poate mai convins, scria De Vecchi, că Pacelli ne poate fi foarte util în acest domeniu și sper să-l conving apelând la patriotismul său, pe de o parte, și la afecțiunea sa pentru Germania, pe de alta, o afecțiune bine înrădăcinată în el.”⁴⁴

Germania avea în curând să fie în gândurile tuturor, căci la alegerile naționale din septembrie 1930, Partidul Național Socialist al lui Hitler s-a înălțat ca o rachetă câștigând peste șase milioane de voturi, devenind astfel cel de-al doilea mare partid din țară. Pe fondul gravei crize economice din Germania, cu o rată a șomajului extrem de ridicată, cu un guvern paralizat și cu o puternică mișcare socialistă și comunistă, ceea ce anterior păruse de neconceput – ca naziștii să acceadă la putere – nu mai era o chestiune de amuzament. Văzând mișcarea nazistă ca pe o amenințare păgână la adresa Bisericii catolice din Germania, papa nu-și putea ascunde îngrijorarea.

Au început să apară primele semne ale catastrofei ce avea în curând să se abată asupra Europei. Totuși, ceea ce avea să învenineze opinia papei față de Mussolini era mai aproape de casă. Credința lui De Vecchi în abilitatea noului secretar de stat de a-l menține pe papă stabil din punct de vedere emoțional era pe cale de a fi supusă unui nou test. Brusc, avea să pară posibil, ba chiar probabil, ca, stăpânit de remușcări din pricina pactului pe care îl încheiase cu dictatorul, papa să-i denunțe atât pe Mussolini, cât și regimul fascist al acestuia.

CAPITOLUL 12

Cardinalul Pacelli așteaptă

„Fasciștii calcă în picioare portretul papei“, titra *The New York Times* pe prima pagină la sfârșitul lui mai 1931. „Mulțimea îl face trădător pe suveranul pontif și îi arde cărțile – *L'Osservatore Romano* interzis la vânzare.“¹

Tensiunea se acumulase de luni întregi, stârnită în mod continuu de atacurile fasciștilor împotriva Acțiunii Catolice, acuzate de a-i fi protejat pe activiștii vechiului Partid Popular. Organizația avea un birou național, cu un director laic numit de către papă. Directorul era secondat de monseniorul Pizzardo, practic de „asistentul ecleziastic“ al organizației, dar care, fiind unul dintre cei mai apropiați oameni ai papei, îi permitea lui Pius al XI-lea să țină gruparea sub control. Directivele naționale mergeau în toate diecezele unde Acțiunea Catholică intra sub autoritatea episcopului local și avea o conducere care includea și laici. În zonele unde Biserica era mai puternică – în general, în centrul și în nordul țării – fiecare parohie avea și propriul set de organizații ale Acțiunii Catolice – pentru bărbați și femei, pentru fete și băieți.

Deși Mussolini știa cât îi era de dragă Acțiunea Catholică lui Pius al XI-lea – cheia de boltă a eforturilor sale de a recreștina societatea italiană – el a decis că era timpul să-l pună pe papă la locul său. Enervat de istoriile din ziare în care Acțiunea Catholică era acuzată că îi proteja pe dușmanii regimului, sute de studenți fasciști au spart ferestrele centrului Acțiunii Catolice al Universității din Roma. Alții au aruncat pietre în geamurile redacției ziarului *La Civiltà Cattolica* și apoi au dat buzna, aruncând cărțile pe ferestrele sparte.

La strigătele „Jos cu preoții! Jos cu papa!” au azvârlit un tablou al lui Pius al XI-lea în stradă.²

Supărat de ceea ce considera a fi un val de persecuții împotriva Acțiunii Catolice, papa îi spusese lui Pacelli să refuze întâlnirea cu ambasadorul italian.³ Cu un orgoliu și un temperament cel puțin egale cu ale suveranului pontif, Mussolini a decis că se săturase de aroganța papei. El a ordonat ca toate grupările de tineret ale Acțiunii Catolice să fie închise.⁴

Ambasadorul României, care, la acea vreme, avea întâmplător o întâlnire programată cu Pius al XI-lea, a făcut greșeala de a sugera că papa ar fi putut da întregului mapamond o lecție de rezolvare pe cale pașnică a unei dispute prin oferta de a apela la serviciile unui mediator care să-i rezolve diferendul cu Mussolini. Papa a izbucnit. Drepturile suveranului pontif erau date de către Dumnezeu. Acestea nu puteau fi comparate cu cele ale unui conducător temporar.

– Sunt gata pentru orice, i-a spus papa. Nu voi abandona niciodată ceea ce consider că este misiunea mea. Niciodată, niciodată, niciodată!

Pius al XI-lea, își amintea ambasadorul, „s-a aprins și mai tare, lovind în masă cu ambele mâini. În cele din urmă s-a ridicat și a continuat să protesteze în picioare, strigând cât de tare putea. Gâfâia și clocotea de indignare până ce, deodată, devenind conștient de impresia pe care o făcea asupra mea discursul său excitat, a încercat să se tempereze, așezându-se și adăugând, deși gâfâia în continuare:

– Dar, după cum vedeți, domnule preot, îmi păstrez calmul.⁵

Editorialul din *The New York Times* din 1 iunie, relatând decizia lui Mussolini de a închide cluburile de tineret ale Acțiunii Catolice, descria relațiile dintre Duce și papă ca fiind pe punctul de a se rupe. Cele 15 000 de cluburi locale, cu un număr de membri ce depășea o jumătate de milion, urmau să fie toate închise a doua zi.⁶ În semn de protest, Pius al XI-lea a interzis bisericilor din Italia să țină tradiționalele – și popularele – procesiuni Corpus Christi programate pentru data de 4 iunie.⁷

Îngrijorat de escaladarea conflictului și convins că noul secretar de stat era prea slab pentru a evita dezastrul, un grup de cardinali l-a contactat pe Pietro Gasparri și i-a propus să se întâlnească el cu Mussolini. În Curie, nemulțumirea continua să se acumuleze încă de la începutul crizei, alimentată de furia cardinalilor pricinuită de

faptul că papa nu îi consultase, dar și de faptul că Pacelli era implicat în aceasta până peste cap. Gasparri era convins că papei îi lipsea orice intuiție diplomatică. El credea că îl putea trata pe Mussolini așa cum ar fi procedat cu un arhiepiscop, „față de care o dojană este mai de folos decât o dezbatere”.⁸ Încă supărat pentru demiterea sa, lui Gasparri i-ar fi plăcut să joace rolul de conciliator, însă le-a spus cardinalilor că ar fi putut să o facă numai cu aprobarea papei. Însă acesta a refuzat.⁹

În aprilie au început să se răspândească zvonurile potrivit cărora Pacelli era pe cale să demisioneze.¹⁰ La sfârșitul lunii mai, cotidianul fascist roman, *Il Popolo di Italia*, relatează faptul că papa plănuia să-l concedieze.¹¹ La începutul lui iunie, cardinalul Sbaretti, secretarul Sfântului Oficiu al Inchiziției, i-a spus papei că, potrivit opiniei unanime a cardinalilor acelui oficiu, Gasparri și nu Pacelli ar fi trebuit să conducă negocierile cu guvernul. Pacelli era izolat. Cardinalii profasciști îl considerau prea slab pentru a-l face pe papă să dea înapoi. Cei antifasciști îl învinuiau de a fi fost prea înfocat în dorința de a proteja alianța Vaticanului cu Mussolini.¹²

Pe 9 iunie, Cesare De Vecchi s-a dus să-l vadă pe Pacelli și a fost încântat să descopere că acesta „era cu totul de partea noastră”.¹³ Însă papa îi spusese lui Pacelli să nu discute subiectul legat de criză cu ambasadorul italian. Ambasadorul francez la Sfântul Scaun, căruia Pacelli îi împărtășea, cu tristețe, instrucțiunile papei, s-a minunat de faptul că papa își excludea întru totul secretarul de stat de la discuțiile menite a rezolva criza. Dându-și seama că nu ar fi trebuit să-l lase pe diplomatul francez să fie la curent cu dezamăgirea sa, pricinuită de lipsa de încredere a papei în el, Pacelli a început să-l implore pe ambasador să nu spună nimănui.¹⁴

Sesizând divizările de la Vatican, Dino Grandi, pe atunci fost ministru de externe al Italiei, l-a îndemnat pe Mussolini să sporească presiunea. El i-a recomandat să-l recheme pe ambasadorul italian și să amenințe cu abandonarea Concordatului. „Sunt convins, scria Grandi la acea vreme, că dacă ne concentrăm numai asupra papei, declarându-ne cei mai fervenți suporterii ai Bisericii și ai religiei, iar în același timp arătând că papa eșuează în îndatoririle sale de conducător al religiei catolice, vom putea cu adevărat să punem Sfântul Scaun în dificultate.”¹⁵

Ulterior în acea lună, Giuseppe Talamo, în calitate sa de al doilea însărcinat cu afaceri al lui De Vecchi, s-a întâlnit cu Pacelli în biroul acestuia din Vatican. „Combinând atitudinea mieroasă, insinuantă cu jena“, după cum îl descria Talamo, secretarul de stat l-a pus la curent cu ultimele noutăți. Papa pregătea o declarație cu privire la conflict. Pacelli a adăugat că spera că aceasta nu avea să înrăutățească situația.¹⁶

De fapt, papa se hotărâse să-și intensifice atacul și pregătea o enciclică prolixă îndreptată direct spre Duce. Îngrijorat că cenzura fascistă avea să împiedice distribuirea acesteia, el le-a înmănat câteva copii prelatului american, Francis Spellman, pentru a le trece clandestin granița în Franța. Enciclica *Non abbiamo bisogno* (*Nu avem nevoie*) a apărut în presa străină înainte de a fi publicată în *L'Osservatore Romano* la începutul lunii iulie.¹⁷

În enciclică papa nega faptul că Acțiunea Catolică era implicată în activități antifasciste. Însă respingea aserțiunea potrivit căreia singurul rol propriu-zis al Bisericii în educarea tineretului era acela de a asigura învățământul religios. „Pentru un catolic, a respecta doctrina catolică nu înseamnă a pretinde că Biserica, papa ar trebui să se limiteze la practicile externe ale religiei (liturghiile și sacramentele), iar restul educației îi aparține în totalitate statului.“

Și totuși, chiar și atunci când s-a lansat împotriva modului în care era tratată Acțiunea Catolică, papa a avut grijă să facă distincția între fascismul bun – cel care recunoștea drepturile Bisericii și îi urma preceptele – și fascismul rău, care nu o făcea. Protestând împotriva răului care fusese făcut Bisericii în Italia, papa argumenta: „Credem că noi am făcut, în același timp, o treabă bună pentru partidul în sine [Fascist] și pentru regim“. ¹⁸ În timp ce îi condamna pe cei care aveau să transforme fascismul într-o venerare păgână a statului, el încheia folosind cuvinte conciliatoare: „În tot ce Noi am spus până în prezent, nu este faptul că am dori să condamnăm partidul și regimul ca atare. Scopul nostru a fost să punctăm și să condamnăm acele lucruri din program și din activitățile partidului care au fost găsite ca fiind contrare doctrinei catolice și practicii catolice...“¹⁹

Papa mai avea și alte pârghii pe care să le folosească în exercitarea presiunii asupra lui Mussolini. O grandioasă ceremonie de inaugurare a noii gări din Milano era programată pentru data de 1 iulie, cu însuși regele în rolul principal. Din pricina disputei,

arhiepiscopul de Milano a adus la cunoștință faptul că nu avea să participe. Nedorind să fie nevoit să facă față stântenelii de a sta alături de funcționari de rang inferior, regele a declinat și el invitația. De ani buni, nicio ceremonie fascistă importantă nu avusese loc fără ca un prelat de rang înalt să o binecuvânteze.²⁰

Și totuși, în mod surprinzător, mai curând decât să declanșeze o agravare a conflictului, enciclica a marcat începutul încheierii acestuia. Odată cu enciclica, se pare, mânia papei s-a consumat. Cumva, consilierii săi reușiseră să-i facă față sau îi eliminaseră treptat, prin efort, convingerile. Prea multe erau în joc pentru a lăsa conflictul să continue.²¹

În timpul unei ceremonii la jumătatea lunii iulie, papa s-a rugat pentru un miracol „să-i ajute pe orbi să vadă”.²² Nemulțumindu-se să depindă numai de intervenția divină, el i-a cerut lui Tacchi Venturi să-l ajute să găsească o modalitate de a ieși din impas. Mussolini i-a dat de urgență de știre emisarului iezuit că el era cum nu se putea mai dornic să pună capăt conflictului.²³ Tacchi Venturi s-a grăbit să raporteze Vaticanului cuvintele încurajatoare ale Ducelui. „Dacă nu mă înșel, îi scria el lui Pacelli, rugăciunea Sfântului Părinte de duminica trecută începe să primească răspuns. Fie ca Domnul să-și aprindă lumina sfântă, astfel încât cei orbi să vadă!”²⁴

Papa se bizaia pe emisarul său iezuit pentru a elabora un pact cu dictatorul. Pe 25 iulie, l-a convocat și i-a dictat termenii săi pentru încheierea disputei.²⁵ Tacchi Venturi s-a întâlnit în aceeași zi și cu Ducele.

Papa avea două condiții. Mai întâi, el voia ca Mussolini să recunoască faptul că Biserica avea un rol de jucat în educarea copiilor și că avea dreptul să organizeze grupările Acțiunii Catolice înăuntrul „scopurilor religioase propriu-zise și supranaturale”. Mussolini a spus că nu va avea niciun fel de probleme și că va fi de acord cu formularea sa.

Cea de-a doua solicitare a papei ridica probleme. Nu numai că Pius al XI-lea voia ca Mussolini să redeschidă grupările de tineret ale Acțiunii Catolice. Voia ca el să recunoască faptul că ordinul de a le închide fusese ilegal. Aici, Mussolini nu a cedat nicio iotă. A pretinde scuze, a spus el, însemna să i se ceară să se umilească.

Convins că sfârșitul crizei n-avea să vină decât dacă papa dădea înapoi, Tacchi Venturi s-a dus să-l vadă pe Gasparri pentru a-i cere

ajutorul. Cei doi nu fuseseră niciodată prea apropiați, dar aveau acum o misiune comună.

După întâlnire, Gasparri i-a trimis o scrisoare lui Pacelli. „Scriu cu o îngrijorare extremă în suflet“, îi preciza el, subliniindu-și cuvintele pentru a le accentua. Ceea ce Mussolini i-a cedat deja papei, argumenta Gasparri, era „enorm“. Era stupefiant că în privința unei chestiuni de „procedură“ – și anume solicitarea scuzelor din partea Duceului – papa „ar fi mers până la condamnarea fascismului și la renunțarea la Concordat“. Depindea de Pacelli, în calitatea sa de secretar de stat, susținea Gasparri, să-l facă pe papă să se răzgândească.²⁶

„Potrivit zvonurilor care circulă de săptămâni bune“, raporta însărcinatul cu afaceri franceze la Vatican din acea vreme, „însuși cardinalul Pacelli este ținut la distanță de lucrările de pregătire a reluării tratativelor cu Italia... Papa și numai papa continuă să-și impună voința și refuză să primească sfaturile oricui“.²⁷

În cele din urmă, papa a dat înapoi. La jumătatea lui august, după ce a alergat de nenumărate ori de la papă la Mussolini și invers, Tacchi Venturi a schițat pactul pe care aceștia l-au semnat pe 2 septembrie.²⁸ Acesta specifica faptul că Acțiunea Catolică trebuia să fie organizată pe criterii diecezane, sub autoritatea episcopului local. Niciunul dintre cei cunoscuți ca fiind critici ai regimului nu putea fi ales în funcții de conducere, iar Acțiunea Catolică avea să-și limiteze activitățile în întregime în sfera religioasă.²⁹

Papa cedase în ceea ce privea majoritatea articolelor, făgăduind să epureze conducerea Acțiunii Catolice, eliminându-i pe criticii regimului, promițând să reducă activitățile grupărilor de tineret numai la sfera religioasă și luându-și angajamentul de a limita organizarea acesteia numai în unități la nivel de dieceză în locul unei entități naționale, așa după cum ar fi preferat. El publicase dramatica enciclică sperând în ralierea catolicilor italieni. Însă credincioșii catolici, auzindu-i ani de-a rândul pe toți, de la papă la preotul din parohia lor, lăudându-l pe Mussolini ca fiind trimisul raiului, erau dezorientați din pricina disputei și voiau ca apele să se liniștească. Papa s-a trezit că era singur, așa că acum dădea înapoi.³⁰

În timp ce majoritatea preoților și episcopilor erau încântați de acord, unii se plângeau de faptul că papa cedase prea mult. Din exilul său la Londra, fondatorul Partidului Popular observa că, în

timp ce nu era surprins că papa voia să mențină alianța cu regimul, era trist să-l vezi căzând de acord asupra unui pact care reprezenta o victorie deplină pentru Mussolini. Un alt fost lider al Partidului Popular, de asemenea în exil, a fost și mai tăios. „Papa a cedat, s-a retras, s-a temut. S-a închinat în fața altarului fascistului Moloch... Asta este ceea ce se spune în Italia și în străinătate după încheierea acordului rău prevestitor de la 2 septembrie.”³¹

În mod asemănător, și unii dintre cardinali bombăneau din pricina limitelor impuse pe mai departe Bisericii. În aceste cercuri, conform însărcinatăului cu afaceri franceze, se credea „că fusese dorința cardinalului Pacelli de împăciuire cea care predominase în cursul negocierilor”. Diplomatul francez a speculat că papa îmbătrânește și, după ce furia inițială se domolise, el fusese pur și simplu copleșit de Pacelli și ceilalți din jurul său.³² Exista, cu certitudine, o doză importantă de adevăr în acest punct de vedere, cu toate că se părea că Tacchi Venturi, mai curând decât Pacelli, avusese un rol mai influent.

Ambasadorii străini de pe lângă Sfântul Scaun și-au exprimat surprinderea că încăpățânatul papă, cel plin de principii, capitulase atât de abrupt. De-abia trecuseră două luni de când enciclica sa denunțase pretențiile regimului fascist de a deține monopolul asupra educației și de la cuvintele sale ferme despre venerarea statului. Înțelegerea nu spunea nimic despre nimic din toate acestea și nici nu cuprindea ceea ce papa îi ceruse demult lui Mussolini, și anume scuze pentru violența îndreptată împotriva organizațiilor catolice și pentru insultele aduse lui.³³

*
* *
*

În ziua de după semnarea acordului final de către Mussolini și Tacchi Venturi, Pius al XI-lea l-a chemat pe nunțiu și i-a cerut scuze pentru că îl exclusese de la negocieri. El l-a instruit pe Borgongini să fixeze o întrevedere pentru a se întâlni cu Ducele. Era timpul ca restaurarea relațiilor să urmeze canalele potrivite.

– Ce mai faceți? l-a întâmpinat un Mussolini surâzător câteva zile mai târziu. După furtună, iese soarele. Veți vedea, a spus dictatorul, insistând, de acum va începe o lungă perioadă de calm.

– Domnul fie laudat!

– Veniți și vom avea grijă de toate.

Ducele a arătat spre o serie de note pe care i le trimisese Tacchi Venturi cu bine cunoscuta listă de solicitări papale. Existau cărți care trebuiau să fie interzise și trebuia eradicat prozelitismul protestant.

– Voi emite imediat decrete pentru a se aduce la îndeplinire tot ceea ce doriți să se facă.

În mintea nunțului mai era și o altă chestiune. Venise timpul ca Mussolini să se întâlnească cu papa. Cu toate că era șeful guvernului de mai bine de un deceniu, cei doi bărbați nu se întâlniseră niciodată.

– Papa m-a rugat, a spus Borgongini, să vă comunic că veți fi cel mai bine-venit dintre cei bine-veniți.

Încă de la semnarea Acordurilor laterane, papa se așteptase să primească vizita Duceului, însă dictatorul nu se grăbise, găsind scuză după scuză pentru amânare. Nu s-ar fi simțit niciodată în largul lui la Vatican, înconjurat de preoți și, cu atât mai puțin confortabil, într-o locație de o asemenea splendoare, încât prin comparație el să fi arătat insignifiant. Însă după recenta sa victorie se simțea mai în siguranță, fiind mai puțin probabil să fie văzut prosternându-se în fața suveranului pontif. De vreme ce criza trecuse, el era convins că îl așteptau lucruri mărețe de îndeplinit.³⁴

CAPITOLUL 13

Mussolini are întotdeauna dreptate

Odată cu rezolvarea crizei referitoare la Acțiunea Catolică, legăturile dintre Biserică și regimul fascist au devenit și mai puternice, colaborarea mai profundă și mai extinsă. Având sprijinul entuziast al clerului catolic italian, Mussolini căpăta o imagine de proporții aproape divine.

Bătălia papei cu Ducele din 1931 i-a determinat pe mulți istorici să identifice Acțiunea Catolică cu lupta papală împotriva fascismului. Dar o privire spre ceea ce făcea de fapt organizația în anii 1930 relevă cât de tare se înșelau aceștia. Departe de a percepe regimul fascist ca pe un obstacol în eforturile de a utiliza Acțiunea Catolică la creștinarea societății italiene, papa îl considera ca fiind un aliat indispensabil. Fără relațiile de conlucrare dintre Acțiunea Catolică și autoritățile fasciste, organizația nu ar fi putut să reușească. Șeful laic al acesteia, Augusto Ciriaci, era el însuși un ardent admirator al Ducelui. Se afla, după cum i-a spus ambasadorul italian pe lângă Sfântul Scaun lui Mussolini, „nu departe de a acționa ca omul meu și prin urmare și al Dumneavoastră” în interiorul Vaticanului.¹

Pius al XI-lea îi vedea pe membrii Acțiunii Catolice ca pe niște soldați angajați în „lupta sa pentru moralitate”. În toate diecezele fusese înființat un Secretariat pentru Moralitate al Acțiunii Catolice pentru a identifica și a raporta orice semn de activitate imorală. Scoteau liste cu piese de teatru și filme ce trebuiau boicotate și insistau la poliție ca respectivele săli să fie închise. Membrilor li se cerea să cutreiere prin sate și orașe pentru a identifica orice

semn pe care Biserica îl considera a fi ofensator și să raporteze autorităților aceste fapte.²

Printre semnele de declin moral care îl supărau pe papă, puține erau cele care îl deranjau mai mult decât femeile îmbrăcate indecent. Prin 1926, Tacchi Venturi era deja în contact constant cu autoritățile de la cel mai înalt nivel ale regimului în efortul de a le determina să adopte o atitudine mai severă față de picioarele dezvelite, de spinările dezgolite și de pieptul parțial neacoperit al italiencelor.³ În luna iunie a acelui an, ca reacție la presiunea sa, ministrul afacerilor interne a ordonat prefectilor să stabilească limite cu privire la costumele de baie. De asemenea, ministrul a ordonat ca dansul în costum de baie – fapt care îl irita în mod special pe papă – să fie interzis.⁴

Atât de mare era interesul papei cu privire la expunerea în public a trupurilor femeilor, încât chiar și în acele intense ultime zile de dinaintea semnării Tratatului lateran, auzind că la Roma puteau fi văzute dansatoare îmbrăcate sumar, l-a expedit pe Tacchi Venturi să-i ceară Ducei să întreprindă ceva în această privință.

Întâlnirea dintre dictator și emisarul iezuit a avut loc cu opt zile înainte de istorica semnare. Tacchi Venturi a început prin a-i comunica lui Mussolini cât era de încântat papa pentru că el interzisese toate reprezentațiile burlești din Roma. Însă, l-a avertizat el, ceea ce fusese dat afară pe ușa din față se întorcea pe fereastră. Proprietarii de cinematografe descoperiseră că puteau atrage mai mulți patroni prin intermediul dansatoarelor care evoluau în pauzele dintre filme. Tinerele, i-a spus iezuitul lui Mussolini, erau „îmbrăcate ca strămoașa lor, Eva, înainte de căderea în păcat, cu excepția unei fâșii înguste sau a unei eșarfe peste părțile lor intime, ceea ce mai mult stimula decât acoperea, stârnind impurele dorințe arzătoare ale concupiscentei“. Abia aștepta ziua, i-a spus acesta, când i-ar fi putut da papei vestea fericită că guvernul ordonase să se pună capăt îngrozitorului spectacol.⁵

Printre etalările publice ale cărnurilor femeiești se numărau competițiile de gimnastică, pe care papa le urmărea cu mare atenție deoarece constituiau, în mod deosebit, coșmarul său. În 1928, când aflase că Partidul Fascist plănuia să organizeze un astfel de eveniment la Roma, atât cotidianul Vaticanului, cât și *La Civiltà cattolica* i-au publicat scrisoarea deschisă în care denunța acest lucru. Nici

măcar în păgâna Romă, se plângea el, nu fusese văzută o astfel de denaturare a delicateții feminine.⁶

La începutul anului 1930, ca răspuns la o astfel de presiune, președintele organizației naționale a tineretului fascist a emis un nou ghid care reglementa educația fizică a fetelor. Grupările nu trebuiau să aibă ca scop dezvoltarea abilităților atletice ale fetelor, ci mai curând asigurarea că „viitoarele mame învățau necesitatea de a avea grijă de educația fizică a copiilor lor”. *La Civiltà cattolica* preamărea instrucțiunile care erau un alt exemplu de cât de eficient colabora guvernul fascist cu Vaticanul la ameliorarea bunăstării spirituale a națiunii.⁷

Totuși, papa a continuat să rămână vigilent și în anul următor a fost din nou tulburat aflând de planurile unei competiții de gimnastică internaționale pentru fete care urma să se desfășoare la Veneția. De data aceasta l-a trimis pe Borgongini să încerce să-l convingă pe Mussolini să o oprească.

Mussolini nu s-a solidarizat. Grupările atletice internaționale erau cele care organizau astfel de evenimente, și nu guvernul, i-a explicat Ducele. În încercarea de a-i arăta că nici el nu considera că acele competiții de atletism pentru fete erau de mare folos sau poate pur și simplu pentru că întotdeauna se bucura să-l vadă pe nunțiu simțindu-se jenat, dictatorul a adăugat:

– Femeile sunt bune pentru două lucruri: să facă copii și să fie bătute.

Stârnit de disconfortul lui Borgongini, el a continuat cu entuziasm:

– Femeile sunt ca mantourile de blană. Din când în când trebuie să le scuturi de praf.⁸

Solicitări similare trimise de grupările Acțiunii Catolice către oficialii guvernamentali au primit adesea același răspuns lipsit de înțelegere. În astfel de cazuri, episcopii frustrați se îndreptau către Vatican pentru ajutor.

Scrisoarea pe care papa a primit-o în august 1932 a fost neobișnuită numai prin faptul că era însoțită de un număr de fotografii neclare. Episcopul scria pentru a denunța etalarea trupurilor femeilor pe insula Capri. Multe femei puteau fi văzute acolo, raporta el, „cu spatele practic complet gol, adesea cu sânii abia acoperiți și purtând uneori un sutien de plajă făcut din materiale transparente”. Cei mai mulți dintre oamenii de treabă de pe insulă, adăuga

el, erau îngreșoși de spectacol, pentru care el îi blama pe străini. El îndemna Vaticanul să solicite poliției să intervină. Anexa patru fotografii, toate luate din spate, înfățișând spinările goale ale femeilor care erau îmbrăcate în rochii de seară stilate.⁹

Campania pentru decența femeilor, scria Eugenio Pacelli, răspunzând în numele papei, era una dintre preocupările centrale ale programului Acțiunii Catolice. Organizația, îl asigură secretarul de stat pe episcop, „nu scapă nicio ocazie adecvată atunci când poate influența autoritățile să exercite o vigilență sporită și o aplicare mai severă a legii”.¹⁰

Merită să ne oprim un moment pentru a lua în considerare data scrisorii lui Pacelli – 16 septembrie 1932. De-abia trecuse un an de când Tacchi Venturi și Mussolini inițiaseră acordul cu privire la încheierea disputei referitoare la Acțiunea Catolică.¹¹ Pe tot cuprinsul țării, grupările locale ale Acțiunii Catolice colaborau acum cu poliția fascistă.¹²

Papa continua să se plângă de expunerea trupurilor femeilor pe plajele italiene. Și aici încercările Bisericii de a-l împinge pe Mussolini să acționeze au mers uneori prea departe, așa cum s-a întâmplat în martie 1934. În mesajul său pastoral din acea lună, cardinalul Elia Dalla Costa dezaproba vehement grupările fasciste pentru că sponsorizau ieșirile la plajă ale membrilor acestora. Mussolini a fost atât de pornit de acea plângere, încât i-a scris lui Pacelli o scrisoare.

„Bine-cunoscutul – poate prea bine-cunoscut – monsenior Elia Dalla Costa a adresat enoriașilor săi pastorală anexată”, scria ducele. „El ne descrie cu grație ca pe niște păgâni și sălbatici. Informați-i pe superiorii săi că noi nu suntem nici păgâni și nici sălbatici și nici nu dorim să devenim, în pofida scrisorii pastorale a lui Dalla Costa.”

Asemenea atacuri, i-a spus ambasadorul italian lui Pacelli, punându-i la dispoziție scrisoarea Ducelui, erau contraproductive. Era nevoie de mult tupeu, a adăugat De Vecchi – punând pe tapet subiectul tabu – pentru ca arhiepiscopul să-i acuze pe fasciști când, în același timp Vaticanul aștepta ca guvernul să păstreze tăcerea asupra cazurilor de imoralitate larg răspândite în rândul preoțimii. Într-o bună zi, l-a atenționat ambasadorul, papa avea să facă un pas greșit. Și nu avea să fie mulțumit de rezultat.¹³

De asemenea, papa făcea presiuni asupra autorităților pentru a interzice cărțile pe care Biserica le considera ofensatoare. Așa a fost și în cazul unui bestseller european care oferea sfaturi cu privire la sex. În 1930, Vaticanul a pus cartea *Mariajul ideal*, scrisă de un ginecolog danez, în Indexul cărților interzise. Aceasta descria biologia reproducerii, pleda în favoarea plăcerilor sexualității și oferea informații folositoare despre controlul natalității. Ceva mai târziu, aparent determinat de iminenta apariție a ediției italiene, papa i-a cerut lui Mussolini să declare vânzarea cărții în afara legii. Ducele l-a asigurat că așa avea să facă.¹⁴

De asemenea, Pius insista ca Mussolini să interzică filmele și piesele de teatru criticabile. Chiar înainte de semnarea Acordurilor laterane, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi să discute cu Mussolini despre cum puteau să colaboreze cel mai bine în acest efort. În timpul unei întâlniri din luna ianuarie 1929, cei doi bărbați au discutat despre filmele americane, Tacchi Venturi etichetându-le drept o cloacă de păcat și obscenitate. Mussolini, dând glas înțelegerii cu iezuitul, a numit cinematografia americană o „școală de corupție care va sfârși prin a ruina națiunea dacă nu este oprită”. Mulțumit, Tacchi Venturi l-a rugat pe dictator să „studieze modul în care sistemul de cenzură putea fi făcut să fie și mai eficient”.¹⁵

„Italia interzice *sex appeal*-ul în filme... Ordinul cu privire la înăsprirea regulilor de cenzură a filmelor cauzat de protestele papei.” Așa titra în 20 martie 1931 *Los Angeles Times*, relatând despre decizia lui Mussolini de a da curs plângerilor suveranului pontif.¹⁶

Solicitările pe care papa i le adresa din când în când lui Mussolini păreau să-l copleșească pe Duce. Printre terorizantele cereri ale suveranului pontif cu privire la îmbrăcămintea femeilor, la cărți, la prozelitismul protestant, la filme și la piese de teatru, toate lăsând de dorit, apăreau și plângerile având ca subiect preoții caterisiți. Până la căderea statelor papale, Biserica putuse să ascundă astfel de erezii de ochii publicului. Însă după Unificarea Italiană și-au pierdut întreaga putere asupra lor. Ceea ce incita Vaticanul era faptul că aceștia predau în școlile publice. Papa considera acest lucru scandalos.

Pius începuse să-i recomande cu insistență Ducei să acționeze înainte de semnarea Concordatului. În ianuarie 1925, el i-a cerut lui Mussolini să-l concedieze pe remarcabilul istoric religios, Ernesto Buonaiuti, din postul său de profesor la Universitatea din Roma.

Buonaiuti era de mult timp un ghimpe în coasta Vaticanului. Un modernist care pleda în favoarea separării Bisericii de stat, anterior fusese eliberat din postul deținut la unul dintre cele mai prestigioase seminarii din Roma. În 1921 Biserica l-a excomunicat pe Buonaiuti după ce acesta pusese sub semnul întrebării dacă în cuminecătură s-ar afla trupul lui Cristos *ad litteram*.¹⁷

Ca răspuns la rugămintea papei din 1925, Mussolini a ordonat ca fostul preot să fie suspendat un an din postul său de profesor, însă a întâmpinat opoziție atunci când colegii de facultate ai lui Buonaiuti au făcut lobby pentru reintegrarea acestuia.¹⁸ La începutul lui 1927, papa l-a trimis din nou pe Tacchi Venturi să-i solicite lui Mussolini concedierea lui Buonaiuti. Mussolini i-a răspuns că, în timp ce el voia ca papa să fie mulțumit, nu dorea să fie acuzat că ignora legile numai pentru a-i face pe plac acestuia. El i-a sugerat în schimb să continue să găsească modalități de a-l împiedica pe Buonaiuti să predea.¹⁹ La trei zile după întâlnirea cu Mussolini, iezuitul a mers să-l vadă pe ministrul educației, Pietro Fedele, pentru a-și încerca norocul cu acesta. Ministrul n-a fost bucuros să-l vadă pe emisarul papei, dar era pe deplin conștient de legăturile acestuia cu Ducele. „Consider oportun ca de acum înainte, scria el la începutul raportului de a doua zi către Mussolini, ca de fiecare dată când părintele Tacchi Venturi vine să mă vadă pe mine sau pe altcineva din cabinetul meu să vă trimit un raport al discuției.”

Ca urmare a asigurării date de Fedele că îl vor suspenda din nou pe Buonaiuti din funcția de profesor, Tacchi Venturi și-a exprimat satisfacția, însă a adăugat un avertisment papal. Dacă guvernul îi va mai permite vreodată fostului preot să se întoarcă la catedră, Pius avea să le interzică catolicilor să urmeze cursurile Universității din Roma.²⁰

Buonaiuti a rămas la facultatea Universității din Roma până în 1931 când, în mod ironic, a intrat în conflict nu cu papa, ci cu Mussolini. O nouă lege îi obliga pe toți profesorii universitari italieni să jure credință față de regimul fascist. Dintre cei douăsprezece mii de membri ai facultăților, doar cincisprezece au refuzat. Unul dintre ei a fost Ernesto Buonaiuti, fostul preot. El, împreună cu ceilalți paisprezece, a fost concediat.²¹

Într-un alt caz referitor la mediul universitar, care a izbucnit la scurt timp după ce Concordatul a fost semnat, papa a cerut ca

Giuseppe Saitta să fie concediat din postul de profesor de filosofie medievală de la Universitatea din Pisa. Acest caz a fost unul deosebit de anevoios pentru Mussolini, căci, părăsind preoția, Saitta devenise un fascist înfocat. El redacta *Vita Nuova*, o publicație a Federației Fasciste din Bologna, și era adeptul filosofului de curte al lui Mussolini, Giovanni Gentile. Într-adevăr, el îi fusese student lui Gentile la Palermo.

Pe 2 iunie 1930, nunțiul s-a întâlnit cu Mussolini pentru a-i aduce la cunoștință solicitarea papei. El își baza cererea pe articolul 5 din Concordat care era destul de clar: „preoții apostatați... nu pot fi numiți sau păstrați ca profesori, sau să își păstreze funcția, sau să fie angajați acolo unde ar putea veni în contact direct cu publicul“.

– N-ar fi greu pentru dumneavoastră să-l transferați pe Saitta la vreun muzeu, i-a sugerat nunțiul.

– De ce nu la paleontologie! i-a răspuns cu răutate dictatorul.

Când era binedispus, rareori Ducele rata vreo șansă de a-l necăji până și pe onorabilul nunțiu.

Însă Mussolini nu era entuziasmat de cerere.

– *Vedremo* – vom vedea, i-a spus.

Au trecut luni și Saitta a rămas în funcție. În aprilie 1931, papa i-a trimis lui Mussolini un memento, dar din nou nu s-a făcut nimic. Ca justificare, Mussolini a invocat faptul că Saitta fusese numit în postul său de la universitate înainte de semnarea Concordatului și, a argumentat el, prevederile acordului nu erau retroactive. Doi ani mai târziu, lui Saitta, departe de a fi consemnat la un îndepărtat muzeu de paleontologie, i s-a oferit postul de profesor de filosofie la Universitatea din Bologna. Aceasta a fost o bătălie pe care papa nu avea să o câștige.²²

Când trimișii papei au venit să se plângă de filmele americane, Mussolini le spusese că le împărtășea punctul de vedere. Totuși, în realitate el era un mare fan al filmelor americane, chiar dacă pe gustul său erau Charlie Chaplin, Stan și Bran și Buster Keaton, și nu Jean Harlow sau Mae West. Dictatorul chiar amenajase o încăpere specială pentru proiecția filmelor la Villa Torlonia, astfel că după cină întreaga sa familie se putea aduna în fața ecranului. „Îmi

eliberează mintea“, a explicat el. Oricâtă relaxare producea, era totuși de scurtă durată. În timp ce restul familiei urmărea filmele până la capăt, *pater familias* rareori rezista mai mult de douăzeci de minute.²³

Acele seri petrecute în intimitatea cinematografului lor privat au constituit timpul cel mai fericit în familia Mussolini. Lui îi plăcea să fie nevoit să stea la masă cu familia și, în rarele ocazii când se întâmpla, o tăcere profundă învăluia masa în timp ce el se juca nervos cu furculița și transforma, cu degetele, bucățile de pâine în pulbere.²⁴ Rachele conducea nu numai bucătăria, ci și masa. Copiii care nu-și mâncau toată porția aveau de-a face cu mânia ei.

Cu toate că Rachele putea să-l înfrunte pe soțul ei acasă, dincolo de pereții casei lor Mussolini se distingea de ceilalți muritori. „Mussolini are întotdeauna dreptate – *Mussolini ha sempre ragione* – era sloganul pe care îl repeta la nesfârșit. Zugrăvit cu litere imense pe lateralele clădirilor din toată țara, propoziția era utilizată de către profesori pentru a-i învăța pe copii să citească.²⁵

În încercarea de a-și șlefui imaginea în străinătate, într-un fel sau altul, Mussolini își găsea timp să se întâlnească cu interminabila paradă de corespondenți străini. Rar se întâmpla ca reporterul care îl intervievea pe Duce în acei ani să nu cadă pradă farmecului său în stare brută. Nemișcat, își revărsa zgomotos sentimentele un reporter francez, Mussolini semăna cu o statuie din marmură sculptată de Michelangelo. Ochii săi negri, sfredelitori, hipnotizau, gura sa mare fusese dăruită cu o dantură frumoasă.²⁶ Nimeni dintre cei asupra cărora își fixase Ducele privirea, remarcă alt reporter, n-ar fi putut să uite senzația: „doi ochi care văd, care judecă, văd de la înălțime, judecă de departe“. Și la fel ca mulți alții din acea vreme, francezul a fost izbit de contrastul pătrunzător dintre Mussolini cel din piața publică, ținând discursuri mulțimilor care îl adulau și îngânduratul Mussolini cel interviuat, părând atât de singur, atât de contemplativ, împletindu-și remarcile cu referințe istorice și filosofice.²⁷

A existat un remarcabil ziarist germano-evreu care a publicat cel mai lung și cel mai citit interviu cu dictatorul italian.²⁸ Emil Ludwig s-a întâlnit cu Ducele în imensul său birou de mai multe ori în 1933. Atunci când Mussolini se gândea la una din întrebările acestuia, își împreuna uneori vârfurile degetelor sau alteori își odihnea bărbia pe palme, ținând coatele pe masă. Mai întâi privea în jos, la birou,

apoi își ridică privirea pentru a se uita direct la Ludwig în timp ce îi răspundea. Savura în mod special să citeze date statistice, preferabil exacte până la cea de-a treia zecimală. Ludwig a mai remarcat și altceva. Dictatorului nu-i plăcea să vadă că se risipește ceva și, decât să ia un carnetel de notițe, făcea însemnări pe dosul cartonașelor care conțineau programul său zilnic.

Ludwig auzise că Ducele se adresa celor prezenți la mitinguri cu o voce, pe care el o descria ca fiind militară, ceea ce îi amintea de revoluționarul rus Lev Troțki electrizând mulțimea. Însă la interviuri, Mussolini nu vorbea niciodată cu voce tare. Cu toate că, remarcă Ludwig, el părea să nu înțeleagă glumele, avea totuși un soi de umor macabru. I-a spus lui Ludwig că exista un singur strămoș cu care se mândrea. Unul dintre înaintașii săi, i-a povestit el, locuise în Veneția și își omorâse soția pentru că aceasta îi fusese necredincioasă. Ceea ce îl recomanda în fața lui Mussolini nu era uxoricidul, ci elanul de a se opri înainte de a fugi din oraș și a pune două monede venețiene pe pieptul soției pentru plata înmormântării acesteia.

Împotriva voinței sale, Ludwig, un om de stânga, a fost cucerit când Mussolini a continuat să-și exprime admirația pentru Cezar. Ludwig l-a întrebat dacă un dictator putea fi iubit vreodată.

– Da, i-a răspuns Mussolini, cu condiția ca, în același timp, masele să se și teamă de el. Mulțimea iubește oamenii puternici. Mulțimea e ca o femeie.²⁹

Mai târziu Ducele a dezvoltat ideea.

– Pentru mine, masele nu sunt nimic altceva decât o turmă de oi, atâta timp cât nu sunt organizate.

Acestea erau incapabile să se conducă singure. Nu puteau fi convinse prin argumente raționale, căci erau creațiile sentimentelor și emoțiilor lor, și nu ale intelectelor.

– Credința mută munții, nu rațiunea. Rațiunea... nu poate fi niciodată forța motrice a unei mulțimi... Capacitatea omului modern de a avea credință este nelimitată. Atunci când masele sunt precum ceara în mâinile mele, atunci când le aprind credința sau când mă amestec printre ei și aproape că sunt zdrobit de ei, mă simt eu însumi ca fiind o parte din ei.

Aici Mussolini s-a oprit. Uneori, i-a spus el lui Ludwig, mulțimea pe care el o emoționase îl dezgusta. A încercat să explice.

– Oare câteodată sculptorul nu-și sparge blocul de marmură în fărâme deoarece nu îi poate da forma care să reprezinte viziunea pe care el a conceput-o?

Totul se rezumă la aceasta.

– Totul depinde de abilitatea cuiva de a controla masele precum o face un artist.³⁰

Cu toate acestea, el își pierduse legăturile majore cu elevata lume a culturii, îndepărtând-o treptat pe Margherita Sarfatti. Nu mai simțea nevoia de a-i cere sfaturile politice sau încurajările și, acum, că ea avea peste cincizeci de ani, se îngrășase și suferea de gută, nu-i mai stârnea nici pasiunea.³¹ Americanii, care erau în urmă cu noutățile, încă o considerau ca fiind unul dintre apropiații Ducei. În timpul unei vizite din 1934, Franklin Roosevelt și soția acestuia, Eleanor, au primit-o pe Sarfatti la Casa Albă. Acasă, steaua ei începuse să pâlească. Galeazzo Ciano, pe atunci subsecretar pentru presă și propagandă, pusese să fie retrasă din circulație biografia ei despre Mussolini, *Dux*. Poate că fusese împins de soția sa, Edda Mussolini, care o disprețuia pe fosta amantă a tatălui său. În orice caz, ca urmare a semnării Acordurilor laterane și odată cu noua dorință de a face o bună impresie asupra lui Hitler, evreica devenise un impediment. Prin 1935 Mussolini însuși ordonase presei italiene să o ignore în întregime. Din pricina legilor antisemite, trei ani mai târziu ea a fugit din Italia, croindu-și drum spre America de Sud. S-a întors în Italia numai după terminarea războiului.³²

Mussolini era din ce în ce mai izolat.

– În mod fundamental, i-a spus el lui Ludwig, întotdeauna am fost singur. În plus, azi, deși nu sunt în închisoare, mă simt cu atât mai mult ca un prizonier.³³

Cam în același timp, i-a explicat unui admirator:

– Trebuie să îți accepți solitudinea... O căpetenie nu poate avea egali. Nici prieteni. Palida consolare căpătată din schimbul de confidențe îi este negată. El nu își poate deschide inima. Niciodată.³⁴

Anul 1932, scria unul dintre primii biografi ai lui Mussolini, a marcat încheierea tranziției de la om la mască, de la realitate la legendă. El învățase cum să apară mai înalt decât statura sa de un metru șaptezeci, afișând înfățișarea unui *condottiere* medieval, a unui despot războinic din perioada Renașterii. Talia i se mărea, în

pofida dietei neîndestulătoare, ducea o luptă constantă împotriva tendinței familiei sale de a se îngrașa și se cântărea zilnic. Dar corpul masiv dădea o nouă plenitudine feței și ajuta la completarea efectului de Cezar modern.³⁵

Guvernul și Partidul Fascist depuneau un imens efort și se ocupau cu râvnă de cultul Duceului. În 1929, un observator francez în Italia se minuna de cât de omniprezent era chipul hotărât al Duceului: „În redacții, la patiserie, la salonul de frumusețe, în cabinele telefonice, în tutungerii... este o obsesie. Trebuie să te întrebi dacă își păstrează masca chiar și atunci când doarme”.³⁶

Pius al XI-lea era martorul acestor eforturi, nu fără a fi însă puțin alarmat. Într-o zi, în timpul unei audiențe cu Cesare De Vecchi, papa l-a făcut pe ambasador să tresară întrebându-l dacă putea conta pe el pentru a-i transmite lui Mussolini un sfat personal. Agitat, dar curios, acesta a fost de acord.

– Spune-i lui signor Mussolini în numele meu, a început papa, că nu-mi plac încercările sale de a deveni o semidivinitate și nici măcar nu-i face vreun serviciu, ci din contră. El ar trebui să nu încerce să se pună undeva între pământ și ceruri... Fă-l să reflecteze, în numele meu, la faptul că Dumnezeu, Domnul nostru, este numai unul. Mussolini n-ar putea fi decât un idol, un fetiș sau un zeu fals, ori, în cel mai bun caz, un profet fals. El ar trebui să-și dea seama, a continuat papa, că mai curând sau mai târziu oamenii vor sfârși prin a-și sfârâma idolii. Spune-i că dacă nu schimbă ceea ce face, pentru el se va termina rău.

De Vecchi s-a dus într-un suflet la palatul Venezia pentru a transmite avertismentul papei. Acolo, Ducele i-a aruncat o privire, căci era îmbrăcat încă în costumul formal de zi, și a râs. Stânjenitul ambasador i-a explicat că venise direct de la Vatican cu un mesaj personal din partea papei.

– Liniștiți-vă, i-a spus Ducele, spuneți-mi totul.

În timp ce De Vecchi se străduia să repete ceea ce papa îi spusese, un zâmbet – situat undeva între ironic și sceptic – a apărut pe chipul lui Mussolini.

– Sunteți sigur că acestea sunt cuvintele papei? l-a întrebat dictatorul. Nu cumva, din întâmplare, ați mai adăugat dumneavoastră câte ceva?

Un De Vecchi nervos l-a asigurat că n-o făcuse.

– Atunci spuneți-mi, i-a cerut Mussolini, ce părere aveți?

– Aceeași ca și papa, i-a răspuns De Vecchi sau cel puțin așa pretinde în memoriile sale ulterioare.³⁷

Dacă papa era îngrijorat din cauza idolatrizării în creștere a Ducei, nu același lucru se putea spune despre majoritatea clerului italian. Exemplul din 1933 al unui preot din Bergamo, în nord-estul Italiei, poate fi extrem, însă dă măsura intensității cultului lui Mussolini. Primind o fotografie cu autograf a Ducei ca premiu pentru un act special de loialitate fascistă, preotul i-a scris un bilet de mulțumire: „Am sărutat chipul dumneavoastră gânditor și literele pe care le-a scris mâna dumneavoastră... Imaginea dumneavoastră va rămâne sacră pentru mine și cu ajutorul Domnului voi încerca să nu fac niciodată nimic ca să nu mai corespund așteptărilor... Duce, m-am rugat în fiecare zi la Dumnezeu cel atotputernic pentru sfințele suflete ale părinților dumneavoastră și al lui Arnaldo... și pentru dumneavoastră și pentru Patrie.”³⁸

Lingușitoarele rugăciuni ale preotului pentru sufletul fratelui său, Arnaldo, i-au zgândărit Ducei o rană mai veche. Într-o zi cețoasă din decembrie 1933, la Milano, Arnaldo, în drumul lui către casă dinspre gară, a fost doborât de o criză cardiacă. Avea doar patruzeci și șase de ani. Pentru Mussolini, cel care împărțise patul cu el în copilărie, a fost o lovitură teribilă, căci nu mai era nimeni de care să fi fost mai apropiat și nimeni în care să fi avut la fel de multă încredere.³⁹

În convorbirile lor telefonice de la ora 10 p.m. din fiecare seară, Mussolini și Arnaldo nu discutau numai despre ce avea să apară în ziarul lor din ziua următoare, ci și orice altceva avea Mussolini în gând. Frecvent, Arnaldo venea la Roma pentru a-l vedea pe Benito și în astfel de ocazii nu era ceva neobișnuit ca Ducele să se supere și să înceapă să țipe la fratele său mai mic. Odată, relatează Navarra, Arnaldo a sosit la palatul Chigi și, poate pentru a evita o asemenea reacție, a cerut să vorbească numai cu secretarul particular al fratelui său. Când Navarra i-a menționat lui Mussolini că fratele său se afla în clădire, dar nu ceruse să-l vadă, Ducele, enervat, a cerut ca Arnaldo să vină imediat în biroul său. De dincolo de ușă, Navarra a auzit strigătele enervate îndreptate către îndelung răbdătorul Arnaldo. Când fratele mai mic a ieșit pe ușa biroului, Navarra i-a cerut scuze pentru că menționase că se afla în clădire.

– Nu-ți face griji, i-a răspuns Arnaldo, dacă l-ar cunoaște toată lumea așa cum îl cunosc eu, nu s-ar tulbura atât de tare. Latră, dar nu mușcă.⁴⁰

Unii văd în moartea lui Arnaldo punctul de cotitură pentru Mussolini. Pierderea atât de neașteptată a singurei persoane în care avea încredere deplină l-a făcut să se închidă și mai mult în sine, să fie și mai suspicios cu privire la cei din preajma sa.

– Acum, a spus el în ziua funeraliilor fratelui său, va trebui să mă bizui pe mine însumi pentru orice.

Câteva zile mai târziu, îi scria surorii sale, Edvige: „Lovitura a fost atât de neașteptată și de teribilă, încât va dura mult timp până ce nervii mei își vor recăpăta echilibrul. Am plâns și am plâns.”⁴¹

Mussolini și-a găsit treptat puterea în adulația mulțimii. O ceremonie ținută la Roma la trei luni după moartea lui Arnaldo a constituit unul dintre zecile de astfel de ritualuri care îi hrăneau senzația veșnic în creștere că era omul destinului, cel care avea să ducă Italia către noi culmi de măreție. Era cea de-a treizecea aniversare a întemeierii mișcării fasciste. Un torent nesfârșit de cămăși negre, de la copii la bătrâni, mășăluiau în formație spre piața Venezia. O escadrilă de avioane zbura deasupra, în timp ce zeci de formații muzicale intona imnurile fasciste și chemarea fascistă la luptă, *alalà*, răzbăteau prin aer. Pe la 6 p.m., avioanele pleaseră, însă zecile de mii de fasciști frenetici umpleau imensa piață, fluturându-și stindardele. Veterani ai Marelui Război, veterani ai Marșului asupra Romei, grupări fasciste de tineret, muncitori, studenți, oameni de toate vârstele și ocupațiile se împingeau spre balconul de unde urma să vorbească Mussolini. Când mulțimea voioasă l-a zărit mai întâi pe dictator la fereastră, cu brațul drept ridicat pentru salutul roman, fanfarele au intonat imnul fascist, *Giovinezza*, și miile de voci au cântat împreună în sfântă comuniune.

– Du-ce! Du-ce! scandau aceștia.

În incandescența sa descriere, *Il Popolo d'Italia*, ziarul lui Mussolini, remarcă faptul că demonstrația era ca „un imens rit religios al credinței”. Când a răsunat strigătul de „atenție”, zgomotul bubuitor a încetat și o liniște misterioasă, plină de așteptări s-a lăsat peste piață. Mussolini, îmbrăcat în uniformă miliției fasciste, cu capul descoperit, s-a adresat mulțimii. A încheiat, așa cum proceda adesea, cu refrenul său, marcă distinctivă, întrebând:

– A cui este Italia?

– A noastră, au răspuns miile de voci la unison.

De două, trei ori l-a făcut mulțimea pe Mussolini să se întoarcă din birou în balcon, cu mâna ridicată pentru salutul roman, oferind un gen de binecuvântare. În cele din urmă, istoviți emoțional, dar debordând de energie și de mândrie, fasciștii, vârstnici și tineri deopotrivă au pornit către case. Italienii aveau să repete la nesfârșit același ritual în întreaga țară în decursul lunilor și anilor care au urmat.⁴²

Clerul catolic a jucat un rol crucial conferindu-i Ducei un aer religios, promovând un amestec amețitor de ritual fascist și catolic. Preoții erau parte integrantă a organizațiilor fasciste de tineret, cu cei 2 500 de capelani care slujeau peste patru milioane de copii cărora le aparțineau. Pentru controlul muncii capelanilor era numit un episcop devotat întru totul tineretului fascist. Aceștia se asigurau că italienii din viitor aveau să înțeleagă credința lor față de Biserica catolică și loialitatea lor față de Mussolini și față de fascism, ca fiind două fețe ale aceleiași monede.⁴³

În octombrie 1933, în timpul uneia dintre astfel de instanțe, 152 de preoți servind de capelani în miliția fascistă s-au adunat la palatul Venezia. În prezența eroului lor, ei i-au adus un tribut muzical pe care îl pregătiseră special pentru el. Se intitula „Aclamație Ducei”.

Salutare ție, neîmblânzit Duce,
 Salvatorul pământului nostru.
 În pace și în război,
 Suntem gata să-ți urmăim semnalele.
 Inspirație și forță, călăuză și lumină,
 Le ești lider noilor eroi ai Italiei
 Duce pentru noi, Duce pentru noi!⁴⁴

Ritualurile fasciste importante începeau în mod caracteristic cu o liturghie de dimineață celebrată de către un preot, dacă avea loc într-un târg sau sat, și de un episcop, dacă avea loc în oraș, urmată de o paradă și un miting și citirea unui mesaj din partea Ducei. Bisericele și catedralele au jucat un rol important susținând aceste ritualuri și conferindu-le o putere emoțională sporită. Pentru aniversarea din 1933 a Marșului asupra Romei, chipul lui Mussolini a fost proiectat pe timpul serii sub forma unei imagini

care ajungea până la jumătatea Domului din Milano, chipul spectral al Ducelui înălțându-se deasupra mulțimii. „Papa, observa istoricul european Piers Brendon, dădea impresia că Biserica catolică din Italia era însuși Partidul Fascist în rugăciune și sugera că supușii, asemenea închinătorilor la soare, și-ar face cel mai bine datoria în genunchi.”⁴⁵

Cei câțiva preoți care îndrăzneau să spună ceva, oricât de puțin critic ar fi fost, la adresa regimului fascist erau denunțați de către fasciștii locali autorităților. Multe astfel de plângeri se rezolvau la nivel local, căci episcopii își disciplinau preoții neascultători. Dar atunci când un episcop se împotriva, chestiunea se muta la Roma. Printre îndatoririle ambasadorului pe lângă Sfântul Scaun era și aceea de a determina Vaticanul să ia măsuri atunci când se primeau astfel de rapoarte. Într-un caz tipic, din noiembrie 1932, când Vaticanul a primit o plângere despre un preot paroh din dieceza Cremona, i s-a cerut episcopului local să întreprindă cercetări. Atunci când acesta a încercat să minimalizeze ofensa, monseniorul Pizzardo l-a informat că răspunsul era inadecvat. Episcopul trebuia să-l oblige pe preot să „țină un discurs în sens contrar celui pe care îl ținușe pe 4 noiembrie și care nu lăsase o bună impresie” cu proxima ocazie.⁴⁶

Câteva luni mai târziu, papa a decis să acționeze în ceea ce privea plângerile potrivit cărora Giovanni Montini, capelanul organizației Universității Acțiunea Catolică, era antifascist. El l-a concediat din funcția pe care o ocupa. Supărat, Montini, al cărui tată fusese deputat al Partidului Popular în parlament, și-a îndreptat mânia nu înspre suveranul pontif, ci către Pizzardo, care îi comunicase decizia papei. Pizzardo, s-a plâns Montini, l-a concediat fără „un cuvânt de mângâiere, de stimă, de laudă”. Câțiva ani mai târziu, papa, având o părere mult mai proastă despre Mussolini, avea să-l reabiliteze pe Montini. Devierea nu a avut ca rezultat ruinarea carierei lui Montini, căci trei decenii mai târziu el avea să acceadă pe tronul Sfântului Petru, luându-și numele de papa Paul al VI-lea.⁴⁷

În 1932, Mussolini a anunțat că strângerea mâinii – un obicei „burghez” – trebuia înlocuit cu mult mai virilul salut roman. El nu numai că le-a cerut profesorilor universitari să depună jurământul fascist de loialitate, dar a insistat ca ei să poarte cămăși negre în ziua absolvirii. Până la sfârșitul anului 1934, toți profesorii de la școlile

elementare au fost obligați să poarte cămăși negre și uniforma de partid ori de câte ori se aflau în școală.⁴⁸

Mai devreme în acel an, a avut loc un alt plebiscit. Săptămânalul diecezei din Torino își exprimase același sentiment pe care catolicii din întreaga țară îl auzeau de la preoții și episcopii lor: „Catolici din Torino! La urne pentru a vă da acordul guvernului lui Benito Mussolini... Antifascismul a luat sfârșit“.⁴⁹ Au fost ultimele alegeri pe care s-a deranjat Mussolini să le mai țină. Zece milioane de italieni au votat pentru, în timp ce numai cincisprezece mii au votat contra.⁵⁰

CAPITOLUL 14

Dușmanul protestant și evreii

În dimineața zilei de 11 februarie 1932, cea de-a treia aniversare a Acordurilor laterane, o caravană de patru limuzine negre își croia drumul spre Vatican, însoțită de carabinieri îmbrăcați festiv, călare pe cai. Salutate la intrarea în Cetatea Vatican de către membrii Gărzii Elvețiene, mașinile au pătruns în curtea Sfântului Damasus. Acolo trebuiau să se întâlnească cu jandarmii pontificali, care duceau un drapel papal, și cu un contingent de soldați din Garda Palatină de onoare, cu gulerele lor plisate din dantelă, cu micile spade curbate și cu halebardele strălucitoare prinse cu curele în lateral. Mussolini a apărut, îmbrăcat în uniforma sa diplomatică în coadă de rândunică. Desene bogat ornamentate, cu fir de aur, îi acopereau mânecile, iar pantalonii aveau vipuști de aur. Își ținea pălăria împodobită cu pene în mână și la brâu avea prinsă spada de ceremonie.¹

Presa speculase în legătură cu această vizită luni în șir. În luna septembrie a anului precedent, la numai trei zile după ce Mussolini și Tacchi Venturi au semnat pactul privind încheierea bătăliei pentru Acțiunea Catolică, prima pagină a ziarului *The New York Times* titra: „Săptămâna aceasta Mussolini îi va face o vizită papei”.² Un torent de articole de ziar și rapoarte ale diplomaților relatau că îndelung așteptata vizită a Duceului la papă urma să aibă loc în curând, dar totuși fiecare dată prezisa trecea fără ca întâlnirea să fi avut loc.³ În cele din urmă, Mussolini a stabilit ca vizita să aibă loc în luna februarie.⁴

În ceea ce privește pregătirile, Pius al XI-lea i-a acordat dictatorului onoruri papale speciale. Într-o dimineață de ianuarie, Borgongini a sosit la palatul Venezia pentru prezentare. Un Duce care radia,

îmbrăcat formal în redingotă, l-a întâmpinat mândru. Nunțul i-a prezentat o brevă papală*. Mussolini a citit pergamentul cu atenție.

– Sunt unul dintre puținii italieni care poate citi și înțelege latina! s-a lăudat el.

Papa i-a acordat dictatorului Colanul Miliției de Aur, un colan minunat cu o cruce din aur. Fostul agitator anticleric era acum cavaler al curții papale.⁵ La sosirea lui la întâlnirea cu papa, crucea papală îi atârna pe piept.

În ziua istoricei întâlniri, Mussolini a sosit cu douăsprezece minute mai devreme și, jenant, monseniorul Pizzardo, însărcinat cu primirea sa, nu era de găsit nicăieri. Gărzile papale nu au știut ce altceva să facă, exceptând să rămână în poziția de dreptși și să salute. Lângă ușă stătea sora mai mare a papei, căreia i se acordase onoarea de a fi printre cei care urmau să asiste la sosirea Ducei. În cele din urmă, Pizzardo a coborât în mare grabă scările, întârzierea datorându-se faptului că fusese reținut de către papă în bibliotecă pentru a-i da instrucțiuni de ultim moment. Însoțit de câțiva jandarmi, membri ai Gărzii Elvețiene și șambelani papali, au urcat împreună scările.

În timp ce Mussolini își croia drum pe scara largă, spiralată, în Sala Clementină, prin care tocmai era pe punctul de a trece, se desfășura o scenă tensionată. Treimea superioară a pereților înalți și tavanul sălii împodobite erau acoperite cu fresce renaștentiste. O friză care înfățișa virtuțile cardinale pe un perete era opusă celei care le înfățișa pe cele teologice. Fresca lui Alberti, „Apoteoza Sfântului Clement“, împodobește tavanul. Partea inferioară a pereților, precum și podeaua încăperii mari, dreptunghiulare, erau acoperite cu mozaic colorat. Cei douăzeci de oameni care fuseseră invitați să asiste la istorica sosire a Ducei păreau pierduți în grandoarea sălii. Însă atunci când monseniorul Caccia Dominioni, maestrul de ceremonii și însărcinat să-l însoțească pe Mussolini în biblioteca papei, a intrat în sală pentru a-l saluta pe Duce, a fost luat prin surprindere. Acolo, printre bărbații îmbrăcați formal se afla o femeie, o ziaristă străină. Așa ceva era de neconceput. Niciunei femei nu îi era îngăduit să fie prezentă la o asemenea ocazie. Mussolini se afla deja la jumătatea distanței.

* Scrisoare utilizată de către papi în corespondența particulară sau chiar secretă, mai puțin solemnă decât bula papală (n.tr.)

Mussolini întâmpinat de monseniorul Pizzardo
la sosirea la Vatican pentru întrevederea cu papa, 11 februarie 1932

– Signorina, a pledat Caccia, vă implor să plecați imediat.

De jenă, blonda s-a înroșit la față. Dar nu și-a pierdut cumpătul.

– Sunt perfect îndreptățită să mă aflu aici, monseniore, i-a răspuns ea.

– Eu decid cine are dreptul, i-a spus el. Nu aveți niciun drept să vă aflați aici. Eu acționez în conformitate cu ordinele Sfântului Părinte.

Drept reproș, femeia i-a fluturat în față invitația, în timp ce Caccia, auzind grupul lui Mussolini urcând treptele, a devenit frenetic.

– Signorina, nu vreau să fiu nevoit să adopt nimic altceva decât cuvinte politicoase.

A aruncat o privire spre o pereche de jandarmi impozanți care stăteau în apropiere.

– Dar dacă nu plecați imediat, mă văd nevoit să acționez.

Înfuriată și umilită, femeia a renunțat. Un prelat a condus-o spre o ieșire din spate. Exact în acel moment a intrat Mussolini, iar Caccia l-a întâmpinat cu efuziune. Garda Elvețiană i-a prezentat armele, cu spadele ridicate sus.

Caccia l-a condus pe prim-ministru printr-o serie de săli imense, în fiecare aflându-se câte un contingent de trupe papale, gărzi nobile și înalți oficiali ai Bisericii. În cele din urmă, dictatorul a ajuns la Sala Mică a Tronului, de acolo a intrat în biblioteca papei, unde Pius îl aștepta.⁶ După cum fusese anterior aranjat la insistențele Ducelui, Mussolini nici nu s-a plecat și nici n-a sărutat inelul papei, obiceiuri practice în mod obișnuit de un șef de guvern catolic. Papa nu avea să permită să se facă niciun fel de fotografii, însă un artist fotograf de la un săptămânal popular a imortalizat scena pentru public. Aceasta îl înfățișa pe papă, îmbrăcat în roba albă, cu boneta papală albă pe cap și încălțat cu pantofi roșii, stând într-unul din fotoliile roșii, bogat ornamentate, aflate în fața biroului, cu fața spre Mussolini, care stătea așezat, îmbrăcat cu redingota sa diplomatică, brodată și cu pantalonii cu vipuști aurii și cu crucea papei la gât.⁷

Întâlnirea istorică a generat reportaje în presa de pe tot mapamondul. „Papa și Ducele își dau mâna într-un pact de prietenie“ titra *Chicago Daily Tribune* pe prima pagină. Tot pe prima pagină *The New York Times* consemna: „Papa și Mussolini dau dovadă de sentimente calde în timpul întâlnirii de la Vatican“.⁸ Cea mai bună descriere pe care o avem cu privire la întâlnirea lor – singura ocazie când cei doi bărbați aveau să se întâlnească vreodată – vine din partea lui Mussolini, care a scris, de mână, o relatare pentru a i-o trimite regelui.

Papa l-a invitat să ia loc, întrebându-l cum se simțea fiica sa, Edda, la Shanghai, acolo unde soțul ei se afla în misiunea sa de consul al Italiei.

După un minimum de astfel de politețuri, Pius a abordat subiectul pe care îl considera a fi cel mai presant. Prozelitismul protestant, i-a spus el unui Mussolini surprins – care nu se aștepta ca acesta să fie subiectul numărul unu pe agenda papei pentru respectiva întâlnire – „face progrese în aproape toate diecezele Italiei, după cum se arată într-un studiu pe care l-am solicitat episcopilor. Protestanții devin din ce în ce mai îndrăzneți și vorbesc despre «misiunile» pe care vor să le organizeze în Italia“. Papa s-a plâns că protestanții profitau de limbajul nefericit al Concordatului. Acesta făcea referire la religiile noncatolice ca la „culte admise“, o sintagmă față de care el se opusese. Papa voia, în schimb, ca acestea să fie descrise ca „tolerate“.

Mussolini și papa, în biblioteca papei,
11 februarie 1932

Mussolini a arătat că în Italia trăiau numai 135 000 de protestanți, 37 000 dintre ei fiind străini, doar o mică parte printre cele 42 de milioane de catolici.

Papa a admis că protestanții erau puțini, dar a argumentat că, fără doar și poate, amenințarea era majoră. I-a înmănat Ducelui un raport foarte lung asupra chestiunii. În următorii ani avea să-l bombardeze pe dictator cu solicitări referitoare la menținerea protestanților sub control.

Apoi conversația s-a îndreptat către recentul conflict cu privire la Acțiunea Catolică. Aici, relatarea lui Mussolini despre cuvintele

papei trebuie tratată cu precauție. După ce și-a exprimat plăcerea pentru că disputa fusese rezolvată pe cale amiabilă, conform Ducei, papa a adăugat: „Nu văd în complexe doctrine fasciste, care tind să afirme principiile ordinii, autorității și disciplinei, nimic care să fie contrar învățăturilor catolice“.

Papa a adăugat că putea înțelege principiul „fascismului totalitar“, însă acesta se putea referi numai la domeniul material. Mai existau și nevoi spirituale, a spus el, și pentru acestea era necesar „totalitarismul catolic“.

– Sunt de acord cu părerea Sfântului Părinte, a comentat Mussolini. Statul și Biserica operează pe două „planuri“ diferite și prin urmare, odată ce sferile lor de reciprocitate sunt delimitate, acestea pot conlucra.

În cele din urmă, papa și-a exprimat tristețea cu privire la ceea ce se petrecea în Rusia, unde, a spus el, bolșevicii erau hotărâți să distrugă creștinismul.

– În plus față de aceasta, a spus Pius, mai există și ura anticreștină a iudaismului.

Pe când era nunțiu în Polonia, și-a amintit el:

– Am văzut asta la toate regimentele bolșevice ai căror comisari civili erau evrei.

Papa compara acea situație cu cea a evreilor din Italia, pe care îi vedea ca pe o excepție. Afectuos, i-a spus Ducei despre un evreu din Milano care făcuse un dar important Bisericii și despre ajutorul dat de rabinul din Milano la descifrarea „anumitor nuanțe ale limbii ebraice“.

La sfârșitul întrevederii, suveranul pontif i-a oferit Ducei încă trei medalii papale.⁹ Mussolini și-a croit apoi drum spre biroul secretarului de stat, unde a petrecut douăzeci de minute alături de cardinalul Pacelli înainte de a fi escortat în Bazilica Sfântul Petru, unde a îngenuncheat în fața altarului Madonei. Când fotoreporterii au încercat să-i facă fotografii Ducei care se ruga, el s-a ridicat intempestiv și i-a gonit.

– Nu, nu. Când cineva se roagă, le-a spus dictatorul, acea persoană nu trebuie să fie fotografiată.¹⁰

Nimeni nu avea să-l fotografieze vreodată pe dictator în genunchi.

Mussolini la Vatican după întâlnirea cu papa,
11 februarie 1932

Mussolini a ajuns acasă, aflându-se încă într-o stare de spirit exuberantă. Nerăbdători să audă detaliile vizitei, copiii s-au adunat în jurul său. Rachele, mai puțin impresionată, i-a întrerupt strălucitoarea relatare întrebându-l:

– I-ai sărutat și picioarele?

Cu aceasta, narațiunea sa a ajuns la un final care își pierduse din importanță.¹¹

Următoarea lună, într-o orgie de deferență, Mussolini și regele și-au acordat reciproc onoruri. I-au conferit cardinalului Pacelli Ordinul Suprem al Annunziatei – cea mai înaltă decorație a Italiei,

făcându-l „văr“ al regelui – și le-au acordat Marea Cruce a Sfântilor Moriss și Lazzar celor doi subsecretari de stat, monseniorilor Pizzardo și Ottaviani. Însă ceea ce a captat cel mai tare atenția clerului a fost onorul acordat cuiva care nu deținea nicio poziție oficială la Vatican. Este vorba de părintele Pietro Vecchi care a primit Marea Cruce.¹²

Papa se obișnuise acum cu ideea unei perioade de colaborare cu dictatorul italian. El i-a explicat atitudinea sa episcopului de Nisa, care, întâmplător, se afla la Roma. Grație lui Mussolini, i-a spus papa, Biserica catolică ocupa încă o dată o asemenea poziție puternică în Italia. Amintindu-i-se de către episcop recentul episod „contondent“ al bătăliei pentru Acțiunea Catolică, papa a dat vina pe anticlericii din jurul lui Mussolini.

– Încă îl văd, i-a spus papa, stând exact în locul în care stați dumneavoastră, spunându-mi: „Recunosc că am comis unele greșeli, dar am fost nevoit să mă lupt cu întreaga mea echipă“.¹³

În același an papa a sărbătorit cea de-a șaptezeci și cincea aniversare a sa, atrăgând o revărsare de admirație în presa mondială. Într-un articol foarte lung, *New York Times Magazine* făcea mare caz de „surprinzătoarea descoperire“ potrivit căreia în spatele „tăcu-tei culturi a prefectului Bibliotecii de la Vatican existau trăsăturile unui conducător de oameni înnașcut“. Pius al XI-lea încă avea pasul viguros al unui bărbat tânăr, scria autorul, și își petrecea, în mod virtual, toate orele de veghe muncind.¹⁴

Cu certitudine, papa avea un program epuizant. În perioada Anului Sfânt 1933–1934, două milioane de pelerini aveau să vină la Roma și el avea să se întâlnească cu mulți dintre ei, ținând discursuri fără număr și celebrând nenumărate liturghii. Marcând a o mie nouă sutea aniversare a crucificării, Anul Sfânt mergea din Paști în Paști.¹⁵

Pius al XI-lea nu era un bun orator. În timpul audiențelor publice, el făcea observații din mers. Acestea erau livrate într-un *staccato* lent, în timp ce se oprea în mod constant pentru a lua în considerare un nou gând. Adesea vorbea despre „Casa tatălui“ sau despre „Tatăl nostru, al credincioșilor“. Alteori profita de ziua unui sfânt sau se

folosea de unele caracteristici – naționale sau ocupaționale – ale grupului de vizitatori pentru a-și elabora tema. Date fiind lungimea discursurilor papei, mărimea mulțimilor pe care le atrăgea și adesea căldura înăbușitoare, era departe de a fi ceva neobișnuit ca să leșine cineva din public înainte ca el să termine. Cu toate că avea o bine-meritată reputație pentru prolixitate, în timpul postului din 1934, papa totuși a predicat unui grup de preoți despre virtutea de a ține predici scurte. El a vorbit timp de patruzeci și cinci de minute pentru a-și demonstra punctul de vedere.¹⁶

Cardinalii din Curie și alți prelați de la Vatican au continuat să trăiască temându-se de el. Papa, observa arhiepiscopul de Paris, nu voia să recunoască niciodată că el greșise și avea obiceiul de a rosti fraze pe care le lua drept adevăruri de necontestat. Gaetano Bisleti, venerabilul cardinal care pusese tiara pe capul lui Ratti atunci când acesta fusese încoronat în 1922, s-a pregătit pentru mersul în audiență ducându-se la capela sa preferată din Vatican, lăsându-se în genunchi pe podeaua din marmură și rugându-se ca papa să nu-i găsească, în cele din urmă, nicio vină în ceea ce avea să-i spună. Monseniorul Alberto Mella, care, după numirea lui Caccia în postul de cardinal, devenise maestru de ceremonii, s-a rugat la toți sfinții din rai înainte de a intra în biroul papei, sperând că acesta nu avea să-l găsească necorespunzător. Un număr de cardinali, temându-se să se apropie de papă ei înșiși, au lăsat totul în seama lui Pacelli, sperând că acesta va putea să-și folosească abilitățile diplomatice pentru a-l face pe Pius al XI-lea să procedeze așa cum voiau ei fără să riște să-și atragă mânia lui întâlnindu-se cu el în persoană.¹⁷

Și totuși, când avea de-a face cu mireni, papa cunoștea valoarea unui cuvânt blând. Atunci când se afla în prezența papei în palatul apostolic, vizitatorul își îndoaia genunchii de trei ori. Și noncatolicii trebuiau să se plece, dar, cu toate acestea, unora nu le era la îndemână. Într-o zi, un grup de protestanți l-a vizitat pe papă. Cu toții au căzut în genunchi, cu excepția unui singur bărbat, vizibil stingherit, care a rămas sfidător – chiar dacă puțin șovăitor – în picioare. Însoțitorii papei au devenit încordați, schimbând priviri pe furie pentru a vedea cine avea să preia problema. Dar, în timp ce ei nu știau ce să facă, papa s-a dus către cel care rămăsese în picioare și l-a întrebat:

– Nu vrei să primești binecuvântarea unui om simplu?

Aceasta a fost prea mult pentru recalitrantul protestant și acesta s-a lăsat și el într-un genunchi.¹⁸

În buna tradiție a monarhilor europeni, papa păstra săculeți cu bani în sertarele din bibliotecă pentru a-i cheltui cu petiționarii care îi meritau. Domenico Tardini, subsecretarul lui Pizzardo la Oficiul Afacerilor Eclesiastice Extraordinare, era însărcinat cu coordonarea ajutorului pentru săracii din Rusia. Așa după cum adeseori se găsea el însuși în postura de a solicita fonduri, era foarte sensibil față de stările de spirit ale papei. „La 9 cu papa, o altă oră de audiențe“, Tardini, un prelat roman, scund, cu o față pătrată și cu un păr lănos, negru și des, scria în jurnalul său la data de 9 aprilie 1934. „Și azi este într-o excelentă stare de spirit: infailibilul termometru măsurat după mărimea donațiilor sale.“ În timp ce Tardini își detalia cererile, papa, a cărui atenție era abătută, rearanja întruna monedele de aur pe care le scosese din sertare, sortându-le pe birou, după mărime, în fișicuri ordonate. Când se afla în toane bune, papa care nu era renumit pentru umorul său, putea să demonstreze că și el era capabil de o remarcă plină de spirit. Pe la începutul aceluiași an îl convocase de urgență pe ambasadorul francez pentru a discuta ceva ce îl preocupa. Când ambasadorul a sosit, scuzându-se pentru faptul că nu era îmbrăcat în costumul de ceremonie pe care îl purta mereu în timpul întrevederilor papale, papa i-a zâmbit.

– Da, știu, i-a spus papa. De obicei vii în ediție de lux legată în piele. Azi ai venit în ediție broșată.¹⁹

Alteori papa era mai iritabil. „Azi, nota Tardini pe 5 octombrie, papa e mai pregătit ca oricând să contrazică și să se opună. Totul depinde de starea sa de spirit, de anumite experiențe dureroase din trecut, de... digestia sa proastă, ce știu eu. Dar ceea ce este cert e faptul că papa e mereu gata să fie suspicios și să facă exact opusul a ceea ce îi sugerează cineva să facă.“ Tardini, care îl cunoștea foarte bine, a venit cu o soluție. Când papa era prost dispus, puteai fi sigur că va respinge orice solicitare. În asemenea zile, Tardini îi propunea inversul a ceea ce dorea și putea fi sigur că avea să reușească sau cel puțin așa pretindea el. „Asta e exact ceea ce am făcut azi, scria el în jurnalul său într-una din zile, și cu rezultate excelente.“²⁰

Cu toate că lucra după un orar aspru, papa avea totuși niște mici distracții. Cu iubirea lui pentru ordine, avea grijă să-și țină toate articolele din birou la locurile lor și nu risipea nimic. Păstra până și un

teanc de panglici pe care le scosese de la pachetele pe care le deschisese. Fiu al unui director de fabrică de textile, era încântat de micile proiecte mecanice. Timp de mulți ani, papa a ținut o mică șurubelniță în birou, astfel încât să poată să repare ceasuri. Dacă avea o pată de ulei sau de cerneală pe veșmântul alb, după ce se asigura că nu era văzut de nimeni, se străduia să curețe pata. Printre cele mai atent păzite articole era diapazonul pe care îl păstrase de când era tânăr. Când era singur, uneori îl scotea din sertar și își exersa vocea sa de cântăreț, dorindu-și să nu-și fi pierdut ambitusul.²¹

Acum că nu mai era nevoit să se regăsească în rolul de „prizonier la Vatican“, papa putea să se bucure de o nouă distracție. Pe 10 iulie 1933, a mers pentru prima dată cu mașina, cu transperantele trase, ieșind din Roma și îndreptându-se spre dealurile Alban. Avea ca destinație domeniul papal de la castelul Gandolfo. Aerul proaspăt, răcoros al zonei, vinurile faimoase și frumusețea naturală atrăseseră numeroși romani distinși încă din cele mai vechi timpuri. Domeniul papal nu mai fusese utilizat încă din timpul lui Pius al IX-lea, care îl vizitase ultima dată în 1869. La prima sa vizită, el a inspectat modul în care se desfășurau reparațiile în curs. Începând din anul următor a hotărât să-și petreacă verile acolo, câte două luni în 1934 și 1935 și, ulterior, perioade mai lungi. În fiecare zi pe care și-o petrecea la castelul de vară, asistenții îi aduceau documentele pentru a fi revizuite și ținea audiențe. Însă ritmul de lucru era mult redus. Mergând în plimbări lungi prin vastele grădini, papa putea să privească lacul aflat la o sută de metri dedesubt, format într-un crater al unui vulcan stins. Îi făcea mare plăcere să respire aerul proaspăt și să se simtă mai aproape de natură, amintindu-și astfel despre viața pe care o lăsase în urma sa.²²

Mussolini nu ar fi trebuit să fie surprins de faptul că Pius voia să-l treacă pe listă pentru ajutorul dat în lupta contra amenințării protestante. Ani la rând, papa avertizase că protestanții din Italia reprezentau o amenințare nu numai la adresa Bisericii catolice, ci și a fascismului.²³ În 1930, papa fusese nemulțumit de noile instrucțiuni pe care guvernul le publicase ca rezultat al Concordatului. Acestea specificau modul în care trebuiau tratate religiile noncatolice.

„I-am spus șefului guvernului, își amintea nunțiul care i-a adus lui Mussolini plângerea papei, că dorința de a pune pe picior de egalitate religia catolică cu religiile protestante, ce sunt paraziții care trăiesc vătămând religia adevărată, nu era numai injustă, ci și ofensatoare pentru noi.”²⁴ În anul următor, papa și-a trimis nunțiul pentru a reînnoi cererile. Propaganda protestantă, i-a spus el lui Mussolini, reprezenta cel mai mare pericol cu care se confrunta țara. Guvernul trebuia să acționeze mai agresiv împotriva acesteia.²⁵

În încercarea de a determina guvernul să-și folosească forțele reprezentative împotriva protestanților, papa căuta argumente care, credea el, aveau să prezinte interes pentru Mussolini. Niciunul nu părea mai promițător decât asertiunea că loialitatea față de Biserica catolică și față de regimul fascist erau unul și același lucru. Protestantismul, insista papa, era antiitalian, o forță străină care reprezenta un pericol la fel de mare pentru Mussolini ca și pentru Biserică.

Membrii Acțiunii Catolice erau permanent în căutare de semne ale activității protestante. Într-un caz tipic, șefii Acțiunii Catolice dintr-un oraș central italian i-au scris într-o zi de mai 1931 lui Mussolini, denunțând un bărbat care distribuia acolo literatură protestantă. Ei îi cereau Ducei să garanteze că „propaganda protestantă avea să fie interzisă sub orice formă”.²⁶

În ceea ce-l privea, Mussolini era departe de a fi nerăbdător să-i răspundă nesfârșitelor cereri ale papei de a pune capăt întrunirilor protestante și de a le confisca literatura. În noiembrie 1932, atunci când papa și-a trimis încă o dată nunțiul pentru a cere acțiune, Ducele a încercat să-l întrerupă.

– E mai bine să nu exagerăm, a replicat impacientat dictatorul.

Campania făcea o impresie proastă asupra liderilor din țările protestante, a adăugat el. Aceștia erau ofensați de istericele perorații antiprotestante ale ziarului Vaticanului.²⁷

Câteva luni mai târziu, de nedomolit, papa a repetat convingerea că protestanții italieni erau „cea mai mare cruce” pe care trebuia el s-o ducă. Auzind aceasta de la nunțiul său, Mussolini a arătat din nou cât de puțini erau protestanții din Italia. Din nou, acest lucru nu l-a impresionat deloc pe papă.²⁸

În timp ce nunțiul era principalul emisar al papei în aceste demersuri, Tacchi Venturi își avea și el rolul său. Iezuitul avea să

petreacă ani buni încercând să-l convingă pe Mussolini că o conspirație vastă, malefică, condusă de protestanți și evrei opera având ca țel, în egală măsură, pe dictatorul fascist și Biserica catolică.²⁹ El se bizaia pe propria rețea de informatori care îl țineau la curent cu cele mai noi informații despre oculta conspirație. În iunie 1933, el i-a trimis cardinalului Pacelli o copie a unui astfel de raport.

„Cred că prin comunicarea informațiilor anexate nu fac ceva nedorit“, scria Tacchi Venturi pe coperta notei. În legătură cu acuratețea raportului, i-a spus lui Pacelli: „Nu cred că este posibil să mai aveți dubii, căci autorul nu este numai o persoană onestă, ci mai ales se află într-un post bine poziționat pentru a ști despre ce vorbește“.

Informatorul secret al lui Tacchi Venturi începea prin a relata faptul că văzuse recent o circulară a Ministerului Afacerilor Interne transmisă către toți prefecții din Italia, prin care li se cerea să fie cu ochii în patru la orice activități politice desfășurate de preoți. Acest lucru părea ciudat, era el de părere, căci „întreaga lume știe cu cât entuziasm întregul cler, toate asociațiile catolice italiene, toți catolicii italieni îi iubesc pe Duce și regimul acestuia“.

Nu exista decât o explicație a motivelor pentru care guvernul și-ar fi risipit resursele pentru asemenea supraveghere: se întâmpla deoarece „la centrul guvernului, adică în ministere, există înalți oficiali birocrați care fie că sunt evrei, fie masoni care doresc ca prefecții să creadă că întreg clerul și catolicii ar trebui să fie considerați... dușmani!“.³⁰ În timp ce autoritățile își pierdeau vremea investigând preoțimea, acestea nu cercetau „activitățile formidabile, clandestine, subversive ale evreilor, masonilor și ale protestanților care, deghizați în admiratori ai fascismului, au devenit, practic, lorzii feudali ai Italiei, așa cum nu au fost niciodată în trecut“. Mussolini trebuia avertizat.³¹

*
* *
*

Acuzația conform căreia evreii erau forța malefică din spatele unei conspirații mondiale îndreptate împotriva creștinătății și a civilizației europene fusese auzită cu mult timp înainte la Vatican, iezuiții de la *La Civiltà cattolica* fiind printre cei mai avizi partizani ai ideii.

Un articol dedicat, intitulat „Revoluția mondială și evreii“, apăruse la sfârșitul lui octombrie 1922 în ziarul supervizat de Vatican, în timp ce fasciștii mărsăluiau spre Roma. Acesta descria o lume în haos, cu greve ale muncitorilor și cu tulburări orchestrate de forțele secrete al căror scop era revoluția comunistă. Masele credule care luau parte la revoltă erau formate din naivi mânați de o forță ocultă, una care indica faptul că proveneau din „ghetou“.

Viitorul lumii, avertiza articolul, avea să fie stabilit de bătălia care se ducea atunci în Rusia. Liderii domniei bolșevice a terorii nu erau „rușii indigeni“, ci mai degrabă „intrușii evrei“ care, cu viclenie, își mascau adevărata identitate sub pseudonime slave. O listă de 545 de înalți oficiali ai regimului bolșevic dezvăluia, după cum pretindea autorul, că adevărații ruși nu erau mai mulți de 30. „Cei de rasă evreiască sunt în număr de 447, restul fiind un talmeș-balmeș de alte naționalități. Pe scurt, cu toate că evreii reprezentau mai puțin de cinci procente din populația Rusiei, „această minoritate azi a invadat toate căile puterii și și-a impus dictatura asupra națiunii“.³²

Semnificația articolului din 1922 este majoră, căci argumentul avea să devină unul dintre principiile de bază utilizate de către naziști pentru pentru justificarea campaniei antisemite. Preluat de publicațiile Bisericii din întreaga Italie și de dincolo de granițele acesteia, mitul că liderii revoluționari ruși erau, în mod virtual, cu toții evrei – și nu „ruși adevărați“ – a devenit una dintre cele mai importante expuneri raționale pentru acțiunile guvernamentale împotriva evreilor din Europa³³.

În următorul număr, primul care a apărut după venirea lui Mussolini la putere, ziarul iezuit prelua știri din Austria grupate sub titlul: „Socialismul iudeo-masonic tiranizează Austria“. Aici era adăugat un alt element crucial la ceea ce avea să fie teoria conspirației de care în următorii ani au încercat să-l convingă pe Mussolini nu numai ziarul, ci și Tacchi Venturi și ceilalți emisari ai Vaticanului. După Marele Război, relatea ziarul, a nouăsprezecea lojă masonică din Viena formase Marea Lojă. „Toți înalții funcționari ai acesteia, fără excepție, erau evrei.“ Scopul lor era să conducă lumea, „sub dominația masonilor, ei înșiși sub puterea evreilor“. Dacă evreii din Viena făceau cum voiau ei, avertiza ziarul, „Viena nu va mai fi nimic altceva decât un oraș evreiesc, casele și averile vor fi toate ale lor, evreii vor fi conducătorii și lorzii, iar creștinii vor fi servitorii lor“.

Austria, concluziona *La Civiltà cattolica*, „va fi indiscutabil supusul, persoana care plătește tributul și sclavul evreilor, aceasta este pe scurt ideea călăuzitoare a liderilor noștri socialiști, iudeo-masoni“.³⁴

Această credință într-o conspirație mondială a evreilor, masonilor³⁵ și protestanților nu era una pe care să o fi împărtășit și Mussolini pe atunci, dar în următorii ani, emisarul iezuit al papei avea să facă uz de toată puterea sa de convingere pentru a-l face să vadă lumea în acești termeni.

În Romagna, regiunea natală a lui Mussolini, situată în Italia central-nordică, revista oficială a Acțiunii Catolice, *La Risveglio*, publica în 1925 o serie de articole avertizând asupra pericolului iudeu. Evreii și masonii, înștiința ziarul, controlează în secret finanțele mondiale și „vor să absoarbă cu lăcomie satanică toată energia din spiritul creștin“. Până când creștinii nu se vor răzvrăti împotriva acestor agenți ai lui Satan, ei aveau să fie exploatați în continuare. Într-un alt articol, cel mai probabil copiat după cel apărut în *La Civiltà cattolica* în 1922, jurnalul Acțiunii Catolice îi blama pe evrei pentru revoluție și pentru comunism. „Evreii, pune ziarul în gardă, adoratori ai aurului, visează să zdrobească spiritul neîmblânzit al lui Cristos.“ Îmbrățișând acuzația medievală a crimei rituale, publicația Acțiunii Catolice îi eticheta pe evrei drept „sugători nesătui de sânge creștin“.³⁶ O serie de articole în decursul anilor repetau această învinuire falsă potrivit căreia marea majoritate a „comisarilor“ guvernului rus erau evrei, descriși ca o „rasă“ parazită, al cărei obiectiv era să-i tortureze pe creștini și să-i transforme în sclavii lor.³⁷

Timp de decenii, Vaticanul îi demonizase pe cei văzuți ca beneficiari ai mult abuzatului Iluminism: liberali, masoni, evrei și protestanți. Toți erau percepuți ca făcând lucrarea diavolului, căutând să submineze credința poporului într-o singură religie adevărată. De la un capăt la celălalt al țării, presa catolică întărea această teamă.³⁸ Pius al XI-lea împărtășea în mare măsură această viziune asupra lumii. În enciclica din 1928, *Mortalium animos*, el interzicea catolicilor să facă parte din grupări care încurajau dialogul interconfesional.

O decizie a Sfântului Oficiu al Inchiziției din martie 1928 – oficiu condus de papă – a învederat modul în care Pius considera că ar fi trebuit tratați evreii. Aceasta ordona disoluția organizației catolice internaționale numită „Prietenii Israelului“. Printre membrii

acesteia se numărau nu numai câteva mii de preoți, ci și 278 de episcopi și 19 cardinali.

Inițiată cu doi ani înainte, gruparea își urma scopul acceptat al Bisericii de a căuta să-i convertească pe evrei. Curând, liderii acesteia au încălcat granița a ceea ce Vaticanul considera a fi acceptabil. Pentru a-i convinge pe evrei să se convertească, liderii organizației considerau că era important să-i trateze cu respect. Ei criticau atât învățăturile tradiționale ale Bisericii potrivit cărora evreii erau uci-gași de creștini, blestemați de Dumnezeu, cât și credința populară conform căreia evreilor li se poruncise să bea sânge de copii creștini ca parte a ritualului lor de Paști.

Cardinalul Merry del Val, fost secretar de stat și secretar al Sfântului Oficiu al Inchiziției, conducea atacul Vaticanului. El și-a exprimat indignarea față de solicitarea ca sintagma „evrei perfizi” să fie eliminată din rugăciunile din Vinerea Mare. În februarie 1928, el a transmis o notificare ofițerilor ordinului conform căreia organizația putea continua numai dacă își limita activitățile la rugăciuni pentru convertirea evreilor. El i-a avertizat că deveniseră proștii evreilor. Acest lucru făcea parte din complotul malefic de a „penetra pretutindeni în societatea modernă” în încercarea de a „reconstitui domnia Israelului în opoziție cu Cristos și Biserica Sa”. La începutul lui martie, întâlnindu-se cu papa, Merry del Val a descoperit că Pius îi împărtășea părerea conform căreia în spatele „Prietenilor Israelului” se găsea mâna și inspirația evreilor înșiși.³⁹

Deși papa era de acord că trebuia acționat, el era îngrijorat că interzicerea unei organizații a Bisericii numite „Prietenii Israelului” l-ar putea expune acuzațiilor de antisemitism. El a insistat ca un pasaj să fie adăugat decretului care statua faptul că Biserica se opunea antisemitismului.⁴⁰ Însă el voia să fie sigur că nu plana nicio incertitudine printre credincioși în legătură cu ceea ce însemna ordinul Sfântului Oficiu. El i-a cerut lui Enrico Rosa, consilierul său apropiat și fost șef al ziarului *La Civiltà cattolica*, să explice motivele fundamentale ale acțiunii în paginile ziarului.

Decretul de dizolvare, scria Rosa în articolul rezultat, intitulat „Pericolul iudaic și «Prietenii Israelului»”, condamna antisemitismul „în forma și spiritul său anticreștin”. Dar, adăuga el repede, Biserica trebuia să se protejeze „cu egală diligență de căderea în cealaltă extremă, la fel de periculoasă”.

„În dureroasa luptă împotriva pericolului iudeu“, explica Rosa, *La Civiltà cattolica* „avea întotdeauna grijă să păstreze un echilibru între indulgență și justiție, evitând... și combătând în mod explicit excesele antisemitismului, care au fost acum din nou condamnate“. Dar, adăuga el, catolicii nu puteau să ignore marele pericol pe care îl reprezentau evreii. Încă din secolul al XIX-lea când evreilor li se dăduseră drepturi egale cu creștinii – lucru față de care Biserica se opunea de mult timp – ei deveniseră „îndrăzneți și puternici, făcându-i, sub pretextul egalității, și mai predominanți și chiar și mai privilegiați, mai ales în sfera economică“.

Rosa continua să-i învinuiască pe evrei atât pentru Revoluția Franceză, cât și pentru cea rusească. În fața amenințărilor subversiunii iudaice, avertiza Rosa, guvernele Europei erau inexplicabil de laxe. Ca rezultat, evreii își stabiliseră „hegemonia în multe sectoare ale vieții publice, în special în economie și industrie, precum și în marile finanțe, unde într-adevăr se zice că ar avea puteri dictatoriale. Ei pot dicta legi pentru state și guverne, în politică, precum și în chestiuni financiare, fără teama de a avea vreun rival“. În toată Europa, concluziona el, evreii erau la lucru, „plănuind să-și realizeze hegemonia lor mondială⁴¹“.

*
* *
*

Evreii și protestanții din Italia se simțeau din ce în ce mai marginalizați. Amanta lui Mussolini, Margherita Sarfatti, constituie un bun barometru. Simțind identificarea din ce în ce mai puternică a regimului cu catolicismul, ea a decis să se boteze. Tacchi Venturi în persoană a efectuat ceremonia în 1928. Cei doi copii ai ei au urmat-o curând.⁴²

Prin 1933 presa fascistă începea să preia avertismentele pe care presa catolică le publicase demult, relatând despre o conspirație evreiască îndreptată împotriva Bisericii catolice și a statului fascist. În acel an, un ziar genovez, după obișnuita negare prin care se transmitea că nu avea nimic împotriva evreilor luați individual, proclama necesitatea „de a combate sectarianismul internațional iudeo-sionistic-masonic-bolșevic, care constituia o realitate uriașă și puternică, operând în detrimentul civilizației creștine“.⁴³

Dacă Tacchi Venturi era în mod special fixat asupra pericolului iudeu, papa era mai mult concentrat asupra amenințării reprezentate de răspândirea comunismului.⁴⁴ În primele rapoarte trimise Ministerului francez de Externe în 1932, noul ambasador francez, François Charles-Roux, scria despre „mania” papei de a avertiza în mod constant în legătură cu pericolul comunist. Uimiți de succesul dramatic al naziștilor în recente alegeri din Germania – unde deveniseră cel mai mare partid al națiunii –, francezii erau mult mai dornici să discute despre pericolul reprezentat de către Hitler. Și totuși, Pius al XI-lea insista că amenințarea comunistă, și nu ascensiunea naziștilor, trebuia să constituie principalul motiv de îngrijorare al Franței.⁴⁵

Ulterior în acel an, la scurt timp după ce Franklin Roosevelt a fost ales președinte al Statelor Unite, papa a auzit un zvon potrivit căruia noul președinte ar fi putut oferi recunoaștere diplomatică Uniunii Sovietice. Îngrozit, i-a spus lui Pacelli să-l contacteze pe delegatul apostolic din Washington. Dacă Moscovei i s-ar fi acordat acea recunoaștere, avertizau ei, avea să asigure o intensificare a propagandei comuniste în Statele Unite. Papa considera că acea presiune ar fi fost cel mai bine să vină din partea Bisericii americane, și nu din partea Vaticanului și a sugerat ca arhiepiscopul New Yorkului, cardinalul Hayes, să-l abordeze pe Roosevelt din partea conducerii ierarhice americane.⁴⁶

Între timp, papa continua să facă presiuni asupra guvernului fascist pentru a restricționa și în viitor drepturile protestanților din Italia. Anterior, poliția le permisese protestanților să se întrunească în particular, cel mai adesea în casele lor, interzicându-li-se numai întrunirile publice. Dar, în 1934, ca răspuns la continua presiune din partea papei, guvernul a fost de acord ca întrunirile particulare ale protestanților să fie interzise dacă se încerca atragerea de noi adepți.

Din păcate pentru papă, judecătorii s-au împotrivit noii interdicții. Aceasta intra în conflict, argumentau ei, atât cu Constituția italiană, cât și cu formularea referitoare la „cultele admise” din Concordat. Papa l-a trimis pe nunțiu la Ministerul de Justiție pentru a depune plângere. Ministrul i-a transmis sprijinul său, dar i-a spus că nu prea avea ce face. Din nefericire, i-a explicat el, judecătorii uneori decid cu privire la aceste cazuri în conformitate cu propria conștiință.⁴⁷

În aceeași perioadă, Pius a avut mai mult succes pe alt front. Puține lucruri îi făcuseră mai multă plăcere decât decizia lui Mussolini, la scurt timp după ce acesta venise la putere, de a impune învățământul catolic religios în școala elementară. Odată cu Concordatul, învățământul catolic a fost extins și în școala gimnazială. Dar papa nu a fost mulțumit atunci când a aflat că guvernul plănuia să permită liceelor să aibă un număr suficient de mare de elevi noncatolici cărora să le ofere instrucție în propria religie. Când, în martie 1933, el a descoperit că superintendentul școlilor din Torino era pe cale să-l autorizeze pe rabinul-șef să ofere lecții de religie elevilor de liceu evrei, imediat i-a dat de știre lui Mussolini despre nemulțumirea sa. În mod grăitor, el s-a concentrat nu asupra evreilor, ci asupra protestanților. „Excelența Voastră nu va întârzia să observe gravitatea chestiunii, îi scria cardinalul Pacelli ambasadorului italian la solicitarea papei, odată ce veți reflecta asupra faptului că, dacă acest precedent va fi permis, există pericolul unei solicitări similare din partea protestanților.”⁴⁸

Ca urmare a protestului papei, guvernul a revocat autorizația pentru poziția rabinului din Torino și a reziliat o poziție similară, deja în funcțiune, pentru rabinul din Milano.⁴⁹ Papa i-a comunicat lui Mussolini „marea plăcere” pe care a avut-o la auzul veștilor.⁵⁰

CAPITOLUL 15

Hitler, Mussolini și papa

În biroul lui Mussolini se găsea un bust al lui Napoleon. Adolf Hitler, care a devenit cancelar în ianuarie 1933, păstrase mult timp un bust al lui Benito Mussolini în biroul său.¹ La scurt timp după ceremonia de depunere a jurământului, Hitler i-a trimis lui Mussolini un mesaj. Ducele era modelul său. Fascismul și nazismul aveau multe în comun. Și nutrea dorința ca relațiile dintre cele două țări să devină mai strânse.²

Deși Mussolini a primit pozitiv fluviul de elogii, avea dubii legate de acolitul său. Germania, spunea el, se afla în mâinile a doi oameni: Hitler, care era un „visător“, mai potrivit pentru discursivitatea ardentă decât pentru guvernare, și Göring, „un fost deținut dintr-un azil de lunatici“. Mussolini considera că amândoi sufereau de complexe de inferioritate.³

„Hitler este un agitator de geniu, spunea la acel moment cardinalul Pacelli, dar este prea devreme să ne pronunțăm dacă este și un guvernator.“⁴

Liderii Bisericii germane erau conștienți de mult timp de naționalismul extrem al lui Hitler, pe care îl considerau vecin cu păgânismul.⁵ Și totuși, liderul nazist, conștient de faptul că unul din trei germani era catolic, era nerăbdător să câștige sprijinul Vaticanului. Așa cum Partidul Popular Catolic al Italiei stătea în calea lui Mussolini, Partidul Catolic de Centru al Germaniei stătea în calea lui Hitler. La mai puțin de o lună de la preluarea puterii de către Hitler, ambasadorul german s-a întâlnit cu Pacelli, pe care l-a asigurat că

noul cancelar dorea relații bune cu Sfântul Scaun. La urma urmelor, a subliniat ambasadorul, Hitler era catolic.⁶

Papa avusese îndoielile lui legate de naziști. „La ce te poți aștepta cu hitleriștii la putere?” se întreba Pius al XI-lea în primăvara anterioară.⁷ Și totuși, în câteva săptămâni de la numirea lui Hitler, o speranță părea să se întrevadă. „Este pentru prima dată când o voce reprezentând guvernul s-a ridicat să denunțe bolșevismul în termeni categorici, alăturându-se vocii papei.”

După cum își amintea ambasadorul Charles-Roux, „aceste cuvinte, pronunțate cu voce fermă și cu un gen de cutezanță, mi-au demonstrat cât de mult câștigase cancelarul german în ochii lui Pius al XI-lea prin lansarea unei declarații de război contra comunismului”.⁸ Trimisul Marii Britanii la Vatican nota și el cât de obsedat părea a fi papa de amenințarea comunistă. Era imposibil să înțelegi acțiunile lui Pius, susținea ambasadorul, dacă nu îți dădeai seama de acest aspect.⁹

Surprinzătoarea opinie pozitivă a papei despre Hitler a produs consternare și confuzie în rândul liderilor Bisericii Germaniei. În campania pentru alegerile din martie 1933, episcopii catolici germani denunțaseră unanim nazismul și își oferiseră sprijinul Partidului de Centru. Pe 12 martie, papa l-a întâlnit pe cardinalul Faulhaber, arhiepiscop de München, pentru a-i vorbi despre necesitatea schimbării direcției politice. La întoarcerea în Germania, arhiepiscopul și-a informat colegii: „Să ne gândim la cuvintele Sfântului Părinte, raporta Faulhaber, care, într-un consistoriu, fără a-i menționa numele, s-a referit la Adolf Hitler în fața întregii lumi ca fiind primul om de stat care, după papă, a ridicat vocea împotriva bolșevismului”. Pe 23 martie, Hitler a răspuns declarând că bisericile creștine erau „cei mai importanți factori în conservarea identității naționale”. El pleda pentru protejarea „influenței la care au dreptul confesiunile creștine în școală și educație”. Două zile mai târziu, discutând cu Pacelli, papa și-a exprimat aprecierea față de cuvintele lui Hitler, lăudând „bunele sale intenții”. Până la sfârșitul lunii, episcopii germani anunțaseră că nu se vor mai opune liderului nazist.¹⁰

În luna mai, Charles-Roux remarca din nou părerea favorabilă a papei despre Hitler. „Pontiful, impulsiv prin natura sa și obsedat de fobia comunismului, observa ambasadorul francez, și-a permis un moment de entuziasm” față de liderul nazist. Conștient de

valoarea sprijinului Bisericii, liderii guvernului italian au împărțit omologilor lor naziști „rețetele“ de succes pentru câștigarea susținerii Bisericii.¹¹

Papa era nerăbdător să ajungă la o înțelegere cu guvernul nazist, înțelegere care urma a menține influența Bisericii în Germania. Cardinalul Pacelli, abil negociator, a considerat Partidul de Centru ca unul dintre elementele majore ale tranzacției cu Sfântul Scaun. Susținând dizolvarea Partidului de Centru, credea Pacelli, Vaticanul ar putea obține garanții și mai puternice care să protejeze drepturile asociațiilor Bisericii în Germania. Dar nu și-a dat seama și de efectul precipitat pe care urma să-l aibă retragerea sprijinului episcopal pentru Partidul de Centru. Înainte de a ajunge la o înțelegere cu Hitler, Partidul de Centru și-a anunțat dizolvarea.¹²

În iulie, cardinalul Pacelli l-a însoțit pe vicecancelarul german Franz von Papen în apartamentul său din Vatican, unde urma să aibă loc ceremonia. Concordatul pe care l-au semnat garanta Bisericii germane dreptul de a-și administra afacerile și oferea diverse privilegii preoților, ordinelor religioase și proprietăților Bisericii. Dar mare parte din limbajul său, în special cel referitor la asociațiile și școlile catolice, rămăsese vag.¹³

Heinrich Brüning, liderul Partidului de Centru, care ocupase poziția de cancelar al Germaniei în perioada 1930–1932 era mânios. Vaticanul, spunea el fumegând, a vândut facțiunea catolică pentru a câștiga bunăvoința lui Hitler. Pentru aceasta, vinovat era cardinalul Pacelli, insista Brüning, care a înțeles greșit natura nazismului. Credința lui Pacelli în „sistemul de concordate“, scria ulterior Brüning în memoriile sale, „l-au condus pe el și Vaticanul să disprețuiască democrația și sistemul parlamentar“.¹⁴

Papa își dădu seama curând că acest „pact cu diavolul“ – după cum l-a descris istoricul Bisericii, Hubert Wolf – nu avea să fie așa cum spera el.¹⁵ Practic, în același timp cu semnarea acordului, naziștii au introdus Legea pentru prevenirea urmașilor bolnavi ereditar. Această lege stipula sterilizarea forțată a celor considerați deficienți, în contrast clar cu doctrina Bisericii. Hitler a demarat acțiuni și împotriva densei rețele de școli parohiale a Bisericii. Naziștii doreau

o biserică pe care să o poată controla în întregime. La începutul toamnei, departamentul secretarului de stat al Vaticanului a întocmit o analiză alarmantă a acestor eforturi. La acest document se afla anexat textul unuia dintre cântecele populare în rândurile Tineretului Hitlerist, în care Hitler era numit „Mântuitorul”.¹⁶ În octombrie, redactorul celui mai remarcabil ziar catolic, *L'Avvenire*, avertiza că naziștii încercau să construiască „o biserică națională germană în care protestanții și catolicii să fie împreună”.¹⁷ În decembrie, în discursul său anual de Crăciun către cardinali, Pius al XI-lea și-a manifestat dezamăgirea față de guvernul nazist. Pacelli și von Papen semnaseră Concordatul cu doar cinci luni în urmă.¹⁸

În timp ce îndoielile papei în legătură cu Hitler deveneau din ce în ce mai puternice, cei apropiați lui făceau tot ce puteau pentru a menține pe cât posibil armonia acestor relații. La începutul lui 1934, atât cardinalul Pacelli, cât și nunțiul papal în Germania, monseniorul Cesare Orsenigo, l-au avertizat pe papă să nu spună nimic ce ar fi putut provoca mânia lui Hitler, de teamă că o astfel de reacție ar fi putut submina și mai puternic poziția Bisericii.¹⁹ În Berlin, Orsenigo fusese ajutat în eforturile sale, pentru că îl păstrase lângă el pe asistentul personal al lui Pacelli din perioada când era nunțiu, preotul german Eduard Gehrmann. După cum comentează unul dintre observatorii Vaticanului, părintele Gehrmann „credea mai mult în Hitler decât în Cristos”.²⁰

Faptul că Cesare Orsenigo era nunțiul Germaniei naziste spune multe despre Pius al XI-lea. În afara poziției de nunțiu în Italia, nu exista însărcinare diplomatică mai importantă sau mai complexă în Vatican, și totuși Orsenigo era un om cu o inteligență limitată și o perspectivă asupra lumii și mai limitată. Născut în apropiere de Desio, în regiunea lacului Como, în nordul Milanului, Orsenigo, ca și Ratti, avea un tată care era supraveghetor într-o fabrică de mătase. Cei doi frați ai tatălui său se căsătoriseră cu cele două surori ale mamei lui, femeile fiind și ele fiicele unui supraveghetor într-o fabrică de mătase dintr-un oraș învecinat. Fiecare dintre cele trei cupluri a dat naștere unui fiu care urma să devină preot. Hirotonit în 1896, Orsenigo a slujit într-o parohie milaneză, iar în 1912 își adaugă titlul de canonic la Catedrala din Milano.

Întreaga viață a acestuia se desfășurase între granițele Bisericii și în jurul orașului Milano, deci nu avea nici experiență diplomatică

și nici vreun interes evident în afacerile internaționale. Și totuși, la nici patru luni după ce a devenit papă, Pius îl numește nunțiu în Olanda, cu titlul de arhiepiscop, declanșând o intensă dezaprobare în rândul clerului superior, care susținea că acesta nu era singurul caz în care papa prefera să apeleze la prietenii lui de la Milano în locul persoanelor din ierarhie cu experiența cea mai relevantă. Cardinalul Gasparri a prezidat ceremonia consacrării episcopale a lui Orsenigo, preotul milanez purtând mândru crucea pe care Pius i-o dăruise în onoarea acestui eveniment. În afară de câțiva studenți de la seminarul din Lombard din Roma, care au slujit ca băieți de altar, biserica era goală.

După doi ani petrecuți în Olanda, Orsenigo devine nunțiu în Ungaria. În 1928, când Orsenigo se întoarce la Roma în vizită, „renumitul informator al lui Mussolini la Vatican” specula că papa l-ar putea alege să-l înlocuiască pe cardinalul Gasparri ca secretar de stat. Informatorul considera că, mai presus de toate, papa aprecia oamenii de o loialitate indiscutabilă. O astfel de mișcare ar fi o favoare făcută regimului, adăuga informatorul, pentru că Orsenigo era mai puțin abil și mai ușor de manipulat decât șiretul Gasparri.²¹

Deși papa nu îl selectă ca noul său secretar de stat, îl alege totuși pe Orsenigo să-l înlocuiască pe Pacelli ca nunțiu în Germania. Atât Hitler, cât și cardinalul Pacelli îl considerau pe Orsenigo de categorie ușoară. Cu certitudine Pacelli, fost nunțiu în Germania, nu a simțit niciodată nevoia de a fi sfătuit cum să abordeze Berlinul. Prudent și scrupulos, Orsenigo își făcea neîncetat probleme să nu-l jignească pe Hitler. Și totuși, aceasta spune multe despre papă, care nu-l va înlocui nici mai târziu, atunci când relațiile cu Germania nazistă deveniseră preocuparea sa centrală. Pius nu căuta un gânditor independent, nici un combatant pentru a fi ambasador în fața lui Hitler. Mediocrul Orsenigo va rămâne pe acest post și sub următorul papă, în perioada dramatică a războiului mondial.²²

Printre indiciile privitoare la ideologia anticatolică a naziștilor, papa era preocupat mai ales de succesul *Mitului secolului XX*. Autorul cărții, Alfred Rosenberg, era cel mai proeminent teoretician al naziștilor. Acesta susținea că Dumnezeu crease oamenii în rase separate, rasa ariană superioară fiind destinată să guverneze peste celelalte. Isus, scria Rosenberg, era arian, iar învățăturile sale fuseseră înveninate de apostolii săi evrei. Catolicismul era produsul

bastard al acestei influențe evreiești. La începutul anului 1934, Sfântul Oficiu a introdus bestsellerul german în Indexul cărților interzise.²³ Hitler însuși a păstrat o oarecare distanță față de carte, astfel că, pentru un timp, cei de la Vatican au putut prezenta orientarea anticatolică a naziștilor ca pe un produs nu al lui Hitler, ci al aripii anticlericale a partidului. Această variantă a devenit familiară în Vatican, unde acțiunile antibiserică din Italia erau puse în sarcina anticlericilor din jurul lui, și nu a lui Mussolini.

În eforturile sale de a-l convinge pe Hitler să respecte Concordatul, Pius a solicitat în mod repetat ajutorul lui Mussolini.²⁴ În primăvara lui 1934, când Ducele se pregătea pentru prima sa întâlnire cu Hitler, papa îi trimite instrucțiuni.²⁵ Dorea ca Mussolini să obțină de la Hitler asigurarea că va respecta Concordatul. Deși intrase în vigoare de mai puțin de un an, deja era încălcat. Mussolini urma să transmită și un avertisment: ar fi înțelept din partea lui Hitler să nu-i hărțuiască pe episcopii Germaniei, pentru că, „deși îi pot face mare bine, îi pot face și un mare rău – chiar fără de voie – deoarece toți catolicii li se vor alătura“. Papa dorea mai ales să protejeze rolul Bisericii în educarea școlărilor catolici.

Pius îi ceru lui Mussolini să-l convingă pe Hitler „să se dispenseze de anumiți acoliți care îl fac să arate rău“. Printre cei mai notabili se numărau Alfred Rosenberg, teoreticianul nazist, și Joseph Goebbels, ministrul propagandei. Papa considera că amândoi încurajau atacurile împotriva Bisericii catolice. Arhiepiscopul de München, cardinalul Faulhaber, pregătise recent un raport îngrijorător despre Goebbels. Scrierile acestuia, inclusiv un roman popular pe care îl scrisese în anii 1920, combinau o puternică credință în Dumnezeu și în Isus Cristos cu disprețul pentru Biserică și cler. „Discut cu Dumnezeu“, scria Goebbels în cartea sa. „Credeam că L-am copleșit, dar n-am reușit să-i înving decât pe preoții idolatri și pe falșii slujitori. Cristos este aspru și implacabil“. Și pentru a înrăutăți situația, nu numai că Goebbels se căsătorise recent cu o protestantă divorțată, dar era, după cum raporta arhiepiscopul, și „un notoriu homosexual“. Primind cererea papei, Ducele a fost mai mult decât bucuros să joace rolul înțeleptului om de stat, promițând să facă tot ceea ce-i ceruse pontiful.²⁶

Mussolini nu aștepta chiar cu nerăbdare întâlnirea. Obiectivul naziștilor de a crea o Germanie mai mare, unindu-i pe toți etnicii

germani, însemna inevitabil că vor încerca să anexeze Austria. Ceea ce era contrar politicii externe a Italiei, care considera Austria ca făcând parte din sfera italiană de influență și ca fiind un tampon împotriva unei Germanii exagerat de agresive.²⁷ Mussolini era un puternic suporter al lui Engelbert Dollfuss, șeful social-creștin al guvernului Austriei, care, în martie 1933, suspendase forma de guvernământ parlamentară ca răspuns la frământările sociale provocate de naziști. În aceeași vară, Dollfuss, împreună cu soția și copiii lui, l-a vizitat pe Mussolini la reședința sa de vară de la Riccione, pe coasta adriatică a Romagnei, pentru a-i solicita ajutorul.²⁸ La scurt timp după întoarcerea la Viena, un nazist austriac l-a împușcat, rănindu-l la braț și la coaste.²⁹

Führerul a aterizat pe aeroportul din Veneția în dimineața zilei de 14 iunie 1934, unde a fost întâmpinat de Duce, care era foarte bronzat. Mussolini era îmbrăcat într-o uniformă magnifică, cu o beretă fascistă neagră, rânduri de medalii împodobindu-i pieptul, avea un pumnal la centură și cizme negre, până la genunchi. Hitler purta un treni galben, o pălărie din fetru maro, moale, și pantofi simpli, negri. Arăta ca „un muncitor îmbrăcat în costumul lui bun de duminică“, remarca ulterior un martor. Albiciosul Führer german va suferi mult timp din cauza comparației cu virilul Mussolini, care era mai mult decât încântat să-și dezgolească pieptul într-o diversitate infinită de posturi. Hitler nu permitea să fie văzut decât complet îmbrăcat și chiar și în timpul detenției lui în închisoare, în anii 1920, insistase să poarte cravată în fiecare zi. În timp ce Mussolini adora să conducă mașini rapide și să piloteze avioane, Hitler prefera să stea pe bancheta din spate a Mercedesului său supradimensionat, înconjurat de bodyguarzi, arătând ca un „gangster excentric“³⁰, după cuvintele biografului Ian Kershaw.

Coborând din avion, Führerul era, în mod evident, stânjenit. Sigur pe sine, Mussolini s-a apropiat de el și a ridicat brațul în salut fascist. Ulterior, zvonurile aveau să spună că, atunci când Hitler și-a ridicat brațul ca răspuns, Mussolini a murmurat: „Ave imitator!“ („Heil, imitatorul!“) Impresia pe care a lăsat-o Hitler la prima vedere va alimenta sentimentul lui Mussolini că avea de a face cu o copie proastă a originalului, un sentiment care se va dovedi a fi periculos mai târziu.³¹

Credința lui Mussolini că Hitler era puțin nebun nu a făcut decât să sporească în următoarele două zile. Mândrul Duce, laudându-se cu germana lui fluentă, a insistat să se întâlnească singur cu Hitler. Deși luase lecții de germană în săptămânile anterioare întâlnirii, lui Mussolini i se părea dificil să urmărească lungile tirade ale lui Hitler și din cauza limitărilor lingvistice, dar și, în egală măsură, din cauza plictiselii pe care i-o induceau.³² Iar invazia de țânțari „mari cât prepelițele” nu a ajutat deloc întâlnirea, cum nu a făcut-o nici fanfaronada lui Hitler cu superioritatea rasei nordice, spre deosebire de originile parțial „negroide” ale europenilor din sud. Dar cea mai mare sursă de tensiune continua să fie Austria, pentru că Hitler nu făcea un secret din obiectivul său de a o uni cu Germania.

„Ce clown!”, a spus batjocoritor Mussolini, după ce avionul lui Hitler a decolat.³³ Iar în ce privește viziunea lui Hitler despre superioritatea rasei germane, Mussolini avea răspunsul pregătit. Simțea o plăcere deosebită să le amintească italienilor că, pe timpul când Cezar, Cicero, Virgil și Augustus onorau magnificele palate ale Romei, Germania era locuită de triburi de sălbatici analfabeți care trăiau în pădure, în cocioabe murdare.³⁴

Ulterior întâlnirilor de la Veneția, Mussolini i-a solicitat ambadorului său pe lângă Sfântul Scaun, Cesare De Vecchi, să-l țină la curent. „Te voi scuti de toate idiotețiile pe care le-a spus Hitler despre Isus Cristos, că ar fi din rasa evreiască etc.”³⁵ Întâlnindu-se câteva zile mai târziu cu De Vecchi, Mussolini i-a spus că atunci când Hitler a început să vorbească despre Biserică, „parcă era o înregistrare de fonograf pe care o puneai să cânte câte zece minute”. Hitler declamase cu emfază că Biserica catolică nu era altceva decât una dintre mistificările evreilor. „Acest evreu, spuse Hitler referindu-se la Isus Cristos, a găsit o cale de a prosti întreaga lume apuseană. Slavă cerului, îi spunea el lui Mussolini, că ai reușit să injectezi puțin păgânism [în Biserica catolică], mutându-i centrul la Roma și utilizând-o pentru propriile scopuri.” Deși era el însuși catolic, a adăugat Hitler, nu vedea la ce bun ar fi slujit catolicismul în Germania.³⁶

Mussolini nu i-a spus papei nimic din toate acestea, în afara unei vagi aluzii la anumite *sciocchezze* ale lui Hitler, nonsensuri, potrivit cărora Isus ar fi fost evreu. Îngrijorat că, dacă papa ar fi aflat ce spusese cu adevărat Hitler, lucrurile s-ar fi înrăutățit, Mussolini îi

oferi lui De Vecchi o prezentare epurată a conversației sale, pe care acesta urma să o folosească la Vatican. Și dorea ca papa să știe că el se străduise din răputeri și că era posibil ca în timp să-l convingă pe liderul nazist să adopte o perspectivă mai conciliantă.³⁷

O lună mai târziu, naziști înarmați, deghizați cu uniforme ale armatei austriece, năvăliră în biroul lui Dollfuss și îl împușcară mortal. Cu puțin timp înainte, soția sa și copiii ajunseseră la reședința de vară a lui Mussolini de pe coasta Adriaticei, unde Dollfuss urma să li se alăture. Ducele a fost cel care a trebuit să le dea vestea.³⁸

Pius era întristat. Cu numai un an în urmă, Dollfuss venise la Roma să semneze un Concordat între Austria și Sfântul Scaun. Papa îl cunoștea și îl considera un catolic loial. „Este oribil! Este oribil!” repeta papa la nesfârșit. Stând la birou, privea în pământ, cu capul ținut între palme. Când în sfârșit și-a ridicat privirea, l-a întrebat: „Ce putem face? Ce putem face?”³⁹

Cardinalul Pacelli avea o părere mai puțin entuziastă despre liderul austriac. În 1933, Dollfuss se enervase cumplit când afluase că Vaticanul urma să semneze un concordat cu Hitler. Acest concordat, credea el, va submina rezistența austriacă în fața anexării de către naziști. Știind că Dollfuss scrisese o lucrare critică la adresa Concordatului, Pacelli îi solicitase ambasadorului austriac la Sfântul Scaun o favoare. Ar fi bine, spusese Pacelli, dacă opinia lui Dollfuss ar dispărea din arhivele diplomatice austriece.⁴⁰

În acele luni, papa primise rapoarte frecvente care prezentau detalii despre campania naziștilor împotriva evreilor. La începutul lui martie 1933, chiar înainte de alegerile din Germania, Hitler s-a întâlnit cu un grup de episcopi. I-a asigurat pe aceștia că va proteja drepturile Bisericii, școlile și organizațiile sale. Într-un aparent efort de a le câștiga sprijinul, el adăugă că erau toți aliați în aceeași luptă, lupta împotriva evreilor. „Am fost atacat pentru modul meu de a aborda problema evreiască”, le-a spus Hitler. „Timp de 1 500 de ani, Biserica i-a considerat nocivi pe evrei, exilându-i în ghetouri... Fac creștinătății cel mai mare serviciu.”⁴¹

În aprilie, papa a primit o scrisoare de la Edith Stein. O doamnă filosof german din München, în vârstă de 41 de ani, Edith se

convertise de la iudaism cu unsprezece ani mai devreme. Stein îl implora pe papă să ia atitudine împotriva campaniei antievreiești a naziștilor, o campanie care se transformase în războiul unui guvern ce se autointitula „creștin” și care apela la imagini creștine pentru a-și pleda cauza. Edith scria: „De săptămâni întregi, nu numai evreii, dar și mii de catolici creștini din Germania și, cred eu, din întreaga lume așteaptă și speră ca Biserica lui Cristos să-și ridice vocea pentru a pune capăt acestei folosiri abuzive a numelui lui Cristos. Căci ce este această idolatrie a rasei și a puterii de stat pe care o «forjează» radioul în mase, zi de zi, dacă nu pură erezie?” Stein încheia cu o pledoarie profetică: „Toți care suntem copiii credincioși ai Bisericii și care monitorizăm îndeaproape condițiile din Germania ne temem de ce este mai rău pentru reputația Bisericii, dacă tăcerea va continua”.

Cardinalul Pacelli, răspunzând din partea papei, i-a scris nu lui Stein, ci arhiepiscopului care înaintase scrisoarea ei către Vatican. Pacelli îi spunea acestuia să-i transmită lui Stein că îi arătase scrisoarea papei. Pacelli adăuga o rugăciune ca Dumnezeu să-și protejeze Biserica în aceste timpuri dificile. Și asta a fost tot.⁴²

Poate surprinzător, credința lui Edith Stein a rămas puternică. Înainte de încheierea anului, și-a depus jurămintele pentru a deveni călugăriță carmelită. La sfârșitul anilor 1930, căuta refugiu în Olanda. Pe 2 august 1942, naziștii le iau prizoniere pe ea și pe sora ei, Rosa, ambele evreice în ochii lor, și le trimit la Auschwitz. Odată cu ultima suflare, cele două au inhalat vaporii din camera de gazare.⁴³

În același timp în care Stein îi trimitea papei pledoaria, Orsenigo trimitea o telegramă cardinalului Pacelli. Antisemitismul fusese proclamat politică guvernamentală oficială. Se solicitase boicotarea tuturor magazinelor și firmelor evreiești, ca și evitarea doctorilor, avocaților și profesioniștilor evrei. Pe 7 aprilie, a fost votată o lege care excludea evreii din serviciul civil. Raportând toate acestea, Orsenigo îl avertiza pe papă să nu se amestece. „Intervenția din partea reprezentantului Sfântului Scaun, avertiza nunțiul, ar fi echivalentă cu un protest împotriva guvernului.”

Papa a respectat sfatul nunțiului și a păstrat tăcerea.⁴⁴ În mod surprinzător, nu Pius al XI-lea, ci Mussolini a fost cel care, în aceste prime luni ale guvernării naziste, îl ruga pe Hitler să nu-i mai

persecute pe evrei. Pe 30 martie, Mussolini a trimis o notă confidențială ambasadorului său din Berlin, instruindu-l să stabilească imediat o întâlnire cu Hitler și să-i explice că această campanie antisemită este o greșeală. Campania, spunea Mussolini, „va spori tensiunea morală și represaliile economice din partea iudaismului internațional“. Mussolini dorea să se asigure că Hitler înțelegea că îi oferă această recomandare în efortul de a fi util. „Fiecare regim are nu numai dreptul, ba chiar datoria de a elimina din pozițiile de influență acele elemente care nu sunt de încredere“, susținea el, „dar să faci asta pe baza comparației rasă semită *versus* rasă ariană poate fi dăunător“. Mussolini avertiza că nu numai evreii se vor întoarce împotriva regimului nazist dacă va continua cu această campanie: „Problema antisemitismului poate sluji ca un punct de coagulare antihitlerist pentru dușmanii care sunt și creștini“. A doua zi, ambasadorul italian s-a întâlnit cu Führerul pentru a-i prezenta recomandarea Ducelui.⁴⁵ Papa a fost pus la curent cu întâlnirea. Într-o notă din dosarele de stat ale secretariatului Vaticanului se raporta că pledoaria lui Mussolini „a fost citită lui Hitler și Goebbels cu o jumătate de oră înaintea întrunirii ministerelor, în cadrul căreia s-a aprobat legea care demitea funcționarii publici de rasă semită“.⁴⁶

Hitler respinge recomandarea lui Mussolini și-și continuă traiectoria ucigașă. În 1935, legile Nürnberg au interzis căsătoriile dintre evrei și nonevrei și le-au ridicat evreilor cetățenia germană. Raportând despre Congresul național al Partidului Nazist din același an, Orsenigo informa Vaticanul că naziștii își justificau persecuția dând vina pe evrei pentru ascensiunea comunismului. „Nu știu dacă toate aspectele bolșevismului au constituit opera exclusivă a evreilor, raporta nunțul, dar aici au găsit un mod de a-i face pe oameni să creadă asta și să acționeze în consecință împotriva iudaismului“. Și conchidea dramatic. „Dacă după toate probabilitățile guvernul nazist va rezista mult timp, evreii sunt destinați să dispară din mijlocul acestei națiuni“.⁴⁷

Faptul că populația catolică germană considera plauzibilă ideea unei conspirații evreiești nu poate fi considerat o surpriză. Ani de zile, textele din *La Civiltà cattolica*, aprobate de Biserică – printre multe alte publicații ale acesteia – avertizau că evreii sunt forța malefică din spatele unei periculoase conspirații. Se spunea că evreii ar fi stăpânii tainici ai comunismului și capitalismului, cu scopul de

a-i lua în robie pe creștini.⁴⁸ Singura diferență, notabilă de altfel, din versiunea nazistă – alta decât stratul suplimentar de pseudo-biologie – era că protestanții erau excluși.

Printre cele mai influente figuri de la Vatican care susțineau această teorie a conspirației se număra și Włodzimierz Ledóchowski, șeful Ordinului Iezuit. Într-o scrisoare olografă din 1936, Ledóchowski stăruia pe lângă papă să emită o avertizare mondială în legătură cu „îngrozitorul pericol care devine din ce în ce mai amenințător”. Pericolul venea de la propaganda comunistă ateistă a Moscovei – toată, produs al evreilor, spunea autorul – în timp ce „măreața presă mondială, și ea sub controlul evreilor, de-abia de vorbește despre aceasta”. „O enciclică despre această dispută, recomanda el, i-ar conduce, cred eu... nu numai pe catolici, dar și pe alții, la o rezistență mai energică și mai bine organizată”.⁴⁹

Împărtășind credința lui Ledóchowski în pericolul major reprezentat de comunism, Pius al XI-lea a fost de acord să dea ordin să se pregătească o enciclică specială. În următoarele luni, papa îi trimise frecvent liderului iezuit versiuni ale documentului, în așteptarea comentariilor și sugestiilor sale. Nemulțumit că acestea nu spuneau nimic despre evrei, iezuitul continua să-l preseze pe papă să adauge un discurs care să îi asocieze cu pericolul comunist. Ca reacție la o astfel de versiune, iezuitul general îi recomanda papei să ia o atitudine clară: „Ni se pare necesar ca într-o astfel de enciclică să facem măcar aluzii la influența evreiască, fiind siguri nu numai că toți evreii sunt autorii intelectuali ai comunismului (Marx, Lassalle⁵⁰ etc.), dar și că mișcarea comunistă din Rusia a fost orchestrată de evrei. Și acum la fel, deși nu întotdeauna evident în toate regiunile, dacă analizezi cu mai multă atenție, evreii sunt campionii esențiali și promotorii de marcă ai propagandei comuniste.”

Lângă aliniatul din scrisoarea lui Ledóchowski în care se spunea despre responsabilitatea evreilor pentru comunismul din Rusia, papa scrisese un singur cuvânt: „Verificare”. A se verifica. Va da publicității, în luna următoare, o denunțare a comunismului sub titlul *Divini redemptoris**, dar, spre dezamăgirea șefului iezuit, nu va spune nimic despre evrei.⁵¹

* Mântuitor divin (în limba latină, în original) (n.tr.)

La Civiltà cattolica nu a dat dovadă de astfel de scrupule, făcând tot ce îi stătea în puteri pentru a-i înspăimânta pe catolici cu o conspirație care amenința să-i reducă la statutul de sclavi ai evreilor. La câteva luni după ce papa a publicat enciclica anti-comunistă, ziarul publica o altă avertizare, sub titlul „Problema evreiască”. Ajungea direct în miezul problemei chiar de la prima propoziție: „Două realități care par contradictorii sunt înrădăcinate la evreii din întreaga lume modernă: dominația lor asupra banilor și reprezentarea lor preponderentă în socialism și comunism”. Evreii nu sunt doar fondatorii comunismului, conform ziarului iezuit, dar „cei mai recenți lideri revoluționari ai socialismului și ai bolșevismului modern sunt cu toții evrei”.⁵²

În timp ce Hitler își elabora propriul plan menit să anihileze amenințarea evreiască, ziarul iezuit reflecta asupra răspunsului creștin corect. Acesta prezenta trei posibilități. Cel mai bine ar fi fost ca toți evreii să fie convertiți la creștinism. Dar în mod evident, conchidea ziarul, aceasta nu se va întâmpla, pentru că evreii insistau cu încăpățănare să rămână evrei. A doua posibilitate era de a-i reloca pe cei europeni în Palestina. Și totuși, pământul nu putea hrăni toate cele șaisprezece milioane de evrei. Și chiar dacă ar fi putut, evreii nu vor munci niciodată, pentru că sunt „înzestrați într-un mod unic cu facultatea de a fi paraziți, iar distrugătorii nu au aptitudinea sau dorința de a munci”.

Rămânea o ultimă opțiune, abordarea pe care Biserica o utilizase de secole cu atât de mult succes. Evreii să fie lipsiți de drepturile lor de cetățeni.⁵³

Câteva pagini mai încolo, în aceeași ediție, *La Civiltà cattolica* relatează despre recentul congres nazist din Nürnberg, ținut în septembrie 1936. „Cu tenacitate neobosită, spunea Hitler mulțimii, cartierele generale ale revoluționarilor evrei pun la cale revoluția mondială.” După ce a citat aceste remarci, ziarul a continuat prin a cita concluzia lui Hitler, lăsând fără comentariu susținerea acestuia potrivit căreia 98% din pozițiile de vârf din Rusia erau „în mâinile evreilor”. Era o aserțiune pe baza căreia naziștii și ziarul iezuit vor continua să bată monedă în anii care vor conduce la Holocaust.⁵⁴ Și totuși, dintre cei 417 membri ai organismelor de conducere superioare din Uniunea Sovietică la mijlocul anilor 1920, numai 6% erau de origine evreiască, iar această cifră a scăzut dramatic

în 1930, nu în ultimul rând datorită proceselor de epurare ale lui Stalin, care prezentau puternice nuanțe antisemite. În 1938, în timp ce *La Civiltà cattolica* și guvernul nazist continuau să avertizeze că aproape toți liderii din URSS erau evrei, o analiză a componenței Politbureau*, cel mai puternic organism din guvernul sovietic, format din nouă oameni, arată că doar un singur membru era de origine evreiască. Din cei 37 de membri ai prezidiului URSS, doar unul era de origine evreiască.⁵⁵

În cadrul întâlnirii din 1932 cu Mussolini, papa își exprimase preocuparea legată de amenințarea comunistă și o asociase cu „ura anticreștină a iudaismului“. Dar de atunci se întâmplaseră multe. Hitler venise la putere și nu numai că submina influența Bisericii în Germania, dar răspândea și o ideologie păgână, antitetică față de mesajul creștin. Pentru Pius al XI-lea devenea din ce în ce mai clar că pericolul major cu care se confrunta creștinătatea venea de la naziști. Și totuși, consilierii săi nu erau de acord, considerând că Hitler era cea mai bună speranță a Bisericii pentru stoparea avansării comunismului. Apropiatii papei considerau că era important ca suveranul pontif să evite să-l ofenseze pe Hitler.

* Termenul provine de la *Politbyuro* – Comitetul Executiv. (n.tr.)

CAPITOLUL 16

Trecând granița

Ambițiile lui Mussolini – și orgoliul său – deveneau din ce în ce mai mari. Dorea să fie considerat omul care îi redase Romei grandezza antică. Iar pentru aceasta era nevoie de un nou imperiu. Și-a întors privirile spre Etiopia, care, în afara Liberiei, era singura țară de pe continentul african care nu era încă în mâinile europenilor. De asemenea, prezenta avantajul că se învecina cu două colonii italiene, Somalia italiană și Eritrea.

Ducele făcuse aluzii deja la intențiile sale. La sfârșitul anului 1934, forțele etiopiene trăsese război asupra unui grup de soldați italieni la Wal Wal, depășind cu mult granița etiopiană, intrând pe teritoriul somalez. Presa din Italia prezentase incidentul ca o jignire la adresa onoarei națiunii. Mussolini a amenințat cu războiul dacă Etiopia nu-și cerea scuze și nu oferea compensații.¹ După multă bravadă, el a trimis câteva divizii armate în Somalia și o flotilă de nave în Marea Roșie, ordonându-le să aștepte instrucțiuni suplimentare.² Pius al XI-lea era departe de a fi fericit, îngrijorat că o invazie italiană în Etiopia avea să-i pună în pericol pe misionarii catolici din întreaga Africă.

Între timp, papa își simțea din ce în ce mai mult vârsta. Eforturile ultimului An Sfânt, care se încheiase odată cu Paștele din 1934, îl extenuaseră. Renunțase la plimbările în pas vioi din grădinile Vaticanului și a descoperit că până și traversarea holului îl lăsa fără suflu. Și căldura îl deranja.³ În cele mai sărace zone ale orașului și în cartierele de barăci, care se extindeau cu repeziciune, electricitatea și apa curentă erau rare, iar tuberculoza și conjunctivita granuloasă

erau foarte frecvente.⁴ În anul anterior, Roma fusese lovită de o epidemie de tifos. În vara lui 1934, papa aştepta cu nerăbdare să se întoarcă la palatul de vară de pe dealurile Alban. „Se vedea fericirea pe chipul lui“, scria Domenico Tardini, asistentul lui Pizzardo, în jurnalul personal în ziua plecării papei. „Părea un şcolar care se pregăteşte de vacanţă.“ Tardini a profitat de starea de spirit neobişnuit de veselă a papei pentru a-i smulge 34 000 de lire pentru ajutorarea Rusiei. Tardini scria ulterior: „Ah, dacă ar pleca mai des!“⁵

După cum raporta un informator al poliţiei, „papa era şi mai irascibil, morocănos şi suspicios“⁶. În exerciţiul funcţiunii publice, proiecta o senzaţie de imobilitate regală, dincolo de sofisticatele sale robe albe, care îi făcea pe toţi cei din jur să fie agitaţi şi nervoşi. Părul îi era străbătut de şuviţe sure, vocea îi era încă rezonantă şi fermă, ochii, în spatele ochelarilor cu lentile groase, erau la fel de vigilenţi ca întotdeauna. Şi, deşi fizic mai lent, insista să fie informat despre tot şi să decidă în toate.⁷

În timp ce papa îşi făcea griji despre invazia ameninţătoare a lui Mussolini, alte persoane din Biserica italiană aveau o altă părere. *L'Avvenire d'Italia*, cel mai influent cotidian catolic al ţării, devenea ecoul presei fasciste. Etiopienii erau nişte barbari păgâni. Războiul ar aduce binefacerile civilizaţiei – şi ale creştinismului – unor sălbatici.⁸

Războiul l-ar fi pus pe papă într-o poziţie imposibilă. De pretutindeni veneau apeluri stăruitoare cerându-i papei să-l avertizeze public pe Mussolini că războiul nu era o idee bună. Numai papa putea împiedica invazia – sau cel puţin aşa credeau mulţi – invazie ale cărei consecinţe, nu numai pentru Etiopia, dar şi pentru Europa, puteau fi dezastruoase. Şi totuşi, Pius ştia că opoziţia faţă de dictatorul Italiei într-un moment atât de important pentru el ar pune alianţa dintre ei în pericol.

Pe 27 august 1935, două mii de asistente medicale catolice din douăzeci de ţări s-au urcat în autobuzele spre Vatican. Porniseră la drum spre etapa finală a conferinţei lor, anume o audienţă la papă la castelul Gandolfo. Când Pius şi-a început cuvântarea, laudându-le munca, lângă el stătea un Pizzardo radios, pentru că el ajutase la organizarea întrunirii. Dar zâmbetul lui Pizzardo avea să se topească rapid. După ce vorbi peste o oră şi termină cu binecuvântarea de încheiere, pontiful începu brusc să mediteze asupra unui subiect cu

totul diferit. Un război de cucerire, le-a spus el cadrelor medicale, nu ar putea fi tolerat. Ar fi doar un „război nedrept, a conchis el, ceva dincolo de orice imaginație... ar fi inexprimabil de oribil.”⁹

„Asistentele, în principal străine, scria monseniorul Tardini în jurnalul său, au ascultat cu interes și plăcere. Monseniorul Pizzardo a ascultat cu un interes și mai mare, dar fără plăcere. Ce dezastbru!” Pentru a împiedica asistentele să discute despre remarcile papei în autobuz, pe drumul de întoarcere, monseniorul a insistat ca pe întreaga durată a călătoriei să recite rozariul. La Vatican, Pizzardo, practic în lacrimi, părea „descurajat, distrus, palid și disperat”. Continua să murmure cuvintele papei, „un război nedrept, un război nedrept”.¹⁰

Dimineața următoare, când veștile despre discursul papei au ajuns la urechile lui Giuseppe Talamo, ambasadorul interimar al Italiei la Vatican, acesta alergă într-un suflet la Vatican.¹¹ „Monseniorul Pizzardo nu și-a ascuns consternarea, își amintea diplomatul italian, spunându-mi că nimic nu sugerase decizia neașteptată a papei de a aborda un subiect atât de delicat fără a cere sfatul secretariatului de stat”.

Talamo l-a sfătuit să îndulcească repede textul discursului pontifical care urma să apară în ziarul Vaticanului. Pizzardo l-a asigurat că el și colegii făceau deja „tot ce era posibil pentru a minimaliza și a atenua” remarcile papei.

De fapt, în textul publicat ulterior în aceeași zi de *L'Osservatore Romano*, cuvintele papei, departe de denunțarea clară a unei invazii pe care o auziseră surorile, erau doar o suită obscură de propoziții deschise oricărei interpretări. Tardini relatează în jurnalul său cum, în seara anterioară, într-o acțiune concertată cu Pizzardo, modificase textul papei: ziaristul de la *L'Osservatore Romano* însărcinat cu înregistrarea discursului venise la biroul său cu o copie dactilografiată a textului papei. Și au purces la ceea ce Tardini a numit „o operație chirurgicală”: „Am tăiat un cuvânt aici, am adăugat altul acolo. Aici am modificat o propoziție, acolo am șters alta. Pe scurt, cu un efort subtil și metodic, am reușit să înmuiem mult duritatea gândirii papale”.¹²

A doua zi dimineață a venit și partea dificilă. Tardini trebuia să obțină aprobarea papei pentru textul masacrat. Și a făcut tot ce-a putut să fie cât mai nonșalant, întinzându-i lui Pius

paginile dactilografiate. În acest demers a fost ajutat de faptul că fața sa pătrată avea un aer natural de mare onestitate. Reporterul lui *L'Osservatore Romano*, a spus el, implora iertarea papei dacă nu reușise să surprindă cu acuratețe fiecare cuvânt al acestuia. Papa vorbise o oră și douăzeci de minute, iar spre sfârșitul discursului, era epuizat. Fusese distras și de o durere teribilă de dinți. Adunând scuze unele peste altele, Tardini remarca și că, la sfârșitul discursului, lumina zilei – pentru că adunarea avea loc într-o curte – se diminuase, deci înregistrarea ultimelor cuvinte ale papei nu a mai putut fi atât de precisă.

Când papa a început să citească documentul, Tardini a dat să plece, dar Pius a ridicat mâna și l-a oprit, punând deoparte restul foilor, mai puțin ultimele observații. Citind, papa începu să mormăie. De fiecare dată când pontiful ridica ochii să se uite spre el, Tardini încerca să-și mascheze nervozitatea. Papa a început să citească cu voce tare remarcile denaturate despre război. Iar Tardini a continuat să mimeze ignoranța față de orice problemă. „Am adoptat postura unuia care vrea să fie atent la ceea ce nu știe“, scria Tardini în jurnal, adăugând în paranteză: „Știu acea parte din discurs pe de rost!“ Papa a continuat să citească textul apoi a ridicat privirea spre Tardini. De fiecare dată când citea o propoziție modificată de Tardini, pontiful repeta: „Dar chiar n-am spus-o în forma aceasta“. De fiecare dată când papa obiecta, Tardini se oferea docil să corecteze orice greșeală pe care ar fi putut să o conțină textul. Dar la sfârșit papa a spus simplu: „Nu, hai s-o lăsăm așa“. Și exact asta sperau Tardini și superiorii săi, Pizzardo și Pacelli.¹³

Dar chiar și textul mult periat i-a displicut ambasadorului interimar. În timp ce presa fascistă îl cita selectiv pentru a demonstra sprijinul papei în favoarea războiului, în străinătate, remarcile, chiar și în forma lor epurată, erau utilizate pentru a argumenta faptul că papa se opune războiului.¹⁴ Supărat că presa fascistă pretindea că discursul său oferise sprijin clar războiului, papa ordonă cotidianului Vaticanului să tipărească un editorial pe prima pagină în care să-și exprime neplăcerea pentru interpretarea eronată a cuvintelor sale. Talamo, după ce a obținut asigurări din partea biroului secretarului de stat că papa nu va mai discuta problema, nu era deloc mulțumit. „Să vorbești la acest moment de încăpățânarea bine-cunoscută și

insistența senilă a pontifului, îi spunea Talamo lui Mussolini, nu ar fi foarte respectuos, dar ar fi adevărat.”

La întâlnirea sa obișnuită de vineri cu Pacelli, ambasadorul intermar a găsit o ureche dispusă să-l asculte. „Secretarul cardinal, îi raportă Talamo lui Mussolini, nu și-a ascuns consternarea.”¹⁵

De fapt, deși Eugenio Pacelli fusese secretar de stat câțiva ani, relația sa cu Pius continua să fie marcată de formalitate și distanță emoțională. Anterior în același an, auzind că Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, vizita Roma, Pacelli a cerut să-l vadă. Se planificase o ceremonie majoră pentru luna aprilie, cu ocazia pelerinajului la situl francez de la Lourdes, iar Pacelli era nerăbdător să ia parte. Problema era că nu putea participa decât dacă-l invita Pius, iar lui îi era frică să abordeze singur subiectul. Puțin stingherit, l-a rugat pe Verdier să discute cu pontiful. Pe această rută indirectă, Pacelli a câștigat binecuvântarea papei pentru călătorie.¹⁶ Verdier însuși descria relația lui Pacelli cu papa în acești ani ca fiind „cordială, cel puțin atât cât permitea temperamentul bătrânului papă”.¹⁷

La începutul lui septembrie, Liga Națiunilor s-a întrunit să discute despre eventualitatea în care Italia ar invadea Etiopia, stat membru. Liga l-a amenințat pe Mussolini cu sancțiuni economice drastice.¹⁸

De la rezolvarea controversei Acțiunii Catolice cu patru ani înainte, papa își manifestase tot mai pregnant în spațiul public sprijinul pentru regim. În septembrie 1932, papa a celebrat o liturghie specială la Bazilica Sfântul Petru pentru miile de tineri înrolați în Organizațiile Fasciștilor din străinătate care participaseră la un pelerinaj la Roma. În aceeași lună, zeci de mii de membri ai grupărilor de tineret ale Partidului Fascist au petrecut două săptămâni în exerciții în jurul Romei, însoțiți de un mare număr de preoți, având pe cap berete pe care se putea vedea o cruce sprijinindu-se pe emblema fascistă. Papa a primit sute de preoți la Vatican, binecuvântându-i pe fiecare pentru importanta lor lucrare.¹⁹

Cea de-a zecea aniversare a Marșului asupra Romei s-a constituit într-un nou prilej de evidențiere a entuziasmului Vaticanului față de Duce. Sprijinul publicației *L'Osservatore Romano* pentru dictator a fost mai entuziast ca niciodată. Mussolini adusese „schimbări vaste, profunde, colosale în toate ramurile administrației publice”, raporta cotidianul Vaticanului. Încă de la primul său discurs în parlament

în 1921, Mussolini „ridicase în slăvi incomparabila frumusețe a conceptului catolic și a misiunii Bisericii în lume“. Ziarul amintea cititorilor că Mussolini fusese cel care amplasase crucifixul în școli și realizase concilierea între Biserică și stat prin semnarea Acordurilor laterane.²⁰

În săptămânile care au urmat remarcilor netipărite ale lui Pius al XI-lea în fața surorilor medicale, cardinalul Pacelli și monseniorul Pizzardo au încercat să-l convingă pe papă să-și țină pentru el opoziția față de războiul lui Mussolini. Pe 13 septembrie, Pacelli i-a trimis vorbă lui Mussolini că papa nu se va opune unei eventuale invazii.²¹

Și totuși, suveranul pontif avea încă speranțe că îl va putea convinge pe Mussolini să se răzgândească. Pe 20 septembrie, el a dictat o scrisoare adresată dictatorului în care îi prezenta toate motivele pentru care considera că războiul ar fi o greșeală. Deși se părea că Italia avea de departe o forță militară mai puternică, papa avertiza că etiopienii vor profita de avantajul terenului dificil, pe care îl cunoșteau mai bine. Chiar dacă Italia ar fi cucerit Etiopia, preconiza papa – profetic, după cum se va vedea – forțele italiene aveau să se confrunte cu atacuri de gherilă nesfârșite, ca să nu mai menționăm dificultățile produse de temperatura ridicată și de boli.²²

Îngrijorat că o scrisoare oficială din partea papei în care acesta s-ar opune războiului l-ar mânia pe Mussolini, Pacelli l-a convins să-l lase pe Tacchi Venturi să-i prezinte ideile în mod informal. Pius l-a chemat pe iezuit, dându-i un text pe care să-l folosească, dar cu precauție, și să nu-i permită lui Mussolini să-și facă o copie. Copia dactilografiată, pregătită de Pacelli, începea prin a exprima simpatia față de obiectivele declarate ale Ducei, de a furniza Italiei un spațiu de expansiune și de a-și exercita dreptul de apărare. Apoi enumera preocupările papei, accentuând singurul concept care l-ar fi putut face pe Duce să se răzgândească: probabilitatea ca vina să cadă asupra lui Mussolini, dacă lucrurile ar fi mers rău.²³

Dar nimic nu l-a putut influența pe dictator. În seara zilei de 2 octombrie, a ieșit pe balconul palatului Venezia și a electrizat mulțimea cu vestea că ordonase trupelor italiene să intre în Etiopia. Clădirile s-au cutremurat atunci când zecile de mii de suflete au preluat lozinca: „Duce! Duce! Duce!“

Stând în fața unei ferestre mari aflată în partea opusă a pieței, Margherita Sarfatti privea scena. Deși farmecul ei ca iubită apăsese și în ultimii ani Mussolini o îndepărtase, ea rămăsese un credincios și eficient propagandist al Partidului Fascist, în special în străinătate. Dar urmărise recenta înălțare a nazismului în Germania cu oroare crescândă. Lansarea unui război în pofida recomandărilor Ligii Națiunilor și asumarea riscului unui război cu Marea Britanie și Franța însemnau aruncarea Italiei în brațele lui Hitler. Ceva nu era deloc în ordine.

Sarfatti s-a întors spre un prieten care stătea lângă ea și a spus:

– Este începutul sfârșitului.

– De ce spui asta? a întrebat-o acesta. Crezi că vom pierde războiul?

– Nu... Spun asta pentru că, din nefericire, îl vom câștiga... iar el își va pierde capul.²⁴

În ziua următoare, Tacchi Venturi, întotdeauna bucuros să promoveze spiritul de bună înțelegere între Duce și Pius al XI-lea, l-a asigurat pe Mussolini că papa era împăcat cu planurile lui de război. „În aceste clipe dramatice, îi scria iezuitul, Sfântul Părinte a fost satisfăcut cu ce a aflat prin intermediul meu și mi-a spus să folosesc prima ocazie posibilă pentru a vă menționa satisfacția lui.”²⁵

Îngrijorat că invazia avea să ducă la izolarea Italiei, papa a recurs la extraordinarul pas de a trimite o pledoarie regelui George al V-lea al Marii Britanii. Aceasta nu era prima lui încercare. În august, încercase să-i trimită un mesaj regelui prin intermediul arhiepiscopului de Westminster, dar, aflând în ce consta solicitarea arhiepiscopului, regele inventase un pretext pentru a nu se întâlni cu el.²⁶

Pacelli a pregătit noua scrisoare în limba engleză. Aceasta începea astfel: „Majestatea Voastră, Sfântul Părinte mi-a încredințat sarcina specială și personală de a vă prezenta următoarea problemă într-o manieră foarte confidențială”. Papa, îi spunea el regelui, „nu vede cum ar fi posibil să se evite conflictul cu Etiopia, pentru că Italiei i s-a refuzat minimum pe care, crede Sfînția Sa, are dreptul să-l reclame în virtutea acordurilor, adică un simplu mandat (nu un protectorat) asupra regiunilor periferice ale Imperiului Etiopian”. Pacelli încerca să-l convingă pe rege de faptul că pretențiile lui Mussolini erau rezonabile, explicând că părțile din Etiopia implicate erau zone unde domneau „sclavia și dezordinea” și unde împăratul Etiopiei, Haile Selassie avea prea puțină influență.

Uluit, trimisul britanic a luat plicul de la Pacelli și a trimis o telegramă la Londra în care solicita instrucțiuni. Ministrul de externe britanic a refuzat să o accepte. Misiva papei a fost returnată nedeschisă.²⁷

Pe 3 octombrie, în zori, 110 000 de soldați, sub comanda generalului Emilio De Bono, liderul cu barbișon al Marșului asupra Romei, traversau la sud de Eritrea, în Etiopia. Trupele includeau nu numai soldați italieni, ci și eritreeni și somalezi aflați sub comandă italiană. Se alăturaseră invaziei și grupuri parțial antrenate ale miliției fasciste, mândre și nerăbdătoare să aibă în sfârșit șansa de a face ceva tangibil pentru Duce și patrie. Forțele s-au desfășurat pe un front de șaptezeci de kilometri lungime, cu 2 300 de mitraliere, 230 de tunuri și 156 de tancuri. În aeroporturile eritreene, 126 de avioane erau pregătite să asigure acoperirea aeriană. În câteva ore, o unitate a ajuns la un fort de mici dimensiuni. Aici a fost ucis primul soldat italian. Soldații italieni, care până atunci se ocupaseră cu intonarea cântecelor patriotice, au privit cu oroare cum un medic acoperea trupul însângerat al camaradului lor cu un cearșaf. „Nimeni nu se gândește că poți muri atât de repede“, comenta unul dintre ei. În curând, avioanele italiene își lansau bombe incendiare asupra orașului Adua, aflat în apropiere. Fiii lui Mussolini, Bruno și Vittorio, au participat la raid, fiecare pilotând un avion Caproni 101, raid care a redus o mare parte din oraș, inclusiv spitalul, la o masă de cenușă. Sute de locuitori au murit. Italienii și-au continuat marșul.²⁸

La câteva zile după invazie, cu un vot de 54 la 4, Liga Națiunilor a impus sancțiuni asupra Italiei, aplicându-le tuturor importurilor italiene, dar și acelor exporturi care erau considerate utile efortului de război, excluzând totuși petrolul.²⁹

Ulterior, în aceeași săptămână, contele Bonifacio Pignatti, noul ambasador italian la Sfântul Scaun, și-a prezentat scrisorile de acreditare în fața partidului. Anunțul din același an conform căruia Cesare De Vecchi urma să devină ministrul educației fusese întâmpinat cu neliniște la Vatican, unde ajunsese să fie privit ca un prieten.³⁰

Pignatti, în vârstă de cincizeci și șapte de ani, ambasador în Franța și veteran al corpurilor diplomatice italiene, cu o experiență

de treizeci de ani, oferea un contrast izbitor cu predecesorul său. De Vecchi ajunsese în acest post fără vreo pregătire diplomatică, pretenția sa la faimă izvorând din zilele sale ca șef fascist în Torino și ca unul dintre liderii Marșului asupra Romei. Din contra, Pignatti slujise în ambasadele italiene din întreaga Europă și America de Sud. De înălțime medie, cu părul în mare parte încăruntit, părea la locul lui în costumele formale de ambasador. Pe scurt, spre deosebire de scandalosul De Vecchi, noul ambasador semăna destul de mult cu un diplomat.³¹

La prima întâlnire a noului ambasador cu Pius al XI-lea, pontiful părea obosit și neatent, deși, pe măsură ce discuția despre război avansa, papa devenea și el mai animat. În timp ce papa își exprima optimismul că eforturile franceze de mediere ar putea reuși, Pignatti avea dubii. Papa nu a protestat față de invazia recent lansată și a fost în asentimentul lui Pignatti când și-a exprimat opinia nefavorabilă despre Liga Națiunilor.³²

Trimisul britanic la Sfântul Scaun, care observase și el schimbarea în atitudinea papei, avansă o explicație. Nu se putea nimeni îndoi că papa dezaproba puternic războiul și că încercase să-l convingă pe Mussolini să renunțe la invazia preconizată. Dar, odată ce Ducele se lansase asupra Etiopiei, papa nu dorea să submineze eforturile de război, „temându-se că un război eșuat ar putea declanșa declinul fascismului și că la putere ar putea ajunge un regim comunist sau anticlerical, cu rezultate dezastruoase pentru pontificat”. Din punctul lui de vedere, ambasadorul francez observa un oarecare patos în strădania papei: imperiosul papă se simțea neputincios în fața fanatismului prorăzboi al propriului cler italian și totuși era îndurerat de impresia negativă pe care o lăsa în străinătate tăcerea sa.³³

Clerul catolic al Italiei a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a impulsiona entuziasmul popular față de război. Pe 28 octombrie, într-o ceremonie desfășurată în frumoasa catedrală de la Milano, eveniment care marca a treisprezecea aniversare a Marșului asupra Romei, arhiepiscopul, cardinalul Ildefonso Schuster, a oferit o tulburătoare omilie*, care a atras atenția forurilor internaționale. Călugăr benedictin, Schuster devenise arhiepiscop de Milano în 1929. Tatăl său venise din Bavaria la Roma în 1845 pentru a se alătura armatei

* Cea mai veche formă de predică bisericească

pontificale și rămăsese în rândurile armatei până la înfrângerea finală și până la cucerirea Romei în 1870. Devenind superiorul unei abații benedictine din Roma, tânărul Schuster a ajuns să fie cunoscut pentru severitatea sa ascetică. La fel ca papa, Schuster considera că civilizația apuseană era ferecată într-o bătălie epică, lupta binelui împotriva răului, a dumnezeiescului împotriva demonicului. În această bătălie el considera că Mussolini și regimul fascist sunt aliații cruciali ai Bisericii. Cesare De Vecchi remarcă: „Cardinalului Schuster îi lipsea doar cămașa neagră, în rest urma linia partidului, precum cei mai diligenți membri ai acestuia”.³⁴

Cu câteva luni înainte de liturghia oficiată în onoarea Marșului asupra Romei, cardinalul Schuster i-a făcut o vizită conducătorului Partidului Fascist din Milano. Acolo a depus un buchet de flori la altarul fasciștilor căzuți și s-a oprit să se roage pentru sufletele lor. „Actul cardinalului, scria un informator al poliției din Milano, a fost remarcat în termeni favorabili în diverse cercuri unde se poate observa fascizarea din ce în ce mai puternică a clerului.”³⁵ La liturghia de celebrare din dom arhiepiscopul a fost înconjurat de autoritățile guvernului fascist, milițieni și mari lideri ai partidului. În remarcile sale, cardinalul a explicat că această comemorare a Marșului asupra Romei nu era doar o sărbătoare politică, „ci și o sărbătoare esențialmente catolică”. Fascismul adusese restaurarea Italiei catolice și, în acest context, arhiepiscopul prezintă și războiul din Etiopia. Împreună, Biserica și statul fascist aveau de îndeplinit „o misiune națională și catolică”, într-un moment în care „pe câmpurile Etiopiei, steagul Italiei aduce triumfător Crucea lui Cristos, distruge lanțurile sclavilor și pregătește drumul pentru misionarii Evangheliei”.³⁶

Mussolini a ordonat redifuzarea discursului la radioul italian, iar imaginea cardinalului a împodobit coperta săptămânalelor populare de știri.³⁷ Colegii săi din Franța au fost mai puțin plăcut impresionați. Alfred Baudrillart, ajuns și el cardinal la sfârșitul lui 1935, scria: „Cardinalul Schuster este un fascist convins”.³⁸

În lunile tensionate ale războiului, Ducele a apelat la Biserică nu numai pentru sprijinul național, dar și pentru obținerea ajutorului internațional, dorind în special să-și asigure susținerea papei pentru a preveni extinderea sancțiunilor economice impuse de Liga Națiunilor.³⁹

La mijlocul lui noiembrie, într-o serie de discuții îndelungate cu cardinalul Pacelli, Pignatti a solicitat Vaticanului să atragă ajutorul nunțiilor pentru efortul de război. Era vital ca episcopii și alți catolici influenți din întreaga lume să fie convinși de justetea obiectivelor de război ale Italiei. Cardinalul i-a răspuns că astfel de eforturi erau în derulare. Într-adevăr, Vaticanul avusese deja câteva reușite. Pacelli a mers chiar până la a adăuga recomandări personale. Era de maximă importanță, îi spuse el lui Mussolini, să se câștige sprijinul american. Ducele ar trebui să lanseze „o propagandă intensă și inteligentă în Statele Unite, în ziare, în universități, în reviste, cu mijloacele și în formele cele mai adecvate mentalității nord-americane”.⁴⁰

Pacelli știa cât de îngrijorat era Mussolini că Statele Unite – care nu erau membre al Ligii Națiunilor – s-ar putea alătura boicotului internațional. Atât administrațiile republicane, cât și cele democratice îl priviseră altă dată binevoitor pe dictator. Aceștia considerau că Mussolini oferea conducerea puternică de care italienii – mai curând lipsiți de țeluri și indisciplinați – aveau nevoie. Și presa americană fusese favorabilă. Dar războiul declanșase o schimbare de optică. Presa americană remarca tot mai multe similitudini între Italia fascistă și Germania nazistă. „Un tiran rămâne tot tiran, indiferent de cât de binevoitor ar filosofa sau ar zâmbi”, se menționa în editorialul din *The New York Times*. Președintele Roosevelt, deși nu avea o simpatie personală față de Mussolini, își exprimase anterior convingerea că acesta făcuse foarte multe pentru Italia. Acum, opinia lui Roosevelt era mult mai sumbră. La începutul lui 1936, avea să denunțe public, pentru prima dată, fascismul italian.⁴¹

Campania coordonată de guvernul italian și de Vatican, vizând, în linii mari, comunitatea italo-americană, s-a demonstrat a avea succes. Presa italiano-americană a continuat să-l susțină pe Mussolini. În Philadelphia, două sute de mii de italieni americani au organizat un marș pentru a protesta împotriva sancțiunilor impuse de Ligă.⁴² În alte orașe cu populații numeroase de imigranți italieni s-au organizat mitinguri similare, iar Congresul american a fost asaltat de petiții. Și mai influent decât toți, predicatorul radiofonic preotul Charles Coughlin, care emitea pentru zeci de milioane de oameni în fiecare duminică, anatemia sancțiunile în fiecare săptămână.⁴³

Născut în 1891, în Hamilton, Ontario, din părinți emigranți irlandezi și hirotonit în Toronto, Coughlin se mutase la Detroit la

începutul anilor 1920, predicând într-o biserică simplă, construită chiar de el. În curând își înființă propriul post de radio, modest la început, devotat unor subiecte religioase. Până în 1930, tânărul preot își lărgise gama de interese, concentrându-se pe condiția celor săraci. Deși fusese un susținător al lui Roosevelt în primul tur pentru președinție din 1932, curând se întoarse împotriva lui și, în 1934, înființă propriul partid politic, Uniunea Națională a Dreptății Sociale. Cam la acest moment începu să denunțe „bancherii evrei” și să adopte politica lui Mussolini. Cu contribuțiile curgând, Coughlin – acum cea mai populară figură religioasă din țară – și-a înlocuit modesta biserică pe cadre cu un sanctuar ultra-modern. Cea mai frapantă caracteristică o constituia imensul turn din stâncă înălțându-se deasupra bisericii, în vârful căruia se afla un puternic transmitător radio. Fulminațiile sale au alarmat pe mulți din ierarhia Bisericii.⁴⁴

Proiectul de lege Pittman-McReynolds, care cerea ca Statele Unite să se alătore sancțiunilor, a declanșat un fluviu de proteste din partea comunității italo-americane. Copleșiți de miile de scrisori și nenumăratele delegații ale italienilor americani, kongresmenii, „țermurau în papuci”, potrivit celor spuse de șeful agenției de control a forțelor armate americane. Proiectul de lege a fost respins.⁴⁵

Fiecărui soldat italian care pleca spre Etiopia i se dădea o copie dintr-o nouă colecție de rugăciuni intitulată *Soldat, roagă-te!* În introducerea sa la volum, Augusto Gemelli, neobositul rector al Universității Catolice din Milano, îi îndemna pe tinerii italieni la luptă:

Mergi unde te cheamă Patria și Dumnezeu, fii gata pentru orice...

Și crede chiar dacă Dumnezeu îți cere să-ți sacrifici viața...

Soldat al Italiei, sacrificiul tău unit cu sacrificiul Domnului nostru Isus Cristos, Dumnezeu printre oameni, va aduce mântuirea și măreția patriei tale.⁴⁶

În următoarele câteva luni, episcopii Italiei s-au depășit pe ei înșiși în răspândirea cu fervoare a credinței fasciste și în proclamarea ajutorului divin în reușita războiului. Monseniorul Navarra, episcop de Terracina, din apropierea Romei, a surprins starea de spirit astfel: „O, Duce!... Astăzi, Italia este fascistă, iar inimile tuturor italienilor, lângă inima ta, bat ca una... Dumnezeu să te binecuvânteze,

Duce! Să te sprijine în munca ta titanică de fiecare zi și să asigure... victoria armatelor italiene“.⁴⁷

*
* *

Țara era din ce în ce mai izolată, iar sancțiunile își făceau efectul. Acești factori au condus la revigorarea teoriilor conspirației. Scenariul protestant, evreiesc, masonic, comunist asupra căruia numeroși oameni din Biserică avertizaseră prinsese viață. La începutul lui noiembrie, arhiepiscopul de Amalfi, la sud de Napoli, a trimis o circulară preoților săi, pe care aceștia urmau a o disemina enoriașilor, la predicile de duminică: „Liga Națiunilor acționează sub influența forțelor oculte“. După care erau enumerate aceste forțe: „francmasoneria, bolșevismul, anglicanismul“. Acestea se luptau cu Italia pentru că nu puteau tolera să vadă regimul fascist trăind „în perfectă colaborare cu Biserica catolică“.⁴⁸

Învinuirile referitoare la război aduse de britanici și de francezi l-au enervat pe Duce care se temea de impactul pe care l-ar fi putut avea continuarea impunerii de sancțiuni economice. Deoarece ani la rând insistase pe lângă Duce cu privire la teoriile conspirației, Tacchi Venturi întrezărea acum o oportunitate. Din nou, a încercat să-l convingă pe Mussolini că era victima unui complot.

Pe 30 noiembrie, trimisul iezuit a ajuns la palatul Venezia, trimis de papă să discute despre așteptările pontifului legate de sfârșitul grabnic al războiului. A ajuns repede la subiectul care îl preocupa cel mai mult.

– A citit Excelența Voastră articolele „Cine dorește războiul?“ și „În spatele afacerii etiopiene“ din edițiile de pe 16 și 30 noiembrie ale ziarului [francez] *La Revue hebdomadaire*?

– Da, sunt la curent cu acestea.

– Atunci, ați văzut că autorul, anonim de altfel, demonstrează în mod clar că francmasoneria, asociată comuniștilor și bolșevicilor, a edificat un front unificat cu scopul de a încerca să determine sfârșitul fascismului, al lui Mussolini, și de a aduce revoluția în Italia. Este o revoluție pe care o consideră – și nu greșește – mijlocul indispensabil pentru instalarea unui imperiu bolșevic în Italia.

Înainte ca Mussolini să aibă șansa de a-i răspunde, Tacchi Venturi a adăugat tușa finală a tabloului:

– Credeți-mă, Excelență, avem de-a face cu o capcană groaznică, pusă la cale cu complicitatea Ligii Națiunilor, care se află sub dominația evreilor și a masonilor.

Mussolini a ascultat povestea emisarului despre o conspirație iudeo-masonico-bolșevică având ca obiectiv distrugerea lui. Când Venturi a terminat de povestit, dictatorul, aflat acum într-o stare de agitație evidentă, a început să țipe despre modul în care Marea Britanie și Franța instigă cea mai mare parte a lumii împotriva sa.

– Sunt nerăbdători, spuse el, să înceapă un război european.⁴⁹

Mussolini nu avea prea multe de spus la acel moment despre evrei. Dar din ce în ce mai mult vedea opunerea față de război în termeni conspirativi. Două săptămâni mai târziu s-a întâlnit din nou cu Tacchi Venturi și, de această dată, Mussolini a fost cel care a vehiculat spectrul unui complot internațional. Cea de-a Treia Internațională Socialistă, Francmasoneria și Liberalii formaseră un front comun împotriva Italiei, i-a spus Ducele iezuitului. Țelul lor era „să distrugă cu orice preț regimul care se află la guvernare“.

– Nimeni nu se îndoiește de asta, nici nu s-ar putea îndoii, i-a replicat iezuitul.⁵⁰

CAPITOLUL 17

Dușmanii comuni

Vorbind în noiembrie unui grup de femei în masiva bazilică din centrul orașului, arhiepiscopul Bolognei îl ridică în slăvi pe Mussolini. „Liderul providențial al poporului italian, popor de sfinți – după cum îl descrie chiar el – de eroi, de genii, de colonizatori, cu acea intuiție unică, proprie doar lui, și care astfel este mai presus de oricine la acest moment al istoriei, dorește să vă cheme pe voi, femeile italiene catolice, să luați parte la o mare misiune“. Făcându-se ecoul unor teme care erau popularizate de episcopii din întreaga țară, arhiepiscopul de Amalfi anatemiza răul sancțiunilor ca fiind lucrarea francmasonilor și a anglicanilor. Îl vesti pe Duce ca pe noul Moise: „Mă bucură nespus viitoarea măreție în care se va îmbrăca destinul Italiei în lume. Italia, patria sfinților și a eroilor. Italia împăcată cu Biserica și binecuvântată de papă. Italia amplasată de guvernul fascist într-un sistem legislativ creștin și moral“.¹

Pontiful a fost lăsat să se descurce cu reacția străinătății la febra de neimaginat a războiului. Emisarul Marii Britanii la Vatican, Hugh Montgomery, a bombardat Vaticanul cu extrase publicate din discursurile incendiare ale episcopului și l-a implorat pe Pius să le pună capăt. Papa i-a răspuns că trimisese reprezentanți care să-i încurajeze pe toți cei care se făceau vinovați de acest lucru să-și atenueze retorica.² Și totuși, discursurile și, cu ele, protestele Marii Britanii au continuat.

Papa își pusese mari speranțe într-un plan pe care Marea Britanie și Franța îl concepuseră pentru a pune capăt crizei. Acest plan oferea varianta împărțirii Etiopiei, Italia primind o parte din zonele mult

dorite. La mijlocul lui decembrie, înțelegerea a căzut atunci când, în urma scurgerilor de informații în presă cu privire la termenii acesteia, presiunile politice din Marea Britanie și din Franța au blocat-o. Ministrul de externe britanic a demisionat și s-a retras dezonorat.³

Acum Mussolini insista că nu va mai face concesii. Nimic nu-l va opri să cucerească întreaga Etiopie.⁴

La sfârșitul lui noiembrie, Ducele a decis să organizeze o *Giornata della Fede*, literalmente o Zi a Credinței sau Ziua Verighetii (*fede* înseamnă atât „credință”, cât și „verighetă”). S-a demonstrat a fi o strălucită idee propagandistică, menită a-i atrage și mai mult pe italieni – și în special femeile – în susținerea efortului de război. Pentru a-și arăta iubirea pentru țară și sprijinul față de război, toți bunii italieni trebuiau să-și doneze inelele din aur patriei.

Când episcopii italieni au aflat că urmau să joace un rol central în ritualurile circumscrise campaniei – îndemnând catolicii să-și doneze verighetele pentru a susține efortul de război și binecuvântând substitutele din oțel pe care urmau a le primi în schimb – au început să bombardeze Vaticanul cu cereri de recomandări. Papa nu era foarte încântat de ideea ca preoții să-și asume un rol atât de activ în efortul de război, nu în ultimul rând datorită scrisorilor furioase primite de la catolicii din străinătate care denunțau faptul că Vaticanul părea să accepte măcelul fascist din Etiopia. Și totuși, nu dorea nici să-l provoace pe Mussolini. Îngrijorat că o circulară scrisă trimisă episcopilor ar fi putut fi interceptată, s-a decis să trimită un emisar care să transmită oral mesajul papal: „Fiți prudenți... nu exprimați judecăți de valoare cu privire la dreptul și justetea campaniei abisiniene și, mai presus de toate, evitați să folosiți cuvinte care pot ofensa sau pot fi considerate neplăcute de către partea adversă”.⁵

În timp ce o parte din clerul superior împărtășea disconfortul papei, marea majoritate considera că este imposibil să nu se implice.⁶ Chiar dacă au primit mesajul papei, nu s-au temut să-l ignore. Presa catolică fusese invadată de articole care laudau sfântul război care urma a aduce creștinismul și civilizația în rândurile sălbaticilor. Unii dintre cei mai marcanți membri ai Bisericii – oameni precum arhiepiscopul de Milano și rectorul Universității Catolice – nu au avut niciun scrupul în a îmbrățișa războiul. Nici papa însuși nu fusese vreodată dispus să-și exprime direct opoziția față de război. Episcopii, în buletinele lor diecezane și în omilii, îi sfătuiau pe bunii

catolici să-și ofere verighetele pentru sfânta cauză. Preoții au pus bazele unor comitete parohiale care să asigure participare locală maximă și, când ziua a sosit, și-au donat crucile din aur pe care le purtau la gât.⁷

În Milano, în capela sa privată, cardinalul Schuster a binecuvântat personal 25 000 de inele din oțel, care urmau a fi dăruite în locul verighetelor.⁸ Arhiepiscopul de Messina, din Sicilia, și-a informat preoții că se aștepta ca toți catolicii loiali din dieceza sa pauperizată să doneze cel puțin treizeci de kilograme de aur. De cealaltă parte a insulei, episcopul de Monreale le-a cerut preoților săi să topească ofrandele votive pe care credincioșii le donaseră de-a lungul timpului. În provincia Toscana din Grosseto, un preot paroh a cerut permisiunea episcopului pentru a topi clopotele bisericii pentru a-l susține pe Duce și războiul.⁹

18 decembrie, Ziua Credinței, a găsit țara cuprinsă de frenezie patriotică.¹⁰ Însuși Mussolini părăsise Roma, pentru consacrarea noului oraș al Pontiniei, una dintre creațiile sale din fostul ținut al mlaștinilor. Arhiepiscopul local a inițiat ceremonia. „O, Duce! Cei care cred că pot face poporul nostru să se plece se înșală... Astăzi, Italia este fascistă, inimile tuturor italienilor bat la unison cu a ta, întreaga națiune este gata pentru orice sacrificiu care va fi necesar pentru triumful păcii și al civilizației creștine romane.” La sfârșitul acestor remarci, arhiepiscopul și-a scos crucea de pe piept și inelul pastoral, adăugându-le la profitul zilei.¹¹

Biserica catolică nu se mai identificase atât de strâns cu guvernul de pe timpurile când papii conduceau statele papale. Nu mai jucase un rol atât de central în îmboldirea catolicilor spre cuceriri de noi teritorii încă de pe timpul cruciadelor.

Febra războiului alimenta cele mai întunecate teorii ale conspirației, căci preoții și episcopii îi înștiințau pe credincioși asupra faptului că țările care se opun invaziei o fac din cauza urii lor comune față de Italia fascistă și Biserica romano-catolică.¹²

Vaticanul încuraja aceste opinii. În prima zi după Crăciun, monseniorul Pizzardo i-a scris emisarului Vaticanului din Canada pentru a-i sugera direcția pe care trebuia s-o promoveze în Ottawa.¹³ El urma să contracareze opoziția față de războiul etiopian. Opoziția, explica el, era motivată de o ură având ca țintă atât fascismul, cât și Biserica. Era „o aversiune care se naște în mod natural, adăuga

el, împotriva unui măreț stat catolic precum Italia, care păstrează bunele relații cu Sfântul Scaun“. Atacurile erau motivate de „ura pe care o simt inamicii față de Biserică, inamici care cred că lovind în Italia lovesc în Biserica catolică și în Sfântul Scaun“.

În răspunsul său, reprezentantul Vaticanului nota că opoziția față de războiul etiopian era într-adevăr larg răspândită în Canada. Din nefericire, scria el, protestanții, comuniștii și „aceia care sunt foarte atașați de principiile democratice“ se opun de mult timp fascismului. Dar, adăuga el, „oamenii buni, ca și politicienii mai puțin pătimiși, au fost obligați să recunoască rezultatele extraordinare ale fascismului“. În privința avertismentului pe care i-l trimisese Pizzardo în legătură cu dușmanii oculti ai Bisericii, avea să facă tot ce-i stătea în putință pentru a-l răspândi.¹⁴

În aceeași lună în care Mussolini sărbătorea Ziua Credinței, Pius al XI-lea anunța numirea a douăzeci de noi cardinali. S-a făcut mare caz de faptul că paisprezece dintre ei erau italieni. După cum notau unii martori, practic membrii secretariatului de stat al Vaticanului erau italieni, iar nunții erau și ei italieni. În Germania, articole din ziare și cercurile politice asociau alegerea noilor cardinali făcută de către papă cu influența crescândă a regimului fascist la Vatican. Un ziar german nota cu tristețe contrastul dintre sprijinul entuziast pe care îl ofereau episcopii Italiei războiului din Etiopia al lui Mussolini și nereușita episcopilor germani de a demonstra un entuziasm similar pentru regimul nazist.¹⁵

În pofida așteptărilor, noul arhiepiscop de Westminster, Arthur Hinsley, nu se număra printre cei care au primit pălăria de cardinal. Cu două luni înainte, arhiepiscopul îl apăraseră pe papă spunând că nu putea face decât prea puține ca să împiedice războiul. „Este un biet bătrân neputincios, explica el, cu o forță polițienească minoră, care de-abia îl apără pe el, neprețuitele comori ale Vaticanului și minusculul stat care îi asigură independența.“ Linia de apărare a arhiepiscopului nu fusese pe placul papei, iar denunțarea regimului fascist ca tiranic – „o deificare modernă a cezarismului“ – îl mâniase pe Mussolini. Decizia papei de a nu-l numi cardinal pe Hinsley a fost atribuită dorinței sale de a nu-l ofensa pe Duce.¹⁶

Guvernul italian a salutat selecția papei pentru Sacrul Colegiu. Nu numai că au creat o majoritate clară a italienilor, dar, așa cum se exprima un informator al poliției, „se poate declara cu toată încrederea că dintre cei paisprezece [italieni] nominalizați, aproape toți sunt, mai mult sau mai puțin, prieteni ai regimului”.¹⁷

Arhiepiscopul de Westminster nu a fost singurul om al Bisericii trecut cu vederea. Pe 9 ianuarie, papa l-a chemat pe Tacchi Venturi să-i spună că, deși dorise să-l numească în funcția de cardinal, decisesese că nu e cel mai bun moment. „Sărmane părinte, i-a spus papa dezamăgitului său reprezentant, pălăria de cardinal urma să ajungă la tine, dar ce puteam face? Dată fiind situația internațională delicată, ridicarea la rang de cardinal a emisarului său privat pe lângă Mussolini ar fi putut fi interpretată greșit. Ce ar fi gândit englezii? s-a întrebat papa, după care a continuat explicându-i iezuitului că menținerea sa în postul actual era prea importantă, iar pălăria de cardinal ar fi însemnat să renunțe la serviciile lui de emisar.”¹⁸

Printre cei douăzeci de oameni care fuseseră ridicați la rangul de cardinal în acel decembrie se număra și Camillo Caccia, acuzat de nenumărate ori de pederastie. Cu promovarea în ierarhie încetinită de toate rapoartele negative la adresa sa, maestrul de ceremonii al papei considera că i se datora de mult o promovare. La publicarea listei celor numiți cardinali în 1929, Caccia s-a înfuriat văzând că numele lui nu se regăsea pe ea.¹⁹ În octombrie 1930, ziarele din Torino raportau zvonuri despre numirea sa ca arhiepiscop al orașului. Articolele, conform unui informator din Vatican al poliției, prezentau „comentarii mai curând licențioase”.²⁰ Un alt informator relata în martie 1931 ultimele noutăți. Caccia era nemulțumit că șeful jandarmilor papali raportase recenta sa relație intimă cu un tânăr preot. Papa aflase veștile și nu fusese deloc mulțumit. Anterior, își amintea informatorul, numai îndelungatele relații cu papa îl salvaseră pe Caccia de la soarta pe care Pius i-o pregătise monseniorului De Samper în circumstanțe similare.²¹

În pofida istorisirilor care îl înconjurau pe Caccia, zvonurile că papa plănuia să-l avanseze la rang de cardinal prindeau contur. Aceasta condusesese la o nouă explozie de acuzații în 1933, pentru că și alții din Vatican declaraseră că l-au văzut pe Caccia cu băieți și tineri în situații compromițătoare. Printre aceștia, un conte din aristocrația neagră – acele familii de elită ale Romei care rămăseseră de

partea papilor în lupta lor de decenii cu noul stat italian – povestea de momentul când Caccia fusese surprins în apartamentul său de la Vatican. Fusese prins dezmiardând doi studenți, în timp ce-i ademenea cu vin și alte băuturi. Interogați, băieții, deși încă beți, au declarat că prelatul îi atrăsese în camera sa promițându-le o sumă mare de bani. Era un fapt bine cunoscut, susținea informatorul poliției, că clerul Romei nu-l agrea pe papă, considerându-l un despot cu un temperament neplăcut. Dacă avea să insiste să-l numească pe Caccia cardinal, în pofida reputației sale de pederast, popularitatea sa, cel puțin așa opina informatorul, urma să scadă și mai mult.²²

Caccia a primit, în cele din urmă, un semn clar al favorului papal și prezumția că în sfârșit va fi numit cardinal, atunci când Pius i-a solicitat, în august 1934, să facă parte din delegația papală de la Congresul euharistic de la Buenos Aires.²³ Dar, cam în același timp, un alt informator al poliției ridica semne de întrebare vizavi de intențiile papei. Unul dintre susținătorii lui Caccia profitase de audiența sa la papă pentru a pune o vorbă bună pentru el. Intermediarul a lăudat munca dificilă pe care o făcea Caccia în numele papei. Având în vedere dificultățile pe care le întâmpina acesta în menținerea acestui ritm frenetic, dată fiind corpolența sa în creștere, poate că venise timpul să fie recompensat cu o altă însărcinare. Papa, iritat de cerere, s-a întors cu spatele la vizitator. „Să mănânce mai puțin!“ a murmurat el.²⁴

Și totuși, Pius nutrea o afecțiune pentru Caccia, pe care îl cunoștea din Milano de pe vremea când era copil, astfel că, în cele din urmă, în 1935, l-a adăugat pe lista noilor cardinali. Chiar dacă acuzațiile la adresa sa erau bine-cunoscute la Vatican, colegii nu au dat semne că nu s-ar bucura să-l primească în rândurile lor. Într-un raport de la jumătatea anului 1938 către ministrul său de externe, ambasadorul britanic la Sfântul Scaun avansa următoarea descriere lapidară: „Corpolent, jovial și plin de umor, cardinalul Caccia este poate cel mai popular membru al Sfântului Colegiu“.²⁵

Papa a continuat să-și facă griji despre impactul pe care îl avea războiul etiopian asupra atitudinilor americane. Pe 4 ianuarie, reflectând la o sugestie pe care o avansase anterior Pacelli, i-a recomandat

Ducelui să-și întărească propaganda prorăzboi din Statele Unite.²⁶ Mussolini i-a spus papei să nu se îngrijoreze, pentru că situația era acum mult mai bună, mulțumită „preotului irlandez” – predicatorul radiofonic, părintele Charles Coughlin – „care era determinat să combată ofensiva cu metode tipic americane, extrem de eficiente în ceea ce-i privește pe americani”.²⁷ Încă de când fuseseră anunțate sancțiunile, Coughlin își utilizase emisiunea radio națională, care era difuzată timp de o jumătate de oră în fiecare duminică, pentru a denunța măsurile luate. La sfârșitul lui noiembrie le spunea mili-oanelor de ascultători că „Liga Națiunilor și sancțiunile sale există pentru un singur scop: să acționeze atunci când este vorba de interesele britanice”.²⁸

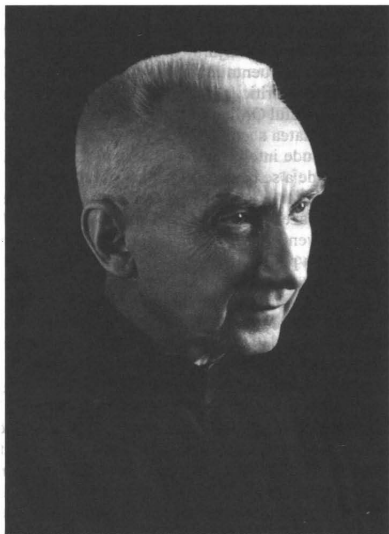
Dacă avea să se ivească o problemă în Statele Unite, Mussolini știa că putea conta pe cei din jurul Vaticanului pentru a-l ajuta. La începutul lui 1936, influenta revistă iezuită americană, *America*, publica un articol care critica războiul.²⁹ Ducele și-a trimis ambasadorul să discute cu șeful Ordinului Iezuit pentru a-i obține ajutorul.

Fondat la jumătatea secolului al XVI-lea, Ordinul Iezuit avea reputația de a include intelectuali ai Bisericii, iar Pius al XI-lea a continuat tradiția de a se baza pe ei pentru sfaturi. Ales în 1915 ca iezuit general superior – o poziție pe care avea să o păstreze până la moartea sa, douăzeci și cinci de ani mai târziu – Włodzimierz Ledóchowski provenea dintr-o familie poloneză de aristocrați. În copilărie, slujise ca paj la curtea imperială austriacă. Tatăl său, un conte, fusese ofițer de cavalerie în armata austriacă. Unchiul său, cardinal, fusese renumit în Curie, slujind ca prefect al Congregației pentru Propaganda Credinței.³⁰ Biroul lui Ledóchowski, situat în cartierul general mondial al iezuiților, era la doar o aruncătură de băț de Vatican.

Prințul Bernhard von Bülow, care deținuse postul de cancelar al Imperiului German în primul deceniu al secolului XX, l-a descris în memoriile sale pe Ledóchowski. „Generalul este un om de statură medie, cu ochi neobișnuit de inteligenți, fața ridată și trăsăturile cenușii ale unui savant și siguranța în maniere a unui aristocrat înăscut.” Prințul, care îl vizitase pe liderul iezuit la Roma în 1924, fusese izbit de simplitatea camerei sale, goală, cu excepția unei statui a Fecioarei și a câtorva portrete de papi. Prințul sublinia că putea înțelege foarte bine de ce iezuiții generali evitaseră

întotdeauna să accepte numiri în poziții de cardinali. Propria poziție aducea mai multă influență.³¹

Ledóchowski prezidase expansiunea rapidă a Ordinului Iezuit, susținându-i prezența în cele două Americi și înmulțindu-i misiunile din Asia. Deși din anumite puncte de vedere era tiranic și cu certitudine un auster, nu era lipsit de simțul umorului. Când într-o zi unul dintre colaboratorii săi apropiați a venit la birou să-l vadă, Ledóchowski nu s-a putut abține să nu comenteze la plecarea unui membru corpolent al ordinului.

Włodzimierz Ledóchowski, general superior al Ordinului Iezuit

– Nu-l cunoști? l-a întrebat iezuitul general. Este părintele B., unul dintre cei mai buni. Ai văzut cât de gras e? Când se așază, ocupă trei scaune. De aceea îl trimit la ceremoniile oficiale. Pentru că presa poate spune: ceremonia s-a bucurat de o reprezentare largă din partea Companiei lui Isus.³²

Liderul iezuit nu făcuse niciodată un secret din entuziasmul său pentru regimul fascist. Din momentul când Mussolini venise la putere, făcuse tot ce-i stătea în putință să anihileze orice opoziție a Bisericii față de Duce.³³

La întâlnirea lor de la începutul anului 1936, ambasadorul italian îi spusese lui Ledóchowski că Mussolini dorea ca redactorul-șef al revistei antifasciste *America* să fie concediat, locul lui urmând a fi luat de un redactor-șef profascist. Iezuitul general s-a grăbit să-i facă pe plac. După cum scrie Pignatti, „în aceeași clipă, fără ezitare, părintele general mi-a oferit capul directorului ziarului nord-american“. În curând, locul acestuia a fost luat de un nou redactor-șef, care dădea dovadă de un entuziasm corespunzător față de cauza fascistă.³⁴

Bucuros de sprijinul lui Ledóchowski, Pignatti remarcă faptul că dușmanii Italiei sunt și dușmanii Bisericii. Lumea iezuită încuviința. Atacurile la adresa lui Mussolini și a războiului lui din Etiopia, comenta Pignatti, erau doar „un pretext de care profită iudaismul internațional pentru a-și propaga atacurile împotriva civilizației apusene“.³⁵

Ducele era supus unor presiuni enorme. După cum îi va spune lui Hitler mai târziu: „Dacă Liga Națiunilor ar fi urmat recomandarea [secretarului britanic de externe, Anthony] lui Eden și și-ar fi extins sancțiunile asupra Italiei și la petrol, ar fi trebuit să mă retrag într-o săptămână din Abisinia. Ceea ce pentru mine ar fi fost o catastrofă de nedescris.“³⁶ Economia italiană era supusă unor presiuni mari datorate costurilor de război și sancțiunilor. După cum îi spunea consilierul economic papei, calmul aparent al lui Mussolini în public masca „o stare de depresie psihică“.³⁷

În loc de marșul triumfal și scurt al unei armate europene moderne printr-o țară pustie, apărată de sălbatici purtători de sulite, cum își

imagina războiul propaganda fascistă, trupele italiene sufereau o înfrângere după alta. Pe 6 decembrie, la două luni după invazia inițială, atunci când italienii au început să bombardeze orașul Dessie, un fotograf a surprins o imagine a împăratului, Haile Selassie, care, personal, trăgea cu mitraliera în avioanele italiene care treceau pe deasupra orașului. Mai rău, fotograful a înregistrat și bombardarea de către italieni a spitalului american de acolo, cu unitățile de Cruce Roșie cât se poate de vizibile. Mai târziu, în aceeași lună, etiopienii au masat zeci de mii de oameni și au oprit înaintarea armatei italiene. La începutul lui ianuarie, italienii s-au îndreptat spre Tembien, neștiind că acolo îi aștepta o armată de 100 000 de etiopieni. Atacul a fost condus de unități de cămăși negre, miliția fascistă, nu de armata regulată. Jumătate din ofițerii miliției au fost uciși într-o singură zi. Supraviețuitorii cuprinși de panică au fost salvați de la o retragere rușinoasă de apariția în ultimul minut al avioanelor italiene, cu încărcătura lor mortală de gaze otrăvitoare.³⁸

Invazia amânată a italienilor a avut loc, conform planului, în februarie 1936, mulțumită, în mare măsură, utilizării unor arme interzise de tratatele internaționale. Etiopienii nu dispuneau de forțe aeriene și priveau neputincioși cum avioanele italiene aruncau bombe incendiare asupra satelor și gaz otrăvitor asupra locuitorilor care fugeau. „E o muncă extrem de interesantă, tragică, dar frumoasă“, îi scria Mussolini fiului său, Vittorio, descriindu-i atacurile aeriene la care el, împreună cu fratele său, Bruno, și soțul Eddei, Galeazzo Ciano, lua parte. Când pozele victimelor atacurilor cu gaze otrăvitoare au ajuns în presa internațională, ziarele italiene au pretins că diformitățile etiopienilor fuseseră determinate de lepră.³⁹

„Mussolini a avut foarte mult noroc“, observa Pius al XI-lea. Era mijlocul lui martie și, cu o săptămână mai devreme, Hitler trimisese trupe germane în Rhineland, distrăgând atenția opiniei publice internaționale de la războiul din Etiopia.⁴⁰ Încurajat de acest aspect, precum și de un șir de victorii militare, Ducele a declarat că războiul se va sfârși pe câmpul de luptă. În săptămânile care au condus la ocuparea orașului Addis Abeba, la începutul lui mai, debandada se transformase în ceva ce se apropia de genocid. Un exemplu grăitor este cel al șefului Partidului Fascist, Achille Starace, care, primind comanda unei unități motorizate, fusese însărcinat cu supravegherea incendierii satelor pe lângă care treceau trupele italiene. Răniții arși

se împleticeau spre lacuri ca să bea apă, dar găseau doar apă saturată cu iperită, care îi condamnă la o moarte agonizantă. Zeci de mii, dacă nu chiar sute de mii, și-au găsit astfel sfârșitul.⁴¹

Cum armata italiană se apropia tot mai mult de Addis Abeba, Haile Selassie și-a dat seama că totul era pierdut. Pe 2 mai, într-o mișcare ce i-a scandalizat pe unii dintre conaționalii săi mai mândri, el și anturajul său au fugit din oraș cu ajutorul unui tren. În capitala abandonată, luptătorii rămași fără lider, căutând arme și bani, au vandalizat case, magazine, birouri. Unii au încercat să ardă până la temelii orașul, considerând că era de preferat ocupației italiene. Europeanii s-au refugiat în ambasade, care n-au scăpat nici ele de atacul italienilor. Haosul creat a fost înspăimântător, dar de scurtă durată, pentru că pe 5 mai generalul Badoglio a condus în oraș o coloană de două mii de vehicule italiene, precedate de mașini pline de ziariști italieni care să immortalizeze triumful.⁴²

A doua zi, Tacchi Venturi i-a trimis lui Mussolini o scrisoare de felicitare.⁴³ „Excelență, scria el, după ce i-am mulțumit lui Dumnezeu pentru victoria și pacea romană, permiteți-mi să vă adresez un cuvânt de sinceră și ferventă bucurie Excelenței Voastre! Domnul v-a ajutat într-un mod minunat, neabandonându-vă în clipele cele mai dificile și nesigure. Inimile tuturor bunilor catolicilor italieni îl imploră pe Dumnezeu să continue să vă acorde ajutorul său divin pentru a aduce fructele victoriei în mâinile celor care au cu adevărat dreptul să spere într-o națiune romano-catolică apostolică victorioasă.”⁴⁴

Pe 9 mai, o sută de mii de romani, cu bannere fasciste în mâini, se înghesuiau în piața Venezia. Ridicându-și fanioanele și fluturându-și batistele, își țineau privirile pironite asupra balconului lui Mussolini. Alte mii blocau străzile din jurul pieței. Lozinci ritmice și tunătoare de „Du-ce! Du-ce!” zguduiau zidurile străvechi.

În toată țara, în orașe și în sate, indiferent cât de mici sau cât de îndepărtate, clopotele bisericilor băteau pentru a-i chema pe toți în piața centrală. Difuzoarele prinseseră viață, gata să transmită discursul lui Mussolini. La Roma, trei sunete de trompete au răsunat din palatul Ducelui, dar puțini le-au putut auzi, anticiparea iminentei apariții a Ducelui creând o emoție aproape insuportabilă. În sfârșit, marele om a pășit în balcon, drept, imobil, cu mâinile pe balustrada de marmură, cu umerii largi, impozant, cu o expresie de neclintire pe fața-i

pătrată, de parcă și el era făcut din marmură. Ducele își încruntă sprâncenele într-un soi de concentrare fascistă, lăsându-se pe spate și ridicând mâna dreaptă în salutul roman. Urletele mulțimii inundau piața. Și doar atunci fața i se înmuie într-un zâmbet binevoitor, de parcă oferea o răsplată mulțimii pentru adulația și credința ei.

– Italia, proclamă Ducele, își are în sfârșit propriul imperiu.

Mulțimea a izbucnit în urale. Piața, scria un martor, era asemenea unui templu sub o cupolă cerească. Mussolini a fluturat din mână, dar apoi a redus mulțimea la tăcere. Mai avea multe de spus.

Etiopienii urmau să devină supușii regatului Italiei, le-a explicat el. Regele Italiei va purta acum un titlu în plus: pe cel de împărat al Etiopiei.

– Înălțați-vă stemele, brațele și inimile, a strigat Ducele, pentru a saluta, după cincisprezece secole, renașterea Imperiului pe profeti-cele coline ale Romei. Veți fi demni de acesta? i-a întrebat el.

– Da, a urlat mulțimea.

– Strigătele voastre, le-a spus Mussolini, sunt ca un jurământ sacru care vă leagă în fața lui Dumnezeu și în fața oamenilor, pe viață și pe moarte. Salutați-vă regele!

Aici, el a ridicat brațul drept pentru salutul fascist, iar cei care inundaseră piața Venezia și piețele centrale ale orașelor și satelor din întreaga Italie au fluturat la rândul lor brațele în aer și au strigat de bucurie.

A doua zi, în catedralele și bisericile din întreaga țară milioane de italieni au participat la slujbe speciale de mulțumire.⁴⁵

*
* *

Pentru Pius al XI-lea, sfârșitul războiului a venit ca o mare ușurare. Nu-l dorise de la bun început și supusese Vaticanul unui mare stres. Și totuși, situația internațională continua să-l preocupe. Era îngrijorat că războiul îl adusese pe Mussolini și mai aproape de Hitler. Și, de asemenea, își făcea griji și pentru faptul că, îmbătat de succesul cuceririi africane, Mussolini avea să-și îndrepte acum atenția spre Adriatică. La începutul lui iunie papa i-a spus însărcinatului cu afaceri al Franței că era foarte probabil ca Albania să fie următoarea pe lista Ducelui.⁴⁶

Papa se simțea din ce în ce mai slăbit. În aprilie, nu a reușit să se prezinte la Bazilica Sfântul Petru pentru sărbătorirea mesei din Duminica Paștelui. Renunțase la plimbările zilnice, limitându-se la câte o plimbare ocazională prin grădinile Vaticanului în imensul lui Sedan negru. În palatul apostolic fusese instalat un lift, astfel încât papa să nu mai fie obligat să urce și să coboare scările din apartamentul său privat în birou.⁴⁷ Curând, sănătatea avea să i se șubrezească tot mai mult.

Mussolini era triumfător, singurul necaz fiind sancțiunile Ligii Națiunilor rămase în vigoare la sfârșitul războiului. Din nou s-a îndreptat către Vatican pentru a solicita ajutor.⁴⁸ Cardinalul Pacelli a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a-i face această favoare. Întâlnindu-se cu ambasadorul britanic, el a insistat că nu va fi pace în Europa până când nu vor fi ridicate sancțiunile.⁴⁹ Pacelli repeta același mesaj și cu ocazia celorlalte întâlniri săptămânale cu ambasadorii Europei. Papa a avut și el rolul său, spunându-i ambasadorului francez, în timpul unei audiențe particulare, că sancțiunile nu-și mai aveau rostul.⁵⁰ Pe 7 iulie, Liga Națiunilor a votat pentru ridicarea acestora.⁵¹

În mod curios, ambasadorul Italiei, Bonifacio Pignatti, considera că Mussolini era prea laudativ la adresa sprijinului papei. Pontiful, i-a spus el Ducei, acționase numai din interese personale. Nu trecea o zi fără ca vreun emisar al Vaticanului să bântuie pe holurile ministerelor, apelând la funcționari care să le satisfacă doleanțele. Papa avea prea mult de pierdut dacă se întâmpla ceva regimului fascist.

Trebuia recunoscut, a adăugat Pignatti, că sprijinul efectiv universal și entuziast al clerului italian și al ierarhiei Vaticanului pentru efortul de război fusese valoros. Dar l-a avertizat el pe Mussolini: „Să nu uitați că, în conflictul italiano-etioopian, papalitatea s-a confruntat cu o coaliție evreiasco-masonico-bolșevică“, una care, a adăugat el, „era puternic susținută de protestantism“. Dacă Vaticanul a sprijinit războiul lui Mussolini, a fost pentru că Biserica își ducea propria bătălie sfântă, având ca țintă aceiași inamici.⁵² Teoria conspirației lui Tacchi Venturi se pare că mai făcuse un prozelit.

Etiopia fusese marele triumf al lui Mussolini, sau cel puțin așa i se păruse lui. Pe parcursul războiului, urmărise în fiecare zi cu asiduitate mișcările trupelor italiene mutând stegulețe italiene pe gigantica

hartă pe care o ținea în birou.⁵³ Înaintea lui, nimeni nu acordase atenție Italiei. Acum, liderii lumii vorbeau la nesfârșit despre ce va face Ducele. Episcopi și preoți l-au acoperit cu cruci din aur și obiecte prețioase. Victor Emmanuel al III-lea i-a acordat cea mai importantă medalie militară a statului, Marea Cruce a Ordinului de Savoia. Regele îi oferise chiar și să-l facă prinț, însă Ducele refuzase.

– Majestate, am fost și sunt doar Mussolini, i-a spus el monarhului. Generațiile din familia Mussolini au fost întotdeauna generații de țărani și sunt mândru de asta.⁵⁴

Profeția Margheritei Sarfatti, făcută de la fereastra cu vedere în Piazza Venezia, făcută cu numai un an înainte, se dovedea a fi adevărată. Sentimentele de autosuficiență ale fostului său amant nu mai cunoșteau limite. Încrederea sa în instinctele proprii crescuse într-atât, încât părea să creadă că papa nu era singurul din Cetatea Eternă care era infailibil. Cu ajutorul sicofantului Starace, avea curând să ducă acest cult al personalității la un nivel nou, înfricoșător, cu statui, portrete și fotografii ale sale peste tot. Pictate cu litere uriașe, sloganurile lui – „Crede, supune-te, luptă“, „Mussolini are întotdeauna dreptate“, „Mulți dușmani, multă onoare“ – acopereau pereții caselor și hambarelor.⁵⁵ Elevii din gimnazii recitau deja „rugăciunea către Duce“, mulțumind lui Dumnezeu pentru Mussolini, „pe care îl iubesc mai mult decât orice pe lume“. Și încheiau cu o pledoarie: „Îți ofer cu umilință viața mea, o, Duce!“⁵⁶

Sute de mii de tineri și milițieni fasciști începeau să-și petreacă sâmbăta după-amiaza, numită „Sâmbăta fascistă“, practicând noul *passo romano*, pasul roman. În timp ce Mussolini insista că acesta se bazează pe marșul militar al legiunilor romane antice, similaritatea cu pasul de găscă nazist nu a trecut neobservată. Nici aici Sarfatti nu se înșela. Mussolini conducea Italia în brațele Germaniei naziste, un dezastru prevestit.

CAPITOLUL 18

Visuri de glorie

Când ambasadorul Germaniei, Diego von Bergen, a pătruns în biblioteca papei la începutul lui 1936, se temea de ceea ce ar fi putut fi o întrunire incomodă. Obiceiul lui Pius al XI-lea era să se întâlnească cu fiecare ambasador în parte la începutul noului an. În cele zece minute alocate fiecăruia își oferea binecuvântarea și acorda laude sau învinovătea în funcție de opinia pe care o avea față de ultimele acțiuni ale guvernului reprezentat de ambasador. S-a întâmplat ca întrunirea lui Bergen să fi fost și mai neplăcută chiar decât anticipase acesta.

Papa avea multe motive pentru care să se plângă. Când Hitler venise la putere, două treimi din școlarii din München, capitala celei mai mari regiuni catolice a Germaniei, Bavaria, frecventau școlile parohiale catolice. La nivelul lui 1935, acest număr se redusese la jumătate. În următorii doi ani, urma a coborî la 3%¹.

Aceste „așa-zise conversații, își amintea Bergen, sunt monologuri ale papei, care consideră de la sine înțeles că vorbele lui vor fi ascultate fără obiecții și primite cu deferență“.

Țipând și agitându-și brațele, papa devenea din ce în ce mai surescitat, enumerând toate modurile în care Al Treilea Reich persecuta Biserica. Când Bergen a încercat să strecoare un cuvânt, indignatul papă a ridicat vocea și mai mult. Trecuseră demult cele zece minute alocate, și totuși papa continua să peroreze. „Au existat întotdeauna și dintre cei care să spună că Biserica este destinată să dispară, l-a avertizat el pe ambasador. Dar de dispărut, au dispărut chiar ei, nu Biserica.“ Papa a apăsă butonul soneriei electrice pe

care o instalase pe birou, chemând un asistent de pe coridor să-i deschidă ușa vizitatorului care se pregătea de plecare.²

Supărat, Bergen s-a dus direct la biroul cardinalului Pacelli să se plângă. Îl considera vechi prieten pe fostul nunțiu german. Bergen l-a întrebat cât de mult din ceea ce-i spusese Pius să transmită superiorilor. Cuvintele aspre ale papei nu ar face decât să-i înfurie, a subliniat el. Pacelli i-a recomandat să raporteze numai esența comentariilor papei, lăsând deoparte observațiile mai inflamatorii.

„Acest episod a arătat încă o dată, i-a spus Bergen ministrului de externe al Germaniei, cât de tare se străduia cardinalul Pacelli să-l liniștească și să exercite o influență moderatoare asupra papei, care este dificil de abordat și de influențat“. Și a adăugat că ar fi mai bine ca izbucnirile papei să nu fie luate prea în serios, citând recomandarea pe care se spune că ar fi făcut-o Mussolini pornind de la experiența sa cu privire la tiradele papei. „Nu vă agitați prea mult. Cel mai bun lucru de făcut este să-l lași pe bătrânul domn să spună ce vrea.“³

Apropierea tot mai puternică a Duceului de Führer l-a mâniat pe papă. Și nu-l încânta nici faptul că Marea Britanie și Franța făceau prea puține pentru a opri intensificarea militarizării Germaniei. Pe 7 martie 1936, Hitler își trimite forțele militare în Rhineland, fâșia de pământ situată la frontiera cu Franța, Belgia și Olanda, care, conform Tratatului de la Versailles, ar fi trebuit să rămână demilitarizată. Trupele aveau ordin să se retragă la primul semn de contraatac din partea francezilor. Dar francezii nu au făcut nimic. „Dacă ați fi trimis 200 000 de oameni, i-a spus papa ambadorului francez în săptămâna următoare, ați fi făcut un imens serviciu întregii lumi.“⁴ Europa făcuse încă un pas spre război.

Și evenimentele din Spania conduceau spre o colaborare mai strânsă între Duce și Hitler. O victorie electorală a Frontului Popular stâng al Spaniei în primăvara lui 1936 declanșase o revoltă militară. Biserica, de mult timp identificată cu vechile elite și acum cu ofițerii rebeli, deveni curând ținta mâniei populare.⁵

Situația din Spania constituise o sursă de îngrijorare pentru papă încă de la abdicarea regelui, cu cinci ani mai înainte. În 1933, papa emisese o enciclică în care critica eforturile guvernului de a diminua influența Bisericii.⁶ Și totuși, Pius era înclinat să lucreze cu elementele mai moderate ale guvernului pentru a ajunge la o soluție. Eforturile sale au fost anihilate atât de extremiștii anticlericali ai

guvernului, cât și de ostilitatea multora din ierarhia Bisericii spaniole, care se opuneau oricărui compromis cu stângiștii.⁷

Izbucnirea războiului civil în iulie 1936 a adus cu ea orori indescriptibile. Pe 12 august, cardinalul Pacelli a mers la ambasada spaniolă să protesteze. Șapte sute de preoți, călugări și călugărițe fuseseră uciși. Preoților li se tăiaseră urechile, care fuseseră apoi purtate din mână în mână de parcă ar fi fost trofee de la o coridă. Ziarele franceze publicau fotografiile ale rămășițelor putrezind ale călugărițelor, scoase din morminte și lăsate la vedere. Mănăstirile erau transformate în sedii socialiste, serviciile bisericești erau interzise și aproape toate bisericile din Barcelona fuseseră incendiate.⁸

Deși Francisco Franco, liderul revoltei militare spaniole, era comparat uneori cu Mussolini, Ducele nu-i purta o afecțiune deosebită. Considera că Franco nu e cine știe ce general, pentru că se ferea cu lașitate de front. Iar sadismul forțelor spaniole, spunea el, era dezgustător. După cum remarcă Mussolini, „pentru ei, a executa o mie de oameni era ca și cum ar fi mâncat o farfurie cu macaroane”.⁹

Motivat de dorința de a limita influența internațională a guvernării de stânga din Franța și mai puțin de vreun sentiment de camaraderie ideologică față de Franco, Mussolini s-a aflat curând în poziția de a discuta cu naziștii cum să poată ajuta mai bine insurecția. În octombrie, primele avioane rusești, tancuri și alte efective militare au început să sosească pentru a sprijini guvernul spaniol. Presa catolică din Italia i-a cerut lui Mussolini să răspundă trimițând trupe italiene în ajutorul rebelilor.¹⁰ Până la sfârșitul anului, Mussolini trimisese în ajutorul lui Franco mii de membri ai cămășilor negre și soldați.¹¹

Papa nu împărtășea entuziasmul pentru război. Și el era înspăimântat de veștile terifiante despre atrocitățile anticatolice, dar evita să susțină o revoltă armată împotriva unui guvern ales. Și nici nu se grăbea să-l vadă pe Mussolini încurcat într-un război care avea să-l împingă și mai mult în brațele lui Hitler.¹²

*
* *

În același timp cu primele rapoarte despre războiul civil din Spania, papa a primit și vești cu mult mai neliniștitoare din Germania. Naziștii plănuiau să acuze sute de călugări și călugărițe germane de

perversiuni sexuale. În următorul an, procesele intens mediatizate aveau să țină prima pagină în presa germană. „Corupătorii tineretului, îmbrăcați în sutane“, vuia un titlu. „Depravare fără margini în mănăstire“, declara un altul. Preoții erau acuzați că atrăgeau copiii aflați în grija lor și-i obligau să presteze acte sexuale, seducând și tinerele vulnerabile. Pentru a înrăutăți lucrurile, autoritățile germane scosese din nou la iveală cazul iezuiților, acuzați de exportarea ilegală a fondurilor.¹³

Când s-a auzit că Mussolini își trimitea ginerele, Galeazzo Ciano, la Berlin pentru convorbiri legate de întărirea relațiilor dintre cele două țări, papa a fost departe de a fi fericit.

Ciano urcase în ierarhia guvernamentală cu o viteză amețitoare. La vârsta de treizeci și doi de ani devenise ministru al presei și propagandei. În anul următor, Mussolini a șocat lumea diplomatică numindu-l în cel mai prestigios post al guvernului, după cel deținut de Duce, adică cel de ministru al afacerilor externe. Din ce în ce mai mult, chiar dacă inconștient, Ciano încerca să-și imite socrul. Și totuși, tentativele sale de a reproduce discursul sonor și rapid al Ducelui erau zădărnicate de vocea sa nazală, ascuțită. Romanii obișnuiau să-l numească în derâdere *il Duccellino*, micuțul Duce, sau *generissimo*, o combinație jucăușă între *genero*, ginere în italiană, și *generalissimo*, cel mai înalt grad militar italian. „Și ginerele se ridică“, observa sarcastic un diplomat american. Ușor impresionat de putere, depășit de situație și sensibil la flătări, era precum plastilina în mâinile lui Hitler.¹⁴ În timpul vizitei sale în Germania din acel octombrie, la trei luni după izbucnirea războiului civil spaniol, Ciano a semnat un acord secret de cooperare. Și astfel s-a născut „Axa Roma-Berlin“. ¹⁵

Noul ambasador american în Italia, William Phillips, a ajuns la Roma cam în același timp. La prima lor întâlnire, Ciano a făcut o bună impresie, afabil, râzând foarte mult și vorbind o engleză excelentă. Dar ambasadorul a început curând să aibă îndoieli față de tânărul ministru de externe al Italiei. „În aparență, scria Phillips, părea uluitor de tânăr, deși predispus oarecum la îngrășare.“¹⁶ De înălțime medie, Ciano avea o față rotundă și „un păr negru, dat bine cu ulei“, pieptănat lins pe spate, „în manieră tipic italiană“. Era în mod evident ambițios, dar, în opinia ambasadorului american, nu avea „standarde, nici morale, nici politice“. Ciano se bucura de

poziția sa de potentat fascist și de ginere al Ducei, dar era detestat de toți ceilalți lideri fasciști, cărora le displăcea ascensiunea nemeritată pe scara ierarhică și iubirea pe care o arăta pentru *la dolce vita**. Cei mai mulți dintre ei erau nemulțumiți deoarece, aparent, Mussolini îl alesese pe el, fără a se sinchisi să-i consulte, ca moștenitor politic.¹⁷

Noul ambasador american avea o impresie cu totul diferită despre Mussolini. Pătrunzând în „sala imensă, goală, cu podea lustruită“, pentru prima lor întâlnire, Phillips a zărit o siluetă în celălalt capăt, așezată la birou. „Un bărbat scund, osos și puternic se îndreptă spre mine să mă întâmpine“, își amintea el. „Lipsa părului părea să-i accentueze dimensiunea capului.“ Ceea ce l-a impresionat cel mai puternic pe ambasador au fost ochii Ducei, care, atunci când acesta dorea să sublinieze ceva, „păreau dintr-odată să se dilate, cu albul ochilor ieșind în relief“. Au vorbit în engleză, lecțiile particulare recente ale lui Mussolini demonstrându-și utilitatea. Phillips avea să remarce mai târziu că atunci când purta uniforma fascistă părea o figură poruncitoare, dar în acele rare ocazii când îl vedea în haine civile, dictatorul arăta nu numai ca un „țăran viguros“, ci și ca „un mușteriu foarte grosolan“.¹⁸

Roberto Cantalupo, ambasadorul lui Mussolini în Spania, întâlnindu-l pentru prima dată după multe luni, a văzut un om care, sub impresia victoriei din Etiopia, părea dramatic schimbat. Mai greoi, cu gâtul mai vânjos și cu fața mai lată, pielea îi era înroșită de zilele de vară petrecute pe plajă. Cu Ciano lângă el, fiecare cuvânt, își amintea Cantalupo, părea fals, de parcă era destinat unui public mare. Distanța dintre Duce și Cantalupo, care îl cunoștea de ani de zile, părea imensă. După câteva minute inconfortabile, Cantalupo plecă, dar Ciano l-a prins din urmă, înainte de a apuca să părăsească clădirea.

– Cum ți se pare? l-a întrebat Ciano.

– Parcă n-ar mai fi Mussolini. Parcă ar fi altcineva, i-a răspuns el. Ciano i-a zâmbit.

– Știi, a gustat din marea glorie și ne vede pe toți, de la înălțimea lui, mici, mici de tot. Trăiește într-o lume a lui... Poate că e mai bine să-l lăsăm acolo, pe Olimp, unde poate face lucruri mari.

* Viața dulce (în limba italiană. în original) (n.tr.)

În privința noastră, a celorlalți... vom avea grijă de lucrurile din lumea aceasta.¹⁹

Giovanni Bottai, unul dintre liderii fasciști cei mai apropiați de Mussolini, a avut o experiență similară la întoarcerea din Etiopia. „În fața mea stătea nu omul, ci statuia, scria el în jurnal. O statuie din piatră dură, din care ieșea o voce glacială.”²⁰

Dacă masca Duceului a crăpat la un moment dat, aceasta a fost din cauza faptului că a suferit o lovitură neașteptată. Cel mai mic copil al său, Anna Maria, de șapte ani, s-a îmbolnăvit. Atinsă de poliomielită, s-a zbatut între viață și moarte, sub ochii unui Duce neputincios. În cele din urmă, copila a supraviețuit, dar încheștarea sa cu moartea fusese dramatică. La o conferință de presă, tatăl său a izbucnit în plâns atunci când ziaristii străini i-au dăruit o păpușă pentru fițița lui.²¹

Și totuși, boala fetei sale nu l-a înmuiat. Continua să nu asculte sfaturile miniștrilor și ale altor oficiali. Și insista ca atunci când veneau să-l vadă, să traverseze rapid imensul birou, să-i ofere salutul roman și să-i înmâneze documentele pe care le ceruse. După ce îi răspundeau la întrebări, dar fără a oferi comentarii nesolicitate, urmau să salute din nou, să se întoarcă și să plece în pas alert.²² Colaboratorii săi erau norocoși dacă scăpau fără să urle la ei. Navarra, asistentul lui Mussolini, care aștepta în afara biroului, își amintește că auzea regulat acuzațiile tunătoare ale Duceului. Când era mânios, dădea cu pumnii în birou și își desfăcea și împreuna convulsiv picioarele, frecându-și călcâiele de un reazem de picioare aflat sub masă. Nu a durat mult, raporta Navarra, până ce acesta a fost distrus complet.²³

Mussolini considera că nimic nu-i era cu neputință dacă dorea.²⁴ Italia putea deveni una dintre marile națiuni ale lumii, dar numai dacă italienii îi urmau ordinele. Și totuși, în mijlocul acestor visuri de glorie și cucerire, își făcea griji că italienii erau prin natură un popor slab, nu foarte potrivit pentru proiectele lui marțiale. La o întrunire a Marelui Consiliu din decembrie, a afirmat că într-o zi va trebui să „trimită trupe la Napoli ca să distrugă toate chitarele, mandolinele, viorile și flașnetele din oraș”.²⁵

Dacă Mussolini lăsa din ce în ce mai multe treburi zilnice pe umerii asociaților săi, nu era pentru că avea probleme mai importante de rezolvat. Era preocupat de cu totul altceva. Avea o nouă

amantă. Clara Petacci avea douăzeci și patru de ani când a început în 1936 legătura cu Mussolini, care avea cincizeci și trei. Familia ei locuia într-un apartament mare aproape de casa lui Mussolini, Villa Torlonia. Tatăl Clarei era medic al Vaticanului, îngrijind monseniorii, funcționarii Vaticanului și gărzile papei. Se căsătorise cu doi ani înainte, nuntă binecuvântată de numeroși demnitari ai Vaticanului și prezidată de însuși cardinalul Gasparri, dar căsătoria nu durase mult.

O femeie durdulie, cu ochi verzi și păr cârlionțat – rezultat al zecilor de bigudiuri puse în fiecare noapte – Clara avea dinții mici și o voce joasă, caldă și răgușită. Trăia pentru apelul care venea după-amiaza, chemând-o la palatul Venezia. Pentru a minimiza bârfa, lua un taxi până la un loc convenit în prealabil, unde se întâlnea cu un polițist pe motocicletă și sărea în atașul lui acoperit. La intrarea de serviciu de la palat era întâmpinată de asistentul de încredere al lui Mussolini, Quinto Navarra, și escortată la apartamentul special pe care Mussolini îl rezervase pentru ea. Acolo se așeza pe sofa în camera Zodiac – numită așa datorită imaginii aurii pictate pe tavanul de un albastru celest. Așteptându-l pe Duce – care ajungea de obicei după ora șase seara –, își petrecea orele citind, ascultând discuri, creând modele pentru haine și umplând carnete voluminoase cu jurnalul ei zilnic, povestind cu detalii pline de dragoste fiecare întâlnire cu mărețul om.²⁶ În dulap își ținea o duzină de rochii în culori vii, la care se adăugau pălăriile assortate, de prost gust. Navarra, care îi aducea ceai, stătea uneori câteva momente la discuții cu ea.²⁷

Deși Mussolini avusese multe amante, Clara Petacci era ceva nou. Nu doar pentru că majoritatea femeilor pe care le vânașe erau mai apropiate de vârsta lui și erau adeseori pe cât de frumoase, pe atât de simple. Dar avea o dependență emoțională neobișnuită față de Petacci. Nu pentru că ar fi privit-o ca pe un egal. N-avea nici cel mai mic interes față de opiniile ei politice. De fapt, în sutele de pagini ale jurnalelor ei publicate ulterior, nu apare nicio indicație că i-ar fi păsat de vreuna dintre opiniile ei, indiferent de subiect, în afara devoțiunii sale totale față de el. Dar nu putea trăi fără ea, fără iubirea nebunească și disponibilitatea sexuală a atrăgătoarei tinere. După confruntarea fiicei sale, bolnavă de poliomielită, cu moartea, presiunile enorme și sentimentul de izolare pe care le experimentase

în timpul războiului etiopian, dar și propria oroare amplificată de ideea îmbătrânirii, Petacci îi furniza sentimentul unei tinereți regăsite și al eliberării de presiunile de a fi nevoit încontinuu să pozeze în supraomul italian.²⁸

Clara Petacci

Prima pagină a ediției din 1 octombrie 1936 a ziarului *The New York Times* aducea știri surprinzătoare. Eugenio Pacelli urma să navigheze a doua zi de la Napoli la New York pentru o vizită prelungită în Statele Unite. Niciun oficial de rang superior din Vatican nu mai vizitase până atunci Statele Unite.²⁹ În toate capitalele lumii se făceau speculații despre motivul pentru care și-ar trimite papa secretarul de stat în America. Nimeni nu lua în serios pretenția Vaticanului că vizita ar fi fost pur „personală“.

Atenția s-a concentrat pe preotul Charles Coughlin, ale cărui atacuri radiofonice din ce în ce mai vicioase la adresa lui Franklin Roosevelt, în plină campanie de realegere, divizaseră comunitatea catolică și se demonstraseră a fi o neplăcere penibilă pentru Vatican. Motivul surprinzătoarei vizite a cardinalului Pacelli în Statele Unite, specula *The New York Times*, era dorința papei de a-l asigura pe președintele Roosevelt că nu are nicio legătură cu atacul lui Coughlin. Alte ziare preziceau că Pacelli va închide radioul fiorosului preot. În Roma, ambasadorul Italiei la Sfântul Scaun avea o altă explicație. Pacelli făcea această vizită ca parte a campaniei sale de a-i succeda lui Pius al XI-lea, într-un efort de a câștiga favorurile celor patru cardinali americani.³⁰

Episcopul Bostonului, Spellman, s-a ocupat de această vizită. Cei doi bărbați au zburat de la un capăt al Statelor până la celălalt, aproape treisprezece mii de kilometri, cu nenumărate opriri. Pacelli a primit titluri onorifice de la câteva colegii catolice, s-a întâlnit cu aproape toți episcopii Americii și a vorbit în fața unor mari adunări de preoți și credincioși din Boston până în California.³¹

Încă din primul moment al anunțării vizitei, speculațiile din presă s-au axat pe răspunsul la întrebarea dacă întâlnirea dintre cardinal și președintele american va avea loc. În calea acestei întâlniri stătea părintele Coughlin. Îngrijorat că vizita ar putea sugera sprijinul Vaticanului acordat lui Roosevelt, preotul l-a avertizat pe secretarul de stat al Vaticanului să refuze întâlnirea.³² Scrisori furioase de protest de la ascultătorii lui Coughlin au început să curgă în biroul delegatului pontifical de la Washington. În lipsa unor relații diplomatice formale cu Statele Unite, Vaticanul avea în Washington un delegat, și nu un nunțiu.³³

Acceptând sfatul delegatului, Pacelli și-a amânat plecarea, decizând să aștepte încă două zile după votare pentru a se întâlni cu Roosevelt.

Singura înregistrare a conversației lor, care a avut loc la reședința de familie a președintelui din Hyde Park, New York, ne parvine din memoriile lui Roosevelt, publicate câțiva ani mai târziu. Cel mai mult l-a impresionat, spunea el, obsesia lui Pacelli referitoare la amenințarea unei preluări a puterii în Statele Unite de către comuniști. Președintelui i s-a părut că seamănă foarte mult cu părintele Coughlin în teama aceasta neîntemeiată. Cardinalul repeta continuu: „Marele pericol în America este că va deveni comunistă“. Roosevelt a contracarat spunând că pericolul real era că Statele Unite ar fi putut să devină fasciste.

Cardinalul Pacelli în timpul unei vizite la New York, octombrie 1936

– Domnule președinte, a răspuns cardinalul Pacelli, pur și simplu nu înțelegeți enorma importanță a mișcării comuniste.

– Iar dumneavoastră nu înțelegeți poporul american, i-a spus Roosevelt.³⁴

Două zile mai târziu, în portul New York, Pacelli s-a îmbarcat la bordul transatlanticului *Contele de Savoia*, îndreptându-se spre casă.³⁵

Într-o noapte de octombrie, pe când cardinalul Pacelli se afla încă în America, papa a leșinat, lovindu-se în cădere la cap de un stâlp din lemn al patului. Acesta a fost primul semn al suferinței care avea să vină. În luna noiembrie, cândva un bărbat viguros, papa a trebuit să fie transportat la audiențele publice într-un scaun purtat pe brațe de aghiotanți. La începutul lui decembrie, cu inima dând semne înspăimântătoare de slăbiciune, papa, în vârstă de șaptezeci și nouă de ani, se văzu ținut la pat.³⁶

Venele varicoase ale papei îi provocau dureri groaznice, ușurate foarte puțin de însoțitorii săi, care îi masau picioarele timp de o oră în fiecare zi. Deși își petrecea cea mai mare parte a timpului în pat, doctorul vizitându-l de patru ori pe zi, se simțea prea rău ca să poată dormi.³⁷ În fiecare noapte, cei doi asistenți clerici de la Milano făceau cu rândul lângă patul papei. Singura întâlnire regulată la care nu renunțase era cea cu Pacelli, care trecea zilnic pe la el, pentru că papa făcea eforturi pentru a rămâne la curent cu tot ce se întâmpla.³⁸

Papa era într-o agonie care îl făcea pe cardinal să plângă. Pius insista întruna ca doctorul să-i spună cât va mai dura până se va simți mai bine. „Nu vreau să-mi ascunzi adevărul“, i-a spus el doctorului care refuza să vorbească, bolborosind neinteligibil că nu putea spune cu siguranță. Papa bea puțin lapte dimineața și apoi ceva supă strecurată după-amiaza, ascultând muzică clasică la radio. Pe măsură ce Crăciunul se apropia, insistă să le dea cardinalilor tradiționalele binecuvântări, dar adunarea a trebuit să fie ținută în jurul patului său. Între timp, cardinalii începuseră să discute, chiar dacă discret, despre un succesor. La un anumit moment, papa încetă să-și mai întrebe doctorul când se va face bine. Acum se mulțumea să-l roage pe Dumnezeu să-i acorde o moarte demnă.³⁹

Vaticanul pusese în circulație o serie de motive false pentru care papa s-ar afla la pat. La venirea Anului Nou, papa încă nu-și făcuse prezența, și atunci zvonurile despre sănătatea din ce în ce mai șubredă a papei nu au mai putut fi evitate. La începutul lui ianuarie 1937, *L'Osservatore Romano* a publicat un buletin, în care se raporta că papa suferea de arterioscleroză și de o slabă circulație a sângelui. Erau speranțe, conform ziarului Vaticanului, ca starea papei să se amelioreze treptat, deși, atenționa ziarul, dată fiind natura bolii și vârsta înaintată a papei, se impunea o „anumită prudență”.⁴⁰ Papa era mai puțin optimist. În fiecare noapte, la cererea sa, secretarul îi citea prezentări istorice ale ultimelor zile ale papilor dinaintea lui. „A venit momentul să merg acasă, spunea obositul papă. Trebuie să pregătim bagajele.”⁴¹ Odihnindu-se, privea pictura din fața patului în care era prezentat Sfântul Andrea Avellino, patronul morților bune. În dureri groaznice și slăbit de vârstă, papa era furios pe neputința sa. Puternicul și poruncitorul papă, altădată atât de sigur pe el, cel care îi terorizase atât pe cei din jurul lui, părea să se stingă repede. Și totuși, cum ar fi putut spune chiar el, Dumnezeu are căile sale. Cea mai mare bătălie a papei nu se dăduse încă.

PARTEA A TREIA

Mussolini, Hitler și evreii

CAPITOLUL 19

Atacându-l pe Hitler

Nimeni nu credea că avea să mai dureze mult până la întrunirea conclavului. Cardinalii se evaluau reciproc. Ziariștii americani dădeau târcoale Vaticanului, cu teancuri de bancnote după ei, nerăbdători să găsească pe cineva care să le dea de veste când papa ar fi murit.¹

Ambasadorul lui Mussolini, Bonifacio Pignatti, se ținea în fruntea manevrelor din culise. În Italia, raporta el, „credința în Duce este absolută și dincolo de orice discuție în toată ierarhia episcopală și în rândurile clerului“. Succesorul lui Pius al XI-lea „ar fi trebuit să fie nebun“ să tulbure bunele relații ale Bisericii cu guvernul fascist. Dar, avertiza el, în afara Italiei, lucrurile stăteau diferit. „Procese de imoralitate“ ale clerului catolic îi uniseră pe cardinalii de pretutindeni împotriva celui de-al Treilea Reich. Nu erau bucuroși nici de atacul asupra școlilor parohiale catolice și nici de recenta închidere a presei cotidiene catolice. Deificarea lui Hitler și a sângelui german, împreună cu dezvoltarea Tineretului Hitlerist în detrimentul grupărilor catolice de tineret, nu făcea decât să înrăutățească situația. Ostilitatea cardinalului împotriva lui Hitler le afecta atitudinea față de Mussolini, se temea Pignatti. În timp ce cardinalii Italiei ar fi dorit cu certitudine un papă care să sprijine alianța Vaticanului cu Mussolini, nonitalienii ar fi putut încerca să aleagă pe cineva mai puțin atrași de fascism.²

Surprinzător, papa a început să se simtă mai bine. Acei cardinali care literalmente începuseră să-și facă bagajele pentru călătoria la Roma acum le despachetau. Pius nu avea să se mai bucure niciodată de o sănătate bună, dar avea să se recupereze suficient

de mult încât să-și reia cele mai importante îndatoriri, întrunirea cu capii congregațiilor Curiei și, în cele din urmă, reluarea audiențelor publice, chiar dacă într-o mai mică măsură. La sfârșitul lui martie 1937, cardinalul Baudrillart l-a văzut pentru prima dată după câteva luni. „Papa, observa el, îmi pare mult schimbat, mult mai slab, cu fața emaciată și ridată. Iar expresia de pe față este mai blândă.”

În duminica Paștelui, pontiful și-a făcut o întoarcere dramatică în public, purtat pe sus în al său *sedia gestatoria**, într-un cortegiu care șerpuia prin Bazilica Sfântul Petru arhiplină. Părea slăbit, cu fața pământie. Mulți au strigat de bucurie, pentru că nu credeau că-l vor mai vedea vreodată. Traversând bazilica imensă, papei i s-au umezit ochii. După liturghie, aghiotanții l-au purtat până în balconul exterior, de unde putea privi mulțimea care umplea piața Sfântul Petru, în așteptarea binecuvântării sale. „A venit ceasul”, își amintea Baudrillart cuvântul papei. „Vocea îi rămăsese puternică și clară. Lumea, această tristă lume, este binecuvântată!”³

Câteva zile mai târziu, când papa a intrat în biblioteca personală pentru prima dată de la boala sa, de-abia putea să-și rețină lacrimile. Multe nopți, pe când zăcea treaz în patul de suferință, se întrebase dacă o va mai vedea vreodată. În săptămânile premergătoare, cu durerile de picioare ameliorate de ciorapii elastici și masajele regulate, papa se prezentase la audiențele publice într-un jilț purtat pe două suporturi. În apartament, folosea un scaun cu roțile. În acele momente scurte, dar prețioase, în care ieșea în grădină, mergea poticnit, sprijinindu-se într-un baston. Prima întâlnire a zilei avea loc acum la zece dimineața, iar după prânz, se odihnea un timp. În zilele de luni stătea în pat toată ziua. Noaptea se relaxa ascultând muzică la radio.⁴

*
* *

Relațiile Vaticanului cu Hitler se deteriorau din ce în ce mai mult. Procesele intens mediatizate ale preoților germani generau articole senzaționale în presă, iar numărul de copii din școlile catolice se diminuase până aproape de dispariție. Și totuși, alianța Vaticanului

* Denumirea italiană a tronului papal portabil utilizat în anumite ocazii solemne, în ceremoniile pontificale (n.tr.)

cu Mussolini rămăsese puternică.⁵ După luni de zile de la intrarea trupelor italiene în Addis Abeba, italienii încă erau animați de mândria patriotică. „Zâmbetul lui Mussolini este ca o rază a zeului Soare, scria un ziarist italian lingușitor, așteptat și râvnit pentru că aduce sănătate și viață”.⁶ Cel mai remarcabil ziar catolic al Italiei, *L'Avvenire d'Italia*, și *L'Osservatore Romano*, ziarul Vaticanului, își manifestau sprijinul entuziast față de regim.⁷

Totuși, deși legăturile lui Mussolini cu Hitler nu reușiseră să afecteze în vreun fel sprijinul acordat de Vatican dictatorului, în străinătate, strălucirea lui Mussolini se stingea treptat. Cu certitudine, afirmația era adevărată pentru Statele Unite, unde în februarie un ambasador italian evident îngrijorat a raportat schimbarea de opinie. Americanii, observa el, ajung să privească din ce în ce mai mult fascismul și nazismul ca fiind două fețe ale aceleiași monede totalitare, iar americanii îi disprețuiesc pe naziști.⁸

Totuși, Mussolini se bucura în Statele Unite de sprijinul entuziast al americanilor italieni. Politicienii din zone cu populații italo-americane bine reprezentate evitau să-l critice. Cât se poate de sugestiv a fost cazul primarului New Yorkului, Fiorello LaGuardia. În 1937, a spus unui grup de evrei că efigia lui Hitler ar trebui pusă în camera ororilor de la Târgul Mondial, iar un an mai târziu l-a etichetat pe Führer ca fiind „cel mai vrednic de dispreț laș”. Și totuși, până la intrarea Italiei în cel de-al Doilea Război Mondial în 1940, la doi ani după instituirea legilor rasiale, LaGuardia – a cărui mamă italiană provenea dintr-o familie evreiască – nu a îndrăznit să-l critice pe Duce.⁹

La începutul lui 1937, un reporter german s-a prezentat pentru un interviu cu Mussolini. La capătul îndepărtat al sălii cu mozaicul Harta Lumii, încadrată de enormul șemineu, stătea gazda. Ducele s-a ridicat, drept ca bradul, și și-a întins brațul drept pentru salutul roman. L-a întrebat pe vizitatorul german cum se simțea Führerul. „Foarte bine”, i-a răspuns acesta, care era surprins de vigoarea lui Mussolini. „Chipul său cezarian” părea să fi întinerit, iar ridurile din jurul ochilor dispăruseră.

Bătălia epocii era pe cale să înceapă, i-a spus Ducele. Comunismul amenința să distrugă Europa. Democrațiile, a continuat el, erau falimentare și deveniseră centrele de infecție, „propagatorii bacilului comunist”. Europa se afla la un moment de coticătură. „Este

evul individualităților puternice și al celor dominante“, a explicat Mussolini. „Democrațiile sunt nisip, nisip mișcător. Idealul nostru politic de stat este o stâncă, un pisc din granit.“ Numai Italia fascistă și Germania nazistă puteau salva Europa.¹⁰

Imediat ce și-a recăpătat parțial puterile, papa a început din nou să-l roage pe Mussolini să-l ajute în relația cu Hitler. Însă îi era din ce în ce mai dificil să ignore faptul că fostul acolit al lui Mussolini nu mai era dispus să-i asculte doleanțele. Mussolini i-a spus lui Tacchi Venturi că nimeni nu putea face nimic pentru a-l influența pe Führer când venea vorba despre religie. Raportându-i această observație papei, iezuitul a subliniat că dictatorul făcuse tot ce-i stătea în puteri. Ca nu cumva entuziasmul papei pentru Duce să se diminueze, Tacchi Venturi a adăugat repede că Mussolini, „cu bunătatea sa obișnuită“, fusese de acord cu toate celelalte cereri ale acestuia. Urma să impună cenzura unui ziar care fusese ținta obiecțiilor papei și să confiște toate copiile unui pamflet trimis recent de protestanții americani fraților întru credință din Italia.¹¹

În vara lui 1936, episcopii germani îi ceruseră papei să pregătească o enciclică în care să stăruie pe lângă guvernul nazist să respecte termenii Concordatului din 1933. La începutul lui 1937, aflat pe patul de suferință, papa s-a întâlnit cu trei cardinali germani și doi episcopi care veniseră să discute propunerea. Pacelli l-a sfătuit pe pontif să nu-și prezinte criticile sub forma unei enciclice, nedorind să-l supere pe Hitler. Cardinalul i-a spus papei că ar fi cel mai bine să se limiteze la a-i trimite o scrisoare pastorală lui Hitler, care să fie împărtășită doar episcopilor germani. Dar Pius al XI-lea a respins cu dispreț sfatul acestuia. Dorea să emită o enciclică pe care toți germanii – și lumea întreagă – să o citească. Rezultatul a fost dramatic. În duminica Floriilor, pe 21 martie 1937, episcopi și preoți din întreaga Germanie au citit de la amvon acea enciclică, *Mit brennender Sorge**, unor oameni care nu erau obișnuiți cu criticarea în public a regimului nazist.¹²

* Cu profundă îngrijorare (în limba germană în original) (n.tr.)

„Cu mare îngrijorare și mirare crescândă urmărim dureroasele procese intentate Bisericii [germane] și jignirile din ce în ce mai numeroase care îi rănesc pe cei care au rămas credincioși în inimă și faptă...“ Astfel începea enciclica. Deși Biserica intrase în Concordat cu guvernul german cu bună credință, spunea papa, „oricine poate vedea, nu fără surprindere și dezaprobare, că a doua parte din contract a emasculat termenii tratatului, le-a distorsionat înțelesul și, în cele din urmă, a considerat că încălcarea sa, mai mult sau mai puțin oficială, este o politică normală“. Papa deplângea distrugerea școlilor parohiale catolice, în pofida clauzei care le asigura protecția. Enciclica îi dojenea pe cei care idolatrizau rasa și națiunea, considerându-i vinovați pentru distorsionarea și pervertirea „unei ordini a lumii planificate și create de Dumnezeu“. Papa s-a referit și la eforturile de a suprapune creștinismul și adularea rasei: „Numai o minte superficială ar putea să creadă în conceptele de Dumnezeu național, de religie națională; sau să încerce să-l îngrădească între granițele unui singur popor, între limitele înguste ale unei singure rase, pe Dumnezeu, Creatorul Universului...“. Deși papa nu menționa expres nazismul, trimiterea era clară, mai ales atunci când le mulțumea acelor preoți și mireni „care au perseverat în datoria creștină și în apărarea drepturilor lui Dumnezeu în fața atacului unui păgânism agresiv“.

Deși lovea puternic, enciclica ar fi putut fi mai aspră. De luni de zile, Sfântul Oficiu al Inchiziției lucra la un document separat, care oferea o listă a acelor doctrine fundamentale ale nazismului pe care Biserica le considera a fi grave erori. Printre ele se numărau pasaje care proveneau fără dubiu din volumul lui Hitler, *Mein Kampf*.

Îngrijorat că etichetarea ideologiei naziste ca fiind necreștină l-ar putea conduce pe Hitler la renunțarea totală la Concordat, papa se hotărâse asupra unui atac mai puțin direct. În această hotărâre era susținut nu numai de Pacelli, ci și de cardinalul Michael von Faulhaber, arhiepiscop de München, cea mai importantă arhidieceză a Germaniei. Pe tot parcursul redactării proiectului, iezuitul general Ledóchowski a făcut tot ce a putut pentru a-l împiedica pe papă să-l denunțe pe Hitler, sfătuindu-l să „evite să abordeze probleme foarte dificile și subtile“. Termenul „nazism“ a fost șters din versiune, nefăcându-se, de altfel, nicio mențiune la persecutarea evreilor. Lista greșelilor condamnate de Biserică, inclusiv a doctrinelor

fundamentale ale nazismului, care urmau să însoțească enciclica, nu a părăsit niciodată Vaticanul.¹³

Chiar și așa, Hitler s-a înfuriat, ofensat nu numai de atacul public fără precedent, ci și de abilitatea papei de a distribui mesajul pe o scară atât de largă fără știrea lui. El a ordonat poliției să închidă toate editurile catolice și să trimită agenți în cartierele generale ale diecezelor și la mănăstirile din întreaga țară pentru a le confisca dosarele. „Voi aduce dezonoare și rușine Bisericii catolice, i-a spus el unuia dintre vizitatorii săi, atunci când voi deschide arhivele monahale ascunse și voi publica mizeriile care se găsesc în ele.”¹⁴ Hitler era convins că știa punctul slab al Bisericii. El a amenințat că va da în vileag amănunte grafice ale abuzurilor sexuale la care se deda clerul catolic și, în consecință, a purces cu rapiditate să strângă dovezi incriminatorii. La auzirea zvonurilor despre raidurile poliției, atât episcopul de Berlin, cât și arhiepiscopul de Breslau au ordonat ca toate dosarele care conțineau plângeri împotriva preoților să fie distruse. Papa i-a îndemnat pe toți episcopii germani să le urmeze exemplul.¹⁵

Îngrijorat că ziarele italiene ar putea prezenta enciclica papală ca fiind o denunțare a nazismului, și nu o pledoarie pentru respectarea termenilor Concordatului cu Germania, papa i-a transmis Ducei că nu aceasta a fost intenția sa.¹⁶ În ceea ce-l privea, Pacelli dorea să evite ruperea relațiilor cu guvernul nazist, de teamă ca Biserica din Germania să nu rămână fără apărare.¹⁷

În luna mai, Mussolini a prezentat cauza papei ministrului de externe al Germaniei, Konstantin von Neurath. Disputa cu Biserica, spunea Mussolini, dăuna reputației celui de-al Treilea Reich. Ducele avansă un sfat bazat pe propria experiență. Naziștii ar trebui să permită predarea religiei în școlile publice, lucru care în Italia adusese mari avantaje. Făcând „mici favoruri clerului superior“, sugera Mussolini, cum ar fi biletele de tren gratuite și scutiri de la taxe, îi câștigase pe clerici, „astfel încât au declarat până și războiul din Abisinia ca fiind un război sfânt”.¹⁸

Era un sfat pe care, într-o formă sau alta, Ducele îl dădea cu regularitate liderilor de frunte naziști. În toamna precedentă, ministrul justiției îi făcuse o vizită. Și îl întrebase cum reușise să păstreze relații atât de bune cu Biserica din Italia, în timp ce în Germania relația e atât de nefericită? Mussolini s-a lăudat că, după o scurtă perioadă de dificultăți, în 1931, pusese la punct Vaticanul. Dar a adăugat și o

recomandare: niciodată să nu lași garda jos, explicând că Biserica catolică este ca o minge din cauciuc. Dacă nu menții presiunea constantă, mingea își revine la forma inițială.¹⁹

La sfârșitul lui mai 1937, cinci sute de preoți din Chicago s-au adunat la un seminar local, așa cum o făceau de patru ori pe an, pentru a participa la conferința diecezană.²⁰ Când arhiepiscopul George Mundelein s-a ridicat să ia cuvântul, nu exista niciun semn că discursul său va fi de interes pentru altcineva decât cei din Chicago. Și totuși, remarcile lui aveau să declanșeze o *cause célèbre*.²¹ Criticând regimul nazist pentru persecutarea Bisericii, Mundelein a continuat: „Poate că vă veți întreba cum se face că o națiune de șaizeci de milioane de oameni inteligenți se supune în teamă și servitute unui străin, unui tapetar austriac, și încă unul prost pregătit, și câtorva asociați precum Goebbels și Göring, care dictează orice mișcare din viețile oamenilor”.²²

Guvernul german, scandalizat, a solicitat să primească scuze din partea Vaticanului. Cardinalul Pacelli, răspunzând din partea papei, a refuzat. Vaticanul nu își va cere scuze decât dacă guvernul german va ordona oprirea tiradei de atacuri asupra Bisericii din ziarele Germaniei.

Berlinul l-a rechemat pe ambasadorul Germaniei la Sfântul Scaun, Diego von Bergen. Iar acesta a avertizat: „Sfântul Scaun își va da seama că, dacă nu va fi remediat, acest comportament, neașteptat și de neînțeles, va elimina condițiile necesare unei stări normale a relațiilor dintre guvernul german și Curie. Curiei îi revine întreaga responsabilitate pentru aceasta”.²³

Dacă Pacelli a preluat comanda în această criză, se datorează parțial faptului că papa încă se afla într-o stare de sănătate precară. Slăbit, cu inima bolnavă, cu respirația îngreunată de astmă, energia de altădată a papei dispăruse. După cum spunea un vizitator, papa arăta de parcă avea „o rază de eternitate pe chip”. Boala lui Pius al XI-lea, observa Pacelli, îl lăsase „extrem de emotiv”. Iar în aprilie îi spunea unui coleg cardinal că nu poate să se uite la fragilul papă

* Cauză faimoasă (în limba franceză, în original) (n.tr.)

fără să-i vină și lui să plângă. Când i se cerea să acționeze, papa răspundea din ce în ce mai des: „Asta o va face succesorul meu”.²⁴

În luna mai, papa s-a retras la castelul Gandolfo, unde au fost amplasate difuzoare pentru ca publicul să-i poată auzi vocea slabă. La aniversarea de 80 de ani, ar fi urmat să inaugureze noua Academie Pontificală pentru Științe, dar s-a văzut obligat să amâne în ultimul moment.²⁵

Tensiunile dintre Sfântul Scaun și Germania au declanșat speculația potrivit căreia papa ar fi urmat în curând să anunțe excomunicarea lui Hitler.²⁶ Dezgustul papei față de naziști avea impact și asupra atitudinii sale față de războiul civil din Spania, pentru că suspecta că între Franco și Hitler existau legături strânse. Mussolini se plânga că, în timp ce el trimite oameni și muniție în sprijinul luptei lui Franco împotriva „comunismului”, papa, deși denunța comunismul într-o enciclică, nu făcea nimic pentru sprijinirea revoltei.²⁷ Întâlnindu-se în luna mai cu arhiepiscopul Spaniei, cardinalul Isidro Gomá, Franco i-a atras atenția cât de important ar fi fost să aibă sprijinul public al papei. Gomá a încuviințat și l-a informat pe secretarul de stat al Vaticanului că urma să fie publicată o scrisoare semnată de episcopii spanioli în care își vor anunța adeziunea la cauza lui Franco. Pacelli l-a îndemnat pe papă să publice documentul ca parte a documentelor oficiale ale Vaticanului – *Acta Apostolicae Sedis* – dar suferindul papă a refuzat: „Ei, aceasta, cardinale, a spus el simplu, nu”.²⁸

Pentru catolicii din afara Italiei, sprijinul Sfântului Scaun față de regimul fascist devenea din ce în ce mai inconfortabil. Una dintre situațiile stânjenitoare în care s-a găsit Vaticanul este cea din 9 iunie, când o bandă de agresori fasciști de origine franceză l-au ucis pe Carlo Rosselli, fondatorul celei mai importante organizații antifasciste italiene din exil. Matteotti, Amendola, iar acum Rosselli – lingăii lui Mussolini uciseseră trei dintre cei mai remarcabili lideri ai opoziției, oameni de înaltă statură morală.²⁹

Tacchi Venturi lucra acum neostoit pentru anihilarea oricărei critici catolice la adresa dictaturii italiene. Pe 12 iulie, Dino Alfieri, ministrul culturii populare, i-a cerut iezuitului să rezolve ultimul incident. Cea mai importantă revistă catolică din Anglia publicase recent o scrisoare în care erau criticate vehement Germania nazistă și Italia fascistă. Autorul, un dominican, era furios că fasciștii

britanici pretindeau că au sprijinul Vaticanului. Autorul cita enciclica din 1931 a lui Pius al XI-lea, *Non abbiamo bisogno*^{*}, pentru a susține că papa se opunea fascismului.

Monseniorul Giuseppe Pizzardo, 1934

Informat despre această chestiune, monseniorul Pizzardo, subsecretar de stat al Vaticanului, a compus o scrisoare către arhiepiscopul de Westminster, liderul Bisericii catolice din Marea Britanie.³⁰

^{*} „Nu avem nevoie.” (în limba italiană, în original) (n.tr.)

Articolul ofensator din revista britanică, se plânga Pizzardo, „pune fascismul italian și rasismul german pe același plan din punctul de vedere al Bisericii catolice, de parcă primul ar merita aceleași reproșuri și aceeași condamnare ca și ultimul“. Autorul ar fi trebuit să distingă între cele două regimuri. Deși Biserica într-adevăr condamnase „excesele național-socialismului“, controversa legată de Acțiunea Catolică italiană din 1931 fusese rezolvată rapid. „De atunci încolo, conchidea Pizzardo, este adevărat nu numai că nu au mai existat cazuri notabile de fricțiuni între autoritatea ecleziastică și guvernul italian, dar adeseori chiar au colaborat fructuos.“

Pizzardo i-a trimis o copie lui Tacchi Venturi, care i-a returnat-o cu sugestia să-și întărească laudele la adresa regimului fascist.³¹ De asemenea, i-a recomandat să trimită o copie maestrului general șef al Ordinului Dominican, pentru ca acesta să-și poată adăuga „avertismentul justificat“. Pizzardo a făcut toate modificările sugerate și a trimis scrisoarea. Ofensatorul pedepsit a publicat îndatoritor o retractare înjosoare.³²

Războiul civil spaniol amenința să târască Europa într-o conflagrație de dimensiuni mai mari. În august, submarinele italiene au început să scufunde nave care aveau ca destinație porturile spaniole controlate de republicani, în timp ce Hitler accelera reînarmarea Germaniei. În pofida tensiunilor mondiale în creștere, Mussolini încă își găsea timp pentru vizitele zilnice la tânăra sa amantă, Clara Petacci, și pentru flirturile pasagere cu alte femei.

Mussolini reușise să țină departe de ochii presei detaliile nenumărate ale aventurii sale. Dar la începutul lui 1937 aceasta s-a schimbat, din pricina unei seducătoare reporterițe franceze de douăzeci și nouă de ani. Magda Fontanges și-a câștigat notorietatea mondială când l-a împușcat și l-a rănit pe ambasadorul francez în Italia. Tânăra susținea că încercase să-l ucidă pentru că îl considera vinovat de încheierea aventurii sale cu Mussolini. Procesul ziaristei a umplut presa mondială cu detalii succulente despre întâlnirile lor amoroase. Fontanges și-a publicat ulterior propria variantă, extrem de sugestivă, într-o revistă americană, sub titlul „Am fost amanta lui

Mussolini“.³³ În trei episoade înflăcărate, Magda descria cu amănunte care-ți tăiau respirația cum o sedusese Mussolini. Al doilea episod începea cu o fotografie de o pagină a lui Fontanges în brațele lui Mussolini, sărutându-se. Iar în legendă scria: „Ținându-mă strâns în brațe, mi-a dat primul sărut. Am avut o senzație de beție...” Câteva rânduri mai jos descria cuibușorul de nebunii al dictatorului din palatul Venezia, în timp ce Mussolini o conduce cu mână fermă spre canapeaua din camera întunecoasă.

„M-a îmbrățișat din nou, devenind din ce în ce mai tandru“, își amintea ea. „Dintr-odată, îl cuprinde un soi de frenezie, devine brutal, și-mi spune: «L-ai cunoscut pe Duce. Acum vei cunoaște bărbatul!»». Își scoate haina și, doar în cămașă, pare uluitor de tânăr. Conduc doar de instincte, se repede la mine. Înainte să apuc să scot vreun sunet, sunt prinsă în brațele-i puternice.”³⁴

Scandalul francez a condus la un șir de articole în presa din străinătate despre apetitul sexual de nestăpânit al Ducelui. Articolele, a spus Mussolini, sunt mult exagerate. „Ca să mă acuplez cu toate femeile pe care pretind ei că le-aș fi avut, a declarat el unui reporter, ar fi trebuit să fiu armăsar, nu om.” Doi ani mai târziu, persiflându-se reciproc cu o cunoștință feminină, i-a spus că trupul nu-i permite să fie sfânt. Lăudându-se că puține lucruri îl tentau – mănca aproape numai fructe și legume, iar banii nu-l interesau – recunoștea totuși că avea o slăbiciune care stătea în calea oricărei aspirații spre sfințenie.

– Nu ești singurul din lume, a precizat ea. M-am întrebat întotdeauna la ce folosește virtutea la bătrânețe.

– În Romagna, i-a răspuns Mussolini, avem un proverb: „La tinerețe, dă-ți trupul diavolului, la bătrânețe, dă-ți oasele Domnului”.³⁵

Faptul că era un Casanova jucase întotdeauna un rol important în cultul lui Mussolini, iar afacerea Fontanges nu a schimbat cu nimic situația. La începutul lui septembrie, în timp ce o formație cânta la un festival de pe plaja siciliană, Mussolini a dansat cu femeile din zonă, unele tinere, altele bătrâne, unele slabe, altele grase, unele atractive, altele nu. „Dansul este o religie în Romagna, spunea el. Ține locul catolicismului.”

Mussolini se legăna în ritmul muzicii, când secretarul său a străbătut în fugă ringul de dans strângând în mână o telegramă. Un submarin italian torpilase un cargobot rusesc care naviga de-a

lungul coastelor Siciliei, îndreptându-se cu provizii spre Republica Spaniolă. Atacul făcea parte dintr-o blocadă recent instituită care risca să declanșeze un război european la scară largă. După ce s-a oprit un moment ca să citească mesajul, Ducele și-a ales o altă parteneră. La terminarea melodiei, a întrebat: „Mai sunt și alte telegrame? Dacă la fiecare piruetă pe ring s-ar anunța o torpilare, nu m-aș mai opri din dans”.³⁶

CAPITOLUL 20

Viva il Duce!

În august 1937, ziarele au început să menționeze intenția lui Mussolini de a vizita Germania.¹ Această vizită avea să se demonstreze a fi una fatidică. Timp de cinci zile, la sfârșitul lui septembrie, Hitler s-a aflat lângă Duce, punând cu atenție în scenă o serie de procesiuni, marșuri și inspecții prin care să-l impresioneze pe Mussolini cu puterea regimului nazist și devotamentul germanilor față de Führerul lor. Punctul culminant a fost atins în Berlin, pe 28 septembrie, când 800 000 de oameni au umplut noul stadion olimpic. Pe traseul care ducea la stadion, aproape trei milioane de germani, aduși cu autobuze și trenuri din întregul Reich, îi aclamau pe dictatori. Când cei doi lideri au ieșit pe teren, mulțimea a început să vuiască. Hitler nu a făcut economie la laude, slăvind-l pe Mussolini ca fiind „unul dintre acele rare genii care nu sunt create de istorie, ci fac istorie“. Ulterior, Hitler îl va numi „primul om de stat din lume, cu care nu se poate compara nimeni nici pe departe“.²

Mussolini își pregătise cu atenție textul în germană și, după introducerea entuziastă a lui Hitler, s-a ridicat să ia cuvântul. Când Italia fascistă are un prieten, a declarat el, merge „până la capăt“ alături de acesta. Dar o aversă bruscă a stricat efectul dorit, iar maestrul bombasticii a avut de dus lupte grele pentru a desluși slovele neclare de pe hârtiile îmbibate de ploaie. Mulțimea n-a priceput o iotă.³

„În comparație cu demonstrațiile lui Hitler, observa un italian prezent la eveniment, cele ale fasciștilor italieni par o adunătură de oameni care aleargă de jur împrejur urlând. În discursurile sale, Mussolini bate câmpii, rostind banalități într-o manieră dramatică

și adevăruri de bun simț cu mare solemnitate. Se adresează maselor ignorante și vorbește pentru ele, gesticulând cu fața, cu trupul, cu ochii, cu mișcările unui șarlatan. Hitler este întotdeauna sobru. Când apare Mussolini... mâinile în șolduri, parcă ar fi un maestru circur. Prin contrast, Hitler pare un apostol, un lider religios și politic.”⁴

Ducele a fost profund impresionat. „Ce am văzut acolo este de neimaginat”⁵, i-a spus el la telefon soției sale Rachele, pe când se pregătea de plecare.

Mussolini și Hitler în München, septembrie 1937

Deși îi promisese papei că îi va prezenta plângerile, Mussolini nu le-a menționat niciodată în fața lui Hitler.⁶ În mijlocul mulțimii exaltate și a impozantelor desfășurări de forțe militare, nu se putuse hotărî să deschidă un subiect atât de neplăcut.⁷

Mussolini a jurat ca atunci când Hitler avea să vină să viziteze Cetatea Eternă, primirea să fie și mai fastuoasă decât fusese primirea sa din Germania. În ziarul său, cardinalul Baudrillart se întreba dacă slăbitul Pius al XI-lea avea să supraviețuiască unei astfel de priveliști dureroase.⁸

Pentru Vatican, devenea din ce în ce mai important să facă distincția dintre cele două regimuri totalitare. Imediat după vizita lui Mussolini în Germania, *La Civiltà cattolica* a publicat un articol în care se sublinia chiar această distincție. Persoanele care puneau egal între Germania nazistă și Italia fascistă, susținea ziarul, „fac o mare nedreptate regimului fascist“. Hitler încerca să unifice poporul german sub o religie nouă, păgână, sloganul său fiind divinitatea sângelui și a pământului. Mussolini făcea exact opusul, unificând italienii sub religia catolică. Cei doi n-ar fi putut fi mai diferiți.⁹

La revenirea lui Mussolini din Germania, papa, deși supărat că Ducele nu discutase problema Bisericii cu Hitler, i-a cerut din nou ajutorul în relația cu Führerul. Era în interesul lui Mussolini, susținea papa, să-l convingă pe Hitler să pună punct persecutării Bisericii. Date fiind relațiile Italiei cu cel de-al Treilea Reich, campania naziștilor împotriva Bisericii dăuna bunului renume al fascismului italian.¹⁰

Un alt semn al apropierii de Germania nazistă îl constituie faptul că, în decembrie, Mussolini a anunțat că Italia se retrăgea din Liga Națiunilor. Hitler retrăsese Germania din Ligă la scurt timp după ce ajunsese la putere, în 1933. Papa privea cu neliniște situația, nemulțumit și de faptul că atât de mulți cardinali nonitalieni îl considerau naiv pentru că se aștepta ca Mussolini să aibă o influență moderatoare asupra lui Hitler.¹¹ „Nu Ducele e cel care exercită influență asupra Führerului, nota cardinalul francez Eugène Tisserant „ci mai curând Führerul este cel care îl influențează pe Duce.“¹² În discursul de Crăciun al papei către cardinali, acesta deplângea din nou persecuția pe care o suferă Biserica în Germania.¹³ Era un mesaj pe care îl împărtășea oricui era dispus să-l asculte.

**Mussolini consacra noul oraș Guidonia,
împreună cu arhiepiscopul local care se alătură
pentru salutul fascist, noiembrie 1937**

Convins că mai avea puțin timp de trăit, Pius al XI-lea credea că Dumnezeu îl ține în viață pentru un motiv. „Starea sa delicată de sănătate, observa ambasadorul francez, se deteriorează din nefericire, nu capacitățile sale intelectuale, ci rezistența fizică.”

Cardinalul Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, l-a întâlnit de două ori pe papă în perioada Crăciunului. La prima întâlnire, cardinalul a fost încântat să vadă că papa era plin de viață și atent, dar data următoare l-a găsit pe pontif slăbit, de-abia putând să vorbească și incapabil să citească documentele pe care le avea în față. Uneori, papa era alert și articulat. Alteori, era slăbit și frustrat. Și totuși, în nopțile sale fără somn, simțea prezența lui Dumnezeu, care îi transmitea un mesaj divin pe care era dator să-l transmită mai departe înainte de a muri.¹⁴

Cardinalul Baudrillart nota această schimbare în jurnal. „Papa rămâne foarte lucid, dar voința devine mai ezitantă.” Cardinalul francez nu considera că secretarul de stat constituia un înlocuitor potrivit. „În pofida tuturor calităților sale eminente, observa el, cardinalul Pacelli nu pare să aibă nici o minte prea fermă, nici o voință prea puternică.”¹⁵ Ulterior, în decursul aceleiași luni, Baudrillart observa telegrafic: „Și acum, atmosfera sfârșitului regimului: intrigi secrete”.

De la palatul Venezia, Mussolini anunță retragerea Italiei
din Liga Națiunilor, decembrie 1937

Mussolini era iritat. Revigorarea entuziasmului italian pentru Germania nu era chiar floare la ureche, chiar și cu masiva sa mașinărie propagandistică. Cu numai două decenii înainte, italienii luptaseră în război împotriva germanilor, iar toată vorbăria nazistă despre superioritatea rasei nordice nu îi ușura sarcina. Ultimul lucru pe care și-l dorea Mussolini era ca papa să-i convingă pe italieni că Hitler era dușmanul Bisericii.

„Era momentul să se treacă la presiuni“, se gândi Mussolini. Și-a transmis mesajul prin Guido Buffarini. Ales primar al Pisei în 1923, la vârsta de douăzeci și opt de ani, Buffarini devenea, zece ani mai târziu, subsecretarul pentru afaceri interne al lui Mussolini. Roșcovan, gras și cu ochii triști, inteligent și viclean, lipsit de principii morale, Buffarini era un impulsiv cu un talent deosebit pentru intimidare și o înclinație spre asigurarea propriilor avantaje.¹⁶

Pe 30 decembrie, Buffarini l-a chemat pe nunțiul papal. Avea dovezi, i-a spus el, că grupările Acțiunii Catolice se amestecau din nou în politică. Dacă imixtiunea va continua, l-a avertizat, mai mult ca sigur va urma o reacție populară violentă. Nunțiul, lovit ca de trăsnet, a negat acuzația, dar în zadar.¹⁷

Aflând de noile amenințări ale lui Mussolini, Pius al XI-lea și-a trimis nunțiul la ginerele Ducei. Ciano a fost foarte succint. Dacă Mussolini era nemulțumit de Vatican, singurul vinovat era papa. Deși știa că criticile constante la adresa Germaniei îl supărau pe Duce, și-a continuat totuși atacurile.¹⁸

Puțini din Italia erau la curent cu aceste tensiuni. Majoritatea clerului catolic încă îl considera pe Mussolini ca fiind omul trimis de Dumnezeu să salveze națiunea, un mesaj pe care preoții cu regularitate îl transmiteau membrilor congregației.

Nerăbdător să sublinieze acest sprijin, Mussolini a decis să organizeze o adunare de proporții a episcopilor și preoților la palatul Venezia. Pretextul era „Bătălia pentru Grâu“, campania pentru independența agricolă pe care o tot promova de peste zece ani. Invitațiile, semnate de un redactor al unui ziar catolic fascist, au fost emise la mijlocul lui decembrie. Ducele, explica editorul, dorea să-i onoreze pe episcopii și preoții care se distinseseră în Bătălia pentru Grâu.

Participând la evenimentul din 9 ianuarie, „l-ar onora solemn pe Duce, fondatorul Imperiului, sporind astfel semnificația creștină a sărbătorii”. Arhiepiscopul de Udine, monseniorul Giuseppe Nogara, se va adresa Ducei în numele lor.¹⁹

Episcopii au luat cu asalt biroul secretarului de stat al Vaticanului cu scrisori în care întrebau ce să facă. „Mi se pare, scria un episcop toscan, că trebuie să aibă mult tupeu acest redactor de ziar să mobilizeze episcopi și preoți care să-i aducă un omagiu solemn Ducei, fondatorul Imperiului”. Totuși, adăuga el, „nu aş vrea să fiu eu singurul care lipsește”.²⁰

Cardinalul Raffaele Rossi, secretarul Curiei, responsabil cu problemele asociate clerului, a solicitat recomandări de la secretarul de stat. Pacelli l-a informat că nu avea nicio obiecție la participarea clerului la acest eveniment. Dar înainte de a obține răspunsul lui Pacelli, cardinalul Rossi mai transmisese o întrebare a unui episcop referitoare la sărbătoarea fascistă, avansând și propria opinie, conform căreia invitațiile nu ar trebui acceptate.

Cardinalul îl pusese pe Pacelli într-o poziție stânjenitoare, pentru că evidența nu putea fi negată: era de nemaiauzit ca unui ziarist să i se permită să-i convoace pe episcopii Italiei. Pacelli l-a consultat pe papă, care a fost de acord că o astfel de invitație „nu merita să fie acceptată”. Și totuși, nici papa, nici Pacelli nu se grăbeau să-l ofenseze pe Duce.²¹

În următoarele două luni, confuzia și nesiguranța au domnit în biroul secretarului de stat.²² Monseniorul Tardini, care îl înlocuise pe recent promovatul Pizzardo ca subsecretar de stat pentru Afaceri Eccleziastice Extraordinare, s-a angajat într-un curios dans cu ambasadorul italian. Pe 30 decembrie, Tardini i-a spus că nu se simțea în largul lui cu o astfel de demonstrație politică masivă din partea clerului, în special din partea episcopilor. Pignatti i-a răspuns că, dacă dorea să discute problema cu Mussolini, va trebui să trimită obiecțiile Vaticanului în scris. Într-o întrunire cu Pignatti câteva zile mai târziu, Tardini a repetat doleanța. Pignatti i-a răspuns în aceeași manieră, dar până la urmă, cererea formală nu a mai fost trimisă. De fapt, Tardini concepuse scrisoarea, dar papa a decis să nu o mai trimită.²³

Duminică dimineața, 9 ianuarie 1938, două mii de preoți și șaiszeci de episcopi au mărșăluit în procesiune solemnă pe străzile

Romei, în timp ce curioșii și fasciștii inveterați erau aliniați de-a lungul traseului aplaudându-i. Calea le era deschisă de carabinieri în uniformă de gală, o fanfară militară și o gardă de preoți cu sutane negre care țineau ridicate steagurile italiene. La monumentul Victor Emmanuel din piața Venezia îi aștepta Achille Starace, șeful Partidului Național Fascist. Lângă el se afla șeful de partid din Roma. Cei doi au urcat împreună cu episcopii scările de marmură, depunându-și cununile din laur la mormintele Soldatului Necunoscut și ale eroilor Revoluției Fasciste.

Clerul la sărbătorirea de către Mussolini
a Bătăliei pentru Grâu, ianuarie 1938

Procesiunea și-a reluat apoi scurtul marș prin palatul Venezia, trecând pe lângă balconul de la biroul lui Mussolini, unde Ducele strălucind de bucurie a răspuns salutarilor lor fasciste. La prânz, au invadat Holul Regal. După ce enormul grup a recitat o rugăciune, la intrarea în sală a Ducei l-au ovaționat. Arhiepiscopul Nogara s-a ridicat să ceară binecuvântarea lui Dumnezeu pentru

omul care făcuse atât de multe pentru creștinătate. Un preot de parohie a venit în față să recite din moțiunea pe care cei două mii de preoți o aprobaseră în unanimitate: „Preoții Italiei au invocat și continuă să invoce binecuvântarea lui Dumnezeu asupra Persoanei Voastre, asupra muncii Voastre de restaurator al Italiei și de fondator al Imperiului, asupra guvernului fascist“. Și termină cu „Viva il Duce!“. Sala se cutremură de strigătele de „Duce! Duce!“²⁴ ale tuturor preoților și episcopilor.

Toate ziarele italiene relatau evenimentul. *La Stampa* din Torino a trâmbițat demonstrația de entuziasm a clerului față de regimul fascist astfel: „Dușmanii fascismului sunt și dușmanii Bisericii. Idealurile pentru care luptă fascismul sunt și idealurile pe care civilizația catolică le-a preamărit de secole“. Presa germană compara cu tristețe sprijinul patriotic pe care preoții și episcopii Italiei îl ofereau regimului lor fascist cu „experiența amară pe care o avem noi, în Germania, cu clerul german“.²⁵

Întotdeauna doritor să demonstreze măreția Italiei și lipsit complet de simțul proporțiilor, Mussolini a născocit noi măsuri menite să arate întregii lumi zelul fascist al națiunii. Impresionat profund de exercițiile militare naziste din Germania, el a dat instrucțiuni armatei să adopte pasul de gâscă în marșurile sale. Vechea gardă a armatei a reacționat furioasă, considerând că acest ordin este efortul suprem și lingușitor al lui Mussolini de a-l imita pe Hitler.²⁶ În același an, guvernul scosese în afara legii practica străngerii mâinilor, considerată un semn de slăbiciune burgheză. Oamenii urmau a se saluta unul pe celălalt prin ridicarea brațului într-un salut roman. După cum s-a demonstrat ulterior, strângerea mâinii era un obicei la care nimeni nu putea renunța cu ușurință, în afara celor mai fervenți fasciști.²⁷

Arhitectul principal al acestor schimbări mult ridiculizate era Achille Starace, șeful Partidului Fascist încă din 1931. Un stăpân cu gusturi proaste²⁸, cu mentalitatea unui sergent de armată și lipsit de bun simț, și de sofisticare politică, Starace îi oferea lui Mussolini o devoțiune totală. Ani de zile, credinciosul Starace, îmbrăcat în uniformă, cu cantități impresionante de briantină care îi țineau părul

negru lipit de cap, a putut fi văzut mergând cu un pas în urma lui Mussolini în practic toate aparițiile publice ale Duceului. La un moment dat, explicând de ce îl suporta, Mussolini a spus cu un zâmbet: „Starace e pitbull-ul meu“. Auzind remarca, Starace s-a luminat tot de fericire.²⁹

Mussolini vorbește, iar Achille Starace stă în spatele său,
în partea dreaptă

În toată această perioadă, papa continua să insiste pe lângă Mussolini să-l ajute cu Hitler. Pentru Duce, capcana era evidentă. Dacă papa ar fi denunțat guvernul nazist, dacă l-ar fi excomunicat pe Hitler, ar fi fost imposibil să-i mai convingă pe italieni să-și lege soarta de cea a naziștilor.

În martie 1938, Mussolini i-a raportat papei ultimele eforturi pe care le făcuse pentru el, asumându-și creditul pentru suspendarea de

către naziști a stânjenitoarelor procese ale clerului catolic. Sute de preoți și călugări fuseseră întemnițați în ultimii doi ani, mulți dintre ei acuzați de infracțiuni sexuale împotriva tinerilor. „Procesele de imoralitate“, cum ajunseseră să fie cunoscute, au generat o întreagă campanie de presă. Goebbels a susținut un discurs radio la scară națională în care acuza faptul că „sacristia a devenit un bordel, în timp ce mănăstirile sunt născătoarele abominabilei homosexualității“. ³⁰ Papa i-a mulțumit lui Mussolini pentru ajutor, dar a adăugat că, dacă dorea să vadă restaurate relațiile normale dintre Vatican și al Treilea Reich, trebuia să-l convingă pe Hitler să permită funcționarea liberă a școlilor catolice și a grupărilor de Acțiune Catolică. ³¹

Clerul Italiei, asemenea papei, nu-l iubea pe Hitler, dar atitudinea față de Mussolini era mult diferită. Cea mai mare îngrijorare a lor era că, într-o lume care devenea din ce în ce mai nesigură, s-ar fi putut întâmpla ceva care să fi amenințat guvernarea lui Mussolini. Plimbându-se într-o zi prin piața Sfântul Petru împreună cu cardinalul Pizzardo, Marchetti Selvaggiani, cardinalul vicar de Roma, îi împărtășea această îngrijorare. „Dacă dispare Mussolini, a spus el arătând spre un stâlp de iluminat stradal din apropiere, „ai să mă vezi spânzurat de lampadarul acela“. ³²

CAPITOLUL 21

Hitler la Roma

În zorii zilei de 12 martie 1938, armata germană a traversat granița în Austria. În ziua care a urmat, un Hitler triumfător a declarat-o provincie a Reichului german. Pe 14 martie, Hitler a ajuns în Viena în mijlocul bucuriei generalizate și al dangătului clopotelor de biserică.¹ „Evreii umiliți de mulțimile vieneze: familiile obligate să spele străzile“, anunța un titlu din *The New York Times*. „Un stat mic care a purtat o bătălie împotriva sorții, se menționa în editorial, a încetat ieri să existe.“ Titlul din ziarul londonez *Times* era și mai expresiv: „Violarea Austriei“.²

A doua zi după intrarea lui Hitler în capitala Austriei, acesta s-a întâlnit cu cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena, liderul Bisericii catolice în Austria. „Aceia care au în grijă sufletele și credincioșii, proclama cardinalul, vor susține necondiționat marele stat german și pe Führer, pentru că lupta istorică împotriva criminei iluzii a bolșevismului, lupta pentru securitatea vieții germane, a muncii și a pâinii ei, pentru puterea și onoarea Reichului și pentru unitatea națiunii germane, este în mod evident însoțită de binecuvântarea providenței“. Innitzer a ordonat preoților săi să citească această declarație în fiecare biserică. Un facsimil al declarației sale – completată cu ultimele cuvinte, scrise de mână: „Heil Hitler!“ – a fost lipită pe zidurile Vienei și în întreaga Austrie.³

Naziștii programară un plebiscit pentru luna următoare, care să le legitimeze guvernarea, iar episcopii Austriei se alăturară cardinalului într-o declarație citită de la toate amvoanele austriece. „Suntem mulțumiți să recunoaștem, spuneau ei catolicilor Austriei,

că mișcarea naționalist-socialistă a făcut și face lucruri excelente în sfera reconstrucției naționale și economice, precum și în sfera politicii sociale. Și continuau astfel: „Suntem convinși și că, prin acțiunea mișcării naziste, pericolul bolșevismului ateu și distructiv a fost înlăturat“. Și sfătuiau credincioșii să voteze „Da“ la referendumul care avea să anexeze Austria celui de-al Treilea Reich.⁴

Preluarea de către Hitler a Austriei a constituit o lovitură pentru prestigiul lui Mussolini, pentru că Ducele susținuse mult timp ideea unei Austrii independente sub influență italiană. Și nici nu existau mulți italieni fericiți de faptul că la granița lor nordică apăruse brusc o Germanie puternică și agresivă.⁵ Nu a ajutat nici faptul că, în timpul vizitei sale în Germania, care avusese loc cu câteva luni înainte, liderii naziști îi promisesea lui Mussolini că nu vor intra în Austria fără a-l consulta în prealabil.⁶ În cele din urmă, consultarea a constatat într-o scrisoare trimisă de Hitler cu două zile înainte de invazie prin care îl informa despre acțiunea iminentă.⁷

Pius al XI-lea a fost surprins, mâhnit și stânjenit de acceptarea slugarnică de către Mussolini a preluării naziste. „Sunt întristat ca papă, a spus el, dar mai întristat sunt ca italian.“ În ceea ce-l privește pe arhiepiscopul Vienei, papa era furios. „A semnat tot ce i-au pus în față, tot ce-au vrut... Și la urmă a și adăugat, fără să i se ceară: «Heil Hitler!»“. Arhiepiscopii de Salzburg și de Graz au preluat rapid inițiativa lui Innitzer. Pontiful a avut câteva cuvinte de spus și despre defectele de caracter ale poporului austriac, care, deplângea pontiful, erau împărțite, din păcate, și de cler.⁸

În seara zilei de 1 aprilie, radioul Vaticanului a difuzat o știre care critica sprijinul episcopilor austrieci acordat cuceririi naziste. A doua zi, cotidianul Vaticanului adăuga acestei critici notificarea că episcopii austrieci își pregătiseră declarația fără aprobarea Vaticanului. În același timp, cardinalul Pacelli, întâlnindu-se cu ambasadorul italian, a numit comportamentul cardinalului Innitzer o rușine pentru Biserică. Pacelli, de obicei de nezdruccinat, chiar dacă era supus unor presiuni mari, era de data aceasta vizibil înfuriat. Din nefericire, comenta el, descoperise că în slujba aceasta uneori ai de-a face cu „persoane lipsite de caracter“.⁹

Și totuși, la următoarea întâlnire cu ambasadorul Germaniei, Pacelli a fost mult mai circumspect. Bergen era de fapt cel care să prezinte o plângere, guvernul său fiind nemulțumit de „emisiunile inoportune

ale stației radio a Vaticanului“. Cardinalul a încercat să-l convingă că povestea de la radio nu era „nici oficială, nici semioficială, nici inspirată de Vatican și că papa nu avea nimic de-a face cu ea“. Pacelli ducea la limite extreme principiul prețios al negativității, iar ambasadorul german avea acum motive puternice să creadă că minte. Stația radio fusese un proiect al papei, care îl adusese și pe câștigătorul Premiului Nobel Guglielmo Marconi pe lista de semnături. Cu Marconi lângă el, papa inaugurase radioul în 1931, discursul său de jumătate de oră, în latină, fiind difuzat de ambele părți ale Atlanticului.¹⁰

Dar ambasadorul german credea că are în Pacelli un aliat. Cardinalul a adăugat, cu siguranță, raporta Bergen Berlinului, „că după această neplăcută surpriză va încerca să instituie un oarecare control asupra stației de radio a Vaticanului. Cardinalul și-a exprimat în mod repetat dorința de pace cu Germania“.¹¹

Papa l-a convocat pe Innitzer la Vatican. Arhiepiscopul Vienei a spus că va ajunge în seara zilei de 5 aprilie, dar va fi obligat să plece a doua zi dimineată, pentru că avea o întâlnire cu Hitler de la care nu voia să lipsească.¹² Indignat, papa i-a trimis vorbă că nu era obișnuit să-i fie dictat programul de către cardinali. Innitzer urma să se întoarcă în Austria când hotăra el să-i permită.¹³

La întâlnire, Pius i-a spus lui Innitzer că abordarea lui era rușinoasă și i-a dat instrucțiuni să semneze o retractare a declarației în care lăuda noul regim. „Declarația solemnă a episcopilor din 18 martie, începea declarația, nu a avut în mod clar intenția de a exprima aprobarea față de ceea ce nu a fost și nu este conform legii lui Dumnezeu și nu respectă libertatea și drepturile Bisericii catolice.“ Declarația insista asupra a două puncte: Concordatul Austriei cu Vaticanul trebuia respectat, iar copiii trebuiau să fie liberi să primească o educație catolică. Textul, raporta ambasadorul german, „i-a fost smuls cardinalului Innitzer prin ceea ce se numește extorcare“. Innitzer, scria Bergen, „a rezistat cât a putut, dar nu a putut obține decât numai câteva concesii“. A doua zi, declarația arhiepiscopului a fost publicată în paginile lui *L'Osservatore Romano*.¹⁴

Pius era supărat și pe Mussolini, care își luase angajamentul să protejeze independența Austriei, și totuși nu făcuse nimic să împiedice ocuparea sa de către naziști. „Ducele, remarca papa vorbind cu un vechi prieten, Eugène Tisserant, și-a pierdut capul cu câțva timp în urmă.“

Cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena,
votând cu ocazia plebiscitului nazist, 17 aprilie 1938

– Preasfinte Părinte, i-a răspuns cardinalul francez, și l-a pierdut, cred, în timpul călătoriei la Berlin.

– Și-l pierduse cu mult timp înainte de asta, a replicat pontiful.¹⁵

Francezii îi considerau pe Mussolini și pe Hitler spirite înrudite, parte a aceleiași amenințări totalitariste la adresa păcii mondiale. Cum furia față de sprijinul papei acordat dictatorului italian era în creștere, Pius al XI-lea a devenit obiectul unei critici usturătoare. „Pe de o parte, scria cardinalul Baudrillart în jurnalul său, în ziarele extreme este acuzat că nu și-a îndeplinit misiunea morală și a capitulat. Pe de altă parte, unii s-au gândit că ar trebui să i se ofere un post temporar în altă parte (nu în Avignon) ca să nu mai fie la mila (sau complice al) Italiei.“ Și Baudrillart conchidea: „Cât de rușinat trebuie să fie cardinalul Pacelli! Ce sfârșit pentru domnia lui Pius al XI-lea!“¹⁶

*
* *

După preluarea Austriei de către naziști, chiar și Mussolini se simțea folosit. Umilit de invazia pe care jurase să o împiedice, l-a convocat pe Tacchi Venturi și i-a spus că era timpul să se pună capăt

visurilor lui Hitler de a domina lumea. Jumătățile de măsură nu vor fi utile, avertiza el, iar speranțele că nazismul va dispărea pașnic ca o umbră erau naive. Era nevoie de un gest dramatic, și unul făcut cât mai curând.

Dar cine era în poziția de a face un astfel de gest? Singurul om care putea să-l oprească pe Hitler, i-a spus Ducele uluitului iezuit, era papa. Excomunicarea lui Hitler l-ar fi putut izola pe Führer și i-ar fi putut paraliza pe naziști.¹⁷

Mussolini a consacrat noua clădire Luce
împreună cu părintele Tacchi Venturi și Achille Starace,
10 noiembrie 1937

Ceea ce propunea dictatorul italian era atât de fulminant, încât Tacchi Venturi nu a îndrăznit să pună în scris. A cerut de urgență o audiență la papă, ocazie cu care i-a prezentat cele spuse de Mussolini.¹⁸ Știind cât de temperamental putea fi Mussolini, oricum nu înclinat spre astfel de acțiuni draconice, papa nu a luat niciodată prea în serios sugestia.

În mod curios, după toate aparențele, excomunicarea lui Hitler fusese luată oficial în considerare la Vatican, deși nu există dovezi că papa ar fi avut cunoștință de aceasta. Evenimentul s-ar fi petrecut în ianuarie 1932, cu un an înainte de venirea la putere a lui Hitler. Motivele excomunicării nu erau ideologia păgână a lui Hitler, nici campania sa de ură de rasă, ci faptul că acționase ca martor la o căsătorie pe care Biserica o dezaproba. În acea lună un înalt oficial al Bisericii germane i-a spus ambasadorului Italiei în Germania că Hitler avea probleme mari cu Vaticanul. Joseph Goebbels, acolitul său, se căsătorise, iar Hitler servise ca martor. Goebbels, ca și Hitler, era catolic, dar femeia cu care se căsătorise era nu numai divorțată, ci și protestantă, iar ceremonia fusese condusă de un pastor protestant. Pentru un astfel de păcat se are în vedere excomunicarea, raporta înaltul prelat german. Dar dacă s-a pus problema excomunicării, până la urmă, Vaticanul a decis împotriva ei.¹⁹

Curând, Mussolini s-a calmat, spunându-și că preluarea Austriei de către Germania a fost inevitabilă. La o reflecție mai profundă, demonstrația de forță a lui Hitler nu făcea decât să-i întărească hotărârea de a rămâne aliatul naziștilor. Acum, departe de a dori ca Pius să lovească în Hitler, începea din nou să se îngrijoreze că papa va întoarce italienii împotriva alianței cu Germania. Dată fiind vizita programată a Führerului la Roma, se temea de un fiasco.

Cum veștile despre vizita Führerului la Roma apăreau tot mai frecvent în presă, s-a acordat multă atenție întrebării dacă Hitler îl va vizita pe papă sau nu.²⁰ Deși îl disprețuia pe Hitler, în principiu Pius nu putea refuza să-l întâlnească. Era liderul unei țări cu o uriașă populație catolică, un guvern cu care Vaticanul avea relații diplomatice depline. Și totuși, papa știa că erau mulți cei dinafara Italiei care ar fi fost nemulțumiți dacă s-ar fi întâlnit cu Hitler în Vatican. O astfel de vizită cu certitudine ar fi iritat Franța, iar un raport din Statele Unite îl avertiza că americanii ar fi fost și ei scandalizați.²¹

Ducele sperase inițial că o întâlnire istorică între Hitler și Pius al XI-lea ar fi fost unul dintre elementele de bază ale turului triumfal al lui Hitler prin Cetatea Eternă.²² Mussolini se temea că, dacă

Hitler venea la Roma și era respins de Vatican, milioane de italieni se vor fi simțit ofenși. Niciun șef de stat având bune relații cu Sfântul Scaun nu sosise la Roma în ultimii ani și să nu fi fost primit să-l vadă pe papă.²³

Deși Pius nu privea cu bucurie vizita, Mussolini mai putea conta încă pe acesta pentru a-l ajuta cu o parte din aranjamente. Era îngrijorat în legătură cu străinii care trăiau în instituțiile religioase ale Romei, care, potrivit condițiilor Acordurilor laterane, se bucurau de statutul de extraterritorialitate. Pe 26 martie, Ciano l-a contactat pe cardinalul Pacelli pentru a solicita ajutorul papei. Pentru a se asigura că toți străinii suspectați de simpatii antinaziste pot fi identificați și puși sub supraveghere pe perioada vizitei, cooperarea poliției papale era crucială. O săptămână mai târziu, a venit și răspunsul: „Secretariatul de stat este onorat să comunice cu solitudinea ambasadei [italiene] că Sfinția Sa a binevoit să elibereze autorizația dorită”. Poliția italiană urma să-și contacteze omologii de la Vatican pentru a pune la punct detaliile supravegherii.²⁴

Deși papa dorea să-și mențină relațiile strânse cu Mussolini, era totuși nemulțumit de scala monumentală a festivităților plănuite pentru venirea Führerului. Ar fi fost de înțeles, îi spunea el ambasadorului italian, dacă ar fi fost o vizită de mai mică însemnătate. Dar cum, se întreba el, putea guvernul să pregătească „apoteoza lui signor Hitler, cel mai mare inamic pe care Cristos și Biserica l-au avut în timpurile moderne?” Se rugase lui Dumnezeu să-i ia sufletul înainte să sufere o astfel de durere. Numai gândindu-se la asta, în timp ce vorbea cu Pignatti, începu să se înece. Dizgrația adusă națiunii pe care o iubea era greu de suportat.²⁵

Cu numai trei zile înainte de venirea Führerului, papa a plecat la palatul de vară, dar numai după ce a ordonat ca muzeele Vaticanului să fie închise pe perioada vizitei și și-a instruit episcopii din orașele aflate pe traseul vizitei lui Hitler să nu participe la recepțiile organizate în onoarea sa. Confruntat cu protestele papale, guvernul și-a abandonat planurile de a amplasa reflectoare uriașe care să ilumineze Bazilica Sfântul Petru.²⁶ *L'Osservatore Romano* a publicat știrile legate de plecarea papei, dar a negat că aceasta ar avea vreo legătură cu venirea Führerului.²⁷

Drumul de la Vatican la castelul Gandolfo a fost o chestiune dulce-amară pentru papă. Era un moment de încercare pentru el,

fizic și spiritual, și presimțea că va fi ultima vară pe care mai ajunge să o petreacă la reședința sa de pe dealurile Alban din afara Romei. Unele dintre aceste sentimente se întrezăreau și în neobișnuita recepție pe care a găzduit-o în momentul ajungerii la castel. După ce a binecuvântat mulțimea care se adunase în piață să-l întâmpine și-a invitat personalul la o mică sărbătorire. În sala cu fresce, cu monseniorii adunați în jurul lui pentru discuții, a comandat să fie adus vermouth și să le fie servit tuturor.²⁸

În seara zilei de 3 mai, Hitler a ajuns în gara Romei, însoțit de Ribbentrop, Goebbels, Himmler și alți lideri naziști și diplomați, un cârd de ziariști germani în uniformă și, ascunsă de ochiul publicului, iubita sa, Eva Braun.²⁹ Pentru că era șeful statului german, protocolul dicta ca acesta să fie întâmpinat de rege, și nu de Mussolini. Coborând din tren, Ducele stătea deoparte, fumegând, forțat să ocupe un loc secundar într-un moment la care visa de luni de zile. Hitler era surprins că, în loc să fie întâmpinat de omul pe care îl slăvisse ca pe un împărat roman, era întâmpinat de micuțul rege, cu o mare mustață albă.

Regele și Führerul au călătorit într-o trăsură magnifică, trasă de cai, pe străzile străjuite de mulțimi de oameni, mărginite de rânduri duble de soldați italieni cu fața la mulțime, care era ținută în spatele unor bariere din lemn. Anticele monumente ale Romei erau luminate de reflectoare. Fumul care se ridica din enormele vase romane cu praf de magneziu arzând conferea o calitate stranie ruinelor Forumului și Colinei Palatine.

Musafirul și gazda sa își croiră drum spre reședința regală, vastul palat Quirinal. Nu formau un cuplu fericit. Regele se confesă cercului intim că îl considera pe Hitler un degenerat mintal și un dependent de droguri. Hitler, la rândul lui, se întreba de ce nu era găzduit de aliatul fascist și descria palatul regal ca „melancolic, inconfortabil și semănând cu un anticariat”. Camaradul lui Hitler, Joseph Goebbels, privind tronul regelui, comentă că i s-ar potrivi mai bine Ducei. Acesta, murmură el, arătând spre rege, e prea mic pentru el.³⁰

A doua zi, adresându-se câtorva sute de proaspăt căsătoriți, papa deplângea „evenimentele triste” care aveau loc la Roma, apariția

„unei a doua cruci care nu este Crucea lui Cristos“. „Evident, observa Pignatti, papa simțea nevoia de a se elibera de tensiunea care îl apăsa și, dat fiind temperamentul lui, putem spune că a făcut-o chiar destul de blând. Dar se va mulțumi cu atât?“ Și își răspunse singur: „Mă îndoiesc“.³¹

Mussolini lucrase două luni să se asigure că Hitler va fi impresionat de Italia fascistă. Pe lângă Roma, urmau să viziteze Napoli și Florența. În fiecare oraș, ziua venirii lui Hitler era declarată zi de sărbătoare. Se construiseră arcuri de triumf, montându-se reflec-toare speciale. Peste tot au fost afișate bannere și steaguri.³²

Mussolini, Hitler și regele Victor Emmanuel al III-lea, Italia, mai 1938

După diverse ceremonii ținute în locurile sfinte ale Romei, grupul s-a deplasat la Napoli. Escortată de rege, procesiunea a mărșăluit cu deosebită pompă spre port, unde, pe nava de război *Cavour*, îi aștepta Mussolini pentru o zi de manevre navale, urmată de o seară

la operă. Momentul cel mai neplăcut al călătoriei Führerului a venit în acea seară, când, după operă, îmbrăcat cum era în costumul de seară, s-a găsit stând în fața teatrului lângă un rege îmbrăcat în uniforma regală completă și inspectând amândoi o gardă de onoare. Ridicându-și brațul drept în salut nazist, Hitler s-a văzut obligat să-și strângă jiletca la piept cu stânga, în încercarea de a-și ține în frâu pulpanele. Aghiotantul lui avea să observe că arăta ca un chelner-șef depășit de evenimente într-un restaurant aglomerat.³³

După întoarcerea la Roma pentru încă trei zile de manevre militare, operă, recepții și discursuri, grupul a plecat la Florența pentru ultima zi a vizitei. Peste 100 000 de bannere și steaguri italiene și naziste atârnavă la ferestre și se întindeau peste acoperișurile clădirilor, cu festoane florale peste tot. Alte lumini amplificau iluminarea orașului. De-a lungul străzilor, se aliniau optsprezece mii de milițieni fasciști, trei regimente de infanterie, sute de polițiști, din Florența și din Roma, și o mie cinci sute de carabinieri aduși din toată țara. Timp de trei săptămâni, poliția verificase documentele tuturor celor care intrau în oraș cu mașina. La cea mai mică suspiciune de neloialitate, se proceda la arestări preventive. Conform consulului general al Statelor Unite, „mulți evrei au fost forțați sau «sfătuiți» să plece din Florența pe durata vizitei”.³⁴

Mașina lui Hitler, urmată de cea a lui Mussolini, a pornit într-o procesiune triumfală pe străzile orașului împodobit cu zvastici. După o demonstrație în maiestuoasa Piazza della Signoria, unde o mulțime uriașă i-a aclamat pe cei doi dictatori, Hitler l-a forțat pe reticentul Duce să-l ducă într-un tur al galeriilor de artă Uffizi.³⁵ La gară, pe când Hitler se pregătea să plece, cei doi bărbați și-au luat la revedere călduros. „Acum nicio forță, nu ne mai poate despărți” a declarat Ducele. Ochii Führerului i s-au umplut de lacrimi.³⁶

Rămâne o chestiune controversată cea referitoare la cât de entuziasmați erau italienii de vizita Führerului. Raportul pe care l-a trimis la Washington William Phillips, ambasadorul american la Roma, compara uralele entuziaste pentru Mussolini cu „salutările mai puțin entuziaste oferite lui Hitler”. Și totuși, conchidea el, Mussolini își atinsese obiectivul, pentru că Hitler a rămas încântat de vizita sa, impresionat mai ales de ruinele antice ale Romei.³⁷

În timp ce Mussolini și Hitler își declarau admirația reciprocă în fața a sute de mii de italieni înflăcărați, papa fierbea. La câteva zile

după vizită, i-a spus ambasadorului francez Charles-Roux că cel mai mult îl deranja scala colosală a tributului pe care Mussolini i-l adusese lui Hitler, care, spunea papa, era gestul de servitute supremă al Italiei față de Führer.³⁸ *L'Osservatore Romano* a făcut tot ce a putut să ignore vizita. *La Civiltà cattolica* a oferit o prezentare lacunară, încheind pe o notă sumbră: măreția festivităților oficiale nu putea ascunde dezamăgirea credinciosului catolic. Șeful unei națiuni care număra douăzeci și șapte de milioane de catolici călătorise la Roma. Și totuși, „nu-l salutase pe cel care este iubit de acele milioane de catolici ca tată și păstor suprem al sufletelor lor și venerat ca vicar al lui Isus Cristos pe pământ“. Rezultatul, din perspectiva publicației *La Civiltà cattolica*, era „o absență gravă, o separație“ care redusese enorm valoarea acestei vizite.³⁹

Acest punct de vedere nu era împărtășit de întregul cler catolic. Nepăsători față de avertismentul papei, mulți nu și-au putut stăpâni entuziasmul pentru procesiunea triumfală a dictatorilor. Acesta a fost cazul în diocesa Orte, pe linia de tren dintre Roma și Florența. Preoții parohiali s-au alăturat festivităților, împodobindu-și sutanele negre cu medalii militare pe care le obținuseră în Marele Război. Cunoscând profunzimea credinței fasciste a franciscanilor locali, episcopul de Orte avusese grijă să le ordone să nu participe. Dar în ziua în care Hitler a trecut prin zonă, nu numai că și-au acoperit în întregime mănăstirea cu drapele italiene și naziste, dar și-au decorat chiar și clopotnița cu zvastici. Și ca lucrurile să fie și mai grave, călugării au poziționat sutele de copii înscrși la școala lor de-a lungul liniei de tren. La trecerea garniturii, călugării și-au dirijat micuții să scandeze: „Viva Mussolini! Viva Hitler!“⁴⁰

CAPITOLUL 22

O misiune surprinzătoare

În timp ce se afla într-o vizită la Roma, în luna iunie a anului 1938, John LaFarge, un preot iezuit american în vârstă de cincizeci și opt de ani, a fost surprins să primească un mesaj prin care papa Pius al XI-lea îi transmitea că dorește să-l vadă la castelul Gandolfo. Avea să fie și mai surprins de ceea ce urma a-i spune papa.

La sosirea la reședința de vară a papei, LaFarge a fost escortat într-un patio unde papa tocmai se întorsese dintr-o plimbare. Bastonul alb se odihnea pe o lespede aflată în spatele lui. Papa i-a spus lui LaFarge că dorise să discute cu el problema rasismului. Îl alesese pe el pentru că, a spus papa, volumul său recent, *Interracial Justice*^{*}, era cea mai bună carte pe care o citise vreodată pe această temă.

Deși în mare măsură necunoscut în cercurile Vaticanului, LaFarge era o prezență influentă în cadrul bisericii americane. Se născuse în Newport, Rhode Island, dintr-un tată artist proeminent, și mama descendentă a lui Benjamin Franklin. LaFarge absolvise Harvardul în 1901 și fusese hirotonit patru ani mai târziu. Au urmat cincisprezece ani petrecuți în Maryland, slujind în principal congregațiilor afro-americane. În 1926, LaFarge s-a alăturat personalului editorial al *Americii*, iar în 1934 a fondat Consiliul Catolic Interracial, care avea ca obiectiv promovarea înțelegerii interrasiale. Trei ani mai târziu, a publicat cartea care l-a adus în atenția papei.¹

^{*} Dreptate interracială (în limba engleză, în original) (n.tr.)

Odată așezați, Pius al XI-lea i-a încredințat preotului american o misiune șocantă. Acesta urma a creiona în secret o enciclică despre ceea ce papa considera a fi cele mai arzătoare probleme ale zilei, rasismul și antisemitismul. Vizita lui Hitler la Roma, din luna precedentă, încă era vie în mintea papei, iar cuvintele prin care condamna glorificarea rasei în enciclica din 1937 nu i se mai păreau de ajuns pontifului. Medita de altfel la ideea unei noi enciclice, când a auzit că exact persoana care-i trebuia se afla în vizită la Roma. „Dumnezeu te-a trimis“, i-a spus Pius americanului buimăcit.

Când LaFarge și-a exprimat îndoielile că se putea ridica la înălțimea sarcinii, papa a contracarat:

– Spune pur și simplu ce ai afirma dacă ai fi papă.

Apoi Pius a continuat să reliefeze subiectele pe care dorea să le abordeze americanul și principiile care urmau a-l ghida.

– După reguli, a adăugat papa, ar fi trebuit mai întâi să prezint chestiunea părintelui Ledóchowski și apoi să vorbesc cu tine; dar cred că nu vor fi probleme.

Papa nu era complet sincer aici, pentru că știa că iezuitul general nu va fi de acord. Grăitor era faptul că papa păstrase secretă această problemă față de cardinalul Pacelli și de întregul secretariat al oficiului de stat. Și nici nu se consultase cu diversele departamente ale Vaticanului ai căror experți schițau în mod normal enciclicele papale.

– Pontiful a înnebunit, a remarcat Ledóchowski, în engleză, după ce s-a întâlnit cu Pius în duminica următoare și a aflat despre sarcina pe care i-o dăduse iezuitului american.²

A doua zi, Ledóchowski s-a întâlnit cu LaFarge. Profitând de anxietatea americanului – „Sunt pur și simplu uluit... Stânca Sfântului Petru a căzut pe capul meu“, i se confesa LaFarge unui prieten – Ledóchowski i-a sugerat că ar fi util ajutorul a doi iezuiți mai experimentați.

Câteva zile mai târziu, când LaFarge a ajuns la Paris, cei doi colegi i s-au alăturat. Toată vara prelații au lucrat la enciclica despre unitatea omenirii cunoscută sub numele *Humani generis unitas*. Dacă papa îl alesese pe LaFarge datorită activității sale împotriva rasismului în State, Ledóchowski îi alesese pe cei doi confrăți – germanul de patruzeci și șase de ani, Gustav Gundlach, și iezuitul francez de șaiszeci și nouă de ani, Gustave Desbuquois – pentru motive

foarte diferite. Pentru Ledóchowski, evreii erau inamicii Bisericii și ai civilizației europene și ar fi făcut tot ce îi era cu putință pentru a-l împiedica pe papă să pună stavilă valului de antisemitism care cuprinsese Europa la acel moment. Gundlach și Desbuquois aveau experiență în lucrul cu enciclicele papale, dar și legături mai strânse cu Vaticanul. Sarcina lor era de a-l supraveghea pe LaFarge, a cărui lipsă de experiență se resimțea acut.

Gustav Gundlach, profesor de filosofie morală la Universitatea Gregoriană din Roma, era unul dintre cei mai însemnați experți iezuiți pe problema evreilor. În 1930, autorizase introducerea în competența enciclopedie de teologie catolică germană, *Lexicon für Theologie und Kirche*^{*}, a subiectului „antisemitism”. El făcea distincția între două tipuri de antisemitism. Primul, care se ridica împotriva învățămintelor bisericii, se împotriva evreilor „pur și simplu din cauza straniei lor rasiale și naționale”. Cel de-al doilea, îmbrățișat de Biserică, se opunea evreilor „datorită influenței lor excesive și nocive asupra segmentului iudaic al populației”.³

În septembrie, cei trei oameni și-au finalizat prima versiune și i-au trimis-o lui Ledóchowski, presupunând că acesta o va trimite imediat papei. De fapt, au aflat ulterior că acesta trimisese o variantă mult scurtată lui Enrico Rosa. Rosa, pe atunci director al *La Civiltà cattolica*, era cel la care apelase papa cu un deceniu în urmă pentru a-i explica disoluția Prietenilor Israelului. Dar atitudinea lui Pius față de evrei evolua acum divergent față de cea a lui Rosa. Prin apelul său la LaFarge, papa se îndepărtase definitiv de fostul consilier. Și totuși, versiunea de enciclică se găsea acum pe biroul lui.

În pofida aparentei schimbări de optică a papei în legătură cu problema evreiască, nu făcuse nimic pentru a ține în frâu curentul de venin antisemit publicat în ziarul lui Rosa. Cu Hitler terorizând evreii din Germania și cu Austria, Ungaria, Polonia și alte țări europene introducând legi care să restricționeze drepturile evreilor, publicația – cu paginile aprobate în avans de secretarul Vaticanului pentru departamentul de stat – insista asupra lor. În mai 1937, *La Civiltà cattolica* a publicat articolul „Problema evreiască și Sionismul”, lăudând lucrarea „ilustrului autor catolic de origine

^{*} Lexicon pentru Teologie și Biserică (în limba germană, în original) (n.tr.)

engleză, Hilaire Belloc“, un antisemit notoriu. Articolul trecea la subiect chiar de la început: „Este evident că evreii constituie un element disruptiv datorită spiritului lor de dominație și preponderenței lor în mișcări revoluționare“. Belloc, raporta ziarul, aprobator, compara iudaismul „cu un corp străin care produce iritație și o reacție în organismul în care a pătruns“. Giovanni Preziosi, fost preot și fascist notabil, a fost încântat de perorația ziarului iezuit. De mult timp îl tot presa pe Mussolini să lanseze o campanie pentru protecția Italiei catolice în fața amenințării evreiești. Articolul din *La Civiltà cattolica*, își exprima zgomotos sentimentele autorul, „era atât de perfect, încât mi-aș dori să-l prezint acelor italieni care, de dragul aurului evreiesc, neagă existența pericolului evreiesc“.⁴

Ziarul își oferea entuziastul sprijin față de propunerea lui Belloc ca guvernul să fi segregat evreii de populația creștină, mai bine reprezentată.⁵ Îi acuza pe evrei că ar fi controlat atât finanțele, cât și comunismul. Totul făcea parte din „jocul dublu“ al evreimii de a face ca revoluția să-și „extindă stăpânirea în toată lumea“. Pentru că evreii, prin natura lor, căutau să conducă lumea, nu ar fi putut fi niciodată loiali țării în care trăiau. De aceea erau cei mai entuziaști susținători ai francmasoneriei și ai Ligii Națiunilor. Pe scurt, relata textul verificat de Vatican, evreii încercau să-i reducă pe creștini la statutul de sclavi ai lor.⁶

În lunile premergătoare atacului lui Mussolini asupra evreilor, care a izbucnit în iulie, *La Civiltà cattolica* a continuat să avertizeze lumea catolică despre amenințarea evreiască și nevoia de a acționa împotriva ei. În timp ce guvernul îi pregătea pe italieni pentru campania antievreiască ce urma cu un potop de cărți antisemite, ziarul le trâmbița însemnătatea. În februarie 1938, o recenzie a unui astfel de volum, cartea lui Gino Sottocchia, *Under Israel's Mask**, îl corecta pe autorul – descris ca un om „de o credință catolică indubitabilă“ – pentru impresia sa greșită că ziarul chema numai la „caritate și convertiri“ în abordarea amenințării evreiești. Autorul iezuit nota că ziarul îndemnase demult guvernele să adopte măsuri care să protejeze catolicii împotriva evreilor.⁷

* Publicată în Italia, în anul 1937, sub titlul *Sotto La Maschera d'Israele, Sub masca Israelului* (n.tr.)

Iar *La Civiltà cattolica* nu era singura publicație. În lunile anterioare anunțării campaniei fasciste antisemite, o mare parte din presa catolică italiană solicita guvernului să treacă la acțiuni împotriva evreilor italieni. Deosebit de influent era *L'amico del clero* (*Prietenul Clerului*), publicația oficială a Asociației Naționale Italiene a Clerului romano-catolic, care număra 20 000 de preoți printre membrii săi.

Un articol din primăvara lui 1938, scris de monseniorul Nazareno Orlandi, intitulat „The Jewish Invasion in Italy, too”, începea cu obișnuita negație: „Nu suntem, și nici nu putem fi în calitate de creștini, antisemiți”. Acesta continua explicând că, deși antisemitismul „rasist” al naziștilor, bazat pe credința în puritatea sângelui, trebuia să fie respins, „antisemitismul defensiv” era nu numai legitim, ci și necesar în bătălia împotriva „invaziei evreilor în politică, economie, jurnalism, cinema, morală și întreaga viață publică”. Deși în Italia, avertiza autorul, mulțumită vigilentei guvernului, lucrurile nu erau așa de grave ca în alte părți, „este sigur că multe dintre pozițiile de conducere din rândurile noastre sunt și ele în mâinile evreilor, care ne-ar face probabil, dacă ar avea oportunitatea, ceea ce au făcut cu atât de mult succes altor națiuni”. Deși înregistrările predicilor pe care milioanele de italieni care participă la liturghia de duminică le aud din amvon sunt limitate, iar studiile aproape inexistente, ar fi de mirare să nu audă versiuni mascate ale acestor cumplite avertismente.⁸

La mijlocul lunii iulie, în timp ce LaFarge și colegii lui își con-cepeau în secret enciclica la Paris, *La Civiltà cattolica* publica un articol lung și entuziast despre recenta introducere a legislației antisemite în Ungaria. După cum explica ziarul: „În Ungaria, evreii nu au nicio organizație angajată într-o acțiune comună sistematică. Solidaritatea instinctivă și irepresibilă a națiunii lor este suficientă pentru a-i asocia întru cauza comună a punerii în acțiune a setei lor de a domina lumea”. Și astfel, conchidea articolul, antisemitismul catolicilor unguri nu era de tipul „vulgar, fanatic”, mult mai puțin „rasist”, ci „o mișcare de apărare a tradițiilor naționale și a adevăratei libertăți și independențe a poporului ungar”.⁹

* Invazia evreiască și în Italia (n.tr.)

Pe 14 iulie, Mussolini a demarat campania fascistă împotriva evreilor Italiei printr-o declarație despre rasă publicată într-unul dintre cotidienele de frunte ale Italiei. „Manifestul Savanților despre Rasă“, cum avea să fie numit, a pus bazele noii teorii rasiale a regimului fascist. Deși semnatarii Manifestului erau o combinație de academicieni italieni renumiți, dar și obscuri, lucrarea era pregătită sub îndrumarea lui Mussolini însuși și realizată de un antropolog obscur, în vârstă de douăzeci și cinci de ani, cu numele de Guido Landra.¹⁰ Aceasta prezenta o serie de propuneri. Populația Italiei, se afirma, era „de origine ariană și civilizația sa este ariană“ și exista cu adevărat „o rasă italiană pură“. Cu o nuanță amenințătoare, Manifestul proclama că „este timpul ca italienii să se proclame deschis a fi rasiști. Toată munca pe care a depus-o până acum regimul a fost, în esență, rasism“. Explicând că „problema rasismului în Italia ar trebui să fie tratată dintr-o perspectivă pur biologică“, adăuga rapid, chiar dacă incoerent, că „asta nu înseamnă totuși să se introducă în Italia teoriile rasismului german“.¹¹

Istoricii au dezbătut rațiunea pentru care Mussolini a ales să pună la cale o campanie împotriva evreilor italieni. În fond, ani de zile, evreica Margherita Sarfatti îi fusese iubită și consilier de încredere.¹² Câțiva dintre medicii de familie ai lui Mussolini erau evrei, ceea ce însemna că, după anunțarea campaniei „rasiale“, ar fi trebuit să-și găsească un alt stomatolog.¹³ În plus, inițial nu luase în serios pretențiile de superioritate rasială ale naziștilor. În interviul din 1932 acordat evreului Emil Ludwig, Mussolini declarase că „nimic nu mă va face să cred că se poate demonstra existența în ziua de azi a raselor pure din punct de vedere biologic“¹⁴, iar cuvintele sale avuseseră ecou.

Pentru numeroși istorici, momentul ales pentru campania lui Mussolini, care debutase la doar două luni de la vizita lui Hitler la Roma, nu era o coincidență. Conform acestui punct de vedere, Hitler i-ar fi spus lui Mussolini, în timpul acelei vizite, că dacă dorea cu adevărat să strângă alianța cu Germania nazistă, trebuia să pună capăt singurului dezacord dintre cele două regimuri și să declare război evreilor. Aceasta e prezentarea făcută de Dino Grandi, pe atunci ambasador în Marea Britanie. În reconstrucția evenimentelor realizată

de Grandi, Hitler a încercat să-l determine pe Mussolini să se alăture și luptei sale împotriva Bisericii catolice. Ducele a refuzat, dar drept consolare s-a oferit să se asocieze campaniei antisemite a naziștilor.¹⁵

Există motive să ne îndoim de prezentarea lui Grandi, și nu ultimul ar fi că a fost scrisă după război, când Grandi – care nu se numărase niciodată printre susținătorii alianței naziste – era nerăbdător să arunce vina greșelilor fascismului în cărca nazismului. Dar aceasta nu înseamnă că vizita lui Hitler nu ar fi avut nicio legătură cu declanșarea campaniei antisemite a lui Mussolini. Mussolini era nerăbdător să impresioneze conducerea nazistă și fără îndoială considera că nimic nu i-ar plăcea mai mult lui Hitler decât folosirea ca țintă a evreilor Italiei.¹⁶

La Civiltà cattolica, publicând textul Manifestului la sfârșitul lunii iulie, saluta cu ușurare declarația potrivit căreia rasismul Italiei ar trebui să fie „fundamental italian”. Totuși, ziarul își exprima îngrijorarea că propunerile nu erau atât de clare pe cât și-ar fi dorit să fie. Unii le-ar fi putut interpreta ca susținând adorarea germană a sângelui, un concept care era contrar învățămintelor catolice asupra universalității umanității. Ziarul nu comenta propunerea Manifestului potrivit căruia „evreii ar trebui scoși în afara rasei italiene”.¹⁷ Cotidianul Vaticanului, *L'Osservatore Romano*, raportând știrile, cita fraza despre evrei, dar nu o comenta în niciun fel. Între timp, principalul cotidian catolic al Italiei, *L'Avvenire d'Italia*, era unul dintre numeroasele ziare care au republicat în totalitate sau parțial un articol de pe 17 iulie al unuia dintre membrii colectivului lui *La Civiltà cattolica*, în care Manifestul era comentat favorabil.¹⁸ Patru zile mai târziu, Raimondo Manzini, redactorul-șef al lui *L'Avvenire d'Italia*, își exprima sprijinul pentru „un rasism italian” în paginile ziarului său. Manzini va sluji ulterior, timp de optsprezece ani, ca redactor al *L'Osservatore Romano*.¹⁹

În după-amiaza zilei de 14 iulie, la numai câteva ore după publicarea Manifestului, un dispozitiv de ascultare al guvernului a surprins un telefon de la corespondentul Romei pentru ziarul Partidului Nazist, *Völkischer Beobachter*, în care relata Germaniei emoționantele vești. „Ca urmare a declarației asupra problemei rasismului, socialismul național și fascismul demonstrează că și în acest domeniu sunt unite.” „Începând de astăzi, exploda ziaristul german, încă 140 de milioane de oameni îmbrățișează aceeași *Weltanschauung*

[concepție despre lume]“.²⁰ A doua zi, ziarele germane relatau radiind de fericire veștile, exprimându-și credința că Italia avea să-și anunțe în curând propria legislație antisemită, urmând exemplul nazist.²¹

În culise s-au depus eforturi considerabile pentru a se asigura un start bun campaniei antisemite. Mussolini a monitorizat îndeaproape acest proces, atribuind sarcina Ministerului Culturii Populare, care deținea responsabilitatea propagandei regimului. Profesori cunoscuți pentru simpatiile lor fasciste au fost solicitați să-și adauge numele pe lista susținătorilor campaniei, s-au organizat biblioteci dedicate literaturii rasiste și s-a planificat realizarea unei arhive care includea 20 000 de fotografii rasiste. Un grup de cadre universitare fasciste a fost înrolat cu scopul de a scrie despre realitatea raselor, cu accent pe producerea materialelor pentru un public mai larg. De importanță deosebită era lansarea unei noi reviste populare care să ilustreze teoriile rasiale. Aceasta urma a fi numită *La Difesa della Razza*, apărarea rasei.²²

Anunțând necesitatea acționării împotriva unei periculoase amenințări evreiești, Mussolini acorda în sfârșit atenție avertismentelor pe care le primise din partea emisarilor papei, în special din partea părintelui Tacchi Venturi. Și totuși, existau semne că papa însuși nu ar fi împărtășit aceste puncte de vedere. Pius devenea din ce în ce mai conștient de faptul că principala amenințare cu care se confrunta Europa nu venea de la evrei, ci de la naști.

Ducele avea motive să se îngrijoreze că papa se va opune adopțării rasismului german. De asemenea, avea și motive să creadă că-l putea împiedica pe acesta să se pronunțe deschis împotriva lui. Dacă și-ar fi menținut poziția cu fermitate și și-ar fi demarcat tipul de rasism de cel al naștilor, considera Mussolini, papa ar fi bătut în retragere în cele din urmă. Eforturile depuse pentru a delimita rasismul fascist de cel nazist explică vorbele în doi peri din Manifestul rasial. Distincția era importantă și pentru Mussolini, pentru că nimic nu-l înfuria mai tare decât să fie acuzat că l-ar fi copiat pe Hitler.

De asemenea, Mussolini știa că, deși papa se opunea ideologiei rasiale germane, perspectiva sa asupra politicii de stat, care avea ca obiectiv limitarea drepturilor evreilor, era mult mai neclară. Într-adevăr, Ducele conta pe folosirea avertismentelor Bisericii la adresa amenințării evreiești pentru a genera sprijin popular pentru propria campanie antisemită.

Și mai presus de toate, conștientiza cât de mult depindea papa de el în legătură cu favorurile de care se bucura Biserica. Unele dintre acestea, inclusiv încercarea Bisericii de a-l influența pe Hitler, ridicau probleme majore. Altele, cum ar fi ajutorul oferit regimului în împiedicarea publicării cărților pe care Pius al XI-lea le găsea ofensatoare, erau mai minore, dar importante pentru papă. Un astfel de caz îi era probabil cât se poate de proaspăt în minte papei.

La sfârșitul lui mai, Pius aflate că o nouă biografie a lui Cesare Borgia era în curs de comercializare la standurile de ziare, în foiletoane ilustrate, ieftine.²³ Borgia nu era un subiect pe care Vaticanul să ardă de nerăbdare să-l exploreze. Născut în 1475, cardinal la vârsta de optsprezece ani, Borgia a avut șansa de a avea un tată care era papă, Alexandru al VI-lea. Renunțând la poziția de cardinal când încă nu împlinise douăzeci și cinci de ani, Borgia devine conducător militar, are doi copii cu soția sa și mulți alții cu alte femei.²⁴ Papa i-a trimis vorbă lui Ciano că dorește să fie distruse toate exemplarele biografiei.²⁵

Galeazzo Ciano

Ginerele lui Mussolini a ordonat stoparea publicării fasciculelor. Guvernul a permis publicarea biografiei sub forma unui volum unic, greoi, ceea ce îi reducea dramatic numărul de cititori.²⁶ Și totuși, în pofida asigurărilor lui Ciano, Vaticanul a aflat curând că foiletoanele populare încă erau la vânzare. Nunțiul, la instrucțiunile papei, a solicitat o întrunire cu ministrul italian, care a avut loc pe 13 iunie.

Indignat că nu-i fusese executat ordinul, Ciano a pus mâna pe telefon, în timp ce nunțiul ședea pe scaun în fața lui, și l-a sunat pe ministrul adjunct al Ministerului Culturii Populare, care însă era plecat din oraș.

– Rizzoli [Angelo Rizzoli, editorul] este persoana cea mai antiitaliană, antifascistă, anticatolică imaginabilă, i-a spus Ciano. Iar cartea, a continuat el, este o „speculație sumbră, pusă la cale de evrei“.

Borgongini îi spusese lui Ciano că autorul biografiei, Gustav Sacerdote, era evreu. Rizzoli avea nevoie de o lecție.

– Pune-i piciorul pe gât, îl instrui Ciano, și pocnește-l de să nu te mai uite niciodată.²⁷

La o săptămână după întrunire, Ciano i-a dat de înțeles nunțiului nu numai că foiletoanele populare ale biografiei lui Cesare Borgia fuseseră interzise, ba chiar și cartea. În săptămâna următoare, cardinalul Pacelli a scris o notă de mulțumire.²⁸

Cât despre Rizzoli, acesta a supraviețuit și a continuat să creeze un imperiu editorial și de librării. Și nu avea să fie ultima dată când va fi intrat în conflict cu Vaticanul. În anii postbelici a devenit producător de film. Filmul său din 1960, *La Dolce Vita*, avându-l ca regizor pe Fellini, a fost criticat de *L'Osservatore Romano*, fiind și interzis în Italia.

Sub mâna grea a lui Achille Starace, campania lui Mussolini de a demonstra puterea regimului era în plin avânt. Din 30 iunie până în 2 iulie, dictatorul a prezidat evenimente sportive de rezonanță cu scopul de a demonstra spiritul întreprinzător și robustețea conducerii Partidului Fascist. Chemați la Roma, conducătorii din provincie

ai Partidului au luat parte la o serie de „teste“. Acestea mergeau de la cele ridicole – rubiconzii potențați ai regimului fascist încercând să sară peste cai falși din lemn – până la cele periculoase – forțați fiind să sară peste garduri făcute din baionete dispuse vertical. Ambasadorul american a raportat bizarul eveniment secretarului de stat al SUA. Descriindu-i activitățile zilei, își reaminti că, sub privirile lui Mussolini, „doi competitori nu au reușit să depășească gardul de baionete, rezultatele fiind oarecum inconfortabile“. Ziarele italiene au prezentat o fotografie a curajosului Achille Starace sărind cu capul înainte printr-un cerc în flăcări.²⁹

Pe lângă preocuparea de a întări poporul italian, Mussolini era distras și de probleme sufletești. Clara Petacci era din ce în ce mai bănuitoare și mai înclinată spre crize de gelozie. În pofida obiceiului acesteia de a înnopta în apartamentul din palatul Venezia, Ducele continua să-și aranjeze scurte rendez-vous-uri cu unele dintre iubitele mai vechi. Clara îi făcea reproșuri furibunde și, în efortul constant de a o calma, Mussolini o suna de mai multe ori pe zi. Mare parte din luna iulie, Ducele s-a furișat aproape zilnic cu Clara pe plaja de la Ostia, plecând la primele ore ale dimineții și revenind abia după-amiaza.³⁰

Ginerele Duceului era însărcinat să contracareze efectele negative ale nou-anunțatei campanii rasiale. Pe 20 iulie, acesta l-a trimis pe ambasadorul italian la Vatican să afle care sunt reacțiile papei.

– Este adevărat, l-a întrebat ambasadorul italian pe cardinalul Pacelli, că papa se gândește să adopte contramăsuri împotriva campaniei antiisraeliene planificate de guvernul regal?

Pacelli a evitat să se angajeze. Papa, a spus el, nu îi zisese nimic despre niciun plan de discutat pe acest subiect. Pacelli personal nu se opunea campaniei antisemite.

Îngrijorarea ambasadorului fusese declanșată de comentariile pe care le făcuse papa cu două zile înainte în fața unui grup de călugărițe, deplângând încă o dată „naționalismul exagerat“. Ambasadorul l-a întrebat pe Pacelli la ce se referise papa cu această frază. Unele dintre comentariile papei, a insistat el, ar fi putut fi interpretate ca fiind împotriva noii politici rasiale a guvernului.

Pacelli s-a grăbit să-l asigure că papa nu avea astfel de intenții, că observațiile se refereau în principal la catolicii din alte țări,

avertizându-i să nu se identifice prea puternic cu ideologiile naționaliste de acolo.

Schimbând puțin subiectul, Pignatti a susținut că doctrina catolică trebuie să recunoască existența raselor. Pacelli i-a răspuns indirect, exprimându-și îngrijorarea majoră față de rezultatul final al noii politici rasiale a regimului fascist. Legea canonică, a spus secretarul de stat, este foarte clară atunci când precizează că persoanele care au fost botezate trebuie considerate catolice. Indiferent ce politici antisemite planificase Mussolini, era crucial să și le limiteze la cei care erau cu adevărat evrei.³¹

Șase zile mai târziu, Pignatti s-a întâlnit cu Pius la castelul Gandolfo pentru a discuta proaspăt anunțata campanie rasială. Monseniorul Pucci, unul dintre informatorii cei mai bine plasați de la Vatican ai lui Mussolini, îi prezentase recent lui Pignatti un raport de două pagini asupra stării de sănătate a papei. Deși slăbit, acesta își recuperase o mare parte din putere. Încă purta ciorapi elastici ca să-i amelioreze durerea de picioare, dar nu mai avea nevoie de masaje zilnice. Deși medicul personal venea cu mașina de la Roma în fiecare zi pentru a-l consulta, acesta nu mai considera că e nevoie să-și petreacă și nopțile acolo, ca în vara precedentă. Papa nu-și făcea iluzii că va trăi foarte mult, dar își dorea să moară la lucru.³²

Pignatti a fost mulțumit de întrevedere. L-a dojenit delicat pe pontif pentru cuvintele rostite în fața călugărițelor pe 18 iulie, în care condamna „naționalismul exagerat“, spunându-i că observațiile puteau fi interpretate greșit. Ca răspuns, papa a reprodus explicația lui Pacelli. Nu se referise la Italia.

Pontiful a profitat de vizita ambasadorului pentru a-și exprima la rândul lui nemulțumirea. Primea de ceva timp rapoarte îngrijorătoare care sugerau că guvernul italian oferea tratament privilegiat protestanților din zonele italiene din Africa Răsăriteană. Nu numai că asta era o situație periculoasă pentru catolicism, i-a spus el lui Pignatti, dar era în același timp și pentru Italia. Protestanții, susținea papa, acționau ca agenți britanici în Africa.³³ Papa a continuat cu o altă problemă care îi stăruia în minte. Era preocupat de recente acuzații potrivit cărora Acțiunea Catolică ar fi fost implicată în politică.

– Mă rog lui Dumnezeu în fiecare zi, a spus papa, ca signor Mussolini să nu se atingă de Acțiunea Catholică. După care a adăugat: poți obține orice atât timp cât nu ataci Acțiunea Catholică.³⁴

Ignorând avertismentele lui Pignatti, Pius al XI-lea și-a continuat atacurile împotriva „naționalismului exagerat”. La o săptămână după întâlnirea cu ambasadorul italian, în remarcile făcute în fața unei adunări de două sute de studenți la Colegiul Pontifical al Propagării Credinței din Roma, și-a ascuțit criticile și mai mult. Acum nimeni nu se mai putea îndoi că se referea la Mussolini. Nu există decât o singură mare rasă, le-a spus studenților. După care a adăugat: „Ne putem întreba de ce Italia, din nefericire, a simțit nevoia să imite Germania”.³⁵

Papa și-a rezervat cele mai pătrunzătoare cuvinte pentru apărarea mult iubitei sale Acțiuni Catolice.

– Te avertizez, a spus el cu referire clară la Mussolini, să nu te atingi de Acțiunea Catholică și te rog spre binele tău, pentru că acela care lovește în Acțiunea Catholică lovește în papă, iar cel care lovește în papă moare.

Înfuriat mai presus de toate de acuzația că l-ar imita pe Hitler, Mussolini a ordonat ca niciun ziar italian să nu publice discursul papei.³⁶ Ciano i-a spus nunțului că, dacă papa va continua cu astfel de atacuri, va da naștere unui conflict major.

– I-am vorbit foarte clar lui Borgongini, și-a amintit Ciano. I-am explicat perspectivele și obiectivele rasismului nostru.

Ciano a fost mulțumit de răspunsul nunțului.

– Mi-a părut a fi convins. Și s-a dovedit a fi un fervent antisemit.

Papa, a explicat nunțul, dorise doar să se asigure că rasismul italian rămânea în niște limite acceptabile.³⁷

Pe 31 iulie, Pignatti, ambasadorul italian, s-a întâlnit cu cardinalul Pacelli să discute remarcile nepotrivite ale papei. Cardinalul a încercat să se scuze. Înțelegea, a spus el, că dacă papa își continua criticile, nu se mai putea aștepta să păstreze colaborarea productivă cu regimul de care Biserica se bucurase până atunci. Cardinalul i-a promis să-i prezinte papei îngrijorarea lui Mussolini, deși și-a manifestat îndoiala că acesta va acorda vreo atenție sfatului secretarului său de stat.³⁸

– Colaborarea era uneori dificilă, avea să-i spună ulterior Pacelli cardinalului Verdier, arhiepiscopul de Paris, explicându-i relația sa

cu Pius al XI-lea. Papa nu asculta de nimeni, nici chiar de secretarul său de stat, ori așa lăsa impresia. Natura mea afectuoasă avea de suferit, a mărturisit Pacelli, dar știam că ține la mine și acest gând mă consola.

Ambasadorul Bonifacio Pignatti (dreapta),
cu Galeazzo Ciano, mai 1939

Ulterior, i-a oferit lui Verdier un alt exemplu din această relație uneori tensionată. Odată, i-a spus Pacelli, s-a simțit atât de copleșit de emoții, încât, fără să-și dea seama, a lovit „aproape violent“ cu pumnii în biroul papei, spunându-i pontifului că nu mai putea continua să fie secretarul lui de stat.

– În postul acesta nu mă simt împlinit și sufăr.

Papa m-a privit cu răceală și a rostit lent aceste cuvinte, pe care nu le voi uita nicicând, și-a amintit Pacelli: „Avem o singură sarcină, tu și cu mine, să facem politica binelui!“ Pacelli s-a simțit mișcat:

– Ce răspuns magnific!

Umilit de slăbiciunea pe care mi-o provocaseră nervii, am căzut în genunchi în fața papei și l-am implorat să mă ierte. Sfântul Părinte m-a ridicat cu afecțiune și m-a îmbrățișat.

– *Quelle tableau!**, a remarcat Verdier, evocând în minte imaginea.³⁹

Îngrijorat de daunele pe care papa le putea produce asupra campaniei antisemite, Pignatti s-a întors spre persoana care îl putea ajuta. Pe 4 august, a călătorit în sud, în peninsula Sorrento, unde părintele Ledóchowski se recupera după o boală, într-o reședință iezuită.

– M-am dus să-l văd pe iezuitul general, a explicat mai târziu Pignatti, pentru că în trecut... nu și-a ascuns față de mine implacabila aversiune față de evrei, pe care îi considera originea tuturor relelor care lovesc Europa.

Ambasadorul a găsit în Ledóchowski cea mai înțelegătoare persoană cu puțință față de cauza sa.

– Părintele Rosa, a spus iezuitul general superior, mi-a comunicat că papa nu a înțeles. Boala l-a privat de capacitățile mentale. Este îngrozitor, dar asta e. Ledóchowski a continuat explicând că, pe perioada bolii, pontiful se rugase lui Dumnezeu să-i ia sufletul la El, dar „Domnul nu i-a ascultat rugăciunea și, ca rezultat, Biserica astăzi trece printr-o criză serioasă”.

– Pius, a continuat el, nu raționează și nu vrea să audă de argumente raționale.

Cardinalul Pacelli era la capătul puterilor.

– Papa nu-l mai ascultă ca odinioară. Își ascunde cu grijă planurile față de el și nu-i spune nimic despre discursurile pe care urmează să le țină.

Cei din jurul pontifului, a raportat Ledóchowski, erau înspăimântați de ce s-ar putea întâmpla dacă starea i s-ar fi deteriorat și mai mult.⁴⁰ El l-a implorat pe ambasador să nu permită ca elucubrațiile papei să compromită relațiile bune ale Bisericii cu regimul fascist.

Pignatti i-a răspuns că toate erau bune și frumoase, dar între timp presa internațională – în special cea din Franța – profita de cuvintele papei, iar catolicii din întreaga lume le preluau, „necunoscând faptul că părintele tuturor credincioșilor este debilitat

* Ce tablou! (în limba franceză, în original) (n.tr.)

mental“. Remarcile papei, s-a plâns Pignatti, „cauzau un val de ură împotriva Italiei, pe care o compromitea atât moral, cât și material“.

Ledóchowski era conștient de gravitatea situației. După ce l-a pus pe ambasador să jure că va păstra secretul, i-a mărturisit:

– Pericolul este prea mare ca să nu facem orice e necesar pentru a găsi o soluție.⁴¹

La ce tip de „soluție“ se gândea iezuitul general, nu este foarte clar. Ce este clar este că își va petrece următoarele luni făcând tot ce îi stătea în puteri ca să-l împiedice pe papă să denunțe politica rasială fascistă, să-i offenseze pe naziști sau să le dea speranțe evreilor.

CAPITOLUL 23

Înțelegerea secretă

În iulie 1938, 40 000 de evrei din Austria au fost adunați și plasați în „custodie protectoare“. Franța, răspunzând amenințărilor germane, și-a reafirmat hotărârea de a apăra Cehoslovacia. Germanii au răspuns transferând trupe la granița cu Franța, care au fost urmate în curând de o mobilizare militară totală.

În mijlocul acestui înspăimântător marș spre război, la începutul lunii august, guvernul italian a început să-și pună în aplicare Manifestul rasial printr-o serie de legi antisemite. Prima îi expulza pe evreii născuți în alte locuri decât Italia din școlile italiene. Împreună cu un scurt raport care informa cititorii despre această măsură, *La Civiltà cattolica* a publicat și justificarea guvernului. Era remarcabil de asemănătoare celei utilizate de ziar în avertismentele anterioare despre amenințarea evreiască: evreii nu ar putea fi niciodată loiali țării în care trăiesc, pentru că ei se supun celorlalți evrei; iudaismul se afla în spatele bolșevismului și francmasoneriei; și deși numai unul dintr-o mie de italieni era evreu, evreii dețineau numeroase poziții de nivel înalt. Iar asta era de netolerat.¹

Pe 4 august 1938, papa l-a convocat pe Giovanni Montini. Cu câțiva ani înainte, îl demisese pe acesta din postul de capelan universitar național al Acțiunii Catolice într-un efort de a-l face fericit pe Mussolini. Recent decisese totuși să-l reabiliteze pe Montini și să-i dea unul dintre posturile de subsecretari ai lui Pacelli. Decizia urma să aibă implicații deosebite, pentru că Montini era acum pe un drum care avea să-l ducă, un sfert de secol mai târziu, spre scaunul Sfântului Petru. Pius dorea ca Montini să-i scrie o scrisoare lui

Mussolini în care să prezinte clar poziția papei în legătură cu două subiecte de mare interes: evreii și Acțiunea Catolică.

În ziua următoare, Montini a predat varianta. Pius a citit-o cu atenție. În problema evreilor, documentul preciza clar că papa nu avea nicio intenție de a interveni în „responsabilitatea statului de a lua măsurile care se impun pentru a-și apăra interesele legitime”. Dar adăuga speranța că Mussolini nu va merge dincolo de ceea ce permite mila creștină. În privința problemei Acțiunii Catolice, pontiful și-a exprimat alarma față de amenințările de a-i exclude pe membrii Acțiunii din Partidul Fascist. Acțiunea Catolică, insista papa, nu se îndepărta de țelurile ei pur religioase și ca atare nu contravenea criteriilor de apartenență la Partidul Fascist.

Din nou, cardinalul Pacelli l-a convins pe papă să nu expedieze scrisoarea, făcându-și griji că aceasta l-ar fi putut mânia pe Mussolini. În schimb, Tacchi Venturi i-a comunicat personal dictatorului opiniile papei.²

Cea mai recentă preocupare a papei în legătură cu Acțiunea Catolică își avea rădăcinile într-un raport pe care îl primise din orașul nord-estic Bergamo. Fasciștii din partea locului atacaseră clubul local. Când cardinalul Pacelli a transmis plângerea ambasadorului italian, acesta nu și-a putut ascunde indignarea: la ce se aștepta Vaticanul? Activiștii fasciști erau revoltați de criticile papei la adresa noii campanii rasiale. Erau de așteptat chiar și violențe mai mari.³

Două zile mai târziu, cardinalul Pizzardo s-a întâlnit cu ambasadorul italian. Pizzardo era supărat de acuzele din presa fascistă potrivit cărora el era cel care-l convinsese pe papă să denunțe rasismul. El l-a asigurat pe ambasador că nu vorbise niciodată cu papa despre această problemă. Când conversația s-a îndreptat spre tensiunile legate de Acțiunea Catolică, Pignatti a propus o soluție. Dacă organizația renunța la practica de a impune anumite reguli formale pentru obținerea calității de membru, atunci acest lucru ar fi însemnat un pas mare înainte în atenuarea tensiunilor. Pizzardo nu și-a asumat niciun angajament, spunând că papa este cel care avea să decidă. Ambasadorul l-a suspectat pe Pizzardo că ar fi încurajat apărarea organizației de către papă. Și știa unde să caute ajutor. „Voi încerca să-l câștig ca aliat în această problemă pe cardinalul Pacelli, observa Pignatti în raportul asupra întrunirii, pentru că acesta, după cum știe toată lumea, nu este nici în relații foarte bune cu cardinalul

Pizzardo, nici deosebit de înnebunit după Acțiunea Catolică, așa cum este ea organizată astăzi.⁴

Mai multe dovezi despre izolarea papei au venit în aceeași săptămână, atunci când *La Civiltà cattolica* a publicat un articol măgulitor despre regim.⁵ Pignatti a fost încântat. Când era vorba de campania împotriva evreilor, i-a spus el lui Ciano, simpatiile iezuiților erau în mod clar îndreptate către Mussolini. Și totuși, a adăugat și un avertisment. Ar fi fost mai bine dacă ziarele Italiei ar fi încetat să mai trâmbițeze acest fapt. Iezuiții nu-și permiteau să fie portretizați ca opozanți ai pontifului.⁶

Când Ciano i-a spus lui Mussolini că nu putea prezice reacția ulterioară a papei, starea de spirit a Ducelui s-a schimbat brusc.

– Nu-i subestimez puterile, a spus el, dar nici el nu trebuie să le subestimeze pe ale mele.

Oare papa nu învățase lecția pe care i-o predase cu șapte ani înainte în bătălia legată de Acțiunea Catolică?

– Un semn de la mine, a avertizat Ducele, ar fi suficient să se dezlănțuie tot anticlericalismul acestei națiuni.⁷

Ca și în trecut, Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre toți fasciștii, era mai mult decât nerăbdător să-l ajute pe Mussolini să-l supună pe papă unor presiuni. În paginile ziarului său cu sediul în Cremona, *Il Regime fascista*, l-a denunțat pe Pius al XI-lea pentru criticarea campaniei rasiale.⁸

Grăbindu-se să-i ia apărarea papei, episcopul Cremonei i-a trimis lui Farinacci o scrisoare lungă, în care explica faptul că pontiful nu avea nicio intenție de a critica această campanie rasială a fasciștilor. Obiectând față de „rasism“, pontiful voia doar să condamne ideologia păgână pe care nașiștii o adoptaseră. „Și când un scriitor catolic a susținut că Acțiunea Catolică italiană nu putea, din principiu, să accepte rasismul, se referea numai la rasismul german. Nu vorbea despre un rasism italian“. Papa, a insistat episcopul, nu condamna sub nicio formă o apărare sănătoasă a rasei italiene împotriva pericolului reprezentat de evreii Italiei.

Dacă oamenii au fost induși în eroare și credeau că papa și Biserica se opun campaniei rasiale nou lansate, susținea episcopul, atunci aceasta era numai din cauză că „antifasciștii și evreii aveau un interes în a răstălmăci înțelesul cuvintelor papei ca să slujească antifascismului lor“.⁹

Farinacci i-a răspuns episcopului în ziarul lui. Lansând noi campanii antisemite, a explicat el, Mussolini nu făcea decât să respecte învățăturile Bisericii. „Evreii, legați într-o Internațională bine organizată, s-au declarat pe tot globul antisfasciști și prin urmare atât antiitalieni, cât și anticatolici. Dacă acest pontif are slăbiciuni filosemite, nu putem nega că papii dinaintea lui erau precursorii fascismului în abordarea problemei rasiale. Chiar și astăzi, vă pot asigura că, față de această problemă, numeroși cardinali nu împărtășesc atitudinea papei și a ziarului *L'Osservatore Romano*.“¹⁰

Pe când Farinacci sufla în foc, Pius al XI-lea decidea să se întoarcă din nou spre Tacchi Venturi pentru a parafa o înțelegere, așa cum procedase și în criza anterioară legată de Acțiunea Catolică. Când iezuitul s-a întâlnit cu Ducele pe 8 august, avea cu el un memoriu care cuprindea îngrijorările papei, pe care l-a citit cu voce tare, și apoi i l-a lăsat dictatorului.

Memoriul se concentra pe două probleme „foarte grave“ care-l supăraseră tare pe papă. Prima era situația „dureroasă“ în care se găsea Acțiunea Catolică. Presa italiană era plină de calomnii având ca obiect organizația și, în unele zone, nu numai liderii, ci și membrii de rând se expuneau riscului de a fi hărțuiți. În multe părți din țară, se plângea papa, membrilor Partidului Fascist li se spunea că trebuie să renunțe la apartenența la Acțiunea Catolică dacă doreau să rămână în partid. „Spune-i, i-a scris papa lui Tacchi Venturi, că la fel ca-n zilele neliniștitoare ale lui iulie 1931, acum, după șapte ani, te trimitem din nou la el ca reprezentant de încredere al nostru cu convingerea deplină că va înțelege corect și mesajul tău, și pe al celui care te trimite.“ Dacă Mussolini considera că ar fi util, a adăugat papa, era dispus să se întâlnească personal cu el pentru a găsi o soluție.

Cea de-a doua problemă „dureroasă“ prezentată în memoriu se referea la „chestiunea evreiască“. „Recunoaștem, spunea papa, că depinde de guvernul națiunii să ia acele măsuri oportune în această problemă în vederea apărării intereselor sale legitime și este în intenția noastră să nu intervenim în aceste măsuri.“ Și totuși, adăuga papa, se simțea dator să apeleze la „simțul creștin“ al lui Mussolini și să-l avertizeze „împotriva oricăror tipuri de măsuri care sunt inumane și necreștine“. Apoi se adresa problemei evreilor convertiți și a evreilor care, cu dispensa Bisericii, se căsătoreau cu catolici. Papa

îi reamintea lui Mussolini că, prin concordat, Legea Canonului era singura în măsură să determine dacă aceste căsătorii sunt valide și că nu trebuia să facă nimic care să împietzeze asupra acestui drept.

Papa își încheia apelul către dictator amintindu-i că, deși era adevărat că Biserica și papii din domeniile peste care au guvernat „au avut grijă să-i țină în frâu pe copiii lui Israel și să ia măsuri de protecție împotriva relelor făptuite de aceștia“, nu i-au tratat nedrept niciodată. Deși liturgia din vinerea Paștelui îi numea pe evrei „perfiți“, observa Pius, papii nu uitaseră nicio clipă că Isus Cristos, Mântuitorul lumii, se trăgea din evrei.¹¹

Tacchi Venturi i-a împărtășit lui Mussolini toate acestea și a revenit cu răspunsul dictatorului. Pius l-a trimis pe iezuit înapoi la Duce în seara de vineri, 12 august, cu un alt memoriu în care își exprima gândurile. De această dată, Tacchi Venturi s-a mulțumit să-i înmâneze lui Mussolini textul papei, să-l citească, înainte de a începe discuția. Papa fusese fericit să audă că Mussolini nu avea nicio intenție de a lua măsuri împotriva Acțiunii Catolice, atât timp cât se menținea între limitele prestabilite. „A fost mulțumit să remarce moderația și spiritul de rezonabilitate cu care susțineți că veți proceda în chestiunea israeliților.“ Alte câteva paragrafe ale notei papale nu-i mai menționau pe evrei, concentrându-se în totalitate pe preocupările legate de Acțiunea Catholică. Papa își exprima speranța în realizarea unui nou acord care să ducă la încheierea pașnică a disputei legate de Acțiunea Catholică, dar menționa și că aceasta s-ar putea întâmpla numai dacă Mussolini își asuma anumite acțiuni. Și aici enumera trei cereri. Conducătorul anticlerical din Bergamo al Partidului Fascist trebuia îndepărtat. Acei membri ai Acțiunii Catolice care fuseseră dați afară din Partidul Fascist trebuiau reprimiți în rândurile lui. Cei care își pierduseră posturile din guvernământ din cauza activităților lor în cadrul Acțiunii Catolice trebuiau să și le recapete.

„Fără aceste preliminarii, conchise Tacchi Venturi, cred, Duce, că discuțiile noastre calme nu vor avea, spre marea mea durere, același rezultat fericit precum cele din august 1931.“ Și încheia amintindu-i lui Mussolini cât de valoroasă a fost susținerea Bisericii pentru el, „nefiind chiar cel mai irelevant motiv pentru victoria Italiei în Etiopia“. Atât de crucial a fost sprijinul Vaticanului pentru regimul fascist, a argumentat emisarul papei, încât „toate forțele

antifascismului cosmopolitan, fie ele pământești, fie diavolești“, ar face orice să-i pună capăt.¹²

Se împlinea aproape o lună de la anunțarea noii doctrine rasi-ale. Deși evreii de pretutindeni erau anxioși, extrem de anxioși față de ceea ce avea să urmeze, încă aveau speranțe că poziționarea antisemită va rămâne fără urmări practice. Cei 46 000 de evrei ai Italiei locuiau în mare majoritate în orașe din nord și din centru. De departe cea mai mare comunitate exista în Roma, cu 11 000 de membri, urmată de Milano, cu aproape 7 000, și de Trieste, orașul port din nord-est, cu aproape 5 000. Evreii erau de departe mai școliți decât marea populație și, în timp ce jumătate din populația italiană era formată din fermieri, era greu să găsești un evreu care să cultive pământul. Și totuși evreii Italiei erau departe de a fi toți înstăriți. Categoria lor ocupațională cea mai largă era listată la capitolul „comerț“, ea incluzând pe oricine, de la vânzătorii săraci de pe stradă la comercianții prosperi. Comunitatea evreiască din Roma era departe de a fi bogată. Mulți dintre membrii acesteia depindeau de caritatea evreiască pentru supraviețuire.¹³

Din nefericire pentru evreii din Italia – săraci sau bogați – Mussolini era cât se poate de hotărât să-și traducă retorica rasială în practică. Și totuși, știa că nu va fi ușor să genereze entuziasm pentru o cruciadă antisemită, care venea ca o surpriză totală pentru mulți italieni. Dacă papa i s-ar fi opus public, campania sa putea fi serios subminată.

„Trei puncte ale unui Acord mulțumitor încheiat în seara zilei de 16 august 1938, între Excelența Sa Onorabilul Mussolini și părintele Tacchi Venturi SI, pentru restaurarea bunei armonii între Sfântul Scaun și guvernul italian care a fost tulburată în ultimele săptămâni.“ Acesta era titlul documentului de trei pagini, dactilografiat, pe care reprezentantul iezuit l-a trimis a doua zi cardinalului Pacelli. Mussolini dictase textul, iar Tacchi Venturi îl scrisese. Termenii reflectau îndeaproape punctele pe care papa le propusese Ducei cu numai o săptămână în urmă.

Dintre cele trei puncte ale acordului, primul se referea la evrei, iar celelalte două, la Acțiunea Catolică. Punctul doi prezenta angajamentul prin care Acțiunii Catolice i se permitea să-și continue activitățile fără a fi deranjată, iar acei membri care își pierduseră calitatea de membru al Partidului Fascist urmau să și-o recapete. La

punctul trei, Mussolini își manifesta acordul față de cererea papei de a-l demite pe liderul partidului din Bergamo.

La rândul său, Tacchi Venturi a înregistrat acordul la care ajunsese cu Mussolini despre tratamentul evreilor, care apărea la punctul unu, sub titlul „Problema rasismului și iudaismului“ Mussolini se angaja ca noile legi antievreiești să nu fie mai aspre, decât cele pe care papii înșiși le impuseseră de secole evreilor. De fapt, unele dintre restricțiile impuse în statele papale urmau a fi excluse. Textul preciza:

„În privința evreilor, nu vor fi reintroduse căciulițele – indiferent de culoare, nici ghetourile, cu atât mai puțin să le fie confiscate bunurile. Într-un cuvânt, evreii pot fi siguri că nu vor fi supuși la tratamente mai rele decât cele la care au fost supuși secole de-a rândul de către papii care i-au găzduit în Cetatea Eternă și pe pământurile domeniului lor temporal“.

Acesta era visul iezuiților de la *La Civiltà cattolica*, unul pe care îl împărtășeau și Tacchi Venturi, și iezuitul general superior. În sfârșit, evreii urmau a fi supuși unor restricții care aveau ca obiectiv protejarea societății creștine de influența lor nocivă. Ziarul neoficial al Vaticanului solicita de decenii aceste măsuri de la guvernele Europei.

În schimbul promisiunii lui Mussolini de a rămâne în granițele restricțiilor susținute de Biserică în ceea ce privește evreii, Sfântul Scaun urma a fi de acord să nu critice legile antisemite care avea să fie promulgate, după cum statua al treilea și ultimul paragraf al secțiunii:

„Acestea fiind spuse [adică faptul că restricțiile asupra evreilor nu vor fi mai aspre decât cele impuse în statele papale], dorința puternică a Onorabilului Șef al Guvernului este ca presa catolică, predicatorii, oratorii catolici și alții asemenea să se abțină de la a discuta acest subiect în public. Sfântul Scaun și Sfântul Pontif însuși nu duc lipsă de modalități pentru a ajunge la o înțelegere directă cu Mussolini prin mijloace particulare și de a-i aduce la cunoștință aceste observații considerate a fi oportune pentru cea mai bună soluție a acestei delicate chestiuni.“¹⁴

Tacchi Venturi era mulțumit. Acordul amintea și de ultima dată când papa și Mussolini își adresaseră amenințări unul altuia, în 1931. Și atunci o ruptură păruse periculos de aproape. După ce

alții eșuaseră, fusese chemat el și negociase o înțelegere amiabilă cu Mussolini, semnând din partea papei. Și de data aceasta, amenințarea fascistă împotriva Acțiunii Catolice fusese înlăturată.

În aceeași săptămână, ziarul Vaticanului cântărea nevoia unei acțiuni guvernamentale împotriva evreilor. *L'Osservatore Romano* reamintea că, de-a lungul secolelor, papii restrânseseră drepturile evreilor pentru a-i proteja pe creștini. Într-un pasaj care urma să fie preluat de ziarele de pe teritoriul Italiei, ziarul Vaticanului explica faptul că, deși papii au arătat întotdeauna compasiune în relația cu evreii, aceasta nu trebuie înțeleasă greșit:

Dar, ca să lămurim lucrurile, aceasta nu înseamnă că evreii pot abuza de ospitalitatea țărilor creștine. Împreună cu măsurile de producție erau stabilite și anumite restricții și persecuții în ceea ce îi privește. Legislatorul civil era în acord cu Biserica asupra acestui aspect... În timp ce creștinilor le era interzis să-i oblige pe evrei să îmbrățișeze religia catolică, să le atace sinagogile, să le tulbure sabbatul și zilele de sărbătoare, și evreilor, pe de altă parte, le era interzis să dețină un post public, civil sau militar, iar această interdicție era extinsă și la fiii evreilor convertiți. Aceste precauții erau asociate și activităților profesionale, profesoratul și chiar și comerțul.¹⁵

Cotidianul Vaticanului oferea un plan al legilor antisemite pe care Mussolini avea să înceapă să le pună în act cu nici trei săptămâni mai târziu.

În dimineața de joi, 18 august, Tacchi Venturi s-a dus la castelul Gandolfo să-i prezinte acordul papei. Trebuia să se poarte cu multă grijă cu pontiful. Din experiența lui recentă știa că, deși mânia papei se putea manifesta în orice moment, dacă avea suficient timp, putea găsi o modalitate de a-l convinge, sau măcar de a se asigura că nu va fi împotriva.

După cum s-a demonstrat ulterior, avea motive întemeiate pentru a se teme de reacția papei. Când Tardini li s-a alăturat în biroul papei la câteva minute după ora 11, a simțit imediat tensiunea. Ceva nu era în regulă, dar nu știa ce anume.

Pe drumul de întoarcere spre Vatican, Tacchi Venturi i-a arătat acordul și i-a spus că papa era supărat în legătură cu primul dintre cele trei puncte, cel care se referea la evrei.

– *Quidquid recipitur pro modum recipientis recipitur*, spuse Tacchi Venturi.

Fraza, identificată cu filosofia creștină medievală, se traducea prin „Orice este primit, este primit conform naturii celui care primește“. Papa, s-a plâns iezuitul, a insistat să vadă lucrurile în negru. Se pare că a fost iritat de trimiterea explicită a acordului la modul în care papii i-au tratat pe evrei în trecut. Deși la rândul lui recursese la același soi de trimitere în discuția anterioară avută cu Ducele în chestiunea evreilor, nu dorea să pună semnul de egalitate între viitoare acțiuni ale lui Mussolini și acțiunile predecesorilor săi.¹⁶

În pofida izbucnirii lui Pius al XI-lea, Tacchi Venturi i-a spus lui Tardini că spera ca acesta să se calmeze și să-și dea seama de beneficiile acestui acord pentru Biserică. El a adăugat că îi arătase varianta cardinalului Pizzardo, care s-a întâmplat să fie în anticamera biroului papei, și că spera că Pizzardo îl va ajuta să-l convingă pe pontif să accepte propunerea.¹⁷

Atât Mussolini, cât și anturajul papei erau nerăbdători să se ajungă la un acord. În scrisorile către prim-ministrul său, ambasadorul Franței, Charles-Roux, raporta că polemica legată de campania rasială era pe cale să se stingă. Și indica Acțiunea Catolică în rolul ultimului obiect de dispută rămas. „În ceea ce privește antisemitismul, scria ambasadorul, tactica la care a recurs guvernul italian e foarte abilă și nu poate duce decât la retragerea Vaticanului.“ Ziarele italiene erau pline de articole care detaliau modul în care, pe când papii au avut puteri temporare, ei înșiși i-au discriminat negativ pe evrei. Pe 17 august, un număr de ziare tipăreau articole sub titlul „Cum i-au tratat papii pe evrei“, citând articolul despre acest subiect din *L'Osservatore Romano* din aceeași săptămână.¹⁸ În aceeași zi în care Mussolini și Tacchi Venturi și-au proiectat acordul, Dino Alfieri, ministrul pentru cultura populară, a chemat la apel directorii ziarelor din Roma și corespondenții din Roma ai altor ziare. Mesajul era simplu: lăsați-o mai ușor cu polemicile împotriva Vaticanului, pentru că „se pare că totul este sub control“.¹⁹

În rândul ziariștilor apropiați Vaticanului s-a răspândit zvonul că Tacchi Venturi și Mussolini erau departe de a ajunge la un acord.

Achille Starace, șeful Partidului Fascist, și Lamberto Vignoli, șeful Acțiunii Catolice, se întâlneau între timp pentru a continua discuția pe marginea punctelor doi și trei din acord.²⁰

Pe 20 august, *The New York Times* prezenta știri despre negociere pe prima pagină. „Tensiunile dintre Vatican și Partidul Fascist în privința asociațiilor Acțiunii Catolice, acuzată de presa italiană în ultimele săptămâni că ar fi ostilă doctrinelor rasiale ale Italiei, s-au ameliorat astăzi, în urma anunțului că Achille Starace, secretarul Partidului Fascist, și Lamberto Vignoli, președinte al Acțiunii Catolice italiene, au ajuns la o înțelegere care le cimentează relațiile pe baza acordurilor din septembrie 1931.” Reporterul lui *The New York Times* aflate, ca o revelație, chiar dacă într-un mod neclar, de înțelegerea secretă aflată în centrul acordului. Pentru oferta lui Mussolini de a lăsa în pace Acțiunea Catholică, Vaticanul urma a susține noua orientare antisemită a regimului. Reporterul a explicat: „Ca rezultat al conversațiilor dintre Mussolini și părintele Tacchi Venturi, Acțiunea Catholică însăși se angaja să nu deruleze nicio activitate care ar putea fi interpretată ca ostilă politicii rasiale a Italiei. La rândul său, Partidul Fascist oferea garanții că nu vor fi luate măsuri represive împotriva membrilor de partid care aparțineau și Acțiunii Catolice”.²¹

Pe 21 august, ziarul *Il Messagero* din Roma își prezenta propria variantă a acordului sub titlul Acorduri confirmate între Partid și Acțiunea Catholică. Articolul relatea recenta întâlnire dintre Starace și Vignoli și acordul care rezultase. Raporta cu acuratețe înțelegerea la care ajunseseră Mussolini și Tacchi Venturi în legătură cu Acțiunea Catholică. Atât timp cât organizația continua să se supună termenilor acordului din 1931 și își limita activitățile la sfera religioasă, avea să rămână liberă să opereze după voie. Spre deosebire de ziarul american, ziarele italiene nu făceau nicio mențiune referitoare la ce aștepta Mussolini în schimb de la papă.

Papa întârzia anunțarea la Vatican a înțelegerii, cerând garanții suplimentare că membrii Acțiunii Catolice care își pierduseră calitatea de membru de partid își vor recăpăta statutul. După încă un număr de întâlniri între Tacchi Venturi și Mussolini, papa s-a declarat în sfârșit satisfăcut. Cotidianul Vaticanului a publicat știrile legate de acord pe 25 august. Disputa asociată Acțiunii Catolice a fost închisă. Din nou, nu se făcea nicio mențiune despre vreun

quid pro quo implicând susținerea de către Vatican a campaniei anti-semite a lui Mussolini.²²

Încurajat de consilierii săi, papa se împăca treptat cu înțelegerea pe care o structurase Tacchi Venturi împreună cu Mussolini. Și totuși, rămăsese neîmpăcat cu asumarea de către Mussolini a politicii lui Hitler și a ideologiei rasiale pe care o considera anticreștină. În timp ce presa internațională publica noutățile despre acord, papa își exprima în particular mânia. Confesându-i-se secretarului său de stat, papa i-a sugerat lui Tacchi Venturi să-i transmită lui Mussolini că dacă dorește să-l omoare pe Sfântul Părinte, metodele pe care le utilizează erau eficiente. Și din nou, a strecurat o amenințare. Înainte de a muri, „va face cunoscut întregii lumi modul cum sunt tratați religia catolică și Sfântul Părinte în Italia”.²³

În public, papa era acum mai circumspect, dar în remarci se întrezăreau aluziile la neliniștea care continua să-l macine. Într-un discurs ținut în fața studenților de la Colegiul de Propagandă a Credinței în castelul Gandolfo, papa a revenit la subiectul naționalismului „exagerat”. Numărul doi al lui Pignatti, Carlo Fecia di Cossato, care relatea știrile – Pignatti fiind prezumtiv plecat în vacanța de august – considera că nu e o coincidență faptul că papa a revenit la același public pe care îl avusese la 28 iulie și care îi audiasse remarcile despre noua politică rasială a lui Mussolini. Dar de această dată cuvintele papei au fost mai reținute. Ca rezultat al criticilor primite, a spus diplomatul, papa „pusese puțină apă în vinul său”. Pius se întorsese acum la tema sa obișnuită. Deși era loc pentru „un naționalism temperat, moderat, echitabil, asociat cu toate virtuțile”, exista și o formă nesănătoasă, un „naționalism exagerat”, pe care papa îl aprecia a fi „un adevărat blestem”. Cossato a fost mulțumit de tonalitatea remarcilor papei: „Preocuparea de a atenua impresia neplăcută produsă de discursul din 28 iulie mi se pare evidentă”.²⁴

Mussolini, sensibil la orice nuanță critică, era mai puțin mulțumit.²⁵ „Contrar a ceea ce se crede, i-a spus el lui Ciano, sunt un om răbdător. Este necesar totuși să nu fiu forțat să-mi pierd această răbdare, pentru că altfel voi reacționa, distrugând tot ceea ce-mi iese în cale. Dacă papa continuă să vorbească astfel, voi curăța strada de clericalism de pe italieni și, înainte s-o puteți spune, îi voi face să devină anticlericali.” Papa greșea dacă îi considera pe italieni mai devotați lui decât Ducei. „Oamenii din Vatican, i-a spus

Mussolini ginerelui său, sunt insensibili și mumificați. Credința religioasă este în declin: nimeni nu mai crede într-un Dumnezeu care să ne aline suferințele.“ Și cu o doză de blasfemie a adăugat: „Voi continua să disprețuiesc un Dumnezeu care e mai interesat de viața privată a polițistului de pe via del Corso“.

În timp ce anturajul papei încercau să-l aducă la sentimente mai bune, de partea cealaltă a Tibrului, Ciano încerca și el să-și calmeze socrul. „În situația internațională dificilă de acum, scria el în ziarul din 22 august, un conflict cu Biserica nu ar aduce nimic bun.“²⁶

Supunându-l pe papă la presiuni din ce în ce mai mari, ziarele italiene continuau să prezinte amănuntele noii campanii fasciste ca fiind instrumente de punere în aplicare a învățăturilor vechi ale Bisericii despre evrei. Un articol din 24 august din *Giornale d'Italia* – primul ziar care publicase manifestul rasial – reamintea decizia lui Pius al XI-lea, din urmă cu zece ani, de a suprima organizația „Prietenii Israelului“. Vaticanul dizolvase organizația pentru că se opunea învățăturii Bisericii potrivit căreia evreii erau „perfizi“. Ziarul de notorietate antisemită *Il Tevere* publica un articol cu un titlu identic, „Biserica și Evreii“. Utilizarea aceluiași titlu în mai multe ziare era semn sigur că guvernul era cel care „plantase“ știrile. „În fiecare epocă, relatea ziarul, papii au căutat să ridice bariere în jurul activităților evreilor, să-i izoleze ca pe o epidemie.“ Papii luaseră măsuri mai aspre împotriva evreilor decât cele pe care le avea în vedere regimul fascist, pentru că ei căutau „să-și protejeze supușii de influența morală diabolică a evreilor“. După ce enumera zeci de canoane bisericești care avertizau împotriva amenințării evreiești, articolul conchidea: „Rasa italiană dorește să se purifice de acest popor străin perfid o dată pentru totdeauna.“²⁷

Papa și-a trimis nunțul să discute cu Ciano despre tensiunile care se perpetuau. În jurnalul său, Ciano descrie astfel întrunirea care a avut loc la sfârșitul lui august:

Borgongini-Duca, la ordinele papei, a venit să discute anunțul care, cel puțin pentru moment, va pune capăt disputei dintre Partidul Fascist și Acțiunea Catolică. L-am impulsionat puțin și mi s-a confesat referitor la pontif. Spune că are o personalitate oribilă, este autoritar și aproape insolent. La Vatican, sunt toți înspăimântați de el. Chiar și Borgongini tremură când trebuie să intre în

camera papei. Îi tratează pe toți cu aroganță: chiar și pe cei mai distinși cardinali. Cardinalul Pacelli, spre exemplu, când este chemat de papă, trebuie, ca orice secretar de rând, să-și ia notițe după dictare pentru toate instrucțiunile acestuia. Și din nou se simte bine. Mănâncă fructe preparate și puțină carne. Bea vin roșu în cantități limitate și face exerciții fizice în grădină. Are 82 de ani și conduce încă treburile Bisericii până la cele mai mici detalii.²⁸

Guvernul promova ceea ce urma să devină o masivă propagandă antisemită, bazându-se în mare măsură pe noul său cotidian bisăptămânal, *La difesa della razza*.²⁹ Fotografii prelucrate și ilustrații grotești îi umpleau paginile, semnalând degenerarea evreilor și africanilor. Primul număr publica imaginea unui profil, cu un nas enorm care se încovoia ca un cioc, odihnindu-se pe buzele groase. Purta eticheta „Fotografie tipică de evreu, arătând în mod clar caracteristicile rasei”.³⁰ Portretizarea amenințării evreiești în revistă o imita pe cea publicată în paginile recent aprobate de Vatican ale lui *La Civiltà cattolica*, cu adăugarea unei fraze sforăitoare și pseudoștiințifice, care să-i confere patina respectabilității prin intermediul titlurilor academice ale autorilor săi.³¹ Evreii se aflau în spatele comunismului și capitalismului; Talmudul îi învăța să-i urască pe creștini și să-i ia în stăpânire; nu erau loiali țării în care trăiau; conspirau în secret împotriva fascismului și Bisericii. Unul dintre editorialele din prima ediție a *La difesa della razza* era intitulat „Cincizeci de ani de polemică în *La Civiltà cattolica*”, cu concluzia că „nu există nicio incompatibilitate între doctrina Bisericii și rasism, așa cum și-a găsit acesta expresia în Italia”.³²

Pignatti, care tocmai se întorsese din vacanța de vară, a fost ușurat să audă că ultimele remarci ale papei în fața auditoriului său din 27 august au fost inofensive. Deși Pius al XI-lea ridicase în trecere problema rasismului, nu spusese nimic care să fi fost, din punctul de vedere al ambasadorului italian, reprobabil. Dar Pignatti rămânea neliniștit. „Putem doar spera, îi spunea el lui Ciano, că papa nu va mai vorbi despre asta. Cu mania sa de a discuta diverse... ne putem teme de ce e mai rău.”³³

CAPITOLUL 24

Legile rasiale

Pe 1 septembrie, guvernul a revocat cetățenia acordată începând cu 1919 evreilor născuți în străinătate. Li se ordona tuturor celor care nu erau cetățeni ai Italiei să părăsească țara în șase luni. În ziua următoare, toți profesorii evrei – de la școlile elementare până la universități – au fost concediați. Copiii creștini nu puteau avea ca profesori evrei. Nici copiilor evrei nu li se mai permitea să frecven-teze școlile publice, indiferent de nivel. Membrii evrei ai societăților onorifice de arte, litere și științe au fost eliminați. Pentru scopurile acestor „legi rasiale“, evreii erau definiți ca fiind acele persoane născute din părinți de „rasă evreiască“, chiar dacă „împărtășeau altă religie decât iudaismul“.

Anunțând noile legi, *La Civiltà cattolica* nu exprima nicio opoziție, prea puțin surprinzător de altfel, din moment ce ziarul ceruse astfel de măsuri încă din 1880. Dar ziarul era nerăbdător să distingă bazele campaniei sale antievreiești de cele întemeiate pe puritatea sângelui. Evreii, din perspectiva acestuia, erau o amenințare pentru italieni nu din cauza originii lor, ci din cauza comportamentului lor.¹ Propriul apel la acțiunea guvernului împotriva amenințării evreiești fusese „inspirat numai de apărarea legitimă a poporului creștin împotriva – și aici citau aprobat dintr-un articol anterior din ziar – «unei națiuni străine între națiunile în care trăiește și dușman declarat al bunăstării lor»“.²

În primele zile ale campaniei antisemite, presa fascistă a făcut uz din plin de ziarul neoficial al Vaticanului pentru a genera sprijin popular pentru legile rasiale. Aceasta a determinat Vaticanul

să recurgă la acea *éminence grise* a ziarului, Enrico Rosa, pentru clarificarea situației. Articolul acestuia, „Problema evreiască și *La Civiltà cattolica*“, nu exprima opoziția față de noile legi antisemite, ci se referea la cei care, susținându-le, interpretau greșit rațiunea de a fi a ziarului, traducând-o într-o recomandare ca guvernele să restricționeze drepturile evreilor.

Părintele Rosa a declarat că evenimentele demonstraseră înțelepciunea prorocirii ziarului conform căreia acordarea de egalitate din punct de vedere legal evreilor avea să se demonstreze a fi catastrofică nu numai pentru societatea creștină, ci și pentru evreii înșiși. Acordarea de drepturi egale evreilor dezlănțuise o ură generalizată contra lor. Evreii, adăuga părintele, își folosiseră libertatea nou descoperită pentru a acumula putere ocultă și bogății, pentru a persecuta Biserica catolică și a oprima creștinii.³

Trăind într-o stare aproape de panică, numeroși evrei italieni au solicitat preoților de parohii să-i boteze. În următorii trei ani, unul din zece evrei italieni avea să renunțe la credința sa. Circa cincizeci din cei o mie de evrei din Bologna s-au botezat în lunile august și septembrie 1938, într-o încercare disperată de a scăpa de persecuție.⁴

În timpul în care campania antisemită fascistă făcea trecerea fatidică de la teorie la persecuția practică, clerul romano-catolic al țării ridica prea puține obiecții. În acele rare cazuri în care un preot îndrăznește să se exprime critic, Mussolini știa că nu trebuia decât să-i transmită ordinul cardinalului Pacelli, iar preotul urma a fi disciplinat. Un astfel de caz este cel de pe 1 septembrie, când Pacelli a primit un raport despre remarcile critice ale unui preot dintr-un sat retras, la nord de Milano, în apropiere de lacul Como. Don Abramo Mauri locuia într-o casă de odihnă a Bisericii, recuperându-se din cauza extenuării psihice. Călugărițele din localitate îl invitaseră să conducă o liturghie în micuța lor capelă. Acolo, într-o duminică, șeful local al Partidului Fascist a fost indignat să-l audă plângându-se că „au început deja să inculce un sentiment de falsă mândrie în copiii ăștia cu nasul pe sus, care n-au decât trei anișori“. Liderul local al partidului era convins că preotul se referea la grupurile fasciste de tineret. Pentru a înrăutăți lucrurile, preotul continuase să critice noua campanie rasială, preconizând că va duce la război.⁵

Mussolini alături de copiii din gruparea fascistă de tineret, 1938

Cardinalul Pacelli i-a cerut episcopului de Como să investigheze.⁶ După ce a analizat problema, episcopul l-a asigurat pe Pacelli că acele comentarii ale preotului despre „copiii cu nasul pe sus” fuseseră interpretate greșit. Ele se refereau la mamele prea indulgente, care își răsfățau copiii. Dar episcopul n-a mai putut explica și critica preotului la adresa campaniei rasiale. Ca rezultat, i-a ordonat lui Don Mauri să nu mai țină niciodată predici în biserică.⁷

*
* *

Între timp, Europa se apropia tot mai mult de război. La 1 septembrie, Hitler ceruse Cehoslovaciei să cedeze regiunea Sudetenland*, vorbitoare de limbă germană, celui de-al Treilea Reich. Franța începuse să-și mobilizeze forțele.

* Regiunea Sudetă (n.tr.)

La Roma, William Phillips, ambasadorul american, își manifesta îngrijorarea crescândă. Manifestul rasial al lui Mussolini din iulie produsese un șoc în Statele Unite și o alarmă în departamentul de stat al SUA, ultimul semn că Mussolini intenționa să asocieze soarta Italiei cu Germania nazistă. Pârghiile pe care le putea folosi pentru a preveni această catastrofă erau puține și cea mai promițătoare dintre ele era papa. El raportase cu entuziasm veștile la Washington despre discursul din 20 iulie al papei și despre faptul că acesta criticase nerăbdarea Ducei de a-l imita pe Hitler. O lună mai târziu, speranțele i se năruiseră, după ce citise în *L'Osservatore Romano* articolul care susținea restricțiile impuse evreilor. Și totuși, nu renunțase cu totul. Poate că papa mai putea fi convins să schimbe taberele.

Când ultimele legi rasiale au fost anunțate la începutul lui septembrie, eliminând copiii și profesorii evrei din școlile Italiei, Phillips a trimis vorbă unui prelat american, Joseph Hurley, singurul american din secretariatul de stat al Vaticanului, cerându-i să-l vadă imediat. Cei doi se întâlniseră de câteva ori în trecut, pentru că, în absența unui ambasador american la Sfântul Scaun, Hurley îl ținea la curent pe Phillips cu ce se mai întâmpla la Vatican.⁸

Atunci când cei doi s-au întâlnit în acea seară la ambasada americană, ambasadorul a trecut direct la subiect. Atât el, cât și guvernul american erau oripilați de noile legi antisemite. Nu numai că erau scandaloase în sine, dar vor întoarce americanii împotriva guvernului italian. Phillips considera că această campanie rasială era doar parte a unui tablou mai mare, mult mai îngrijorător. Mussolini pierdea din ce în ce mai evident contactul cu realitatea, se înconjura de sicofanți și refuza să-i primească pe ambasadorii străini care i-ar fi putut oferi o perspectivă diferită. Dacă lucrurile vor evolua în rău, i-a spus Phillips lui Hurley, „poate că Vaticanul va putea, prin intervenția sa prudentă pe lângă guvernul italian, să evite catastrofa unui război generalizat”.⁹

A doua zi, Hurley i-a transmis mesajul lui Pacelli. Ca stimulent, Phillips sugerase că publicul american ar fi atât de mulțumit dacă papa ar denunța public noile legi rasiale, încât „ar dezarma opoziția protestantă”. Ceea ce ar permite guvernului american să stabilească relații diplomatice oficiale cu Vaticanul.

Sfântul Scaun era în căutarea unei astfel de recunoașteri de decenii întregi, dar situația politică americană făcuse ca un astfel de demers să fie imposibil. Prejudecățile anticatolice ale majorității protestante, alături de credința că Vaticanul era o organizație religioasă, și nu un stat suveran, anihilaseră în trecut orice eforturi de reconciliere.¹⁰

Trei zile mai târziu, Pius al XI-lea a susținut o audiență cu personalul radioului catolic belgian. Cu mesajul ambasadorului american încă proaspăt în memorie, papa a respins sfatul consilierilor săi și și-a lăsat inima să-l ghideze. Vocea i-a devenit încărcată de emoție și lacrimile i-au inundat ochii când a început să discute noua campanie rasială. „De fiecare dată când citesc cuvintele «sacrificiul tatălui nostru, Avraam», a spus papa referindu-se la fraza din binecuvântarea preotească din timpul liturghiei, nu pot decât să mă simt profund mișcat.” Cu vocea tremurândă a adăugat: „Este imposibil pentru creștini să participe la antisemitism. Recunoaștem că fiecare are dreptul la autoapărare și că poate proceda la acele acțiuni necesare pentru a-și salvarda interesele legitime. Dar antisemitismul este inadmisibil. Spiritual, suntem cu toții semiți”.¹¹

Și exact de aceasta se temeau Ledóchowki, Tacchi Venturi, Borgongini și Pacelli. Dar au găsit imediat o cale de a limita dezastrul. Când *L'Osservatore Romano* a publicat un raport despre remarcile papei, nu s-a făcut nicio mențiune la cuvintele lui emoționante despre evrei.¹² Faptul că unii catolici remarcaseră tăcerea ziarului Vaticanului referitor la acest subiect, rezultă clar dintr-un raport de informații al poliției completat în ziua imediat următoare comentariului papei. „Numeroși catolici care aprobaseră pe deplin ceea ce spusese recent pontiful în apărarea evreilor, se spunea acolo, acum nu știu cum să-și explice de ce ziarul Vaticanului, singurul din Italia nesupus cenzurii guvernamentale, nu s-a întors la acest subiect după deciziile luate de Consiliul de miniștri. Toți consideră că această tăcere este stranie.”¹³

Cum anume s-au asigurat Pacelli și subsecretarul său, Domenico Tardini, că ziarul Vaticanului va ignora remarcile explozive ale papei rămâne un mister. Majoritatea paginilor din jurnalul lui Pacelli în care își notase întâlnirile cu papa din acele luni lipsesc, în mod curios, din Arhivele Secrete ale Vaticanului.

Mussolini considera că italienii sunt un popor slab. Era nevoie ca el să-i întărească. În cadrul unei întruniri de consiliu de la începutul lui octombrie, la care s-au aprobat legi rasiale suplimentare, el explica: „Este sarcina mea să stimulez curajul italienilor. Înțeleg că există, pe margini, persoane care iubesc o viață confortabilă. Dar ei reprezintă doar extremitățile societății. Pe care le vom reteza”.¹⁴

Pentru mulți italieni, Mussolini dobândise niște calități asemănătoare lui Dumnezeu. Și totuși, împreună cu adulația, venea și un grăunte de teamă. Pe când părăseau cartierul central al Institutului de Cultură Fascistă, doi membri au dat peste bătrânul îngrijitor. Unul dintre ei, glumind, îl arată cu degetul pe celălalt și-i spune nedumeritului custode:

- Îl vezi pe omul acesta? E nemuritor.
- Ce vrei să spui? a întrebat bătrânul. Toți oamenii sunt muritori.
- A! am înțeles. Deci, tu crezi că și Mussolini este muritor?
- N-am spus asta! a insistat custodele speriat.¹⁵

Cam în același timp, ministrul de externe, Ciano, avea un vizitator, prințul Philipp de Hesse, un om prin care Hitler obișnuia să-i trimită mesaje lui Mussolini. Hesse fusese cel care, la începutul acelui an, îi livrase personal lui Mussolini scrisoarea de la Hitler, în care acesta îl informa de iminenta invazie a Austriei. Nepot al unui împărat german și strănepot al reginei Victoria a Marii Britanii, Hesse era membru al Partidului Nazist încă din 1930. Se străduise mult să câștige aristocrația germană de partea cauzei naziste. Când a ajuns în biroul lui Ciano, în acea zi, era în mod evident stânjenit. Venise, explică el, să-l vadă pe acesta într-o problemă personală de familie. În 1925, Hesse se căsătorise cu fiica lui Victor Emmanuel, iar soacra sa, regina Elena, îl rugase să intervină din partea lor pe lângă Duce. Doreau o excepție de la legile rasiale pentru doctorul lor evreu. „Se pare, scria Ciano în jurnalul său, că regina este foarte supărată din cauza expulzării, ca și regele, de altfel, care are extrem de multă încredere în acest doctor, dar nu îndrăznește să-i vorbească direct Ducei despre această problemă. Și amândoi se bazează pe intervenția mea prietenească.” Încântat să-l aibă la mâna lui pe nervosul aristocrat german, Ciano zâmbea. Se întreba, a spus el, ce ar

spune Führerul dacă i-ar pomeni de cererea lui Hesse. La aceasta, după cum observă Ciano, Hesse s-a albit la față.¹⁶

La începutul lui septembrie, Pius al XI-lea îi spusese lui Tacchi Venturi să conceapă un mesaj despre legile rasiale pentru Mussolini. Mesajul se referea în totalitate la necesitatea de a scoate de sub legile rasiale evreii botezați. Papa aprobase versiunea, dar adăugase că mai era ceva ce dorea ca ambasadorul său iezuit să-i transmită dictatorului. Legile rasiale ale Italiei, avertiza papa, ar putea „provoca represalii din partea evreilor în toată lumea”.¹⁷ Pe 10 septembrie, Tacchi Venturi s-a întâlnit din nou cu Mussolini, de data aceasta prezentându-i un mesaj mai incisiv din partea papei. Ca italian, papa era cu adevărat întristat să vadă „o întreagă istorie a bunului simț italian uitată numai pentru a se deschide ușa sau fereastra unui val de antisemitism german”.¹⁸

Și totuși, pe măsură ce primele legi rasiale deveneau cunoscute, ceea ce-l supăra cel mai mult pe papă, ceea ce-i deranja cel mai mult pe cei din jurul său nu era impactul lor asupra evreilor din Italia. Era faptul că legile urmau a li se aplica și acelor care se convertiseră de la iudaism la catolicism.

După întâlnirea cu papa din 20 septembrie, Tacchi Venturi a pregătit un memoriu, cum proceda adesea, care să-l ajute să-i transmită lui Mussolini dorințele papei. El a notat că evreii care au dat dovadă de merite deosebite – în special în serviciul militar în Marele Război – fuseseră exonerati de aplicarea noilor legi. Papa era mulțumit să afle de această excepție, dar se întreba de ce nu fuseseră făcute prevederi similare pentru evreii care se „separaseră de sinagogă, cerând și primind botezul”. Biserica „dorește ca fiecare dintre ei să renege perfidia iudaică și să respingă superstiția evreiască, [și ca atare] nu-i poate uita pe acești copii ai ei”. Acești convertiți erau expuși unui risc și mai mare, a adăugat emisarul papei, pentru că erau respinși până și de familiile lor, care îi considerau trădători.

N-avea sens, susținea Tacchi Venturi, ca Mussolini să-i recompenseze pe evreii care luptaseră în război, și nu și pe cei care îmbrățișaseră catolicismul. Meritul primilor era „cu certitudine inferior celui mult mai puternic care este renunțarea la orbirea și obstinția greșelii lor, fără de care un evreu nu poate deveni un adevărat creștin”.¹⁹

Ca urmare a implementării legilor rasiale, un mare număr de evrei și foști evrei au solicitat ajutorul episcopilor Italiei. Nesiguri

de ceea ce aștepta papa de la ei, episcopii bombardau Vaticanul cu cereri de recomandări. Într-o scrisoare caracteristică pentru aceste cazuri de la sfârșitul lui septembrie, arhiepiscopul de Torino povestește despre toți evreii care au venit să-l roage să-i ajute. Dacă au crezut că-l vor obține, s-au înșelat. „Trebuie să mă limitez, raporta arhiepiscopul, să le sugerez să-și păstreze calmul, să aștepte reglementări suplimentare și să aibă credință în guvern etc.” Dar deși putea scăpa ușor de evrei, nu putea face același lucru cu acei catolici care se convertiseră de la iudaism și care erau tratați de parcă ar fi fost evrei. Și acesta este motivul pentru care îi scria papei.

Tardini a răspuns scrisorii, spunând că îi transmisese scrisoarea papei. Promitea să aducă în atenția guvernului cazurile din Torino menționate de arhiepiscop. După care i-a scris lui Tacchi Venturi și l-a rugat să se ocupe de problemă.²⁰

Evreii Italiei se simțeau din ce în ce mai izolați. Primo Levi, pe atunci student în vârstă de 19 ani la Universitatea din Torino, își amintește acele prime luni de aplicare a legilor rasiale. „Colegii mei creștini erau politicoși, niciunul dintre ei sau dintre profesorii mei nu mi-a adresat vreun cuvânt sau vreun gest ostil, dar mă simțeam îndepărtat dintre ei... Fiecare privire pe care o schimbam cu ei era însoțită de un licăr slab, dar perceptibil, de neîncredere și suspiciune. Ce crezi despre mine? Ce sunt eu pentru tine? Același ca acum șase luni – unul dintre egalii tăi, care nu merge la liturghie – sau evreul?”²¹

Într-o înregistrare din jurnal făcută în septembrie, o evreică descria starea familiei ei. Soțul, om de știință, era din ce în ce mai descurajat. Într-o zi, în cutia poștală găsisese o scrisoare care conținea cel mai recent articol pe care-l scrisese. „Redactorul îl returnase; câteva cuvinte stângace, nu mai era posibil să-i publice articolele, cu regrete amarnice etc. Deschise următoarea scrisoare. Președintele Academiei de Științe dorea să-i aducă la cunoștință că, în conformitate cu instrucțiunile primite, îi radia numele de pe lista de membri... Sentimentul înfricoșător al neantului îl invadase din nou, golindu-i inima. Și văzuse, brutal și pentru prima dată, că singura sa rațiune de a trăi îi era refuzată.”²²

Într-o altă familie evreiască, o fată refuza să iasă din cameră și să mănânce. Ar fi trebuit să fie prima ei zi de școală, dar nu putea să se bucure de ea împreună cu celelalte fete, pentru că era evreică. Neliniștită, mama pătrunse în camera fetei, „cu inima

în gât“, după cum își amintea în jurnal. Și descrie scena astfel: „Lacrimile tinerilor sunt greu de uscat... Camera era tăcută, părea goală. Apoi am văzut-o, întinsă pe pat, adormită. Obrajii îi erau încă umezi, în mână strângea batista, iar întrebarea ei încă reverbera în camera pustiiă.“²³

După ce înghițiseră Austria în martie, naziștii amenințau acum să anexeze regiunea Sudetenland a Cehoslovaciei. Într-un discurs din 12 septembrie, ținut la Nürnberg, Hitler jurase că dacă teritoriul nu le va fi cedat de bunăvoie, germanii îl vor lua cu forța.²⁴ Panica a pus stăpânire pe toată Europa. Până la sfârșitul lui septembrie, 600 000 de locuitori părăsiseră Parisul, îngrijorați de iminența atacului german.

În mijlocul acestei nebunii, Ducele profită de o oportunitate neobișnuită. Neville Chamberlain, prim-ministrul britanic, îl invitase să medieze disputa cu privire la zona sudetă în cadrul unei conferințe de pace care urma să aibă loc la München.

Conducătorii francez, britanic, german și italian au ajuns la locul conferinței pe 29 septembrie. Solidul Mussolini, îmbrăcat în uniformă-i strâmtă, cu bărbia ridicată în față și chipul încremenit în cea mai bună postură cezariană a sa, se comporta de parcă el, și nu Hitler era gazda. Ciano, și el în uniformă, gravita în jurul socrului său. Chamberlain, în costumul său la modă, cu sprâncenele stufoase, fața ridată și mâinile încovoiate de reumatism, era tabloul diplomatului aristocratic al mării englezești. Hitler, în costum de afaceri, nu se simțea deloc în largul său. Știind numai germana, se agățase de Mussolini, singurul vorbitor de germană dintre șefii de stat.²⁵

O fotografie de la întrunire îl prezintă pe Mussolini în uniformă sa militară de culoare deschisă, capul ras, privind oarecum amenințător, în timp ce Chamberlain, în costum închis de culoare și cu guler înalt, părea a încerca din greu să-l convingă de ceva. Pentru Mussolini, prim-ministrul britanic purtător de umbrelă era întruchiparea valorilor degenerate cu care se războia regimul său fascist. „Nu vreau să văd în jurul meu umbrele, spusese el cândva. Umbrela este o relicvă burgheză, este arma utilizată de soldații papei. Un popor care cară umbrele nu poate fonda un imperiu.“²⁶

În timp ce Ducele se afla la München, papa s-a prezentat la radioul Vaticanului pentru a difuza un apel la pace. Nu a vorbit în latină, ci în italiană, dorind ca mesajul său să se facă auzit. Lacrimile îi înroșeau ochii când se adresa „tuturor catolicilor și întregului univers”. „În timp ce milioane de oameni trăiesc în teama față de pericolul iminent al războiului și față de pericolul masacrelor și al ruinei nemaiîntâlnite, a spus papa, împărtășim în inima noastră părintească chinul multora dintre copiii noștri și invităm episcopii, clerul, membrii ordinelor religioase și pe toți credincioșii să ni se alăture în cea mai insistentă și plină de speranță rugăciune pentru păstrarea cu dreptate și compasiune a păcii.”²⁷

La Conferința de la München, Mussolini a oferit un plan de pace. Sau, poate și mai precis, a prezentat planul de pace al lui Hitler și l-a numit al său. Germaniei urma să i se permită să acapareze Regiunea Sudetă. Șefii guvernelor britanic și francez au fost de acord cu această capitulare umilitoare în schimbul promisiunii lui Hitler că va pune capăt situației tensionate. Niciun reprezentant al Cehoslovaciei nu a fost invitat la întrunirea în care se dezbătea dezmembrarea statului.

Mussolini s-a întors în Italia fiind primit ca un erou. Pe câmpurile de-a lungul șinelor de tren, fermierii cădeau în genunchi să-l întâmpine pe omul care adusese pacea în Europa. Și acesta a fost unul dintre multele semne că, la o lună după ce au fost anunțate pentru prima dată legile rasiale, popularitatea sa rămăsese la cote înalte.²⁸ În ceea ce-l privește pe Hitler, avea să aștepte până în anul următor ca să-și vadă războiul demarat din plin, dar învățase o lecție importantă de la această conferință de pace. În august 1939, pe când se pregătea să-și trimită trupele în Polonia, le-a spus generalilor: „Inamicii noștri sunt niște viermișori. I-am văzut în München”.²⁹

Printre cei care-i cântau osanale lui Mussolini se număra și cardinalul de Milano, Schuster. Într-o scrisoare publică pătimașă, el afirma că „Italia este mândră pentru că Ducele ei și-a adus o contribuție atât de prețioasă la menținerea păcii”. El sugera că ar trebui construită o nouă biserică dedicată păcii, care să marcheze triumful lui Mussolini. Auzind veștile despre propunerea arhiepiscopului, papa a explodat. „Ce dezastru!” a exclamat el către Tardini. N-aș fi crezut niciodată! Credeam că e mai inteligent de atât!”³⁰

Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, cu Mussolini

La o întrunire a Marelui Consiliu ținută la câteva zile după întoarcere, Mussolini și-a îndreptat tirada spre mâna de oameni care încă se declarau împotriva legilor rasiale. El a insistat că evreii erau în spatele a ceea ce rămăsese din antifascism în țară. Încă lezat de criticile papei, l-a etichetat pe Pius al XI-lea „cel mai dăunător papă în ceea ce privește viitorul Bisericii catolice”.³¹

Papa este o „calamitate“, i-a spus Ducele tinerei lui ibovnice, Clara Petacci, la scurt timp după întrunire. Mussolini era într-una dintre dispozițiile sale dogmatice. „Astăzi suntem singurii, eu sunt singurul care mai susține această religie... Și el face chestiile astea rușinoase, spune că suntem toți ca niște semiți.“ Dictatorul se înfură din ce în ce mai tare. „I-a supărat pe toți catolicii, susține discursuri neplăcute, șocante. Într-un cuvânt, e diavolul.“ Ducele a continuat să mediteze că deasupra capetelor papilor cu numele de Pius plana ghinionul. Toți aduceau dezastrul. Pius al VI-lea și Pius al VII-lea fuseseră amândoi îndepărtați din Roma de Napoleon; Pius al IX-lea pierduse Roma și statele papale; iar Pius al X-lea văzuse toată Europa cuprinsă de război. „Pierde întreaga lume și acum riscă să distrugă și aici totul. Ah, e o adevărată calamitate!“ Catolic fiind, a conchis el, „trebuie să spun că ar fi greu de imaginat un papă mai rău decât acesta“.³²

Marele Consiliu a aprobat noile legi rasiale. *La Civiltà cattolica* le-a publicat, împreună cu justificarea oficială, toate fără niciun comentariu. „Elementele evreiești au condus forțele antifasciste“, a afirmat guvernul, deci sunt necesare măsuri suplimentare de urgență împotriva lor. Evreii italieni trebuie dați afară din Partidul Fascist, să nu le fie îngăduit să aibă afaceri cu mai mult de o sută de angajați, să nu dețină mai mult de cincizeci de hectare de pământ sau să rămână în armata italiană. Curând urmau a fi anunțate restricțiile cu privire la capacitatea evreilor de a exercita anumite profesii. Urmău a fi fondate școli secundare speciale pentru evrei, care să se alăture școlilor elementare evreiești care fuseseră deja autorizate.³³

Ciano era neliniștit în legătură cu reacția papei la ultima rundă de legi rasiale. Dar a fost ușurat să afle că este posibil ca toate să meargă bine. Sfântul Scaun nu va obiecta, i-a spus însărcinatul cu afaceri la Vatican, atât timp cât noile legi nu tratau catolicii care se convertiseră de la iudaism ca fiind evrei. Și ce era mai important, Vaticanul insista să nu se întreprindă nicio măsură care să încalce termenii concordatului. Limbajul său garanta în mod clar recunoașterea statală a tuturor căsătoriilor aprobate de Biserică. „Acesta este singurul punct din proclamația rasială a Marelui Consiliu, i-a spus diplomatul italian lui Ciano, asupra căruia Biserica ar obiecta.“³⁴

Confirmarea acestei interpretări a poziției papei vine de la o notă pe care Domenico Tardini a scris-o în ziua în care a fost anunțat noul

val de legi rasiale. „În această seară, la cererea Sfântului Părinte, scria el, *L'Osservatore Romano* va publica un scurt articol, menționând unele îngrijorări și exprimând speranța că viitoarea lege va îndepărta orice motiv de reticență.”³⁵

Papa considera noile legi rasiale ca parte a unui tipar mai mare și mai problematic. În loc să lucreze împreună cu Vaticanul pentru a crea un stat confesional, cu catolicismul infuzând fascismul cu valorile sale, Mussolini părea determinat să creeze o religie fascistă proprie. La mijlocul lui septembrie, Pius al XI-lea s-a referit la aceste probleme în remarcile adresate unui grup de membri ai sindicatului francez. Unele persoane susțin, spunea papa, că totul ar trebui să aparțină statului, ceea ce îl transformă într-un stat totalitarist. Dar o astfel de pretenție este absurdă. „Dacă există un regim totalitarist, a spus el, totalitarist în fapt și de drept – acesta este regimul Bisericii, pentru că omul aparține în totalitate Bisericii”.³⁶

Papa începea să se întrebe dacă putea continua să-l susțină pe Mussolini și regimul său fascist. Și totuși, deși remarcile sale neditate continuau să provoace nervozitatea oficialilor fasciști și a propriilor consilieri, opoziția sa față de măsuri antisemite specifice a rămas limitată. În mod clar, cei din jurul papei nu se opuneau acestor măsuri. Însărcinatul cu afaceri al Italiei, Fecia Cossato, i-a informat pe Mussolini și pe Ciano despre ce auzea de la oficiali de frunte ai Vaticanului. Recentele legi rasiale, scria acesta, „nu au găsit, per total, o reacție nefavorabilă la Vatican”. Singura obiecție ridicată acolo privea încălcarea drepturilor Bisericii de a defini ce anume constituia o căsătorie legală. „Am avut confirmarea acestor impresii de la monseniorul Montini, locțiitorul pentru Afaceri Naționale de la Departamentul secretariatului de stat, în special că principala, ca să nu spun chiar singura, preocupare a Sfântului Scaun se referă la căsătoriile cu evrei convertiți.”

Cossato a adăugat o notă despre iezuiți, care reproducea recomandarea anterioară a lui Pignatti. „Iezuiții, explica el, au fost întotdeauna antisemiți convinși, chiar dacă din rațiuni doctrinale diferite de ale noastre.” Dar nu puteau accepta să fie portretizați ca oponenți ai papei. Mai bine, recomanda diplomatul italian, să lăsăm iezuiții să-i demonizeze pe evrei fără a atrage atenția asupra lor, pentru că „în umbră și la nivel practic au fost și poate vor rămâne cei mai buni aliați ai noștri”.³⁷

În aceeași seară, Cossato a reușit să se întâlnească și cu fratele Rosa, al cărui ultim articol despre „chestiunea evreiască“ fusese recent publicat în *La Civiltà cattolica*. Rosa i-a spus că scrisese articolul la ordinul Vaticanului, „pentru a disipa impresia pe care cititorii și-ar putea-o face cu privire la instituția Compania lui Isus care ar sprijini în totalitate măsurile rasiste adoptate de guvernul fascist“. Dar după ce a vorbit cu Rosa, emisarul s-a liniștit. „Iezuiții, i-a spus el lui Ciano, sunt și astăzi în mod evident și fundamental antievrei.“³⁸

La puțin timp după participarea la întrunirea Marelui Consiliu din octombrie, Ciano l-a chemat pe nunțiul papal. I-a prezentat rapoartele pe care le primise de la un recent congres euharistic. Borgongini a văzut urmele grăitoare ale creionului colorat al lui Mussolini pe foile de hârtie. Dictatorul fusese foarte supărat să audă de observațiile critice făcute de preoți la congres. Una îl supărase în mod deosebit. „Dumnezeu, va pedepsi cu certitudine poporul german și pe toți cei care i-au urmat calea“, avertiza preotul. Ducele nu dorea un conflict cu Biserica, a spus Ciano. Dar, a adăugat el, papei trebuie să i se spună că, dacă nu-și oprea preoții să dea glas unor astfel de critici, guvernul va fi obligat să acționeze.

„Dacă a existat vreo lipsă de cumpătare în limbaj, cu certitudine vom fi primii care să le amintim sfinților oratori de datoria lor“, l-a asigurat nunțiul. Și totuși, papa nu împărtășea perspectiva lașă a nunțiului. Când, câteva zile mai târziu, papa a aflat de cuvintele „lipsite de cumpătare“ ale preotului, exclamă „*Benissimo! Giustissimo*“ („Excelent! Chiar așa!“) și a adăugat: „Cineva trebuie să spună lucrurile astea!“

La aceeași întâlnire cu Ciano, Borgongini a transmis din nou rugămintea papei ca Mussolini să intervină pe lângă Hitler din partea sa. Papa fusese nemulțumit să afle că persecuția Bisericii de către naziști se extinsese acum și în Austria și Sudetenland. „Din moment ce este clar că nimeni nu este capabil să-l influențeze pe Hitler în afară de Excelența Sa șeful guvernului, i-a spus nunțiul lui Ciano, vă rog să-i transmiteți Excelenței Sale Mussolini că numai el îl poate face pe Führer să pună capăt acestei persecuții.“

Borgongini a revenit apoi la problema șefului Partidului Fascist din Bergamo. Aici, cuvintele sale sunt de un deosebit interes, pentru că ele arată angajamentul față de ultimul dintre cele trei articole ale

înțelegerii secrete la care ajunseseră Tacchi Venturi și Mussolini la mijlocul lui august, care avea ca obiectiv obținerea aprobării papei pentru legile rasiale în schimbul concesiilor în beneficiul Acțiunii Catolice. „I-am cerut ministrului să aibă grijă de Bergamo, i-a raportat nunțul lui Pacelli, pentru că exista promisiunea că secretarul federal va fi concediat până la sfârșitul lui septembrie, și totuși el ocupă încă postul.”³⁹

Amintindu-i-se că nu-și îndeplinise partea din înțelegere, Mussolini l-a chemat la el pe Tacchi Venturi. Problema Bergamo, i-a spus Ducele, durează de prea mult timp, sau, cum s-a exprimat el în limbajul său mai colorat, avea „*la barba troppo lunga*”, o barbă prea lungă.⁴⁰ El trebuia să-l îndepărteze pe șeful de partid de acolo imediat. În același timp, se aștepta ca papa să dea afară patru membri ai Comitetului Acțiunii Catolice din Bergamo care fuseseră odată activiști ai Partidului Popular.⁴¹

Când Pius a auzit ce dorea Ducele, și-a exprimat surprinderea pentru faptul că mai existau oameni cu un astfel de trecut în pozițiile de conducere ale Acțiunii Catolice. Crezuse că fuseseră cu toții „curățați”.⁴²

Tardini a fost surprins de repeziciunea cu care papa a ordonat demiterea acelor oameni. Pe 14 octombrie, ziarul din Bergamo anunța știrea despre demisia celor patru membri ai Comitetului și îndepărtarea șefului Partidului Fascist din Bergamo.⁴³

Starea de spirit a papei a continuat să se deterioreze dramatic, în parte din pricina sănătății sale. Perioadele de depresie și descărcări nervoase erau urmate de zile în care părea mult mai blând. Cerându-i lui Tardini, la începutul lui octombrie, să trimită o scrisoare în care era vorba despre o mănăstire milaneză, a făcut o glumă: „Chestii călugărești! Chiar că e adevărat ce se spune: «Cei care poartă rasă și glugă rămân muți față de cei buni!»”⁴⁴ Câteva zile mai târziu, i-a cerut personalului să-i găsească un preot tânăr în Viena care să-i trimită rapoarte secrete despre ce se petrecea acolo. Glumind, a spus: „Dacă aș fi mai tânăr, aș fi foarte fericit să primesc o însărcinare ca aceasta!”⁴⁵

Dar starea de spirit a papei se putea schimba cu repeziciune. Când Tardini i-a raportat că la Bergamo fusese numit un nou șef al Partidului Fascist, adăugând că nutrește speranța ca situația de acolo să se îmbunătățească. Dar papa a replicat, cu o izbucnire

temperamentală: „Dacă mai retrag vreun carnet de membru [al Partidului Fascist], voi interveni energic! Voi face scandal! Voi spune întregii lumi! Să iei unui om calitatea de membru înseamnă să-l lași fără pâine“. Papa devenea din ce în ce mai agitat: „Fascismul va arăta minunat! Doar nu îmbătrânim degeaba! Bătrânii au o anumită imunitate și intenționez să profit de asta!“⁴⁶

Dacă suferindul papă era supărat pe Mussolini, nici perspectiva pe care o avea cu privire la concetățenii săi nu era mai puțin sumbră. „Italienii, i-a spus papa lui Tardini atunci când în discuția lor de la mijlocul lui octombrie a venit vorba de noile legi rasiale, sunt o turmă de oi.“ „Pentru asta, a adăugat el, cu certitudine nu trebuie să-i fim recunoscători lui Mussolini!“.

CAPITOLUL 25

Bătălia finală

Gustav Gundlach, cel care ajutase la scrierea enciclicei secrete a papei despre rasism, se întorsese la Roma și nu era mulțumit deloc. El și încă doi colegi îi predaseră textul lui Ledóchowski în septembrie, crezând că iezuitul general i-l va trimite papei. Apariția Manifestului Oamenilor de Știință în Domeniul Rasei și anunțarea primelor legi rasiale în Italia nu făcuseră decât să le consolideze credința că papa dorea să le vadă cât mai repede rodul muncii. Când Gundlach a aflat că iezuitul general trimisese o „versiune prescurtată” a documentului lor părintelui Enrico Rosa, i-a scris colaboratorului său american, insistând să-i spună papei ce se întâmplase. „Intenția ta de a nu lăsa documentul să ajungă în alte mâini nu s-a materializat”, îi scria el lui LaFarge. „Loialitatea ta față de Șef – codul lor pentru Ledóchowski – nu a fost răsplătită. Într-adevăr, ești pasibil să ți se reproșeze că loialitatea ta față de domnul Fischer – numele lor de cod oarecum curios pentru Pius al XI-lea – a suferit din pricina loialității tale față de Șef.” Și conchidea: „O persoană neasociată afacerii ar putea vedea în toate acestea o încercare de a sabota, printr-o acțiune obstructivă și din motive tactice și diplomatice, misiunea pe care ți-a încredințat-o direct domnul Fisher”.¹

*
* *

Turneul triumfător al lui Hitler prin Italia stârnise animozitate multora dintre catolicii americani față de Duce. Și acum, cu impunerea legilor rasiale, popularitatea lui Mussolini în SUA se

prăbușea vertiginos. Ambasada italiană din Washington a trimis un lung raport Romei în care povestea declinul. „După cum se știe, catolicii americani – începând cu eșaloanele ierarhice superioare ale Bisericii, cu cardinalul Mundelein de Chicago în primul rând – au reacționat de la bun început cu ostilitate și cu furie crescândă față de atitudinea anticatolică și parțial anticreștină oficială a autorităților naziste.“ Impunerea legilor rasiale, precum și ultima bătălie vizavi de Acțiunea Catolică italiană „au condus aici, raporta ambasada, la amplificarea îngrijorării față de viitorul Bisericii în Italia, la identificarea fascismului cu nazismul în ochii nu prea dotați cu discernământ ai publicului... care le văd împreună ca două regimuri nu prea îndrăgite, așa-numite autoritare“.²

Relațiile dintre regimul fascist și guvernul american se răceau rapid. Ziarele italiene nu făceau nimic ca să ajute, acuzându-i pe evrei de faptul că ar fi condus Statele Unite. Acestea ofereau o listă cu structura integral evreiască a ceea ce se spunea că va fi cel mai probabil guvernul american, condus de președintele Bernard Baruch³ și vicepreședintele Albert Einstein. Lev Troțki fusese propus provizoriu ca secretar de război, faptul că nu era nici american și nici nu locuia în țară nefiind, se pare, un impediment pentru presa italiană.⁴

Pius era nemulțumit de noua lege a căsătoriilor, care interzicea evreilor botezați să ia în căsătorie catolici. I-a cerut nunțului să pregătească un document în care să se stipuleze poziția formală.⁵ Papa se gândea la o declarație a principiului catolic, dar Borgongini considera că ar fi important dacă ar conține ceva mai mult de atât. Vaticanul trebuia să ofere consiliere pentru schițarea legilor rasiale, care să nu devieze de la învățăturile Bisericii. După cum anunța nunțul, „trebuie să sugerăm o cale de ieșire. Altfel, guvernul... nu va ști să o găsească singur. Și atunci, fără îndoială, va avea loc o ruptură“.⁶ Era o ruptură pe care nunțul avea să se străduiască să o evite în următoarele săptămâni.

Varianta lui Borgongini îndemna guvernul să nu ignore „elementul religios“ în formularea noilor legi. „Este necesar, prin urmare, ca evreii să nu fie confundați cu convertiții la catolicism, pentru că

aceștia au avut curajul și eroismul de a se rupe o dată pentru totdeauna de nația lor de origine.”⁷

Într-un efort de a-și face propunerea mai suportabilă pentru Mussolini, a adăugat și o remarcă. Era nerăbdător să demonstreze simpatia Vaticanului pentru scopurile legilor rasiale. „Cu certitudine, atât din motive morale, cât și din motive de sănătate, [Biserica] folosește toate argumentele aflate la dispoziția sa în încercarea de a descuraja uniunile între albi și negri și orice uniune care este eterogenă.”⁸ Astfel, se încerca evitarea producerii metişilor, „care combină defectele ambelor rase”. Dar, adăuga nunțiul, „Biserica nu-și poate împinge eforturile de prevenție până la limita interdicției absolute”.

Borgongini oferea două posibile compromisuri. Căsătoriile în discuție puteau fi permise sub autoritatea regelui, deja legiferată, de a acorda dispense regale. Ca alternativă, putea fi completată noua lege care statua că mariajele care intrau în conflict cu dispozițiile legale, dar intrau sub incidența articolul 34 din Concordat – care recunoștea efectele civile ale căsătoriilor religioase – urmau să fie recunoscute dacă papa, după ce le analiza, le aproba.⁹

Papa s-a întâlnit cu Tardini și Tacchi Venturi pentru a discuta următoarele etape. Tardini a menționat că guvernul interzisese publicarea articolelor care criticau rasismul, chiar dacă criticau doar varianta germană. „Dar totul e rușinos!, a spus papa. Mi-e rușine, nu ca papă, ci ca italian! Poporul italian a devenit o turmă de oi proaste. Voi lua atitudine, nu vă temeți. Concordatul înseamnă mult pentru mine, dar conștiința mea înseamnă și mai mult... Toți au devenit niște Farinacci. Sunt cu adevărat mâhnit, ca papă și ca italian!”

Odată ce furtuna – după cum a descris Tardini răbufnirea papei – a trecut, Tacchi Venturi, nefiind o persoană care să fie ușor de șocat, a scos calm o fotografie a pontifului. L-a rugat să o semneze, cu o dedicație pentru fiul lui Mussolini, Bruno, care urma să se căsătorească peste câteva zile. „Îmi displace să-mi pun semnătura sub numele de Mussolini!” a spus papa. Dar a semnat totuși fotografia, iar Tacchi Venturi știa foarte bine că avea să o facă.¹⁰

Odată terminate treburile, Pius al XI-lea și iezuitul s-au lăsat în voia amintirilor. „Sunt doi bătrâni, a reflectat Tardini rememorând scena, unul de 82 de ani și celălalt de 77, viori și inteligenți.” Făceau schimburi de trimiteri la Vechiul și la Noul Testament, chicotind la

auzul povestirilor despre oamenii pe care-i cunoscuseră, unii dintre ei dispăruți de mult.¹¹ Era tipul de zeflema pe care papa nu și-l permitea decât cu foarte puțini.

Mai târziu în aceeași zi, Tardini, Tacchi Venturi și Borgongini s-au adunat în apartamentul cardinalului Domenico Jorio.¹² Ca prefect al Congregației pentru Disciplina Sacramentelor, Jorio supraveghea reglementările în materie de căsătorii. Papa le ceruse să găsească o cale de ieșire din impas. Iar ei au elaborat un plan pe care papa l-a aprobat. Nunțiul și Tacchi Venturi urmau să încerce să-i convingă pe reprezentanții guvernului că nu era în interesul lor să provoace o rupere a relațiilor cu Sfântul Scaun, „pentru puținele cazuri, foarte rare [de căsătorii mixte], când este posibilă găsirea unei soluții“. Urmău să încerce să obțină o copie a legii propuse, „pentru a fi în poziția de a recomanda modificările corespunzătoare“.¹³

Și totuși, când Tacchi Venturi i-a solicitat lui Mussolini o întrevvedere, Ducele a refuzat, spunându-i să pună în scris ce dorea să-i transmită verbal.¹⁴ În scrisoarea pe care iezuitul i-a trimis-o ulterior Ducelui, acesta susținea că Biserica catolică se opunea de mult timp căsătoriilor mixte. Acestea erau „extrem de rare și tolerate doar din motive serioase de conștiință“. Papa, îl asigura el pe Mussolini, este dispus să meargă și mai departe pentru a ajunge la o înțelegere: „Sfântul Părinte este pregătit să se asigure că aceste evenimente vor fi și mai rare și nu vor avea loc fără a fi supuse examinării directe de către Sfântul Pontif“.

În disperarea lui de a ajunge la un consens, Tacchi Venturi nu numai că era dispus să îl transforme pe papă într-un participant direct la campania rasială, ci masca și o distincție care era vitală pentru Biserică și centrală problemei Vaticanului în ceea ce privea legile rasiale. Principala obiecție a papei implica nu interdicția a ceea ce Biserica includea în categoria „căsătorii mixte“, adică acele căsătorii între evrei și catolici, ci mai curând acele căsătorii care uneau doi catolici, dintre care unul fusese evreu sau avusese un părinte evreu.

Iezuitul dedicase pagina finală a scrisorii laudelor aduse Ducelui. Încheia prin a se descrie pe sine însuși ca „unul care vă iubește, pe dumneavoastră și patria, unul care – și o spun fără pic de lăudăroșenie – se simte incapabil să vă trădeze, pe dumneavoastră și fascismul“.¹⁵

În pofida eforturilor iezuitului, propunerea nu l-a mișcat pe Mussolini. Guido Buffarini, subsecretarul pentru afaceri interne, i-a transmis veștile. Ducele nu avea să-i permită niciodată papei să acorde excepții pentru căsătoriile mixte, și nici nu avea să-i îngăduie regelui să analizeze astfel de cereri.¹⁶

La sfârșitul lui octombrie, Ducele s-a întâlnit la Roma cu Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe nazist. Ribbentrop venise să-l convingă pe Mussolini că era timpul pentru un pact militar care să lege Italia de Germania și Japonia.¹⁷ Simțind că, în pofida retoricii sale, Mussolini încă avea rețineri în a semna o alianță militară formală, Ribbentrop i-a promis că întreaga Mediterană va deveni într-o bună zi mare italiană cu sprijinul Germaniei. În mod curios, principala notă discordantă pe care Mussolini a lăsat-o să se audă la această întrunire privea Biserica și pe papă. Bătălia continuă a naziștilor împotriva Bisericii catolice, i-a spus Mussolini ministrului german de externe, a rămas un impediment major în calea unei alianțe militare, pentru că submina sprijinul poporului italian. Mussolini a sugerat ca, înainte de semnarea unui astfel de pact, guvernul german să găsească o cale să se împace cu Biserica. Dacă germanii ar ajunge la un astfel de acord, a spus Mussolini, alianța cu naziștii „ar fi foarte populară“. Problemele cu Biserica nu aparțineau întru totul părții germane. Propriile relații cu papa deveniseră extrem de tensionate, a susținut Mussolini. Dacă papa ar fi denunțat pactul, s-a arătat îngrijorat Ducele, catolicii Italiei s-ar fi găsit „într-o poziție dificilă“.¹⁸

În jurnalul său, Ciano descrie un tablou descurajant al întâlnirii sale cu Ribbentrop la Grand Hotel din Roma. „Are o fixație cu războiul, scria el. „Vrea război, războiul lui. Nu are sau nu vrea să spună care este planul său general de război. Nu-și numește dușmanii, nici nu-și indică obiectivele. Dar vrea să aibă război în trei-patru ani.“ Când Ciano a discutat alianța militară propusă de von Ribbentrop cu socrul său, Mussolini i-a spus că anunțarea unei astfel de alianțe trebuie amânată, „mai presus de toate din cauza amărăciunii antigermane dominante în marea masă catolică“.¹⁹

Campania antisemită a Italiei atrăgea critici din afara granițelor și, date fiind legăturile strânse ale Vaticanului cu regimul fascist, papa s-a trezit într-o poziție inconfortabilă. Tardini l-a avertizat să nu colaboreze cu Mussolini în producerea unui text acceptabil mutual cu privire la noua lege rasială. O astfel de înțelegere ar lăsa Vaticanul expus în fața acuzației de complot în campania antisemită. Mai bine ar fi, recomanda el, să lase guvernul să facă tot ceea ce voia să facă. Presupunând că Mussolini continua cu planul său, Vaticanul putea atunci condamna clauza care anula articolul 34 din concordat, dar putea găsi mulțumirea în faptul că puține căsătorii ar fi fost afectate. Și ceea ce era cel mai important, i-a spus el papei, restul concordatului ar fi rămas în vigoare.²⁰

La început, papa a fost de acord. Și totuși, sub presiunea consilierilor săi de a ajunge la o înțelegere cu dictatorul, avea să se afle în imposibilitatea de a respecta recomandarea lui Tardini.²¹

Pe 29 octombrie, o mulțime s-a adunat în scuarul din fața palatului de vară al papei, sperând să primească binecuvântarea acestuia, aflat pe picior de plecare. Era o zi rece, cu vânt puternic. O combinație nefericită de grindină, zăpadă și ploaie rece ca gheața îi făcuse pe credincioși să-și caute adăpost în magazinele din apropiere. Când norii s-au ridicat, papa a apărut pe micul balcon al palatului, iar mulțimea s-a repezit din nou în scuar. Avea să fie ultima dată când papa avea să mai fie văzut în castelul Gandolfo.²²

Cu o lună înainte, spre surprinderea membrilor corpului diplomatic de la Vatican, cardinalul Pacelli plecase în vacanța sa obișnuită în Elveția.²³ S-a întors la Roma cu trenul de noapte în dimineața de duminică, 30 octombrie, mergând direct de la gară la biroul papei.²⁴ Tacchi Venturi, care era deja acolo, raporta despre ultimele evenimente. Papa a fost de acord să-i permită să facă o ultimă încercare de a vorbi cu Mussolini și să găsească o soluție amiabilă.²⁵

În încercarea de a-l convinge pe Duce, iezuitul i-a dat lui Buffarini un bilet. Sfântul Părinte era tulburat gândindu-se la tot răul pe care l-ar fi putut face sprijinului catolic dat regimului, dacă guvernul ar fi continuat cu noua lege rasială fără a ajunge la o înțelegere cu Vaticanul. „Ar aduce o imensă bucurie tuturor antifasciștilor de orice limbă și națiune.” Papa credea că încă mai era timp să se emită o nouă lege a căsătoriilor care să fie „spre satisfacția reciprocă a ambelor părți”.²⁶

Deși era bolnav, în următoarele săptămâni s-a întâlnit regulat cu Tacchi Venturi, Pacelli și Tardini pentru a conduce negocierile frenetice, de ultimă oră. Pe 2 noiembrie, când în sfârșit aveau o variantă a legii propuse, papa a cerut grupului care se întrunise în apartamentul cardinalului Jorio să se adune din nou.

Articolul 1 al versiunii de lege statua: „Căsătoria dintre un cetățean italian de rasă ariană și o persoană aparținând altei rase este interzisă“. Excepție făceau doar căsătoriile descrise în articolul 7. Mussolini adăugase clauza ca o concesie pentru Vatican. Articolul permitea excepții pentru o persoană muribundă sau pentru a-i recunoaște ca legitimi pe copii.²⁷

Tardini a repetat recomandarea pe care i-o făcuse anterior papei. Poziția oficială a Vaticanului ar trebui să se opună principiului rasist din spatele noii legi, lăsând să se înțeleagă clar că Vaticanul nu avea nicio legătură cu conceperea legii.

Ceilalți au respins cererile lui Tardini. Speriat de o disensiune cu regimul, Borgongini, nunțiul, a propus o alternativă. Ar fi trebui să anunțe că noua lege era în contradicție cu concordatul și nu să recurgă la un protest oficial. Aceasta le-ar permite să-și continue activitatea de lobby în culise pentru modificările pe care doreau să le introducă.²⁸

„Este evident, scria Tardini relatând evenimentele din acea zi, că preocuparea cea mai importantă a nunțiului era să evite un conflict între Sfântul Scaun și guvernul italian. Și din moment ce orice declarație sau protest din partea Sfântului Scaun (indiferent cât de atenuată) ar fi putut fi exploatată de inamicii fascismului, atât din interior, cât mai ales din afara granițelor, pentru a provoca un conflict, nunțiul căutase să găsească o cale – cu vreo modificare oportună a legii – de a evita orice protest din partea Sfântului Scaun“.

Borgongini își amintea că, în declarația sa din 6 octombrie, Marele Consiliu Fascist susținea că urmașii unei căsătorii mixte care împărtășeau o altă religie (și anume catolicismul) nu vor fi considerați evrei după noua lege. Dacă Vaticanul ar fi reușit să convingă regimul să fie de acord să insereze această expresie în noua lege, s-ar fi redus substanțial numărul căsătoriilor între catolici care să fi fost afectate. Aceasta ar fi fost suficient, credea nunțiul, pentru a convinge Sfântul Scaun să permită intrarea în vigoare a legii fără alte proteste.

Dar papa nu a fost de acord, pentru că în astfel de condiții, convertiții catolici de la iudaism ar fi fost considerați tot evrei. El a insistat ca noua lege să conțină o excepție, care să permită căsătoria unor astfel de foști evrei cu catolici.²⁹

Tacchi Venturi i-a prezentat lui Buffarini revizuirile sugerate, deși știa că propunerea papei nu avea nicio șansă de a căpăta aprobarea dictatorului. Citind textul sugerat, cu Tacchi Venturi urmărindu-l cu privirea, Buffarini clătină din cap. Nici măcar nu-i va arăta documentul Ducelui, a spus el. Nu ar face decât să înrăutățească lucrurile.

În aceeași seară, Tacchi Venturi a primit textul final al legii căsătoriilor. Pe măsură ce citea, reprezentantul papei constata că puținele excepții conținute în versiunea anterioară fuseseră eliminate.³⁰ Mussolini era gata să parieze că, în pofida tuturor amenințărilor sale, papa nu va întrerupe relațiile cu regimul fascist.

CAPITOLUL 26

Credința în rege

Nevenindu-i să creadă că Mussolini ar putea încălca cu atât de mult tupeu concordatul care le servise atât de bine amândurora, Pius al XI-lea i-a scris acestuia pentru a-l avertiza în legătură cu nebunia lui.

„Către cel mai drag fiu al nostru“, începea papa. Nu făcea nicio mențiune la primul articol al noii legi, care stabilea că „mariajul între un cetățean italian de rasă ariană cu o persoană aparținând altei rase este interzis“. Mai curând aducea obiecții articolului 7, care încălca în mod flagrant clauza concordatului conform căreia căsătoriile aprobate de Biserică trebuie recunoscute civil. „O astfel de *vulnus* [rană] poate fi cu ușurință evitată, îi scria papa Ducei, dacă în loc de textul articolului mai sus menționat... se introduce versiunea pe care am furnizat-o colaboratorilor tăi, dar pe care din nefericire nu o vedem introdusă aici.“ Papa anexase textul recomandat de el, revizuirea articolului 7, pe care Buffarini o respinsese atât de mândru cu o zi înainte. Aceasta ar fi permis căsătoria între doi catolici, indiferent de „rasa“ lor.¹

Într-un ultim și disperat efort de a-l face pe dictator să-și schimbe hotărârea, Tacchi Venturi i-a trimis un apel personal. Ca persoană care l-a slujit pe Duce atât de mulți ani, scria el, și care i-a dat dovezi constante de credință și iubire, îl implora să accepte cererea papei.²

Mussolini a respins apelul de ultim moment al pontifului, anunțându-l în dimineața următoare că nu are intenția să modifice legea. Furios că era refuzat atât de brutal, papa a decis să facă apel la rege. Pius nu-i scrisese niciodată regelui

Victor Emmanuel al III-lea în alte scopuri decât cele legate de ceremonial. Acum îl ruga „să intervină cu autoritatea sa supremă pentru a obține ceea ce Sfântul Scaun nu fusese în stare să obțină... de la prim-ministru“. Papa îi amintea regelui de tratatul semnat solemn în numele său în 1929 și de faptul că legea căsătoriilor propusă intra în conflict direct cu clauzele acesteia. Papa a anexat la scrisoare versiunea propusă de el pentru articolul 7.³

Câțiva ani mai târziu, drept consecință a unui dezastruos război, italienii aveau să participe la un referendum cu privire la menținerea monarhiei sau nu. S-au întors împotriva regelui, învinovățindu-l că nu s-a opus dictatorului. Nicăieri nu a fost mai evidentă lașitatea regelui sau, privind retrospectiv, mai umilitoare, decât în aprobarea de către el a fiecărei legi rasiale pe care o propusese Mussolini. Chiar când evreii erau dați afară din școli și de la locurile de muncă, terorizați de stat și privați de mijloacele de subzistență, regele continua să semneze toate propunerile pe care i le prezenta Mussolini, la întrunirile lor bisăptămânale de la palatul Quirinal. Și ca să înrăutățească într-un sens lucrurile, regele nu avea nicio simpatie pentru deificarea de către naziști a rasei ariene sau pentru încercările lui Mussolini de a meșteșugi o variantă italiană. Pur și simplu nu a avut curajul să i se opună Ducei.

Răspunsul pe care regele i l-a dat papei pe 7 noiembrie reflecta aceeași lașitate.⁴ Victor Emmanuel mulțumea pontifului pentru scrisoare și îl anunța că îi trimisese o copie lui Mussolini, în speranța că s-ar putea găsi o soluție care să „concilieze cele două puncte de vedere“. Și asta a fost tot.⁵ Din partea sa, Mussolini l-a anunțat din nou pe papă că nu era de acord cu cererea sa, pentru că a proceda astfel ar însemna să submineze însăși intenția noii legi a căsătoriei.⁶

În aceeași săptămână, Ciano s-a întâlnit cu Hermann Göring, șeful forțelor aeriene naziste și ministrul pentru planificare al lui Hitler. În pofida simpatiei sale pentru naziști, spilcuitul ginere al lui Mussolini considera că mulți dintre șefii lor erau mai curând neciopliți. În jurnalul său ne-a lăsat o imagine grăitoare a lui Göring: „Îmbrăcat civil, cu un costum scump, de un cenușiu puternic. Cravata, înnodată într-un stil învechit, are un inel din rubin. Alte rubine, mai mari, pe degete. La rever, un vultur nazist de mari dimensiuni, cu diamante. Seamănă vag cu Al Capone“.

Întâlnindu-se cu socrul său, Ciano l-a pus mai întâi la curent cu discuțiile sale cu Göring. Apoi a adus în discuție apelul papei către rege. „Nu pot spune, observa Ciano, că Ducele ar fi fost foarte zdruncinat.”⁷

Ciano lua parte în acea zi la un prânz ținut la ambasada americană din Roma. Oaspetele de onoare nu era nimeni altcineva decât arhiepiscopul de Chicago, cardinalul Mundelein, aflat în vizită la Vatican. Pentru a-și arăta solidaritatea cu Mundelein, care suporta consecințele furtunii pe care denunțarea lui Hitler i-o crease în anul care trecuse, președintele Roosevelt îl găzduise la Casa Albă înainte de plecare. Președintele îl instruisese pe Phillips să facă tot ce putea pentru a arăta sprijinul american pentru arhiepiscop în timpul vizitei în Italia.⁸

Nunțiul papal participa și el la prânz și, observându-l pe Ciano, își croi drum prin mulțime pentru a ajunge la el. Noua lege a căsătoriilor era pe agenda Consiliului de Miniștri de a doua zi, iar Ciano era îngrijorat. Mussolini era atât de enervat de situație, încât textul era acum mult mai drastic decât versiunea concepută anterior. Iar Ciano se gândi că, dacă legea ar fi pus capăt sprijinului dat de Vatican regimului fascist, totul s-ar fi încheiat cu un dezastru.

– Ce va face papa? l-a întrebat Ciano pe Borgongini.

– Nu știu, pentru că papa nu spune nimănui ce are de gând să facă, i-a răspuns nunțiul. Dar poți fi sigur că va face ceva.

– Va fi un protest diplomatic sau unul public? l-a întrebat neliniștit ministrul de externe.

Borgongini i-a răspuns că nu știa, dar i-a sugerat lui Ciano că, în calitatea lui de ministru de externe, ar fi putut încă să intervină pentru a salva Tratatetele laterane.

– Și ce am putea propune acum? Și Sfântul Părinte, și șeful guvernului s-au ocupat de problemă. Deci eu, ca ministru al afacerilor externe, și tu, ca nunțiu, nu mai putem face nimic.

Borgongini a susținut că nu era prea târziu, că ar fi putut propune o comisie bilaterală care să studieze problema. Când Ciano l-a întrebat ce ar putea spune pentru a-l convinge pe Duce, nunțiul a accentuat din nou cât de puține căsătorii ar fi afectate. Până la sfârșitul conversației, Borgongini fusese convins că, dacă ministrul va putea face ceva pentru a ajuta la împiedicarea crizei cu Vaticanul, avea să o facă.⁹

Acea noapte de 9 noiembrie 1938 rămâne gravată în istorie sub numele de *Kristallnacht*^{*}, o noapte a ororilor în Germania. Utilizând ca pretext asasinarea în Franța a unui diplomat german de către un evreu adolescent, refugiat din Polonia, naziștii au incendiat sinagogi, au jefuit magazinele deținute de evrei, i-au vânat și i-au maltratată pe evreii înfricoșați. Unii au fost uciși, alte zeci de mii au fost arestați și mulți trimiși în lagărele de concentrare. Sute de sinagogi au fost arse până la temelii și mii de afaceri deținute de evrei au fost distruse. În urma acestor violențe, guvernul german a anunțat că evreii nu vor mai avea voie să dețină magazine sau afaceri, să practice comerțul sau să intre în teatre sau săli de spectacol și că tot ceea ce rămânea din proprietățile lor urma a fi expropriat și dat creștinilor. Sute de evrei s-au sinucis. Ciano a primit un lung raport de la ambasadorul italian din Germania care-i prezenta lugubrele detalii. Pacelli a primit și el un raport detaliat de la nunțiul din Berlin.¹⁰

Presa catolică din Italia a avut prea puține de spus despre ororile care se abătuseră asupra evreilor din Germania. Săptămânalul diecezan al Veneției își revărsa întregul dispreț asupra adolescentului evreu care îl împușcase pe diplomatul nazist, „evreul care cu sânge-rece își îndreptase revolverul... înarmat spre inimă cu un sentiment profund de ură, dorință de răzbunare și ranchiună“. La care adăuga: „Mărturisim că nu putem înțelege cum mâna unui om poate, cu premeditare calculată, să lovească într-un funcționar necunoscut, pașnic“. Despre uciderea în masă sponsorizată de guvern și distrugerea evreilor din Germania, săptămânalul diecezan nu amintea nimic.¹¹

Când sinagogile germane erau incendiate și evreii germani erau vânați și uciși, părintele Tacchi Venturi era în pat, neputând să doarmă. Știind că întrunirea Consiliului de Miniștri sub conducerea lui Mussolini urma să aibă loc a doua zi, căuta un mod prin care să prevină o ruptură între cei doi stăpâni ai săi. S-a ridicat din pat, a aprins lumina și a început să-i scrie o scrisoare Ducelui.

„Schimbarea pe care o propun, scria el, salvează principiul fundamental al legii“, propoziția că italienii sunt arieni și evreii nu sunt. „Pur și simplu, permite o excepție.“ Din nou, Tacchi Venturi pleda

^{*} Noaptea de cristal (în limba germană, în original) (n.tr.)

raritatea acestor cazuri. „Dacă luăm în considerare numărul mic de cetățeni italieni de rasă evreiască, aversiunea pe care majoritatea israeliților o au față de căsătoria cu creștinii și a creștinilor față de evrei, chiar și convertiți, nu am nicio temere în a spune că ar fi mai puțin de o sută de astfel de căsătorii între soți de rase diferite, însă ambii împărtășind religia catolică.“ Faptul că iezuitul, în mod normal o persoană perspicace, s-a trezit în miezul nopții doar ca să repete argumentele pe care le adusese deja de nenumărate ori Duceului, arată cât de disperat era.¹²

Între timp, Roberto Farinacci, încântat să-și joace rolul în tracasarea Vaticanului, făcea tot ce putea pentru a-l ajuta pe Duce să stimuleze sprijinul popular pentru legile antisemite. A prezentat noile măsuri ca înrădăcinate în învățăturile Bisericii romano-catolice. În vara precedentă, scrisese o serie de articole antisemite în ziarul său, citând *La Civiltà cattolica*, drept justificare a campaniei. Un articol fusese intitulat „O lecție în catolicism pentru catolici“. Pe 7 noiembrie, într-o conferință susținută la Milano, mediatizată pe larg, sub titlul „Biserica și evreii“, cita extensiv din Noul Testament pentru a argumenta că Biserica catolică era sursa originală a măsurilor antisemite fasciste. „Ce s-a întâmplat, se întreba el, de Biserica oficială de astăzi a devenit filosemită, în loc de antisemită?“ „De ce, continua el, comuniștii, francmasonii, democrații, toți dușmanii jurați ai Bisericii, o laudă astăzi și se oferă să o ajute?“ Răspunsul este simplu: „Pentru a o folosi împotriva fascismului“.

Il Regime fascista a alocat discursului lui Farinacci o pagină întreagă, adăugând un istoric de trei coloane cu titlul „Dispozițiile consiliilor și papilor împotriva evreilor de-a lungul secolelor“.¹³ Numeroase ziare au preluat articolul. *Il Giornale d'Italia*, care publicase primul Manifestul Savanților Rasiali, a surprins mesajul central în câteva cuvinte: „Onorabilul Farinacci conchide, în mijlocul unor aplauze pasionale, declarând că este imposibil ca fascismii catolici să renunțe la conștiința antisemită pe care Biserica a format-o timp de milenii“.¹⁴

La întrunirea din 10 noiembrie, Consiliul de Miniștri a aprobat noile legi rasiale. Ducele aștepta cu nervozitate să vadă dacă papa își va duce până la capăt amenințările. În pofida fanfaronadei, nu ardea de nerăbdare să vadă Vaticanul întors împotriva sa. Sprijinul ierarhiei Bisericii, de la papă până la preoții de parohie, se dovedise

a fi prea valoros, și acum avea ambiții și mai mari pentru regimul său. Pierderea girului Bisericii îl putea costa mult.¹⁵

Legile rasiale, prezentate în *La Difesa della razza*, 20 noiembrie 1938

Dacă Ducele nu era mai îngrijorat de atât, era pentru că în toate săptămânile de negocieri frenetice și oscilări pe marginea prăpastiei, în toate săptămânile de lamentații papale, nici Pius al XI-lea, nici emisarul său iezuit, nici secretarul său de stat, nici nunțiul său nu dăduseră vreodată glas vreunei opoziții față de marea masă a legilor rasiale, care aveau ca obiectiv să-i priveze pe evrei de drepturile lor de cetățeni italieni. Nu existase niciun protest al Vaticanului față de îndepărtarea din școli a copiilor evrei, sau a profesorilor evrei, sau a profesorilor evrei din universități. Nici Pacelli, nici cei doi emisari ai papei – nunțiul oficial și iezuitul neoficial – nu emisera vreun cuvânt pentru a protesta față de decizia guvernului de a-i trata pe evrei ca pe un pericol la adresa sănătoasei societăți italiene. Pentru oricine era nerăbdător să primească un semn despre punctul

de vedere al Vaticanului referitor la noua campanie de persecuție, inclusiv preoții de parohie și episcopii care doreau să fie sfătuiți cum să reacționeze, mesajul era clar. Statul își puna în cele din urmă în aplicare avertizările care apăruseră în singurul cotidian al Vaticanului și repetate în mod regulat în *La Civiltà cattolica* supravegheat de Vatican și în mare parte din presa catolică italiană, de la buletinele diecezane săptămânale până la cotidiene.

Un raport care a ieșit la lumină odată cu recenta deschidere a Arhivelor Secrete ale Vaticanului relevă clar că, în ce privește Vaticanul, acordul din 16 august negociat de Tacchi Venturi cu Mussolini rămăsese în vigoare. Pregătit la începutul lui noiembrie în secretariatul departamentului de stat, înregistra înțelegerile Vaticanului cu guvernul fascist în legătură cu campania antisemită. După o descriere a observațiilor lui Pius al XI-lea, din 28 iulie, despre naționalismul exagerat, urmează o secțiune de mari dimensiuni, intitulată Acordul Mussolini-Tacchi (16 august 1938). Înregistrarea precizează: „Între timp, Sfântul Scaun l-a mandatat pe Tacchi Venturi să ajungă la un acord. Iar părintele Tacchi Venturi a reușit. Acordul din 16 august 1938 constă din trei puncte“. Și continua prin a prezenta pe scurt fiecare punct.¹⁶

Mussolini credea că Sfântul Scaun avea prea multe de câștigat de pe urma alianței cu statul fascist pentru a o pune în pericol. Ani de zile, Vaticanul contase pe relațiile sale privilegiate cu regimul pentru a confisca magazinele și cărțile pe care le considera ofensatoare, pentru a împiedica prozelitismul protestanților și pentru a reconstrui standardele Bisericii privind castitatea femeilor. Mussolini era la urma urmelor „omul providenței“, care se asigurase că fiecare grup de tineret fascist avea câte un preot atașat, că taxele italiene erau utilizate pentru plata cheltuielilor Bisericii și că clerul catolic primea poziții de onoare în toate funcțiile de stat.

Dacă ar fi văzut telegrama confidențială pe care cardinalul Pacelli o trimisese nunțiilor papali din întreaga lume la o zi după aprobarea legii căsătoriilor, Mussolini și-ar fi dat seama că strategia sa meritase riscul. Pacelli îi informa pe aceștia că prin interzicerea căsătoriei dintre doi catolici de rase diferite, noua lege încălca în mod clar concordatul. Ce lecție trebuiau să învețe din asta și ce să le spună celor care ar fi pus întrebări? Pacelli a făcut tot ce-a putut să minimalizeze conflictul: „Trebuie să notăm că

încălcarea concordatului este limitată la un număr mic de cazuri... Câteva zeci, în timp ce în Italia, în fiecare an, se celebrează și vor continua a fi celebrate peste 300 000 de căsătorii religioase, toate înregistrate regulamentar”.¹⁷

Scrisoarea oficială de protest a Vaticanului față de guvernul italian nu ar fi putut fi mai blândă. Papa însuși decise să nu spună nimic. După toate amenințările, în cele din urmă nu mai era dispus să tulbure relația reciproc benefică dintre Biserică și regimul fascist. Papa i-a spus lui Pacelli să pregătească scrisoarea. Urma să fie trimisă nu regelui, nici măcar lui Mussolini sau lui Ciano, ci lui Pignatti, ambasadorul italian.

Scrisoarea începea prin a nota că noua lege a căsătoriilor intra în conflict cu articolul 34 al Concordatului. După ce observa că Biserica primea cu brațele deschise oameni de toate rasele, Pacelli încerca din nou să minimalizeze obiecțiile Bisericii față de noua teorie rasială a regimului. Și Biserica era de mult timp preocupată de amestecarea raselor. „Biserica, întotdeauna mamă iubitoare, explica viitorul papă, își sfătuiește în general copiii să nu încheie căsătorii care prezintă riscul unor urmași deficienți, iar în acest sens este dispusă, în limitele dreptului divin, să susțină eforturile autorităților civile de a atinge acest obiectiv foarte virtuos.” Dar, adăuga Pacelli, când, în pofida încercărilor de descurajare ale Bisericii, doi catolici de rase diferite insistă să se căsătorească, ea nu le poate nega accesul la sfintele taine.

Nota lui Pacelli adopta punctul de vedere al fasciștilor – și al naziștilor – potrivit căruia evreii constituiau o rasă aparte. Cardinalul nu făcea niciun efort să convingă guvernul să renunțe la prejudecata implicată de noțiunea de efecte fizice posibil negative ale procesului de „amestecare a raselor”, între catolicii italieni și evrei și minimaliza impactul pe care l-ar fi putut avea noua lege. Căsătoriile dintre catolici și evreii convertiți la catolicism erau extrem de rare, scria el, „o raritate favorizată de aversiunea comună atât a catolicilor, cât și a israeliților de a se uni cu o persoană din altă rasă”.

Secretarul de stat își încheia scrisoarea exprimându-și regretul că se vedea obligat să protesteze față de ofensa produsă concordatului, dar încheia pe un ton pozitiv. Își exprima speranța că guvernul ar mai putea aduce totuși modeste modificări necesare pentru a restaura armonia cu Biserica.¹⁸

Protestul public, atât cât a fost, a venit în ediția din 15 noiembrie a lui *L'Osservatore Romano*, într-un articol de pe prima pagină intitulat oarecum afabil: „În privința unui nou decret-lege”. Pacelli revizuisese cu atenție textul înaintea publicării. „Dorea să-i confere, nota Tardini, un ton calm, senin, printre alte motive fiind și acela că nu se dorea prejudicierea unor posibile viitoare ameliorări ale legilor și astfel a unui sfârșit al conflictului.”¹⁹ Articolul reflecta limbajul utilizat în scrisoarea formală de protest a lui Pacelli. Și se încheia prin exprimarea speranței că se putea găsi un acord care să permită rezolvarea pozitivă a „numărului neînsemnat de cazuri afectate”.²⁰

Dar în spatele blajinului protest publicat în ediția din 15 noiembrie a cotidianului Vaticanului se afla o poveste dramatică. La ora 10.20 dimineața, monseniorul Tardini, secretarul cu față pătrată al Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, a primit un mesaj urgent. Pius al XI-lea dorea să-l vadă imediat. Urma să aducă și materialul pregătit pentru articolul din *L'Osservatore Romano*. Temându-se de ce urma, Tardini și-a adunat hârtiile și s-a repezit spre reședința papei. „L-am găsit pe papă roșu la față și foarte agitat”, își amintește el. Acesta ținea un exemplar al ziarului în mână.

De ce, l-a întrebat papa, lipsea cea mai importantă parte din articol, cea pe care o revizuisese și o aprobase cu o zi înainte? Papa ar fi dorit ca articolul să includă textul scrisorilor sale către Mussolini și rege. Mai presus de toate, ar fi dorit să apară în ziar răspunsul regelui. În scrisoarea sa, a insistat Pius al XI-lea, Victor Emmanuel îi cerea lui Mussolini să modifice legea căsătoriilor pentru a răspunde intereselor papei. Papa dorea ca lumea să știe că Mussolini a ignorat cererea regelui.

Tardini a încercat să-l calmeze. Da, i-a spus el, papa le spusese să publice textul scrisorilor, dar probabil că uitase că Pacelli îl convinsese cu o seară înainte să renunțe la idee. Nu numai că nu se obișnuia să se publice corespondența diplomatică fără consimțământul celeilalte părți, susținea Pacelli, dar răspunsul regelui, pe care mizase atât de mult papa, era de fapt stânjenitor de vag, total inefficient. Efectul publicării lui ar fi fost de a lăsa întreaga lumea să vadă că „regele nu valora nimic”. Pacelli nu dorise să publice răspunsul regelui și din alt motiv, anume că ar fi atras atenția asupra faptului că Mussolini nici nu se sinchisise să răspundă. Ceea ce l-ar

fi pus pe Mussolini într-o lumină proastă. Când Pacelli a ridicat această problemă, papa l-a întrerupt:

– Curtoazie suverană opusă ticăloșiei supreme!

Neabătut, Pacelli și-a menținut poziția. Evidențierea refuzului de a răspunde al lui Mussolini, insistă el, ar fi putut conduce la represii guvernamentale.

Încercarea lui Tardini de a-i aminti lui Pius al XI-lea de acea conversație nu a ajutat cu nimic la atenuarea furiei papei. Într-o digresiune, Tardini observa că pontiful – cunoscut pentru atenția sa pentru detalii – devenise în ultimul timp tot mai uituc. Tocmai pentru că uitase cu desăvârșire conversația pe care o avusese cu secretarul său de stat în seara precedentă era el atât de supărat pe articolul din *L'Osservatore Romano*. Când Tardini a menționat speranța lui Pacelli că Mussolini ar putea totuși face ceva ca să diminueze impactul noii legi, papa a devenit din nou agitat.

– Dar cine ți-a dat speranțele astea?

Dacă era vreun motiv de speranță, s-a gândit pontiful, asta era pentru că regele îi ceruse lui Mussolini să acționeze, și exact această cerere era cea care fusese scoasă din articol.

În acest moment, cardinalul Pacelli li se alătură, iar papa se năpusti asupra lui. I se făcea rău, a spus el, să vadă ce făcuseră cu știrea. Pacelli și-a exprimat preocuparea pentru sănătatea papei, pentru că în ultimul timp nu se simțise bine și nu prea dormise. Dar încercările sale de a-i distrage atenția acestuia au fost în zadar.

– Cine a scris articolul? a întrebat papa.

– Eu, Sfinția Voastră, a replicat Tardini.

– Nu-mi place deloc, a reacționat pontiful.

Cardinalul Pacelli, nedorind să-l lase pe Tardini să-și asume întreaga vină, l-a întrerupt:

– Sfinția Voastră, am revizuit articolul și-mi asum întreaga responsabilitate.

Calmându-se puțin, papa a insistat ca amândoi să rectifice problema publicând în ediția următoare a ziarului Vaticanului răspunsul regelui. Nici Pacelli, nici Tardini nu doreau asta. Tardini a plecat să-l caute pe Tacchi Venturi, care, spera el, ar fi putut să-l convingă pe papă să se răzgândească. Iar iezuitul s-a îndreptat spre Vatican.

Începuse să discute cu persoane din anturajul lui Mussolini, i-a spus Tacchi Venturi lui Pius, și era încântat să-i raporteze că tonul

măsurat al articolului din acea zi din *L'Osservatore Romano* făcuse o impresie foarte bună. Dacă sperase că veștile îl vor bucura pe papă, se înșelase amarnic. Papa l-a întrerupt:

– Nu-i de mirare că sunt așa supărat! Dar în seara asta îi voi face eu să publice o altă știre de presă!

Tacchi Venturi se alarmă, dar rugămințile lui nu reușiră să-l determine pe pontif să-și schimbe hotărârea.²¹ Și totuși, încă o dată, cardinalul Pacelli și colegii săi, permițându-i papei să-și descarce furia, au reușit să aibă ultimul cuvânt. *L'Osservatore Romano* nu a mai publicat niciodată scrisoarea regelui.²²

Deși italienii pot fi iertați pentru că au crezut că această campanie fascistă împotriva evreilor a fost susținută de Vatican, exista cel puțin un prelat italian influent care intona pe un ton disonant. Sursa acestui ton este surprinzătoare. Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, fusese unul dintre cei mai lovace și entuziaști suporterii ai lui Mussolini. Numai în anul precedent, ambasadorul francez la Sfântul Scaun raportase că Schuster, pe care îl descria ca fiind „cunoscut pentru sentimentele lui cât se poate de fasciste“, susținuse un curs la facultatea de misticism fascist în care îl lăuda pe Mussolini că a restabilit Imperiul Roman catolic.²³ În 1930, arhiepiscopul a primit o scrisoare din partea a trei sute de catolici din Milano care îl criticau pentru îmbrățișarea ideilor fasciste, lipsită de orice spirit critic, conducând la o solicitare din partea autorităților guvernului de a li se înmâna lista semnatarilor.²⁴ În septembrie 1937, un informator al poliției își amintea că așteptările lui Schuster de a-i succeda bolnavului Pius al XI-lea pe Sfântul Scaun întâmpinau o puternică opoziție din partea cardinalilor din afara Italiei, care considerau că era prea îndeaproape asociat cu regimul fascist.²⁵

Și totuși, în duminica zilei de 13 noiembrie, vorbind în Domul din Milano, Schuster a făcut un gest pe care nimeni nu l-a mai făcut la Vatican. A denunțat legile rasiale ale Italiei ca fiind un produs al ideologiei neopăgâne și a susținut că Biserica nu le-ar putea accepta niciodată. „Este inutil să dorești să stabilești o armonie bilaterală între religie și patria-mamă. Statul fascist își creează propria etică, și aceasta nu are nimic de-a face cu conceptul religios.“ Și a continuat prin a-l acuza pe Mussolini că îl urmează ca un sclav pe Hitler, îmbrățișând o ideologie rasistă de origine nordică, păgână.

Cu acest singur discurs, Schuster a ajuns din preferatul fasciștilor din Milano inamicul numărul unu în ochii conducerii partidului. De-abia în 1951 textul remarcilor sale a apărut în sfârșit în ziarul diecezan din Milano, dar ziarul catolic *L'Italia* l-a publicat încă din 15 noiembrie, generând discuții aprinse și consternare. După cum raporta un informator secret al poliției din Milano, oamenii erau îngroziți de avertismentul arhiepiscopului potrivit căruia ideologia rasistă a naziștilor se va întoarce într-o bună zi împotriva italienilor înșiși. „În legătură cu această problemă, scria informatorul, cardinalul Schuster a dat expresie unei temeri care este extraordinar de răspândită în Italia de Nord.”²⁶

Neprimind niciun răspuns din partea guvernului la scrisoarea în care protesta față de legea căsătoriilor, și cu textul final al legii publicat pe 19 noiembrie, Pacelli a trimis trei zile mai târziu o scurtă notă lui Pignatti, în care își exprima regretul că excepțiile pe care Vaticanul le ceruse nu erau incluse.²⁷ O săptămână mai târziu a venit și răspunsul oficial al lui Pignatti. Guvernul, scria el, încercase să rezolve diferendele declanșate de textul noii legi și fusese deschis spre introducerea unor excepții. Dar Vaticanul nu fusese dispus să renunțe la ideea de recunoaștere a căsătoriei dintre doi catolici, indiferent de rasa lor. Statul fascist nu putea accepta asta. Și aici, Pignatti sublinia că Vaticanul însuși recunoscuse „baza etică echitabilă” a preocupărilor statului și el însuși se arătase „împotriva căsătoriilor care prezintă pericolul de a produce copii deficienți”.²⁸

Dacă protestele Vaticanului erau limitate și în surdina, corul de denunțări ale legilor rasiale care răzbătea din Statele Unite era departe de a fi la fel. Dată fiind simpatia italienilor pentru Statele Unite, Mussolini era îngrijorat că poporul italian și-ar putea modifica opțiunea. Curând, presa fascistă abunda în articole antiamericane. Motivul pentru care Statele Unite erau atât de critice, explicau ziarele, se datora faptului că evreii erau cei care conduceau guvernul și controlau presa.

Un ziar din Roma îi acuza pe evrei că „strangulează” națiunea americană, susținând că aceștia ocupau 52 din cele 75 cele mai importante poziții guvernamentale din Statele Unite și controlau 75% din industria americană. „Aceeși forță ocultă care prevalează în Anglia, Franța și Rusia, raporta ziarul, domină absolut Washingtonul. În Washington sunt coordonate activitatea

antifascistă și planurile democrațiilor, sinonime cu evreimea și francmasoneria. "Acuzându-l pe președintele Roosevelt, „evreu ca rasă“, că era „papa evreimii mondiale“, își punea întrebarea când aveau să-și dea seama în sfârșit italienii de acest adevăr oribil.²⁹

Atmosfera din Vatican devenea, între timp, din ce în ce mai nesigură. Pe măsură ce situația internațională se deteriora cu repeziciune, papa era din ce în ce mai slăbit. Pe 25 noiembrie, Pius al XI-lea a suferit un atac de cord. Deși și-a revenit încă o dată, nimeni nu credea că o va mai duce mult.³⁰

Cardinalul Pacelli a rămas cel mai puternic aliat al lui Mussolini la Vatican. După atacul neașteptat al lui Schuster și temerea că și alții i-ar putea urma exemplul, ambasadorul italian l-a vizitat pe secretarul de stat. Pignatti dorea să trimită instrucțiuni scrise tuturor episcopilor Italiei prin care să le solicite să nu critice campania antisemită.

Pacelli era dispus să acorde sprijin, dar nu și dispus să se expună. După cum scria Pignatti, „cardinalul a menționat că ar fi ușor să avanseze oral recomandarea sugerată de mine, dar mai greu să o pună în scris“. Pignatti știa că Pacelli putea fi presat și a continuat să insiste. „În cele din urmă, i-a spus Pignatti lui Ciano, secretarul de stat mi-a spus că se făcuse deja ceva, în ce privește dieceza din Roma. În plus, notase cererea mea, promițând să studieze cel mai bun mod de a avea grijă și celelalte dieceze ale Italiei.“³¹

Mussolini era îngrijorat. Existau semne că legile rasiale începeau să erodeze entuziasmul italienilor față de regim. Rapoartele poliției din orașele cu un număr semnificativ de evrei prezentau nemulțumirea crescândă. Un informator al poliției din Milano observa că, deși unii sunt câștigați de partea propagandei antisemite, „o puternică majoritate continuă să considere măsurile acestora exagerate și condamnă șeful guvernului și Marele Consiliu pentru că au ajuns la aceste decizii numai după ce Germania le-a impus ca una dintre condițiile necesare întemeierii Axei Roma-Berlin“. Oamenii erau nemulțumiți și de faptul că fasciștii însărcinați cu implementarea politicii dădeau propriilor clienți slujbele vacante de evrei și cumpărau proprietățile evreiești la doar o mică parte din valoarea lor reală.³²

Evreii din Italia erau disperați, fără slujbe și fără proprietăți, cu copiii aruncați afară din școală. Vecini catolici altădată prietenoși acum traversau cu nervozitate strada pentru a evita să-i salute. Începuseră să se răspândească zvonuri despre planurile naziștilor de a construi lagăre de concentrare. Sinuciderile în rândurile evreilor se înmulțeau. Angelo Formigini, un bine-cunoscut editor și poet, scria colegilor, spunându-le că, deși este un bun italian, nu putea suporta nesfârșita persecuție. Într-o scrisoare către soția sa care nu era de origine evreică, scria că doar moartea lui o poate elibera de abuzul autorităților. După expedierea scrisorilor, a urcat cele 190 de trepte până la ultimul nivel al turnului medieval care se înălța deasupra pieței centrale din Modena și s-a aruncat în gol. O baltă de sânge s-a întins pe pavajul din jurul trupului zdrobit.

— A murit exact ca un evreu, a comentat sarcastic șeful de partid Achille Starace auzind vestea. S-a aruncat de pe turn ca să facă economie de un glonț.³³

CAPITOLUL 27

O moarte convenabilă

După ce petrecuse șaisprezece ani nutrind parteneriatul cu Vaticanul, Mussolini permitea megalomaniei, obsesiei sale față de al Treilea Reich și sentimentului de invincibilitate să-i tulbure raționamentul politic. Papa se simțea folosit. Din ce în ce mai fragil, știa că sfârșitul nu era departe.

Asaltul asupra concordatului din Italia și persecuția Bisericii în Germania produsese nemulțumire în rândul cardinalilor. „Atitudinea noastră față de problema rasială și în special față de evrei, i-a spus Pignatti lui Ciano la mijlocul lui decembrie, a avut repercusiuni puternice asupra Sacrului Colegiu. Majoritatea membrilor săi trebuie considerați acum nu foarte binevoitori față de fascism.” Cardinalii își făceau griji că Mussolini l-ar putea imita pe Hitler, lansând o campanie împotriva influenței Bisericii în Italia.

Dictatorul italian rămânea sfidător și, din punctul de vedere al lui Pius, lipsit total de respectul datorat pontifului. Deziluzionat și descurajat, papa își făcea griji pentru că nu se arăta a fi credincios încrederii sacre investite în el. Lăsase sentimentele patriotice de italian să-i întunece rațiunea. Și atunci a jurat să facă tot ce-i stătea în puteri în puținul timp care-i rămăsese să repare nedreptatea.

Auzind de hotărârea papei, Pignatti se alarmă. „Pontiful a amenințat să acționeze, înainte să moară, în așa fel încât să rămână în memoria Italiei pentru mult timp”, i-a spus el lui Ciano, subliniindu-i cuvintele și avertizându-l că Pius al XI-lea ar putea folosi sărbătorile care marcau a zecea aniversare a Pactului lateran pentru a emite o „condamnare pe scară largă a fascismului”.¹

Auzind de acest ultim avertisment, Mussolini a izbucnit. De-ar muri odată Pius... Oare papa nu-și dădea seama de tot ceea ce făcuse Ducele pentru el? Italienii erau de mult timp împotriva puterii Bisericii. El era cel care îi ținuse în frâu pe criticii Bisericii. Dacă papa voia să joace așa, i-a spus el ginerelui, e un joc pe care și el îl putea juca, pentru că știa cum să „stimuleze sensibilitățile anticlericale ale poporului“. Biserica se afla în declin de mult timp, declin oprit doar datorită eforturilor lui de a-l stăvili, se laudă Ducele. Dacă italienii se mai prezentau la liturghii, o făceau doar pentru că știau că Ducele lor o dorește. După un torent de astfel de fulminații, dictatorul se calmă în cele din urmă și, fără îndoială încurajat de Ciano, a recunoscut, reticent, că nu era acum momentul ca papa să le ceară catolicilor să-l abandoneze. Trebuia să găsească un mod de a împiedica ruptura.²

Un episcop francez care vizita Roma la mijlocul lui decembrie l-a găsit pe bolnavul papă neliniștit, trist, descurajat și plângându-se încă de faptul că Mussolini nu i-a răspuns la scrisoarea personală despre legea căsătoriilor. „Ești tânăr, i-a spus Pius al XI-lea prelatului francez. Vei trăi să vezi mai multe oribilități decât a văzut Biserica în secole întregi.“³

Cu o zi înainte de Crăciun, cardinalii s-au adunat în jurul papei la Vatican pentru a primi binecuvântarea lui anuală. Pacelli, Tardini și ceilalți din anturajul lui Pius erau neliniștiți. În mod normal, papa trimitea o copie a textului în avans secretarului departamentului de stat, dar nu și de data aceasta.

Așezat pe tronul său, papa își ținea însemnările scrise de mână în mâinile șovăielnice. Le-a reamintit cardinalilor că 11 februarie ar fi marcat cea de-a zecea aniversare a concordatului. Începutul părea suficient de cald. Ar trebui să-i mulțumim, a spus papa, „celui mai nobil suveran și incomparabilului ministru, căruia trebuie să-i recunoaștem meritele, dacă o astfel de întreprindere importantă și benefică a fost încoronată de un rezultat bun și de un succes satisfăcător“.

Dar după ce l-a laudat pe Mussolini, a repetat cuvintele care îl înfuriaseră pe Duce cu câteva luni mai devreme, deplângând „recenta apoteoză din Roma pregătită pentru o cruce care este dușmana Crucii lui Cristos“. Și a continuat prin a asocia apariția zvas-ticii în Cetatea Eternă cu ofensa recent produsă concordatului și cu persecuția membrilor Acțiunii Catolice.⁴

Supărat de remarcile papei, cardinalul Pacelli a încercat să-l convingă să șteargă fraza ofensatoare din versiunea publicată a discursului. Era lipsită de relevanță pentru principalul punct de discuție al papei, susținea Pacelli, pentru că acesta se concentra asupra Italiei, nu a Germaniei. Dar Pius știa ce vorbea. Trebuia să avertizeze italienii cu privire la naziști. Rugămințile lui Pacelli, își amintește Tardini, au fost toate în van. „Papa s-a ținut pe poziție.” *L'Osservatore Romano* i-a publicat a doua zi textul complet.⁵

Mussolini s-a înfuriat din nou, considerând că remarcile papei sunt un nou atac împotriva Axei Roma-Berlin.⁶ Aniversarea iminentă a Acordurilor laterane lua aspectul unei confruntări dramatice. Papa avea credința că Mussolini încă mai putea să aleagă. Putea utiliza sărbătoarea pentru a arăta lumii că dorea să respecte acordurile ori, făcând presiuni asupra papei, putea declara război Vaticanului. Nunțiul, din dorința de a elimina tensiunile, a propus ca Ducele să-l viziteze pe Pius al XI-lea în ziua aniversării. Dar dictatorul a respins sugestia. Mersese o dată să-și aducă omagiile papei. A doua oară nu mai intenționa s-o facă.⁷

Persoanele din anturajul intim al Ducelui își făceau griji că acesta pierde contactul cu realitatea. Uneori, Mussolini recunoștea fără echivoc importanța sprijinului Vaticanului și îl critica pe Hitler pentru că se opune Bisericii. Însă devenea din ce în ce mai nesăbuit. La sfârșitul anului a plecat la casa lui de odihnă de pe coasta Romagnei, unde a meditat posomorât la deciziile pe care urma să le ia în următoarele luni și care aveau să se demonstreze a fi fatale. După cum descrie ambasadorul francez scena: „Prietenii dictatorului, intimii săi sunt... primii care pot să confirme că se înconjoară cu o secretoșenie și mai impenetrabilă, că nu mai este cel care era odată, că s-a schimbat foarte mult, că nu mai primește pe toată lumea ca altădată și nimeni, astăzi, poate cu excepția lui Ciano, nu poate ști ce se pregătește să facă și care va fi finalitatea.”⁸

*
* *
*

Relația Ducelui cu Clara Petacci era ținta a tot mai multe remarci usturătoare, dar el nu era dispus să renunțe la ea. Cu două luni înainte, una dintre fostele sale menajere venise să-l roage să o ajute. Ducele i-a dat ceva bani, dar înainte de a pleca, timorată, fata l-a

întrebat dacă își dădea seama ce spunea întreaga Romă. La insistențele lui reticente, i-a povestit: „Spun că ai o iubită tânără, care este fiica unui mare demnitar din Vatican“.

– Bârfa obișnuită, *fantasie**, i-a replicat Ducele, care nu era deloc mulțumit. Avusese numeroase amante în ultimii ani și nu se preocupase niciodată prea mult că i-ar putea dăuna reputației. De fapt, considera chiar că ar ajuta imaginii sale. Dar să fie asociat cu Vaticanul în acest fel îl dezgusta.⁹

Întors în biroul său în ziua de Anul Nou, Mussolini i-a telefonat Clarei la 9.15 dimineața, apoi încă de trei ori, la 2.15 după-amiaza, pentru a-i spune că era gata să o primească. La sosirea Clarei, Ducele stătea într-un fotoliu, în întuneric, cu o lumină slabă răzbătând dintr-o parte. Adormise. Când s-a trezit, a rugat-o să se așeze în brațele lui și apoi au făcut dragoste. Mâncând o mandarină, Ducele s-a îmbrăcat și s-a întors la birou, revenind la 7.30 seara. Din spatele vrafului de documente de pe birou murmură tot felul de critici aspre:

– Porcii ăștia de francezi! I-auzi... ce idioți!

Plimbându-se prin birou, într-o stare de nervozitate accentuată, i-a spus Clarei că o ura, ceea ce adeseori îi spunea înainte de a o inunda cu declarații de iubire.

– N-am iubit pe nimeni, i-a spus Ducele. Am avut multe femei, dar au fost doar pasagere.

Și a adăugat că acum era mult mai puțin sălbatic și că păstra relațiile doar cu cele două femei de care Clara știa deja – Romilda Ruspi și Alice Pallottelli – și numai pentru că-i născuseră copii. Recunoscuse că o iubise odată pe Margherita Sarfatti, dar numai vreo doi ani, și o înșelase și pe aceasta în mod constant. Deschizând fonograful, au ascultat Simfonia a V-a a lui Beethoven, îmbrățișați și acoperiți cu haina de blană a Clarei. „Îmi strânge capul la pieptul său și mă mângâie adesea, scrie Clara în jurnalul său, dar întotdeauna e puțin distras.“¹⁰

A doua zi, Ducele i-a chemat pe Ciano și Pignatti la el să discute ultimele evoluții. Încă mai medita îngândurat la expresia „ministru incomparabil“ pe care papa o utilizase referindu-se la el în discursul de Crăciun. Era sigur că papa fusese sarcastic. Deci, Pius îl lua de prost.

* Fantezie (în limba franceză, în original) (n.tr.)

– Nu ne dorim un conflict, le-a spus Mussolini celor doi bărbați, dar nici nu vom da îndărăt de la unul, iar în acest caz vom ridica întreaga ranchiună anticlericală care acum dormitează.

Temându-se de consecințele temperamentului Ducelui, Pignatti a încercat să-l apere pe pontif, iar Ciano a considerat și el că ar fi o nebunie să riște să se înstrăineze de Biserică. Dar Mussolini dorea să mențină presiunea asupra papei și a pregătit o notă tăioasă de avertisment pe care Pignatti urma să i-o predea secretarului de stat de la Vatican.¹¹

Pignatti i-a prezentat a doua zi lui Pacelli nota Ducelui. Cardinalul a insistat că sintagma care îl supăraseră atât de tare pe Mussolini – „ministru incomparabil” – fusese sinceră. Papa dorise să-și exprime aprecierea pentru tot ceea ce făcuse Mussolini pentru Italia și pentru Biserică.

Pignatti i-a răspuns că relațiile cu Sfântul Scaun se aflau la o răscruce periculoasă. Dacă Biserica nu era atentă, a avertizat el, va avea probleme.¹²

Ceea ce făcuse ca ultimele luni să fie așa de dureroase pentru papă era faptul că își dădea seama că visurile sale de a transforma Italia într-un stat confesional – unul în care mașinăria regimului autoritar să fie în slujba Bisericii – fuseseră atât de naive. E adevărat, avusese puteri pe care niciun papă modern dinaintea lui nu le avusese: să oblige guvernul să impună voința Bisericii asupra populației italiene. Clerul catolic juca acum un rol activ în cele mai multe instituții ale statului – de la școli până la grupări de tineret sponsorizate de guvern – acolo unde altădată lipseau cu desăvârșire. Și totuși, ceva devenise clar în bătaia legată de legea căsătoriilor. Pentru orice problemă pe care Mussolini o considera crucială pentru regimul său, el va fi cel care va decide, și nu papa.

British Daily Mail a publicat o știre semnată de corespondentul său de la Roma în care se susținea că Pius al XI-lea plănuia o adunare secretă a cardinalilor, în cadrul căreia urma să se semneze o denunțare răsunătoare a rasismului. Într-o variantă a aceleiași știri, zvonurile susțineau că papa pregătea o enciclică secretă împotriva rasismului. Cardinalul Pacelli a negat rapoartele, dar i-a spus ambasadorului italian că papa avertizase că „va mai avea multe de spus și că la vârsta aceasta nu-i era teamă de nimic”. Transmițându-i aceste remarci lui Ciano, Pignatti le-a reamintit, cu nervozitate,

comentariul papei potrivit căruia, „înainte de a muri, este capabil să facă un gest pe care Italia să nu-l uite multă vreme“.

Obsesia papei referitoare la Acțiunea Catolică, s-a gândit ambasadorul italian, nu era împărtășită de ceilalți prelați din ierarhia Bisericii. Conform unor rapoarte de la prefecți din toată țara, majoritatea episcopilor considerau că organizația conferea prea multă putere mirenilor. „Din partea mea, i-a spus ambasadorul lui Ciano, îți pot garanta că Acțiunea Catolică se bucură de prea puțină simpatie în Sacrul Colegiu.¹³

Remarcile critice ale papei referitoare la rasism lăsaseră loc pentru ca liderii Bisericii Italiei să dea glas criticilor proprii. Cardinalul Schuster de Milano reprezenta cazul cel mai zgomotos. Posibilitatea ca și ceilalți prelați să-i urmeze exemplul îi îngrijorase pe Mussolini și acoliții săi.¹⁴

Roberto Farinacci a condus atacul asupra lui Schuster, întrebând, prin intermediul lui *Il Regime fascista*, cum poate cineva care fusese „superfascist“ să treacă dintr-odată în tabăra adversă. Cu certitudine nu avea nimic de-a face cu religia catolică, susținea Farinacci, pentru că, în bătaia contra evreilor, fascismul lupta cu „inamicii creștinătății, care îl rănesc și-l insultă pe Cristos“.¹⁵ Farinacci a cerut ajutor de la influentul rector al Universității Catolice din Milano, părintele Gemelli. Acesta era programat să susțină o conferință în Bologna. Cu două zile înainte ca aceasta să aibă loc, Farinacci i-a trimis o scrisoare lui Mussolini, în care îi povestea Ducelui cum îl convinsese recent pe Giovanni Cazzani, episcop de Cremona, să țină o predică favorabilă campaniei antisemite, adăugând: „Sper să-l fi convins pe părintele Gemelli să țină o astfel de predică și în Bologna“.

O săptămână mai târziu, *L'Osservatore Romano*, cotidianul Vaticanului, avea să publice predica episcopului de Cremona. Avea aparența de a oferi girului Vaticanului pentru campania rasială. Predica, explica editorul ziarului în prefață, afirma clar că toți episcopii erau de acord cu privire la problema tratamentului acordat evreilor. Și adăuga: punctele lor de vedere sunt în armonie perfectă cu cel al papei.

„Rasismul germanic exagerat, avertiza episcopul Cazzani, era o doctrină contrară adevărului relevant“. Dar faptul că naștii și-au implementat campania antievreiască pentru motive greșite nu înseamnă că legile rasiale ale Italiei nu erau justificate. Problema rasismului exagerat al naștilor era că începea să atragă și catolici. „Biserica, spunea episcopul, a considerat întotdeauna că a trăi alături de evrei – atât timp cât rămân evrei – este periculos pentru credința și liniștea sufletească a popoarelor creștine. Din acest motiv veți găsi o tradiție veche și îndelungată în legislația și disciplina ecleziastică, una care este orientată spre stoparea și limitarea acțiunii și a influenței evreilor în mijlocul creștinilor și a contactelor creștinilor cu ei, de a-i izola pe evrei și a nu le permite să ocupe acele posturi sau să exercite acele profesii prin care ar putea domina sau influența spiritul, educația, obiceiurile creștinilor.“ Biserica, insista autorul, a fost pe nedrept acuzată că se opune legilor împotriva evreilor. Ce a condamnat Biserica a fost „rasismul germanic, care este exagerat“. „Nu a condamnat și nu condamnă apărarea integrității și prosperității rasei, nici precauțiile legale care se iau împotriva unei influențe iudaice excesive și dăunătoare asupra traiului națiunii.“¹⁶

Părintele Gemelli se afla în Bologna pe 9 ianuarie pentru a lua parte la tributul, cu reprezentare anostă, adus unui chirurg din secolul al XIV-lea care trăise pe aceste meleaguri. Într-o notă discordantă – pentru că acel chirurg nu era evreu – la sfârșitul observațiilor, și-a îndreptat atenția spre evrei. În prezent, „cei mai mulți dintre italieni suferă de pe urma conflictului dintre Biserică și stat, conflict care, ca rezultat al eforturilor cabalelor iudeo-masonice, a încercat să reducă religia la o afacere privată“, spunea Gemelli ilustratei sale audiențe. Mulțumită rezolvării chestiunii romane, adăugă el, italienii au devenit „una în sânge, religie, limbaj, obiceiuri, speranțe și idealuri“. Între timp, „se împlinește acea înspăimântătoare sentință pe care deicizii au atras-o asupra lor și pentru care continuă să pribegască prin lume. Acest popor nu-și poate găsi pacea unei patrii, iar consecințele oribilei crime îl urmărește pretutindeni și în toate evurile.“¹⁷

Publicația Bolognei, *L'Avvenire d'Italia*, cel mai influent ziar catolic al Italiei, a oferit un spațiu amplu observațiilor lui Gemelli. Lecția care trebuia desprinsă de pe urma discursului era

că „episcopii și cardinalii au combătut întotdeauna și pretutindeni rasismul străin, dar aceasta nu are nimic a face cu politica rasială a Italiei“. Întorcându-se o săptămână mai târziu la acest discurs, ziarul își informa cititorii că „discursul părintelui Gemelli și predica monseniorului Cazzani... sunt o ilustrare autorizată și solemnă a acestei doctrine catolice împărtășită și predată de întreaga ierarhie a Bisericii, de la vârf la bază, și de către suveranul pontif, în infailibilitatea magisteriului său“.¹⁸

Suferindul papă prezenta semne evidente că pierde controlul instituției pe care o condusesese atâta vreme cu o mână de fier. Cei din jurul lui îi obstrucționau orice încercare de a împiedica alinierea Italiei la cauza nazistă. Citind textul lui Gemelli, papa a început să plângă și l-a alungat pe Pacelli din cameră ca să poată rămâne singur.¹⁹ Și totuși, în aceeași săptămână, ziarul Vaticanului publicase, într-un mod aprobator, justificarea legilor rasiale din perspectiva episcopului de Cremona.²⁰ Iar supărarea lui Pius declanșată de remarcile lui Gemelli nu a impietat asupra strânsei lor relații. Papa i-a permis în continuare o intrare neobișnuită în biroul papal, o astfel de întâlnire având loc în 22 ianuarie.²¹ Pentru acei din rândul populației italiene care au perceput disputa dintre statul fascist și Vatican în legătură cu legile rasiale, chestiunea în discuție nu era necesitatea unor legi împotriva evreilor, pentru că pe acestea Vaticanul le aproba. Mai curând, era vorba de flirtul lui Mussolini cu ideologia rasială nazistă, care intra în contradicție cu doctrina Bisericii și ambițiile universale ale acesteia.

Convins că nu mai are mult de trăit, papa considera că aniversarea a zece ani de la semnarea Acordurilor laterane constituie ultima sa șansă de a se adresa episcopilor Italiei, dintre care două treimi fuseseră numiți de el.²² Se simțea responsabil pentru ei și, în mijlocul pericolelor cu care se confrunta lumea și a tuturor amenințărilor la adresa valorilor creștine, papa considera că avea datoria sfântă de a comunica voia lui Dumnezeu.

Papa dorea cu nerăbdare să afle dacă Mussolini va fi la Bazilica Sfântul Petru pentru discursul său. Cardinalul Pacelli i-a răspuns că nu știa, dar că era puțin probabil. „Dacă nu vrea să sărbătorească a zecea aniversare, a replicat papa, o voi face singur.“²³

La Vatican, sentimentul că se apropie sfârșitul unei epoci era cât se poate de evident. După mai bine de șaisprezece ani, în curând avea să vină un nou papă. Zvonurile se răspândeau în Europa cu viteza unei rachete. Ziarele franceze raportau că suferindul papă, furios pe Mussolini, dorea să părăsească Italia, mutându-se în Franța, acum urmând a decide între avantajele oferite de Avignon și de Fontainebleau. *British Daily Mail* și diverse emisiuni radio difuzau știrea potrivit căreia, pregătind lumea catolică pentru intrarea în scenă a succesorului său, papa plănuia să se mute la reședința sa de vară, castelul Gandolfo, la mijlocul iernii. Acolo, urma să pregătească un testament, în care să denunțe toate greșelile timpului său. Știrile erau ridiculizate de *L'Osservatore Romano* într-un articol sub titlul „Cronache della Befana” – „Povești cu zâne”. Ziarul Vaticanului anunța că papa „se bucură de o sănătate excelentă”.²⁴

Mussolini fumega încă din cauza plângerilor papei la adresa persecutării Acțiunii Catolice italiene, exprimate în remarcile din discursul de Crăciun susținut în fața cardinalilor și pe care presa străină le citase ca exprimând nemulțumirea pontifului față de regim.²⁵ Ambasadorul italian i-a raportat cardinalului Pacelli nemulțumirea Ducei. Nimeni, a replicat Pacelli, nu poate preveni aceste ieșiri ale papei. „Iritabilitatea Sfântului Părinte este din ce în ce mai pronunțată, i-a raportat ambasadorul lui Ciano, făcând ca activitatea colaboratorilor săi să fie extrem de dificilă.”

Conform lui Pignatti, pontiful făcuse o obsesie din ideea că guvernul persecuta grupările Acțiunii Catolice. Din perspectiva ambasadorului, papa transforma incidente minore în probleme majore. La o întrunire recentă, acesta îi ceruse lui Tardini să-i prezinte ultimele vești despre Acțiunea Catolică italiană. Când acesta a răspuns că nu sunt incidente semnificative de raportat, papa a izbucnit. Aruncându-i neajutoratului Tardini un teanc de scrisori în față, a urlat: „Nu știi niciodată nimic. Citește ce mi-au scris”.

„Mă tem, i-a spus Pignatti lui Ciano, că nu putem spera prea multe atât timp cât durează actualul pontificat.” Pius al XI-lea, a adăugat el, suferă de „iritație cerebrală patologică”, o stare care se înrăutățește odată cu vârsta.

Probabil că lucrurile aveau să se amelioreze după moartea acestuia. Însă nimic nu putea fi lăsat la voia întâmplării. Guvernul trebuia să lucreze cu discreție împreună cu cardinalii din Italia. „Cu

alte cuvinte, este necesar, recomanda el, să se formeze un grup de cardinali în următorul conclav care să afirme cu autoritate că guvernul fascist a rămas credincios acordurilor și spiritului acestora. Decretul asupra căsătoriilor mixte este o problemă minoră, adusă la proporții dramatice de iritabilitatea papei.²⁶

Mussolini se confrunta cu o dilemă. Ura să participe la o extravaganță tipică Vaticanului în care toată atenția să fie concentrată asupra pontifului. Și totuși, dacă nu lua parte la comemorarea a ceea ce lumea considera ca fiind unul dintre cele mai importante triumfuri ale sale, absența putea fi considerată un semn de slăbiciune, și s-ar fi interpretat ca o lipsă de încredere în sprijinul Bisericii.²⁷

Mussolini i-a trimis vorbă cardinalului Pacelli că era dispus să discute modul cel mai adecvat de organizare a festivităților. A propus o serie de evenimente în care el să constituie punctul central, tipurile de sărbători fasciste pe care le prezida în mod regulat. El și papa vor susține discursuri separate, schimbând mesaje de felicitări și celebrând liturghia. Mussolini dorea ca liturghia să se desfășoare pe enormul teren de sport din Roma care fusese construit în onoarea sa. Era decis să nu pună piciorul în Bazilica Sfântul Petru. De asemenea, dictatorul avea de gând să găzduiască o recepție pentru episcopii Italiei pe perioada prezenței lor în Roma.

În ziua următoare, Pacelli i-a transmis papei propunerile Ducelui, sperând să găsească o cale prin care evenimentul să poată fi prezentat ca o sărbătoare comună a Sfântului Scaun și a statului italian. Dar papa a deviat din nou de la subiect, năpustindu-se ca o furtună asupra lui Mussolini pentru că nu îi răspunsese la scrisoarea despre legea căsătoriilor. Revenind la sugestiile prim-ministrului legate de festivități, papa a spus că ar putea accepta schimbul de mesaje, dar că nu va permite episcopilor să participe la o recepție la palatul Venezia. El era cel care îi invitase pe episcopi la Roma, nu Mussolini. Și dacă acesta intenționa să organizeze o liturghie oriunde în altă parte în Roma, papa nu voia să aibă nimic de-a face cu asta.

Cu cât stăruia mai mult asupra propunerilor lui Mussolini, papa devenea mai înverșunat. Două zile mai târziu, i-a spus lui Pacelli că se răzgândise și că refuză schimbul de mesaje de felicitări cu Mussolini. Acordurile fuseseră semnate în numele regelui, a spus el, și orice astfel de schimb ar trebui să aibă loc cu monarhul, nu cu Ducele.²⁸

Trecuseră șapte luni de când papa îl chemase la el în secret pe iezuitul american, părintele LaFarge, la castelul Gandolfo ca să pregătească o enciclopică despre rasism și antisemitism. Și încă nu primise nimic. Incapabil să mai țină secretul față de consilierii săi, i-a povestit lui Tardini despre proiect și l-a rugat să afle de la Ledóchowski ce se alesese de munca lui LaFarge.

Când, cu câteva luni înainte, iezuitul general trimisese ciorna enciclicei lui Rosa, inclusese și o notiță: „Reverența Voastră, vă trimit o copie a lucrării lui LaFarge împreună cu rugămintea să o analizați și să-mi transmiteți... dacă poate fi prezentată în această formă Sfântului Părinte ca primă versiune“. Ledóchowski a răspuns prompt: „Mă îndoiesc!“ Rosa nu a apucat să-și finalizeze niciodată revizuirile.²⁹ Pe 26 noiembrie, într-o seară de sâmbătă, pe când se afla la biroul său, fostul redactor-șef al *La Civiltà cattolica*, în vârstă de șaizeci și opt de ani, a suferit un atac de cord și a murit.³⁰

Ledóchowski evita să-i arate ciorna enciclicei papei. Prezentându-i-o reticent papei în ianuarie, i-a anexat și o scrisoare a sa. Destul de sugestiv, se referea la subiectul enciclicei ca fiind „naționalism“, nu rasism, și cu atât mai puțin antisemitism. „Și mie, și părintelui Rosa ni se pare, îi scria Ledóchowski papei, că planul general nu corespunde cu ceea ce dorise Sfînția Voastră.“ Rosa lucra la o nouă ciornă, dar a murit înainte de a putea s-o finalizeze. Liderul iezuit nu oferea nicio explicație pentru soarta materialului din momentul decesului lui Rosa, dar se oferea să-l ajute pe papă în orice mod posibil în vederea realizării unei versiuni mai acceptabile.³¹

Cumva, au început să circule zvonuri despre enciclica secretă împotriva rasismului, iar Mussolini și anturajul său erau îngrijorați. La sfârșitul lui ianuarie, un informator al poliției a trimis un lung raport despre lucrarea în care înaltul prelat critica rasismul nazist și ecourile sale italiene. Arhiepiscopul – sau patriarhul, cum era numit – de Venetia susținuse de curând o predică de Bobotează, pe care *L'Osservatore Romano* o publicase. Cardinalul Piazza scria că nimic nu justifică „exaltările excesive ale raselor“, lipsite de baze științifice și contrare învățăturilor fundamentale ale Bisericii.³²

Informatorul avertiza că fluxul din ce în ce mai mare de declarații antirasiste din partea prelaților cu autoritate „reprezintă un curent constant care are un efect substanțial asupra opiniei publice, date fiind autoritatea de care se bucură persoanele de la care pornește acest curent, sentimentul catolic care animă masele populare, mijloacele puternice de publicitate pe care le posedă presa catolică, tirajul său din ce în ce mai mare și pătrunderea în toate straturile sociale”.³³

Comentând episodul, Pignatti a argumentat că problema era în parte creația lor. Cardinalul Piazza nu ar făcut recente remarcii împotriva rasismului dacă presa fascistă nu ar fi fost atât de elocventă în lauda adusă comentariilor lui anterioare despre legile antisemite. Patriarhul se simțise obligat să-și „clarifice” punctele de vedere. „Niciun prelat, susținea Pignatti, indiferent de rangul pe care îl ocupă, nu va îndrăzni să se opună papei, știind că, dacă încearcă, va fi zdrobit.” Există o singură speranță: „Numai un nou pontificat – am mai scris despre asta de multe ori în trecut – va putea adopta o abordare diferită, mai conciliantă, a problemei rasiale.”³⁴

Papa începuse să lucreze la discurs, ori discursuri, pentru că decisese să prelungească sărbătoarea cu încă două zile, 11-12 februarie. Sâmbătă, pe 11, urma să marcheze a zecea aniversare a Acordurilor laterane împreună cu episcopii, în prezența guvernului și a demnitarilor diplomatici. În dimineața următoare, avea să se adreseze exclusiv episcopilor și altor membri ai clerului superior.³⁵

Ciano era nervos, temându-se de ce ar fi putut spune papa. „Atmosfera festivității celei de-a zecea aniversări devine sumbră”, scria el în jurnal.³⁶

Mussolini încerca să joace dur. „Niciun oficial guvernamental, l-a informat el pe Pacelli, nu va lua parte la festivitate dacă nu primește asigurări că papa nu se va folosi de ocazie pentru a critica regimul.”³⁷

Nici papa nu a lăsat garda jos. I-a spus lui Pacelli să-i transmită Ducei un avertisment: italienii ar fi șocați dacă liderii țării ar boicota evenimentul aniversar. Îl avertiza pe Mussolini că, dacă guvernul nu era reprezentat la cel mai înalt nivel, papa se va simți obligat să comenteze în discursul său absența guvernului.

Cardinalul Pacelli i-a transmis lui Pignatti noua amenințare a papei, adăugând că acesta încă era foarte supărat pe Duce

pentru că nu i-a răspuns la scrisoarea despre legea căsătoriilor. Exasperat, Pignatti i-a amintit că Mussolini însuși a fost cel care a dictat răspunsul regelui și că Ducele considera că de fapt răspunsese scrisorii papei. La rândul său, l-a prevenit pe Pacelli că, dacă papa va utiliza ceremoniile aniversare pentru a critica regimul, „în Italia ar putea rezulta o situație similară celei cu care se confruntă Biserica în Germania”.³⁸

Pignatti căuta un compromis. Știa că nu-l va convinge niciodată pe Mussolini să participe la discursul papei din Bazilica Sfântul Petru. Dar dacă măcar Ciano s-ar prezenta, poate ar fi fost suficient ca să-l împiedice pe papă să spună ceva cu adevărat periculos.³⁹

Ducele devenea din ce în ce mai belicos, considerând că războiul era aproape și că măreția Italiei – și mai presus de toate, a lui – urma curând a fi demonstrată pe câmpurile de bătlăie însângerate. La întrunirea Marelui Consiliu care a avut loc în aceeași zi în care Pacelli și Pignatti discutau cine să participe din partea guvernului la ceremoniile aniversare, Mussolini și-a dezvăluit noul cuvânt de ordine: „Mărșăluți spre Ocean!” Italia, le-a spus el colegilor, era întemnițată într-o „închisoare” mediteraneeană. Trebuia să obțină acces la mările deschise. Printre primele ținte ale lui Mussolini se număra Corsica și dacă era nevoie de un război cu Franța pentru a obține insula, el era pregătit. Cu numai o săptămână mai devreme, forțele lui Franco, cu sprijin italian, cuceriseră Barcelona, ultimul oraș important al Spaniei care nu se afla încă în mâinile lor. Harta Europei era pe cale să fie reconfigurată.⁴⁰

Ducele a fost de acord să-l lase pe Ciano să-l reprezinte la celebrarea aniversară de la Bazilica Sfântul Petru. Prințul de Piemont, fiul și moștenitorul regelui, va reprezenta monarhia.⁴¹ Până la mijlocul săptămânii, toate ziarele Italiei relatau despre magnifica festivitate care urma să aibă loc în weekendul următor, anunțând participarea ministrului de externe al Italiei și a prințului moștenitor.

Pe măsură ce evenimentul se apropia, sănătatea papei se înrăutățea. Ritmul cardiac devenise neregulat, circulația sanguină, de la început slabă, acum era din ce în ce mai deteriorată, instalându-se și starea febrilă. În miezul nopții de 30 ianuarie, pontiful începuse să-și schițeze observațiile pentru discursul de sâmbătă. Pe 31, cardinalul Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, a venit să-l vadă și a fost șocat de cât de fragil arăta. „O impresie cu adevărat dureroasă”, își

amintea Verdi. „Din punct de vedere fizic, acest papă era o ruină. Slăbise mult, fața i se micșorase și era extrem de ridată.“ Și totuși, observă arhiepiscopul, mintea îi era lucidă, iar vocea își păstrase claritatea. Vorbea rapid, de parcă știa că îi rămăsese puțin timp, iar el mai avea multe de spus.⁴²

În dimineața următoare, la prima oră, fostul bibliotecar trecea în revistă documentele din sertarele biroului, asigurându-se că toate sunt în ordine. După audiențele de dimineață, a recitat textul propriului discurs. Era atât de adâncit în muncă, încât asistenții au trebuit să-l implore să se oprească și să ia o pauză de prânz, pentru că era deja trei după-amiază. Și totuși, îi era greu să se despartă de text, pe care îl citea cu voce tare și cu lacrimi în ochi. În cele din urmă, i-a dat paginile monseniorului Confalonieri pentru a fi dactilografiate. În fața liftului care urca la apartamentul său a fost întâmpinat de asistentul lui medical, părintele Faustino, care era alarmat de paloarea și slăbiciunea sa. Acesta i-a luat pulsul papei, descoperind șocat că scăzuse la patruzeci.⁴³

Pacelli a fost cel care i-a adus papei, căzut la pat, veștile binevenite că Ciano și prințul vor participa la ceremonie. În ultimele săptămâni, refrenul constant al papei fusese: „Ce mitocan, trădătorul acesta de Mussolini!“⁴⁴ În sfârșit, acum se putea bucura de puțină pace.

Cardinalul Pacelli l-a rugat pe papă să amâne festivitățile până își revenea în puteri, dar pontiful știa că nu mai avea mult. Pe 7 februarie, a dictat un mesaj pentru *L'Osservatore Romano*, care începea cu „Sfântul Părinte se simte bine“. Când puțin mai târziu în aceeași zi Pacelli l-a rugat din nou pe grav bolnavul papă să amâne festivitățile, acesta i-a răspuns: „Dar n-am anunțat noi azi-dimineață că papa se simte bine?“⁴⁵

A doua zi, sfârșitul părea să vină în orice clipă. Respirația papei era chinuită, i se administra tratament medicamentos din plin, ritmul cardiac era neregulat. Dar nu uita nicio clipă de discursul care însemna atât de mult pentru el și l-a rugat pe Pacelli să i-l citească, iar cardinalul a făcut câteva sugestii. Documentul a fost trimis tipografilor Vaticanului pentru a face copii pentru episcopi.⁴⁶

Monseniorul De Romanis venea în fiecare vineri să asculte spovedania papei. Când timidul monsenior a apărut lângă patul său în acea miercuri, papa i-a spus mai întâi că trebuie să fi făcut o greșală. Când monseniorul, cu limba legată, bolborosi ceva neinteligibil,

prea stânjenit ca să explice de ce fusese chemat cu două zile mai devreme, papa și-a dat seama care era motivul vizitei. „Înțeleg, spuse papa cu voce slabă. Spovedește-mă.“

Pe 9 februarie, într-o joi, simțindu-se puțin mai bine, Pius al XI-lea dori să se asigure că textul pentru marele eveniment era tipărit și gata să fie împărțit episcopilor.⁴⁷ Împreună cu cei doi asistenți credincioși, care îl ajutau încă din zilele când era în Milano, recită rozariul întins în pat. Apoi îi rugă să spună împreună rugăciunea pe care o învățase pe când era copil:

Isuse, Iosife și Maria, vă dăruiesc inima și sufletul meu,
Isuse, Iosife și Maria, fiți cu mine în ultimele mele clipe,
Isuse, Iosife și Maria, sufletul meu să meargă în pace la voi.

În acea seară, Pignatti l-a anunțat pe Ciano că papa era grav bolnav. Acesta i-a transmis vestea lui Mussolini, care s-a mulțumit să ridice din umeri. Ciano era îngrijorat. Dacă papa murea înainte de celebrarea aniversării, rezultatul ar fi putut fi, după cum s-a exprimat Ciano, „un conclav ostil scopurilor noastre“. După săptămâni de griji, în sfârșit se convinsese că sărbătoarea de la Sfântul Petru ar ajuta la eliminarea tensiunilor. Ritualul spectaculos al Vaticanului i-ar impresiona pe catolicii italieni, demonstrându-le că legătura dintre Sfântul Scaun și regimul fascist rămâne solidă. Dacă ceremonia se amâna, s-a confesat ginerele lui Mussolini în ziarul din acea zi, „s-ar putea să avem parte de surprize neplăcute“.⁴⁸

În acea noapte, în timp ce zăcea în pat, starea i se înrăutățea și i s-au dat din nou ultimele cuminecături. În primele ore ale dimineții de vineri, 10 februarie, papa mai putea respira doar cu ajutorul unei măști cu oxigen. În jurul orei 4 dimineța, cardinalul Pacelli și ceilalți aflați în apropiere s-au adunat lângă patul lui. Plângând, i-au cerut binecuvântarea papei. Cu un mare efort, Pius a deschis ochii și, prea slăbit ca să vorbească limpede, a murmurat câteva cuvinte, s-a oprit, apoi a murmurat iar ceva. Cei mai mulți nu au reușit să înțeleagă ce spusese, dar cei mai aproape de el au spus mai târziu că papa rostise: „Dumnezeu să vă binecuvânteze, copiii mei“, urmată de un și mai slab: „Să fie pace“.⁴⁹

La 5.31 dimineța, Pius al XI-lea a murit, după o îndelungă suferință. După tradiție, șambelanul, cardinalul Pacelli, a fost însărcinat

să verifice oficial decesul. Acesta a îngenuncheat lângă pat, a dat deoparte vâlul care îi acoperea chipul papei și, cu voce tare, i s-a adresat pe numele de botez, Achille, ciocănindu-i delicat fruntea cu un ciocănel din argint. Trupul papei rămânând imobil, Pacelli rosti declarația ritualică: „Papa este cu adevărat mort“. A scos Inelul Pescarului de pe inelarul rece al papei.⁵⁰

Episcopii ajunseseră deja la Roma pentru evenimentul care însemna atât de mult pentru papă, o sărbătoare de la care Ciano spera multe și de care Mussolini se temea. Pe biroul papei se afla dosarul *Humani Generis Unitas*, enciclica pregătită de părintele LaFarge. Respingând ideea că un bun creștin ar putea îmbrățișa rasismul, enciclica solicita încetarea persecuțiilor asupra evreilor. Fusese speranța ferventă a lui Pius al XI-lea ca această declarație să fie făcută publică, dar printre aceia care îi supraviețuiseră, erau mulți cei care de-abia așteptau să o vadă îngropată odată cu papa.⁵¹

CAPITOLUL 28

Un nor negru se ridică

Deși se întâlnise cu Pius al XI-lea de multe ori, ambasadorul francez nu-i văzuse niciodată apartamentele particulare. Acum, la câteva ore după moartea papei, s-a alăturat scenei macabre de la etajul superior al palatului papal. A pătruns într-o cameră vastă, cu tavan înalt, cu un aspect maiestuos, dar ruinat de amestecul de artă amatoare care îi aglomera pereții. Pe un perete se vedea „o broderie exotică de un gust mediocru“, un dar de la călugărițele care o ținuseră. Asortate cu această lucrare, alte obiecte decorau restul camerei, darurile primite de papă din partea misiunilor din întreaga lume.

După ce și-a trecut numele în cartea oaspeților, Charles-Roux a pășit în holul îngust care ducea la dormitorul papei. Acolo, trupul papei zăcea pe patul cu ramă din fier, îmbrăcat într-o sutană albă, cu o beretă papală de culoare roșie, tivită cu hermină, trasă până la urechi. Capul era așezat pe o pernă simplă. În mâinile care se odihneau pe piept se găseau un crucifix și un rozariu. „Viața, observă ambasadorul francez, îi abandonase trupul lăsându-l într-o stare demnă de milă.“ Fața îi era complet schimbată, „învinsă, răvășită“. Câte o lumânare mare ardea la fiecare colț la patului. Două gărzi nobile vegheau în picioare de fiecare latură a patului, strângând în mâini săbiile.

Întorcându-se în sala de recepție, Charles-Roux a fost șocat. Soldații din garda nobilă, așteptându-și rândul, își petreceau timpul flecărind în grupuri mici cu un amestec de prelați și funcționari laici. Bărbații vorbeau tare, fără urmă de tristețe sau respect.¹

„Papa a murit“, scria Ciano în jurnalul său din 10 februarie. „Vestea îl lasă pe Duce cu totul indiferent.“ În acea seară, Ciano a mers la Vatican să-și prezinte condoleanțele. Cardinalul Pacelli l-a întâmpinat și l-a însoțit până în Capela Sixtină. Trupul emaciat al papei tocmai fusese adus și depus pe o platformă înaltă, sub tavanul boltit, acoperit cu fresca lui Michelangelo. De jos, Ciano nu vedea decât sandalele albe ale pontifului și tivul robei sale. Întorcându-se în curte, Ciano își amintește: „Pacelli mi-a vorbit despre relația dintre Biserică și stat cu expresii foarte agreabile și pline de speranțe“.²

Cardinalul Pacelli îl însoțește pe Galeazzo Ciano la catafalcul lui Pius al XI-lea, 10 februarie 1939

Mussolini se simțea lezat încă și oricum devenise atât de fermecat de el însuși, încât trebui să fie masat de slujitorii săi înainte de a putea să-și arboreze vreun semn de doliu. Vaticanul se aștepta ca Ducele să se alăture priveghiului din acea zi de la Capela Sixtină, dar acesta nu s-a prezentat. Unul dintre îndoliați i-a remarcat absența: „Astăzi, regele a venit pe la șapte seara la catafalc“, nota el în jurnal. „Mussolini nu a venit, poate pentru că nu considera că Pius merită onoarea; poate pentru că nu dorea să-i displacă lui Hitler.“³

Pignatti și Ciano se gândiseră mult la acest moment. În pofida declarației ocazionale a lui Mussolini că nu-i păsa de ce avea să se

întâmplă în viitorul conclav, știau amândoi cât de important era ca noul papă să fie unul cu care să poată colabora. Îngrijorarea constantă că papa ar fi putut face ceva care să-i întoarcă pe toți catolicii din Italia împotriva lor fusese un coșmar.⁴

Deși afișa lipsa de interes față de lucrările conclavului, un amănunt aflat la un moment dat l-a îngrijorat pe Duce. Curățând camera papei, oficialii Vaticanului descoperiseră, se pare, un document secret pe biroul său. Documentul a ajuns imediat la cardinalul Pacelli. Pe 12 februarie, Mussolini i-a cerut lui Ciano să afle despre ce este vorba. Ciano, la rândul său, i-a transmis ordinul lui Pignatti, eliberându-se de sarcini pentru a petrece neobișnuit de caldă și însoțită zi de februarie la clubul său de golf.⁵ Și Mussolini avea alte planuri. Când, la 4.30 după-amiază, Clara Petacci a ajuns la apartamentul lor din palatul Venezia, cărând sandviciuri și un buchet de violete, a fost surprinsă să-și găsească iubitul deja acolo, așezat în fotoliu și citind niște documente. Ea bănuia că Mussolini dorise să ajungă primul pentru a se asigura că nu rămăsese nimic compromițător de la ultima lui escapadă amoroasă. „Sărută-mă, i-a spus Ducele, și așază-te în brațele mele.“ În următoarele ore, pe când credincioșii se perindau la căpătâiul papei în Vatican, au făcut dragoste de două ori.⁶

În timp ce Ducele era astfel ocupat, Pignatti era în drum spre nunțiu să-l întrebe despre documentul secret lăsat de papă și despre un alt raport neliniștitor pe care îl primise. Un ziar străin relata că, în ziua următoare morții papei, sâmbătă dimineată, când episcopii din Italia se adunaseră la Vatican, primiseră fiecare câte un exemplar dintr-un document secret care condamna fascismul. Fusese ultima dorință a papei ca ei să primească acest mesaj, în cazul în care nu ar fi trăit să îl înmâneze personal. Borgongini l-a asigurat pe ambasadador că povestea era inventată, pentru că el însuși fusese cu episcopii în acea dimineată. Poate, a speculat el, zvonurile se iscaseră pentru că, pe măsură ce episcopii ieșeau din clădirea Vaticanului, fiecare avea în mână un plic mare. În ultimele lui momente, papa decisese să dăruiască fiecăruia dintre episcopi o mie de lire să-și achite cheltuielile de călătorie și, odată întorși acasă, să sponsorizeze o liturghie cu prilejul acestei ocazii. Acestea erau plicurile pe care le văzuse reporterul.⁷

Nu este clar dacă zvonurile că papa urma să susțină un discurs de denunțare a fascismului se hrăneau din informațiile scurse despre planurile papei legate de o enciclică secretă împotriva rasismului. Există indicații că părintele LaFarge și părintele Gundlach, deși nemulțumiți că eforturile le fuseseră sabotate, și-au respectat jurământul de tăcere, și nici Lédochowski, nici Rosa nu aveau niciun interes să permită altcuiva din afară să afle despre planurile papei. Primind textul cu trei săptămâni înainte de a muri, Pius al XI-lea nu avusese timpul necesar pentru a se ocupa de el.

Folosindu-și autoritatea de șambelan, Pacelli s-a mișcat repede. Pe 15 februarie i-a ordonat secretarului papei să adune toate materialele pe care le scrisese papa în pregătirea discursului. De asemenea, a ordonat tipografiei Vaticanului să distrugă toate copiile discursului care fuseseră deja tipărite, copii pe care Pius intenționa să le dea episcopilor. Directorul adjunct al departamentului l-a asigurat că le va distruge personal, astfel încât să nu rămână nici măcar „o virgulă”. Pacelli a acționat la două zile după ce Ciano își manifestase îngrijorarea că discursul papei ar putea deveni public. De asemenea, a rechiziționat și materialul pe care Lédochowski i-l trimisese papei cu trei săptămâni mai devreme – și care de atunci ajunsese să fie numit „enciclica” secretă împotriva rasismului – nerăbdător să se asigure că nu-l va mai vedea nimeni.

Cuvintele pe care le pregătise cu minuțiozitate papa în ultimele zile ale vieții sale nu aveau să fie văzute cât timp Pacelli va fi fost în viață. De-abia douăzeci de ani mai târziu, la patru luni de la moartea lui Pacelli, papa Ioan al XXIII-lea, într-una dintre primele sale acțiuni directe, va da publicității pasaje din discurs, dar eliminând pe acelea care reprezentau cea mai dură critică la adresa regimului fascist, după câte s-ar putea presupune pentru a-l proteja pe Pacelli, suspectat că ar fi îngropat discursul pentru a nu-i ofensa pe Mussolini sau pe Hitler. Numai după deschiderea arhivelor Vaticanului pentru pontificatul lui Pius al XI-lea, în 2006, lumea a văzut textul integral.

Discursul era departe de a fi răsunătoarea denunțare a regimului fascist de care se temuse Mussolini. Dar Ducele nu ar fi fost foarte încântat ca toți episcopii Italiei să-l audă, și după aceea să fie citit milioanele de catolici de pe tot pământul. În document, papa se plângea de eforturile depuse de alții pentru a-i ascunde și a-i distorsiona discursurile și-i avertiza pe episcopi să fie cu ochii în patru

atunci când vorbesc cu „așa-numiții ierarhi“ ai guvernului. „Fiți precauții, dragi frați întru Cristos, și nu uitați că adeseori sunt observatori și informatori (pe care i-ați putea foarte bine numi spioni), care, din propria inițiativă sau pentru că au fost însărcinați cu asta, vă ascultă pentru a vă condamna, deși, bineînțeles, nu au înțeles nimic sau, dacă e necesar, au înțeles exact opusul.“ Continua prin a-i compătimi pe „acești pseudocatolici care par să fie fericiți când cred că au identificat o neînțelegere sau o divergență între doi episcopi sau, și mai bine, între un episcop și un papă“. Papa îi îndemna pe episcopi să nu folosească niciodată un telefon când intenționează a rosti cuvinte care nu doresc să fie cunoscute, pentru că liniile telefonice sunt probabil ascultate. („N-am folosit în toți acești ani niciodată telefonul“, nota cu mândrie papa.)

Pius al XI-lea deplângea pe scurt persecutarea Bisericii în Germania și critica aspru pe aceia care o negau. Remarcile sale concluzive atingeau nota pe care dorea cel mai mult să o comunice. Papa și-ar fi dorit să transmită episcopilor că aștepta cu nerăbdare ziua în care „toți oamenii, toate națiunile, toate rasele, toate unite și de același sânge în legătura comună a marii familii umane“ se vor uni într-una singură „adevărată credință“.⁸

Împreună cu textul discursului de sâmbătă al papei, Pacelli a luat și însemnările pe care le pregătise papa pentru discursul său de duminică pentru episcopi. Deși însemnările în sine nu au fost găsite, Tardini văzuse materialele și a lăsat o descriere. Printre principalele puncte pe care dorea papa să le atingă se aflau trei care nu i-ar fi plăcut foarte mult Ducelui: Acțiunea Catolică, situația religioasă în Germania și „ofensa adusă Concordatului prin interzicerea căsătoriilor între arieni și nonarieni“.⁹

Mussolini nu avea să afle niciodată că Pacelli a fost cel care ordonase suprimarea ultimelor proiecte ale papei. Ceea ce a auzit în schimb a fost că la o adunare specială a Sacrului Colegiu al cardinalilor s-a luat decizia să se îngroape discursul, evaluat ca fiind prea ostil față de Mussolini. Cardinalii, ori cel puțin majoritatea italiană, a raportat Pignatti, erau acum nerăbdători să-și concentreze voturile asupra cuiva care să-și asume o abordare mai conciliantă față de regimul fascist.¹⁰

Mussolini spera că Pignatti nu greșea, dar avea totuși motive de îngrijorare. Speculațiile privind cea mai probabilă alegere includeau,

într-o suită amețitoare, pe Jean Villeneuve, arhiepiscop de Quebec – considerat a fi cel mai probabil nonitalian – până la recentul adversar al lui Mussolini, cardinalul Schuster. *Boston Globe* a publicat imagini ale cardinalului Schuster și ale cardinalului Giovanni Piazza, patriarh de Veneția, precizând că aceștia ar fi candidații din fruntea listei.¹¹ *The New York Times* îl prezenta pe Piazza ca fiind favorit, urmat de opt alți cardinali, în ordinea șanselor lor presupuse. Eugenio Pacelli era undeva la coada listei. Nu avea experiență pastorală – toți ceilalți candidați prezidaseră arhidieceze – și exista o lungă tradiție împotriva alegerii unui secretar de stat sau a unui șambelan, iar Pacelli îndeplinea ambele funcții.¹²

În pofida faptului că numeroase persoane din afară considerau că Pacelli are șanse mici, Mussolini primea de mult timp rapoarte de la informatorii poliției în care era identificat ca aflat în frunte. Se spunea că Pius al XI-lea însuși îl considera pe secretarul său de stat ca fiind cel mai calificat succesor al său. Într-adevăr, i s-a spus lui Mussolini, papa îl trimisese pe Pacelli în numeroase misiuni în străinătate – în Franța, în America de Sud, în Statele Unite și în alte părți – ca să-l ajute să câștige de partea sa cardinalii străini. Toate acestea constituiau vești bune pentru Duce. Un raport al poliției secrete scris cu un an înainte îl descria pe Pacelli ca fiind „un om cu merite intrinseci înalte, un excelent italian, un mare și sincer prieten al regimului nostru“, adăugând un sfat: din acest motiv, „cercurile bune din Vatican speră cu fervoare în înțelepciunea guvernului nostru, care, în special în acest moment, spun ele, ar trebui să evite cu desăvârșire să arate – nici măcar de la distanță – cea mai slabă simpatie pentru cardinalul Pacelli“.¹³

În siajul morții papei, rapoarte similare continuau să sosească. Un informator al poliției a discutat cu cardinalul Angelo Dolci, fost nunțiu papal. Și acesta îl considera pe Pacelli cea mai probabilă alegere. „Dolci, care este un bun italian și care simpatizează foarte mult cu cauza fascismului, fiind un admirator al Ducelui, raporta informatorul, continuă să fie convins că Pacelli ar fi un adevărat prieten al regimului dacă ar fi ales pontif.“ Și despre cardinalul Della Costa, al Florenței, adăugă Dolci – un om considerat atât de sfânt, încât putea face minuni – se spunea că ar putea avea o șansă bună. „Dacă ar fi să fie ales unul din cei doi, conclavul va fi foarte scurt; dacă nu, ar putea dura săptămâni întregi.“¹⁴

Guvernul a proclamat ziua înmormântării papei zi liberă, a închis școlile, birourile și teatrele. Reticent, Mussolini a luat parte la ceremonia ținută în Biserica Sant' Andrea della Valle din Roma, împreună cu ceilalți înalți oficiali ai guvernului, împreună cu regele și regina.¹⁵

Mussolini și alți lideri fasciști se simțeau de parcă se treziseră dintr-un coșmar și o plagă iritantă care îi chinase mult timp dispăruse ca prin miracol. Mâna fermă a lui Pacelli putea fi văzută din zece direcții. În oceanele de cerneală pe care presa din Vatican și presa catolică italiană le vărsaseră tribut papalității lui Pius al XI-lea, subiectul conflictului său cu regimul nu a fost menționat, cum nu a fost menționat nici conflictul său cu Hitler și naziștii. Ziarele italiene au înțeles rapid mesajul. În prodigioasa lor desfășurare ziaristică pe tema papalității lui Pius al XI-lea, au jucat din plin pe cartea concilierii. Dacă papa avusese vreodată ceva negativ de spus despre Mussolini sau fascism, acel ceva era de mult uitat.¹⁶

În ziua morții papei, Pignatti a pus la dispoziția ministrului de externe o listă cu toți membrii conclavului și vârstele lor, de la cardinalul Pignatelli di Belmonte, de optzeci și opt de ani, la cardinalul Tisserant, de cincizeci și cinci de ani. Dintre cei șaiszeci și doi de membri ai Sacrului Colegiu, treizeci și cinci erau italieni.¹⁷

Pe data de 18, pe când cardinalii se adunau la Roma, Diego von Bergen, ambasadorul Germaniei la Sfântul Scaun, a venit să-l vadă pe omologul său italian. Bergen era nerăbdător să-i povestească lui Pignatti recenta sa conversație cu cardinalul Pacelli. Cardinalul, a spus Bergen, fusese mișcat de mesajul de condoleanțe al lui Hitler și a cerut ca Führerului să-i fie transmise mulțumirile sale și ale Sacrului Colegiu. De asemenea, Pacelli dorea ca Hitler să știe că el personal spera că o reconciliere între Reich și Sfântul Scaun devenea acum posibilă. Mesajul făcuse o impresie foarte favorabilă asupra guvernului nazist.

„Ambasadorul mi-a spus, își amintea Pignatti, că dacă alegerea conclavului se va opri asupra cardinalului Pacelli, acesta va face tot ce-i va sta în putință să ajungă la o reconciliere cu Germania, ceea ce probabil va reuși.“

Ambasadorul italian i-a oferit o recomandare lui Bergen, dată în spiritul ajutorării ambelor cauze. Relațiile Reichului cu Vaticanul puteau fi reparate, dar numai dacă guvernul german era

cel care făcea primii pași spre optimizarea atmosferei. Mai întâi de toate, a spus Pignatti, ziarele germane trebuie să-și atenueze criticile la adresa Vaticanului. Cardinalii acordă mare atenție la ce se spune în presa străină, iar recente articole ostile din Germania nu ajutau deloc.¹⁸

Pignatti l-a îndemnat pe ambasadorul german să facă tot ce îi stătea în puteri să-i convingă pe cardinalii germani să adopte o atitudine conciliantă la conclavul care urma. Dacă vor propovădui un război sfânt împotriva regimului nazist, l-a avertizat el, „totul va fi pierdut”. Era crucial să-i convingă și pe ceilalți cardinali că o înțelegere cu naștii încă era posibilă. Bergen a spus că avea să telegrafieze imediat la Berlin pentru a solicita încetarea tuturor polemicilor din presă. În privința cardinalilor germani, a adăugat el, era optimist.¹⁹

Pentru ambasadorul italian, problema modului în care aveau să se comporte cardinalii la conclav era prea importantă pentru a fi lăsată întru totul în seama lui Bergen. Pe 21 februarie, acesta l-a vizitat pe Ledóchowski pentru a se asigura de ajutorul lui. Iezuitul general a spus că va face tot ce-i stătea în putință să ajute.²⁰

Pe măsură ce data conclavului se apropia, Pignatti luă legătura din nou cu ambasada germană, vorbind cu secundul lui Bergen, Fritz Menshausen. „Menshausen, i-a raportat Pignatti lui Ciano, a insistat în mod repetat asupra candidaturii lui Pacelli ca papă și a lui Tedeschini – fost nunțiu de Spania – ca secretar de stat. Aceasta ar fi soluția cea mai bună pentru Germania și ar face posibilă o îmbunătățire a relațiilor dintre Sfântul Scaun și Reich.”²¹

Pignatti a alergat de la un cardinal italian la altul, încercând să-i convingă de înțelepciunea alegerii unui papă care să fie favorabil regimului fascist și care să nu critice public naștii. Cu cardinalii susținându-l pe Pacelli, dacă și cardinalii francezi se asociau, considera că și restul nonitalienilor o vor face. Cu cardinalii italieni era altă poveste. Ei îl acuzau pe Pacelli de „slăbiciune de caracter, lăsându-se ușor influențat, uneori chiar nesigur pe el, cum se întâmplă tuturor celor slabi”. Pignatti i-a relatat amănunțele lui Ciano, adăugând: „Și aceste opinii sunt, după mine, destul de bine fondate.”²²

Trenul de Paris al cardinalului Baudrillart a ajuns la Roma pe 20 februarie. Profund devotat lui Pius al XI-lea, a aflat tulburat că

mulți dintre colegii săi, acum, că papa era mort, îl criticau atât de acerb. „Ce repede încetezi să mai fii om mare în țara asta!” observă cardinalul francez. La două zile după venirea sa l-a vizitat pe cardinalul Pacelli, care, după un moment de ezitare, a fost de acord să reflecteze asupra șanselor sale la conclavul care se apropia. „Până la urmă, a prezis Baudrillart, va fi un mediator”.²³

Principalul negociator din rândul cardinalilor francezi era Eugène Tisserant, care considera că Pacelli era prea nerăbdător să placă germanilor. El îl prefera pe fostul nunțiu în Franța, Luigi Maglione. Cardinalii francezi discutară problema și ajunseră la o soluție: Pacelli, papă și Maglione, secretar de stat. Tisserant l-a vizitat pe Pacelli, care aparent nu cunoștea rezervele acestuia față de el, și i-a împărtășit neliniștea sa. Era convins, a spus el, că reprezentanții Curiei în conclav nu-l plăceau și nu vor vota pentru el. „Aș putea la fel de bine să-mi iau pașaportul și să plec imediat după conclav în Elveția”, a spus Pacelli referindu-se la destinația sa preferată pentru vacanțe.

„Cardinalii francezi se vor menține pe poziție”, a replicat liniștit Tisserant. „Totuși, a adăugat el, decizia lor va fi unanimă și mai solidă dacă vor fi înștiințați că plănuiești să-l alegi pe cardinalul Maglione ca secretar de stat.”

„Poți să le transmiți asigurările mele”, a răspuns Pacelli, iar înțelegerea a fost parafată.²⁴

„A venit și marea zi.” Era miercuri, 1 martie, iar conclavul era pe cale să înceapă. Baudrillart era treaz de la ora 5.30 dimineața și, după liturghie, a plecat la Vatican. S-a îmbrăcat împreună cu toți ceilalți cardinali și apoi au pornit spre Capela Paolină, unde s-a rostit o mesă, urmată de o predică „glacială și monotonă” în latină pe care prea puțini dintre ei o puteau înțelege. Până seara, au sosit și ultimii trei cardinali – William O’Connell, arhiepiscop de Boston, Sebastião Leme, arhiepiscop de Rio de Janeiro, și Santiago Copello, arhiepiscop de Buenos Aires – cu nava andocată chiar în dimineața aceea în Napoli.²⁵

În timp ce cardinalii erau înghesuți într-o serie de cămăruțe din palatul apostolic, cardinalul Pacelli, profitând de rolul său ca

șambelan, a primit privilegiul special de a sta în propriul apartament, tehnic vorbind, în zona interzisă a conclavului. Ceilalți cardinali au cinat împreună. Pacelli a cinat singur.²⁶

În dimineața următoare, cardinalii s-au înșirat spre Capela Sixtină, unii dintre cei mai bătrâni de-abia putând merge. Fiecare și-a găsit scaunul desemnat, dotat cu o măsuță cu baldachin, scaunele formând două rânduri de-a lungul capelei, unul cu fața spre celălalt. Devenise evident că fie moștenitorul aparent al lui Pius al XI-lea, Eugenio Pacelli, avea să câștige repede votul, fie, dacă detractorii săi reușeau să-i blocheze alegerea, conclavul ar fi putut dura zile în șir.

Au fost extrase numele a trei cardinali. Aceștia urmau a servi ca numărători de voturi. Peste capelă s-a lăsat tăcerea, pe măsură ce fiecare cardinal își înmuia tocul în cerneală și își mângâlea alegerea pe bucata de hârtie. Unul câte unul, s-au ridicat de pe scaune și au format un rând. Fiecare cardinal, apropiindu-se de altar, îngenunchea, spunea o rugăciune și recita jurământul obligatoriu, în latină, înainte de a depune hârtia împăturită cu votul său.

La prima numărare, Pacelli avea 32 de voturi, primind sprijin de la o majoritate simplă din cei 62 de cardinali prezenți. Nouă vota-se ră pentru Dalla Costa, arhiepiscopul Florenței, și șapte pentru Maglione, fostul nunțiu papal pentru Franța. Pacelli mai avea nevoie de zece voturi ca să atingă cele două treimi necesare. Alți favoriți din trecut obținuseră majoritatea și apoi pierduseră când nu reușiseră să atragă sprijinul unor noi votanți. „Cel care vine în conclav ca papă pleacă în rol de cardinal“, spune un proverb vechi, nu fără o anumită bază istorică.

A doua oară, cardinalii s-au așezat la pupitre și au scris numele ales pe hârtia din fața lor. Din nou, au format un șir și, respectând vechiul ritual, au adus voturile la altar. De data aceasta, Pacelli a mai câștigat opt voturi. Și totuși, mai avea nevoie de două. Din nou, peste bucățile de hârtie din șemineu s-au pus paie umede, pentru ca fumul involburat deasupra palatului Vaticanului să fie negru. Cele două tururi de scrutin de dimineață erau acum complete. Papa nu fusese ales. Cardinalii au întrerupt lucrările pentru prânz.

Dacă au existat persoane care să spere că alegerea lui Pacelli avea să fie blocată, sigur au fost dezamăgiți după ce cardinalii s-au reîntrunit după prânz pentru a continua cu al treilea scrutin. Numai

paisprezece cardinali s-au opus la ceea ce părea pentru mulți a fi inevitabil. Eugenio Pacelli, care timp de nouă ani îl slujise pe Pius al XI-lea ca secretar de stat, a primit 48 de voturi. Depășise numărul necesar, de două treimi, cu șase voturi. Era cea de-a șaizeci și treia aniversare a zilei sale de naștere.²⁷

Înainte de a-l anunța pe noul papă întregii lumi, acesta trebuia să-și declare formal acceptarea. Pacelli, înalt, sfrijit – serios, demn și pios – tremura, dar, observă Baudrillard, „nu putea pretinde că va refuza poziția pe care o dorea de atâta timp”. Diaconul cardinal Camillo Caccia Dominioni a pășit în logia Catedralei Sfântul Petru pentru a se adresa mulțimii emoționate, cu ochii lipiți de ușa acesteia încă de când văzuseră ridicându-se fumul alb. „*Habemus papam*”, a intonat el. Cincisprezece minute mai târziu, noul papă a apărut la balcon să binecuvânteze mulțimea entuziastă. Și-a luat numele de Pius al XII-lea, onorând nu numai omul lângă care se aflase atâta vreme, ci și pe Pius al IX-lea și pe Pius al X-lea, eroi ai tradiționalistilor Bisericii.²⁸

Proaspăt alesul papă Pius al XII-lea binecuvântează mulțimea
în piața Sfântul Petru, martie 1939

În acea seară, Pignatti i-a trimis noutățile lui Ciano, atribuind succesul lui Pacelli faptului că el a învederat colegilor că, deși ca secretar de stat executase cu credință ordinele papei, el însuși favorizase o abordare mult mai flexibilă a legăturii dintre Italia și Germania.²⁹

Ciano a primit veștile bune pe când se afla pe drumul de întoarcere dintr-o călătorie la Varșovia. În jurnalul său, își amintește conversația pe care o avusese cu Pacelli în ziua decesului papei: „Era foarte conciliant și părea că, între timp, își îmbunătățise și relațiile cu Germania. De fapt, chiar ieri Pignatti spunea că el este cardinalul preferat de germani“. Întors la Roma în după-amiaza următoare, Ciano s-a întâlnit cu Mussolini. Ducele era mulțumit de alegerea lui Pacelli și i-a spus lui Ciano că îl va ajuta pe noul papă trimițându-i recomandări despre cum ar putea guverna eficient Biserica. Mussolini a ordonat presei să-l laude pe noul papă: „Comentați cu simpatie alegerea noului pontif, indicau instrucțiunile, amintind de pioșenia lui, de cultura sa și vasta sa experiență politică“.³⁰

Chemat de papa Pacelli la nici 48 de ore de la alegeri, pe 5 martie, ambasadorul german s-a întâlnit cu acesta. Pius al XII-lea era nerăbdător să asigure guvernul nazist că era în căutarea unei noi ere a înțelegerii. După ce i-a spus lui Bergen cât de apropiat se simțea de poporul german ca rezultat al numeroșilor ani petrecuți în München și Berlin, a ajuns la punctul principal. Înțelegea că fiecare țară adoptă propria formă de guvernământ și că nu era rolul papei să judece ce sistem trebuie să aleagă o altă țară. Reamintindu-i lui Bergen că ei doi au avut relații bune timp de treizeci de ani, și-a exprimat dorința ca situația să nu se schimbe.³¹

Bergen era mulțumit, dar se găsea în poziția neobișnuită de a preveni guvernul nazist în legătură cu niște așteptări nerealiste de roz. „Atitudinea presei noastre față de noul papă, i-a scris el ministrului de externe german trei zile mai târziu, a fost monitorizată îndeaproape, nu numai la Vatican, dar și în cercurile italiene, și a fost primită cu satisfacție.“ Îi trimisese lui Pius al XII-lea copii după câteva articole pozitive despre numirea sa din presa germană, sperând că acestea aveau să-l convingă să pună capăt tonului antinazist al publicației *L'Osservatore Romano*. Dar a adăugat și o atenționare: „Relaxarea clară a tensiunilor instalate aici de la moartea papei a trezit speranțe foarte puternice în unele cercuri în legătură

cu îndepărtarea rapidă a diferendelor dintre Germania și Vatican“. Pentru a preveni instalarea unei „așteptări prea optimiste“ și „pentru a învinge considerabilele dificultăți“, recomanda el, sunt necesare răbdare și timp, în afara bunăvoinței“. ³²

O săptămână mai târziu, pe 12 martie, 40 000 de oameni sau îngrămădit în piața Sfântul Petru pentru a fi martori la încoronarea papei. O procesiune de două mii de prelați în robe bogate și distinși oaspeți, mulți în uniformă diplomatică sau militară, păseau solemn în pas de marș. Un pluton de gărzi suedeze în uniformă completă cu halebarda strălucitoare la picior deschidea drumul, urmat de un lung șir de reprezentanți ai tuturor ordinelor religioase, apoi de sute de episcopi și cardinali în robe stacojii, acoperite cu odăjdii aurii și albe. La sfârșitul șirului venea sobrul pontif, purtând pe cap o mitră bătută cu pietre prețioase strălucitoare, purtat pe un tron de ușieri în livrele din catifea roșie. În spatele lui păseau doi prelați care purtau evantaie uriașe din pene de struț pe care le mișcau delicat, urmați de încă un grup de Gărzi nobile și Gărzi suedeze, cu comandantul lor purtând armură strălucitoare din argint și un coif cu pene. ³³

Cel care urma a avea onoarea de a plasa tiara papală pe capul lui Pacelli în ceremonia de încoronare era nimeni altul decât cardinalul Caccia-Dominioni. Cumva, Vaticanul și poliția fascistă reușiseră să ascundă șirul continuu de acuzații de homosexualitate din trecutul cardinalului. Ultimul episod din dosarele poliției italiene se petrecuse de curând. Călătorind cu un autobuz prin Roma, în luna august a anului precedent, un polițist a observat cartoanele de țigări străine pe care le căra un comisionar tânăr. Întrebând flăcăul de unde obținuse țigări de contrabandă, acesta răspunsese că o persoană de rang înalt din Vatican i le dăduse. Supus tirului de întrebări, băiatul l-a identificat pe cardinalul Caccia. Când poliția a telefonat cardinalului pentru a verifica povestea băiatului, acesta a confirmat prezentarea și a cerut ca băiatul să fie lăsat în pace. Pentru că monseniorul Caccia Dominioni se bucură de „reputația de homosexual“, conchi-dea informatorul poliției, „spun că motivul oferirii acelor țigări era ușor de explicat“. ³⁴

Joseph Kennedy, emisarul personal al președintelui Roosevelt la încoronare, avea un alt tip de interes sexual în minte când se regăsi mergând pe culoar la ceremonia de încoronare însoțit de un Galeazzo Ciano îmbrăcat în uniformă. „N-am întâlnit un idiot mai

pompos ca acesta în toată viața mea“, remarca Kennedy. Pe măsură ce Ciano avansa în bazilică, scria Kennedy, tot schița salutul fascist, mergând țănoș de parcă „încearca să împartă onorurile cu papa“. La ceaiul dat cu ocazia încoronării, se plânse el, Ciano și-a petrecut tot timpul încercând să încolțească femeii frumoase. Iar la dîneu „nu putea vorbi serios nici cinci minute de teamă că i-ar putea scăpa de sub ochi acele două-trei fete invitate numai ca să vină și el“. Ceea ce observase la Ciano și ceea ce auzise despre Mussolini l-au determinat pe Kennedy să remarce față de Hull: „Am plecat cu credința că putem realiza mult mai multe trimițînd la Roma o duzină de fete de cor frumoase, decât trimițînd o turmă de diplomați și o flotilă de avioane“.³⁵

Pe 15 martie, la trei zile de la încoronarea papei, armata germană a ocupat restul Cehoslovaciei. A doua zi, în Praga, Hitler a proclamat țara protectorat al Germaniei. Puțini mai puteau nega că Europa urma să treacă printr-un alt război îngrozitor.³⁶

În ziua care a urmat discursului triumfător al Führerului de la Praga, Ciano s-a întâlnit pentru prima dată cu noul papă. Ministrul de externe al Italiei era mulțumit să-l găsească neschimbat, „binevoitor, curtenitor și uman“. Pius al XII-lea și-a exprimat neliniștea legată de situația germană, dar i-a spus lui Ciano că avea în plan o abordare mai conciliantă cu Reichul și spera să vadă o îmbunătățire în relația Vaticanului cu Berlinul. Pentru ca aceste eforturi să aibă succes, a observat papa, guvernul nazist trebuie să-și joace și el rolul. Ciano a fost fericit să audă toate acestea și și-a exprimat convingerea că Mussolini va ajuta la asigurarea cooperării lui Hitler. În privința recente dispute a Vaticanului cu guvernul italian, scria Ciano, noul papă „se declară optimist“. El i-a promis lui Ciano că îl va îndepărta pe cardinalul Pizzardo din postul de lider al Acțiunii Catolice și va numi în locul lui un comitet de arhiepiscopi diecezani. Mussolini dorea de mult să-l vadă demis pe Pizzardo, dar Pius al XI-lea nu ar fi fost niciodată de acord cu asta.

Vaticanul îi întrebese recent pe episcopii Italiei dacă mai existau tensiuni între grupurile Acțiunii Catolice din dieceza lor și autoritățile locale sau oficialii Partidului Fascist. Răspunsurile veniseră

în primele săptămâni după moartea lui Pius al XI-lea. Cu notabila excepție a orașului Milano, unde cardinalul Schuster a raportat anumite dificultăți, tabloul era promițător. Virtual, toți au raportat relații excelente. Noul papă își respecta partea de „contract”, instruindu-l pe Dalla Torre să evite publicarea în *L'Osservatore Romano* a materialelor care ar fi putut fi considerate „iritante” de către guvernul italian sau cel german. Pentru Mussolini și toți cei care doreau întoarcerea la zilele fericite de colaborare dintre Vatican și regimul fascist, era de parcă se ridicase un nor negru.³⁷

CAPITOLUL 29

Îndreptându-se spre dezastru

În Vinerea Mare, 7 aprilie, Mussolini a trimis trupele italiene în Albania. Noul papă, deși supus presiunilor internaționale de a denunța invazia, nu a spus nimic. „Nicio vorbă n-a ieșit din gura lui despre această sângeroasă Vinere Mare“, se plângea un proeminent intelectual catolic francez.¹ Ambasadorul Italiei la Sfântul Scaun era relaxat simțind noua atmosferă de la Vatican. „Acum este clar, i-a spus Pignatti lui Ciano două săptămâni mai târziu, „ce pace invocă Pius al XII-lea pentru omenire. Nu este pacea lui Roosevelt, ci mai curând pacea Ducelui.“²

Contrastul dintre cei doi papi era clar pentru oricine îi cunoștea. Reporterul american Thomas Morgan, care petrecuse ani în Roma și adeseori îi întâlnise pe amândoi, îi descrie pe cei doi ca fiind opuși ca temperament. În timp ce Pius al XI-lea era „ca un gladiator, provocator, poruncitor și fără compromisuri“, succesorul lui era „persuasiv, consolant, rugător și conciliator“. Sau, după cum se exprima ambasadorul francez Charles-Roux, unui muntean din Milano îi succedase un burghez din Roma, un om care spunea ce gândea era succedat de un diplomat precaut.³

Și guvernul nazist era mulțumit de încercările noului papă de a repara stricăciunile produse de Pius al XI-lea. În memoriile sale, Ernst von Weizsäcker, șeful serviciului afacerilor externe al Germaniei, care în curând avea să-l urmeze pe Bergen în postul de ambasador german pe lângă Sfântul Scaun, scria: „Dacă Pius al XI-lea, atât de impulsiv și de energic, ar fi trăit puțin mai mult, după toate probabilitățile ar fi avut loc o ruptură în relațiile dintre

Reich și Curie“.⁴ De ziua de naștere a lui Hitler, 20 aprilie, nunțul papal din Berlin i-a transmis personal Führerului cele mai bune urări ale papei. În toată Germania, clopotele bisericilor băteau de sărbătoare. Ziarele germane erau pline de laude la adresa papei Pacelli, lăudându-l pentru felicitările călduroase pe care le trimisese recent lui Franco și compatrioților săi pentru încheierea cuceririi Spaniei. Ziarele atrăgeau atenția mai ales asupra remarcilor papei care puneau semnul de egal între comunism și democrație. Raportând toate acestea lui Ciano, ambasadorul italian la Berlin remarcă faptul că noul papă venise la momentul cel mai oportun. În sîajul condamnării mondiale provocate de invadarea Cehoslovaciei, era necesar, poate pentru prima dată, ca „Biserica să fie de partea naziștilor, și nu contra lor“.⁵

În luna mai, papa s-a întâlnit cu Giuseppe Bottai, ministrul italian al educației și unul dintre apropiații lui Mussolini. Deși era aceeași încăpere pe care o utilizase și Pius al XI-lea, Bottai fu izbit de diferențe. La începutul pontificatului, Pius al XI-lea își crease un mediu de lucru spartan, dar pe măsură ce avansa în vîrstă, acumulase amintiri, alături de tomurile adeseori consultate. După cum descrie Bottai, vîrstnicul Pius al XI-lea fusese înconjurat de „o dezordine pitorească de mobile, ornamente, nimicuri, ziare, cărți“. În contrast, Pius al XII-lea trona în mijlocul unei „ordini meticuloase“. Biroul noului papă nu prezenta decât cele câteva obiecte care erau indispensabile. Mai presus de toate, observă Bottai, comparativ cu volubilul, emoționalul Pius al XI-lea – sigur că Dumnezeu îl ghidează și înclinat să devieze foarte mult – succesorul lui iradia un sentiment de calm și avea aerul cuiva care își cunoștea meseria.⁶

În următoarele luni, Mussolini devenea din ce în ce mai sigur că sosise o eră nouă, mai fericită. Printre diversele vești bune pe care le primise se număra și decizia din iulie a papei, de a restabili relațiile cu aripa dreaptă a Action Française*. Ca răspuns la cererea venită din partea liderului acesteia, Charles Maurras – profascist și unul dintre cei mai remarcabili antisemiți ai Franței – papa a anulat interdicția dată în 1926 de Pius al XI-lea în privința participării catolice la organizație. Mișcarea aceasta nu a deranjat numai guvernul francez, ci și pe mulți dintre cei mai influenți clerici ai Franței.⁷

* Acțiunea Franceză (în limba franceză, în original) (n.tr.)

Papa Pius al XII-lea, martie 1939

După cum raporta Pignatti, Pius al XII-lea era nu numai conservator, dar „nutrea o simpatie clară, unii ar spune chiar o slăbiciune, pentru nobilime, care îi era în sânge“. Nobilii romani erau încântați. Provenind dintr-o familie modestă din punct de vedere social, la ani-lumină distanță de aristocrație, Pius al XI-lea le arătase prea puțin respect și, în decursul anilor, le redusese privilegiile. Pius al XII-lea, produs al aristocrației negre, le-a reintrodus rapid vechile prerogative.⁸

Mussolini a mai primit un raport încurajator despre noul papă, de data aceasta, din Elveția. Ambasadorul său vorbise pe îndelete cu nunțiul papal, întors de curând de la Roma. Atmosfera de la Vatican, raporta nunțiul, era „complet schimbată“, ca o „gură de aer proaspăt“. Sfântul Părinte vorbea „cu multă simpatie despre fascism și cu sinceră admirație despre Duce“. El era convins că reorganizarea Acțiunii Catolice în Italia va îndepărta o sursă majoră de tensiune cu regimul. Ca și în cazul Germaniei, noul papă era nerăbdător să ajungă la un acord.⁹

Mulți din Biserică erau, de asemenea, mulțumiți de schimbare. După ani petrecuți alături de încăpățânatul și combativul Pius al XI-lea, considerau că audiențele la Pius al XII-lea erau o ușurare. Spre deosebire de monologurile lungi și plictisitoare ale lui Pius al XI-lea, noul papă își asculta cu atenție vizitatorii și părea să țină minte tot ce-i spuneau aceștia. Ca și Pius al XI-lea, noul papă respecta tradiția de a lua mesele singur, mese care erau chiar mai simple decât ale predecesorului său, și mâncând, se delecta cu zburdălnicia canarilor din colivia pe care o ținea în sufragerie. Dar Pius al XII-lea și-a dat rapid acordul de a face fotografii cu grupuri mici de vizitatori, ceva ce Pius al XI-lea considera mai prejos de demnitatea sa, și spre deosebire de Pius al XI-lea, Pius al XII-lea era mai mult decât mulțumit să folosească telefonul. „Aici, Pacelli“, a fost surprins Francis Spellman să audă când noul papă a decis să-și sune vechiul prieten, recent numit arhiepiscop de New York.¹⁰

După tensiunile din ultimele luni ale vieții papei Ratti, toate elementele regimului clerico-fascist s-au întors curând. Emblematică a fost o ceremonie ținută la una dintre principalele biserici din Roma în aprilie 1940. Asociația națională a fetelor fasciste făcea de mult timp campanie, sub consilierea preoților atașați grupului lor local, pentru a face din Sfânta Caterina sfânta patroană a Italiei. Fetele primiseră aprobarea la scurt timp după ce Pacelli a devenit papă și pentru a marca prima celebrare a noii sărbători naționale, episcopul care supraveghea asociația a prezidat o liturghie specială. Fiecare dintre cele 2 000 de fete a avut în mână un trandafir alb, pe care, una după alta, l-au depus pe altarul bisericii.¹¹

Dar plăcerile firești, cotidiene ale vieții în Roma lăsau loc realităților războiului. În zorii zilei de 1 septembrie 1939, trupele germane au invadat Polonia. Deși printre victime se numărau și mulți

preoți catolici, care au fost înțemnițați sau uciși, papa și-a limitat observațiile la un apel generic la pace și fraternitate. Nu dorea să ia partea nimănui, nu în ultimul rând pentru că avea credința că naștii aveau să câștige războiul.¹² Două zile mai târziu, Marea Britanie și Franța au declarat război Germaniei. Luna următoare, sub supravegherea lui Adolf Eichmann, forțele germane au început să depositeze evreii din Austria și Cehoslovacia în lagărele de concentrare din Polonia. Se prefigura cel de-al Doilea Război Mondial și, odată cu el, Holocaustul.

Până în primăvara lui 1940, armata Germaniei a mărșăluit din cucerire în cucerire. Nerăbdător de a fi părtaș la împărțirea prăzii de război, pe 10 iunie, Mussolini a întors armele împotriva Franței și Marii Britanii. A masat trupe italiene în sudul Franței pentru a ocupa teritoriul înainte ca trupele naziste să confişte totul numai pentru ele. În entuziasmul lor, mulți italieni au crezut că războiul va fi scurt. Tacchi Venturi a prezis că se va termina până cel mai târziu de Crăciun.¹³

Evreii din Italia trăiau la limita disperării, denigrați ca inamici ai statului, mii dintre ei rămași fără slujbă, cu copiii forțați să abandoneze școala. În consolidarea sprijinului acordat campaniei antisemite, guvernul a continuat să se bazeze din plin pe imagistica Bisericii Catolice, citând din textele sfinte. Principalul vehicul al guvernului pentru propagarea irascibilității sale antisemite rămăsese bilunarul colorat și lucios *La Difesa della razza*. O mare parte din conținutul său fusese extrasă și refolosită din materialele catolice antisemite. O ediție caracteristică, cea din aprilie 1939, publica un articol numit „Cristos și creștinii în Talmud“, iar un altul, „Catolici și evrei în Franța“. În articole precum „Veșnicii dușmani ai Romei“, cititorilor li se spunea că Biserica i-a tratat întotdeauna pe evrei ca pe niște cetățeni de mână a doua pentru a proteja catolicii de instinctele lor prădătoare. Inamicul pentru *La Difesa della razza*, ca și pentru Sfântul Scaun, era Revoluția Franceză, considerată o conspirație evreiască liberală, masonică.¹⁴

Mussolini a început să-l folosească din nou pe părintele Tacchi Venturi. La două săptămâni după încoronarea noului papă, Ducele l-a chemat pe iezuit la el. Dorea ca pontiful să ordone clerului catolic al Spaniei să-l susțină pe Franco și mai puternic decât până atunci.¹⁵ Mai dorea ajutorul papei în a-i convinge pe preoții din Croația să-i

încurajeze pe credincioși să susțină Italia, și nu Germania, și i-a cerut lui Pius al XII-lea să mobilizeze clerul catolic din America Latină pentru a combate sentimentul proamerican de acolo.¹⁶

Între timp, publicația *La Civiltà cattolica*, supravegheată de Vatican, încerca să atragă sprijinul catolicilor în favoarea legile rasiale. În noiembrie 1940, ziarul lauda o carte publicată de guvern care explica tipul fascist de rasism și care compara campania rasială a Italiei cu cea a Germaniei, în favoarea celei italiene. Rasismul Italiei respecta cu loialitate învățămintele catolice, spre deosebire de cel al Germaniei, care se baza pe teorii biologice speculative. Când fostul rector al Universității din Roma, un evreu care se convertise la catolicism, i-a scris secretarului Vaticanului pentru a se plânge de acel articol, monseniorul Tardini i-a răspuns apărându-l¹⁷.

Soarta trupelor Italiei avea să demonstreze în curând lipsa de substanță a zdrăgănitului de sabie al lui Mussolini. Slab echipați, prost conduși și lipsiți de pregătire, soldații italieni s-au demonstrat a fi incompetenți. Emblematică este soarta lui Italo Balbo, un extraordinar aviator fascist, care a murit în nici trei săptămâni de la declarația de război a Italiei, atunci când o unitate antiartilerie italiană i-a doborât avionul din greșeală, pe când ateriza pe un câmp de luptă italian din Libia.

Invadând Albania, apoi Grecia și unindu-și forțele cu germanii în Africa de Nord și apoi pe frontul răsăritean din Rusia, italienii depindeau neconștient de germani să le sară în ajutor. În toamna lui 1942, trupele italiene și aliații lor germani au început să se retragă în fața forțelor aliate din Africa de Nord. În acea iarnă, 200 000 de soldați italieni au luptat alături de germani pe frontul de Răsărit în dezastruoasa Bătălie de la Stalingrad. Aproape jumătate au fost uciși sau luați prizonieri. Soarta se schimbase și în curând avea să devină clar că puterile Axei se îndreptau spre înfrângere. Entuziasmul inițial al italienilor față de război dispăruse. La începutul lui iulie 1943, trupele aliate au aterizat în Sicilia, întâmpinând o minimă rezistență din partea italienilor. Pe 19 iulie, sute de avioane aliate au bombardat Roma, având ca țintă puncte strategice militare, dar făcând și mii de victime din rândul civililor.

În ceea ce avea să se dovedească a fi ultima întrunire a Marelui Consiliu al Fascismului, ținut în sala Harta Lumii, Mussolini s-a așezat ca de obicei la biroul său de la capătul vastei săli. Așezați la două mese lungi care se întindeau pe ambele laturi, pe toată lungimea camerei, se aflau mai marii fascismului italian. Întrunirea a început în miezul zilei de sâmbătă, 24 iulie. Un Mussolini plin de el a început ședința cu o tiradă, aruncând vina pentru recentele dezastre militare asupra generalilor incompetenți. Disprețul său vădit se adresa sicilienilor, care întâmpinaseră trupele aliate ca pe niște eliberatori.

Dino Grandi, spilcuit și cu barbișon, unul dintre geniile regimului, era așezat în apropierea Ducei. S-a ridicat să vorbească. Avea să fie un discurs cum nu mai auzise dictatorul vreodată. Numai Mussolini, a declarat Grandi, este vinovat pentru dezastruoasa situație cu care se confrunta țara acum. „Poporul italian a fost trădat de Mussolini în ziua în care Italia a început să fie germanizată“, a spus Grandi, care ocupase funcția de ministru de externe în guvernul lui Mussolini și apoi pe cea de ambasador în Marea Britanie. Grandi a continuat prin a-l acuza pe Mussolini că „ne-a înecat într-un război care este împotriva onoarei, intereselor și sentimentelor poporului italian“.

Mussolini șocat și cu încrederea în sine zdruncinată a renunțat să-l mai întrerupă, protestând tot mai slab. Grandi a cerut să fie destituit și să se reinstaureze democrația parlamentară. Întorcându-se spre stânga pentru a se afla față în față cu Mussolini, Grandi a spus:

– Crezi că încă te bucuri de devotamentul poporului italian? L-ai pierdut în ziua în care ai încredințat Italia Germaniei. Te consideri soldat: ruina Italiei a început în ziua în care ți-ai pus pe umeri tresele de comandant. Sunt sute de mii de mame care strigă: Mussolini mi-a omorât fiul!

Așezați la mesele lungi, unii membri ai Marelui Consiliu, uluiți și furioși, l-au admonestat pe Grandi:

– Vei plăti cu capul pentru trădarea asta! a strigat unul.

În timp ce aceia care fuseseră de acord cu Grandi se gândeau dacă să-i susțină sau nu moțiunea, se întrebau ce soartă îi aștepta pe cei care îndrăzneau să voteze în favoarea acestei moțiuni.

Trecuse bine de miezul nopții în ziua de 25 iulie 1943. După ore de aprigă dezbateră, a avut loc votul fatidic. Nouăsprezece dintre

cei douăzeci și șapte de bărbați, deși se temeau că nu vor supraviețui peste noapte, au votat în favoarea mișcării. Ușurați, poate chiar puțin surprinși, au văzut că niciunul dintre milițienii fasciști nu a încercat să-i împiedice să părăsească sala. Mussolini, furios, dar sigur că regele avea să-l susțină, a plecat acasă. Mai târziu în timpul zilei a mers la Victor Emmanuel să-l informeze despre recente evenimente. Rachele, ca întotdeauna suspicioasă, l-a rugat să nu plece. Îl considera pe rege un laș. Acum, că era clar că se afla de partea învinșilor în acest război, avea să dea cu cea mai mare grabă vina pe Mussolini și să încerce să găsească un mod de a scăpa de oprobiul pentru dezastrul în crearea căruia jucase un rol atât de important. Intuiția Rachelei s-a demonstrat a fi corectă. Regele a pus să fie arestat Mussolini și l-a numit pe generalul Pietro Badoglio, eroul războiului etiopian, la conducerea unui guvern de urgență.

Următoarele săptămâni au fost un haos total. Regimul care guvernase Italia timp de două decenii căzuse, dar nu se știa cine îi va lua locul. Regele și alți lideri italieni erau nerăbdători să se elibereze din mâna de fier a lui Hitler. Dar cu mii de trupe luptând alături de naziști în Europa de Est și cu trupele naziste luptând alături de trupele italiene în Sicilia sau staționate în peninsula, delimitarea de germani era departe de a fi simplă.

Tacchi Venturi a înțeles că aceasta era șansa lui. Pe 10 august, în mijlocul pandemoniului care cuprinsese Roma, i-a scris cardinalului Maglione, amintindu-i de eforturile lor comune de a interveni în favoarea catolicilor care erau considerați în continuare evrei de către statul fascist. Uluitor este că încă încerca să curețe imaginea lui Mussolini în fața Sfântului Scaun. Mussolini însuși, scria iezuitul, considerase situația catolicilor tratați ca evrei de către legile rasiale a fi „dureroasă”. Până în iulie 1941, susținea Tacchi Venturi, Ducele pregătise o nouă lege care să rezolve problema. Dacă nu l-ar fi împiedicat războiul, legea ar fi fost aplicată.

Emisarul iezuit avusese relații excelente cu multe persoane din Ministerul Afacerilor Interne și, îi spunea el lui Maglione, considera că ar fi deschiși la schimbările pe care le recomanda Vaticanul. Ceru permisiunea să avanseze trei cereri. Prima era ca familiile mixte – adică acele care includeau un evreu convertit – să fie numite „total ariene”. Cea de-a doua se referea la asigurarea că toți evreii care erau în proces de convertire înainte de 1 octombrie

1938 și botezați ulterior să fie considerați creștini, și nu evrei. Cea de-a treia era ca statul să recunoască mariajele dintre doi catolici, dintre care unul se născuse evreu.¹⁸ Pe 10 august, Maglione a răspuns, spunând că discutasese problema cu Pius al XII-lea, care își dăduse încuviințarea.¹⁹

Tacchi Venturi s-a întâlnit apoi cu ministrul afacerilor interne pentru a-i prezenta cererea.²⁰ Raportul despre întâlnire pe care i l-a prezentat ulterior lui Maglione n-ar fi putut să fie mai revelator. Discutând problema cu noul ministru, îi prezentase cele trei schimbări aprobate de papă. Fusesse foarte prudent, îl asigură el pe cardinalul secretar de stat, să nu ceară încetarea aplicării legilor rasiale, care, scria el, „conform principiilor și tradițiilor Bisericii Catolice, are anumite articole care ar trebui abrogate, dar cu certitudine are și altele, care merită reconfirmarea”.²¹

Deși situația politică în Roma era haotică, în urma arestării lui Mussolini, este uluitor că nici binevoitorul Tacchi Venturi, nici cardinalul Maglione, experimentat politic, nici măcar Pius al XII-lea însuși nu și-au dat seama că legile antisemite pe care le susținuseră erau pe cale să dispară.

Pe 8 septembrie a anunțat că semnase armistițiul cu aliații. Temându-se de înaintarea trupelor, el și Badoglio, în mod rușinos, au fugit înspre sud spre orașul Brindisi situat pe malul Adriaticii, aflat sub controlul trupelor aliate, lăsând armata italiană fără niciun ordin. Hitler, care se pregătise pentru acest moment încă de când fusese arestat Mussolini, a trimis trupe care să ocupe peninsula italiană. Într-un episod dramatic de salvare, Mussolini a fost eliberat din captivitate de forțele germane și pus ca marionetă în fruntea Republicii Socialiste Italiene, cu sediul în Salò, în extremitatea nordică. A izbucnit un sângeros război civil, în timp ce soldații aliați își forțau trecerea pe câmpurile de luptă.

Pe 10 septembrie, trupele naziste au ajuns la Roma și au capturat orașul. Printre cele mai importante priorități se număra vânarea evreilor italieni și trimiterea acestora în nord, în lagărele de concentrare. În aceeași lună, la bordul unei nave britanice în apropiere de Malta, mareșalul Badoglio, reprezentând Italia, și generalul Dwight D. Eisenhower, din partea aliaților, au semnat un pact care angaja Italia de partea cauzei aliaților. Printre articolele asupra cărora a insistat Eisenhower se număra anularea tuturor legilor rasiale și

eliberarea evreilor încă prizonieri în lagărele de concentrare conduse de italieni.²²

În dimineața de 16 octombrie, nașiștii au înconjurat vechiul ghetou al Romei și au pornit la vânătoare de evrei din casă-n casă. Deși majoritatea celor aproximativ 7 000 de evrei care încă locuiau în Roma au reușit să fugă, unii care se ascundeau în mănăstirile și sihăstriile orașului, 1 015 au fost prinși și întemnițați într-o clădire din apropierea Vaticanului. Iar acolo își așteptau soarta.

Cardinalul Maglione, alarmat de cele întâmplare, l-a chemat pe ambasadorul german, Ernst von Weizsäcker, să medieze în fața acestuia soarta prizonierilor. Sfântul Părinte, a spus secretarul de stat, era îndurerat să vadă atâta suferință pentru un popor doar pentru că aparțineau unei anumite turme.

– Și ce ar face Sfântul Scaun dacă situația s-ar perpetua? l-a întrebat ambasadorul german.

– Sfântul Scaun nu ar dori să fie pus în situația de a rosti cuvinte de dezaprobare, a răspuns Maglione.

În ultimii patru ani, a spus Weizsäcker, admirase atitudinea Vaticanului, voința acestuia de a „menține un echilibru perfect” în medierea între cele două părți aflate în război. După ce și-a dus atât de bine la capăt sarcina, chiar era acum momentul să pună în pericol relațiile Vaticanului cu Germania? Și ambasadorul nu a lăsat să planeze nicio umbră de îndoială asupra faptului că ordinul venise direct de la Hitler. Chiar dorea secretarul de stat ca el să spună guvernului său că Vaticanul are în vedere un protest față de deportarea evreilor din Roma?

„Am observat, scria Maglione despre neliniștitoarea conversație, că îl implorasem să intervină apelând la instinctele sale umanitare. Am lăsat la latitudine sa dacă să menționeze sau nu conversația noastră, care fusese una prietenească.” Apoi i-a spus emisarului nazist: „Sfântul Scaun a fost, așa cum el însuși recunoscuse, extrem de atent să nu lase poporului german impresia că ar face sau ar dori ceva care să fie împotriva Germaniei în acest îngrozitor război”.

„Între timp, repet, a conchis cardinalul Maglione, Excelența Voastră mi-a spus că va încerca să facă un demers în favoarea bieților evrei. Mulțumesc pentru asta. În ceea ce privește celelalte probleme, mă supun hotărârii dumneavoastră. Dacă veți considera că este mai oportun să nu menționați conversația noastră, așa să fie.”²³

În clădirea din apropiere în care erau ținuți evreii, mamele înspăimântate încercau să-și liniștească pruncii care plângeau cu suspine. Două zile mai târziu, germanii i-au mânat spre trenurile cu destinația Auschwitz. Din cei o mie, numai șaisprezece aveau să supraviețuiască. În următoarele două luni, încă 7 000 de evrei au fost prinși în Italia ocupată de naziști, mulți dintre ei cu ajutorul italienilor loiali Republicii de la Salò a lui Mussolini. În total, 7 680 de evrei italieni au murit în Holocaust. Probabil că un număr de aproximativ 6 000 s-au convertit la creștinism, dorind cu disperare să evite soarta semenilor lor.²⁴

EPILOG

În timp ce evreii erau duși la moarte în Polonia, Cesare De Vecchi, primul ambasador al lui Mussolini la Vatican, era ascuns de preoții silezieni. Se adăpostise acolo după demiterea regimului în 1943. După ce votase contra lui Mussolini la ultima întrunire a Marelui Consiliu, De Vecchi trăise temându-se nu numai de aliații care se apropiiau, ci și de naziști. Mai târziu, spre sfârșitul războiului, când liderii fasciști italieni care supraviețuiseră au fost puși sub acuzare, a reușit să nu fie prins, ascunzându-se tot la silezieni. Îngrijorați că fugarul lor ar putea fi descoperit, preoții au reușit să-i procure un pașaport paraguayean și să-l îmbarce pe o navă cu destinația Argentina. Acolo, silezienii locali l-au protejat până când o amnistie din 1949 i-a permis să se întoarcă acasă. A murit la Roma, zece ani mai târziu.¹

Odată cu arestarea lui Mussolini în iulie 1943, Galeazzo Ciano s-a găsit și el într-o poziție imposibilă. Mulțimi jubilante sărbătorind sfârșitul regimului umpleau străzile Romei, îmbrățișându-se și rupând în bucăți imagini ale Ducelui. Îl blamau pe Ciano la fel de mult ca pe Mussolini pentru dezastruoasa decizie de a intra în război. Și totuși, pentru că votase pentru demiterea socrului său, nu era deloc sigur că germanii, dacă aveau să ajungă la Roma, l-ar fi tratat mai bine decât aliații, care mărsăluiau la nord de Sicilia.

Ciano și soția sa, Edda Mussolini, au căutat refugiu la Vatican, dar acesta le-a fost refuzat. Nu se știe dacă această cerere a fost vreodată analizată serios, pentru că arhivele Vaticanului pentru acea perioadă încă nu sunt deschise.² Pe 27 august, Ciano și familia sa au scăpat de poliția italiană care le păzea casa și s-au îmbarcat într-un avion cu destinația Germania. Fuseseră făcuți să creadă că avionul se îndrepta spre Spania. Câteva săptămâni mai târziu, Ciano a

fost trimis la Verona, în nordul Italiei, aflat sub controlul Republicii de la Salò, guvernul marionetă instalat de naziști și condus de Mussolini. Nu a fost într-un totu surprins când s-a văzut întâmpinat pe aeroport de membri ai miliției fasciste. Aceștia l-au urcat într-o mașină și l-au condus la o închisoare unde s-a alăturat altor membri ai Marelui Consiliu care votaseră împotriva lui Mussolini la acea fatidică întrunire.

În dimineața lui 11 ianuarie 1944, după un proces scurt, Ciano și co-acuzații săi au fost urcați într-o dubă de poliție și conduși la un poligon de tragere militar din apropierea Veronei. Cu două zile înainte, soția sa, fiica lui Mussolini, Edda, traversase granița în Elveția. Înainte de a pleca, trimisese scrisori atât tatălui ei, cât și lui Hitler cu o amenințare de ultim moment. Dacă nu-i cruțau soțul, avea să-i publice jurnalul secret. Dezvăluirile acestuia, spunea ea, vor pune într-o lumină proastă atât pe Duce, cât și pe Führer. Mergând prin câmpul deschis care ducea la granița elvețiană, așteptându-se să fie prinsă de trupele germane în orice moment, avea jurnalul legat strâns la brâu.

Amenințările Eddei nu i-au salvat soțul. Pe poligon, Ciano și cei condamnați împreună cu el mășcăluiau pe terenul albit de brumă, ajungând la un șir de scaune șubrede din lemn care erau dispuse cu fața la un zid. Deținuții fuseseră obligați să se așeze cu spatele la trăgători. Generalul Emilio De Bono, mareșal al forțelor armate italiene, în vârstă de șaptezeci și șapte de ani, având ca semn distinctiv barbișonul său alb, a fost așezat alături de Ciano. Îmbrăcat într-un costum negru și cu o pălărie neagră pe cap, ședea cu picioarele depărtate și cu mâinile legate la spate. Ambii bărbați au cerut să-și privească în față călăii, dar au fost refuzați. Lovit în spate de cinci ori, Ciano încă mai respira. Întins la pământ, cu picioarele încă încălecând stângaci scaunul, a strigat după ajutor. Comandantul plutonului de execuție s-a repezit lângă el. Scoțându-și pistolul din toc, a tras un foc în capul lui *ducellino*. „Parcă măcelăreau porci“, a spus un diplomat care fusese martor la scenă.³

Spre deosebire de soția lui, căreia ginerele îi fusese întotdeauna antipatic, Mussolini nu se simți deloc alinat de moartea lui Ciano. Poate avea un presentiment că nici sfârșitul său nu era departe și că nu avea să fie mai puțin sordid. La mijlocul lunii aprilie 1945, armata aliaților a pătruns prin munți la sud de Bologna. Avansau spre

nord, pe măsură ce forțele germane, câte rămăseseră, se retrăgeau. La 24 aprilie, cu armata aliată apropiindu-se, au izbucnit insurecții populare în Venetia, Genova și Milano. Mussolini își petrecuse săptămâna anterioară în Milano, unde, pe 25 aprilie, cardinalul Schuster găzduise o întrunire între Duce și o delegație din partea comitetului central pentru rezistență, în speranța de a evita o ultimă baie de sânge. Mussolini, aflând că germanii începuseră tratative cu forțele de rezistență fără să îl anunțe, a făcut următoarea remarcă: „Ne-au tratat întotdeauna ca pe niște slugi“. Palid, închistat, ca un om care își prevedea moartea, a cerut garanții pentru compatrioții săi fasciști și familiile lor, dar liderii rezistenței i-au răspuns că nu vor accepta decât predarea necondiționată. Mussolini a solicitat o oră pentru a se hotărî. Confruntat cu perspectiva de a fi înfățișat unui „tribunal al poporului“, a hotărât să evadeze.

Ajungând în orașul Como, pe țărmul de sud-vest al lacului cu același nume, Mussolini s-a oprit să-i scrie soției sale. Avea asupra sa unul dintre acele creioane albastre, groase. „Dragă Rachele. Iată-mă ajuns în ultima etapă a vieții, ultima pagină a cărții mele. Poate că nu ne vom mai revedea niciodată... Îți cer iertare pentru toate relele pe care, fără să vreau, ți le-am făcut. Dar știi că pentru mine, ai fost singura femeie pe care am iubit-o.“

La 3 dimineața, împreună cu alți lideri fasciști, s-a alăturat unui convoi de mașini care se deplasa spre nord, deși nu se decisese dacă să încerce să evadeze în Elveția sau să caute o ascunzătoare în Alpii italieni. Vremea era oribilă și cu toții sperau să capete întăriri, așa că s-au oprit într-un oraș de lângă lac, unde Mussolini s-a dus să se plimbe prin ploaie cu fiica sa, Elena Curti, care i se alăturase. Clara Petacci, urmărindu-și iubitul, l-a găsit plimbându-se pe țărmul lacului cu o tânără roșcată și atrăgătoare. Furioasă, a făcut o scenă atât de violentă, încât s-a rănit la genunchi.

Dimineața devreme, în ziua de 27, pe lângă ei a trecut un detașament de două sute de soldați germani. Mussolini și garda lui SS au decis că șansa lor era să li se alăture. Îmbrăcându-se într-o uniformă germană, Mussolini, însoțit acum atât de fiica sa, cât și de Clara Petacci, a urcat într-o mașină blindată care avea ca destinație frontiera. Dar nu au ajuns prea departe, pentru că în curând au fost interceptați de o patrulă de partizani. Deși depășeau cu mult numărul inamicilor, germanii nu mai aveau forță să lupte și s-au oferit să

negocieze. După șase ore, au ajuns la un acord. Partizanii urmau să-i lase pe germani să treacă granița nevătămați, cu condiția să li se permită să inspecteze vehiculele în căutarea italienilor fugari. În pofida uniformei germane și a ochelarilor cu lentile negre, Mussolini a fost recunoscut și capturat, împreună cu colegii lui fasciști.

Uluit că are un astfel de prizonier, șeful local al partizanilor a trimis vorbă la cartierul general al rezistenței din Milano, cerând instrucțiuni. În ceea ce-l privea, Mussolini, distrus psihic, nu a cerut decât să-și poată lua rămas-bun de la Clara. Până atunci, partizanii nici nu știuseră că aceasta se afla în rândul captivilor lor. Clara a insistat să-i fie alături iubitului și să-i împărtășească soarta. Cei doi au petrecut împreună o noapte fără somn într-o fermă din apropiere. Între timp, de la Milano au venit instrucțiunile. Dimineața, cei doi prizonieri au fost urcați într-o mașină pentru un drum scurt până la Mezzegra, lângă lacul Como. Acolo, apropiindu-se de modesta vilă, li s-a spus să se dea jos și să se alinieze în fața unui zid. Ploaia începuse din nou. Clara, încă purtând haina de blană, plângea. „Ești fericit că te-am urmat până la capăt?“, l-a întrebat ea. Mussolini, impasibil și resemnat în fața sortii, poate nici măcar conștient de cuvintele ei, nu i-a răspuns. Când partizanii au ochit, Clara s-a zbatut să se arunce în fața lui Mussolini într-o încercare finală, inutilă, de a-l proteja cu trupul ei.

În dimineața următoare, partizanii au pus cele două trupuri într-un camion și le-au trimis la Milano. În piața Loreto, Ducele și amanta lui au fost aruncați împreună cu cadavrele celor cincisprezece lideri fasciști care avuseseră o soartă similară. În luna august din anul precedent, germanii împușcaseră cincisprezece partizani ca represalii la bombardamentele aliate și la raidurile rezistenței și le expuseseră trupurile în aceeași piață. Aceasta era justiția populară. Douăzeci și trei de ani de guvernare fascistă se terminaseră brusc, orașul fusese eliberat de armata germană și de trupele SS. În delirul și mânia lor, mulțimile din ce în ce mai mari s-au răzbu-nat pe trupuri, scuipându-le, blestemându-le, dând cu picioarele în acestea, lovindu-le cu bețe sau cu mâinile goale. O femeie a tras cinci gloanțe în cadavrul lui Mussolini, câte unul, spunea ea, pentru fiecare fiu pe care îl pierduse din cauza lui.

Pentru a proteja trupurile de mulțimea înnebunită, o parte din partizani au început să le spânzure, unul după altul, atârându-le

de picioare la o benzinărie aflată pe o latură a pieței. Din rănile de la cap ale lui Mussolini, se scurgea materie cenușie, care picura pe pământ. Lângă el, se legăna Clara Petacci, care îl numise întotdeauna Ben. Cineva cu simțul moralei îi legase fusta de picioare cu o funie, ca să nu-i cadă peste cap.⁴

Achille Starace, regizor secund cu vechi ștate în cultul lui Mussolini, se legăna alături de Duce. Era pentru prima dată de ani de zile când ajunsese să se apropie atât de mult de el. Mussolini îl destituise din funcția de lider al partidului în toamna lui 1939, considerând că fasciștii aveau nevoie de o abordare diferită pentru războiul care urma. În primăvara lui 1945, orgoliosul pitbull al Ducei era sărac lipit pământului și abandonat în Milano, petrecându-și zilele bântuind străzile într-un trening și pantofi cu talpă de cauciuc uzați. La eliberarea orașului Milano, un grup de partizani l-a recunoscut, deși deghizarea sa neintenționată era, în felul ei, mai bună decât fusese cea a lui Mussolini. Procesul său din acea zi durase doar douăzeci de minute, după care a fost împușcat, iar trupul i-a fost urcat pe schela de la benzinăria din piața Loreto.⁵

Rachele, soția lui Mussolini, greu încercată, dar oricând arțăgoasă, fusese preluată de forțele aliate și, împreună cu cei doi copii mai mici, trimisă pentru o perioadă de exil pe insula Ischia din golful Napoli. Avea să se întoarcă în sătucul Predappio, unde îl întâlnise prima dată pe Benito pe când era școlăriță. În 1957, după ani de eforturi, a reușit în sfârșit să-i aducă trupul înapoi pentru a-l înmormânta acolo unde se născuse. Spre deosebire de soțul ei, a trăit până la adânci bătrâneți, murind în 1979.

Loial până în ultima clipă fasciștilor, Roberto Farinacci fugise din Roma a doua zi după demiterea lui Mussolini în iulie 1943, zburând la München. Ajuns acolo, a fost dus imediat la cartierul general al lui Hitler, unde, după ce s-a întâlnit mai întâi cu von Ribbentrop, l-a văzut și pe Führer. Odată ce Mussolini a fost instalat la conducerea Republicii de la Salò în nord, Farinacci s-a întors la vechiul său fief, din Cremona, continuând să prezică victoria nazistă. La sfârșitul lui aprilie 1945, cu trupele aliate gata să intre în oraș, Farinacci și un mic grup de adepți s-au urcat repede în mașini și au plecat. Încercând să treacă de un blocaj rutier la nord de Milano, au intrat în bătaia armelor. Șoferul a fost ucis, iar

Farinacci a fost prins. Partizanii și-au condus prizonierul într-un oraș din apropiere, unde s-a constituit rapid un „tribunal al poporului“. După un proces care a durat o oră, a fost condamnat la moarte.

În piața orașului unde urma să fie executat, Farinacci a cerut să-i fie adus un preot, care i-a primit spovedania și i-a acordat iertarea păcatelor. Legat la ochi și așezat cu fața la zid ca să poată fi împușcat în spate, Farinacci s-a opus. Gardienii lui l-au bătut pentru a-l supune. Dar chiar când cei din plutonul de execuție au început să tragă, el s-a întors cu fața și și-a ridicat brațul în salut nazist. Gloanțele l-au lovit în piept când buzele rosteau „*Viva l'Italia!*“. Vreme de câteva ore, trupul a rămas acolo unde căzuse, dând suficient timp tuturor trecătorilor să-l lovească și să-l scuie. Cei care aveau arme au tras focuri de bucurie în trupul lipsit de viață al celui mai fascist dintre fasciști.⁶

Guido Buffarini, cu care nunțiul papal și Tacchi Venturi se întâlniseră de atâtea ori, a continuat să se bucure de încrederea Ducelui până la sfârșit. Făcând parte din minoritatea care votase în favoarea lui Mussolini la întrunirea fatidică a Marelui Consiliu, fusese arestat de proaspătul guvern Badoglio, dar eliberat ulterior de germani. Retrăgându-se la Salò, fusese numit ministru al afacerilor interne în guvernul marionetă italian, punând în aplicare poruncile lui Hitler în privința evreilor. Pe 25 aprilie 1945, se afla cu Mussolini în Milano și a încercat și el să ajungă la granița cu Elveția. După ce a fost prins de partizani, a fost trimis la Milano pentru proces, unde i-a supraviețuit Ducelui cu trei zile, un pluton de execuție aducându-i sfârșitul pe 31 aprilie.⁷

În vârstă de optzeci și trei de ani la moartea lui Mussolini, părințele Pietro Tacchi Venturi s-a întors la cărțile sale. În 1951, la patruzeci și unu de ani de la primul volum, a fost publicat tomul final al istoriei sale clasice a iezuiților. Când a murit, în martie 1956, *The New York Times* și *Washington Post* au publicat scurte necrologuri. Amândouă l-au creditat cu medierea Acordurilor laterane, cea mai semnificativă negociere dintre Pius al XI-lea și Mussolini, în care el jucase doar un rol secundar.⁸

Urcând pe tronul Sfântului Petru, Pius al XII-lea decisese să-l păstreze pe devotatul, vizionarul Francesco Borgongini ca nunțiu. În toți anii de război și după aceea, el a rămas în acest post. În 1953, cu un an înainte de a muri, papa l-a numit cardinal.

Părintele Agostino Gemelli, fondator și rector al Universității Catolice din Milano, care câștigase atât de multe aplauze de la Farinacci datorită cursului său antisemitic de la Bologna, din 1939, a continuat să încerce să intre în grațiile oricui era la putere.⁹ La sfârșitul războiului, autoritățile italiene au pus bazele unei comisii care avea ca obiectiv să-i îndepărteze pe cei mai importanți fasciști din pozițiile puterii publice.¹⁰ Confruntat cu faptul că în 1933 își denunțase la poliție doi dintre studenți deoarece ar fi fost angajați în activități antifasciste, pus și în fața altor acuzații, Gemelli a fost suspendat din funcția sa de rector, în așteptarea următoarelor înfățișări în fața comisiei.

În următorul an, o a doua comisie a continuat activitatea primeia. Aceasta era prezidată de Ezio Franceschini, profesor de literatură la Universitatea Catolică unde funcționase și Gemelli. Noua comisie l-a absolvit pe Gemelli și i-a permis să se întoarcă în funcția de rector. Gemelli l-a numit pe Franceschini decan al facultății de litere, acesta ajungând în cele din urmă rector al universității.¹¹ Astăzi, Gemelli se bucură de un loc de onoare în Roma, unde cel mai important spital catolic din oraș îi poartă numele.

Regelui i-a mers mult mai rău. La sfârșitul lui august 1939, ambasadorul american la Roma a primit instrucțiuni urgente de la președintele Roosevelt. Urma să ducă cererea președintelui direct la rege, cerere prin care Roosevelt îl ruga să facă tot ce putea pentru a împiedica Italia să intre în război. Pentru că Victor Emmanuel se afla la reședința sa montană din Piemont, Phillips s-a urcat într-un tren cu destinația Torino. Când mașina ambasadorului a ajuns la îndepărtata tabără, regele îl aștepta, îmbrăcat în haine obișnuite de țară și pe cap cu o pălărie maro din fetru. L-a condus pe ambasador la o cabană mică din lemn, unde Phillips i-a prezentat apelul de ultimă oră al lui Roosevelt.

Victor Emmanuel nu a scos niciun cuvânt cât timp a citit ambasadorul. Când acesta a terminat, a vorbit în cele din urmă. Nu era decât un monarh constituțional, a explicat el. „Tot ce pot face, în circumstanțele de față, este să trimit mesajul guvernului meu.” Phillips era dezamăgit. O tăcere apăsătoare s-a lăsat între ei. Neștiind ce să mai spună, ambasadorul american l-a întrebat cum merge pescuitul. Regele s-a luminat la față. Prinsese deja șapte sute de păstrăvi, a spus el cu mândrie, dar avea să rămână în tabără până reușea să

prindă mia cu care se obișnuise. Întrebat dacă după aceea urma să se întoarcă la Roma, pentru că lumea se prăbușea într-un război oribil, regele a răspuns că nu, plănuia să se ducă la ferma sa de lângă Pisa, adăugând: „Știi, urăsc palatele”.¹²

După ce își adăugase la titlurile din ce în ce mai numeroase și pe cel de rege al albanezilor, ca urmare a invadării de către Italia a acestei țări lipsite de apărare în aprilie 1939, Victor Emmanuel a făcut tot ce a putut să evite să fie tras la răspundere pentru dezastrele suferite, unul după altul, de trupele italiene. La sfârșitul războiului, căzut în dizgrație din cauza strânsei sale asocieri cu regimul fascist, regele a abdicat, cu speranța că monarhia ar putea supraviețui prin fiul său, Umberto. Într-un plebiscit din 1946, italienii au votat să trimită în exil familia regală. Italia postbelică urma a fi republică.

Spre deosebire de rege, Pius al XII-lea nu a fost blamat pentru dezastrul care căzuse pe umerii Italiei. Într-adevăr, mulți l-au portretizat ca fiind un eroinic oponent al regimului fascist. „Războaiele Pius”¹³, așa cum au fost numite dezbaterile ardente vizavi de personalitatea lui Pius al XII-lea, s-au concentrat nu pe relațiile sale cu Mussolini, ci pe acelea cu Hitler. Oare purta responsabilitatea pentru că nu a condamnat Holocaustul când naziștii și colaboratorii săi – mulți dintre ei considerându-se catolici – ucideau evreii din Europa? Era el „papa lui Hitler”, cum sugerează titlul provocator, chiar dacă înșelător, al controversatei cărți a lui John Cornwall?¹⁴ Criticii îl acuză de lașitate și trădare a misiunii profetice a unui papă. Apărătorii susțin că a fost cel mai bun prieten pe care l-au avut evreii.

Până astăzi, rolul lui Eugenio Pacelli în Italia în anii de dinainte de război s-a bucurat de prea puțină atenție. Relațiile sale cu regimul fascist și rolul său în împiedicarea oricărei acțiuni a vârstnicului și irascibilului Pius al XI-lea care ar fi dus la degradarea colaborării Vaticanului cu regimul fascist, au rămas, curios, departe de lumina rampei.

Pius al XII-lea, papa Pacelli, a murit în 1958. În cei cinci ani cât tronul Sfântului Petru a fost ocupat de succesorul său, Ioan al XXIII-lea, avea să convoace un al doilea Consiliu al Vaticanului și să modifice dramatic orientarea Bisericii. Evreii nu vor mai fi demonizați. Înțelegerea interreligioasă va fi prețuită, nu disprețuită. Libertatea religioasă și libertatea de a vorbi vor fi aplaudate, nu atacate.

Încă din acei ani năvalnici ai celui de-al doilea Consiliu al Vaticanului, atât Ioan al XXIII-lea, cât și Consiliul însuși au devenit subiecte de controversă în rândul membrilor Bisericii care tânjesc după zilele de altădată. Pius al XII-lea a devenit un erou, apărător al adevărilor eterne ale Bisericii. Nicio cauză nu le este mai dragă decât să-l transforme pe papa Pacelli într-un sfânt. Între timp, predecesorul său, Pius al XI-lea, a rămas uitat.

Nota autorului

Biserica romano-catolică a luptat eroic împotriva fascismului italian, ori așa merge vorba. Papii s-au opus dictaturii, mândri că aceasta îi privase pe oameni de drepturile civile. Acțiunea Catolică Italiană, organizația laică a Bisericii, s-a ridicat ca una dintre cele mai puternice forțe care s-au opus regimului. „Legile rasiale“ fasciste din 1938, în această narațiune alinătoare, au provocat proteste indignate din partea Vaticanului, care a denunțat tratamentul lor aspru aplicat evreilor.

Din nefericire, după cum cititorii vor fi văzut în aceste pagini, această poveste are prea puține legături cu ceea ce s-a întâmplat cu adevărat. Vaticanul a jucat un rol central atât în a face posibil regimul fascist, cât și în menținerea acestuia la putere. Acțiunea Catolică italiană a colaborat îndeaproape cu autoritățile fasciste pentru a amplifica forța represivă a poliției. Departele de a se opune tratării evreilor ca fiind cetățeni de mână a doua, Biserica a pus la dispoziția lui Mussolini cele mai puternice argumente pentru adoptarea unor măsuri aspre împotriva lor. După cum s-a arătat aici, Vaticanul a făcut o înțelegere secretă cu Mussolini prin care se angaja să se abțină de la orice critică a infamelor „legi rasiale“ antisemite, în schimb primind asigurarea unui tratament mai bun al organizațiilor catolice. Acest fapt este în mare măsură necunoscut în Italia și, în pofida tuturor dovezilor prezentate în această carte, n-am nicio îndoială că mulți îl vor nega. Faptul că Ducele și favoriții săi contau pe oamenii din jurul papei pentru a ține sub control îndoielile din ce în ce mai puternice ale lui Pius al XI-lea cu privire la Mussolini și Hitler constituie o poveste stânjenitoare dintr-o multitudine de motive. Și nu în ultimul rând, jucătorul central în aceste eforturi era cardinalul Eugenio Pacelli, omul care i-a urmat lui Pius al XI-lea.

Nu există cauză mai dragă tradiționaliștilor de astăzi ai Bisericii decât să-l vadă pe acesta – papa Pius al XII-lea – proclamat sfânt.

Odată cu deschiderea în 2006 a arhivelor Vaticanului care acoperă această perioadă dramatică, povestea acestor ani, în toată bogăția sa, cu suișurile și coborâșurilor ei emoționale, evenimentele ei surprinzătoare, poate fi spusă în sfârșit. Jurnalul cu însemnările zilnice ale cardinalului Pacelli referitoare la întrunirile sale cu papa împreună cu zeci de mii de alte documente care aduc lumină în acest fragment de istorie sunt acum disponibile în Arhiva Secretă a Vaticanului. Documente prețioase pot fi găsite și în alte arhive recent deschise ale Bisericii referitoare la această perioadă, inclusiv cele de la cartierul general al iezuiților din Roma. Acolo găsim documentele bogate ale obscurului emisar particular al papei pe lângă Mussolini, părintele Pietro Tacchi Venturi.

În timp ce documentele Bisericii oferă perspective valoroase, ele nu ne spun și întreaga poveste. Avem multe de aflat din înregistrările regimului fascist. Mulțumită dosarelor sale, nicio altă perioadă a istoriei nu oferă descrieri atât de vii despre intrigile Vaticanului ori prezentări atât de grafice ale scandalurilor care îl măcinau. Printre acei ale căror isprăvi sunt nemilos prezentate într-un astfel de dosar al poliției fasciste se număra protejatul papal care a devenit papă în acești ani în pofida unui lung șir de acuzații de homosexualitate. Tot din astfel de dosare de poliție aflăm de ciudata tentativă de asasinare a părintelui Tacchi Venturi și de secretul pe care încerca atât de disperat să-l ascundă. Avem a mulțumi pentru toate acestea vastei rețele de spionaj a regimului din interiorul Vaticanului, rețea ale cărei rapoarte umplu zeci de cutii din arhivele statului. Ele spun istoria luptei pentru putere a prelaților, iar lupta aceasta nu va fi fost înregistrată în niciun document al Vaticanului. Ele descriu investigațiile pontificale ale căror revelații stânjenitoare rămân acum în siguranță, ascunse în dosarele de „personal“ ale Vaticanului.

În decursul celor șapte ani de cercetare arhivistică necesari pentru această carte, am compilat copii electronice a douăzeci și cinci de mii de pagini de documente din aceste arhive. Am trecut în revistă mii de pagini de corespondență diplomatică, jurnale și memorii publicate de italieni, francezi, britanici, americani și germani. Munca mea a fost rareori plictisitoare, pentru că la fiecare pas

apăreau surprize. Provocarea rezolvării acestor enigme stăruitoare cu ajutorul documentelor din atâtea arhive a fost amețitoare.

Relația dintre cele două figuri impresionante aflate în centrul acestui volum s-a demonstrat a fi chiar mai interesantă decât am bănuț. Și asta nu pentru că Mussolini și papa erau atât de diferiți, ci mai curând datorită a tot ce aveau în comun. Amândoi aveau temperamente explozive. Amândoi se zbârleau când erau acuzați că ar fi unul fraierul celuilalt. Amândoi cereau supunere necondiționată din partea subordonaților, ai căror genunchi tremurau literalmente de frică să nu le provoace mânia. Amândoi au ajuns să fie deziluzionați unul de celălalt, și totuși se temeau de ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi pus punct alianței dintre ei.

Aceste pagini prezintă povestea a doi oameni care au ajuns la putere în Roma în același an și împreună au schimbat cursul istoriei secolului XX. Școlit, corect și credincios, Pius al XI-lea își petrecuse mare parte din viața adultă citind manuscrise vechi. Tânjea după timpurile medievale când adevărurile Bisericii erau considerate absolute. Mussolini, apostolul noului, era un agitator, un certăreț violent și un convins anticlerical. După cum au văzut cititorii acestei cărți, relația lor nu s-a terminat bine. Pius al XI-lea, care îl ridicase în slăvi pe Mussolini ca fiind omul trimis de providență, și-a sfârșit viața simțindu-se folosit. Nici Mussolini nu a fost mai fericit. Papa, le spunea el colegilor din Consiliul General fascist, era un dezastru pentru Biserică.

MULȚUMIRI

În 2002, când papa Ioan Paul al II-lea a autorizat deschiderea arhivelor pontificatului lui Pius al XI-lea, am decis să scriu această carte. În anul următor, 2003, materialele legate de relațiile Vaticanului cu Germania au fost puse la dispoziția cercetătorilor, urmate, trei ani mai târziu, de deschiderea generală a arhivelor pentru perioada lui Pius al XI-lea. Epoca a fost una deosebit de dramatică, iar controversele legate de rolul Vaticanului în evenimentele majore ale aceluiași ev atît de aprinse, încît provocarea mi s-a părut irezistibilă.

Mi-am început munca plin de sînguință în anul sabatic 2004-2005 petrecut în Italia. Deși principalele arhive ale Bisericii care se refereau la relațiile papei cu regimul fascist încă nu erau deschise, arhivele celeilalte părți – guvernul italian fascist – erau și am petrecut multe luni lucrînd în arhivele italiene, în principal în Arhiva Centrală de Stat și arhivele Ministerului Italian de Externe. Trei ani mai târziu, odată cu deschiderea arhivelor Bisericii de la Vatican și de pretutindeni, o bogăție de noi surse – și noi puncte de vedere – a devenit disponibilă.

După ce am lucrat la această carte aproape zece ani, am acumulat multe datorii. Dar niciuna nu este mai mare decît cea față de Alessandro Visani, care a lucrat alături de mine practic chiar de la începutul proiectului. Umăr la umăr am trecut în revistă corespondența și însemnările din arhivele italiene și apoi am colaborat în cercetarea diverselor arhive ale Bisericii. Visani, care are un doctorat în istoria acelei perioade, a contribuit la acest proiect, desfășurat de ambele părți ale Atlanticului, nu numai cu remarcabilele sale aptitudini de cercetător arhivistic, ci și cu un entuziasm molipsitor și o energie prodigioasă.

Am fost norocos să am alături de mine, la Brown, un număr de asistenți de cercetare de talent – atât doctoranzi, cât și studenți – care m-au ajutat în conceperea acestui volum. Aș dori să le mulțumesc lui Simone Poliandri, Stephen Marth, Harry Kasdan, Andy Newton și Monicăi Facchini. De asemenea, aș dori să mulțumesc lui Anne-Claire Ignace, care m-a ajutat în analizarea documentelor din arhivele Ministerului de Externe francez de la Paris. Mulțumesc și tuturor membrilor personalului de la Brown, care m-au ajutat în truda mea la aceasta carte: Matilde Andrade, Catherine Hanii, Katherine Grimaldi și Marjorie Sugrue. De asemenea, recunoștința mea se îndreaptă spre Paul Dupee University Professorship, de la Universitatea Brown, care a asigurat finanțarea cercetărilor.

Capacitatea mea de a scrie această carte a fost facilitată în diverse moduri – și cu certitudine a fost făcută să fie mai plăcută – prin ospitalitatea colegilor și a instituțiilor din Italia și Franța în anul meu sabatic 2011–2012. Mulțumiri speciale Fundației pentru Științe Religioase Ioan al XXIII-lea din Bologna, și directorului acesteia, Alberto Melloni; Centrului de Studii al Fundației Rockefeller și directorului rezident, Pilar Palaciá; Academiei Americane din Roma și directorului acesteia, Chris Celenza, dar și președintelui, Adele Chatfield-Taylor; și lui Gilles Pécout, de la Școala Normală Superioară din Paris.

Mulți colegi au avut bunăvoința de a răspunde întrebărilor mele și de a mă ajuta pe mai multe căi decât pot spune. Printre aceștia aș vrea să îi mulțumesc în mod deosebit colegului meu de la Studii Italiene – Universitatea Brown – Massimo Riva, pentru că a răspuns cu răbdare insistențelor mele legate de probleme de istorie literară italiană, traduceri în engleză ale diverselor materiale literare și în dialect și multe alte probleme. Printre ceilalți prieteni și colegi al căror ajutor merită recunoștința mea se numără Alberto Melloni, Emilio Gentile, Evelyn Lincoln, Lesley Riva, Ronald Martinez, Charles Gallagher, S.J., Robert Maryks, John A. Davis, Giovanni Pizzorusso, Matteo San Filippo, Reda Bensmaia, Dagmar Herzog, Lucia Pozzi și Alberto Guasco.

Mulțumiri speciale datorez lui Mauro Canali, unul dintre cei mai renumiți experți în istoria regimului fascist italian, pentru ajutorul său în activitatea de la arhivele statului și pentru discuțiile noastre despre această perioadă din istoria italiană. Mulțumesc

și lui Bonifacio Pignatti, nepotul omonimului ambasador italian la Sfântul Scaun de la sfârșitul anilor 1930, care mi-a permis să utilizeze o fotografie a ambasadorului din arhivele familiei.

Wendy Strothman, prietena și agentul meu literar, merită o recunoaștere specială. Profundele ei cunoștințe despre cărți și publicarea lor, evaluarea ei literară și sprijinul său puternic au însemnat foarte mult pentru mine. Sunt fericit să-l fi avut ca editor pe David Ebershoff, de la Random House. Rareori poți avea un editor care să fie și un scriitor talentat și celebru, și mă simt profund recunoscător că am beneficiat de seriozitatea demersului său literar și de credința sa în importanța acestei cărți. A făcut din cartea aceasta una mult mai bună decât ar fi fost altminteri. Mulțumesc, de asemenea, talentatei asistente a lui David, Caitlin McKenna, pentru toate eforturile ei editoriale în numele acestei cărți.

În sfârșit, mulțumesc soției mele, Susan Dana Kertzer, care a trăit mulți ani cu cartea aceasta, împărtășind plăcerile vieții în Italia. Nu m-a lăsat să uit nicio clipă că scopul scrierii unei cărți nu se găsește în experți, ci în oamenii care, neștiind multe despre această istorie, vor dori să o citească. Dacă sunt norocos, poate unul dintre grupurile ei de lectură chiar o va citi.

Ghid pentru note

Surse arhivistice și abrevieri

În cadrul notelor de subsol sunt utilizate următoarele abrevieri:

Surse arhivistice:

ACDF: Archivio della Congregazione per la Difesa della Fede, Vatican – Arhiva Congregației pentru Apărarea Credenței, Vatican

SO: Sant'Offizio – Sfântul Oficiu

ACS: Archivio Centrale dello Stato, Rome – Arhiva Centrală de Stat, Roma

MCPG: Ministero della Cultura Popolare, Gabinetto – Ministerul Culturii Populare, Cabinet

MCPR: Ministero della Cultura Popolare, Reports – Ministerul Culturii Populare, Rapoarte

MI: Ministero dell'Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza – Ministerul de Interne, Direcția Generală a Siguranței Publice

DAGR: Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati – Direcția Generală a Siguranței Publice, Divizia Afaceri Generale și Particulare

DAGRA: Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati – annuali – Direcția Generală a Siguranței Publice, Divizia Afaceri Generale și Particulare – anuare

FP: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Divisione Polizia Politica, fascicoli personali – Direcția Generală a Siguranței Publice, Divizia Poliția Politică, dosare personale

PS: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza – Direcția Generală a Siguranței Publice

PP: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Divisione Polizia Politica, „materia“ – Direcția Generală a Siguranței Publice, Divizia Poliția Politică, „materia“

CO: Segreteria Particolare Duce, Carteggio Ordinario – Secretariatul Particular al Ducelui, Corespondența ordinară

CR: Segreteria Particolare Duce, Carteggio Riservato – Secretariatul Particular al Ducelui, Corespondența intimă

CV: Segreteria Particolare Duce, „carte della valigia“ – Secretariatul Particular al Ducelui, „valiza diplomatică“

ARSI: Archivium Romanum Societatis Iesu, Rome – Arhiva Societății Romane a lui Isus, Roma

TV: Fondo Tacchi Venturi – Fondul Tacchi Venturi

ASMAE: Archivio Storico, Ministero degli Affari Esteri, Rome – Arhiva Istorică, Ministerul Afacerilor Externe, Roma

APG: Affari Politici, 1931–1945, Germania – Afaceri Politice, 1931–1945, Germania

APSS: Affari Politici, 1931–1945, Santa Sede – Afaceri Politice, 1931–1945, Sfântul Scaun

APNSS: Affari Politici, 1919–1930, Santa Sede – Afaceri Politice, 1919–1930, Sfântul Scaun

AISS: Ambasciata Italiana presso la Santa Sede – Ambasada italiană de pe lângă Sfântul Scaun

Gab: Gabinetto – Cabinet

ASV: Archivio Segreto Vaticano, Vatican City – Arhiva Secretă, orașul Vatican

ANI: Archivio Nunziatura Italia – Arhiva Nunțiatunii Italia

AESE: Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari, Spagna – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleeziastice Extraordinare, Spania

AESG: Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari, Germania – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleeziastice Extraordinare, Germania

AESI: Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari, Italia – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleeziastice Extraordinare, Italia

AESS: Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari, Stati Ecclesiastici – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecclesiastice Extraordinare, Statele ecleziastice

AESU: Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungaria – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecclesiastice Extraordinare, Ungaria

Ministerul Afacerilor Externe, Paris

MAEI: Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Italie – Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Afacerilor Politice și Comerciale, Italia

MAESS: Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Saint-Siège – Ministerul Afacerilor Externe, Direcția Afacerilor Politice și Comerciale, Sfântul Scaun

Arhivele Naționale și Administrația Înregistrărilor Statelor Unite, College Park, Maryland

Toate se găsesc în seria Publicațiilor Microfilmate în Arhivele Naționale

LM142: Confidential U.S. State Department Central Files, Italy, Foreign Affairs, 1940–1944 – Departamentul de Stat al SUA, Fișiere secrete, Italia, Afaceri Externe, 1940–1944

LM192: Confidential U.S. State Department Central Files, Germany, Foreign Affairs, 1930–1939 – Departamentul de Stat al SUA, Fișiere secrete, Germania, Afaceri Externe, 1930–1939

M530: Records of the Department of State Relating to Political Relations between Italy and Other States, 1910–1929 – Înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Relațiile politice dintre Italia și alte state

M561: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Papal States, 1910–1929 – Înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Afacerile Interne ale statelor papale, 1910–1929

M563: Records of the Department of State Relating to Political Relations between the Papal States and Other States, 1910–1929 –

Înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Relațiile Politice dintre statele papale și alte state, 1910–1929

M1423: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Italy, 1930–39 – Înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Afacerile Interne ale Italiei, 1930–1939

Documente diplomatice publicate

DBFP: Documents of British Foreign Policy – Documente ale politicii britanice externe

DDF: Documents Diplomatiques Français – Documente diplomatice franceze

DDI: Documenti Diplomatici Italiani – Documente diplomatice italiene

DGFP: Documents on German Foreign Policy – Documente despre politica germană externă

FCRSE: Further Correspondence Respecting Southern Europe, Great Britain Foreign Office – Corespondență ulterioară cu privire la Europa de Sud, Ministerul Afacerilor Externe al Marii Britanii

Alte abrevieri

ADSS: Actes et documents du Saint Sièges relatives à la seconde guerre mondiale – Acte și documente ale Sfântului Scaun cu privire la cel de-al Doilea Război Mondial

BG: *Boston Globe*

CC: *La Civiltà cattolica*

CDT: *Chicago Daily Tribune*

LAT: *Los Angeles Times*

NYT: *The New York Times*

OR: *L'Osservatore Romano*

PNF: Partito Nazionale Fascista – Partidul Național Fascist

PPI: Partito Popolare Italiano – Partidul Popular Italian

WP: *Washington Post*

Note

Capitolul 1

¹ Salvatorelli 1939, p. 9; Pizzuti 1992, p. 99; Pollard 1999, p. 14.

² Pollard 1999, p. 16. Ziarista americană, Anne McCormick (1957, p. 17), a oferit observații similare despre Della Chiesa ca papă: „Benedict părea unul dintre papii negativi, micșorat de poziția sa și copleșit de evenimentele din timpul său. Era văzut în oficiul funcțiunii de la Vatican, cu capul plecat sub tiara sa, micșorându-se în interiorul alaiului său brodat, evident plictisit și împovărat de grandoarea sa.”

³ ASV, AESS, pos. 515, fasc. 529, ff. 59r-94r

⁴ În timpul primei ședințe a noii sesiuni a parlamentului din 1 decembrie 1919, în momentul în care regele Victor Emmanuel al III-lea s-a ridicat pentru ceremonialul de deschidere, deputații socialiști s-au ridicat și au ieșit strigând: „Trăiască Republica Socialistă!” (Milza 2000, pp. 284-285).

⁵ Fornari 1971, p. 50

⁶ Cu condiția de a învedera publicului faptul că Vaticanul nu avea niciun fel de autoritate asupra partidului. Scoppola (1976, pp. 22-23) asigură descrierea acestei întruniri de către Carlo Sforza. Vezi De Rosa 1958, 1959; Molony 1977; Scoppola 1976. Pentru tot restul îndelungatei sale vieți, Sturzo avea să țină o liturghie în onoarea lui Benedict al XV-lea în fiecare an la comemorarea morții acestuia (Pollard 1999, pp. 172-174).

⁷ Arhiva Ministerului Italian de Externe deține un dosar cu telegrame codificate de la ambasadele sale din străinătate raportând intențiile de vot ale cardinalilor din țările respective. Acestea conțin mai multe nume diferite (ASMAE, APIN, b. 1268).

⁸ Ultimele observații au fost făcute de către ambasadorul belgian (Beyens 1934, p. 74). Comentariile referitoare la indiferența papei față de ținută au fost făcute de către trimisul britanic, Sir Alec Randall, citat în Pollard 1999, p. 70. Descrierea mea, de asemenea, se bazează pe rapoartele ulterioare ale emisarului britanic găsite la Hachey 1972 (C. Wingfield, Raportul anual 1934. 12 ianuarie 1935, R 402/402/22, pp. 285-287, secțiunile 126-136), precum și la Roberti 1960, pp. 6-7; Morgan 1944, pp. 15, 136-137; și De Vecchi 1983, p. 143.

- ⁹ Aubert 2000, p. 230 (bazat pe jurnalul cardinalului Mercier); Lazzarini 1937, pp. 160-161; Beyens 1934, pp. 83-84.
- ¹⁰ Vavasasseur-Desperriers 1996, p. 141.
- ¹¹ Venini 2004, p. 128.
- ¹² Chiron 2006, pp. 20-25.
- ¹³ Puricelli 1996, pp. 28, 36; Durand 2010, p. 4; Aradi 1958, p. 21.
- ¹⁴ Aradi 1958, p. 43. Papa era convins că într-o bună zi Manzoni avea să fie recunoscut ca fiind un scriitor la fel de mare ca Dante (Venini 2004, p. 181).
- ¹⁵ Aradi 1958, pp. 65-66.
- ¹⁶ După ce a fost ales papă, Clubul Alpin a adunat într-o carte o serie din descrierile lui Ratti despre ascensiunile sale în munți (Ratti 1923). O versiune în limba engleză a cărții a fost publicată în martie 1923, sub forma unei serii în trei părți în cotidianul *Atlantic Constitution* sub titlul de „The Mountaineer Priest” (4, 8 și 11 martie). Lazzarini (1937, pp. 69-71) furnizează o listă lungă a ascensiunilor sale.
- ¹⁷ Ambasadorul francez la Sfântul Scaun, François Charles-Roux (1947, pp. 21-22) raportează discuțiile avute cu papa Ratti despre trecutul său de la Alpin.
- ¹⁸ Tisserant 1939, pp. 393-394; Chiron 2006, p. 86.
- ¹⁹ Domenico Tardi relatează despre neînțelegere într-o scrisoare către Confalonieri referitoare la publicarea memoriilor sale despre Pius al XI-lea (publicate în Confalonieri 1993, p. 276).
- ²⁰ Lazzarini 1937, pp. 35-36.
- ²¹ Redau această povestire în Kertzer (2001).
- ²² CC 1880 IV, pp. 108-112.
- ²³ „La rivoluzione mondiale e gli ebrei” („Revoluția mondială și evreii”) CC 1922 IV, pp. 111-121; „Il socialismo giudeo-massonico tiranneggia l’Austria” („Tirania socialismului iudeo-masonic din Austria”) CC 1922 IV, pp. 369-371.
- ²⁴ Morozzo della Rocca 1996, p. 108; vezi și Kertzer 2004, pp. 247-249.
- ²⁵ ASV, ANI, b. 192, ff. 534r-38r, Achille Ratti către Pietro Gasparri, 24 octombrie 1918.
- ²⁶ Achille Ratti către Pietro Gasparri (9 ianuarie 1919), reprodusă în Wilk, vol. 3 (1997), pp. 250-261. Pentru o prezentare integrală a concepțiilor lui Ratti cu privire la evrei în timp ce se afla în Polonia, vezi Kertzer 2004, pp. 245-262.
- ²⁷ Pizzuti 1992, p. 110; Chiron 2006, pp. 111-112.
- ²⁸ După cum descrie Levillain (1996, p. 8): „Nominalizarea monseniorului Ratti în scaunul episcopal de la Sfântul Ambrozio constituie un gen de răspuns oferit de Roma unui climat insurecțional.
- ²⁹ Pentru o descriere mai completă a circumstanțelor care au condus la plecarea lui Ratti din Polonia, vezi Morozzo della Rocca 1996. Relatarea dactilografiată a acestui episod făcută de însuși Gasparri se găsește la ASV, AESS, pos. 515, fasc.

530, ff. 35r-36r. Pentru o mai bună înțelegere a experienței lui Ratti în Polonia, vezi Pease 2009, capitolul 2.

³⁰ Descrierea acestei conversații din memoriile lui Gasparri se găsește în Spadolini 1972, pp. 259-260. Gasparri scrie că papa Ratti însuși a fost cel care i-a spus ce se întâmplase.

³¹ Pizzuti 1992, pp. 12-13.

³² Diferitele surse raportează cumva cifre diferite pentru diversele voturi papale. Aici folosesc cel mai complet set pe care îl avem, găsit la Arcadi (1958, p. 127). Pentru o descriere a rolului din culise jucat de Gasparri în alegerea lui Ratti, vezi Falconi (1967, pp. 152-154). Falconi, ca și alte surse, prezintă în detaliu pasajul referitor la sprijinul *zelanti*-lor de la cardinalul Merry del Val la cardinalul Pietro La Fontaine, patriarhul conservator al Veneției, care la cel de-al unsprezecelea tur de scrutin a obținut 23 de voturi față de cele 24 ale lui Ratti. De asemenea, sunt utile însemnările din jurnalul zilnic al cardinalului Mercier, găsite la Aubert 2000, precum și la Lazzarini 1937, pp. 160-163.

³³ Fogarty 1996, p. 549. Ca rezultat al experienței sale, Pius al XI-lea avea să schimbe regulile reglementând activitatea conclavului pentru a acorda mai mult timp cardinalilor noneuropeni să poată să participe, așa cum avea să se întâmple la moartea sa în 1939.

³⁴ Aubert 2000, p. 200.

³⁵ Veștile despre boala lui Benedict al XV-lea produsese un val de îngrijorare în lumea catolică. În New York, cei 96 000 de copii care urmau cursurile școlilor catolice parohiale au fost conduși la bisericile locale pe 20 ianuarie pentru a se ruga pentru sănătatea sa. Că nu erau pe deplin optimiști era evident din faptul că mulți au adăugat la rugăciunea lor de însănătoșire grabnică și adiționala cerere „sau hatârul unei morți fericite“ („96 803 copii se roagă pentru papă“, *NYT* 21 ianuarie 1922, p. 1). A doua zi, un raport prematur despre decesul papei a ajuns la președintele Reichstagului german, având ca rezultat suspendarea lucrărilor, căci membrii cancelariei prezidențiale s-au ridicau, iar președintele a improvizat un elogiu („Președintele Reichstagului îl elogiază pe papă“, *NYT*, 22 ianuarie 1922, p. 2).

³⁶ Printre cei care urmăreau fumul din piața Sfântul Petru în 5 februarie, cu o zi înainte ca Pius al XI-lea să fie ales, se afla și Benito Mussolini (Cesare 2010, p. 95).

³⁷ Aradi 1958, p. 128.

³⁸ Există o controversă referitoare la ideea de a da binecuvântarea inițială din loggia exterioară și dacă aceasta i-a aparținut lui Ratti sau i-a fost sugerată de către practicul cardinal Gasparri. Cardinalul Mario Nasali Rocca, arhiepiscop de Bologna, raporta că a fost ideea lui Gasparri (Chiron 2006, p. 138), dar Confalonieri (1957, p. 24) insistă că ideea i-a aparținut lui Ratti. O descriere a acestor evenimente poate fi găsită în Aradi 1958, pp. 146-147 și în CC 1922 I, pp. 371-372.

Capitolul 2

¹ E. Mussolini 1957, p. 135.

² Una peste alta, conchidea raportul, oarecum surprinzător, el avea o *fisionomia simpatico*, un chip plăcut (Baima Bollone 2007, p. 22). Vezi și Ludwig 1933, p. 37.

³ Bosworth 2002, p. 62. O traducere în limba engleză a primei publicații a lui Mussolini, „*Dieu n'existe pas*”, „Dumnezeu nu există”, se găsește în Seldes 1935, pp. 387-390. Articolele din 1908 sunt citate de Cesare 2010, p. 84.

⁴ Rhodes 1974, p. 27.

⁵ Baima Bollone 2007, pp. 23, 27.

⁶ Pentru acest articol din *Avanti!* el a fost pus sub acuzare și trimis în judecată pentru incitare la violență (Cannistraro și Sullivan 1993, pp. 96-97).

⁷ E. Mussolini 1957, pp. 31-32.

⁸ Motti 2003, p. 198.

⁹ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 97. Acesta este unul dintre copiii lui Mussolini pentru care nu există suficiente documente. Există un moment în care linia dintre poveștile amoroase, copiii din flori și realitate nu este clară, cu toate că nu am niciun motiv să cred că Sullivan și Cannistraro au nimerit aici pe partea greșită a liniei. De asemenea, ei discută și despre un fiu pe care Mussolini l-a procreat în 1918 cu o altă femeie, Bianca Veneziana, cu care el avea să continue, sporadic, dar pentru mulți ani povestea amoroasă (1993, p. 275).

¹⁰ Rafanelli 1975.

¹¹ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 137. Rachele Mussolini (1974, pp. 74-75) furnizează propria descriere a nunții în memoriile ei. Ulterior, printre cât se poate de publice apeluri ale Irenei ca Mussolini să o recunoască drept soție și încercările ei de a divulga tuturor faptul că micul Benito era fiul lui, jena s-a dovedit a fi prea mult pentru el. Odată ajuns la putere a internat-o pe Irene într-un azil de nebuni, unde a și murit în 1937. Soarta micului Benito rămâne oarecum mai obscură. Plasat sub supraveghere încă din timpul când mama sa era internată, el s-a dovedit în cele din urmă o răspundere prea mare pentru Mussolini. Și el a fost internat într-un azil, murind acolo în 1942, la vârsta de douăzeci și șase de ani (*Idem*; Festorazzi 2010, p. 49).

¹² Modul în care Mussolini a găsit fondurile pentru a deschide ambițiosul ziar a suscitat o controversă puternică. O parte din fonduri par a proveni de la iubitele lui Mussolini, inclusiv de la Ida Dalser, care se pare că și-a vândut salonul de frumusețe pentru a face rost de bani. În plus, în timp ce-și proclama opoziția față de burghezia acaparatoare, el lua bani de la cei care făcuseră profit din intrarea Italiei în război. Mussolini a primit plăți în secret atât de la surse guvernamentale franceze, cât și britanice, care erau dornice să încurajeze efortul de război al Italiei (Bosworth 2002, pp. 105-107).

¹³ Bosworth 2002, pp. 106-107.

¹⁴ Festorazzi 2010, p. 37; Cannistraro și Sullivan 1993, p. 96.

¹⁵ Milza 2000, p. 257. Dar în februarie 1918, Margherita a suferit o tragedie atunci când primul ei născut, Roberto, în vârstă de numai șaptesprezece ani, care insistase să se înroleze în armată, a fost ucis pe front. În timp ce Mussolini le întorcea spatele socialiștilor, pedepsindu-i pentru subminarea efortului de război și pentru lipsa de respect față de soldații italieni, Margherita avea o „rană” adâncă ce o impulsiona să i se alăture (Urso 2003, p. 119). Împreună, ei aveau să construiască un nou mit în jurul sacrificiului și eroismului trupelor italiene.

¹⁶ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 178.

¹⁷ Margiotta 1966, pp. 79-81; Cesare 2010, p. 87.

¹⁸ La Milano, Mussolini a reușit să convingă două dintre cele mai bine-cunoscute figuri culturale pentru a candida alături de el pe lista fasciștilor, Arturo Toscanini, faimosul dirijor de la *La Scala* – care avea să regrete, nu după mult timp – și Filippo Marinetti, personalitate marcantă a mișcării futuriste.

¹⁹ Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 215-216.

²⁰ Galeotti 2000, pp. 20-23.

²¹ De Felice 1966, pp. 115-116.

²² Lyttleton 1987, p. 53; Ebner 2011, pp. 23, 30-31.

²³ De Felice 1966, pp. 87, 92.

²⁴ De Felice 1966, p. 128; Scoppola 1996, p. 186; Kent 1981, pp. 5-6.

²⁵ Cesare 2010, p. 92.

²⁶ Venini 2004, p. 22.

²⁷ CC 1922 I, p. 558; CC 1922 II, pp. 178, 372. Exemple în această perioadă de povestiri OR despre atacuri violente asupra preoților, a sediilor PPI și a grupărilor catolice includ: 1922-03-29 p. 4: „Popolari bastonati dai fascisti“, 1922-04-27 p. 4: „Un parroco e un avvocato aggrediti dai fascisti“, 1922-06-06 p. 4: „Dopo l'aggressione fascista al sacerdote Gregori“, 1922-06-21 p. 4: „Conflitto tra fascisti e popolari“, 1922-07-26 p. 4: „Esplosione di odio“, 1922-08-20 p. 4: „Circoli cattolici devastati“, 1922-08-22 p. 2: „Le aggressioni dei fascisti contro i Parroci“, 1922-09-02 p. 4: „Il circolo cattolico di Milzano incendiato dai fascisti“, 1922-09-12 p. 4: „Cattolici assaliti dai fascisti a Catania“, 1922-09-14 p. 4: „Cattolici aggrediti dai fascisti“, 1922-09-23 p. 4: „I fascisti contro i cattolici veronesi“, 1922-09-24 p. 4: „Nuove aggressioni fasciste contro cattolici a Verona“, 1922-10-04 p. 4: „La sede nel Partito Popolare di Nocera devastata dai fascisti“, 1922-10-08 p. 4: „I fascisti diffidano un parroco a buttare la veste entro 48 ore“, 1922-10-10 p. 4: „Due sacerdoti insultati dai fascisti“, 1922-10-14 p. 4: „L'adunata fascista a Firenze s'inizia con atti ostili contro la G. Diocesana e il Partito Popolare“, 1922-10-17 p. 4: „Una protesta della Federazione Giovanile Diocesana di Firenze“, 1922-10-18 p. 4: „I fascisti contro le associazioni cattoliche“.

²⁸ Printre numeroșii biografi ai lui Farinacci se numără Fornari 1941, Festorazzi 2004 și Pardini 2007. Innocenti (1992:147-150) oferă un portret popular, dar plin de culoare care îl surprinde foarte bine.

²⁹ Milza 2000, p. 326; De Felice 1966, pp. 222-223.

³⁰ Chiron 2006, pp. 256-257.

³¹ Ultima descriere, a unui Mussolini ascunzându-se cu amanta în apropierea graniței elvețiene, este oferită de Festorazzi (2010, pp. 69-70). De Felice (1966, pp. 373-374), în competența sa biografică în mai multe volume, îl plasează la teatru în Milano cu soția sa.

³² Cannistraro and Sullivan 1993, p. 276; Festorazzi 2010, p. 78.

³³ Pietro Badoglio, citat în Milza 2000, p. 332.

³⁴ Milza 2000, pp. 332-333.

³⁵ Lyttleton 1987, p. 89.

³⁶ De Felice 1966, p. 359.

³⁷ McCormick 1957, pp. 7-9.

³⁸ CC 1922 IV, pp. 354-355.

³⁹ Bosworth 2002, p. 172.

⁴⁰ De Felice 1966, p. 311.

⁴¹ Discuția lor a avut loc la începutul lui noiembrie 1922 (Beyens 1934, p. 137).

⁴² Navarra 2004, p. 15.

⁴³ Din *Memorie politiche* de Salamandra, citat de De Felice 1966, p. 462.

⁴⁴ Lamb 1997, pp. 59-60.

⁴⁵ Această descriere aparține lui Morgan (1941, pp. 81-85), care a participat la cină.

Capitolul 3

¹ Tisserant 1939, pp. 389, 397; Chiron 2006, p. 151.

² Beyens 1934, p. 102.

³ Confalonieri 1957: 116-117. Despre Pius X, a se vedea Pollard 1999, p. 78.

⁴ Citat în Rhodes, 1974, p. 19.

⁵ Aradi 1958, pp. 65-66; Venini 2004, p. 23.

⁶ Chiron 2006, p. 126.

⁷ Chiron 2006, p. 141.

⁸ Ceea ce italienii ar numi etajul trei.

⁹ Dante și Manzoni ocupă locurile cele mai importante (Confalonieri 1957, pp. 173, 270-271).

¹⁰ Confalonieri 1969, p. 36; Charles-Roux 1947, p. 10.

¹¹ Aradi 1958, p. 138.

¹² Lazzarini 1937, p. 319.

¹³ Confalonieri 1957, pp. 71-72; Chiron 2006, pp. 141-146. Fotografii ale papei în timpul plimbării prin grădină și lângă trăsura sa se găsesc în *Illustrazione italiana*, 8 ottobre 1922, pp. 2-3.

¹⁴ Potter 1925, pp. 9, 242-247, 254-255; MacKinnon 1927, pp. 44-45, 189-190.

¹⁵ Potter 1925, p. 164.

¹⁶ E. Rosa, „L'unità d'Italia e la disunione degli italiani“, CC 1922 IV, p. 106.

¹⁷ De Rosa 1999.

¹⁸ Citat în Sale (2007, p. 26). Scrisoarea, datată 31 octombrie 1922, se găsește în arhivele CC, la care Sale, ca membru al colectivului CC, are acces.

¹⁹ În raportul anual către Londra, pregătit pe 25 octombrie 1922, trimisul britanic la Vatican scria: „Totul la Vatican este dominat de teama papei de comunismul rus“ (Rhodes 1974, p. 18).

²⁰ În Sale, 2007, p. 25.

²¹ Sale (2007, p. 27), care a studiat arhiva lui Rosa de la sediul ziarului *Civiltà cattolica* conchide că papa a fost cel care pare să fi fost cel singurul care să-l dirijeze pe Rosa să pregătească editorialul mai prietenos, cu toate că nu furnizează detalii.

²² E. Rosa, „Crisi di stato e crisi di autorità“, CC 1922 IV, p. 204.

²³ Aceasta este concluzia la care a ajuns și Giovanni Sale (2007, pp. 27-28).

²⁴ Beyens 1934, pp. 136-139. La numai câteva zile după Marșul asupra Romei, secretarul de stat Gasparri îi explica unui diplomat francez faptul că regele făcuse alegerea corectă refuzând să cheme armata. Fascismul, a spus el, „a devenit o necesitate“ (Sale 2007, p. 10).

²⁵ Enciclicele sunt, în general, mesaje cu statut deosebit despre chestiuni în dezbatere pe care papa le consideră semnificative, adesea adresate episcopilor dintr-o anumită țară sau tuturor episcopilor din lume.

²⁶ Citatele directe din enciclica *Ubi arcano* se bazează pe traducerea în limba engleză găsită pe site-ul Vaticanului: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_23121922_ubi-arcano-dei-consilio_en.html.

²⁷ Milza 2000, p. 243.

²⁸ Milza 2000, pp. 345-346.

²⁹ Motti 2003; Falconi 1967, p. 185; Sale 2007, p. 37; Milza 2000, pp. 354, 401. Cu privire la cerința ca manualele religioase să primească aprobarea Bisericii, vezi DDI, seria 7, vol. 2, n. 155 1 agosto 1923. Despre vizitele lui Mussolini și sumele plătite din fonduri către clerul local, vezi Morgan (1941, p. 239).

³⁰ Citat în Molony 1977, p. 152. Atât de încântat a fost Mussolini de cuvintele cardinalului, încât a trimis o copie a acestora tuturor ambasadelor străine din Italia. A doua zi ambasadorul italian în Marea Britanie a răspuns printr-o telegramă, descriind articolul despre observațiile lui Vannutelli în numeroase ziare britanice. Ziarul londonez *Times* declara că observațiile cardinalului nu erau pur și simplu opiniile sale personale, ci reprezentau cu credință punctul de vedere

al Sfântului Scaun (DDI, seria 7, vol. 1, n. 535, 22 febraio 1923; DDI seria 7, vol. 1, n. 544, 23 febraio 1923).

³¹ ASV, AESS, pos. 515, fasc. 523, ff. 8r-9r.

³² Molony 1977, pp. 190-191; Falconi 1967, p. 187.

³³ Descrierile lui Santucci și Acerbo sunt reproduse în Pirri 1960.

³⁴ Sale (2007, pp. 36, 54-55) subliniază că, în timp ce un număr de istorici au identificat întâlnirea secretă din ianuarie dintre Mussolini și Gasparri drept momentul în care se luase decizia ca Tacchi Venturi să devină intermediarul secret, nu există evidențe documentare clare. Însă pe la începutul lui februarie Tacchi Venturi deja acționa în acest rol.

³⁵ Scaduto 1956, p. 47; Maryks 2012, pp. 302-305; Martina 2003, pp. 234-235; Tramontin 1982, p. 631. În timpul anilor de război, Tacchi Venturi era în contact cu oficialii poliției în mod regulat pentru a căpăta permisiunea de a călători în Elveția unde Ledóchowski își instalase biroul. Imediat după război, el a fost permanent în contact cu autoritățile guvernamentale italiene în efortul său de a primi pentru Ledóchowski și alți iezuiți din exil permisiunea de a se întoarce la Roma. Corespondența lui Tacchi Venturi cu oficialii poliției în timpul și imediat după se găsește în ACS, MI, PS, 1919, b. 1. fasc., „Curia Generalizia della Compagnia di Gesù”.

³⁶ Într-una dintre prezentările succinte ale unui informator al poliției din interiorul Vaticanului îl descria ca fiind mereu un reacționar, dar unul al cărui țel principal era să promoveze interesele iezuiților (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Città del Vaticano, 23 aprilie 1930).

³⁷ Printre teancurile imense de materiale din hârtiile pe care Tacchi Venturi le-a lăsat la moartea sa, se găsește o carte poștală. Pe o față există o imagine a Madonei și a pruncului Isus. Pe cealaltă, scrise cu cerneală, sunt data, 28 octombrie 1919, și o scurtă notă a lui Ratti, aflat atunci la Varșovia, mulțumindu-i pentru felicitările pe care i le trimisese la înălțarea sa la rangul de episcop (ARSI, TV, b. 29). Despre întâlnirea din 1899, vezi Maryks (2012, p. 305).

³⁸ Soția lui Arnaldo, conform lui Mussolini, se dusesese la Tacchi Venturi pentru spovedanie (De Begnac 1990, p. 591).

³⁹ Tisserant 1939, pp. 398-399; Martina 2003, p. 236.

⁴⁰ Comunicazione del Vescovo di Vicenza sulle violenze al clero, OR, 21 novembre 1922, p. 4. Nu figurează niciun fascist care să fi fost excomunicat în acești ani pentru violență împotriva bisericii.

⁴¹ „Contro un sacerdote giornalista”. OR, 24 novembre 1922, p. 4.

⁴² „Partiti e fazioni – Circolo cattolico devastato ad Aosta”, OR, 13 dicembre 1922, p. 4.

⁴³ „Violenze contro giovani cattolici”, OR, 15 dicembre 1922, p. 4.

⁴⁴ „Le violenze contro il clero nel Vicentino”, OR, 20 dicembre 1922, p. 4.

⁴⁵ Câteva exemple: „Violenze fasciste a Fabriano“, OR, 10 aprile 1923, p. 4; „Festa missionaria di Piacentino turbata dai fascisti“, OR, 19 aprile 1923, p. 2; „Protesta della Giunta Diocesana di Piacenza“, OR, 20 aprile 1923, p. 2; „Minacce fasciste contro un Congresso eucaristico“, OR, 16 maggio 1923, p. 4; „I fascisti di Secondigliano distruggono un Circolo cattolico“, OR, 26 maggio 1923, p. 4. În analiza lui Perin asupra săptămânalului presei diecezeane din Veneto (2011, p. 183) ea găsește că actele nu-l fac pe Mussolini responsabil pentru violență. Ca urmare a legitimării lui Mussolini după venirea sa la putere, acest model va deveni și mai pronunțat.

⁴⁶ Sale 2007, pp. 92-94; Pollard 1985, p. 24.

⁴⁷ Poggi 1967, p. 21; Casella 1996, pp. 606-607, 620. Observațiile papei au fost făcute în septembrie 1922. Noul președinte al Acțiunii Catolice, Luigi Colombo, era cât se poate de edificat asupra slujbei sale: „Eu nu mi-am urmat punctul personal de vedere“, își amintea el mai târziu, „ci, m-am supus... augurilor directive ale Sfântului Părinte“ (Zambarbieri 1928b, p. 114).

Capitolul 4

¹ OR, 17 marzo 1923, citat în Coppa 1999, p. 89; „Liberalismo in pena“, CC 1923 II, pp. 209-218.

² „Liberalismo in pena“, CC 1923 II, pp. 209-218. Dovezile că OR acționa numai ca urmare a dorințelor papei sunt indirecte, însă în contextul schimbărilor dramatice în poziția Vaticanului, orice explicație pare neplauzibilă.

³ Deși Vaticanul a negat în public faptul că Pucci vorbea în numele altcuiva, o informare ulterioară a poliției fasciste raporta că Pucci, atunci, „urma instrucțiunile precise ale secretarului de stat“ în publicarea acestui articol (ACS, MI, FP, Pucci, f. 19 nedatat). Pentru o dezmințire semioficială potrivit căreia Vaticanul a avut vreun amestec în cererea lui Pucci ca Sturzo să demisioneze, vezi CC 1923 III, p. 184.

⁴ Papa și-a reînnoit cererea prin intermediul lui Gasparri, a cărui scrisoare către Tacchi Venturi începea astfel: „Din motive care nu sunt necesare a fi enumerate, Sfântul Părinte i-a permis lui Don Sturzo să întârzie cu răspunsul... Acum, reculegându-se în fața Domnului, Sfântul Părinte consideră că în actualele circumstanțe în care se află Italia, un preot nu poate, fără a cauza prejudicii grave Bisericii, să rămână la conducerea unui partid – într-adevăr conducând opoziția tuturor partidelor împotriva guvernului – spre încântarea masoneriei este bine cunoscută“ (ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, f. 4).

⁵ Citat în Sale, 2007, p. 82.

⁶ La primirea ordinelor papei, Sturzo a solicitat întrunirea de urgență a directoratului PPI, programată pentru 10 iulie și nu a dorit ca decizia sa să se difuzeze înainte ca el să îi poată informa pe membrii săi.

⁷ Până la aranjarea orei exacte când vestea despre demisia lui Sturzo avea să fie făcută publică (ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, ff. 14-15). Tacchi Venturi era și el domnic să obțină o promisiune din partea lui Mussolini că lui Don Sturzo nu i se va face vreun rău.

⁸ Sale 2007, pp. 69-70.

⁹ Molony 1977, pp. 172-173; Bedeschi 1973.

¹⁰ Sale 2007, pp. 74-75.

¹¹ Beyens 1934, pp. 167-169.

¹² Navarra 2004, p. 42.

¹³ Baima Bollone 2007, pp. 24-26.

¹⁴ E. Mussolini 1957, p. 121.

¹⁵ R. Mussolini 1974, p. 96.

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ Milza 2000, pp. 354-355.

¹⁸ Festorazzi 2010, pp. 74-77.

¹⁹ Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 273-274; E. Mussolini 1957, p. 32; Navarra 2004, p. 48.

²⁰ De Felice 1966, pp. 472-473.

²¹ Monelli (1953, p. 102) oferă descrierea mitingului de la Cremona. Gentile (1993, pp. 160-172, 2001) este cel mai influent cărturar care să fi examinat utilizarea simbolului, a ritualului și a mitului regimului fascist. Pentru mai multe despre modul cum și de ce ritualul este atât de important pentru mișcările politice, vezi cartea mea, *Ritual, Politics and Power* (Kertzer 1988).

²² Gentile 1993, pp. 281-282.

²³ Beyens 1934, p. 245.

²⁴ DDI, series 7, vol. 2, n. 155, Mussolini a Gentile, 1 agosto 1923; Talbot 2007, p. 27; Sale 2007, pp. 37, 96; Cesare 2010, p. 107; Milza 2000, p. 432.

²⁵ ASV, AESI, pos. 573, fasc. 22, 15, datată 25 settembre 1923, citată în Sale 2007, pp. 320-322.

²⁶ CC 1924 I, p. 175, care, de asemenea, conține fragmentul din *Il Popolo d'Italia*.

²⁷ PNF 1924, p. 10.

²⁸ PNF 1924, pp. 10-12; Sale 2007, p. 333; CC 1924 I, p. 80.

²⁹ Inclusiv majorarea anuală a plăților guvernamentale pentru episcopi de la 6 000 la 12 000 de lire pe an și majorarea plăților pentru preoții parohi de la 1 500 la 2 500 lire (CC 1924 II, p. 82).

³⁰ Ebner 2011, p. 38.

³¹ Citat de Sale, 2007, p. 130.

- ³² Sale 2007, pp. 134-137. Circulara tipărită se găsește la ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, ff. 30r, 30v; biletul scris de mână a nu fi trimis este la f. 47r.
- ³³ Chiron 2006, p. 152; Confalonieri 1957, p. 172.
- ³⁴ Lazzarini 1937, pp. 309-310. Lazzarini nu dă data vizitei lui Carrère, însă spune că acesta a venit la scurt timp după publicarea lui *Le pape* în 1924.
- ³⁵ Confalonieri 1957, p. 177; Charles-Roux 1947, p. 14.
- ³⁶ Chiron 2006, p. 151.
- ³⁷ Durand 2010. Comentariul lui Del Val din 1927 i-a fost transmis papei, care l-a convocat pentru o muștrulială umiltoare. „Papa, scria el în referatul întâlnirii, m-a tratat de parcă aș fi fost un școlar” (Durand 2010, pp. 48-49).

Capitolul 5

- ¹ Textul integral al discursului se poate găsi la adresa: http://it.wikisource.org/wiki/Italia_-_30_maggio_1924,_Discorso_alla_Cameradei_Deputati_di_denuncia_di_brogli_elettorali
- ² Milza 2000, pp. 365-367; De Felice 1966, p. 620. Pentru o mai bună edificare cu privire la asasinarea lui Matteotti și consecințele acesteia, vezi Canali 2004b.
- ³ Milza 2000, p. 370. CC 1924 III, pp. 80-89.
- ⁴ De Felice 1966, p. 630.
- ⁵ Milza 2000, p. 378.
- ⁶ Milza 2000, p. 378. Ulterior, gândindu-se la acele săptămâni de după asasinare, Mussolini își amintea: „Am avut în acele zile un sentiment puternic, un sentiment de izolare, deoarece sălile palatului Chigi, în mod normal aglomerate, erau pustii de parcă o explozie, o furtună le-ar fi devastat”.
- ⁷ Navarra 2004, pp. 25-27.
- ⁸ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 295.
- ⁹ CC 1924 III, pp. 85-87.
- ¹⁰ ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi-Venturi a Mussolini, 27 giugno 1924.
- ¹¹ Baima Bollone 2007, p. 96.
- ¹² Sale 2007, p. 162.
- ¹³ Sale 2007, pp. 162-168.
- ¹⁴ La sfârșitul lui iunie, vorbind în numele opoziției, un deputat din Partidul Popular a apelat la rege pentru a numi un nou prim-ministru în vederea reinstaurării libertăților democratice și pentru a pune capăt grupărilor particulare înarmate (CC 1924 III, pp. 179-180). La jumătatea lui iulie, liderii din provincie ai partidului s-au întâlnit la Roma unde au convenit asupra unui plan. Alternativa față de fasciști nu era paralizia traumatică guvernamentală și haosul din 1922,

după cum argumentau suporterii lui Mussolini, ci, insistau ei, o coaliție solidă de *popolari*, liberali nemulțumiți și democrați socialiști (Ferrari 1957, p. 70; Sale 2007, pp. 169-171).

¹⁵ ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi Venturi a Mussolini, 20 luglio, 1924; ivi, Paulucci de' Calboli a Tacchi, 22 luglio 1924. Biletul scris de mână de Mussolini era măzgălit peste scrisoarea de intenție a lui Tacchi Venturi către secretarul său, baronul Paulucci de' Calboli (*ibid.*, Tacchi Venturi a Paulucci de' Calboli, 20 luglio 1924).

¹⁶ Relatarea detaliată și neobișnuită a acestui control exercitat îndeaproape de către papă se găsește într-un document aflat în arhiva *La Civiltà cattolica*, „Resoconto della stesura dell'articolo 'La parte dei cattolici nelle presenti lotte dei partiti politici in Italia'“, semnată de Felici Rinaldi, S.J., datată 11 agosto 1924 și publicată în Sale 2007, pp. 477-478 (vezi și discuțiile lui Sale, *idem*, pp. 172-182).

¹⁷ „La parte dei cattolici nelle presenti lotte dei partiti politici in Italia“, CC 1924 III, pp. 297-306.

¹⁸ Secretarul de stat a făcut-o, cu toate că mai târziu el i-a încredințat ambasadorului belgian faptul că nu a știut la ce le folosea femeilor (Beyens 1934, pp. 235-236).

¹⁹ Citat în Sale 2007, pp. 182-183. Observațiile papei au stârnit furia antifasciștilor, atât a celor din Italia, cât și a celor din străinătate. Unii au susținut că în a opina cu privire la asemenea chestiuni politice, papa a vorbit nu cu infaibilitatea unui suveran pontif, ci ca o persoană oarecare ce oferă o opinie personală. O săptămână mai târziu, OR a răspuns: Cuvintele papei, informa cotidianul de la Vatican întreaga lume catolică, constituiau o „directivă categorică“. Aceia care susțineau că membrii Bisericii catolice erau liberi să-și urmeze conștiința în această chestiune greșeau profund (Sale 2007, p. 184).

²⁰ Întâmplarea făcea ca acele lecții să fie ținute la abația Calmodese vizavi de granița toscană de la casa de vară a lui Mussolini din Romagna, unde mai vârstnicul cardinal Vannutelli își petrecea vacanța de vară. Nu după mult timp, Mussolini a sosit pentru o vizită de familie și l-a căutat pe cardinalul Vannutelli. L-a întrebat pe cardinal dacă, imediat după ce părintele stareț le-ar administra prima împărtășanie copiilor, el personal avea să prezideze slujba de confirmarea. Și așa se face că pe 8 septembrie copiii lui Mussolini au primit prima împărtășanie dimineata, iar cardinalul le-a administrat confirmarea în jurul prânzului. Scrisoarea lui Vannutelli din arhivele secrete de la Vatican este reprodusă în Sale 2007, pp. 345-346.

²¹ În mod curios, în loc să-i comunice decizia lui Sturzo direct, pe 16 septembrie Gasparri i-a scris fratelui lui Sturzo, episcop în Sicilia, spunându-i care era „dorința, poate porunca Sfântului Părinte“ și cerându-i să-i transmită lui Don Sturzo decizia papei. Fratele indignat a refuzat să facă acest lucru, lăsându-l pe Gasparri să găsească o altă modalitate de a-i transmite vestea fostului șef al PPI.

²² Arhivele Secretariatului de Stat de la Vatican conțin o recipisă scrisă de mână datată 17 octombrie din partea avocatului lui Sturzo, recunoscând că primise cele 10 000 de lire pe care i le dăduse monseniorul Pizzardo pentru acoperirea cheltuielilor lui Sturzo în străinătate. În timp ce era recunoscător pentru fonduri, Sturzo considera că ar fi fost mult mai folositor să fi avut suma în lire sterline, iar o a doua notiță scrisă de mână, de data aceasta de la Sturzo, datată 20 ale lunii, îl informa pe Pizzardo că avea să-l trimită înapoi pe același emisar a doua zi pentru a schimba valuta (ASV, AESI, pos. 617., fasc. 50, ff. 26r, 27r. Molony 1977, p. 192).

²³ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 296; Monelli 1953, p. 109; De Felice 1966, p. 716.

²⁴ Aici construiesc pornind de la interpretarea lui De Felice (1966, p. 717; 1968, pp. 50-51).

Capitolul 6

¹ Nu se poate avea încredere deplină în numărul exact de membri ai MSVN dat fiind faptul că există diferențe între cei care erau efectiv organizați în miliție și cei care erau înscriși doar pe hârtie, dar avea să pară că erau mult peste 100 000 de membri efectivi și poate chiar de două, trei ori mai mulți.

² Milza 2000, pp. 386-387.

³ Fornari 1971, pp. 101-111.

⁴ Cioma scrisorii lui Tacchi Venturi către Mussolini, datată 18 septembrie 1925, se găsește într-o serie de documente neinventariate în arhivele CC și publicate în Sale 2007, pp. 364-365. Nu am găsit originalul și nici o copie a acestei scrisori în arhivele personale ale lui Mussolini de la Arhivele Centrale, astfel încât nu există nicio dovadă de care să am cunoștință că ar fi fost trimisă. Franzinelli (1998, p. 45) comunică data căsătoriei. Milza (2000, p. 401) comunică lipsa de entuziasm a lui Rachele Mussolini în legătură cu faptul că fusese botezată tardiv. Descrierea ceremoniei de nuntă îi aparține lui Rachele Mussolini 1974, pp. 123-124.

⁵ Reprezentativ a fost discursul său din 21 iunie 1925 ținut la congresul PNF: „Cei care au responsabilitatea de a conduce o revoluție sunt asemenea generalilor care au responsabilitatea de a conduce un război“ (<http://www.dittatori.it/discorso21giugno1925.htm>).

⁶ În Baima Bollone, 2007, p. 28.

⁷ Faptul că puternicul Duce nu l-a intimidat pe Farinacci rezultă limpede din răspunsul *ras*-ului de a doua zi. „În această dimineață mesagerul dumneavoastră mi-a adus una dintre obișnuitele dumneavoastră «ieșiri din fire epistolare»“, scria

Farinacci. „Mi-am îndeplinit angajamentele luate la Roma și dumneavoastră m-ați uimit spunând că nu mi-am ținut promisiunile... Procesul a devenit unul politic? Dar acest lucru se cunoștea de mult; altminteri nu aș fi la Chieti.”

⁸ Fornari 1971, pp. 119-125, 135. Dosarele Departamentului de Stat al SUA din Arhivele Naționale conțin o serie de documente din 1934, uluitoare, care oferă un epilog curios al procesului ucigașilor lui Matteotti. Amerigo Dumini, conducătorul grupului de ucigași, îi expediasă un pachet sigilat unui avocat din San Antonio, spunându-i că viața sa era în pericol din pricina unor anumiți dușmani, numindu-l pe Arturo Bocchini, șeful la nivel național al poliției italiene, ca fiind cel mai important dintre aceștia. Dumini spunea că informațiile din pachetul care trebuia deschis în eventualitatea în care ar fi fost ucis l-ar fi putut salva. Avocatul, neștiind cine era Dumini, i-a cerut prietenului său, un senator texan, să afle. Ca răspuns la solicitarea senatorului, consulul SUA la Florența a trimis un raport departamentului de stat, informându-i despre rolul lui Dumini în asasinarea lui Matteotti și speculând că pachetul conținea dovezi despre răspunderea la nivel înalt în legătură cu crima. Departamentul de Stat a considerat scrisoarea consulului ca fiind o chestiune prea sensibilă pentru a o trimite avocatului texan. În schimb, l-au informat pe senator cu privire la raport și i-au cerut să-i comunice cu mare discreție avocatului despre problema cu care avea de-a face (NARA, M1423, rola 1, Arnold Cozey, San Antonio, către Joseph Haven, consulul SUA, Florența, 1 martie 1934; și urm.).

⁹ Urso (2003, pp. 160-165) discută rolul lui Sarfatti în introducerea temei de *romanità* și în meșteșugirea cultului Duceului. În latină, *dux* înseamnă conducător. Cartea a fost publicată mai întâi în afara Italiei în anul precedent sub un nume diferit.

¹⁰ În Falasca-Zamponi 1997, pp. 64-65.

¹¹ Citat în Baima Bollone, 2007, p. 78.

¹² O. Russell, Raportul anual 1925, 21 aprilie 1926, C 5004/5004/22 în Hachey 1972, pp. 74, 77-78, secțiunile 3, 14-18; Chaline 1996, p. 162; Agostino 1991, pp. 44-45; Morgan 1939, p. 205.

¹³ ACS, MI, DAGRA, b. 129, Vice Questore, Borgo, al Signor Questore, 21 gennaio 1925; Venini 2004, pp. 24-25.

¹⁴ „Nu sunteți întru totul creștini“, rostea papa pe 21 aprilie, ziua nașterii Romei, „dacă nu sunteți catolici și nu sunteți pe deplin catolici dacă nu sunteți romani“ (Baxa 2006, p. 116).

¹⁵ O poveste mai curând curioasă a unui expert în medicină în WP la mijlocul Anului Sfânt, comunica faptul că, temându-se că Pius al XI-lea s-ar fi putut infecta de la miile de pelerini care ajungeau să aibă privilegiul de a-i săruta mâna, cardinalul Merry Del Val propusese, iar papa fusese de acord, ca el să poarte mănuși pe viitor (Jacobson, A.C., M.D., „To guard the hands that pious pilgrims kiss“ – „Pentru a păzi mâinile pe care le sărută pioșii pelerini“ – WP, November 15, 1925, p. SM8).

¹⁶ Jandarmii pontificali sunt în număr de o sută, cu cinci ofițeri, care împreună cu Garda Elvețiană păzesc ordinea la Vatican.

¹⁷ Bosworth 2011, p. 180.

¹⁸ Părintele Marina (1978, pp. 226-227), unul dintre cei mai renumiți istorici ai Bisericii, caracterizează viziunea papei, așa cum este ea exprimată în *Quas Primas*, ca fiind anacronică. Vezi și Bouthillon 1996; Verucci 1988, pp. 35-37; Chiron 2006, pp. 233-234.

¹⁹ Aici utilizez traducerea oficială în engleză furnizată de Vatican la: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_11121925_quas-primas_en.html. Citatul este din paragraful 33 (există 34 de paragrafe în total).

²⁰ „Luteranii luptă împotriva edictului ospățului papal“, *NYT*, 21 martie 1926, p. 12.

²¹ Seldes (1934, p. 128) raportează ca fapt, deși, firește, are inelul apocrifal.

²² Baskerville, *op cit*.

²³ Acest episod este relatat de către „un renumit informator de la Vatican“, care a adăugat că papa era un „egoist insensibil“ (ACS, MCPG, b. 155, 20 March 1926). Într-un profil de altfel de admirat din *The Boston Globe* din acea vreme, autorul, în mod similar, informa că „prelații care erau atașați de Benedict al XV-lea îl consideră pe Pius al XI-lea cumva rece“ (Beatrice Baskerville, „How the pope spends his 24 hours“, („Cum și-a petrecut papa cele 24 de ore“) *BG*, November 1, 1925, p. C5.

²⁴ Aceste rapoarte ale informatorilor pot fi găsite acum în Arhivele Centrale de Stat din Roma. Informatorii nu se aflau mai presus de suspiciunea că vindeau bârfe neconfirmate sau că ar fi încercat să păteze reputația celor pe care nu îi plăceau. Dar ca rezultat al rețelei de spionaj fascist, nu există nicio altă perioadă în istorie pentru care să avem o asemenea viziune despre luptele pentru putere, calomniere, conflicte de personalitate și scandalurile de la Vatican. Printre noile agenții politice care au fost adăugate, cele mai de temut erau OVRA, un gen de forță de spionaj politic de elită (Fiorentino 1999; Canali 2004a). Despre mai multe măsuri represive introduse în 1925-1926 vezi printre alte surse Milza 2000, pp. 394-396; Gentile 2002, pp. 153-154, CC 1926 IV, pp. 459-465, 560.

²⁵ ACS, MCPG, b. 155, n.d. [1926]. Rapoartele de la informatorul mai sus-menționat al Vaticanului abundă în relatări ale plângerilor prelaților legate de personalitatea imperioasă a papei și tratamentul brutal la care îi supunea. Un exemplu tipic este cel din 28 octombrie 1927: „Un monsenior care are adeseori ocazia să discute cu papa mi-a povestit că, pe măsură ce trece timpul, papa devine din ce în ce mai terifiant și tiranic și, ca rezultat, ți-e și frică să discuți cu el“ (ACS, MCPG, b. 156).

²⁶ Ruysschaert 1996, pp. 252-253 (Ambassadeur Eugène Beyens, 10 février 1925); Beyens 1934, pp. 286-287.

²⁷ Cesare Pasini, „Il bibliotecario con la pistola“, *OR*, 19-20 novembre 2007, p. 5.

²⁸ De Felice 1968, pp. 200-201; Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 326-327. Se pare că Gibson intenționa să-l omoare pe papă după ce l-ar fi împușcat pe Mussolini.

²⁹ Baima Bollone 2007, p. 53.

³⁰ „Mussolini si è salvato per un vero miracolo!“, *Il Regime fascista*, 9 aprilie 1926, p. 1.

³¹ La câteva ore de la atac, Tacchi Venturi se afla deja la palatul Chigi, aducând cu el expresia gratitudinii personale a papei (Tacchi Venturi letter to Mons. Pizzardo, 11 settembre 1926, ARSI, TV, b. 7, fasc. 431; De Felice 1968, p. 202)

³² De Felice 1968, pp. 204-208.

³³ Mesajul a fost transmis prin Tacchi Venturi (Grandi, Roma, a Mussolini, a Forlì, 1 novembre 1926, DDI, series I, vol. 4, n. 473).

³⁴ Cenzura funcționa înainte de acest episod, dar era mai puțin represivă. O lege din 15 iulie 1923 conferea poliției autoritatea de a concedia editori de ziare și de a sechestra copiile ziarelor ca atare, dacă acestea ar fi publicat ceva considerat injurios la adresa reputației Italiei sau ofensator la adresa regelui, a papei sau a Bisericii catolice (Talbot, 2007, p. 27).

³⁵ *La Civiltà cattolica* și-a exprimat aprobarea, în timp ce, fără a comenta, cotidianul Vaticanului raporta discursul ministrului de justiție în fața parlamentului, inclusiv cuvintele acestuia prin care afirma că ar avea sprijinul Bisericii catolice pentru aplicarea măsurii (CC 1926 IV, pp. 459-462; Rogari 1977, p. 174).

Capitolul 7

¹ Una dintre cele mai notabile cereri apare în iulie 1928. Alcide De Gasperi – care îl înlocuise pe Don Sturzo la șefia PPI și care urma a deveni prim-ministrul Italiei după cel de-al Doilea Război Mondial – a fost arestat în 1927 pentru că a încercat să părăsească țara fără permisiune, fiind întemnițat. Fiind amnistiat și eliberat în anul următor, i s-a cerut să nu părăsească Roma. Nerăbdător să se alăture soției și copiilor, în căminul lor din nord-estul Italiei, pregătește un apel către Mussolini. Pentru că De Gasperi era cunoscut ca antifascist, prietenii l-au convins că Mussolini îi va respinge cererea, dacă nu-l va convinge pe Tacchi Venturi să i-o predea personal. Reticent, De Gasperi ceru ajutorul iezuitului, dar emisarul papei refuză să-l ajute. După cum explică De Gasperi într-o însemnare de mână scrisă în grabă pe marginea apelului dactilografiat către Duce: „Respins de părintele Tacchi pentru că nu include mulțumiri pentru amnistiere și îi lipsesc cuvintele de omagiu!“ (De Gasperi, 2004, p. 94).

² ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport datat Roma, 28 ottobre 1928, de la informatorul nr. 204.

³ Maryks 2012, p. 308.

⁴ Împreună cu amenințarea a ceea ce el a numit „dezintegrare internă”.

⁵ ARSI, TV, b. 7, fasc. 430a, fără dată.

⁶ ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi Venturi a Marchese Giacomo Balucci, capo di gabinetto, 16 settembre 1926, urmat de un răspuns către Tacchi Venturi, în care i se transmite acestuia că Mussolini apreciasse broșura (Filippo Maria Tinti, *Sionismo e Cattolismo*, Bari, 1926), și ea atașată dosarului. Tacchi Venturi a observat o legătură între pericolul pe care îl reprezentau evreii și diverșii lor co-conspiratori și dificultatea pe care o întâmpina Biserica în a-și pune în aplicare normele de moralitate. Într-un memoriu către Gasparri, din 1 decembrie, recomanda căi de rezolvare a ceea ce el numea amenințarea reprezentată de campania „antireligioasă” din Italia. Fiecare catolic, îi spunea el lui Gasparri, se bucura văzând că guvernul fascist lucrează și mai îndârjit pentru interesele Bisericii catolice, pentru că acest demers unea mai puternic Biserica și statul. Dar eforturile lui Mussolini întâmpinau rezistență în provincii, unde oficialii îi ignorau pur și simplu ordinele. În calea renașterii sentimentului religios, explica iezuitul, „stăteau evreii, protestanții, masonii și bolșevicii, toți aliați constant și puternic împotriva religiei, împotriva Bisericii și împotriva însuși Guvernământului Național”. Și aici, din nou, Tacchi Venturi a identificat o conspirație care nu avea ca țintă doar Vaticanul, ci și pe Mussolini și guvernul fascist. Conștient de sensibilitatea lui Mussolini față de puterea Marii Britanii, el adăugă că evreii și aliații lor, lucrând nemilos împotriva Bisericii catolice, lucrează de fapt pentru „hegemonia anglo-saxonă”. Și aceasta, avertiza el, „pune în mișcare un vast plan de cucerire a Italiei, care astăzi este doar religios, dar mâine va deveni politic” (ARSİ, TV, b. 8, fasc. 446, Tacchi Venturi a Gasparri, 1 decembrie 1926, lettera con allegati).

⁷ Informatorul a declarat că nu poate garanta personal nici pentru precizia versurilor, nici că povestea ar fi inventată, dar oricum, făcea carieră. De fapt, pretutindeni apăreau versiuni ale aceleiași istorii, fiecare cu o formulare ușor diferită a versurilor (ACS, MI, DAGRA, b. 1320, 1927).

⁸ „Stabs Jesuit agent in Vatican issue”, NYT, 29 February 1928 („Înjunghierea unui agent iezuit într-o chestiune a Vaticanului”).

⁹ „Anti-Mussolini plot seen in Rome stabbing”, WP, March 1, 1928, p. 3 („Complotul anti-Mussolini, evident în injunghierea de la Roma”).

¹⁰ Raportul unui informator al poliției suna astfel: „Părintele Tacchi Venturi este convins că agresiunea împotriva sa are legătură cu apariția numelui său, cu câteva luni în urmă, imediat după cel al Ducelui pe o listă de persoane care urmau a fi eliminate. Se spunea că lista a fost întocmită în Franța, în cercurile compuse din francmasoni și exilați italieni. Ei îl învinovătesc pe părintele Venturi că, în calitatea lui de membru al Ordinului Iezuit, i-a sugerat Ducelui să recurgă la

măsuri represive împotriva masoneriei și pentru aceasta se pare că îi ordonaseră moartea" (ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport nedatat al unui informator, Roma).

¹¹ Și șefului poliției i s-a părut curios că, după ce poliția își exprimase neîncrederea în faptul că numele iezuitului ar ocupa locul al doilea pe lista țintelor, raportul secret al lui Tacchi Venturi a venit imediat cu o explicație. Salvemini i-a spus informatorului că „Ordinul Iezuit este totalmente fascist și reprezintă un important stâlp pe care se sprijină fascismul”.

¹² „Documentul, scria șeful poliției, era în mod evident o țesătură fantastică și nefinisată de realități și știri care, paradoxal, relevă ignoranța față de cele mai fundamentale circumstanțe politice” (ACS, MI, DAGR, b. 59, p. 16). Salvemini își va croi în cele din urmă drum spre Statele Unite, unde, în 1934, i se va oferi o catedră la Harvard.

¹³ Cu doi ani înainte, când Violet Gibson încercase să-l asasineze pe Mussolini, bărbatul se străduise să convingă poliția că irlandeza făcea parte dintr-un complot care îi era întru totul cunoscut. La acel moment se afla în închisoarea din Florența, condamnat pentru fraudă, iar poliția îl suspecta, fără îndoială, că ar fi inventat întreaga poveste pentru a-și asigura eliberarea. Dar în cazuri ca acesta nu putea fi ignorată nicio pistă. Intervievat de poliție, a susținut că tentativa de asasinat făcea parte dintr-un complot pus la punct de o societate politică secretă a irlandezelor, o societate necunoscută, care era aliată cu exilați italieni antifasciști din Franța. Poliția nu s-a lăsat impresionată. A avut din nou probleme cu poliția când a încercat să vândă o armă secretă forțelor militare franceze. Arma se presupunea a opri motoarele avioanelor inamice în zbor. N-a făcut-o.

¹⁴ „Avem confirmarea Vaticanului că Tacchi Venturi era cel care nu dorea ca atacatorii lui să fie cunoscuți (atacatori pe care îi cunoștea bine, la fel cum cunoștea și motivele atacului)” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, 20 marzo 1928).

¹⁵ ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, dal Direttore, Capo Divisione Polizia Politica, 30 marzo 1928, p. 29.

¹⁶ Șeful poliției a mai remarcat că, încercând să împiedice poliția să-i identifice atacatorul, Tacchi Venturi oferise o descriere foarte diferită de cea furnizată de portar. Iezuitul atribuisese discrepanța faptului că portarul era bătrân și senil. Dar, în opinia șefului poliției, omul nu era „un amărât împrăștiat și nu foarte deștept, cum ar fi dorit părintele Tacchi să ne facă să-l vedem” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport nedatat al informatorului).

¹⁷ „Bineînțeles”, scria șeful poliției în raportul său final, refuzase „să crediteze alte voci absurde, ca să nu spunem chiar abominabile, dată fiind respectabilitatea bărbatului, și anume acele voci care acuzau existența unor relații imorale între victimă și agresor” (ACS, MI, DAGR, b. 59, p. 13).

¹⁸ De domeniul speculației rămâne acuza că Tacchi Venturi ar fi avut o relație sau o aventură sexuală ori ar fi abuzat de un băiat sau un tânăr. Acele dovezi care există totuși, deși sunt tentante, sunt departe de a fi concludive. Câțiva ani mai

târziu, un raport de la un informator obișnuit al poliției, identificat cu numărul 590 (Eduardo Drago) relatează că Tacchi Venturi „are o mare afecțiune pentru un tânăr care nu-i este rudă. Ar putea fi tânărul lui secretar... Am obținut confirmarea că acesta este singura lui iubire” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, maggio 1936). Pentru identificarea informatorilor poliției după numărul de cod, mă bazez pe Canali, 2004a.

¹⁹ ACS, CR, b. 68, 4 maggio 1928.

²⁰ În uzajul perioadei, „pederast” înseamnă un bărbat care are relații sexuale atât cu băieți, cât și cu tineri.

²¹ Ambii bărbați considerau că li se datorează o pălărie de cardinal și, conform „informatorului Vaticanului” – informator al lui Mussolini, ambii își foloseau poziția apropiată de papă pentru a-l învenina împotriva cardinalului Gasparri, pe care îl învinovăteau că l-ar fi întors pe papă împotriva lor. Dacă papa își excludea treptat vechiul secretar de stat de la deciziile cele mai importante pe care le lua, se datora parțial, conform informatorului, influenței pe care o exercitau Samper și Caccia (ACS, MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 1926, cel mai probabil, sfârșitul lui iunie, pentru că se referă la dezamăgirea lui Samper de a nu se găsi pe lista cea mai recentă a cardinalilor proaspăt numiți, iar Consistoriul a avut loc pe 21 iunie, 1926).

²² ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 23 luglio 1928. Într-adevăr, Samper nici măcar nu era italian, venind din Columbia. Informatorul se referise anterior la Ancheta secretă a papei, în rapoartele lui din 22 iunie și 30 iunie. Suspendarea misterioasă a lui Samper este menționată în *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary (1902-2012)* online, la <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios-s.htm>. În memoriile anilor lui ca emisar francez neoficial la Vatican, în 1914–1918, Charles Loiseau (1960, p. 102) și-l amintește cu drag pe Samper, pe atunci majordomul lui Benedict al XV-lea: „Era un prelat tânăr și bogat, cu o prezență atrăgătoare, care se bucura pe atunci de favorurile lui Benedict al XV-lea”. A aflat mult mai târziu, adaugă el, că Samper „căzuse în dizgrație, fiind alungat din Vatican pentru motive mai curând delicate”. „Indiferent care o fi fost acestea, adaugă Loiseau, îi păstrez o amintire plăcută”. Ambasadorul francez, Fontenay, discută și el misterioasa demitere, într-un raport spre Paris din 17 decembrie 1928 (citată în Chiron, 2006, pp. 152-157).

²³ Informatorul menționat al Vaticanului a raportat că negociatorul papei, Francesco Pacelli, a fost angajat de Caccia să-l apere (ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 30 giugno 1928).

²⁴ Canali 2004a, p. 288.

²⁵ De Felice (1968, p. 464) face această remarcă, notând că astfel se demarca de omologii naștiști, Heydrich și Himmler, care erau sadici, deși amândoi aveau o părere foarte bună despre Bocchini și-i solicitau recomandările tehnice. Conform ziaristului american Thomas Morgan, care îl cunoștea, Bocchini nu era prea

mulțumit de apropierea din ce în ce mai puternică dintre Mussolini și naziști și la moartea sa, aflat încă la șefia poliției și bucurându-se de o sănătate de fier, suspiciunile de asasinat au căzut asupra germanilor (Morgan, 1941, p. 236).

²⁶ De Felice 1968, p. 465.

²⁷ Canali 2004a, pp. 283-284.

²⁸ *Ibid.*, pp. 766-840. Mare parte din informațiile pe care le-a trimis Pucci au fost raportate prin Pupleschi, care apare ca informatorul cu numărul 35 în rapoartele secrete. În 1929, un informator al poliției va raporta că, răspunzând la rugămintea unui cardinal de a-l îndepărta pe Pucci din Vatican, papa a răspuns că era prea valoros în relația cu presa, dar că nu i se vor oferi misiuni confidentiale, „iar noi, adăuga papa, vom ști cum să-l ținem sub supraveghere” (informatorul poliției n. 35 [= Bice Pupleschi], ACS, MI, FP, Cerretti, Rome, 25 ottobre 1929).

²⁹ Impunătorul și arătosul prelat, cu demnitatea sporită de roba purpurie de monsenior și vocea dulce, era bine cunoscut corespondenților străini care se ocupau de Vatican, pentru că le vindea informații și îi distra cu un rezervor inepuizabil de istorii hazlii (Alvarez 2002, pp. 156-157; Canali 2004a, p. 195; Franzinelli 2000, pp. 259-260, 701-703). Morgan (1944, pp. 31-36) oferă un portret detaliat al unui Pucci bonom și popular, manipulând mereu o agenție de știri împotriva alteia în efortul de a-și spori câștigurile.

³⁰ În interpretarea acestor rapoarte fascinante, inedite, bârfitoare și nesigure este nevoie de multe condimente, pentru că autorul are multe săbii de ascuțit. Identitatea „informatorului notat al Vaticanului” rămâne un mister. Au existat speculații că ar fi fost monseniorul Enrico Pucci, agentul de presă neoficial al Vaticanului, care avea acces la intimitățile Vaticanului și era în relații amiabile cu mulți dintre oficialii de vază ai Sfântului Scaun. Dar am îndoielile mele. Primul raport identificat ca venind de la el predatează numirea lui Bocchini ca șef al poliției și, până în 1934, de la acest informator veniseră numeroase rapoarte, uneori exhaustive, despre cele mai înalte niveluri ale Vaticanului. Informatorul îl descrie uneori pe Pucci și în așa fel încât ni se pare improbabil să se refere la el însuși (de exemplu, ACS, MCPG, b. 155, 20 marzo 1926 și *ibid.*, nedatat 1926, cel mai probabil în aprilie, raportând asupra Cavalerilor lui Columb [Cavalerii lui Columb reprezenta cea mai mare organizație romano-catolică de servicii frățești din lume. Fondată în Statele Unite în 1882]). Informatorul Vaticanului a încercat întotdeauna să-l discrediteze pe cardinalul Gasparri. Un exemplu vedem într-unul dintre rapoartele din aprilie 1927, în care îl citează foarte colorat pe Gasparri ca rostind invective la adresa lui Mussolini, spunând continuu că „e un constipat” (ACS, MCPG, b. 156, 12 aprile 1927). Dat fiind că Gasparri își arată afecțiunea față de Pucci în memoriile sale, pare cel puțin bizar să fi fost atât de determinat să submineze opinia lui Mussolini despre secretarul de stat al Vaticanului.

³¹ ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 22 giugno 1928 și 30 giugno 1928. Pentru a-l îndepărta pe Caccia până la stingerea scandalului, papa l-a trimis ca reprezentant papal la Congresul Euharistic din Australia. Dar, la întoarcerea monseniorului, câteva luni mai târziu, zvonurile au început din nou (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 35, Roma, 27 settembre 1929. O notă scrisă de mână anexată raportului precizează că o copie i-a fost trimisă lui Roberto Grandi, pe atunci ministru al afacerilor străine).

Capitolul 8

¹ Relatez istoria eforturilor papilor de a recuceri Roma în Kertzer, 2004. După Primul Război Mondial, Benedict al XV-lea a încercat să ajungă la un acord cu guvernul italian, dar fără succes. A se vedea relatarea prim-ministrului italian, care a fost implicat în negocierile ce au avut loc în Paris (Orlando, 1937, pp. 140-146) și cea avansată de reprezentantul papal (*ibid.*, pp. 177-186). Reacția negativă a lui Victor Emmanuel al III-lea față de acest acord este înregistrată în Margiotta, 1966, pp. 56-58.

² La apariția relatărilor despre comisie, papa a obligat OR, ziarul Vaticanului, să declare că „Autoritatea ecleziastică nu are nimic de-a face nici cu numirea, nici cu alegerea celor trei consultanți legali ecleziastici, ori cu lucrările Comisiei“. O copie, în aparență pregătită de Tacchi Venturi, a unui memoriu semnat de Mussolini însuși, datat 3 august 1924 și trimis ministrului său de justiție și religie, povestește amănuntele (ASV, AESI, pos. 628, fasc. 56, ff. 91r-93r): „În ceea ce privește acordurile anterioare“, începe Mussolini, „o informez pe Excelența Voastră că Sfântul Scaun a desemnat următoarele persoane care să facă parte din Comisia pentru Reforma Legislației Ecleziastice“. Urmau numele și funcțiile a doi înalți oficiali ai Vaticanului și al unui profesor de drept de la Seminarul Pontifical Roman. Mussolini a anexat un memoriu pe care i-l dăduse Tacchi Venturi în numele papei și care enumera șase măsuri pe care papa și-ar fi dorit să le vadă adoptate. De Felice (1995, pp. 106-110) ne prezintă o relatare a acestor evenimente înainte ca documentele să devină disponibile la arhivele Vaticanului. În mare măsură, relatarea concordă cu ceea ce cunoaștem acum. A se vedea Margiotta, 1966, pp. 131-133.

³ Scrisoarea scrisă de mână papei poate fi găsită la ASV, AESI, pos. 702, vol. I, ff. 14r-16v.

⁴ DDI, series 7, vol. 4, n. 308. Pe 16 mai 1926, Tacchi Venturi i-a scris lui Mussolini anunțându-l că, urmare a întâlnirii sale cu Ducele cu câteva zile mai devreme,

vorbise cu Gasparri și aflase că Vaticanul era acum pregătit să poarte discuții directe cu el pentru a rezolva problema romană (DDI, series 7, vol. 4, n. 312).

⁵ Ambassador Henry F. Fletcher, Rome, to the Honorable Secretary of State, October 4, 1927, n. 1410, NARA, M530, reel 2 (Ambasadorul Henry F. Fletcher, Roma, Onorabilului Secretar de Stat, 4 octombrie 1927, n. 1410, NARA, M530, rola 2).

⁶ Nicio oportunitate nu era prea mică să nu fie exploatată. După funeraliile unui proeminent preot, membrii familiei l-au vizitat pe Mussolini și i-au oferit crucea pectorală a monseniorului. I-au explicat că ar conține o relicvă din Sfânta Cruce. Mussolini a sărutat-o – un efort care pentru renumitul agitator anticlerical din Romagna trebuie să fi fost dificil – și le-a spus că o va păstra pentru totdeauna asupra lui. Papa, auzind de întâmplare, a fost mulțumit. „Bene, bene” – „Bine, bine”, a spus el (ACS, MCPG, b. 155, 5 luglio 1926).

⁷ „La parola di Merry del Val”, *Il Regime fascista*, 7 ottobre 1926, p. 1; Franzinelli 1998, p. 54.

⁸ Franzinelli 1998, p. 68.

⁹ *Il Secolo XX*, 20 febbraio 1929, p. 11, „Aristocrazia near”, deține o fotografie a lui Francesco Pacelli ca exemplar din această categorie. Bosworth, 2011, p. 26.

¹⁰ Ziarul din Chicago era *Chicago Daily News*. Un raport secret al poliției din noiembrie 1926 raporta că grupul american al Cavalerilor lui Columb urma a furniza fondurile pentru teren (ACS, MI, DAGRA, b. 113, n. 52199).

¹¹ Iezuitul l-a contactat pe ministrul afacerilor interne, Luigi Federzoni. Raportul poliției a relevat că sediile centrale ale ambelor organizații se aflau în aceeași clădire și șeful Partidului Popular local, cu vechi state, era un preot.

¹² Era deosebit de scandalos, adăuga el, că Partidul Popular se opune fascismului, fiind în același timp deschis posibilității alierii cu socialiștii, „inamici declarați ai tuturor principiilor creștine”. Scrisoarea olografă a lui Tacchi Venturi către Gasparri poate fi găsită la AESI, pos. 611, fasc. 46, ff. 23r-23v; rapoartele poliției sunt la ff. 25r-30r.

¹³ ASV, AESI, pos. 734, fasc. 241, ff. 4r-5v, Tacchi Venturi to Gasparri, 8 gennaio 1926. Iezuitul a adăugat o notă în care prezintă opinia lui Federzoni despre episcopul din Brescia: „Deși respectă virtuțile pastorale ale monseniorului Gaggia, ca și învățătura și cultura lui religioasă, totuși consideră că, din cauza vârstei venerabile, nu își dă seama că, ascunzându-se după masca ori după numele Acțiunii Catolice, un număr destul de mare al membrilor săi conduc o campanie secretă împotriva guvernului, căutând prin orice mijloace să implice autoritatea ecleziastică în această luptă”.

¹⁴ „Balilla” se referă la numele de familie al unui tânăr despre care se spune că ar fi declanșat o revoltă populară împotriva trupelor austriece în Genova, în 1746 (Gibelli 2003, p. 267).

¹⁵ ASV, AESI, pos. 667, fasc. 129, ff. 68r-69r.

¹⁶ ACS, MCPG, b. 157, noto informatore vaticano, 29 aprilie 1928.

¹⁷ Coco 2009, pp. 164-165. Este vorba de aceeași călătorie la care va participa și monseniorul Caccia.

¹⁸ Rhodes 1974, p. 41. Relatarea se bazează pe mărturia ambasadorului german la Roma.

¹⁹ Pacelli 1959, p. 99, sublinierea în original. Doar cu câteva luni mai devreme, papa se indignase puternic atunci când Francesco Pacelli i-a transmis sugestia să-și abandoneze dorința de a anexa Vila Pamphili la posesiunile Vaticanului. Pius al XI-lea insista la acel moment că va renunța mai curând la acord decât la proprietate (*ibid.*, p. 82).

²⁰ „A nu accepta, adăugă Barone, ar însemna a spune că... nu doresc să pună capăt conflictului, dar te pot asigura că Mussolini gândește altfel“ (*ibid.*, p. 100). „Confidențial, Barone îmi spune, raporta Pacelli în jurnal, că, în diverse ocazii, regele a demonstrat o lipsă de entuziasm pentru rezolvarea problemei romane.“

²¹ R. Mussolini 1974, p. 154; Bosworth 2002, pp. 347-349; Milza 2000, p. 537.

²² Navarra 2004, p. 16.

²³ Neprezentarea papei la jubileul lui Gasparri și impactul acestei neprezentări sunt discutate într-o serie de rapoarte din 1926 din partea informatorului menționat al Vaticanului (ACS, MCPG, b. 155).

²⁴ ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 1 gennaio 1928; *ibid.*, 5 gennaio 1928; 12 gennaio 1928.

²⁵ DDI, series 7, vol. 7, n. 240. Arnaldo Cortesi, „Only 9 to see pact signed in Rome tomorrow“, NYT, February 11, 1929, p. 3.

²⁶ Gannon, 1962, p. 62. Două zile mai târziu, monseniorul Spellman îl va descrie pe papa ca „încântat de toate“ (*ibid.*, p. 63). Borgongini, unul din cei doi subsecretari ai lui Gasparri, îl adusese pe Spellman cu trei ani mai devreme pentru a-l ajuta cu materialele în engleză și în relațiile cu Biserica americană. Principalul informator al lui Mussolini la Vatican în acea perioadă, deloc fan al lui Borgongini, susținea că acesta ar dori să se facă agreabil Cavalerilor lui Columb din Statele Unite, grup care devenise o sursă importantă de fonduri pentru Vatican. La sfârșitul lui 1926, papa, auzind atât de multe despre tânărul preot american, și nu în ultimul rând despre capacitatea lui aparent inepuizabilă de a găsi fonduri în Statele Unite, i-a cerut să i se alăture într-o audiență privată. Nu după mult timp, papa a început să-l numească „Monsignor Prezioso“ („Monseniorul prețios“) (ACS, MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 1926) (nu avem o dată precisă); și MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 5 gennaio 1927). Spellman i-a spus mamei sale cu multă plăcere ce poreclă primise de la papă (Gannon, 1962, pp. 57-59).

²⁷ Ultima dispută se referea la statutul Palatului Sfântului Oficiu al Inchiziției. Impunătoarea clădire din secolul al XVI-lea se află lângă zidul Vaticanului, spre stânga, cum ne uităm la Bazilica Sfântul Petru, dar ușa din față dă într-o stradă

publică. Papa dorește ca atât clădirea, cât și strada din fața sa să fie considerate parte a noului oraș al Vaticanului. Dar regele se opusese să dea și mai mult teritoriu Vaticanului, iar în cele din urmă, papa fusese dispus la un compromis. Strada urma a rămâne în afara controlului papal și, deși palatul în sine nu se va afla, tehnic vorbind, pe terenul Vaticanului, va beneficia, ca alte clădiri ale Bisericii din Roma, de un statut legal special (ASMAE, Gab., b. 718, Roma 10 febbraio 1929).

²⁸ Deși clauza există în statutul din 1848 al statului savoiaard, care ulterior a fost adoptat de incipientul stat italian în 1861, acolo era considerat din perspectiva doctrinei „o biserică liberă într-un stat liber”.

²⁹ Toschi 1931.

³⁰ Bosworth 2011, p. 171.

³¹ Pe baza valori de schimb valutar liră italiană/dolar american din 1929, descoperită în Nenovsky et al. (2007).

³² Grandi 1985, p. 254.

³³ Martini 1960b, p. 113. Gasparri i-a spus ulterior lui Charles-Roux că plânsese de cinci ori în acea zi: la sosirea și la plecarea din biroul papei, când a ajuns la Palatul Lateran pentru semnare, la semnare și apoi la relatarea evenimentelor zilei către papă (Charles-Roux 1947, p. 48).

³⁴ Reese 1996, p. 11.

³⁵ Din scrisoarea lui Spellman, din 10 februarie, către mama sa (Gannon, 1962, p. 63).

³⁶ O poză a lui Mussolini coborând din mașina proprietate poate fi găsită în *Il Secolo XX*, 20 febbraio, 1929, p. 7.

³⁷ „Signing in Constantine's palace“, NYT, February 11, 1929, p. 2.

³⁸ „Informazioni Stefani sul Trattato e Concordato“, OR, 13 febbraio 1929, p. 2.

³⁹ Arnaldo Cortesi, „Vatican and Italy sign pact recreating a Papal State; 60 Years of Enmity Ended“, NYT, February 12, 1929, p. 1; Casella 2005, p. 24. Salutul lui Pizzardo a fost înregistrat în raportul lui Alexander Kirk, *chargé d'affaires* ad interim (atașatul cu afaceri interimar) al Ambasadei SUA la Roma, către secretarul de stat din Washington (NARA, M530, reel 2, n. 2140, February 15, 1929, p. 5).

⁴⁰ Grandi 1985, p. 255.

⁴¹ Și numai diversele acțiuni pe care Mussolini le întreprinsese în beneficiul Bisericii în anii anteriori i-au dat papei această speranță. Moro susține că la aceasta a contribuit însăși ideea Duceului de a folosi Biserica în rolul unui *instrumentum regni*, instrument al conducerii sale. Era o reeditare – ori cel puțin așa spera papa – al aranjamentului comod de care se bucurase Biserica cu un număr de conducători absolutiști din *ancien régime*, înainte ca ideile de democrație și separație a bisericii și statului să fi transformat Europa Apuseană. Nu mai puțin important era faptul că exista un acord atât de vast între principiile fundamentale îmbrățișate de Mussolini și principiile promovate de papă: nevoia de ordine, de disciplină, autoritatea de la vârf la bază și respingerea ideii că poporul trebuie să decidă pentru el însuși ce este bine, după conștiința fiecăruia. Și că binele mai mare urma a fi determinat de o

autoritate superioară (Moro 1981, pp. 192-193). Moro pornește aici de la opera lui Giovanni Miccoli (1973, 1988). Renato De Felice (1995, pp. 382-383), autorul biografiei complete a lui Mussolini, susține că numai odată cu semnarea Acordurilor laterane s-a instaurat pe deplin regimul fascist.

⁴² Citat în Confalonieri, 1957, p. 215.

⁴³ Acestea și alte rapoarte ale prefectilor pot fi găsite în ACS, MI, DAGRA, b. 187, 11 febbraio 1929.

⁴⁴ După cum precizează o publicație omagială, acordul a fost un miracol „produs de perfecta coincidență... dintre politicile Bisericii și ale statului fascist în a ridica nivelul moral și spiritual al poporului. Ceea ce ar fi eșuat cu certitudine într-un regim parlamentar” (Giuseppe Bevione, „La portata dell'accordo fra l'Italia e il Vaticano”, *XX Secolo*, p. 7). Cotidianul Vaticanului a citat pe larg acoperirea evenimentului în *La Gazzetta del Popolo*, vestind că „regimul fascist a reușit să rezolve «Problema romană» pentru că a eliberat Italia de toate minciunile democratice ale anticlericalismului și parlamentarismului” („Dopo la firma dei trattati fra la Santa Sede e l'Italia”, OR, 15 febbraio 1929, p. 1).

⁴⁵ Arnaldo Cortesi, „280 000 cheer pope”, *NYT*, February 13, 1929, p. 1; H.G. Chilton, Annual Report 1929, March 27, 1930, C 2470/2470/22 în Hachey 1972, p. 165, section 99; „La dimostrazione al Quirinale”, OR, 14 febbraio 1929, p. 1. Exemple suplimentare de celebrări din afara Romei pot fi găsite în ziarul catolic al Bolognei, *L'Avvenire d'Italia* („L'esultanza delle città italiane per il fausto evento della conciliazione”, 12 febbraio 1929, p. 4), și în fiecare dintre edițiile OR din următoarele câteva zile.

⁴⁶ Titlul de pe prima pagină a *The New York Times* era tipic: „60 Years of Enmity Ended... Throngs Cheer in the Streets”, „60 de ani de dușmănie iau sfârșit... Mulțimea aclamă pe străzi” (Arnaldo Cortesi, „Vatican and Italy sign pact recreating a Papal State; 60 years of enmity ended”, Vaticanul și Italia semnează pactul recreând un stat papal; 60 de ani de dușmănie se încheie”, *NYT*, February 12, 1929, p. 1).

⁴⁷ Cuvintele îi aparțin lui Domenico Tardini (1988, p. 294), apoi sub Francesco Borgongini, la secretariatul Biroului de Stat al Vaticanului.

⁴⁸ NARA, M530, reel 2, n. 2140, February 15, 1929, p. 8; Caviglia 2009, p. 94.

⁴⁹ ACS, CR, b. 6, 13 febbraio VII [1929]. Raportul de trei pagini poartă notificarea scrisă de mână cu creionul „da Rosati”.

Capitolul 9

¹ Morgan 1939, p. 174.

² Arnaldo Cortesi, „Mussolini cheered by papal audience”, „Mussolini aclamat de audiența papală”, *NYT*, February 18, 1920, p. 5. Aristocrația Romei a făcut

tranziția spre conducerea fascist fără vreo dificultate notabilă. Ni se spune că din 1926 și până la prăbușirea lui Mussolini în 1943, Ducele a numit o serie de patru prinți care să slujească în postul de guvernatori ai Romei, linia aristocratică fiind întreruptă doar pentru o perioadă scurtă, în 1935–1936, când Giuseppe Bottai a deținut această funcție (Insolera, 1976, p. 119).

³ Parlamentul aprobase noul sistem electoral în 1928 (Milza, 2000, p. 415). Procedura era oarecum mai complicată, pentru că Marele Consiliu primea 1 000 de nominalizări de pe o „listă de persoane de credință fascistă indubitabilă” furnizată de diverse grupuri controlate de guvern, decizia finală asupra candidaților revenind Marelui Consiliu, care avea și abilitatea de a adăuga candidați care nu se numărau printre cei nominalizați. De Felice (1995, p. 437) discută terminologia de „plebiscit” utilizată de regim.

⁴ Apelul publicat în cotidianul Vaticanului era semnat de comitetul executiv național al Acțiunii Catolice și este citat în Scoppola, 1976, pp. 195–196. A se vedea și De Felice, 1995, p. 445.

⁵ Pe 17 februarie, Mussolini a primit surprinzătorul ultimatum sub forma unei scrisori de la cardinalul Gasparri, trimis prin intermediul lui Francesco Pacelli. „Sfântul Scaun, deși admiră și laudă cu mare satisfacție munca realizată de onorabilul Mussolini spre imensul avantaj al religiei, simte cu tărie dorința ca alegerile politice care urmează să se bucure de o mare valoare, cum se spune, una de plebiscit, o valoare de laudă și sprijin pentru Duce și regimul pe care l-a creat și pe care îl întrupează”. Sfântul Scaun era nerăbdător ca alegerile să furnizeze „dovada cu adevărat elocventă și solemnă a consensului deplin al catolicilor italieni cu guvernul onorabilului Mussolini”. Francesco Pacelli a trimis scrisoarea cu o notă, prezentând-o ca fiind o scrisoare de la Gasparri, deși în scrisoare se putea identifica transcrierea „fidelă” a lui Pacelli (ACS, CR, b. 68, Roma, 17 febbraio 1929).

⁶ Acest dosar se găsește în ACS, CR, b. 68.

⁷ Citatul este din relatarea lui Tacchi Venturi (ASV, AESI, pos. 630a, fasc. 63, ff. 88r–89v, Tacchi Venturi a Gasparri, Roma, 21 febbraio 1929). Aparent, se aflase că emisarul iezuit al papei avea puterea de a adăuga pe lista de candidați ai lui Mussolini și catolici loiali. Dosarele lui conțin scrisori de la diverse persoane care se lăudau că sunt „buni catolici” și care cereau să fie adăugați pe listă. Gasparri i-a trimis lui Tacchi Venturi alte nume pentru listă (ARSI, TV, fasc. 1037).

⁸ În februarie 1923, Marele Consiliu Fascist a identificat francmasoneria ca amenințare la adresa fascismului și a declarat calitatea de membru mason ca incompatibilă cu cea de membru în Partidul Fascist. *Squadristi* au desființat și incendiat lojele masonice din toată țara. *La Civiltà cattolica* a laudat Marele Consiliu Fascist pentru acțiunea sa, avertizând că acest complot evreiesco-masonic împotriva căruia de mult timp atrăgea atenția era acum orientat nu numai împotriva Bisericii, ci și împotriva lui Mussolini. Și adăuga că guvernul ar trebui să acționeze și împotriva evreilor Italiei, acuzându-i că exercită o influență mai

puternică decât ar justifica numărul lor foarte mic (CC 1923 I p. 464, citat de Sale 2007, pp. 42-43. A se vedea și Molony 1977, p. 152).

⁹ Anumite amănunte despre mobilizarea derulată de ierarhia Bisericii italiene ne oferă o circulară pe care un episcop din centrul Italiei a trimis-o preoților din parohie. Era „datoria sacră a tuturor catolicilor, fără excepție“, instruia el, să-și dea votul pentru „Bărbatul providențial“ care lucrase atât de îndeaproape cu papa pentru „a-l da pe Dumnezeu înapoi Italiei, și Italia înapoi lui Dumnezeu“. Preoții urmau să facă tot ce le stătea în puteri, scria episcopul, pentru a-și convinge membrii parohiei să se prezinte la votare și să voteze (Monsignor Alberto Romita, episcop de Campobasso, citat în Piccardi 1995, p. 50). Luigi Colombo, președintele la nivel național al Acțiunii Catolice, a emis și el un apel public pentru toți membrii organizației să voteze „da“ („Un discorso del Comm. Colombo“, OR, 13 marzo 1929, p. 4).

¹⁰ Binchy 1970, p. 199.

¹¹ CC 1929 II, pp. 184-185.

¹² Pare a se baza pe *Confesiunile Sfântului Augustin*, capitolul 11.

¹³ Relatarea lui Jacini a vizitei sale la papa este reprodusă în Fonzi, 1979, pp. 676-678. Pentru mai multe despre Jacini, a se vedea Ignesti, 2004.

¹⁴ În comentariul succint despre discurs, *La Civiltà cattolica* (1929 II, p. 473) cita dezaprobativ acest pasaj.

¹⁵ Textele discursurilor lui Mussolini către cele două Camere ale parlamentului au fost tipărite sub formă de carte (Mussolini, 1929).

¹⁶ După semnare, Gasparri a citit textul unei telegrame de la papa, adresată lui Victor Emmanuel al III-lea: „Prima telegramă pe care o trimitem din orașul Vatican este pentru a vă spune că schimbul de ratificări ale Acordurilor laterane a fost finalizat, mulțumită lui Dumnezeu... și pentru a vă oferi o binecuvântare din inimă, cu sentimente profund apostolice, Dumneavoastră Majestate, Consoartei Dumneavoastră Auguste, întregii Familii Regale, Italiei, Lumii. Pius al XI-lea“. Și istoria era făcută. Pius al XI-lea îl excomunicase pe regele Victor Emmanuel al II-lea. Niciun papă nu a mai trimis o binecuvântare – nici măcar o scrisoare – unui rege italian de atunci (Pacelli 1959, pp. 144-154; „Gli accordi lateranensi tra la S. Sede e l'Italia“, CC 1929 II, pp. 544-545).

¹⁷ ACS, CR, b. 4, Roma I maggio 1923, Mussolini a De Vecchi. În dosarele secretariatului particular al lui Mussolini se găsesc copii ale dosarului militar al lui De Vecchi. Pe tot parcursul războiului, superiorii i-au acordat cele mai înalte laude pentru spiritul militar și aptitudinile de ofițer de artilerie (ACS, CR, b. 4).

¹⁸ Grandi 1985, p. 175 (25 ottobre 1922).

¹⁹ O glumă despre De Vecchi începea astfel: „Nu este adevărat că De Vecchi e un prost. Din contra, a fost un copil precoce. La cinci ani gândea ca la cincizeci“. La un deceniu după numirea lui De Vecchi pe postul de la Vatican, generalul Enrico Caviglia, deținătorul celui mai înalt rang militar al Italiei, mareșal al Italiei, și

membru cu vechi state în Senat, se exprima cu compasiune. De Vecchi, observa el, era un „ciudat îngâmfat“ (De Begnac 1990, pp. 232, 469; Bosworth 2002, pp. 182-183; Innocenti 1992, p. 154; Caviglia 2009, p. 301; Romersa 1983, p. 5).

²⁰ NARA, M530, reel 2, n. 2362, Rome, June 27, 1929, Henry P. Fletcher, Embassy of the United States to the Secretary of State, Washington; CC 1929 III, pp. 170-172; De Vecchi 1983, pp. 136-137.

²¹ ASMAE, AISS, b. 4, protocollo 24, De Vecchi a Mussolini, Roma 21 luglio 1929; De Vecchi 1998, pp. 15-16.

²² „Concordatul și Tratatul“, spunea un cardinal nemulțumit, „au fost meșteșugite de un cap pătrat și de un diavol șiret“ (De Vecchi 1983, pp. 146-149).

²³ În Casella 2010, pp. 74-75.

²⁴ De Vecchi 1998, pp. 23-25.

²⁵ Expresia italiană este de fapt mai colorată: papa „aveva un diavolo per capello“, literalmente, papa „avea un diavol în păr“ (Casella 2010, p. 82).

²⁶ Audiența a avut loc pe 15 noiembrie 1929 (ASMAE, APNSS, b. 7, De Vecchi a Dino Grandi, Ministro per gli Affari Esteri, 22 novembre 1929). A se vedea și relatarea în De Vecchi, 1983, pp. 162-164.

²⁷ De Vecchi 1983, p. 141. Arătând mai mult curaj – și mai puțină prudență – decât ceilalți colegi ai săi, monseniorul Giuseppe Bruno, secretar al Comisiei Pontificale însărcinat cu interpretarea legii canonice, a decis să-și prezinte plângerile lui Pius al XI-lea însuși. Într-o audiență privată, i-a spus papei că, dacă i s-ar fi solicitat sfatul în negocierea concordatului, s-ar fi asigurat că va include un număr de garanții importante care au rămas nemenționate. Papa a răspuns tăios, spunând că fusese necesar să se renunțe la multe aspecte pentru a se rezolva problema romană. Încă supărat, Bruno a mers la cardinalul Sbarretti, unul dintre cei mai influenți membri ai Curiei, sperând să-i obțină ajutorul. Dar Sbarretti avea destulă experiență, încât să nu se pună de-a curmezișul dorințelor papei și l-a sfătuit pe Bruno să renunțe. Nu se mai putea face nimic. După cum s-a exprimat informatorul care a raportat detaliile poliției, „nimeni nu îndrăznește să formuleze o opoziție reală, de teama de a nu cădea din grațiile papei Ratti“ (ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 14 luglio 1929).

²⁸ Într-un raport al unui informator al poliției, citat de Coco (2009, p. 168). Termenul pe care l-a utilizat cardinalul Cerretti nu poate fi tradus cu ușurință: „*il papa si è fatto mangiare da Mussolini la pappa in testa*“.

²⁹ ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 14 luglio 1929. Despre Pompili și această discuție, a se vedea Fiorentino, 1999, pp. 131-133.

³⁰ De Vecchi 1983, p. 141.

³¹ ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 10 agosto 1929. O copie se găsește și la ACS, MI, FP, Pompili, identificându-l pe informator ca numărul 39 și purtând anexată nota „Copie pentru Excelența Sa Grandi, pentru ambasador“ (ASMAE, AISS, b. 2, f. 6, Roma, 12 novembre 1929).

³² ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 19 novembre 1929. Sursa acestei relatări, conform informatorului poliției, este monseniorul Pascucci, secretarul personal al lui Pompili.

³³ ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 30 marzo 1930, informant n. 35.

³⁴ Chiar înainte de moartea lui Pompili, un informator din Vatican a raportat că, în timp ce clerul roman, care slujise mult timp sub comanda irascibilului cardinal, își făcea griji pentru sănătatea acestuia, papa și-a exprimat gratitudinea că va fi în curând eliberat de un coșmar oribil (ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 25 aprile 1931, informant n. 40 = Virginio Troiani di Merfa).

³⁵ ACS, MI, FP, Pizzardo, Città del Vaticano, 9 luglio 1931, informant n. 40.

³⁶ Patru ani mai târziu, un alt informator raporta că Pizzardo era bine-cunoscut în Vatican după porecla Rasputin (informant n. 35, Roma, 13 agosto 1929, ACS, MI, FP, Pizzardo; informant n. 390, Milan, 6 giugno 1933, ACS, MI, FP, Pizzardo). După cum s-a notat anterior, rapoartele informatorilor poliției trebuie tratate cu precauție.

³⁷ ACS, MI, FP, Pizzardo, Roma, 21 luglio 1933, informant n. 52 (= Filippo Tagliavacche); Casella 2000, pp. 176-177.

³⁸ O. Russell, *Annual Report 1924, February 28, 1925*, C 3342/3342/22 in Hachey, p. 71, section 60. Marea Britanie, la acel moment, avea doar doi cardinali. Pollard (2012) detaliază importanța sponsorizării de către SUA a Vaticanului în acei ani. Pentru motivele și semnificația numirii lui Mundelein în postul de cardinal, primul din SUA în afara coastei de Răsărit, a se vedea Kantowicz (1983, pp. 165-166).

³⁹ Fogarty 1996, p. 556.

⁴⁰ ACS, MI, FP, Pizzardo, Roma 14 novembre 1929. Sursă: informatorul numărul 40. În următorii câțiva ani, în Vatican vor circula constant zvonuri (a se vedea ACS, MI, FP, Pizzardo) despre iminenta numire a lui Pizzardo ca nunțiu. Germania, SUA și Polonia au fost toate menționate la un moment sau altul. Dar de fiecare dată, Pizzardo l-a convins pe papă să-l lase să rămână în Vatican.

⁴¹ Descrierea făcută de Borgongini noii sale slujbe este grăitoare: „Aici se scrie totul după dictare. Sfântul Părinte îi dictează cardinalului [secretarul de stat]; cardinalul, mie, iar eu îi dictez asistentului meu“ (citată în Guasco, 2012). Părintele Martina (2003, p. 237) descrie și el în mod similar capacitățile lui Borgongini ca fiind „modeste“ și subliniază că papa recurgea la Tacchi Venturi când avea nevoie de un intermediar mai „demn de încredere“ în relația cu Mussolini.

⁴² Perth to Halifax, April 26, 1938, R 4359/280/22, FCRSE, Part XIV, p. 72.

⁴³ ACS, MI, PP, b. 154, informant n. 40, Città del Vaticano, 20 ottobre 1930. Într-o întâlnire cu monseniorul Pizzardo în iunie 1930, De Vecchi s-a plâns că lucra în birou de un an, iar papa nu a considerat potrivit să-i dea niciun titlu onorific papal. În jurnal scria că va deschide subiectul a doua zi cu Borgongini (De Vecchi 1998, pp. 216-217).

⁴⁴ Dar Borgongini nu accepta să fie dat la o parte, menționând nemulțumirea papei în legătură cu acapararea de către guvernul recent numit al unui număr de ziare catolice. Argumentul pe care i l-a prezentat lui Mussolini era cel pe care Tacchi Venturi îl folosea de mult timp în relația cu el. Într-adevăr era un argument pe care, după cum chiar nunțiul i-a spus Ducelui, „îl auzise de multe ori de la Sfântul Părinte, anume că dușmanii Bisericii sunt dușmanii fascismului, iar aceia care se războiesc cu Biserica nu pot fi prietenii fascismului“ (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 1, ff. 8r-18r). Încă din primele zile după anunțarea acordului, figurile centrale ale Bisericii avertizau pe oricine îi asculta că existau diverse „secte“ abjecte care își dedicau eforturile distrugerii Bisericii Catolice și regimului fascist. În două săptămâni de la semnarea din 11 februarie, de exemplu, episcopul de Padua, Elia Dalla Costa, care doi ani mai târziu avea să fie făcut cardinal de Pius al XI-lea, îi mulțumea lui Dumnezeu pentru că i-a dat lui Mussolini „mare inteligență și mare curaj“. În predica din 24 februarie din Catedrala Padua, le spunea enoriașilor că Mussolini avusese nevoie de întreaga sa putere „pentru a înfrunta furia conspirației tuturor sectelor care sunt și dușmanii lui Dumnezeu, și dușmanii Italiei“ (citată în Perin, 2010, p. 152).

Capitolul 10

¹ ASV, ANI, pos. 22, fasc. 10, ff. 2r-3r, Borgongini to Mussolini, 12 settembre 1929.

² ASMAE, AISS, b. 2, Mussolini to Borgongini, 15 settembre 1929.

³ Deși Mussolini pretindea că 20 septembrie s-a demonstrat a fi un lucru bun pentru toată lumea, Borgongini susținea că „toți papii, de la Pius al IX-lea până la Pius al XI-lea, au crezut întotdeauna opusul, împreună cu toți catolicii“ (ASMAE, APNSS, b. 9, Borgongini to Mussolini, 18 settembre 1929).

⁴ Cannistraro and Sullivan 1993, p. 328.

⁵ E. Mussolini 1957, pp. 40-50, 103; De Felice 1974, pp. 19-20 and 1981, pp. 234-238; Morgan 1941, pp. 109-111, 138-139; Festorazzi 2010, pp. 80-81; Motti 2003, pp. 198-199; E. Mussolini 1957, p. 39.

⁶ CC 1929 IV, pp. 548-552; „La solenne visita dei Sovrani d'Italia al Santo Padre“, OR, 6 dicembre 1929, p. 1. Cardinalul Merry del Val se temea că Borgongini – „care este capabil de orice“ – s-ar putea supune presiunii guvernului și să-l convingă pe papă să răspundă cu reciprocitate vizitei regale, ceva ce bătrânul secretar de stat considera că ar fi mai prejos de demnitatea papei (Tardini 1988, p. 450n32). În săptămâna următoare, marcând prima aniversare a Acordurilor laterane, OR comemorează evenimentul ca fiind produsul „milosteniei unui

Părinte, înțelepciunii unui Rege și geniului unui Om de Stat“ („XI Febbraio“, OR, 11 dicembre 1929, p. 1).

⁷ E. Mussolini 1957, p. 135.

⁸ Confalonieri 1957, p. 160; CC 1930 I, pp. 80-81. Deși un număr de cardinali veniseră la Roma pentru sărbătorile finale ale Anului Sfânt, inclusiv doi cardinali din SUA, nimeni nu a știut de această vizită, așa că nimeni nu a fost de față (John W. Garrett, U.S. Embassy, Rome, to Secretary of State, Washington, December 20, 1929, NARA, M561, reel 1; „475 000 visit in Rome for Pope's jubilee“, CDT, December 19, 1929, p. 35).

⁹ Din jurnalul lui Alfred Baudrillart, însemnarea din 6 decembrie 1929, în Baudrillart, 2003, pp. 381-383. Citat în Durand, 2010, p. 44.

¹⁰ R. Mussolini 2006, p. 97.

¹¹ Moseley 1999, p. 5.

¹² E. Mussolini 1957, pp. 122-124.

¹³ E. Mussolini 1975, p. 64; Caracciolo 1982, pp. 102-105; Innocenti 1992, p. 14; Moseley 1999, pp. 4, 7, 11; Morgan 1941, p. 114.

¹⁴ CC, 1930 II, p. 284; De Vecchi. „Treaba asta, cu darul papei către proaspeții căsătoriți“, scria De Vecchi (1998, pp. 147-148) în jurnalul din acea zi, „este minunată pentru opinia publică, nu numai din Italia, ci și din întreaga lume“. Ulterior în același an, chiar înainte ca Edda și Ciano să plece în China, unde acesta urma să preia un post diplomatic nou, papa le oferi o audiență privată. Le dăruî edițiile legate în piele ale *Imitation of Christ* a lui Thomas Kempis, purtând autograful papei („Son-in-law and daughter of Il Duce chat with the pope“, CDT, September 9, 1930, p. 31).

¹⁵ Moseley 1999, p. 15.

¹⁶ DDI, series 7, vol. 9, n. 231, 26 agosto 1930. Versiunea lui Borgongini, cu corecturi, poate fi găsită în ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, ff. 165r-169r.

¹⁷ Ducele a ordonat distrugerea palatelor istorice și a bisericilor, în cuvintele unui istoric, „de parcă ar fi fost un flux steril de lava care coborâse asupra Romei în locul Pompeiului în zilele sale de glorie“ (De Felice 1974, pp. 52-53; Insolera 1976, pp. 128, 132-133; Painter 2005, pp. 22-23).

¹⁸ Navarra 2004, pp. 17, 44; De Felice 1968, pp. 55-56; Festorazzi 2010, p. 94; Cannistraro and Sullivan 1993, p. 298.

¹⁹ R. Mussolini 1974, p. 97.

²⁰ „Ai perfectă dreptate din punct de vedere logic“, îi spunea Mussolini nunțului, referindu-se la argumentul său că, în cazul Concilierii, avea sens să se renunțe la sărbătoarea contestată. „Dar nu greșesc întru totul din punctul de vedere al oportunității.“

²¹ „Nu, dumneavoastră sunteți un credincios“, replică nunțul, „iar Domnul în mod clar vă ajută, Excelență“. Pe baza relatării pe larg a lui Borgongini despre

întrunire într-o scrisoare către noul secretar de stat, Eugenio Pacelli (ASV, ANI, pos. 22, fasc. 10, ff. 23r-34r, 4 settembre 1930).

²² ASV, ANI, pos. 23, fasc. 10, ff. 53r-62r, Borgongini to Pacelli, 15 settembre 1930.

²³ Ambele întruniri dintre Borgongini și Mussolini sunt descrise în raportul lui Borgongini, datat 15 settembre 1930, către Pacelli, Segretario di Stato, ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, ff. 204r-213r.

²⁴ În opinia unor istorici, Mussolini construia o religie civilă în Italia. Termenul a fost folosit de fasciștii înșiși la acel moment, în 1930, unul dintre oamenii cei mai apropiați de Mussolini descria fascismul ca pe „o religie civilă și politică... religia Italiei”. Până la sfârșitul anilor 1920, Augusto Turati, pe atunci șeful Partidului Fascist, elabora un sistem de ritualuri și mituri modelat pe cel al Bisericii catolice. El chema toți italienii să creadă în Duce și în fascism fără a întreba, „așa cum credeți în divinitate”. După semnarea Acordurilor laterane, Turati a publicat un catehism fascist, iar unul dintre primele articole de credință era „subordonarea tuturor în fața voinței Capului”. Mussolini, ca și papa, era infailibil în probleme de credință, iar raționamentul lui, ca și al papei, nu putea fi pus semnul întrebării. Ca „om al Providenței”, știa ce e mai bine pentru turma lui (Gentile 1995, pp. 144-145; 1993, pp. 124, 293-294).

²⁵ Mack Smith 1982, p. 168. În februarie 1933, șeful PNF, Achille Starace, a anunțat că începând din acel moment toate documentele guvernamentale vor conține numele DUCE scris numai cu majuscule (Falasca-Zamponi 1997, p. 61).

²⁶ Gentile 1995, pp. 144-145; Gentile 1993, pp. 124, 293-294. Un reporter pentru ziarul lui Mussolini, *Il Popolo d'Italia*, staționat în Hina, a transmis o cerere specială. Misionarii catolici din Wei Chou doreau o poză a Ducei, sperând în special să obțină una pe care acesta să o și semneze. Ziaristul explica: „Aceștia sunt oameni care se confruntă cu dificultăți și pericole de neuzit, dar ridică vocea Italiei vorbind chinezilor despre Mussolini ca despre un Dumnezeu”. Primind ulterior o poză semnată, șeful profund recunoscător al misiunii și-a exprimat mulțumirile pentru „Ducele nostru, pe care Dumnezeu l-a ales să ghideze destinul măreț al patriei noastre” (Franzinelli and Marino, 2003, p. xxxiii).

²⁷ MacKinnon 1927, p. 81.

²⁸ *Ibid.*, p. xv.

Capitolul 11

¹ Un trimis britanic, amintindu-și de acei ani, își va exprima ulterior surpriza că și Gasparri, mult mai experimentat, se putuse adapta la „metodele autocratice” ale papei (C. Wingfield, Annual Report 1934. January 12, 1935, R 402/402/22 in Hachey, p. 286, section 133).

² Ottaviani 1969, pp. 502-503.

³ Rhodes 1974, p. 40.

⁴ Morgan 1944, p. 137. Faimoasa expresie – care poate fi întâlnită și pe frontispiciul OR, provine de la Matei (16:18), unde Isus spune: „(...) și pe această piatră voi zidi Biserica Mea, și porțile Locuinței morților nu o vor birui”.

⁵ ACS, MI, DAGRA, b. 113, 8 novembre 1926; ACS, MCPG, b. 155. Aceste rapoarte trebuie lecturate cu precauție, pentru că „informatorul precizat al Vaticanului”, care furnizează informația, în mod clar nu-l agreea pe Gasparri. Conform unui raport secret al poliției din decembrie 1927, Gasparri nu avea încredere nici în Tacchi Venturi, pe care îl acuza că ar juca un joc dublu, împărtășind informații confidențiale din Vatican cu Ducele (ACS, MI, DAGR, b. 1320). La momentul agitației iscate de presupusa tentativă de asasinat împotriva lui Tacchi Venturi, Gasparri, conform unui informator al poliției, încercase să-l întoarcă pe papă împotriva lui Venturi, sugerând că episodul fusese pus la cale de iezuit pentru vreun scop neștiut (ACS, MI, DAGR, b. 1320, 5 settembre 1928). Dovezi suplimentare despre eforturile lui Gasparri de a-l înlocui pe Tacchi Venturi pot fi găsite în dosarele lui Mussolini din 1928, când a primit un raport în care se preciza că Gasparri se opunea implicării iezuitului în negocierile despre problema romană (ACS, CR, „Appunto”, raport nedatat pentru principele Pignatelli). Informatorul poliției raporta și că monseniorii Caccia și De Samper, maestrul de ceremonii al papei și, respectiv, majordomul său, îl învinovăteau pe Gasparri pentru faptul că nu fuseseră numiți cardinali și îl înveninau pe pontif împotriva lui.

⁶ Scrisoarea este publicată în Martini 1960b, pp. 129-130.

⁷ ACS, MI, FP, Pietro Gasparri, Città del Vaticano, 8 ottobre 1929, informant n. 40. Odată cu numirea lui Borgongini ca nunțiu în Italia, Pizzardo fusese numit recent să-l înlocuiască în postul de secretar al Congregației Afacerilor Ecclesiastice Extraordinaire.

⁸ De Vecchi 81983, p. 144. Când ambasadorul portughez la Vatican a venit să-l vadă în octombrie, Gasparri i-a mărturisit că își oferise demisia, dar papa nu o acceptase încă. El a adăugat că Mussolini devenise un „coșmar de temut” pentru papă, care, mâniat din cauza presiunilor exercitate asupra grupurilor de tineret ale Acțiunii Catolice, îl numea „persecutor al tinerilor catolici” (ACS, MI, FP, Pietro Gasparri, Città del Vaticano, 23 ottobre 1929).

⁹ În noiembrie 1928, *The New York Times* raporta deja nu numai zvonul că Gasparri va fi înlocuit, dar și că va fi înlocuit de Eugenio Pacelli („Say nuncio will be raised”, NYT, November 19, 1928, p. 2).

¹⁰ Informatorul numărul 35, Roma, 2 ottobre 1929, reprodus în Fiorentino, 1999, p. 238.

¹¹ Coco, 2009, pp. 176-177. Este posibil să mai fi existat un factor care să fi influențat decizia papei, pentru că zvonurile spuneau că Ceretti fusese adeseori văzut în compania unor femei pe perioada șederii în Paris.

¹² ACS, MI, FP, Cerretti, Rome, 14 dicembre 1929, informator numărul 35.

¹³ Găsirea unei persoane de calitate a lui care să-l înlocuiască la Berlin avea să fie o sarcină dificilă, conchidea ambasadorul (ASMAE, AISS, b. 4, n. 6361, Berlino, 10 dicembre 1929).

¹⁴ Coppa 2011, pp. 20-21; O'Shea 2011, p. 81.

¹⁵ Coppa 2011, p. 1; O'Shea 2011, pp. 74-80.

¹⁶ Wolf (2010, p. 36) descoperă dovezi temeinice că, în acești ani, Pacelli era asociat cu notoria rețea de informatori a lui Benigni, dar că era suficient de înțelept să evite „discreditarea printr-o asociere prea deschisă cu Benigni și «serviciul său secret»“.

¹⁷ Coppa 2011, p. 30.

¹⁸ Noel 2008, pp. 38-39.

¹⁹ Wolf, 2010, p. 74. Printre practicile din Biserica germană care se abăteau de la ortodoxia română și pe care Pacelli se străduia să le distrugă, era prezența femeilor în corurile bisericii în timpul liturghiei mari.

²⁰ Wolf 2010, pp. 75-79.

²¹ Ventresca 2013, p. 55. În septembrie 1929, monseniorul Spellman a vizitat Berlinul, iar Eugenio Pacelli l-a întâmpinat în gară, găzduindu-l apoi pe toată șederea. Preotul american a fost impresionat de farmecul lui Pacelli. „Șapte din zece oameni, îi scria Spellman mamei sale pe 8 septembrie, îl consideră cel mai probabil viitor Sfânt Părinte.“ Observația era cu atât mai impresionantă cu cât Pacelli, de 52 de ani, nu era încă nici cardinal (Gannon 1962, pp. 66-67).

²² Papin 1977, p. 42.

²³ Charles-Roux 1947, pp. 74-77.

²⁴ *Ibid.*, p. 77.

²⁵ Papin 1977, pp. 42-43.

²⁶ McCormick 1957, p. 75.

²⁷ Pacelli i-a cerut lui Pascalina să facă tot ce putea pentru a dubla spațiile locuibile, pentru că în Germania se obișnuise cu mai mult. Când a auzit că episcopii germani, în onoarea numirii sale ca secretar de stat, plănuiau să-i ofere în dar o cruce pectorală nouă, le-a transmis că ar prefera ceva mobilă germană. Pascalina a aranjat selectarea mobilei și expedierea ei din Germania. Vizitatorii puteau vedea o mică placă din argint pe biroul noului secretar de stat care includea numele tuturor episcopilor germani care plătiseră pentru ea (Schad 2008, p. 53, 62-65).

²⁸ Pentru mai multe amănunte despre „fogli di udienza“ a lui Pacelli, a se vedea Pagano (2010).

²⁹ Charles-Roux 1947, pp. 74-75, 197; Ottaviani 1969, pp. 502-504.

³⁰ Tornielli 2007, p. 164.

³¹ Ibid., pp. 164-165.

³² ACS, MI, PP, b. 154, informant n. 35 (Bice Pupleschi), Città del Vaticano, 5 marzo 1930.

³³ O. Forbes, Annual Report 1930, February 13, 1931, C 1077/1077/22 in Hachey, p. 196, section 147.

³⁴ Citat în Ventresca 2012, p. 288.

³⁵ Martin 1996, pp. 18-19.

³⁶ După cum spune Wolf (2010, p. 138), „Papa avea tendința de a fi impulsiv și efervescent, iar uneori deloc timid în a face declarații injurioase; secretarul său de stat, diplomat experimentat, era întotdeauna tensionat și echilibrat, decis să evite orice ar putea alimenta flăcările.

³⁷ ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 42 (= Bianca D'Ambrosio), Roma, 21 gennaio 1930.

³⁸ ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 35, Città del Vaticano, 15 febbraio 1930.

³⁹ ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 35, Città del Vaticano, 4 marzo 1930.

⁴⁰ ACS, MI, FP, Cerretti, informant n. 35, Città del Vaticano, 29 maggio 1930. Monseniorul Spellman, într-o scrisoare către mama sa, scrisă din Berlin, în toamna lui 1929, remarcă faptul că Pacelli și Pizzardo erau buni prieteni (Gannon 1962, pp. 66-67). „Profitând de bunăvoința personală a pontifului față de el, Pizzardo, cu o abilitate care ne amintește de cardinalul Richelieu, a intrat în grațiile pontifului, astfel încât este liber să manevreze orice cum dorește.“ Acesta era raportul unui informator al poliției la Vatican în toamna lui 1929. Creatură a Vaticanului, Pizzardo, conform informatorului poliției, câștigase protecția cardinalilor cheie „prin maniera lui insinuantă și onctuoșitatea lui iezuită“ (1999, pp. 89, 224-225). Că personalul nu era într-un totuși îndrăgostit de el, putem conchide dintr-o însemnare din 1934 din jurnalul monseniorului Domenico Tardini, asistentul principal al lui Pizzardo. Toate figurile majore din biroul secretariatului de stat al Vaticanului fuseseră invitate la un prânz la Grand Hotel din Roma, în onoarea unui episcop american aflat în vizită. Tardini era acolo, împreună cu Ottaviani și Borgongini. Dar Pizzardo lipsea, ocupat să țină un discurs în fața asistenților ecleziaști ai Acțiunii Catolice. „Dacă în loc de a ține discursul, scria Tardini, ar fi venit la prânz, ar fi fost mai bine pentru el și... pentru asistenții Acțiunii Catolice.“ (Casula 1988, p. 87. Elipsa aparține originalului.)

⁴¹ „Italian state gives supplice to pope“, *NYT*, February 12, 1930, p. 5.

⁴² De Vecchi 1998, pp. 182-183 (30/31 maggio 1930).

⁴³ Ibid., pp. 194-195 (11 giugno 1930). Marți, 24 iunie, în timp ce participa la o ședință a senatului, Mussolini l-a observat pe De Vecchi și l-a chemat la el să-l întrebe ce se petrecea la Vatican. Ambasadorul a răspuns că, una peste alta, lucrurile mergeau bine, dar „papa continua să fie persoana dificilă care a fost întotdeauna“. Mussolini a întrebat de starea de sănătate a papei, iar De Vecchi a

răspuns că, din ceea ce aflase de la ambasadorul francez, prostata îi făcea probleme, dar că doctorii nu considerau că o operație ar ajuta. Când Mussolini spuse că îi pare rău să audă așa veste, De Vecchi comentă că, dacă se va ajunge la asta, un alt papă nu ar fi chiar un lucru rău. Mussolini, care era la curent de mai mult timp, după câte se pare, cu rapoartele despre problemele de prostată ale papei, ignoră comentariul lui De Vecchi și întrebă în schimb dacă este adevărat că papa ceruse să fie construit un dispozitiv pe care să-l utilizeze în timpul lungilor ceremonii din Capela Sixtină ca să-și poată rezolva nevoile fiziologice pe loc, când acestea ar fi devenit acute (*Ibid.*, pp. 209-210).

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 212-214 (27 giugno 1930).

Capitolul 12

¹ „Fascists Trample Portrait of Pope; Vatican is Guarded“, „Fasciștii calcă în picioare portretul papei; Vaticanul este păzit“ *NYT*, May 28, 1931, p. 1. A doua zi, *The New York Times* publica cel de-al treilea articol de primă pagină dintr-o serie dedicată crizei: „Mussolini checks anti-Catholic riots“, „Mussolini controlează manifestările anticatolice“.

² Arnaldo Cortesi, „Catholic Meddling Charged by Fascisti“, „Fasciștii acuză intervenția catolică“ *NYT*, May 27, 1931, p. 1; Casella 2010, p. 137.

³ ASV, AESS, b. 430a, fasc. 342, ff. 37, 23 maggio 1931. Pe papă îl mai preocupa o problemă. La începutul lunii mai, Pacelli îi spusese papei că Hermann Göring dorea să-l întâlnească în timpul vizitei pe care urma să o întreprindă la Roma. La acel moment, Göring era liderul delegației parlamentare naziste. Papa refuză întâlnirea și-i spuse lui Pacelli să refuze și el, dar Pacelli aranjă totuși ca Göring să aibă o întrevedere cu subsecretarul său, Pizzardo (Wolf 2010, pp. 148-149).

⁴ De Vecchi 1998, p. 225. În următoarele zile, un teanc de rapoarte de la prefecți prezintă închiderea sediilor grupărilor de tineret ale Acțiunii Catolice și protestele din partea episcopilor locali (ACS, CR, b. 33).

⁵ Falconi 1967, pp. 201-202.

⁶ Arnaldo Cortesi, „Pius XI Charges Fascisti with Hate and Violence; Four bombings in Bologna“, Pius al XI-lea îi acuză pe fasciști de ură și violență; patru bombardamente în Bologna“, *NYT*, June 1, 1931, p. 1. Ulterior, cotidianul Vaticanului raporta că peste 5 000 de grupări de tineri și circa 10 000 de grupări de tinere din Acțiunea Catolică au fost desființate, ceea ce a afectat un număr de 800 000 de membri („In margine alle polemiche“, OR, 10 luglio, 1931, p. 1).

⁷ Când un grup de parohii din sudul Italiei au continuat să celebreze sărbătoarea, papa le-a ordonat preoților să suspende toate funcțiunile publice bisericești până

la noi ordine (Arnaldo Cortesi, „Pope Shifts Leader of Catholic Action: Punishes Parishes“, *NYT*, June 11, 1931, p. 1).

⁸ Il segretario particolare di S.E. Il Capo del Governo, a De Vecchi, 13 aprile 1931, ASMAE, AISS b. 2, fasc. 6. „Pro-memoria“ însoțitoare este datată 9 aprilie 1931.

⁹ Martini 1960a, pp. 578-579.

¹⁰ Coco 2009, pp. 214-215.

¹¹ Se susține că numeroși cardinali au obiectat la acțiunile recente ale papei, dintre ei, patru în mod deosebit. Printre aceștia se număra și Pietro Gasparri. Papa s-a înfuriat. I-a spus monseniorului Tardini să urce imediat în mașină și să-i viziteze pe cei patru cardinali. Fiecare dintre ei urma a fi obligat să emită o dezmințire oficială, care urma să fie publicată în ziarul Vaticanului. „Am fost și voi fi întotdeauna alături de papă“, scria cardinalul Gasparri (Coco 2009, pp. 217-218).

¹² Coco 2009, pp. 222, 242-243.

¹³ A adăugat, „și era clar că monseniorul Borgongini“ – și el prezent la întrunire – „era de cealaltă parte“.

¹⁴ MAESI, vol. 266, 80-81, 10 juillet 1931.

¹⁵ Coco 2009, pp. 241-242.

¹⁶ DDI, series 7, vol. 10, n. 322. „N-am dorit asta“, îi va scrie De Vecchi (1998, pp. 267-268), lui Pacelli vorbind despre escaladarea conflictului cu Mussolini. „Este dorința superiorului meu“ (însemnare în jurnal pentru 11 iulie, 1931). Relatarea întâlnirii dintre Pacelli și Talamo provine din jurnalul lui Dino Grandi (Coco, 2009, p. 239).

¹⁷ Ediția a fost publicată cu patru ore mai devreme decât în mod normal în aceeași zi și vândută practic în totalitate înainte ca agenții guvernamentale să realizeze ce se întâmplă și să pună mâna pe restul copiilor (Binchy 1970, pp. 522-523). Binchy raportează că un număr de câteva sute de exemplare ale enciclicei au fost scoase pe furiș din Roma într-un avion pilotat de viitorul arhiepiscop cardinal al New Yorkului, Francis Spellman, cu destinația Paris. Nu este clar de unde a tras Binchy concluzia că Spellman pilota avionul, ceva ce pare improbabil. Morgan (1939, pp. 186-187) l-a intervievat pe Spellman în legătură cu acel episod. Relatarea sa confirmă faptul că papa l-a chemat pe Spellman în bibliotecă sa și i-a înmănat copiile enciclicei cu instrucțiuni ca să se asigure că vor fi publicate în străinătate, iar Spellman le-a dus dincolo de granița franceză, la Paris, unde a predat copiile diverselor agenții de știri americane. Jurnalul lui De Vecchi 81998, p. 257 conține raportul după care, conform monseniorului Pizzardo, „papa suferă enorm, nu mănâncă și doarme foarte puțin; trăiește într-o anxietate și o teamă permanentă“.

¹⁸ Citez din textul enciclicei cum a fost el publicat în ediția din 9 iulie a CC (1931 III, pp. 97-122).

¹⁹ Utilizez aici traducerea oficială în limba engleză a Vaticanului (http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/

hf_p-xi_enc_29061931_non-abbiamo-bisogno_en.html), cu singura modificare: versiunea englezească omite expresia „și regimul“, care există în textul italian original. Clarificarea din paranteză, [fascist] în completarea cuvântului partid poate fi identificată în traducerea oficială a Vaticanului. A se vedea și Moro (2008, p. 423) despre efortul papei de a clarifica faptul că nu se opune regimului fascist ca atare.

²⁰ Garzonio 1996, pp. 58-59.

²¹ Și Mussolini era nerăbdător să încheie bătălia. Cu câteva excepții, ziarele fasciste au salutat enciclica cu tonalități moderate și respectuoase. *Lavoro fascista*, identificat cu aripa extremistă anticlericală a PNF, se număra printre excepții, acuzându-l pe papă că slujește interesele mișcării antifasciste internaționale, reiterând zvonurile larg răspândite după care originea crizei rezida în ambițiile monseniorului Pizzardo de a lua locul cardinalului Pacelli ca secretar de stat. În această perspectivă, Pizzardo – responsabilul oficial al Vaticanului cu supravegherea Acțiunii Catolice – conlucrea cu editorul OR, Giuseppe Dalla Torre, de partea forțelor antifasciste, în timp ce Pacelli susținea colaborarea dintre papă și regimul fascist (MAESI, 266, ff. 64-66).

²² M. Gentil, *chargé d'affaires* francez la Vatican, care era de față, raportează despre eveniment ministrului de externe al Franței, în MAEI, vol. 266, 110-112 (20 Juillet 1931).

²³ ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, f. 79r. Un semn că, pe la mijlocul lui iulie, ambele tabere lucrau să rezolve conflictul a fost reacția la bomba care a explodat în Vatican la 2 dimineața în ziua de 17 iulie. Explozia a trezit pe mulți din Vatican – dar nu și pe papă, care a dormit liniștit – și mii de persoane din zonele limitrofe ale Romei. Se spune că Pacelli a auzit explozia bombei pe când se afla încă la lucru, la 2 dimineața, în biroul său. Un însoțitor de la Vatican descoperise bomba artizanală în seara anterioară în Bazilica Sfântul Petru, ascunsă sub un amvon mobil. Pentru că jandarmii papali, inspectând cilindrul metalic, nu au auzit vreun ticăit, au crezut că e o glumă. Pentru a fi siguri, o duseseră în mijlocul unui câmp de pe teritoriul Vaticanului și o lăsaseră acolo pe parcursul nopții, urmând a decide ce vor face cu ea. Acolo bomba explodase, lăsând în urmă o gaură mare și copaci dezrădăcinați pe o rază de 20 de metri. Presa fascistă a atribuit bomba antifasciștilor care doreau să agraveze conflictul dintre regim și Vatican, iar Vaticanul însuși nu a făcut nimic să combată această opinie. (Arnaldo Cortesi, „Bomb roar at night alarms the Vatican“, *NYT*, July 18, 1931, p. 1)

²⁴ Tacchi Venturi nu se afla la întrunire. A auzit de remarca lui Mussolini de la altcineva, dar a refuzat să releve identitatea informatorului său (ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, ff. 80r-80v).

²⁵ Imediat după întâlnirea cu papa, Tacchi Venturi i-a trimis lui Mussolini o scrisoare în care îi spunea că papa era nerăbdător să rezolve disputa. Mussolini l-a chemat imediat la el (ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, 25 luglio 1931).

Cu o zi înainte, papa îi spusese lui Pacelli de mesajul pe care urma a-l trimite lui Mussolini prin intermediul lui Tacchi Venturi, amintindu-i Ducelui că papa se abținuse de la a-l condamna pe el sau fascismul, dorindu-și doar o modalitate satisfăcătoare de ieșire din impas. Chiar și în Franța masonică, îi spunea papa lui Pacelli, asociațiile catolice se bucură de mai multă libertate decât în Italia (ASV, APAC, b. 430a, fasc. 343, ff. 21, 24 luglio 1931).

²⁶ Departe de a fi convins că succesorul lui era pregătit pentru sarcină, Gasparri a inclus un scenariu pe care acesta trebuia să-l utilizeze în întrevederea cu papa. Și acolo scria: „Preabinecuvântate Părinte, fiul cel mai umil al dumneavoastră, vin să vă aduc la cunoștință ce-mi spune conștiința. Sunt deosebit de supărat din cauza impasului în care au ajuns discuțiile cu Mussolini. Mi se pare că Sfinția Voastră, care a spus că nu dorește să umilească pe nimeni, ar face un act părintesc dacă i-ar da părintelui Tacchi Venturi ordinul să nu mai insiste pe *conditio sine qua non* și să treacă direct la tonalitatea care ar duce la încheierea odată pentru totdeauna a conflictului” (ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, ff. 91r-92v).

În timp ce încerca să-l facă pe papă să renunțe, Gasparri îl bombarda și pe Mussolini cu recomandări nesolicitate. Pe 14 iulie, declarându-se „cel mai bun prieten și admirator” al Ducelui, o frază pe care o repetase înainte de semnare, Gasparri pleda la Mussolini să nu facă nimic care să înrăutățească acest conflict. Apoi, într-o scrisoare nedatată trimisă aparent după întâlnirea sa cu Tacchi Venturi, Gasparri îi scrisese din nou Ducelui, spunându-i că tocmai fusese pus la curent cu evenimentele referitoare la misiunea iezuită. Declarându-se „admirator și prieten al Excelenței Voastre”, Gasparri îl imploră pe Mussolini să profite de oportunitate pentru a pune punct conflictului dintre Biserică și stat. Scrisoarea din 14 iulie se găsește la ASV, AESS, pos. 515, fasc. 530, f. 83r. scrisoarea nedatată, la *idem*, ff. 80r-80v, prezintă și o adnotare de la Domenico Tardini în care ni se explică faptul că scrisoarea era datată cu sfârșitul lui iulie sau primele zile ale lui august, dar nu existau dovezi că ar fi fost trimisă.

²⁷ Un aspect curios, diplomatul francez a atribuit lipsa de influență a lui Pacelli mâniei papei față de fratele său. Papa îl acuza pe Francesco Pacelli că nu a prevăzut mișcarea regimului împotriva Acțiunii Catolice și că i-a asigurat o protecție mai bună în prevederile Concordatului (MAEI, vol. 266, 122-124, 6 août 1931, M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères). La acel moment, circulau zvonuri că Pacelli va fi înlocuit ca secretar de stat imediat ce se rezolva criza Acțiunii Catolice („Pacelli to quit soon, the Vatican indicates”, *NYT*, August 13, 1931, p. 8).

²⁸ Versiunea tipărită a acesteia în documentele private ale lui Mussolini are cuvintele „Pio IX”, și nu „Pio XI”... poate o eroare de vorbire freudiană (ACS, CR, b. 68, Roma, 2 settembre 1931).

²⁹ „L'Accordo fra la Santa Sede e il governo italiano per l'Azione cattolica”, CC 1931 III, pp. 549-552. Cel de-al doilea paragraf se ocupă de obiecția lui Mussolini

la existența unor grupări separate ale Acțiunii Catolice care erau asociate unor profesii particulare, pentru că acestea riscuiau să intre în competiție cu societățile profesionale fasciste care aveau monopol asupra organizării muncii. Astfel de grupuri profesionale ale Acțiunii Catolice urmau a-și limita obiectivul în întregime la activități religioase și urmau a-și da întregul concurs organizațiilor profesionale ale regimului fascist. Ultimul punct specifica faptul că grupurile locale ale Acțiunii Catolice nu trebuiau să se angajeze în activități atletice, pentru că toate sporturile organizate urmau a intra sub autoritatea grupurilor de sport fasciste. Iar aceasta nu era o problemă de mică importanță, pentru că sporturile fuseseră dintotdeauna una dintre cele mai importante atracții pentru recrutarea băieților în filialele locale ale Acțiunii Catolice (De Felice 1974, p. 275).

³⁰ De Felice 1974, p. 263.

³¹ Comentariile aparțin lui Francesco Ferrari (Malgeri 1994, p. 57). Istoricul italian cel mai renumit în problemele fascismului ajunge la aceeași concluzie. „Ni se pare, scria Renzo De Felice (1974, pp. 270-271), că nici nu se discută că la acel moment acordul a reprezentat o înfrângere pentru Biserică.”

³² MAEI, vol. 266, 153-155 (M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères, 8 Septembre 1931). La întoarcerea din vacanța de vară, Fontenay raporta că, pe 3 septembrie, papa a convocat o întrunire secretă cu unsprezece cardinali, chemându-l pe Gasparri înapoi la Roma de la stațiunea sa de vară din munți, iar dintre aceștia, zece și-au exprimat aprobarea pentru acordul încheiat (MAEI, vol. 266, 174-180, M. de Fontenay au Ministre des Affaires Étrangères, 29 Septembre 1931). Dată fiind personalitatea puternică a papei și consecințele la care se expunea un cardinal care stârnea mânia papei, nu putem ști cât de revelator ar putea fi un astfel de „vot”.

³³ MAEI, vol. 266, 167-169 (M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères, 17 Septembre 1931).

³⁴ ASV, ANI, pos. 23, fasc. 3, ff. 46r-48r, memorandumul scris de mână de Borgongini-Duca, nedatat, „Dopo il conflitto”.

Capitolul 13

¹ De Vecchi 1998, p. 53-60. Citatul provine din scrisoarea lui De Vecchi către Mussolini, datată 18 ianuarie 1933. Un raport secret al poliției din 9 iulie 1932 îl descria pe Ciriaci ca fiind „un om inteligent, abil, flexibil și docil în relațiile dintre cea mai înaltă organizație catolică din Regatul asupra căruia prezidează și organele statului fascist” (informatorul numărul 390, „Orientamento in senso nazionale e verso il Regime da parte del Comm. Ciriaci” (ACS, MI, FP, Ciriaci).

² Moro 1981, pp. 289-291. Moro scrie că această campanie moralizatoare era încurajată de regimul fascist. După cum vom susține în acest capitol, observația este doar parțial adevărată. În numeroase cazuri, Campania de moralizare a Bisericii împingea guvernul dincolo de limite. Campania, făcând apel la membrii Acțiunii Catolice să raporteze comportamentul ofensator al autorităților polițienești locale, a început în 1920. O broșură de 72 de pagini, *Per la difesa della moralità*, era deja la a patra sa ediție în 1928, fiind publicată de Secretariatul Central pentru Moralitate al Acțiunii Catolice naționale. Lăudând eforturile guvernului fascist de a combate „efectele dezastruoase ale libertății care degeneraseră în licențiozitate”, oferea un limbaj universal care să fie utilizat de către grupurile locale atunci când urmau a trimite autorităților locale denunțuri (ASV, AESI, pos. 929, vol. I, fasc. 615, f. 35).

³ Presa fascistă, prinzând ideea, a început să raporteze despre ceea ce numeau ei „lupta sfântă a lui Pius al XI-lea împotriva moralității modei feminine” („Il papa contro la moda femminile”, *Il Regime fascista*, 22 giugno 1926, p. 2).

⁴ Controalele urmau a fi impuse prin licențele acordate firmelor de pe plajă („Circolare per tutti i prefetti dal Ministero dell'Interno, 18 giugno 1926; Oggetto: bagni”, ARSI, TV, b. 7, fasc. 393). Trimițând o copie a ordinului lui Tacchi Venturi, pe 27 iunie 1926, ministrul afacerilor interne a trimis și o scrisoare în care arăta cât de în serios lua guvernul îngrijorarea papei. Într-o audiență acordată unui grup de fete catolice în acea lună, papa a făcut apel la o cruciadă națională împotriva îmbrăcăminte imorale a femeilor. În audiențele cu grupurile de femei, denunța în mod regulat moda feminină actuală. Lumea din afară, avertiza el un astfel de grup în iunie, făcea tot ce putea pentru a le seduce și a le face să uite chiar și cel mai elementar sens al demnității feminine („Il papa contro la moda femminile”, *Il Regime fascista*, 22 giugno 1926, p. 2). Până în 1928, trimisul iezuit, urmând instrucțiunile papei, făcea lobby cu miniștrii guvernului să extindă acțiunea represivă a guvernului împotriva îmbrăcăminte fetelor atât în școli, cât și în public. Lipsa de modestie a veșmintelor feminine, susținea Tacchi Venturi, era o sursă majoră de corupție. Dacă, spunea el autorităților, guvernul ar transforma într-o infracțiune purtarea de către femei a unei rochii care să fie mai scurtă de genunchi, „ar fi o mare consolare pentru Vicarul lui Cristos” (ARSI, TV, b. 15, fasc. 1067, 26 novembre 1928). Însemnarea lui Tacchi Venturi poartă adnotarea sa „presentato a S.E. il 26 novembre 1928”. S.E., ori Sua Eccellenza (Excelența Sa) s-ar putea referi la Mussolini, dar și la unul dintre miniștrii din guvern. Bressan (1980, pp. 106-108) prezintă atenția deosebită pe care paginile OR au acordat-o în această perioadă problemelor „imoralității” și presiunii asupra autorităților guvernamentale să ia măsuri mai agresive.

⁵ ACS, CR, b. 68, 3 febbraio 1929, Tacchi Venturi către Mussolini. O copie a scrisorii lui Tacchi Venturi se găsește în propria arhivă: ARSI, TV, b. 16, fasc. 1133.

⁶ Pentru a crește femeii sănătoase, *La Civiltà cattolica* (1928 II, pp. 367-372) explica: „nu este necesar să le antrenăm să sară patru metri”. Este grăitor faptul că atât ambasada americană la Roma, cât și ambasada britanică la Sfântul Scaun au considerat că protestul papei față de evenimentul gimnasticii feminine merită raportat guvernelor lor (Henry Fletcher to Secretary of State, n. 1691, May 11, 1928; NARA, M530, reel 2; H.G. Chilton, Annual Report 1928, May 9, 1929, C 3397/3397/22 in Hachey, p. 142, section 55).

⁷ CC 1930 I, pp. 460-461. În cadrul unei întruniri de la sfârșitul lui 1932, când Borgongini i-a înmănat lui Mussolini o copie a ultimei ediții a *La Civiltà cattolica*, Ducele a respins-o, spunând că știa deja ce scrie acolo, apoi adăugând: „este un jurnal pe care îl citesc întotdeauna cu foarte multă atenție” (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 4, ff. 47r-48r, Borgongini a Pacelli, 22 novembre 1932).

⁸ „Dacă ar fi să interzicem competiția”, spunea Mussolini, întorcându-se la subiectul inițial, „iar oamenii descoperă că am făcut-o la ordinele Sfântului Părinte, va fi iadul pe pământ” (ASV, ANI pos. 23, fasc. 3, ff. 28r-34r, Borgongini to Pacelli, 14 febbraio 1931). Și aceasta a fost una dintre propunerile papei pe care le-a respins. Despre proteste papale anterioare la gimnastica feminină și evenimentele atletice feminine, a se vedea CC 1928 II, pp. 367-72; ASV, AESI, pos. 773, fasc. 317, ff. 77r-85r, 28 settembre 1929; CC 1930 I, p. 460. De fapt, politicile regimului fascist în privința femeilor erau o combinație între cele în armonie cu învățăturile Bisericii – ca în cazul opoziției la controlul sarcinii și măsurile de a descuraja femeile să lucreze – și politici care susțineau activitățile recreative ale fetelor și femeilor și pe care Biserica le dezaproba. A se vedea alte lucrări despre fascism și problema feministă, De Grazia, 1992.

⁹ ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, ff. 49r-50r.

¹⁰ ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, f. 51r.

¹¹ Este notabil că atunci când episcopul a scris a doua oară pentru a solicita intervenția statului, i-a scris direct monseniorului Giuseppe Pizzardo, unul dintre apropiații papei, și oficialul Vaticanului responsabil pe atunci cu Acțiunea Catolică: „Anul acesta e mai rău. De dimineață până seara, pe fiecare stradă și în piațete, multe femei (în special străine și din nordul Italiei) pot fi văzute îmbrăcate într-o manieră atât de indecentă, că spectacolul este dezgustător. Nu ar putea Autoritatea Centrală a Șefului Guvernului să ia atitudine în această privință?” (ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, f. 52r, 20 agosto 1933).

¹² Pe 23 februarie 1933, Augusto Ciriaci, președintele la nivel național al Acțiunii Catolice, îi scria direct lui Mussolini pentru a-l lăuda pentru tot ceea ce făcuse până atunci și pentru a indica domeniile unde erau necesare eforturi mai susținute de implementare. Acțiunea Catolică urma a continua să colaboreze cu regimul, scria Ciriaci, să contribuie la marea patriei. Guvernul ar trebui să interzică filmele și piesele de teatru criticabile, să scoată de pe piață magazinele și cărțile imorale și să ceară femeilor să poarte o îmbrăcăminte decentă. „Nu cerem legi

noi, conchidea Ciriaci. Cerem numai ca excelențele legi existente – care există în mare parte datorită înțelepciunii și puterii Excelenței Voastre – să fie respectate și aplicate cu vigoare” (ASV, AESI pos. 929, vol. I, fasc. 616, ff. 31r-36r). Într-o anumită măsură, în anii 1930, bătălia papei împotriva vestimentației care dezvăluia prea multe se îmbina cu campania profertilitate a lui Mussolini, care vedea în eliberarea femeilor de rolul lor tradițional, legat de gospodărie, o cauză a fertilității în declin. De exemplu, pe 11 iulie 1933, guvernul a spus ziarelor să nu publice imagini cu femei dezbrăcate „pentru că ar constitui un element antidemografic”. Doi ani mai târziu, Ciano însuși se plânga că magazinele publică poze cu femei în costume de baie, din nou pe motivul că erau „antidemografice” (Tranfaglia 2005, pp. 171, 177).

Bătălia papei pentru decență publică a luat în obiectiv și ceea ce considera el a fi „scandalul” dansului în public, dans în care se atingeau trupurile femeilor și bărbaților. În iunie 1933, la cererea papei, Pacelli scrisese tuturor episcopilor din nordul Italiei, unde problema era considerată ca deosebit de acută, cerându-le să raporteze despre condițiile din diecezele lor. În răspunsul său, Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, și-a exprimat speranța că ministrul afacerilor interne ar putea fi convins să „acorde atenție vocii Episcopatului Nordului Italiei în această problemă”. Pentru a ilustra gravitatea problemei, el a inclus o scrisoare recentă pe care o primise de la episcopul de Cremona. Episcopul raporta că organizațiile fasciste locale, în special *dopolavoro* („după serviciu”), făcuseră din dansurile publice „o industrie organizată”. Poliția, se plânga el, a făcut prea puține. Unul dintre preoții săi de parohie a încercat să convingă liderul unui astfel de grup să nu organizeze atât de des dansurile, dar i s-a spus că mulți bărbați deveniseră membri tocmai datorită dansurilor (ASV, AESI, b. 935, fasc. 628, ff. 02r-03v). Bătălia Vaticanului împotriva dansului public a continuat până la sfârșitul papalității lui Pius al XI-lea, spre consternarea conducerii fasciste. Tipice erau lamentațiile incluse într-o scrisoare din 10 septembrie 1938. De la Bonifacio Pignatti, care, în 1935 îl înlocuise pe Cesare De Vecchi ca ambasador al lui Mussolini la Sfântul Scaun. Scriindu-i lui Achille Starace, șeful PNF, Pignatti se plânga: „Din nefericire, în ce privește dansurile populare, atitudinea Sfântului Scaun, de la papă în jos, este de nezdruccinat și nu există vreo speranță să se schimbe” (ASMAE, APSS, b. 42).

¹³ ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 360, f. 115, 14 marzo 1934. Referința lui De Vecchi la tăcerea guvernului în legătură cu cazurile de imoralitate a clerului s-ar putea referi parțial la rapoartele pe care spionii Vaticanului le trimiteau în privința cardinalilor despre care se spunea că ar întreține relații cu băieți, bărbați și fete. Acuzațiile nu aveau suficientă bază pentru a atrage atenția papei și a-l face să-și trimită emisarii să convingă guvernul să acționeze. În octombrie 1937, într-un astfel de caz, papa a aflat că într-un muzeu fuseseră expuse statui nud și l-a trimis pe Tacchi Venturi să ia atitudine. Pus la curent cu nemulțumirea papei, curatorul

i-a trimis imediat o scrisoare lui Tacchi Venturi asigurându-l că ordonase imediat ca acele „patru sau cinci statui de bărbați pe care le dezavuați să fie îndepărtate, în vederea aplicării unui veșmânt abundent de frunze de smochin” (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 669, ff. 4r-5r).

¹⁴ Papa și-a transmis cererea prin Tacchi Venturi (ACDF, S.O., 1930, 1413/30i, Tacchi Venturi to Card. Donato Sbarretti, S.O., 13 aprilie 1933). Ulterior în același an, Tacchi Venturi se întâlnește cu șeful poliției, Arturo Bocchini, și-i prezintă o listă de magazine străine, pregătită de oficiul central al Acțiunii Catolice, magazine pe care le dorea interzise. După ce a analizat problema și a citit lista, Bocchini i-a explicat de ce nu putea confisca toate titlurile, dar i-a promis să interzică multe dintre ele. Raportând problema lui Pizzardo, Tacchi Venturi îi atrase atenția cu deosebire asupra promisiunii șefului poliției: dacă Tacchi Venturi îi va supune atenției și alte titluri, biroul său urma să analizeze cu multă atenție cererile de cenzură. „Din păcate, nu vor lipsi ocaziile de a profita de oferta lui!”, conchise Tacchi Venturi, în entuziasmul său permițându-și o exclamație care nu-i era caracteristică (AESI, pos. 929, vol. I, fasc. 617, ff. 2r-3r). Pentru rolul lui Tacchi Venturi în asigurarea satisfacerii standardelor aprobate de Biserică în cazul articolelor din *Enciclopedia Italiana* care se ocupau de subiecte de interes pentru Biserică, a se vedea Turi (2002).

¹⁵ ASV, AESI, pos. 669, fasc. 132, ff. 34r-35r, Tacchi Venturi to Gasparri, 23 gennaio 1929. Vaticanul a exercitat presiuni asupra guvernului și pentru a împiedica educația sexuală în școlile publice, după cum se poate vedea dintr-o discuție telefonică interceptată între Pizzardo și ambasada italiană la Sfântul Scaun pe 25 aprilie 1935 (ACS, MCPG, b. 165, n. 3093). Guvernul a adăugat la ofensele care puteau conduce la interzicerea unei piese de teatru pe cea a ofensării papei sau declanșării disprețului pentru „sentimentul religios” (Talbot 2007, pp. 148-149).

¹⁶ LAT, March 20, 1931, p. 4. Borgongini stăruise pe lângă Mussolini, în întâlnirea lor din 12 ianuarie 1931, să introducă o cenzură mai strictă asupra industriei filmului și teatrelor, deși, la acel moment, Mussolini nu fusese foarte binevoitor (ASV, ANI, b. 23, fasc. 3, Borgongini a Pacelli, 20 gennaio 1931).

¹⁷ După ce a fost reabilitat pentru scurt timp, excomunicarea definitivă a venit în ianuarie 1926. În procesul decizional, Sfântul Oficiu a cerut părintelui Gemelli să-l examineze pe Buoniauti și să-și formeze o părere (Martina 2003, p. 238; Zambarbieri 1982a.). Modernul profesor, a raportat Gemelli Vaticanului, trebuie să primească tratament „nu de la preoție, ci de la profesioniștii care ajută nefericiții bolnavi psihic” (citată în Luzzatto, 2010, p. 142).

¹⁸ De fapt, Tacchi Venturi se întâlnise cu ministrul educației de atunci, Giovanni Gentile, în aprilie 1917, 1924, pentru a-l convinge să-l îndepărteze pe Buoniauti (Sale, 2007, p. 335).

¹⁹ ARSI, TV, b. 9, fasc. 527, Tacchi Venturi a Gasparri.

²⁰ Raportând aspectul lui Mussolini, Fedele a precizat că, dacă va ceda presiunilor papei și va fi de acord ca numirile pe posturile universitare să fie supuse aprobării papale va declanșa un dezastru (DDI, series 7, vol. 5, n. 11, Fedele a Mussolini, 11 febbraio 1927). Pentru că papa a continuat să facă presiuni prin intermediul lui Tacchi Venturi pe parcursul întregului an, Fedele l-a chemat în cele din urmă pe Buonaiuti și, explicându-i situația, l-a rugat să fie de acord să accepte un post în cercetare și astfel să stea departe de postul său de profesor. Buonaiuti a fost nemulțumit și a subliniat că nu exista nicio bază legală pe care să fie îndepărtat de catedră, dar în pofida reticenței a fost de acord. „Este o concesie uriașă făcută de guvern Sfântului Scaun!”, îi scria Fedele lui Mussolini, raportându-i noutățile (ACS, CR, b. 68, Fedele a Mussolini, 17 ottobre 1927).

²¹ Buonaiuti criticase fascismul pentru că promovează adorarea păgână a statului (Zambarbieri 1982a, p. 64; Goetz 2000).

²² Negocierile din 1931 au fost conduse de Borgongini și Dino Grandi, pe atunci ministrul de externe al lui Mussolini (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, ff. 99r-101r, Borgongini către Pacelli, 4 giugno 1930; scrisoarea lui Borgongini din 17 aprilie 1931 către Grandi se află la ASMAE, APSS, b. 6, unde regăsim și răspunsul nedatat al lui Grandi). Recomandarea ministrului educației naționale către Grandi în cazul Saitta poate fi găsit într-un memoriu publicat în DDI, series 7, vol. 10, n. 342, 19 giugno 1931.

²³ Petacci 2010, pp. 129-130; R. Mussolini 2006, pp. 88-89.

²⁴ Navarra 2004, p. 52.

²⁵ Mack Smith 1983, p. 6.

²⁶ Interviu C. Drexel, December 1934, în De Felice, 1974, p. 866.

²⁷ Interviu H. Massis, September 1933, în De Felice 1974, p. 854.

²⁸ La 51 de ani, când reușește să realizeze o serie de interviuri cu Ducele, în martie 1932, Ludwig era deja faimos pentru că intervievase și alți lideri mondiali, de la fondatorul Turciei moderne, Mustafa Atatürk, până la Iosif V. Stalin.

²⁹ Ludwig 1933, p. 62.

³⁰ Ludwig 1933, pp. 126-127.

³¹ Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 383-384; Urso 2003, pp. 193-194.

³² Cannistraro and Sullivan 1993.

³³ Ludwig 1933, pp. 222-223.

³⁴ Bosworth 2002, p. 243.

³⁵ Monelli 1953, pp. 119-126. Sacra putere pe care o emana dictatorul era atât de copleșitoare, încât asistentul său, Navarra, nu reușea să găsească un bărbier dispus să-l bărbierească. În cele din urmă, găsi un polițist din garda lui Mussolini care fusese odată bărbier, dar imediat ce acesta a ridicat briciul spre fața Ducelui, a început să tremure incontrollabil (Navarra 2004, pp. 39-40).

³⁶ Franzinelli and Marino 2003, p. xi.

³⁷ De Vecchi 1983, pp. 223-224.

³⁸ Franzinelli and Marino 2003, p. xii.

³⁹ Bosworth 2002, pp. 44-46. Citatul original din scrisoarea lui Mussolini se află în E. Mussolini (1957, p. 126).

⁴⁰ Navarra 2004, p. 21.

⁴¹ De Felice 1974, pp. 174, 300-303.

⁴² Gentile (1993, pp. 283-285) reproduce extrase masive din lucrarea din 24 martie 1932, în *Il Popolo d'Italia*. Pentru o analiză a aspectelor ritualice ale discursurilor lui Mussolini și a impactului lor, a se vedea Galeotti (2000, pp. 49-50).

⁴³ Franzinelli 1995, pp. 171-172. Numărul membrilor este la nivelul anului 1934. Pe 8 aprilie 1928, Tacchi Venturi îi scria lui Augusto Turati, pe atunci șeful național al PNF, felicitându-l pentru recenta promulgare a opt porunci care urmau a fi utilizate ca ghid de către toate grupurile de tineret feminin fasciste (porunca trei: iubește-l pe Duce), dar cerându-i să repare o omisiune izbitoare: nu era menționat Dumnezeu. Iezuitul a propus adăugarea unei a noua porunci: „Teme-te și iubește-l pe Dumnezeu, originea și sursa întregului bine“. Turati i-a răspuns că adăugarea propusă nu este necesară, pentru că era deja implicată în „spiritul care penetrează aceste norme este spiritul creștin și catolic“ (ARSI, TV, b. 13, fasc. 878). Răspunsul lui Turati este datat 2 martie 1928.

⁴⁴ Franzinelli (1995, p. 140) remarcă faptul că întregul comportament al preoților ar fi putut fi comic dacă n-ar fi ilustrat gradul dezgustător de servilism afișat de mulți dintre clericii catolici ai Italiei față de „sfântul lor Duce“.

⁴⁵ Brendon (2000, p. 133). Imaginea Domului este reprodusă în Gentile 1993, p. 173.

⁴⁶ Pizzardo a Cazzani, 21 novembre 1932 (ASV, AESI, pos. 812, fasc. 444, ff. 7r-13r). În acest caz, episcopul Giovanni Cazzani și-a menținut poziția, scriind că ar fi umilitor pentru un preot să pună în act sugestia.

⁴⁷ Ca papa Paul al VI-lea (Wolff 1985, pp. 239, 245; Bendiscioli 1982).

⁴⁸ Goetz 2000; Falasca-Zamponi 1997, pp. 110, 203-204.

⁴⁹ În Reineri 1978, p. 183.

⁵⁰ Au votat 96% din persoanele cu drept de vot (De Felice 1974, p. 313).

Capitolul 14

¹ Conform lui De Vecchi, vizita aproape că fusese anulată în ultimul moment, pentru că Mussolini făcuse cu o zi înainte o criză de furie aflând că OR nu menționase apropiatul eveniment. În relatarea lui De Vecchi, a reușit să-l convingă pe Mussolini să se răzgândească și să continue vizita numai prin intervenția sa la monseniorul Pizzardo și publicarea în ziarul Vaticanului a unei ediții speciale în aceeași seară în care se anunța știrea (De Vecchi 1983, pp. 219-221).

² Evenimentul a fost urmat de o știre în săptămâna următoare în care se preciza că vizita va avea loc „aproape cu siguranță” în acea săptămână (Arnaldo Cortesi, „Mussolini's visit to pope arranged....Event may occur today”, *NYT*, September 17, 1931, p. 13). Ambasadorul francez a raportat că vizita fusese fixată pentru 19 septembrie, dar Mussolini dăduse înapoi în ultima clipă. Ducele, credea ambasadorul, se temea că o astfel de vizită în ajunul sărbătorii recent abolite de pe 20 septembrie „ar putea fi interpretată ca o capitulare” (MAEI, vol. 266, 178, Fontenay au Ministre des Affaires Étrangères, 29 septembre 1931).

³ MAEI, vol. 266, 209-211, Fontenay au Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères, 17 janvier 1932.

⁴ Cardinalul Pacelli relatează această întâmplare în notițele sale din 27 noiembrie, pe baza unei conversații cu Tacchi Venturi (ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 357, f. 68). În arhivele lui Tacchi Venturi există o notă datată 19 decembrie 1931 și etichetată „dictat de Sfântul Părinte Preaeminentului Pacelli”, în care îl îndruma pe iezuit să-l informeze pe Mussolini de decizia papei – „după multă gândire” – de a accepta data propusă, de 11 februarie, pentru întâlnire. Lui Mussolini urma a i se spune că papa ar interpreta aceasta ca expresie a căinței pentru încălcarea Concordatului prin tratamentul recent aplicat Acțiunii Catolice. „Trebuie să spun asta pentru că, dacă Mussolini vine în acea zi, Sfântul Părinte îl va primi, îl va pune să stea jos și apoi va vorbi și-i va spune, poate zâmbind, că a acceptat cu bucurie data propusă... pentru că are credința că [Mussolini] a dorit, într-un scop meritoriu, să repare greșeala încălcării articolelor 43 și 44 [articolele Concordatului care permiteau Acțiunii Catolice să funcționeze liber]” (ARSI, TV, b. 20, fasc. 1524).

⁵ Cu câteva zile mai devreme, Borgongini mersese la palatul Quirinal la cererea papei pentru a-i acorda regelui Victor Emmanuel al II-lea Colierul Ordinului Suprem al lui Cristos („Dopo il conferimento dell'Ordine Supremo di Cristo a S.M. il Re d'Italia”, OR, 7-8 gennaio 1932, p. 1). Apoi, pentru a completa imaginea, nunțiul a conferit Marea Cruce a Ordinului Piano atât lui Cesare De Vecchi, cât și ministrului de externe Dino Grandi („La Gran Croce dell'Ordine Piano al Ministro italiano Grandi e all'Ambasciatore De Vecchi”, OR, 12 gennaio 1932, p. 2). Ambasadorului francez la Sfântul Scaun i s-a spus în prealabil despre onorurile papale planificate pentru rege, Mussolini și ceilalți. A fost făcut să creadă că papa a decis să le confere ca reacție la expresiile de neplăcere ale guvernului pentru că onorurile conferite de Mussolini lui Pacelli, Borgongini și Tacchi Venturi nu fuseseră urmate de un gest similar al papei (Fontenay au Ministre des Affaires Etrangères, 8 janvier 1932, MAEI, vol. 266, 202-204).

⁶ „Nostre informazioni”, OR, 12 febbraio 1932, p. 1. Descrierea incidentului femeii date afară este furnizat de Thomas Morgan (1939, pp. 190-197), care făcea parte dintre invitații din Sală la acel moment. Întâmplarea nu a fost relatată în niciunul dintre ziarele Vaticanului sau din Italia.

⁷ Ilustrația a apărut pe coperta revistei *Domenica del Corriere*, 21 februarie 1932. La publicarea ediției italiene a interviurilor îndelungi ale lui Emil Ludwig cu Mussolini, unul dintre paragrafele care l-au ofensat cel mai puternic pe papa a fost descrierea făcută de Duce a modului în care refuzase să se încline sau să sărute inelul papei. Acest paragraf și altele pe care papa le-a considerat ofensatoare – inclusiv cel în care Mussolini declară că, după opinia lui, oamenii ar trebui lăsați să decidă singuri cum să-l adore pe Dumnezeu – au fost excizate din ediția italiană după prima sa tipărire (Charles-Roux à Président du Conseil, 29 juillet 1932, MAEI, vol. 266, 255; *idem*, 291-292, 27 ottobre 1932; Chiron 2006, p. 293). Pe 15 iulie 1932, secundul lui De Vecchi la ambasada italiană l-a citat pe Mussolini ca spunând „evreul acela mare m-a trădat“, în ediția comentariilor lui asupra Bisericii (ASV, AESI, pos. 887, fasc. 593, f. 42r, 15 luglio 1932). Pe 10 noiembrie, într-o scrisoare către Pacelli, Tacchi Venturi raporta cu bucurie că noua ediție a interviului lui Ludwig care tocmai fusese publicată era mai scurtă cu cinci pagini, cu toate pasajele inacceptabile din secțiunea „Roma și Biserica“ șterse (ASV, AESI, pos. 667, fasc. 128, f. 48r).

⁸ David Darrah, „Pope and Duce clasp hands in friendship pact“, CDT, February 12, 1932, p. 10; Arnaldo Cortesi, „Pope and Mussolini show warm feeling in Vatican meeting“, *NYT*, February 12, 1932, p. 1.

⁹ Raportul scris de mână al întâlnirii sale cu papa și adresat regelui poate fi găsit în ACS, CV, b. 1, fasc. 34; o copie publicată este disponibilă în DDI, series 7, vol. 11, n. 205. Pompa cu care s-a desfășurat vizita este descrisă în CC 1932 I, pp. 480-481.

¹⁰ „Sgr. Mussolini and the Pope“, *The [London] Times*, February 12, 1932, p. 11.

¹¹ E. Mussolini 1957, p. 135.

¹² Dar Fontenay, ambasadorul francez la Sfântul Scaun, raportând zvonurile despre schimbul de onoruri, era îngrijorat cel mai mult de impresia pe care o lăseseră catolicilor italieni, „un soi de recunoaștere a fascismului de către Sfântul Scaun“ (MAEI, vol. 266, 229-231, Fontenay à Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères, 4 mars 1932; and *idem* 232-233, 10 mars 1932). Scrisoarea lui Tacchi Venturi către Mussolini în care îi mulțumește pentru distincție se găsește în ACS, CR, b. 68, 7 marzo 1932. Într-o scrisoare către generalul Ordinului lezuit, Tacchi Venturi raporta că, dându-i înalta distincție, De Vecchi i-a spus că Mussolini dorea, în același timp, să onoreze iezuiții pentru tot ceea ce făcuseră ca să promoveze înțelegerea dintre guvernul italian și Biserică (Tacchi Venturi a Ledóchowski, 3 marzo 1932, ARSI, TV, b. 20, fasc. 1534).

¹³ Aceste comentarii au fost făcute la sfârșitul lui 1932 (Charles-Roux à Président du Conseil, 15 décembre 1932, MAEI, vol. 266, 298-299).

¹⁴ Arnaldo Cortesi, „Pope Pius at 75: scholar and leader“, *NYT Magazine*, May 29, 1932, p. 3.

- ¹⁵ C. Wingfield, Annual Report 1934. January 12, 1935, R 402/402/22 in Hachey, p. 287-288, sections 138-140.
- ¹⁶ Tardini 1988, p. 296 (entry for 13 febbraio 1934); Charles-Roux 1947, p. 62.
- ¹⁷ Papin 1977, pp. 56, 62; Confalonieri 1957, p. 188; Ottaviani 1969, pp. 504-505.
- ¹⁸ Pierre van Paassen, „A day with the pope“, BG, February 11, 1934, p. C5.
- ¹⁹ Tardini 1988, p. 313; Charles-Roux 1947, p. 23. On Tardini see Riccardi 1982 and Casula 1988.
- ²⁰ Tardini 1988, p. 355.
- ²¹ Confalonieri 1969, pp. 42-43.
- ²² R.H. Clive, Annual Report 1933. January 1, 1934, R 153/153/22 in Hachey, p. 259, sections 117, 118; Agostino 1991, p. 19.
- ²³ ARSI, TV, b. 8, fasc. 442, 446. Tacchi Venturi și-a continuat presiunile în numele papei în lunile care au urmat semnării, în mai 1930 trimițându-i lui Mussolini o listă a locațiilor bisericilor protestante din Italia (b. 19, fasc. 1408, „Protestanti. La situazione in Italia nel 1930“, cu o versiune a scrisorii lui Tacchi Venturi către Mussolini, datată 3 maggio 1930).
- ²⁴ ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, ff. 129r-130r, 4 giugno 1930.
- ²⁵ „Sfântul Părinte, îi relatează monseniorul Pizzardo nuntului în februarie 1931, a arătat că adevărul și gravul pericol care amenință unitatea religioasă și națională a italienilor este de găsit în propaganda protestantă din ce în ce mai puternică, în legătură cu care guvernul nu pare să fie suficient de preocupat.“ Zelul lui Mussolini „pentru o apărare meritorie a unității spirituale a națiunii“ ar trebui, susținea papa, „să fie orientat cu suficientă energie împotriva antemenționatei propagande străine și eretice“. Borgongini a transmis această cerere papală la următoarea întâlnire cu De Vecchi (ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, f. 21r, 15 febbraio 1931).
- Între cele două războaie mondiale, Vaticanul lansase o campanie antiprotestantă agresivă (Moro, 2003, p. 317). Papa ajutase la stabilirea tonului în enciclica sa epifanie din 1928, *Mortalium animos*, interzicând catolicilor să participe la orice organizații sau întruniri care încurajează dialogul între diversele grupuri creștine: „Și astfel, venerabili frați, este clar că acest Scaun Apostolic nu a permis niciodată subiecților săi să ia parte la adunările necatolicilor: pentru că uniunea creștinilor poate fi promovată doar prin promovarea întoarcerii la singura Biserică a lui Cristos, a celor care s-au separat de ea, pentru că în trecut, din nefericire, au părăsit-o. Întoarcerea la singura Biserică a lui Cristos, care este văzută de toți și care va rămâne, după dorința Creatorului ei, așa cum a fost instituită de El“. Textul englezesc al enciclicei se găsește pe pagina web a Vaticanului: <http://www.papalencyclicals.net/Pius11/PI1MORTA.HTM>. A se vedea și Perin 2011, p. 151.
- ²⁶ ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, f. 22r, Alanna, 14 maggio 1931. În același timp, încercările din partea protestanților de a-și fonda biserici în Italia s-au confruntat cu protestele puternice din partea Bisericii, asupra oficialilor guvernamentali făcându-se presiuni mari să împiedice construirea bisericilor protestante. Unele

dintre aceste subiecte sunt discutate în Rochat (1990, pp. 218-222). Miercuri, 8 aprilie 1931, pe când criza Acțiunii Catolice se adâncea, Borgongini s-a întâlnit cu De Vecchi. Papa, îi spuse Borgongini lui De Vecchi, dorea ca guvernul să acționeze „energic pentru a opri această nebunească propaganda protestantă”. De Vecchi a încercat să-l calmeze pe nunțiu, amintindu-i că prevederile Concordatului permiteau membrilor altor religii să-și deruleze netulburăți activitățile religioase. Dar, conștient de iritarea crescândă a papei în legătură cu modul în care era tratată Acțiunea Catolică, ambasadorul a văzut un nou stimulent pentru a-l face pe papă să dea înapoi. Odată ce relațiile dintre cele două părți aveau să fie aduse înapoi „la calea cea dreaptă”, îi spuse el nunțiului, guvernul va găsi un mod de a satisface dorința papei de a împiedica prozelitismul protestant (ASV, AESI, pos. 794, fasc. 389, f. 55r, 9 aprilie 1931). Câteva luni mai târziu, *La Civiltà cattolica* a continuat cu un articol intitulat „Datoria catolicilor în fața propagandei protestante în Italia”. Articolul începea prin a pune întrebarea dacă Italia se confrunta într-adevăr cu un „pericol protestant”, și răspundea cu un rezonant „da”. Protestantismul, își informa ziarul supravegheat de Vatican cititorii, însemna „descresținare”. Iar dușmanul protestant era strâns unit cu un alt dușman, liberalismul, descris ca fiind de „origine pur protestantă”. Apoi ziarul își emitea chemarea la acțiune. Într-o secțiune intitulată „Demascați dușmanul!” atenționa asupra unei uriașe conspirații protestante. Din fericire, își informa ziarul cititorii, Biserica romano-catolică îl avea pe Duce de partea sa, pentru că și el își dădea seama de pericolul la adresa unității naționale prezentat de îndepărtarea italienilor de Biserica fondată în Roma (CC 1932 IV pp. 328-343, „Il dovere dei cattolici di fronte alla propaganda protestante in Italia”). Într-un articol din 1932, OR descrisese Biserica valdeză, cea mai mare comunitate protestantă italiană, concentrată în nord-vest, ca fiind o „*associazione a delinquere*”, o organizație criminală, termen asociat astăzi cu mafia (Spini 2007, p. 133).

²⁷ ASV, ANI pos. 23, fasc. 4, ff. 47r-47v, Borgongini, Udienza del Capo del Governo, 22 novembre 1932.

²⁸ ASV, ANI, pos. 23, fasc. 5, ff. 15r-19r, Borgongini a Pacelli, 18 marzo 1933. Întâlnirea cu Mussolini a avut loc pe 14 martie.

²⁹ Teoria conspirației era promovată cu forță de Biserică în acei ani. În mai 1931, ca răspuns la o cerere a Vaticanului adresată episcopilor Italiei, prin care acestora li se solicita să raporteze activitatea protestantă locală, episcopul de Monopoli, în apropiere de Bari, Italia de Sud, deplângea existența unui grup de protestanți în dieceza sa. Aceștia erau conduși, raporta episcopul, de emigranți întorși din Statele Unite. Îmbrățișând opinia după care protestanții încercau să distrugă atât Biserica catolică, cât și regimul fascist, episcopul făcea apel la autorități să îi oprească, încheind cu temerea că guvernul nu va iniția acțiunile necesare de teama de a nu ofensa Statele Unite, care se aflau la degetul cel mic al evreilor și

masonilor, care se făceau vinovați de tentativele protestanților de a submina Biserica catolică (Perin, 2010, pp. 147-148).

³⁰ Elipsa aparține originalului.

³¹ ASV, AESI, pos. 855, fasc. 548, ff. 38r-39r.

³² „La rivoluzione mondiale e gli ebrei“, CC 1922 IV, pp. 111-21.

³³ Voi reveni la această problemă și voi oferi mai multe detalii în Partea a treia a volumului, în discuția asupra rolului Vaticanului în pregătirea terenului pentru introducerea „legilor rasiale“ antisemite ale Italiei.

³⁴ „Il socialismo giudeo-massonico tiranneggia l'Austria“, CC 1922 IV, pp. 369-371.

³⁵ De mult timp, Vaticanul considera francmasoneria ca fiind unul dintre inamicii săi cei mai periculoși. Primul grup a apărut în Roma, în 1724, la șapte ani după ce organizația a luat ființă la Londra. Începând cu papa Clement al XI-lea, în 1738, papă după papă au emis decrete de excomunicare împotriva celor care se alăturau masonilor, acuzați că ar încerca unificarea catolicilor și protestanților, evreilor și necredincioșilor. Percepută ca sursă a secularizării și alternativă la societatea centrată pe Biserică, ulterior va fi blamată pentru Revoluția Franceză, ca și pentru Unificarea italiană și cesiunea statelor papale.

În enciclica sa din 1884, *Humanum genus*, papa Leon al XIII-lea, etichetând francmasoneria ca „sinagoga Satanei“, a lansat o nouă campanie antimasonică. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, *La Civiltà cattolica* și alte publicații catolice avertizau continuu că există o conspirație masonică. În curând, la acest complot diavolesc vor adăuga un al treilea dușman, socialismul.

Oamenii Bisericii evocau o vastă conspirație evreiesco-masonico-socialistă, care ar fi avut ca obiectiv dărâmarea a tot ce era bun și creștin în Europa și înlocuirea acestor precepte cu o ordine mireană, condusă de evrei. Noul cod al legii canonice din 1917 a confirmat excomunicarea masonilor (Vian, 2011, pp. 106-116). Prima asociație masonică națională în Italia a luat naștere odată cu Unificarea italiană din 1859 și a pus bazele în scurt timp logiilor în multe zone ale țării. Considerând Biserica principalul bastion al regimurilor reacționare înrădăcinate în Evul Mediu, masonii erau suporteri fermi ai noului guvern italian, care destrămase statele papale. Chemând la egalitatea tuturor religiilor, ei susțineau că preoții trebuie ținuti în afara școlilor publice. Emblematic era cel mai remarcabil membru al masonilor, Giuseppe Garibaldi, eroul unificării italiene și critic caustic al Vaticanului și puterii clericale (Conti, 2006). Adriano Lemmi, șeful la nivel național al principalului ordin masonic italian de la sfârșitul secolului al XIX-lea, considera, într-o expresie care avea să rămână faimoasă, că finalul puterii temporale a papei este „cel mai memorabil eveniment din istoria lumii“. Populată în mare parte de clasele mijlocii, organizația număra între membrii săi pe unii dintre cei mai importanți politicieni ai sfârșitului de secol XIX. La momentul Primului Război Mondial, principala organizație masonică națională număra circa 20 000 de membri în 486 de loje. Deși marea majoritate a membrilor proveneau

din familii catolice, populațiile protestante și evreiești ale Italiei, deși de mici dimensiuni, erau suprareprezentate (Conti, 2005).

³⁶ Cea mai cunoscută variantă a calomniei adresate crimei rituale iudaice susținea că Talmudul ar fi cerut evreilor să omoare copii creștini pentru a le folosi sângele la obținerea pâștii evreiești.

³⁷ Magazinul Acțiunii Catolice din Romagna este examinat de Nardelli, 1996, pp. 40-50; acesta formează și baza descrierii de față.

³⁸ Un astfel de articol, în săptămânalul diecezan din Padua, respingea protestanții americani ca nemaiaivând o religie, adăugând că pastorii protestanți „ar fi mai sinceri dacă, precum evreii, s-ar închina la vițelul de aur” (Perin, 2011, p. 185).

³⁹ Din relatarea cardinalului Merry del Val a cuvintelor papei din timpul întâlnirii celor doi (Deffayet, 2010, p. 97).

⁴⁰ Prin aceasta, papa s-a demonstrat a fi profetic, pentru că decretul care dizolva „Prietenii Israelului” a fost citat ulterior de apărătorii papei ca demonstrând că papii se opuneau antisemitismului. Hubert Wolf (2010, p. 121) a caracterizat tactica lui Pius al XI-lea ca fiind „un tip de apărare profilactică în forma unei condamnări a antisemitismului modern”, pe care Wolf l-a denumit „o marcă a sărăcirii morale, pentru că este ușor să condamni ura față de evrei la alții, dar fără a-ți schimba întru nimic comportamentul antisemitic”.

⁴¹ „Il pericolo giudaico e gli «Amici d'Israele»”, CC 1928 II, pp. 335-344.

⁴² Printre ultimele scrisori pe care le-a primit iezuitul se numără cea pe care i-a scris-o Sarfatti cu o lună înainte de moartea sa în 1956, pe care autoarea o semnează „Cea mai devotată întru Cristos, Margherita Sarfatti”. Markys (2011, pp. 309-310) a descoperit această scrisoare în arhiva lui Tacchi Venturi, împreună cu o notă scrisă de unul dintre arhiviștii iezuiți, care o identifica pe Sarfatti ca „iubita lui Mussolini: Evreică reconvertită și botezată de T[acchi] V[enturi], ca și fiul său [Amedeo] și fiica sa [Fiametta]”. A se vedea și Cannistraro and Sullivan, 1993, pp. 344-345.

⁴³ Liguria del Popolo, July 1, 1933, quoted by Starr 1939, p. 113.

⁴⁴ Kent 1981, pp. 128-129.

⁴⁵ Termenul „mania” din această perspectivă se regăsește în Charles-Roux à Monsieur le Président du Conseil, 16 octobre 1932, MAESS, vol. 37, 36-38. Alte referințe la obsesia papei cu pericolul reprezentat de bolșevici în aceste luni pot fi găsite în rapoartele lui Charles-Roux din 19 iulie (MAESS, vol. 37, 12-13) și 23 iulie (MAESS, vol. 36, 14-15).

⁴⁶ ASV, AESS, pos. 474, fasc. 476, ff. 58r-58v, Pacelli a Monsignor Pietro Fumasoni-Biondi, 2 gennaio 1933.

⁴⁷ În efortul de a-l convinge pe ministru de gravitatea și anvergura problemei, Borgongini i-a înmănat o broșură pe care o pregătise, intitulată „Prozelitismul protestant în Italia”. Dedică douăzeci de pagini enumerării tuturor bisericilor protestante din Italia, explicând de ce guvernul ar trebui să considere

protestantismul un inamic comun al Bisericii catolice și statului fascist. Broșura începea astfel: „Sectele protestante sunt antiierarhice. Principiul lor este că fiecare individ reprezintă interpretul revelației divine și, prin urmare, este liber să-și formeze propria interpretare prin lecturarea Bibliei. Acest principiu este baza pentru toate erorile democratice, de la liberalism la socialism și anarhism“ (scrisoarea lui Borgongini către Pacelli se află la ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, ff. 281r-282r, 22 marzo 1935. Broșura se află la *idem*, 284r. Citatul este din pagina 25 a broșurii).

⁴⁸ Pacelli a adăugat: „Am deplina credință că bunele dumneavoastră departamente vor dori să alunge acest rău“ (ASMAE, AISS, b. 21, Pacelli a De Vecchi, 22 marzo 1933).

⁴⁹ ASMAE, AISS, b. 21, De Vecchi a Pacelli, 7 aprile 1933.

⁵⁰ Papa i-a spus lui Pacelli: „Spune-i lui De Vecchi că Sfântul Părinte a primit aceste vești cu mare plăcere“ (ASV, AESS, pos. 430a, fasc. 348, f. 25, 8 aprile 1933).

Capitolul 15

¹ E. Mussolini, 1957, p. 143; Kershaw, 1999, p. 343. La câteva zile după Marșul asupra Romei, Hermann Esser, unul dintre principalii locotenenți ai lui Hitler la acel moment, spunea la o adunare: „Mussolini al Germaniei se numește Adolf Hitler“ (Kershaw, 1999, p. 180).

² DDI, seria 7, vol. 13, n. 61, Renzetti a Chiavolini, 31 gennaio 1933.

³ DBFP, 1919-1939, seria 2, vol. 5, n. 444, Graham către Wellesley, 11 ottobre 1933; DDF, seria 1, vol. 4, n. 293, Chambrun à Paul-Boncour, 11 ottobre 1933.

⁴ Acestea sunt chiar notele lui Pacelli despre conversația avută cu ambasadorul francez Charles-Roux (ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 359, f. 35, 1.2.33, L'Ambasciatore di Francia). Șeful de cabinet al lui Mussolini i-a trimis o notă pe 7 ianuarie 1933, raportând informația pe care o avea despre o conversație cu Pacelli, în care secretarul de stat spusese că Hitler „făcuse un mare serviciu Germaniei, pentru că permisesse funcționarea unui guvern puternic“, dar adăuga că nu credea că Hitler va rezista prea mult (DDI, seria 7, vol. 13, n. 13).

⁵ *La Civiltà cattolica* publică un lung articol, în 1931, în care raporta preocupările manifestate de mulți dintre episcopii germani în legătură cu ideologia ultranaționalistă a naziștilor: „Il «Nazional-socialismo» in Germania“, CC 1931, II, pp. 309-327.

⁶ ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 359, f. 55, 24.2.33, L'Ambasciatore di Germania.

⁷ Aceste cuvinte au fost rostite în fața lui Fontenay, în ultima sa vizită la papă ca ambasador al Franței (MAESS, vol. 37, 3-4, Fontenay à M. le Président du Conseil, 14 juin 1932).

⁸ MAESS, vol. 37, 63-66, Charles-Roux à Ministre des Affaires Étrangères, 7 mars 1933.

⁹ „Actualul papă împărtășește opinia după care cel mai serios și mai imediat pericol la adresa Bisericii este răspândirea comunismului. Prima sa grijă este să combată această amenințare și o face în toate țările, cu toată tăria sa” (Domnul, Kirkpatrick, Legația britanică la Sfântul Scaun, către Sir John Simon, Londra, 20 martie, 1933, FCRSE, C2887/2887/22).

¹⁰ Kent, 1981, pp. 154-155. Wolf (2010, pp. 155-168) trece în revistă dovezile pe care se bazează decizia papei de a-i convinge pe episcopii germani să-l susțină pe Hitler în martie 1933.

¹¹ MAESS, vol. 37, 70-77, Charles-Roux à Ministre des Affaires Étrangères, 20 mai 1933.

¹² Wolf, 2010, pp. 174-175.

¹³ Fiind un catolic mândru, von Papen se împrietenise cu Pacelli cu ani în urmă în Germania, unde îl găzduise adeseori pe acesta la Clubul Gărzilor Călare. Acolo, von Papen îl prezentase pe emisarul papal multora dintre conservatorii de frunte ai Germaniei (CC 1933, IV, p. 89; Wolf, 2010, pp. 174-175; Ventresca, 2013, p. 62).

¹⁴ Ventresca 2013, pp. 75-79.

¹⁵ Wolf 2010, p. 178.

¹⁶ Wolf 2010, pp. 227-228.

¹⁷ ASMAE, AISS, b. 77, „il punto di vista cattolico di fronte al sistema Tedesco di concepire la Chiesa”, 19 ottobre 1933.

¹⁸ După cum regăsim în notele lui Pacelli (ASV, fasc. 430a, fasc. 349, ff. 27r-27v, 30 dicembre 1933). Ambasadorul italian în Germania raporta și el în decembrie conflictul din ce în ce mai marcat între Biserica catolică și guvernul german, în special în problemele de tineret (ASMAE, APG, b. 13, „S. Sede e Governo germanico”, 27 dicembre 1933).

¹⁹ Conform prezentării oferite de ambasadorul italian la Berlin, monseniorul Orsenigo ajunsese la o înțelegere cu liderii naziști. Orsenigo depunea toate diligențele pentru a-i contracara pe oponenții colaborării dintre Vatican și naziști, atât pe cei din ierarhia nazistă, cât și pe cei din Vatican (ASMAE, AISS, b. 35, ff. 70-1, Ministero degli Affari Esteri a De Vecchi, 25 gennaio 1934).

²⁰ Citatul despre Lehmann este preluat din Giorgio Angelozzi Gariboldi, citat de Biffi, 1997, p. 99.

²¹ ACS, MCPG, b. 157, 19 maggio 1928.

²² Detaliile biografice despre Orsenigo sunt preluate din Biffi (1997). A se vedea și Godman (2004, pp. 30-31).

- ²³ Pacelli se opusese deciziei, temându-se că va face mai mult rău decât bine (Wolf, 2010, pp. 245-252; Godman, 2004, pp. 48-50).
- ²⁴ În decembrie 1934, Mussolini, netemându-se să-i critice pe naziști, se lăuda în magazinul francez Figaro cu relațiile sale strânse cu Vaticanul și blama regimul nazist pentru politicile religioase neadecvate (MAESI, vol. 267, 49-53, Charles-Roux au Ministère des Affaires Étrangères, 26 Décembre 1934).
- ²⁵ Carnetul de însemnări al lui Pacelli în care sunt înregistrate întâlnirile cu papa arată că pe 25 mai papa l-a instruit să-i spună lui Mussolini că se roagă pentru el dimineața și noaptea. De asemenea, papa dorea ca Mussolini să discute cu Hitler și să-l convingă să recunoască dreptul Bisericii de a furniza educația morală și spirituală a tineretului (ASV, AESS, pos. 430a, fasc. 350, f. 29).
- ²⁶ ASMAE, AISS, b. 35, „Udienza dal Cardinale Segretario di Stato-Venerdi 1 giugno 1934“, Udienza da S.E. il Capo del governo-Lunedì 4 giugno 1934, „Udienza dal Cardinale Pacelli-martedì 5 giugno 1935“. Pasajul Goebbels este preluat din romanul său, *Michael* (Steigmann-Gall, 2003, pp. 20-21). Raportul lui Faulhaber este citat în Wolf, 2010, pp. 162-163. Pe 15 iunie, ziua întâlnirii dintre cei doi dictatori, De Vecchi se întâlnea cu Pacelli pentru a-l asigura că Mussolini va susține cu tărie solicitările papei (ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 361, ff. 32/33, 15.6.34, L'Ambasciatore d'Italia).
- ²⁷ Mussolini era îngrijorat și în legătură cu populația vorbitoare de limbă germană a Italiei, din regiunea Alto Adige, care fusese anexată de Italia în urma Primului Război Mondial și ale cărei afinități erau incerte.
- ²⁸ DDI, series 7, vol. 14, n. 112, „Colloqui fra il capo del governo... Mussolini, e il cancelliere federale austriaco, Dollfuss, Riccione, 19-20 agosto, 1933“, Lamb 1997, pp. 100-101.
- ²⁹ DDI, series 7, vol. 14, n. 246, „Appunto“, 3 ottobre 1933.
- ³⁰ Kershaw, 1999, p. 282. Despre implicațiile politice ale trupului lui Mussolini, a se vedea excelentul volum al lui Luzzatto (1998).
- ³¹ Rauscher, 2004, pp. 193-194.
- ³² De Felice (1974, p. 494) pune în discuție opinia comună după care germana lui Mussolini era prea slabă ca să-l înțeleagă pe Hitler, citându-l pe translatorul italian al lui Hitler ca spunând: „Ducele vorbea de obicei germana cu un accent foarte puternic, lent, articulând cu grijă fiecare silabă, și era clar că o vorbea de bunăvoie“.
- ³³ Milza, 2000, pp. 694-696.
- ³⁴ De Felice, 1974, p. 505.
- ³⁵ De la ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 361, ff.52/53, 6.7.34, L'Ambasciatore d'Italia.
- ³⁶ DDI, seria 7, vol. 15, n. 469, „Colloquio fra il Capo del Governo... e De Vecchi, 2 luglio 1934“.
- ³⁷ ASMAE, AISS, b.35, Mussolini a De Vecchi, 22 giugno 1934.

³⁸ Lamb, 1997, pp. 106-107.

³⁹ ACS, MCPG, b.158, Roma, 26 luglio XII [1934], „Riservato, da fonte Vaticana.“

⁴⁰ Ventresca 2013, p. 85.

⁴¹ Citat în Fattorini, 2007, p. 110-118. Judecând după raportul lui Orsenigo către Pacelli, episcopii nu au ridicat nicio obiecție față de opinia lui Hitler (Duce 2006, pp. 32-33, pornind de la raportul lui Orsenigo către Pacelli din 7 martie 1933). Separat, episcopul de Osnabrück descrie întrunirea: „Hitler nu a spus niciun cuvânt împotriva Bisericii, exprimându-și aprecierea la adresa episcopilor“. Temele utilizate de naziști pentru a-i înfiera pe evrei (Herf, 2006, pp. 37-41) erau într-adevăr în mare parte cele promovate de ziarul neoficial al Vaticanului, *La Civiltà cattolica*. Începând cu 1920, Hitler și acolitul său, Joseph Goebbels, avertizau că ar exista o conspirație evreiască împotriva civilizației apusene, conspirație care urmărea să preia controlul finanțelor mari, al presei, al fenomenului bolșevismului. Naziștii susțineau că acest demers al evreilor ar fi avut ca obiectiv reducerea creștinilor la statutul de servitori ai evreilor.

⁴² ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, ff. 14r-19r. A se vedea și discuția asupra acestui caz a lui Hubert Wolf (2010, pp. 184-190).

⁴³ Wolf, 2010, p. 190.

⁴⁴ Pe 9 aprilie, Orsenigo îi trimise o telegramă lui Pacelli: „Lupta antisemită a căpătat un caracter guvernamental. O intervenție din partea reprezentantului Sfântului Scaun ar fi echivalentă cu un protest împotriva unei legi a guvernului“ (ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, f. 5r). Câteva zile mai târziu, Orsenigo îi scria din nou lui Pacelli, spunându-i că, „din nefericire, principiul antisemitic a fost acceptat și votat de întregul guvern, iar acest fapt va rămâne din nefericire ca o pată ignobilă pe chiar primele pagini ale istoriei pe care o scrie socialismul naționalist german – care nu e chiar lipsit de merite!“ (ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, 6r-6v, 11 aprilie 1933).

⁴⁵ Remarcabilul volum al corespondenței dintre Cerruti și Mussolini înregistrează aceste încercări frenetice de la sfârșitul lui martie și începutul lui aprilie 1933 (ASMAE, Gab., b. 66). Telegrama din 30 martie a Ducelui către Cerruti este reprodușă în DDI, seria 7, vol. 13, n. 327. Telegrama conținând mesajul Ducelui către Hitler se găsește în dosarul ASMAE etichetat „urgent, personal, pentru Excelența Sa, Cerruti“. Soția lui Cerruti, pe care o întâlnise în Viena, era unguroaică și, deși nu discută acest aspect în memoriile sale, se pare că provenea dintr-o familie evreiască (Cerruti, 1953). Pacelli știa că Ducele se făcea portdrapelul acelei critici, ca și, foarte probabil, papa însuși.

⁴⁶ ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, f. 5r, 9 aprilie 1933, Orsenigo a Pacelli. Nota referitoare la protestul lui Mussolini se regăsește la AESG, poz. 643, fasc. 158, f. 8r, nedată. Mussolini s-a întâlnit cu Chaim Weizman, liderul sionist, la sfârșitul lui aprilie. Weizmann i-a descris campania de persecuție nazistă

împotriva evreilor în acele prime săptămâni ale conducerii lui Hitler, și i-a vorbit despre planul său de a încerca să obțină permisiunea de a lăsa un număr cât mai mare de evrei germani să emigreze în Palestina (DDI, seria 7, vol. 13, n. 480 „Colloqui fra il capo del governo... Mussolini e Chaim Weizmann, 26 aprile 1933”). În luna următoare, un trimis italian în Germania îi raporta lui Mussolini că liderii naziști nu mai erau atât de siguri de campania lor antisemită, dată fiind publicitatea negativă pe care o genera. „Astfel, scria el, se demonstrează că Ducele, a cărui opinie i-am prezentat-o lui Hitler și în trecut, și recent, a avut dreptate.” În acord cu opinia lui Mussolini, dacă Hitler s-ar gândi serios să ușureze restricțiile asupra evreilor, evreii ar trebui să-i mulțumească lui Mussolini pentru asta (DDI, series 7, vol. 13, n. 595, Renzetti a Chiavolini, Berlino, 14 maggio 1933).

Remarcabil, ca reacție la apelul lui Mussolini, Franz von Papen, vicecancelarul Germaniei, întâlnindu-se cu Ducele pe 10 aprilie, la Roma, l-a asigurat că recunoaște că „această campanie împotriva evreilor este o greșeală”. Mussolini a profitat de întâlnire pentru a sublinia importanța, pentru regimul nazist, a menținerii unor bune relații cu Sfântul Scaun (DDI, series 7, vol. 13, n. 401, „Colloquio fra il Capo del Governo e Ministro degli Esteri, Mussolini, e il Vice Cancelliere del Reich, Papen, Roma, 10 aprile 1933”). A doua zi, atât von Papen, cât și Hermann Goering, acolitul lui Hitler și președintele Reichstagului, s-au întâlnit cu papa la Vatican, deși nu avem informații despre ce s-a discutat. OR a raportat pur și simplu că au avut loc întâlniri, fără vreun comentariu sau vreo explicație („Nostre informazioni”, OR, 13 aprile 1933, p. 1).

⁴⁷ Nici Vaticanul, nici organizația episcopilor germani nu au protestat față de legile de la Nürnberg, nici nu și-au exprimat opoziția față de campania nazistă revigorată îndreptată împotriva evreilor (Wolf, 2010, p. 217).

⁴⁸ Preluând această temă la întrunirea de la Nürnberg din 1935, Joseph Goebbels a vorbit despre planul secret al evreilor de instaurare a „dominației mondiale evreiești” (Herf, 2006, pp. 41-42).

⁴⁹ Scrisoarea îi era adresată lui Pacelli, care, spera Ledóchowski, l-ar fi putut convinge pe papă de necesitatea unei enciclice. În pofida faptului că, la acel moment, guvernul nazist pune pe rol un proces intens mediatizat al iezuiților, acuzați că au exportat ilegal fonduri în străinătate, liderul iezuit îl apăra pe Hitler. În iulie, în convorbirea cu Pignatti, Ledóchowski îi învinovătea pe Goebbels și Rosenberg – inamici cunoscuți ai Bisericii catolice – pentru problemele apărute, spunând ambasadorului italian că credea că este foarte posibil ca Hitler să nu fi aprobat această campanie împotriva ordinilor religioase (ASMAE, APG, b. 33, fasc. 1, Pignatti al Ministero degli Affari Esteri, „Processi antireligiosi in Germania”, 14 luglio 1936).

⁵⁰ Ferdinand Lassalle a fost unul dintre fondatorii mișcării socialiste în Germania mijlocului secolului al XIX-lea.

⁵¹ Fattorini 2007, pp. 64-65.

⁵² Cum să explicăm altfel imaginea contradictorie a evreilor care controlează atât capitalismul, cât și comunismul? Răspunsul ziarului iezuit era că ambele au ceva în comun, pentru că ambele s-au născut dintr-o „concepție materialistă a lumii, de origine puritan-evreiască”. Dar ceva era necurat la mijloc, pentru că, în pofida tuturor aparențelor, socialismul nu era decât o unealtă utilizată de evrei ca „armă și mijloc de distrugere care favorizează comploturile finanțelor internaționale”.

⁵³ „La questione giudaica”, CC 1936 IV, pp. 37-46.

⁵⁴ CC 1936 IV, pp. 83-85.

⁵⁵ Herf (2006, pp. 95-96) citează importanta lucrare a lui Linkus din 1988, pe acest subiect. A se vedea și AJC, 1939, pp. 56-59. Listele membrilor organismelor de guvernare ale URSS provin din Anuarul Oamenilor de Stat pentru anii 1935 și 1938. Pe când Hitler perora împotriva amenințării evreiești-comuniste la sfârșitul anilor 1936, *La Civiltà cattolica* oferea cititorilor sugestii utile asupra subiectului, recomandând un nou volum italian, foarte influent, „*Ebrei, cristianesimo, fascismo*” („Evrei, Creștinătate, Fascism”) al lui Alfredo Rosmanini. Ziarul lauda cartea – o diatribă antisemită, fascistă – ca fiind scrisă „cu sinceritate și căldura credinței”. Era, conchidea ziarul, o carte care „poate face bine oamenilor”. „O colecție de articole și eseuri despre pericolul comunist, ateu, distructiv”, începea recenzia entuziastă a volumului, „în care iudaismul joacă un rol important, și care se referă la meritele fascismului în apărarea religiei și ordinii sociale”. Și continua: „Observăm că este bine cunoscută influența unui grup de exploatare evrei care este departe de a fi restrâns”, iar aici ziarul adăuga o referință la articolul recent publicat despre acest subiect (CC 1936, IV, p. 252). Calimani (2007, p. 235) numește volumul lui Rosmanini prima carte intens antisemită rezultat al campaniei antisemite a regimului fascist.

Capitolul 16

¹ Ambasadorul francez, Charles-Roux, raporta pe 15 februarie 1935, că Dalla Torre i-a menționat îngrijorarea papei. Charles-Roux nu a crezut la acel moment că Mussolini ar fi atât de nechibzuit, încât să lanseze o invazie (DDF, seria 1, vol. 9, n. 226).

² Raportând, în 16 martie, despre primele două divizii armate trimise de Mussolini în Somaliland, însărcinatul francez cu afaceri la Vatican remarcă faptul că binecuvântările publice date de diverși cardinali italieni trupelor la plecare provocaseră numeroase comentarii (DDF, seria 1, vol. 9, n. 400, Truelle à M. Laval). Despre escaladarea conflictului, a se vedea Del Boca, 010, pp. 90-92.

³ ACS, MCPG, b. 172, Zanetti, 25 giugno XIII (1935).

⁴ Bosworth 2011, p. 171.

⁵ Tardini 1988, p. 332; C. Wingfield, Raportul Anual 1934. 12 ianuarie, 1935, R 402/402/22 în Hachey, pp. 287-288, secțiunile 138-140.

⁶ ACS, MCPG, b. 172, Zanetti, 19 giugno XIII (1935).

⁷ McCormick 1957, pp. 69-76.

⁸ DDF, series I, vol. 11, n. 348, Charles-Roux à M. Laval, Ministre des Affaires Étrangères, 24 juillet 1935. Cu câteva luni înainte, Dalla Torre, editorul lui OR, comentase deja față de ambasadorul francez îngrijorarea papei în legătură cu planurile lui Mussolini pentru un război în Etiopia (DDF, series I, vol. 9, n. 226, Charles-Roux à Laval, 15 février 1935). Chargé d'affaires Talamo a raportat la sfârșitul lui iunie despre articolul din *L'Avvenire*, care, spunea el, reflecta atitudinile Vaticanului față de situația din Etiopia (DDI, series 8, vol. 1, n. 450, Talamo a Mussolini, 27 giugno 1935).

⁹ Ceci, 2008, p. 297; Cartea din 2010 a lui Ceci, *Il papa non deve parlare, Chiesa, fascismo e guerra d'Etiopia*, oferă o excelentă analiză a evoluției poziției papei față de războiul etiopian.

¹⁰ „Este foarte prietenos și serviabil“, a scris trimisul britanic la Vatican ulterior într-o descriere succintă a lui Pizzardo, „dar epuizat de muncă și nu cu capacități de primă clasă“ (Osborne către Halifax, 21 iunie, 1938, R5802/5802/22, FCRSE, Partea XIV, p.155).

¹¹ Fusesse alertat de Augusto Ciriaci, lider național al Acțiunii Catolice, care se grăbise să-i aducă la cunoștință veștile dis-de-diminează, în efortul de a controla consecințele. Pentru că Cesare De Vecchi fusese numit ministru al educației în același an, Talamo slujea ca ambasador interimar.

¹² Tardini 1988, p. 385.

¹³ Tardini 1988, pp. 385-386.

¹⁴ Publicația londoneză *The Times* atrăgea atenția la remarcile papei, urmate de o lungă scrisoare trimisă de arhiepiscopul de Westminster în care cita aprobator comentariul papei potrivit căruia „un război de cucerire, un război ofensiv, nedrept, era inexprimabil de oribil“ („Părerea papei despre Abisinia“, *The Times*, 2 septembrie, 29135, p. 11). *WP* din aceeași zi publica pe prima pagină un articol intitulat „Pontiful plănuiește să stăruiască pe lângă Duce să renunțe la război“, și evidenția rolul cheie pe care urma să-l joace Tacchi Venturi în transmiterea mesajului papal spre Mussolini. A doua zi, ziarul dedica un editorial apelului papei la pace, atribuind un citat cât se poate de îndoielnic lui Tacchi Venturi („Papa către împărat“, *WP*, 3 septembrie 1935, p. 8).

¹⁵ ASMAE, AISS, b. 56, fasc. 1, s.f. 1b, Pignatti to Mussolini, 30 agosto 1935.

¹⁶ Pe baza prezentării lui Verdier.

¹⁷ Papin 1977, pp. 56, 62.

¹⁸ Bosworth 2002, pp. 304-305.

¹⁹ MAEI, vol. 266, 269-271, Charles-Roux à Président du Conseil, MAE, 17 septembre 1932. Totuși, refuza să primească grupurile de copii fasciști îmbrăcați în cămăși negre și uniforme militare, pentru că imaginea copiilor îmbrăcați de război îi repugna (De Rossi dell'Arno 1954, p. 46).

²⁰ „Per la celebrazione del decennale in Italia“, *OR*, 3 novembre 1932, p. 1; discutat în MAEI, vol. 266, 294-297, Charles-Roux à Président du Conseil, 3 novembre 1932. Articolul are în spate o poveste stranie. Se pare că Giuseppe Dalla Torre, editorul ziarului, poate singurul laic care îl putea vizita pe papă fără să fie îmbrăcat formal, a refuzat o cerere din partea biroului secretarului de stat de a scrie tributului (Agostino, 1991, p. 153). Mussolini era de mult convins că Dalla Torre îi era ostil și avea și motive să creadă asta. Charles-Roux se baza pe Torre pentru a avea informații din interior despre opiniile papei, iar în timpul crizei etiopiene, Dalla Torre își exprimase opinia că ambii emisari ai papei la Mussolini, Borgongini și Tacchi Venturi, erau plătiți de Duce și filtrau mare parte din critica papei în încercarea de a câștiga favoarea Ducei (DDF, series 2, vol. 1, n. 107, Charles-Roux à Flandrin, Ministre des Affaires Etrangères, 27 janvier 1936). Cunoscând entuziasmul lui Augusto Ciriaci pentru regim, Pacelli recurse la el pentru redactarea versiunii. Ceea ce președintele Acțiunii Catolice a și făcut, după care a dat documentul papei pentru a-l edita. Pius al XI-lea a adăugat multe dintre opiniile sale, obținând versiunea finală (pe baza prezentării pe care De Vecchi o făcu lui Mussolini, ASMAE, AISS, b. 21, fasc. 8, De Vecchi a Mussolini, 6 novembre 1932). Panegiricul pentru Mussolini nu a fost apreciat de toată lumea din Biserică, inclusiv de unii dintre colegii lui Dalla Torre din personalul *OR*. Și după asta, ce urmează?, se întrebau ei. Își va înlocui *OR* emblema tiarei papale cu fascia fascistă? (ASMAE, AISS, b. 21, f. 8, Città del Vaticano, 3 novembre 1932).

²¹ ASMAE, b. 56, fasc.1, sf. 1c, 14 settembre 1935. Avem chiar și un raport surprinzător la acest moment, de la un informator al poliției, după care papa l-a trimis pe Tacchi Venturi într-o misiune secretă în Anglia pentru a face lobby pe lângă catolicii locali pentru sprijinirea guvernului italian în fața puternicei opoziții britanice față de planurile de război ale lui Mussolini. Nu s-au descoperit dovezi care să sugereze că această călătorie a avut loc (ACS, DAGR, b. 1320, Roma, 12 settembre 1935, informant n. 52).

²² ASV, AESS, pos. 430a, fasc. 352, ff. 49, 20 settembre 1935.

²³ ASV, AESI, pos. 967, vol. I, ff. 156r-159r. La întâlnirea din 27 septembrie cu Charles-Roux, papa, reiterându-și temerile legate de dezastrul care putea afecta Italia și pe Mussolini dacă Ducele va merge mai departe cu plănuita invazie, îi spunea ambasadorului francez că se oferise să se întâlnească în secret cu Mussolini pentru a discuta cum ar putea negocia o strategie de ieșire din război. Totuși, după cum spunea Pius al XI-lea, Mussolini refuzase întâlnirea (DDF, series 1, vol. 12, n. 254, Charles-Roux à M. Laval, 27 septembre 1935).

²⁴ Citat în Milza, 2000, p. 724.

²⁵ ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, 3 ottobre 1935.

²⁶ DDF, seria I, vol. 12, n. 412, Charles-Roux à Laval, 10 octobre 1935 (nota de subsol 1).

²⁷ Faptul că scrisoarea lui Pacelli către rege, împreună cu plicul, se găsește în arhivele Vaticanului, și nu în arhivele regale din Londra, spune destule. O notă scrisă de mână de pe dosarul din Vatican explică: „Scrisoare semnată de cardinalul Pacelli și adresată regelui Angliei, 3 octombrie 1931. Notă: Scrisoarea a fost inițial acceptată, apoi returnată de către Legația britanică” (ASV, AESI, pos. 967, vol. I, ff. 201r-208r). Prim-ministrul britanic considera că tentativa papei de a comunica direct cu regele într-o problemă de politică externă constituia o încălcare a protocolului diplomatic.

²⁸ Del Boca 2010, pp. 104-107.

²⁹ Federico 2003, p. 590.

³⁰ ACS, MCPG, b. 159, 1 febbraio 1935. La părăsirea postului, De Vecchi a fost onorat de papă, care i-a oferit o medalie de aur însoțită de laude bogate (CC 1935, I, pp. 423-424, 647). După spusele unui informator al poliției Vaticanului, papa îl aprecia pe De Vecchi și el a fost cel care a ordonat cotidianului Vaticanului să tipărească un articol laudativ despre ex-ambasador (ACS, MCPG, b. 159, Roma, 5 febbraio 1935). În 1932, cardinalul Pacelli auzea deja zvonuri cum că De Vecchi va fi înlocuit și a început să speculeze vizavi de numele celui care urma să-i ia locul. La acel moment, împărtășindu-și gândurile cu ambasadorul francez, Pacelli a indicat clar că îl considera pe De Vecchi mai curând mediocru (MAEI, vol. 266, 250-254, Charles-Roux au Président du Conseil, 25 juillet 1932).

³¹ ASV, AESI, pos. 985, fasc. 658, ff. 23r-27r., despre experiența diplomatică a lui Pignatti, a se vedea Casella, 2010, p. 185n1. Înainte de a-l numi pe Pignatti, Mussolini a încercat să obțină aprobarea papei. Papa l-a contactat pe monseniorul Luigi Maglione, nunțul său din Franța, care l-a asigurat că respectivul conte este o bună alegere, un catolic practicant, un tată bun, inteligent, modest și demn. Zvonurile despre cine urma a fi înlocuitorul lui De Vecchi se împrăștiaseră în întreaga Romă. Au fost menționate multe dintre numele ilustre ale regimului, de la Federzoni la Alfredo Rocco și chiar ginerele lui Mussolini, Galeazzo Ciano (ACS, MI, PP, b. 168, reports of 3 marzo, 22 marzo, 27 marzo).

³² Pe scurt, conchidea noul ambasador, „Sfântul Părinte a vorbit ca un bun italian” (ASMAE, APSS, b. 25, fasc. 2, 13 ottobre 1935; Casella 2010, p. 189).

³³ H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie 1936, R 217/217/22 în Hachey, pp. 322-323, secțiunile 161-164; MAESS, vol. 37, 188-189, Charles-Roux, télégramme, Affaires étrangères, 17 décembre 1935.

³⁴ Garzonio 1996; Rumi 1996, pp. 38-39; De Vecchi 1983, p. 219.

³⁵ Informatorul avertiza asupra comportamentului arhiepiscopului care era mai mult oportunist decât ideologic, adăugând că „este mai bine să nu ne încredem

prea mult pentru că preotul va fi fascist atât timp cât va fi în folosul său“ (ACS, MI, FP, Schuster, informatorul numărul 52, Milano, 3 gennaio 1935).

³⁶ Saresella 1990, p. 460.

³⁷ Ceci 2010, pp. 86-87.

³⁸ Baudrillart 1996, pp. 193-194 (5 Mai, 1936).

³⁹ La întâlnirea din 24 octombrie, în condițiile eșuării eforturilor diplomatice de a împiedica aplicarea sancțiunilor economice – Mussolini îi spuse lui Tacchi Venturi că speranțele papei pentru intervenția Franței în medierea disputei nu s-au fructificat. „Spune-i papei, comentă Ducele, că prietenia noastră cu Franța s-a terminat. Numai Germania nazistă mai este prietena Italiei“. „Cine ar fi crezut, adăugă Mussolini, că prietenii noștri de douăzeci de ani... vor deveni dușmanii noștri și că vom deveni prieteni cu dușmanii noștri de acum douăzeci de ani... Dumnezeu știe ce se va mai întâmpla“ (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, ff. 80r-80v, Udienza col Capo del Governo, 24.X.1935, P.T.V.).

⁴⁰ DDI, series 8, vol. 2, n. 664, Pignatti a Mussolini, 19 novembre 1935.

⁴¹ Diggins 1972, pp. 279-282. Editorialul lui *The New York Times* apare în octombrie 1937 (Diggins 1972, pp. 276-278, 290-291, 317).

⁴² Demonstrația a avut loc pe 10 noiembrie (Ceci 2012, p. 95; Diggins 1972, p. 107).

⁴³ Într-o scrisoare către Dino Alfieri, pe atunci subsecretar de stat pentru presă și propagandă, fascist american de origine italiană, secretar al Unione Italiana d'America în New York, sublinia cât de importante erau eforturile părintelui Coughlin. Și compara sprijinul puternic acordat războiului în Etiopia de către italienii americani, care, împreună cu eforturile lui Coughlin, îl împiedicaseră pe Roosevelt să legifereze legea sancțiunilor, cu opoziția generală față de război din Statele Unite. Îl dezgustă, spunea el, că atunci când în cinematografe s-au prezentat știri despre război, oamenii și-au bătut joc și au fluierat la apariția lui Mussolini pe ecran, dar au aclamat când au văzut imagini ale etiopienilor (ACS, MCPR, b. 21, [Eugenio] Casagrande di Villaviera a Dino Alfieri, 15 novembre 1935).

Întâlnindu-se cu Pacelli pe 22 noiembrie, Pignatti a subliniat cât de important era ca petrolul să nu fie inclus în lista sancțiunilor – cum propuneau unii din Britania, și nu numai – și a accentuat cât de important era ca Statele Unite să nu se alăture sancțiunilor. Din nou l-a rugat pe Pacelli să activeze rețeaua diplomatică a Sfântului Scaun pentru a ajuta efortului de război. Pacelli l-a reasigurat pe ambasadorul italian că Vaticanul făcea tot ce putea, dar a adăugat că pastorul Coughlin „a vorbit deja destul de vehement împotriva Angliei și a sancțiunilor, nu era nevoie să fie incitat să facă mai mult“ (ASV, AESS, b.430a, fasc. 362, f. 136). Vestea despre rolul util al lui Coughlin în atragerea clerului catolic american în sprijinul războiului etiopian a fost transmisă subsecretarului Ministerului pentru Presă și Propagandă pe 28 noiembrie (ACS, MCPR, b. 21, „Appunto per S.E. il Sottosegretario di stato“). Întâlnindu-se din nou cu Pacelli pe 6 decembrie, ambasadorul italian a observat cu plăcere tot ceea ce făcea părintele Coughlin

pentru a inspira mișcarea antisancțiuni din Statele Unite (ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 362, ff. 145/146). Despre povestea lui Coughlin și relațiile sale cu Sfântul Scaun, a se vedea Fogarty (2012).

⁴⁴ În 1935, cardinalul Dougherty, arhiepiscop de Philadelphia, se plângea că pastorul Coughlin era „scăpat de sub control”. El adăuga că pastorul devenise „un erou în mințile proletariatului și în special ale acelor membri din gloată care au ascendență evreiască sau aparțin socialiștilor și comuniștilor”. Dată fiind tendința antisemită a lui Coughlin, caracterizarea era oarecum ciudată (Fogarty, 2012, pp. 108-110). Parte din descrierea noastră se bazează pe raportul asupra lui Coughlin trimis de ambasada italiană din Washington la Roma (ASMAE, AISS, b. 33, „Oggetto: Padre Coughlin”, 22 ottobre 1936).

⁴⁵ Luconi, 2000, pp. 11-12. O idee despre entuziasmul reclamat pentru războiul etiopian în comunitatea italo-americană ne putem face după descrierea evenimentului care a avut loc în Providence, Rhode Island, în aprilie 1936, când viceconsulul italian, îmbrăcat în cămașă neagră, a distribuit peste 700 000 de verighete din fier. Așa de generoase au fost donațiile în verighete din aur în acel oraș, încât viceconsulul a trebuit să mai solicite livrarea ulterioară a 400 de verighete de fier (Ceci, 2012, pp. 95-96).

⁴⁶ În Franzinelli 1995, pp. 311-312.

⁴⁷ De Felice, 1974, p. 761. Remarcile episcopului au fost tipărite în *Il Popolo d'Italia*, 19 dicembre 1935.

⁴⁸ De Rossi dell'Arno 1954, pp. 69-70. Un alt exemplu de tipul acesta a venit în luna următoare, când episcopul de Ventimiglia s-a adresat femeilor din dieceza sa, identificând „dușmanii Italiei, dușmanii măreției și viitorului său”, ca fiind „bolșevismul rusesc, comunismul, masoneria internațională și protestantismul englez”. *Idem*, pp. 105-108.

⁴⁹ ASV, AESI, pos. 967, vol. II, ff. 187r-88v, „Relazione dell'Udienza avuta col Capo del Governo il 30 novembre a palatul Venezia, alle ore 17”, Tacchi Venturi. Renzo De Felice (1981, p. 291n85) conchidea, cu mulți ani în urmă, că Tacchi Venturi probabil a avut rolul principal în aderarea lui Mussolini la teoria complotului „iudaismului internațional” împotriva efortului său de război.

⁵⁰ ASV, AESI, pos. 967, vol. II, ff. 257r-60r, „Relazione dell'udienza avuta con S.E. Mussolini nel pomeriggio di sabato 14 dicembre 1935”, Tacchi Venturi.

Capitolul 17

¹ Franzinelli 1998, p. 137; Franzinelli 2008, p. 258.

² ASV, AESI, pos. 967, vol. V, f. 186r, Memoria d'archivio, 28 novembre 1935.

³ Brendon 2000, p. 426.

⁴ ASV, ANI, pos. 23, fasc. 7, ff. 24r-27r, 18 decembrie 1935, Borgongini a Pacelli. Întâlnirea avusese loc cu o zi în urmă.

⁵ ASV, AESI, pos. 967, vol. V, f. 201r, „Istruzioni per Monsignor Roveda da impartire verbalmente ai Vescovi d'Italia“, 30 novembre 1935.

⁶ Într-o postură neplăcută se afla cardinalul Nasalli Rocca, arhiepiscop de Bologna, care îi scria lui Pacelli pe 3 decembrie: „În afara faptului că nu-mi face deosebită plăcere să renunț la inelele din aur, problema este în aparență rezolvată și-mi rămâne doar să cer instrucțiuni pentru binecuvântare“. Pacelli i-a dus scrisoarea papei, care a transmis arhiepiscopului că, dacă preoții de parohie puteau binecuvânta inelele, cardinalul însuși ar trebui să evite asta (ASV, AESI, pos. 967, vol. V, ff. 217r-218r).

⁷ Ceci, 2010, p. 97. În Mantua, ziarul local raporta recomandarea episcopului local: „Aceia care dăruiesc Patriei dăruiesc lui Dumnezeu!“. Cu surle și trâmbițe, Augusto Ciriaci, președintele la nivel național al Acțiunii Catolice, îi predă lui Achille Starace, pe atunci șeful Partidului Fascist, ceasul din aur, un ceas care îi fusese dăruit de organizația de bărbați a Acțiunii Catolice la a zecea aniversare a organizației (Terhoeven, 2006, p. 102). Pentru mai multe detalii, a se vedea Terhoeven (2006) și Ceci (2010, pp. 94-101).

⁸ Papa nu era foarte mulțumit de Schuster, pentru că ideea ca un arhiepiscop să doneze simbolurile sacre ale oficiului lor sfânt statului ofensa conștientizarea poziției de drept a Bisericii. Raportul unui informator al poliției din 11 decembrie reflectă această poziție. Informatorul aflase că Vaticanul susținea colectarea inelelor din aur și „ofrandele de aur din partea episcopilor sunt și ele bine văzute... Rezervele încep în privința crucilor penticostale, pentru că ele sunt considerate... a constitui ceva sacru“ (ACS, MCPG, b. 172).

⁹ Terhoeven, 2006, pp. 102, 104, 105; Ceci, 2012, p. 92. Nobili (2008, pp. 271, 275-276) ne oferă exemple de donații în obiecte sacre făcute de episcopi din Lombardia. O carte poștală populară care comemora Ziua Credinței ne arată imaginea unui Isus cu barbă și părul lung, îmbrăcat în robă, plutind în văzduh deasupra a două mâini mari, una îndepărtând verigheta de pe cealaltă mână. Deasupra sunt scrise cuvintele: „Pentru sfințenia Cauzei“ (Falasca-Zamponi, 1997, figura 20).

¹⁰ Regele și regina deschideau drumul, depozitându-și bijuteriile din aur la mormântul Soldatului Necunoscut de la monumentul Vittoriano din Roma. Dramaturgul Luigi Pirandello și-a donat medalia din aur de la Premiul Nobel, fiind urmat imediat de alți membri ai elitei culturale a Italiei (Milza, 2000, p. 731).

¹¹ Terhoeven, 2006, pp. 118-119. Încercând să facă și el un gest dramatic în acea zi, Ducele oferi medalia comemorativă din aur pe care i-o dăruise papa la semnarea Pactului lateran. După câte se pare, gestul a declanșat o criză în rândul personalului. Pe 10 ianuarie, biroul PNF din Roma a fost alertat că la examinare medalia dăruită lui Mussolini de către papă nu era din aur, ci dintr-un metal ieftin,

placat cu un strat subțire de aur. Imediat s-a pus problema dacă trebuie încunoștințat Mussolini. Decizia a fost transferată șefului național al partidului, Starace, care se pare că l-a informat pe Duce (Terhoeven, 2006, p. 82).

¹² Săptămânalul diecezan din Torino, spre exemplu, avertiza pesimist asupra unei conspirații masonice aliată cu bolșevismul și protestantismul, „unite draconic împotriva Italiei, dorind să lovească împreună în Italia și în Sfântul Scaun și catolicism” (în Reineri, 1978, pp. 170-171). Pe 25 aprilie, Pizzardo îl avertiza din nou pe Pignatti în legătură cu „o campanie iudeo-masonică... desfășurată în paralel împotriva Bisericii și împotriva fascismului” (ASMAE, AISS, B. 81, fasc. 1, sf. 1, Pignatti, „Congresso dei 'Senza Dio' in Praga”).

¹³ Ca și Statele Unite, și din motive similare – opoziția majorității protestante – Canada nu avea legături diplomatice cu Vaticanul, deci nu avea un nunțiu.

¹⁴ ASV, AESI, pos. 967, vol. V, ff. 129r-31r, Pizzardo to Mons. Andrea Cassulo, Delegato Apostolico, Ottawa, 26 dicembre 1935; *idem*, ff. 132r-134r, Cassulo to Pizzardo, 11 gennaio 1936. Pizzardo i-a prezentat lui Pignatti raportul trimisului canadian pe 1 februarie, nerăbdător să-i arate cât de multe face Vaticanul din culise pentru a ajuta efortul de război al lui Mussolini. El îi amintea ambasadorului italian că Vaticanul își instruisese trimisul din Canada să „susțină mișcarea în favoarea noastră în rândul acestui grup de catolici”. În raportul ulterior asupra conversației, Pignatti s-a grăbit să-i spună lui Mussolini cu totul altceva, considerând că ar fi mai interesant. Șeful ordinului capucin din Ottawa primise un raport de la capucinii din Etiopia, în care aceștia se plâneau că eforturile lor de a obține sprijin pentru invazia italiană erau obstrucționate de „propaganda antiitaliană a evreilor și masonilor” (DDI, series 8, vol. 3, n. 158, Pignatti a Mussolini, 1 febbraio 1936). La scurt timp după ce a primit raportul emisarului său canadian, secretariatul de stat al Vaticanului a primit un alt mesaj de la Ottawa despre conspirația care avea ca țintă Biserica și Italia, dar acesta a venit de la o sursă surprinzătoare. Mackenzie King, prim-ministrul Canadei, primise o scrisoare „de la un anume E. Pound din Rapallo”, în care era informat că „sancțiunile sunt lucrarea unei clici evreiești mondiale ca mijloc născocit pentru declanșarea unui război european”. Până atunci, spunea prim-ministrul, nu acordase mare atenție problemei influenței evreiești în Canada, dar dată fiind această nouă informație, urma a studia acum problema cu atenție. Și, conform informării Vaticanului, prim-ministrul canadian adăugă că nutrește credința „că iudaismul are elemente extrem de puternice în Anglia și în Statele Unite, atât în cercurile guvernamentale, cât și, în general, în rândurile opiniei publice” (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, f. 396r, „Appunto”, Roma, 4 febbraio 1936). Nu este clar din comentariile prim-ministrului canadian dacă era conștient de faptul că E. Pound era numele faimosului poet Ezra Pound.

¹⁵ După cum raporta ambasadorul Italiei la Berlin, reprodus de Departamentul pentru Afaceri Externe din Ambasada Vaticanului (ASMAE, APSS, b. 27, fasc. 1,

9 dicembre 1935). Trimisul Marii Britanii la Vatican era și el nemulțumit. „Unul dintre rezultatele alegerii noilor cardinali, raporta el Londrei, și mulți vor considera că este unul nefericit este că reajustează echilibrul naționalităților din cadrul Sfântului Colegiu într-o manieră foarte favorabilă Italiei“. La care adăuga: „Deci trebuie să renunțăm și la ultimele speranțe care mai supraviețuiau în anumite cercuri că va exista un succesor străin la papalitate“ (H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie, 1936, 217/217/22 în Hachey, p. 322-323, secțiunile 161-164).

¹⁶ H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie, 1936, 217/217/22 în Hachey, pp. 322-323, secțiunile 161-164, 347; MAEI, vol. 267, 61-63, Charles-Roux à Flandrin, 14 mars 1936. În raportul asupra numirii celor douăzeci de noi cardinali, Pignatti nota și el absența marcantă a arhiepiscopului de Westminster, atribuind-o neplăcerii Vaticanului față de critica adusă de arhiepiscop efortului de război italian și comentariilor la adresa papei (ASMAE, APSS, b. 25, Pignatti al Ministro degli Affari Esteri, „Concistoro“, 22 novembre 1935, *telespresso* n. 7748/26). Sacrul Colegiu se redusese la numai patruzeci și nouă de cardinali. Cu noua infuzie, se încadra în maximum de 70 minus unul.

¹⁷ ACS, MCPG, b. 172, Roma, 21 novembre 1935. Mai puțin mulțumit a fost guvernul brazilian, care și-a trimis ambasadorul să se plângă lui Pacelli despre lipsa totală a cardinalilor brazilieni, în pofida faptului că Brazilia avea de două ori mai mulți catolici decât Statele Unite, care avea patru cardinali. Pacelli a răspuns că nu va accepta cererea guvernului de a prezenta plângerea papei, pentru că papa „pe drept cuvânt își păzește cu gelozie dreptul și libertatea exclusivă de alege a cardinalilor și, prin urmare, nu poate admite să se vorbească de „iluzii deșarte“ sau „cereri“ în această problemă, după cum nu poate accepta nici comparații între state“ (ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 363, ff. 2/3, 3 gennaio 1936). De asemenea, papa utilizase marele număr de nominalizări pentru a strecura unul la care se gândea de mult timp, dar nu dorea să atragă atenția asupra lui. Monseniorul Caccia-Dominioni, colegul său milanez și maestrul său de ceremonii cu vechi state. Omul care stătea lângă papă de 13 ani obținu în sfârșit pălăria de cardinal pe care și-o dorea de atât de mult timp.

¹⁸ Ce nu i-a spus Pius este că însuși Ledóchowski îl rugase să nu facă numirea. Iezuitul general era nemulțumit că prestigiul lui Tacchi Venturi în Vatican îl eclipsa pe al său și nu putea suporta ca un coleg iezuit să ajungă la un statut atât de înalt (Martina 1996, pp. 103-108; 2003, pp. 271-272).

¹⁹ ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 35, Città del Vaticano, 26 novembre 1929. Informatorul Bice Pupeschi susținea că a luat cunoștință de plângerile lui Caccia direct, într-o conversație cu el care ar fi avut loc cu o seară înainte.

²⁰ ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 52, Città del Vaticano, 21 ottobre 1930.

²¹ ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informatorul numărul 293, Città del Vaticano, 27 marzo 1931. Caccia îl învinuia pe Pizzardo pentru problemele lui, crezând că el era cel care îl informa pe papă. În vara lui 1931, după ce Caccia critică modul în care Pizzardo conducea Acțiunea Catolică, urmează o nouă rundă de acuzații reciproce. Ripostând, Pizzardo dezgropă o poveste veche în urma căreia Caccia – în aparență catolic în interesele sexuale, cel puțin dacă e să acordăm crezare acestui raport – avusese un fiu cu o femeie care deținea un magazin în oraș. Ca dovadă a acuzațiilor sale, Pizzardo susținea că băiatul avea un tic nervos ocular identic ticului lui Caccia (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Città del Vaticano, 30 agosto 1931).

²² ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Roma, 12 settembre 1933. Anul următor, „informatorul Vaticanului” va furniza ca dovezi suplimentare ale lipsei de popularitate a papei în Roma faptul că, fiind „lipsit de sentimente”, nu făcea aproape niciodată nimic prin care să arate preocupare pentru prelații pe care îi știa bolnavi (ACS, MCPG, b. 157, luglio 1934).

²³ Conform raportului informatorului de poliție, Eugenio Pacelli, secretarul de stat al Vaticanului, a fost cel care l-a convins pe papă să-l promoveze pe incorigibilul monsenior (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Città del Vaticano, 12 agosto 1934).

²⁴ ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 390, Milano, 15 ottobre 1934.

²⁵ Osborne către Halifax, 21 iunie 1938, FRSC, n. 350.

²⁶ Papa a făcut sugestia prin nunțul său. Într-o scrisoare din 28 decembrie către Mussolini, Pignatti raporta că, în timpul vizitei lui recente la Secretariatul de Stat al Vaticanului, a primit asigurări că Vaticanul făcea tot ce-i stătea în puteri pentru a încuraja efortul Bisericii din Irlanda și din Statele Unite de a face lobby în favoarea Italiei și a războiului său din Etiopia. Unul dintre oficialii Vaticanului – cel mai probabil Pizzardo – a explicat că parte din motivul pentru care majoritatea irlandezilor îl susțin pe Mussolini în războiul etiopian constă în „dorința de a se opune propagandei protestanților englezi” împotriva războiului (ASMAE, AISS, b. 56, Pignatti al Ministro degli Affari Esteri, n. 8048/126, „Cattolici in Irlanda Stati Uniti e Canada”).

²⁷ Mussolini i-a cerut lui Borgongini să-i spună papei că francmasonii deveniseră dușmanii de moarte ai Ducei, furioși pe el că le-a distrus logiile și că a realizat Concilierea cu Biserica. „Vor să se răzbune, spunea Mussolini, întâi pe mine, ca să se poată întoarce apoi împotriva Bisericii, dar, adăugă el, nu vor învinge” (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, ff. 343r-346r, Borgongini, „Relazione dell'udienza avuta con S.E. Il Capo del Governo il 3 gen. 1936”).

²⁸ „Coughlin berates League of Nations”, *Ludington Daily News*, November 25, 1935, p. 1. Mussolini fusese informat, printr-o scrisoare a președintelui Unione Italian d'America de la jumătatea lui noiembrie 1935, despre valoarea individuală a lui Coughlin și, în general, despre rolul pozitiv jucat de catolici în Statele Unite

în opoziția contra sancțiunilor (ACS, MCPR, b. 21, Casagrande di Villaviera, New York, a Dino Alfieri, 15 novembre 1935).

²⁹ O recenzie a lui Gerard Francis la biografia critică a lui Mussolini realizată de George Seldes, *Sawdust Caesar*, conchidea: „Ar trebui citită de toți acei care, din inerție mentală sau dezgust față de batjocorirea parlamentarilor noștri, tânjesc după o dictatură (fie ea fascistă sau proletară) ca medicament pentru toate bolile noastre“ (*America*, vol. 54, n. 16, January 25, 1936, p. 382).

³⁰ „New Jesuit head is a Russian Pole“, *NYT*, February 12, 1915, p. 11; Pagano 2009, pp. 401-402n.

³¹ Von Bülow 2007, pp. 279-280. O altă indicație pentru opinia generală că șeful Ordinului Iezuit se bucura de mare putere o constituie faptul că iezuitul superior general era numit de obicei „întunecatul papă“, termenul „întunecat“ referindu-se la roba simplă neagră a acestuia și, metaforic, contrastând – cel puțin în mințile celor care îi considerau pe iezuiți conspiraționiști – un papă de un alb pur cu un papă întunecos și intrigant.

³² Muñoz 1942, pp. 5-6.

³³ Să ne amintim că Ledóchowski își făcuse nemulțumirea cunoscută în fața editorului lui *La Civiltà cattolica*, Enrico Rosa, în octombrie 1922, când Rosa scrisese un articol în care ataca fascismul. În vara lui 1929, când papa era nemulțumit de Mussolini datorită neînțelegerilor legate de Acordurile laterane, iezuitul general era din nou nemulțumit de Rosa pentru că încuraja critica papei. Conform unui raport secret al poliției, l-a trimis pe Rosa la un congres al Bisericii în Spania în efortul de a-l da la o parte și a-i da papei timp să se calmeze (ASMAE, AISS, b. 2, „Roma, 12 agosto 1929“ and „Roma, 7 agosto 1929“).

³⁴ Editorul care fusese concediat la cererea lui Mussolini, Wilfried Parsons, fusese editor al săptămânalului iezuit timp de 11 ani. Un dușman încrâncenat al lui Charles Coughlin, Parsons fusese înlocuit cu Francis Talbot, SJ, suporter al lui Coughlin și susținător al fascismului (Gallagher, 2012).

³⁵ Generalul iezuit a continuat să avertizeze că Anthony Eden, ministrul britanic de externe, era „în mâinile evreilor și în special în mâinile clanului Rothschild“ (ASMAE, AISS, b. 102, „Esteri, Roma“, 31 gennaio 1936). O copie a aceluiași raport, semnat de Pignatti, se află la ASMAE, APSS, b. 30. După ceremonia de deschidere a expoziției mondiale a presei catolice de la Vatican, din 12 mai 1936, Pignatti a dat peste Ledóchowski, care era încântat pentru că, în remarcile sale, papa subliniasă amenințarea comunistă. „Părintele Ledóchowski, raporta Pignatti, consideră că iudaismul, aliat cu bolșevismul, este originea tuturor relelor prezentului și un mare pericol pentru civilizația noastră“ (ASMAE, APSS, b. 33, fasc. 1, 13 maggio 1936).

³⁶ De Felice 1974, p. 701.

³⁷ Ventresca 2013, p. 104.

³⁸ Mockler 2003, pp. 74-85.

³⁹ Brendon, 2000, p. 324. Pe 7 februarie, Borgongini l-a găsit pe Duce într-o „dispoziție neagră”, mândru pe Franța. Da, și Anglia este inamicul lor, spuse el, dar Franța era și mai rea, pentru că Franța i-a trădat. După victoria electorală recentă a stângii, noul ministru de externe al Franței „a fost primit în logia porcului acela de Mandel, care, ca să nu fie numit Jereboam de Rothschild, își spune Mandel. Dar e tot un evreu, vândut Angliei, dușman de moarte al Italiei”. Și Ducele a continuat să peroreze: „Guvernul este alcătuit din 14 masoni și trei evrei. Masoneria evreiască – care, după Protocoalele Bătrânilor din Zion, «corupe până și câinii», adică pe catolici – a reușit să-i transforme pe francezi în niște dobitoci” (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 8, ff. 4r-8r).

⁴⁰ DDF, series 2, vol. 1, n. 447, Charles-Roux à Flandin, 17 mars 1936.

⁴¹ Milza, 2000, pp. 726-727. Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre fasciști și biciul Vaticanului, și-a văzut îndeplinită dorința de a se alătura forțelor aeriene italiene din Etiopia. Ajuns în februarie pe front, n-a rezistat prea mult. În aprilie, a făcut o pauză de la bombardarea triburilor neajutorate și a mers să pescuiască într-un lac mic. Pentru că nu avea la el unelte de pescuit, el și camarazii au decis să-și utilizeze grenadele de mână. Poate distras de tachineările cu camarazii, a ținut prea mult în mână grenada, care a explodat. Farinacci s-a întors în Italia câteva săptămâni mai târziu, fiind întâmpinat ca un erou, la timp pentru ajustarea noului membru metalic. Guvernul a răspândit vestea că bravul lider fusese rănit în timpul unui exercițiu militar (Fornari 1971, p. 161; Bottai 2001, p. 102).

⁴² Mockler 2003, pp. 133-142.

⁴³ În aceeași săptămână, Charles-Roux, raportând o conversație pe care o avusese recent cu iezuitul, l-a informat pe ministrul francez de externe că Tacchi Venturi era un „*ami personnel*”, prieten personal al dictatorului (DDF, series 2, vol. 2, n. 185, Charles-Roux à Flandrin, 8 mai 1936).

⁴⁴ ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, Roma, 6.v.1936.

⁴⁵ Ojetti 1939, pp. 116-120; Morgan 1941, pp. 188-191.

⁴⁶ DDF, series 2, vol. 2, n. 287, Chambrun à Delbos, 10 juin 1936.

⁴⁷ „Pope gives up all exercise as 80th year approaches”, și „Vatican Easter quietist in years”, BG, April 13, 1936, p. 2.

⁴⁸ ASMAE, APSS, b. 31, Telegramma in partenza, Mussolini a Ambasciata presso la Santa Sede, Roma, 14 maggio 1936.

⁴⁹ ASV, AESS, pos. 430b, fasc. 363, f. 57, Il Ministro d'Inghilterra, 15.5.36.

⁵⁰ DDI, series 8, vol. 4, n. 78, Pignatti a Mussolini, 19 maggio 1936.

⁵¹ De Felice 1974, pp. 756-757.

⁵² DDI, series 8, vol. 4, n. 40, Pignatti a Mussolini, 14 maggio 1936.

⁵³ Navarra 2004, p. 86.

⁵⁴ De Felice 1974, p. 759.

⁵⁵ Dictatorul devenea din ce în ce mai cinic. Oricine sau orice îi stătea în cale trebuia învins. „Italienii, spunea Ducele unui reporter străin în mai 1936, aveau

nevoie de muzică și steaguri care să-i stârnească." Întorcându-se la una dintre imaginile lui favorite, adăugă: „Mulțimea este dezorganizată și dispersată ca o cireadă de bovine, până vine cineva care s-o disciplineze și s-o dirijeze. Nu are nevoie de cunoaștere, are nevoie de credință, pentru că aceasta mută munții". La care adăugă: „Adevărul este că tendința modernilor de a reveni la credință este absolut incredibilă!" (în De Felice, 1974, p. 799; subliniat în original).

⁵⁶ Galeotti 2000, pp. 29-30.

Capitolul 18

¹ Chiron 2006, p. 371.

² Acest ultim comentariu este citat de Pacelli în blocnotesul său (ASV, AESS, pos. 430a, fasc. 352, f. 81, 30 decembrie 1935). Despre sonerie, a se vedea Charles-Roux, 1947, p. 13.

³ DGFP, C 4b, n. 482, ambasadorul Bergen către ministrul de externe, Neurath, Roma, 4 ianuarie 1936. Pentru că Pacelli era atât de preocupat să nu-l mânie pe Hitler, era întotdeauna plin de solicitudine în relația cu ambasadorul german. Dar vorbind cu alții, uneori Pacelli lăsa mânia să răzbată. În 1936, Anton Mussert, șeful Partidului Nazist olandez, a venit în vizită. În încercarea de a intra în grațiile secretarului de stat, el i-a povestit că progresului bolșevismului în Europa i se opun doar două puteri, Mussolini și Hitler. Pacelli a reacționat, spunându-i tăios că, deși îi împărtășește opinia în ceea ce-l privește pe Mussolini, nu-i împărtășea și admirația pentru Hitler. Mai târziu, doar amintindu-și de conversație, Pacelli se aprindea atât de tare, încât arterele carotide păreau gata să-i explodeze (DDI, series 8, vol. 4, n. 316, Pignatti a Ciano, 19 giugno 1936).

⁴ DDF, series 2, vol. 3, n. 114, Charles-Roux à M. Delbos, Ministre des Affaires Etrangères, 9 août 1936.

⁵ Până la mijlocul lui august, în Madrid, toate bisericile care nu fuseseră arse sau prădate au fost ocupate de „milițiile roșii" (Canosa, 2009, pp. 63-69).

⁶ Ca etapă între altele, guvernul a introdus controale publice asupra proprietății Bisericii, a alungat iezuiții din țară și a pus capăt implicării ordinilor religioase în educația publică.

⁷ Kent, 1981, pp. 140-141. În această perioadă, *OR* a publicat numeroase articole în care deplângea diferitele elemente ale campaniei anticlericale în Spania.

⁸ Recunoscând că se făcuseră și „excese", ambasadorul a susținut că, în numeroase cazuri, în biserici și mănăstiri își depozitau armamentul rebelii și că revolta militară nu lăsase guvernului altă alternativă decât să înarmeze populația civilă pentru ca aceasta să se apere singură, ceea ce a dus la crearea condițiilor pe care le

deplângea cardinalul (pe baza însemnărilor lui Pacelli asupra acestei întâlniri, ASV, AEES, pos. 340b, fasc. 363, f. 102, 12 agosto 1936). A se vedea și Brendon, 2000, pp. 374-375. Câteva zile mai târziu, Pacelli a primit un raport de la nuntialul din Madrid. Bisericiile fuseseră incapacitate, cartierul general al arhiepiscopului, seminarul și tiparnițele ziarelor catolice fuseseră ocupate de forțele republicane. Arhiepiscopul fugise nu se știe unde, preoții se refugiaseră în casele prietenilor și rudelor, mișcându-se continuu, „pentru a nu cădea în mâinile roșilor”. Numeroși preoți, considerați dușmani ai poporului, fuseseră uciși cu brutalitate. Alții fuseseră întemnițați. Faimosul monument al Inimii Sfinte a lui Isus fusese profanat și apoi distrus. Acele câteva case private unde încă se mai slujea masa se expuneau unui risc foarte mare (ASV, AESE, pos. 889, fasc. 263, ff. 30r-32r, Silvio Sericano, Madrid, 20 agosto 1936).

⁹ ASV, AESE, pos. 889, fasc. 264, ff. 74r-76r, Borgongini a Pacelli, 28 novembre 1936.

¹⁰ De Felice 1981, pp. 358-389.

¹¹ De Felice 1981, pp. 390-391.

¹² În octombrie, papa, arătând obosit și dărmădat, îi spunea lui Charles-Roux că, legând soarta Italiei de a Germaniei – jucându-se astfel cu focul – Mussolini făcea echilibristică pe marginea prăpastiei cu Franța și Marea Britanie (MAESS, 38, 28-34, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 22 octobre 1936)

¹³ Micheler, 2005, pp. 113-114. Un Pacelli mândru, adresându-se ambasadorului italian, amenința că, dacă iezuiții sunt aduși în tribunal, repercusiunile vor fi enorme și „toată Germania se va cutremura” (DDI, series 8, vol. 4, n. 613, Pignatti a Ciano, 24 luglio 1936). Papa îi solicită din nou lui Mussolini să intervină. La o zi după întâlnire, cardinalul Pacelli îl chemă pe Pignatti să-i transmită instrucțiunile primite de la papă. Mussolini trebuia să păstreze secretul asupra faptului că acționa la cererea papei (DDI, series 8, vol. 4, n. 636, Pignatti a Ciano, 27 luglio 1936). (DDI, series 8, vol. 5, n. 150, „L’Incaricato d’affari presso la Santa Sede, Cassinis, a Ciano, 2 ottobre 1936”).

¹⁴ „Germanii”, scria Grandi (1985, pp. 410-411), făcuseră din Ciano „unealta lor docilă” (Innocenti 1992, pp. 14-16; Moseley 1999, pp. 4-9; Morgan 1941, p. 265; De Felice 1974, p. 804; Brendon 2000, p. 559). Comentariile lui Grandi trebuie luate cu precauție, pentru că el însuși se afla în postura de a pierde orice influență pe care o avea asupra Ducelui în favoarea lui Ciano. Despre acest conflict, a se vedea și prefața lui Renzo De Felice la jurnalul lui Ciano (2002, p. xiv).

¹⁵ Rauscher 2004, p. 220.

¹⁶ Ulterior, reporterul american Thomas Morgan (1941, p. 265) îi scria lui Ciano: „Când a început să se îngreșe – ceea ce era de rău augur, pentru că tatăl și mama

lui erau aproape monstruoși – a adoptat regimul Ducei, cu fructe, pește și carne de pasăre.”

¹⁷ Milza, 2000, p. 737. Și totuși, era greu să-l iei în serios pe Ciano, observa Phillips (1952, p. 188), pentru că „era imposibil să-i ții atenția trează mai mult de câteva minute”, ochii fugindu-i întotdeauna după femeile atrăgătoare. Elisabetta Cerruti, soția ambadorului Italiei în Germania, îl descrie foarte bine: „Deși nu era atrăgător, fiind prea gras pentru vârsta lui și cu un aspect nesănătos, avea un gen de atractivitate nerafinată și se considera irezistibil pentru doamne... Chipurile, se lăuda el, cele mai frumoase femei îl urmăresc fără să se mai ascundă, concurând pentru un zâmbet de-al lui. Era dureros să-l privești” (în Moseley, 1999, p. 30).

¹⁸ Phillips 1952, pp. 189-191.

¹⁹ Citat în De Felice, 1981, p. 273.

²⁰ Bottai 2001, pp. 109-110.

²¹ Baratter 2008.

²² Giuseppe Bastianini oferă o descriere dramatică a acestui ritual (în De Felice, 1981, p. 283).

²³ Navarra 2004, pp. 64-65, 97.

²⁴ În Italia, credința în Duce rivaliza cu credința în Isus Cristos. Federația fascistă a lui Ascoli Piceno, spre exemplu, în ediția din 22 august 1936 a publicației *Eja*, recomanda: „Să aveți întotdeauna credință. Credința pe care i-o acordați lui Mussolini, pentru că este ceva sacru... Tot ce afirmă Ducele este adevărat. Nimeni nu pune la îndoială cuvântul Ducei... După ce recitați «Crezul» în Dumnezeu în fiecare dimineață, recitați «Crezul» în Mussolini” (Gentile, 1993, p. 127).

²⁵ Bottai 2001, p. 115; De Felice 1981, p. 267.

²⁶ Numai în 1938, singură a scris 1 810 pagini, mâzgălite pe bucăți de hârtie. Prezentarea conversațiilor telefonice cu Mussolini era atât de detaliată, încât atunci când inspectorul general al arhivelor de stat italiene a ajuns să le examineze, a bănuit-o că instalase un dispozitiv de înregistrare la telefon (Petacci, 2010, p. 5; Fistorazzi, 2012, p. 308).

²⁷ Milza 2000, p. 528; Monelli 1953, pp. 153-156; Petacci 2011, p. 423.

²⁸ Aici regăsim opinii care au fost elaborate pentru prima dată de De Felice (1981, p. 277).

²⁹ Importanța pe care o căpăta Biserica americană devenea ceva obișnuit în Roma, deși Sfântul Scaun considerase întotdeauna Statele Unite ca fiind un fel de canal de refulare. Nu cu multe decenii în urmă, relațiile Vaticanului cu Biserica din SUA se derulau nu prin secretariatul de stat, ca în toate țările europene, ci prin Congregația pentru propagarea Credinței, care se ocupa cu acele zone – Asia și Africa în principal – considerate prea îndepărtate, căminul unor misiuni, și nu al unor biserici consacrate. Dar, în jurul anilor 1930, Statele Unite își solidificaseră locul nu numai ca un centru major și prosper pentru romano-catolici

și pentru Biserică, ci și ca unica sursă financiară de sprijin pentru Sfântul Scaun (Pollard, 2012).

³⁰ Arnold Cortesi, „Papal secretary of state coming here; Rome speculates on subject of mission“, NYT, October 1, 1936, p. 1; Cortesi, „Pacelli reported seeking aid of U.S. in anti-red drive“, NYT, October 2, 1936, p. 1. Ambasada italiană din Washington a raportat motivele prezumate pentru călătoria lui Ciano, menționând că delegatul apostolic al Vaticanului era el însuși surprins, perplex și oarecum alarmat de această vizită (DDI, series 8, vol. 5, n. 151, L'incaricato d'affari a Washington, Rossi Longhi, al Ministro degli Esteri, Ciano, 3 ottobre 1936; and n. 160, Rossi Longhi a Ciano, 6 ottobre 1936). Pentru speculația lui Pignatti în legătură cu ambițiile papale ale lui Pacelli, a se vedea DDI, seria 8, vol. 5, n. 170, Pignatti a Ciano, 7 ottobre 1936. Pacelli fusese reprezentantul papei la Congresul Internațional Euharistic din Buenos Aires, în noiembrie 1934, congres care a atras mulțimi imense. Printre opririle în drumul spre casă s-a numărat Brazilia, unde s-a adresat, în portugheză, Adunării Naționale și Curții Supreme (Blet 1996, p. 202).

³¹ Printre gradele onorifice se numărau cele de la Georgetown („Pacelli urges world peace, blesses many“, *WP*, October 23, 1936, p. 1), Fordham College și Notre Dame („Papal aide gets Notre Dame honor“, NYT, October 26, 1936, p. 18).

³² Coughlin formase un partid politic – Uniunea Națională pentru Dreptate Socială – care susținea un candidat împotriva lui Roosevelt – sau „Franklin Roosevelt Trădătorul“, cum îl numea preotul (Fogarty, 2012, p. 110).

³³ În septembrie, Coughlin cerea ca împotriva președintelui să fie utilizate „gloanțe“ – sub presiune, ulterior își va cere scuze pentru spusele sale – și adăuga că Roosevelt era un „dictator“ procomunist. D'Alession (2012, pp. 133-134) cita din două dintre scrisorile lui Cicognani către Pacelli, scrise pe 9 și 10 octombrie.

³⁴ Această conversație a fost prezentată de Florence Kerr, căruia Roosevelt îi povestise conversația la o cină în Hyde Park în 1943 (Gallagher 2008, pp. 87-88). Preocuparea lui Pacelli pentru amenințarea comunistă era probabil exacerbată de concentrarea sa pe războiul civil din Spania, care erupsese cu puțin mai mult de trei luni în urmă. Joseph Kennedy – magnat catolic și părinte al unui viitor președinte – a ajutat la aranjarea întâlnirii și a luat parte la ea.

³⁵ Analiza călătoriei lui Pacelli în Statele Unite este preluată din Gannon, 1962, pp. 106-116; Fogarty 2012, p. 115; și D'Alessio 2012, pp. 131-135. Sora Pascolina l-a însoțit pe Pacelli în călătoria în State, cum o făcuse și cu doi ani mai devreme, în călătoria la Buenos Aires. Totuși, de dragul păstrării aparențelor, călugărița a călătorit cu un alt vas și s-a păstrat în umbră (Schad 2008, pp. 81-87).

³⁶ ASMAE, APSS, b. 36, Ciano, telesspresso 691938 al Ministero dell'Interno, 7 dicembre 1936; Falconi 1967, p. 226; Confalonieri 1957, pp. 334-338

³⁷ Baudrillart 1996, p. 364 (6 décembre, 1936). Vechiul prieten al papei, Agostino Gemelli, făcea vizite frecvente, o dată chiar instrumentând personal o electro-

cardiogramă (Venini 2004, p. 201). Conform lui Lazzarini (1937, pp. 142-143), la un moment de pe parcursul bolii papei, părintele Gemelli, vizitându-l, l-a auzit pe papă plângându-se de mâncare. „Magnifica teroare“, cum era numit Gemelli, l-a întrebat, în dialect milanez, dacă îi poate prepara el o masă. Când ochii papei s-au luminat, Gemelli, considerat a fi un bucătar excelent, pe lângă un medic remarcabil, a depistat o bucătărie în apropiere și i-a adus curând o farfurie cu *risotto à la Milanese*, preparat cu șofran și gătit *al dente*. „Ce e mai bun“, spuse papa pe când devora fericit orezul, „rămâne ce vine de acasă“.

³⁸ Nota marginală a lui Tardini la însemnările lui Pacelli despre întâlnirea cu papa din 9 decembrie prezintă amănunte despre aceste vizite ale lui Pacelli la patul bolnavului (ASV, AESS, b. 560, fasc. 592, f. 16r f).

³⁹ Atât Venini (2004, pp. 182-7), cât și cardinalul Baudrillart (1996, pp. 364, 371, 378-379; 6 décembre, 18 décembre, 26 décembre, 28 décembre 1936) discută aceste evenimente în jurnalele lor.

⁴⁰ CC 1937 I, pp. 182-183; *OR*, 4-5 gennaio 1937. Trimisul britanic făcuse cronica tuturor rapoartelor de sănătate anterioare publicate de Vatican (D.G. Osborne, Annual Report 1936, January 1, 1937, R 57/57/22 in Hachey, p. 365, section 101).

⁴¹ Confalonieri 1957, pp. 349-350.

Capitolul 19

¹ ACS, MCPG, b. 172, ff. 57-59, 28 gennaio 1937.

² În cuvintele lui Pignatti, „cardinalii germani, o bună parte a cardinalilor nord-americani și englezi și practic niciunul dintre cardinalii francezi nu vor vota pentru un cardinal care a demonstrat simpatii pentru regimurile fasciste“ (DDI, series 8, vol. 6, n. 456, Pignatti a Ciano, 13 aprile 1937). Iar Pignatti era de aceeași părere. Raportând Parisului la mijlocul lui martie, Charles-Roux, ambasadorul francez, își amintea că încă de la conflictul „scurt, dar violent“ legat de Acțiunea Catolică din 1931, relațiile dintre Sfântul Scaun și statul fascist fuseseră bune. Explicând acest aspect, Charles-Roux sublinia că oficialii Vaticanului, „cu foarte rare excepții, în totalitate italieni“, și clerul italian erau practic unanimi în entuziasmul lor față de Mussolini (MAEI, vol. 267, 78-79, Charles-Roux à Ministère des Affaires Étrangères, 19 mars 1937). Ambasadorul francez a dedicat marea masă a detaliatului său raport, sub titlul „Sept ans après Lateran“, evidențierii importanței internaționalizării, atât a Sfântului Colegiu al Cardinalilor, cât și a personalului diplomatic al Sfântului Scaun, și a îndepărtării de dominația coplesitoare a italienilor. Despre statutul presei catolice în Germania, a se vedea Conway, 1968, p. 171.

³ După cum se obișnuia pentru liturghia de Paști în Bazilica Sfântul Petru, corpul diplomatic de la Vatican era prezent în totalitate acolo, cu o excepție notabilă, ambasadorul german la Sfântul Scaun, care a boicotat ceremonia (Baudrillart 1996, pp. 456, 464-465; „Pope in tears at St. Peter's“, BG, March 29, 1937, p. 1).

⁴ Confalonieri 1957, pp. 367-368; Venini 2004, p. 203, 208-209; Chiron 2006, p. 414.

⁵ Cazul cardinalului Schuster, șeful celei mai importante dieceze din Italia, Milano, este emblematic. După ce a făcut tot ce i-a stat în puteri să stimuleze sprijinul pentru războiul etiopian, a continuat în anul următor să cultive relații apropiate cu Partidul Fascist din Milano. În ianuarie 1937, șeful PNF din Milano i-a conferit o medalie în numele fascismului milanez și mulți din Milano aveau convingerea că liderul fascist local se consulta cu cardinalul înainte de a lua orice decizie importantă (ACS, MI, FP, Schuster, Milano 7 gennaio 1937). În februarie, cu ocazia unei conferințe la care au participat lideri de vârf ai Partidului Fascist și ai armatei milaneze, Schuster l-a prezentat din nou pe Mussolini ca fiind trimisul lui Dumnezeu, comparându-l cu Constantin cel Mare, primul împărat roman care a îmbrățișat creștinismul (ACS, MI, FP, Schuster, Milano, 27 febbraio 1937).

⁶ De la Asvero Gravelli, citat în Bosworth, 2002, p. 310.

⁷ MAEI, vol. 70, 64-70, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 17 mars 1937.

⁸ Aflat în America, scrie: „Se manifestă o antipatie difuză, dar puternică, față de regimul nazist, de care evreii – care dețin poziții importante în presă, în politică, în finanțe – bineînțeles că profită“ (DDI, series 8, vol. 6, n. 126, Suvich a Ciano, 4 febbraio 1937).

⁹ Luconi 2004, p. 159.

¹⁰ William Dodd, ambasador al SUA în Germania (NARA, LM192, reel 6, Dodd to Secretary of State, Washington, January 23, 1937, n. 3265), a trimis în țară o traducere în limba engleză a unor fragmente din interviul lui Mussolini, care apăruseră pe prima pagină a ediției din 17 ianuarie a publicației *Voelkischer Beobachter*.

¹¹ ASV, AESI, pos. 855, fasc. 551, ff. 38r-39v, Tacchi Venturi a Pio XI, 2 marzo 1937.

¹² Godman 2004, pp. 133-154. *Mit brennender Sorge* a fost precedată, cu o săptămână, de o enciclică în care era denunțat comunismul, *Divini Redemptoris*.

¹³ În interesul păstrării păcii cu Hitler, scria istoricul Peter Godman, „papa a decis să nu vorbească public despre rasism, drepturile omului și subiecte înrudite în forma directă și detaliată pregătită de Tribunalul Suprem [al Inchiziției]. Subliniind dorința de a „restabili o pace reală în Germania“, susținea Godman (2004, pp. 146-147), „Pius al XI-lea a sacrificat pe altarul Concordatului atacul direct asupra naziștilor pe care, în 1937, Roma l-ar fi putut lansa“. Ne bazăm pe traducerea în limba engleză a enciclicii, disponibilă pe www.vatican.va. Textul

original în limba germană este disponibil și el pe acest site. Versiunea italiană poate fi găsită în CC 1937 II, pp. 216-230.

¹⁴ Godman 2004, p. 149; Fattorini 2007, p. 132.

¹⁵ În scrisoarea către Pacelli, în care raporta asupra deciziei episcopilor de Berlin și Breslau să ardă documentele, Orsenigo scria că, întrebând de alți episcopi dacă să procedeze la fel, a răspuns că fiecare ar trebui să-și utilizeze propria judecată. Pe marginea scrisorii lui Orsenigo, Pacelli mângâlise o notă de răspuns: „Sfântul Părinte consideră că răspunsul este moale... Vă instruieste să răspundeți că trebuie să ardă fără discuție orice ar putea provoca probleme” (citată în Fattorini, 2011, pp. 123, 236n, subliniat de Pacelli în original).

¹⁶ Mesajul a fost transmis prin Pignatti (ASMAE, APSS, b. 35, „Appunto”, Ministero degli Affari Esteri). Memoriul nu îl citează în mod direct pe Pacelli ca sursă, deși deducția este implicită, pentru că Pignatti este cel care raportează că „Sfântul Scaun nu dorește comentarii în presa italiană care să sublinieze că această scrisoare reflectă opoziția Vaticanului față de nazism”.

¹⁷ În cuvintele lui Pignatti, Pacelli, cu care se întâlnea adeseori, nu „dorea o rupere a relațiilor și fusese aclamat în ultimul timp, după ce a văzut că și cealaltă parte a ezitat să contribuie la escaladarea conflictului” (ASMAE, AISS, b. 67, fasc. 9, Pignatti a Ciano, 1 aprilie 1937, „Le tre Encicliche Pasquali”). Însărcinatul cu afaceri italiene furnizează o analiză a reacției germane la enciclică într-un memoriu trimis a doua zi lui Ciano (DDI, series 8, vol. 6, n. 388, Magistrati a Ciano, Berlino, 2 aprilie 1937). Pe 17 aprilie, Ciano a trimis o telegramă ambasadorului italian la Berlin. El relatează comentariile cardinalului Pacelli în care acesta arăta că nu dorește ca Hitler să considere enciclica un atac la adresa nazismului, și a atașat o copie a raportului lui Pignatti în care era detaliată conversația sa cu Pacelli. Ciano a remarcat și că episcopii germani erau cei care insistau pe lângă papă să pregătească enciclica. Papa, din partea sa, mersese înainte cu aceasta, „fără a-și face probleme cu consecințele”. Pe Mussolini și pe ginerele său îi îngrijora cel mai mult consecințele pe care le-ar avea o repudiare papală a naziștilor în ceea ce privea propriile planuri de a apropia și mai mult Italia de Al Treilea Reich. Și totuși, au rămas convinși că papa continua să-l aprobe pe Mussolini, cei doi putându-se bizui pe el că îi va înfrunta pe non italienii din cler care doreau ca papa să denunțe fascismul și nazismul. După cum scria Pignatti: „Știu din sursă de autoritate că unii consilieri ai pontifului ar dori ca documentul papal să lovească în toate regimurile totalitare. Pius al XI-lea a respins aceste sugestii”.

„Cardinalul secretar de stat, raporta Pignatti în scrisoarea trimisă de Ciano la Berlin, „nu mi-a cerut în mod expres să intervin la Berlin pe lângă Excelența Voastră, dar nici nu mi-a ascuns marea dorință ca Sfântul Scaun să fie ajutat să evite o ruptură și să faciliteze o înțelegere.” Ciano trecea apoi la subiect, spunându-i ambasadorului său din Berlin: „Mă rog ca Excelența Voastră să cântărească oportunitatea de a acționa împreună cu acest guvern în sensul și în

limitele sugerate de cardinalul secretar de stat" (ASMAE, APG, b. 38, telegramma în partenza n. 740, Ciano a Regia Ambasciata, Berlino, 7 aprilie 1937). Raportând rolul pe care îl avea Ducele în demersul de a-l convinge pe Hitler să nu riște o ruptură cu Vaticanul ca urmare a encicliciei, *Boston Globe* prezenta o perspectivă stranie, după care Tacchi Venturi „i-a prezentat lui Hitler apelul la moderație al premierului italian" („Duce aids Nazi in Vatican row", BG, April 16, 1937, p. 11). Chenux (2005) avansează dovezi numeroase care arată că Pacelli, în această perioadă, „a insistat fără preget pe același mesaj", și anume că *Mit brennerder Sorge* nu implica o condamnare a statului nazist sau a partidului nazist ca atare și că „identificarea unui *modus vivendi* cu regimul a rămas principalul obiectiv al politicii Sfântului Scaun față de Germania" (p. 264). Pe 30 aprilie, Pacelli a trimis o lungă scrisoare lui Bergen în care respingea interpretarea ostilă pe care guvernul german o dăduse encicliciei (DGFP, series D, vol. 1b, n. 649).

¹⁸ DGFP, series D, vol. 1b, n. 650, „Memorandum by the Foreign Minister, Baron von Neurath, Rome, May 4, 1937".

¹⁹ „Conversation between the Duce and Herr Frank, palatul Venezia, 23 September 1936", în Muggeridge 1948, pp. 47-48.

²⁰ „Mundelein rips into Hitler for Church attacks", CDT, May 19, 1937, p. 7.

²¹ Mundelein se născuse și crescuse în New York, tatăl său provenea dintr-o familie germană, iar mama era irlandezo-americană. Fusesse numit arhiepiscop de Chicago în 1914, când avea doar patruzeci și doi de ani. În 1924 a călătorit la Roma să-și primească pălăria de cardinal și revine la Roma în diverse ale ocazii. Mundelein era bine-cunoscut papei, care era mulțumit de sprijinul financiar pe care continua să-l aducă de la Chicago. Mundelein avea și o relație personală cu Franklin Roosevelt, pe care îl susținuse public încă de când devenise președinte în 1933. În 1934, aflat în drum spre Roma, Mundelein l-a vizitat pe președinte în Hyde Park. Mundelein a continuat să-l viziteze regulat pe Roosevelt în următorii ani. Președintele îl considera pe Mundelein – singurul cardinal american din afara zonei de nord-est – important pentru efortul său de a atrage sprijinul catolicilor (Kantowicz 1983, pp. 220-236).

²² Aceasta este versiunea observațiilor lui Mundelein comunicate de ministrul german de externe ambasadei germane la Sfântul Scaun în 21 mai 1937 (DGFP, series D, vol. 1c, n. 652). Răspunzând cererii lui Pacelli de a-și explica discursul, Mundelein i-a scris delegatului Vaticanului din Washington: „De data aceasta, fiind provocat de reiterările zilnice din presă ale așa-numitelor procese de moralitate din Germania... Am scris în grabă ce mă măcina și am trimis-o preoților așa cum era" (în Trisco, 2012, p. 159). Începute în 1935, dar suspendate apoi din cauza Jocurilor Olimpice de la Berlin din 1936, procesele au fost reluate la ordinul lui Hitler însuși pe 7 aprilie 1937, iar la momentul discursului lui Mundelein, beneficiau de o imensă publicitate în Germania. Sute de preoți catolici și membri ai ordinelor religioase erau acuzați că ar fi avut „relații sexuale nefirești" sau că ar fi atras copii

în acte sexuale. Titlurile de pe prima pagină a ziarelor avertizau despre „degenerarea morală” a clerului catolic și despre „corupătorii tineretului îmbrăcați în sutană”. Preoții și călugării erau denigrați pentru că ar fi exploatat relația confesională cu copiii pentru a se angaja în „relații sexuale nefirești”. Date fiind eforturile guvernului german de a pune capăt stăpânirii pe care o exercita Biserica catolică asupra educației și activității tineretului în zonele catolice ale Germaniei, campania era o comoară propagandistică pentru naziști („German Foreign Ministry to the German Embassy to the Holy See”, April 7, 1937, DGFP, series D, vol. 1b, n. 642; Trisco 2012, p. 153; Micheler 2005, pp. 113-114). Istoricii au prezentat aproape în unanimitate aceste procese ca dovezi ale persecuției exercitate de regimul nazist asupra Bisericii catolice și ca mărturie a homofobiei naziste (Micheler, 2005, p. 113). Cu certitudine putem vorbi despre ambele, dar dimensiunea realismului acestui comportament nu a fost încă examinată sistematic.

²³ DGFP, series D, vol. 1c, n. 655, Bergen către Ministerul German al Afacerilor Externe, Vatican, 25 mai 1937. *Idem*, n. 657, Ministerul German al Afacerilor Externe, Vatican, 26 mai 1937; *idem* n. 658, Neurath către Ambasada germană la Sfântul Scaun, 27 mai 1937.

Cu două săptămâni înainte de discursul cardinalului Mundelein, consulul general italian la Chicago se întâlnise cu acesta. În cadrul discuției amicale, arhiepiscopul și-a exprimat „admirația pentru Duce și pentru fascism, afirmând că Italia de astăzi este o țară pe care Biserica se poate cu adevărat baza”. Ca răspuns la întrebarea consulului, Mundelein a recunoscut că unii preoți catolici americani căzuseră pradă propagandei antifasciste din Statele Unite, dar l-a asigurat că numărul acestora nu era mare (ASMAE, APSS, b. 35, telespresso 215383, „Visita del R. Console Generale in Chicago al Cardinale Mundelein”, 8 maggio 1937).

²⁴ Pacelli împărtășea opinia cardinalului francez Baudrillart (Baudrillart 1996, p. 476, 7 april 1937).

²⁵ „Pope’s voice fails as health wanes”, NYT, May 19, 1937, p. 9; „Pope has setback on 80th birthday”, NYT, June 1, 1937, p. 25. Un informator guvernamental al momentului, referindu-se la sănătatea deficitară a papei, îl caracteriza ca fiind „mai iritabil și mai posac ca niciodată” (ACS, MCPG, b. 172, fasc. 23, 15 maggio 1937).

²⁶ Baudrillart 1996 p. 536 (21 juin 1937).

²⁷ Mussolini a făcut aceste remarci în fața lui Tacchi Venturi (Tacchi Venturi a Pizzardo, 31 maggio 1937, ARSI, TV, b. 25, fasc. 1950).

²⁸ Fattorini, 2007, p. 95. În luna decembrie a anului anterior, Pacelli trimisese simpatiile Vaticanului lui Franco, exprimându-și speranța într-o „victorie rapidă și totală” a Generalissimului (*Idem*, p. 96).

²⁹ Fratele lui Carlo Rosselli, Nello, a fost și el ucis în acest atac, având nefericirea de a-și vizita fratele la momentul asasinatului. Cel mai probabil, Mussolini a știut și a aprobat planul ucigaș, deși nu s-a descoperit încă nicio dovadă în acest sens.

Discutând cazul, deși admitea că Ducele își dăduse probabil consimțământul, De Felice (1981, pp. 420-421) a avansat și posibilitatea ca Ducele să fi auzit de complot abia după ce acesta avusese loc. Dar ni se pare improbabil. Referitor la cele trei asasinate, a se vedea Mack Smith, 1983, p. 8.

³⁰ Cardinalul Baudrillart (1996, p. 501, 4 mai 1937) observa în legătură cu Pizzardo: „În Roma, oamenii sunt convingiți că rolul lui predominant se va sfârși odată cu moartea papei. Are o capacitate prodigioasă de muncă, dar nu se ridică la rolul ocupat nici prin inteligență, nici prin perspectivă“. Cu un papă suferind în castelul Gandolfo, raporta un informator al poliției pe 6 mai, Pizzardo „rămâne adevăratul *padrone*“ în Vatican (ACS, MCPG, b. 172).

³¹ A solicitat ca ultima propoziție să fie subliniată. În primul rând, recomanda el, Pizzardo trebuie să renunțe la cuvântul „meritoriu“ în descrierea absenței cazurilor de tensiuni din ultimii ani între Vatican și regimul fascist. Nu existau deloc cazuri de tensiuni, notabile sau nu. A doua schimbare pe care a solicitat-o a fost să se sublinieze mărturia față de colaborarea fructuoasă dintre Vatican și Mussolini, prin înlocuirea expresiei „între cele două organisme a existat chiar o colaborare fructuoasă“ cu expresia „fundamentul pe care s-a dezvoltat relația dintre cele două autorități a fost una de colaborare fructuoasă“.

³² Revista era *The Tablet*, iar autorul său, părintele Hilary Carpenter, era preot dominican al Abației Călugărilor Negri din Oxford (ASV, AESS, pos. 555, fasc. 588, 3r, ff. 5r, 23r-43r). Acest dosar include și scrisoarea de la Carpenter care se supunea cererii ecleziastului superior și care menționa că va trimite o retractare a opiniilor sale antifasciste. Ediția din 7 august a *The Tablet* conținea și retractarea abatelui. „Am fost informat de către surse de încredere că am greșit punând pe același nivel fascismul și nazismul în relația lor cu Biserica, de parcă ambele ar merita aceeași condamnare... de la semnarea Concordatului din 1931 [sic] nu numai că nu au fost cazuri de neînțelegeri între autoritatea ecleziastă și guvernul italian, dar în cea mai mare parte, cele două autorități au lucrat în direcția unei fructuoase colaborări... Rog să-mi fie permis să-mi declar acordul necalificat pentru afirmația anterioară“ (în Chadwick 1986, pp. 12-13).

³³ Vulcanica și nu întru totul stabila Fontanges îl urmărise pe Charles de Chambrun, ambasadorul francez în Italia, până la Gara de Nord din Paris. Acolo, a luat un revolver și l-a împușcat de două ori. Din fericire, aptitudinile de asasin erau inferioare celorlalte talente ale sale, așa că nu a reușit decât să-l rănească ușor (Tronel 2007; De Felice 1974, p. 303n1).

³⁴ Citatul este din partea a doua a unei serii în trei volume, „My love affair with Mussolini“ („Relația mea amoroasă cu Mussolini“), de Magda Fontanges, *Liberty magazine*, August 17, 1940, p. 40. Se referă la aprilie 1936.

³⁵ În De Felice, 1981, p. 276n41. În 1927, scriindu-i surorii sale, Mussolini îi spunea că practic era la regim cu lichide, din cauza problemelor de stomac, dar adăuga că „deoarece nu am avut niciodată o slăbiciune pentru păcatul lăcomiei,

abstinența nu mă afectează“ (E. Mussolini, 1957, p. 121). Gravitatea păcatelor trupești ale lui Mussolini rămâne o problemă discutabilă printre biografii săi ori cel puțin printre cei care se preocupă să speculeze pe un subiect pe care cei mai puțin lascivi l-ar ignora. La o extremă, un biograf (Nicholas Farrell, descris de Baima Bollone, 2007, pp. 118-119), estima că Ducele făcuse sex cu cinci mii de femei, ceea ce pare cam mult chiar și pentru un armăsar ori, altfel spus, pentru o persoană care nu avea și altă îndeletnicire. Alte estimări par suspicios de precise, una avansând cifra de o sută șaiszeci și nouă de iubite (după Dulio Susmel, reluat în Cannistraro și Sullivan, 1993, p. 620n).

³⁶ Preotul paroh local, când a auzit de venirea distinsului vizitator, s-a grăbit spre plajă. Primul gând al lui Mussolini a fost că omul în haină preoțească va dezaproba scena și s-a grăbit să-l asigure că dansul era nevinovat. Dar preotul avea altceva în minte, anume să-l invite pe Duce la un tur al bisericii, unde i-a arătat starea tristă în care se găsea orga. Fața preotului s-a luminat când generosul dictator i-a înmănat un teanc de bani cu care să plătească reparațiile atât de necesare (Bottai, 2001, pp. 119-120, intrarea în jurnal pentru 4 septembrie 1937).

Capitolul 20

¹ „Nimeni nu ajunge la Roma împotriva Berlinului sau la Berlin împotriva Romei!“ a declarat Ducele (Rauscher, 2004, p. 224). Mussolini a citat aceste remarci în timpul călătoriei în Germania (Hassell către Weizsäcker, 7 octombrie 1937, DGFP, seria C, vol. 6b, n. 568).

² Comentariile lui Hitler către Ciano au fost avansate pe 24 octombrie (Kershaw, 2000, p. 25).

³ Milza 2000, p. 754.

⁴ Caviglia 2009, pp. 204-205.

⁵ Rauscher 2004, p. 226.

⁶ Pe 17 septembrie, Pignatti s-a întâlnit cu cardinalul Pacelli, iar Pacelli l-a rugat să-l îndemne pe Mussolini să profite de călătoria în Germania pentru a face tot ce-i stătea în putință să-l convingă pe Hitler să amelioreze relațiile guvernului cu Biserica catolică (ASMAE, APG, b. 47, Pignatti a Ciano, 17 settembre 1937, „S. Sede e Reich“). Că s-a aflat de acest demers descoperim citind titlul articolului de pe pagina 2 din CDT – ediția 23 septembrie: „Ducele, trimisul papei la Hitler la îndemnul Bisericii“.

⁷ Pe 1 octombrie, secretarul de stat al Ministerului german de Externe îi scria ambasadorului german la Sfântul Scaun: „Dacă Sfântul Scaun spera de pe urma călătoriei lui Mussolini în Germania la un rezultat avantajos atât pentru Vatican,

cât și pentru Germania, trebuie să-și îngroape speranța, pentru că Mussolini a evitat să aducă în discuție subiectul relațiilor noastre cu Vaticanul" (DGFP, series D, vol. 1d, n. 682).

⁸ Baudrillart 1996, pp. 624-625 (1er octobre 1937).

⁹ ASMAE, APSS, b. 34, telesspresso, Pignatti a Regio Ministero degli Affari Esteri, 4 ottobre 1937. Pignatti quotes from M. Barbera's article in CC, quaderno 2095.

Relațiile papei cu Ducele au continuat să fie bune. Printre semnele colaborării lor din acea perioadă se numără inițierea uriașului proiect de construcții din afara Pieței Sfântul Petru. Anunțat de Mussolini în anul precedent ca mod de comemorare a Acordurilor laterane, proiectul urma a duce la demolarea grupului intens populat de clădiri, alei și biserici care erau înghesuite între două străduțe care duceau de la Tibru la Sfântul Petru. Acestea urmau a fi înlocuite cu un bulevard larg, numit Via della Conciliazione. Lucrările începuseră numai după ce papa își dăduse aprobarea, iar papa a inspectat lucrările la scurt timp după întoarcerea lui Mussolini din Germania (Insolera 1976, pp. 130-131; Painter 2005, pp. 68-70).

¹⁰ Mesajul papei a fost transmis de Pizzardo însărcinatlui cu afaceri italian care, transmițând, la rândul său, mesajul lui Ciano, a adăugat o altă problemă. „Italia, scria el, se confruntă cu riscul de a vedea ales un papă care să aibă sentimente foarte diferite de cele ale papei Ratti" (DDI, series 8, vol. 7, n. 424, Venturini a Ciano, 12 ottobre 1937). Ciano a trimis textul memoriului ambasadorului italian în Germania (ASMAE, APG, „S. Sede Reich e Fascismo", 14 ottobre 1937).

¹¹ La sfârșitul lui decembrie, Pignatti, așteptând împreună cu Charles-Roux la ușa bibliotecii papei pentru audiența lor de Anul Nou, îi spuse ambasadorului că papa era „încă furios" pe Mussolini din cauza vizitei de la Berlin a acestuia (DDF, series 2, vol. 7, n. 393, Charles-Roux à Delbos, 29 décembre 1937).

¹² Tisserant a făcut aceste comentarii în fața ambasadorului francez (DDF, series 2, vol. 7, n. 393, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 29 décembre 1937).

¹³ Și în presa italiană de altfel. Arhivele nunțiului italian includ un decupaj, „Un discorso di Pio XI al Sacro Collegio", din ediția din 25 decembrie 1937 edition a *Il Popolo di Roma* (ASV, ANI, b. 24, fasc. 14, f. 20r). Câteva zile mai târziu, întâlnindu-se cu ambasadorul italian, papa, arătând de parcă ar fi slăbit și mai mult, dar la fel de ascuțit la minte ca întotdeauna, și-a găsit timp în schimbul lor de saluturi de cinci minute de Crăciun, să-i spună că „de la Germania nu ne putem aștepta la nimic bun" (ASMAE, AISS, b. 115, Pignatti a Ciano, 28 dicembre 1937).

¹⁴ DDF, series 2, vol. 7, n. 374, Charles-Roux à Delbos, 20 décembre 1937; Baudrillart 1996, p. 703 (28 décembre 1937).

¹⁵ Baudrillart 1996, p. 731 (17 janvier 1938). Ambasadorul italian împărtășea o opinie similară cu a lui Ernst von Weizsäcker, șeful Biroului german pentru

Afaceri Externe: „Pacelli nu poate fi un înlocuitor serios pentru Pius al XI-lea, pentru că este lipsit total de voință și de caracter“ (Rhodes, 1974, pp. 222-223).

¹⁶ De Felice 1974, p. 299; De Felice 1981, p. 280; Deakin 2000; Innocenti 1992, p. 169.

¹⁷ „Suntem pe marginea unui război cu Franța și Anglia“, i-a spus Buffarini. „Regimul trebuie să fie sigur că națiunea este unită. Prin urmare, nu putem să rămânem nepăsători când tinerii catolici afirmă că alianța cu germanii este nefirească“ (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, ff. 6r-11r, Borgongini a Pacelli, 31 dicembre 1937).

¹⁸ Ciano a adăugat că Mussolini nu este mulțumit nici de semnele unei încălziri a relațiilor dintre Vatican și guvernul francez, care, sub controlul unui front popular format din socialiști și comuniști încă din 1936, era considerată un inamic implacabil al Germaniei naziste și Italiei fasciste. În Spania, îi spuse Ciano nunțului, avioanele și soldații germani luptă alături de italieni „pentru cauza religiei catolice împotriva Spaniei roșii“, care, spunea el, era înarmată de guvernul francez. Borgongini i-a reamintit lui Ciano că reconcilierea din 1929 a guvernului cu Biserica a fost utilă guvernului „nu în mică măsură, în special în războiul etiopian, dar mai presus de toate, a contribuit la prestigiul peste hotare al Italiei“. Ciano nu l-a contrazis și a replicat că va vorbi cu Ducele a doua zi și va vedea ce e de făcut. Borgongini s-a oferit să-l vadă el însuși pe Duce dacă asta ar ajuta, dar Ciano a respins ideea. Mussolini considera că este mai profitabil să negocieze cu Tacchi Venturi, ceva ce știau și Ciano, și Borgongini, ceva ce a rămas nespus (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, ff. 53r-58r, Borgongini a Pacelli, 4 gennaio 1938).

¹⁹ Într-o scrisoare care a urmat, trimisă o săptămână mai târziu, preoții erau avertizați că, dacă nu participă, absența lor ar putea fi „interpretată greșit“. Cele două scrisori de invitație, scrise pe hârtia oficială a „Competiției Naționale a Grâului și Fermelor în rândul Preoților“, se găsesc în dosarele Vaticanului la ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 722, ff. 60r-61r și 48r-48v.

²⁰ *Idem*, f. 45r, Francesco Niccoli, vescovo di Colle, a Mons. Domenico Tardini, Sostituto per gli Affari Ordinari, Segreteria di Stato, 16 dicembre 1937.

²¹ Înainte de luarea deciziei finale, papa a hotărât să discute cu arhiepiscopul de Udine. Acesta fusese desemnat principalul vorbitor la acest eveniment, iar papa dorea să știe cum de fusese de acord să joace un rol atât de însemnat. Transmițând această cerere lui Rossi, Pacelli a adăugat o observație aparent contradictorie, că, în anii trecuți, episcopii luaseră parte fără probleme la astfel de demonstrații patriotice. Corespondența dintre cardinalul Rossi și Pacelli poate fi studiată în ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 722, ff. 52r, 56r, 57r, 63r-64r. „Știrea este adevărată“, a replicat arhiepiscopul Nogara. Dar a adăugat imediat: „Înainte de a fi de acord să particip și să primesc adresa, l-am contactat pe monseniorul Pizzardo (acum cardinal)“ – Pizzardo fusese numit cardinal cu o lună înainte – „care a discutat această problemă cu Sfântul Părinte... El a primit consimțământul papei“. Iar Nogara adăuga, cu o urmă de îngrijorare, „sper că nu creează complicații“ (Idem,

f. 70r). Se presupune că Pizzardo chiar ceruse aprobarea papei. Papa i-o dăduse și după aceea uitase, pentru că, în acea perioadă, memoria îi era slăbită.

²² Pe 30 decembrie, ca răspuns la un nou val de întrebări din partea episcopilor neliniștiți, papa l-a informat pe cardinalul Rossi că episcopii care au primit invitația de la un ziarist „nu erau obligați să o accepte” (ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 723, f. 4r).

²³ *Idem*, ff. 6r-7r, 30 dicembre, 1937, „Appunto”, cu un comentariu scris cu creionul: „pregătit pentru ambasadurul italian, dar fără a ajunge la acesta”. Ambasadorul italian era convins că papa a trecut peste cardinalul Rossi, aflând că Rossi se opusese participării episcopilor la ritualul fascist. În același raport către Ciano, Pignatti reiterează credința că Pius al XI-lea era „mai italian” decât oricine din Vatican. Pentru fasciști și pentru cei din guvern, a fi „italian” echivala cu a-l susține pe Mussolini. Nu numai că papa nu a încercat să împiedice clerul să ia parte la sărbătoare, dar celor care au primit invitații de la prefectul local, li s-a spus să nu refuze. Un episcop din Sicilia s-a plâns că primise o invitație în pofida faptului că nu avea nicio legătură cu Bătălia pentru Grâu, adăugând, cu mâhnire, „pentru că nu am nici măcar un metru de pământ de plantat”. Și totuși, scria el, „date fiind invitațiile repetate, am considerat că e de datoria mea să accept și să vin la Roma” (*Idem*, f. 31r, Vescovo di Agrigento, 30 dicembre 1937).

²⁴ De Rossi dell'Arno 1954, pp. 138-143. „Mussolini, observa trimisul britanic la Sfântul Scaun „a profitat de oportunitatea de a uni steagul catolic cu steagul fascist” (Osborne către Eden, 12 ianuarie 1938, R 495/495/2, FCRSE, part XIII, p. 11).

Trei zile după adunarea de la palatul Venezia, papa i-a găzduit pe episcopii și preoții care veniseră la Roma pentru adunare. Papa fusese pus în fața faptului împlinit. Invitația inițială adresată preoților și episcopilor declara că se făcuseră aranjamente să fie primiți de papă, dar în realitate aceste aranjamente nu existau. Papa s-a consultat cu Congregația Consistorială, care, prin secretarul său, cardinalul Rossi, i-a recomandat să nu organizeze o recepție papală pentru acest grup, temându-se de modul cum va fi percepută în afara Italiei o astfel de îmbrățișare deschisă a sărbătoririi lui Mussolini. Dar papa a decis să ignore această recomandare și a hotărât să arate solidaritate cu clerul, ceva ce știa că-i va plăcea lui Mussolini (Pignatti al Ministero degli Esteri, 15 gennaio 1938, ASMAE, AISS, b. 115). I-a binecuvântat pe preoți, lăudându-i pentru lucrarea bună cu membrii parohiilor, și a lăudat tot binele care rezultase de pe urma Concilierii (CC 1938 I, pp. 277-279).

²⁵ Acest citat, preluat din *Voelkischer Beobachter*, poate fi găsit în arhivele Vaticanului (ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 723, f. 56r); același citat a fost trimis de ambasadurul italian la Berlin atât ministrului italian pentru afaceri externe, cât și ministrului pentru cultura populară (ASMAE, APG, b. 47, 11 gennaio 1938). Citatul din *La Stampa* este reprodus la f. 53r.

²⁶ În ianuarie 1938, când Ducele, nemulțumit deja de obiecțiile generalilor, a auzit că și regele se plânge, a reacționat cu violență. „Nu e vina mea dacă, fizic, regele

este un avorton. Bineînțeles că nu poate executa pasul de găscă fără să pară ridicol" (Ciano, 2002, pp. 51-52).

²⁷ Falasca-Zamponi 1997, pp. 112-113.

²⁸ Termenul îi aparține lui Innocenti (1992, p. 93). Dino Grandi (1985, p. 360), fost ministru de externe și una dintre figurile majore ale regimului fascist, îl descrie foarte bine pe Starace: „Lipsit de inteligență și cu totul incult, incapabil de a distinge între lucrurile importante și cele superflue sau, mai rău, dăunătoare, nutrea o adorație fanatică pentru Mussolini și asculta cu o atenție vrăjită monologurile pe care Ducele le lansa la raportul din fiecare dimineață”.

²⁹ De Felice 1974, pp. 216-217; Innocenti 1992, pp. 94-95; Petacci 2011, p. 37.

³⁰ Conway 1968, pp. 158-159; Johnson 1999, pp. 212-214.

³¹ Acest episod este povestit în trei telegrame trimise de Pignatti lui Ciano, pentru a fi avansate ambasadorului italian din Berlin (ASMAE, APG, b. 46, Ciano, „Questione religiosa Germania-Vaticano”, *telespresso* 210989, 26 marzo 1938)

³² DDI, series 8, vol. 8, n. 130, Pignatti a Ciano, 10 febbraio 1938.

Capitolul 21

¹ DDF, series 2, vol. 8, n. 422, M. Puaux, Ministre de France à Vienne, à M. Paul-Boncour, Ministre des Affaires Etrangères, 14 mars 1938.

² NYT, March 16, 1938, p. 8; „Austria disappears”, NYT, March 14, 1938, p. 14; The Times, March 15, 1938, p. 14.

³ Charles-Roux 1947, p. 122; Passelecq and Suchecky 1997, pp. 50-51. Chiron 2006, p. 448.

⁴ CC 1938 II, p. 189.

⁵ Mussolini transmisese inițial ministrului său să instruiască presa italiană să nu furnizeze decât o relatare minimă a invaziei. „Să nu dramatizăm”, li s-a spus redactorilor. Dar a doua zi, pe 12 martie, când noua realitate s-a făcut simțită, Mussolini a decis să se folosească din plin de ocazie și să încerce să îmbuneze populația italiană față de noua situație. Astfel că instrucțiunile din 12 martie sunau astfel: „Știrile trebuie să fie obiective, dar pline de înțelegere față de noua stare a lucrurilor” (Tranfaglia, 2005, p. 248).

⁶ După cum raporta Mussolini regelui, pe 4 octombrie 1937, la întoarcerea din vizita în Germania (DDI, series 8, vol. 7, n. 393). În 1937, atât Pacelli, cât și Pizzardo îl asigurau pe ambasadorul francez că Mussolini nu va permite niciodată de bunăvoie lui Hitler să ocupe Austria, deși ambasadorul nu era la fel de sigur (DDF, series 2, vol. 5, n. 232, Charles-Roux à Delbos, 8 avril 1937, și n. 297, Charles-Roux à Delbos, 17 avril 1937).

⁷ Lamb 1997, pp. 206-207.

⁸ Baudrillart a raportat conversația avută cu papa lui Charles-Roux (DDF, series 2, vol. 9, n. 209, Charles-Roux à Georges Bonnet, Ministre des Affaires Étrangères, 20 april 1938). A se vedea și Charles-Roux, 1947, p. 121.

⁹ DDI, series 8, vol. 8, n. 437, Pignatti a Ciano, 2 april 1938.

¹⁰ „Să audă cerurile ce spun“, proclama papa în prima emisiune la radioul Vaticanului. „Să audă pământul cuvintele gurii mele. Să audă acestea toate națiile; ascultați, voi, toți locuitorii lumii“ (Confalonieri 1957, pp. 147-149; Agostino 1991, pp. 66-67).

¹¹ DGFP, series D, vol. 1d, n. 700, Bergen către Ministrul german al afacerilor străine, 4 april 1938.

¹² Papa a fost cel care i-a spus cardinalului Baudrillart că motivul pentru care Innitzer s-a grăbit să se întoarcă la Viena a fost ca să-l întâlnească pe Hitler (DDF, series 2, vol. 9, n. 209, Charles-Roux à Georges Bonnet, Ministre des Affaires Étrangères, 20 april 1938).

¹³ Pe când așteptau venirea cardinalului, papa i-a spus lui Pacelli că, dacă arhiepiscopul își oferea demisia, i-o va accepta (Durand, 2010).

¹⁴ „Și în această problemă, conchidea Bergen, papa și-a permis să fie influențat de iritarea sa morbidă în legătură cu Germania“ (DGFP, series D, vol. 1d, n. 702, Bergen către ministrul german de externe, 6 april 1938). Declarația a fost prima dată publicată în *OR* pe 7 april 1938, în versiunea sa germană originală. O traducere italiană a fost publicată a doua zi („La dichiarazione dell'Episcopato Austriaco“, *OR*, 8 april 1938, p. 1).

¹⁵ DDF, series 2, vol. 9, n. 125, Rivière, chargé d'affaires de France à Rome Saint-Siège, à M. Paul-Boncour, 6 april 1938.

¹⁶ Baudrillart 1996, p. 809 (3 april 1938). După neplăcuta sa călătorie la Roma, arhiepiscopul de Viena s-a grăbit să se întoarcă acasă la timp pentru plebiscitul din 10 april 1938. Neînduplecat și nepocăit, a fost primul la votare, ridicând brațul în salut nazist în timp ce-și depunea votul în favoarea anexării Austriei la Reichul german. Puținul control pe care bolnavul papă părea a-l mai avea asupra înalților lui prelați se diminuea văzând cu ochii (ASMAE, APSS, b. 39, telespresso n. 217705, „Il plebiscito del 10 aprile“, Ministero degli affari esteri a R. Ambasciata S. Sede, 23 maggio 1938). Până la sfârșitul lunii, noul regim – susținut cu atâta entuziasm de cardinal și episcopii săi – ordona aruncarea afară din școli a profesorilor și studenților evrei ai Austriei, îndepărtarea doctorilor evrei din spitale, eliminarea avocaților evrei de pe listele celor care aveau voie să practice avocatura, demiterea directorilor de ziare evrei, eliminarea proprietarilor evrei de fabrici și demiterea directorilor de teatru și a artiștilor evrei. Pancarte pe care scria „Magazin evreiesc“ au fost amplasate pe vitrinele magazinelor deținute de evrei. Clienții catolici care aveau curajul de a ignora avertismentul erau forțați să poarte un însemn pe spate cu cuvintele: „Sunt un porc arian“. Toate acestea au

fost raportate lui Ciano de către consulul general italian la Viena (DDI, series 8, vol. 9, n. 10).

¹⁷ Mussolini a realizat că papa ar putea da înapoi în fața unui astfel de gest; îngrijorat că tot ceea ce submina guvernul nazist ar putea slăbi și forțele anticomuniste, a recunoscut că unii dintre dușmanii Bisericii ar putea prinde avânt în urma excomunicării. Dar, a adăugat el, „necesitatea gestului rămâne”.

¹⁸ Singura dovadă pe care o avem despre această conversație a ieșit la lumină atunci când, după deschiderea arhivelor lui Pius al XI-lea la Vatican în 2006, s-au găsit însemnările scrise de mână ale cardinalului Pacelli despre întâlnirile lui cu papa (ASV, AESS, pos. 430a, fasc. 355, f. 41, 10 aprilie 1938).

¹⁹ ASMAE, APSS, b. 39, *telespresso* n. 200305, „Contrasti fra Hitler e Vaticano”, Ministero degli Affari Esteri, Roma, a R. Ambasciata presso S. Sede, 5 gennaio 1932.

²⁰ Într-o întâlnire cu Charles-Roux de la mijlocul lui ianuarie, cardinalul Pacelli i-a spus ambasadorului francez că Vaticanul nu primise până atunci nicio solicitare de la guvernul german pentru vreo întrevedere. Date fiind relațiile tensionate, a adăugat el, credea că nici nu se va întâmpla. Într-o conversație separată, monseniorul Tardini îi spunea lui Charles-Roux că, dacă Hitler va cere o audiență la papă, nu vedea cum ar fi putut pontiful să-l refuze (DDF, series 2, vol. 8a, n. 5, Charles-Roux à Delbos, *Ministre des Affaires Étrangères*, 18 janvier 1938). Mai târziu în ianuarie, Pignatti și-a reiterat impresia: dacă Hitler i-ar cere să aranjeze o vizită la papă, Vaticanul ar face-o (ASMAE, AISS, b. 87, 24 gennaio 1938, unsigned typed report, „Riservato”). Bergen, ambasadorul german la Sfântul Scaun, a raportat tatonările lui Pacelli în legătură cu o eventuală vizită a lui Hitler la papă, dacă Hitler ar fi cel care să facă „o declarație agreeată despre tratamentul catolicilor și al Bisericii catolice”. Papa, spunea Bergen, „conta pe o vizită a Führerului”. Dar, relatea Bergen, „după tatonări numeroase, m-am exprimat în concordanță cu instrucțiunile primite și am indicat fără urmă de îndoială că o vizită era în afara oricărei discuții” (DGFP, series D, vol. 1, n. 708, Bergen to Weizsäcker, May 18, 1938). Ulterior, avea să raporteze că papa se așteptase ca Hitler să-l viziteze și „sperase la asta până în ultimul moment” (Idem, 23 mai 1938, n. 710).

²¹ Pignatti l-a confruntat pe Pacelli în legătură cu zvonul, iar secretarul de stat nu l-a negat (ASMAE, AISS, b. 87, Pignatti a Regio Ministero degli Affari Esteri, 21 gennaio 1938, „Germania e Santa Sede”).

²² În săptămânile premergătoare vizitei, papa îl suna regulat pe Duce pentru a-l ruga să intervină din partea Bisericii pe lângă Führer. Pe 16 martie, cardinalul Pacelli îi scria lui Mussolini pentru a-i transmite gratitudinea papei „pentru acțiunea dumneavoastră moderatoare în relația cu cancelarul Reichului german, signor Hitler, și pentru intervenția împotriva perpetuării politicii de persecuție religioasă în Germania”. Papa, adăugă Pacelli, a apreciat intervenția lui Mussolini cu atât mai mult cu cât venea înainte de vizita lui Hitler la Roma (ASMAE, APG,

b. 46, Pacelli a Mussolini, 16 marzo 1938). Însemnările de mână ale versiunii scrisorii lui Pacelli, împreună cu corecturile sale, se află la ASV, AESG pos. 735, fasc.353, f.4r. Tacchi Venturi i-a scris lui Mussolini o scrisoare separată, spunându-i că papa fusese „*contentissimo*” să audă de la Tacchi Venturi că Mussolini va face tot ce-i stă în putință pentru a se asigura că în Austria nu va începe persecuția religioasă – ceea ce însemna persecuția împotriva Bisericii catolice (ACS, CR, b. 68, n. 028790, 17 marzo 1938).

²³ Ambasadorul francez era convins că, dacă Hitler dorea să vină, papa îl va primi. „O considerație le domină pe toate celelalte din punctul de vedere al Sfântului Scaun, observa el, aceea de a nu înrăutăți situația, oferind guvernului național-socialist pretextul pe care extremiștii par a-l căuta” (DDF, series 2, vol. 8, n. 41, Charles-Roux à Delbos, Ministère des Affaires Étrangères, 26 janvier 1938). Deși Mussolini dorea ca Hitler să-l viziteze pe Pius al XI-lea – dacă s-ar fi putut asigura că toate aveau să meargă bine – Führerul considera că ideea este dezgustătoare. Ministrul de externe german se găsea în postura penibilă de a explica de ce nu voia Hitler să respecte obiceiul și să-l viziteze pe papă. La mijlocul lui februarie, noul ministru de externe german, Joachim von Ribbentrop, a sugerat o posibilă scuză pentru asta. Hitler vizita Roma la invitația regelui Italiei, „neavând motive să viziteze alți suverani de pe teritorii nonitaliene”. Ministrul recomandă ca, avansând această idee ca scuză, să nu utilizeze motivele sugerate de alții: faptul că nu primiseră o invitație de la papă. „A sublinia că pontiful nu l-a invitat pe Hitler ni se pare nerecomandabil, pentru că implică riscul ca Vaticanul chiar să recurgă la o astfel de invitație” (DGFP, seria D, vol. 1d, n. 691, „Memorandum”, 14 februarie 1938, semnată de Mackensen, pornind de la conversația pe care a avut-o cu von Ribbentrop).

²⁴ ASMAE, APSS, b. 39, Ciano a Pignatti, 26 marzo 1938, „Viaggio in Italia di S.E. il Cancelliere Hitler”, and Pignatti a Ciano, 2 aprile 1938, „Viaggio in Italia del Fuehrer.”

²⁵ ASMAE, APSS, b. 39, Pignatti a Ciano, 7 aprile 1938, telegramma n. 2022. Papa și secretarul său de stat s-au grăbit să dea de știre cardinalilor că, dacă Hitler ajunge la Roma și nu îl vizitează pe papa, nu va fi din cauză că papa refuzase să-l vadă. Ci mai curând pentru că Hitler însuși nu solicitase o astfel de întâlnire. În ziua venirii lui Hitler la Roma, cardinalul Pacelli a trimis un mesaj în acest sens tuturor cardinalilor Italiei și a inclus și o copie a raportului lui Borgongini despre întrunirea sa din mai cu Buffarini, în care raporta deschiderea papei spre o întâlnire cu Hitler (ASV, AESG, pos. 735, fasc. 353, ff. 26r-27r, „Circa l’omissione di una visita del Cancelliere del Reich Germanico al Santo Padre”, 3 maggio 1937, marked „Sub secreto pontificio”). Deși papa nu se opunea să-l primească pe Hitler, a indicat că ar face-o doar dacă Hitler era de acord să ofere dovezi că va respecta termenii Concordatului pe care-l semnase.

²⁶ Din însemnările cardinalului Pacelli despre întâlnirea de pe 25 martie 1938 cu Pignatti (Casella 2010, pp. 210-211).

²⁷ ASMAE, AISS, b. 87, Pignatti a Ciano, 28 aprilie 1938; CC 1938 II, p. 368.

²⁸ Confalonieri 1957, p. 372.

²⁹ Rauscher 2004, p. 241.

³⁰ Milza 2000, p. 759; Gallagher 2008, p. 71; Cerruti 1953, p. 240. Ambasadorul american în Italia îl descriese pe Victor Emmanuel al III-lea nu cu mult mai multă generozitate, ca fiind „un bărbat micuț de statură, subțirel, cu picioare prea scurte, o față contorsionată și o mustață țepoasă, dar cu o anumită demnitate în pofida aspectului ignobil” (Phillips 1952, p. 192). Ciano (2002, pp. 86, 88-89) a fost cel care, în jurnalul său, a relatat opiniile particulare ale regelui despre Hitler. Ciano s-a plâns că regele fusese „inutil și făcuse numai probleme” în timpul vizitei Führerului. Ambasadorul american a repetat ulterior – și a garantat acuratețea – povestea care se vehicula în Roma că atunci când Hitler a ajuns la palatul Quirinal și și-a văzut camera, a întrebat dacă patul a fost făcut de un slujitor sau o slujitoare. Auzind că fusese un bărbat, a insistat să se găsească o femeie care să i-l facă din nou, pentru că refuza să doarmă într-un pat făcut de un bărbat (Phillips 1952, p. 214).

³¹ DDI, series 8, vol. 9, n. 53, Pignatti a Ciano, 5 maggio 1938.

³² Atmosfera triumfală a vizitei lui Hitler a fost amplificată de recente victorii ale forțelor lui Franco din Spania, care în luna precedentă reușiseră să divizeze Spania republicană în două. Un aspect curios, în timpul vizitei lui Hitler la Roma, Sfântul Scaun a anunțat formal că numea un nunțiu pe lângă noul guvern naționalist din Spania, iar Franco a trimis un ambasador la Vatican la scurt timp după aceasta (Kent, 1986, p. 457). Decizia lui Mussolini de a trimite trupe să lupte pentru Franco a costat Italia aproape patru mii de morți (De Felice, 1981, p. 465).

³³ Kershaw notează și că Hitler și-a vărsat furia pe von Ribbentrop pentru situația penibilă în care se aflase, care, la rândul lui, l-a dat afară pe responsabilul nazist cu protocolul.

³⁴ Consulul american a adăugat că invitațiile la cina de gală au fost retrase pentru patru femei, datorită „antecedentelor sau conexiunilor lor evreiești”. Totuși, una dintre ele „a protestat atât de puternic, demonstrând că nu era evreică [sic], încât cererea de a nu participa la cină a fost retrasă în cazul ei” (NARA, LM192, reel 5, John Putnam, consul general, Florence, to William Phillips, May 21, 1938).

³⁵ Mussolini nu era om care să meargă la muzee, remarcând încă din 1922 că el nu a vizitat în viața lui un muzeu (Boswell, 2011, p. 201).

³⁶ Ciano, 2002, p. 89.

³⁷ NARA, LM192, reel 5, William Phillips, U.S. ambassador, Rome, to U.S. secretary of state, Rome, May 13, 1938, „Hitler's visit to Italy”, 12 page report, plus attachments. Festivitățile din Florența sunt descrise de consulul american în acel oraș (American Consulate, Florence, Italy, May 18, 1938, „Memorandum of

visit of their excellencies Adolph Hitler and Benito Mussolini, May 9, 1938, appendix to report of John Putnam, Consul General, cited above). Evaluarea diplomatică a vizitei de către britanici, trimisă în același timp, ajungea la aceeași concluzie: Earl of Perth to Viscount Halifax, Rome, May 9, 1938, FCRSE, Part XIV, R 4789/43/22, p. 93.

³⁸ DDF, series 2, vol. 9, n. 346, Charles-Roux à Georges Bonnet, 15 mai 1938.

³⁹ CC 1938 II, pp. 376-377.

⁴⁰ ASV, AESG, pos. 735, fasc. 353, ff. 59r-60r, Il delegato vescovile, Curia ecclesiastica generale di Orte, alla segreteria di stato, Vaticano, 15 maggio 1938.

Capitolul 22

¹ Probabil printr-un articol din *La Civiltà cattolica* în care se discuta subiectul (M. Barbera, „Giustizia tra le 'razze'”, CC 1937 IV, pp. 531-538). LaFarge mai apăruse într-un articol din 1932 publicat în *OR*, care reproducea o piesă pe care o scrisese pentru America despre încercările comunismului de a curta afro-americanii („Diventeranno comunisti i Negri?” *OR*, 5 giugno 1932, p. 4). Detalii despre această familie pot fi găsite la Eisner (2013).

² Documentul în discuție se găsește în arhivele neinventariate ale *La Civiltà cattolica* și citate de Sale (2009, p. 37).

³ Primul tip de antisemitism, scria el, nu era creștin, bazându-se pe concepte de diferență rasială. Spre deosebire de acestea, „cel de-al doilea tip de antisemitism este permisiv când combate, prin mijloace morale și legal, o influență cu adevărat nocivă a segmentului evreiesc din populație în domeniile economiei, politicii, teatrului, cinematografului, presei, științei și artei”. Cei mai periculoși erau liberalii, evrei mai bine asimilați, susținea Gundluch, pentru „că erau în cea mai mare parte devotați nihilismului moral și lipsiți de legături naționale sau religioase, operau în câmpul plutocrației mondiale, dar și în cel al bolșevismului internațional, lăsând frâu liber astfel trăsăturilor sufletești întunecate ale poporului evreiesc, alungat din patria sa”. Biserica, în mărînimia sa, se opusese întotdeauna persecutării nedrepte a evreilor, dar, spunea el, susținuse și măsurile destinate a proteja societatea europeană de influența economică și intelectuală vătămătoare a evreilor. Traducerea în engleză apare în Passelecq și Suchecky, 1997, pp. 47-49. Prezentarea noastră asupra întâlnirilor lui LaFarge cu papa și Ledóchowsky se bazează pe excelentul studiu al lui Passelecq și Suchecky. A se vedea și Eisner (2013).

⁴ Citat în Starr 1939, p. 118. Pe 27 mai, *La Stampa* din Torino a citat aceleași rânduri din cartea lui Belloc într-o tiradă antisemită care avertiza asupra

pericolului evreiesc („Il numero e il denaro“, La Stampa, 27 maggio 1937, p. 1). Articolul a fost decupat și păstrat de biroul secretarului de stat al Vaticanului (ASV, AESI, b. 1031, fasc. 717, f. 88r).

⁵ Ziarul iezuit se întoarce apoi spre o altă carte recentă importantă, scrisă de un distins catolic olandez, Hermann De Vries, care detalia, susținea autorul, cele cinci perioade prin care trecuseră istoric evreii după exil. Aceste stadii erau constant repetate pe măsură ce evreii se vedeau alungați dintr-o țară și obligați să fugă în alta. În prima etapă, evreii erau bineveniți, apoi erau tolerați. În a treia perioadă se îmbogățeau, ceea ce declanșa invidia celorlalți. Fenomenul, la rândul său, rezulta într-o reacție populară împotriva evreilor, care, în al cincilea stadiu, conducea la încercarea de a-i extermina sau de a-i alunga.

⁶ „La questione giudaica e il sionismo“, CC 1937 II, pp. 418-431.

⁷ CC 1938 I, p. 460. În luna următoare, ziarul și-a înnoit avertizarea împotriva determinării evreilor de a domina lumea. Ziarul prezenta comparativ iudaismul timpuriu bun, care a dat naștere creștinismului, cu iudaismul actual, „în realitate, o religie profund coruptă“. *La Civiltà cattolica* și-a informat cititorii că „mania fatală pentru dominație mondială financiară și politică este cauza reală și profundă care transformă iudaismul într-o fântână de tulburări și un pericol permanent la adresa lumii întregi“. Era necesară trecerea la acțiuni de apărare. Ziarul sugera că o modalitate optimă ar fi să se recurgă la amestecul tradițional al papilor, de mărinimie și „prudență și măsuri oportune, adică, o formă de segregare adecvată timpurilor noastre“. În luna următoare, chiar când Mussolini urma a-și lansa campania antisemită, ziarul le amintea din nou cititorilor săi că „evreii au atras, dintotdeauna și chiar și astăzi, aversiunea dreaptă a oamenilor cu abuzurile lor prea frecventă pe scena puterii și cu ura lor împotriva lui Cristos însuși, a religiei sale și a Bisericii sale catolice“ („La 'teoria moderna delle razze' impugnata da un acattolico“, CC 1938 III, pp. 62-71 [citat la p. 68])

⁸ Articolul monseniorului Orlandi (*L'Amico del Clero*, vol. 20, n. 3, 1938) este citat extensiv de Miccoli (1988, p. 866).

⁹ Mario Barbera, „La questione dei giudei in Ungheria“, CC 1938 III, pp. 146-153. Pe 12 aprilie 1938, nunțul papal din Budapesta îi trimisese lui Pacelli un raport despre noile legi având ca obiectiv evreii, care stabileau cote pentru procentul ocupat de evrei în profesii, în finanțe și în lumea afacerilor. El sublinia preocuparea că noua lege îi trata ca evrei pe toți evreii convertiți la catolicism care fuseseră botezați după 1919, împreună cu copiii lor, care fuseseră botezați la naștere. Asociația Universitară a Studenților, căreia îi aparțineau cei mai mulți studenți catolici, adăugaseră o clauză la statutul lor, în care se declara că Asociația „nu-i consideră necondiționat unguri pe evreii botezați și pe descendenții lor“. În răspunsul de la începutul lui mai, cardinalul Pacelli a notat raportul nunțului și a adăugat un motiv de îngrijorare: „Ce-și doresc este să demonstreze o generalizare a neîncredinței convertirilor de la iudaism la creștinism care au avut loc începând

cu 1919; dar opinia aceasta pare bizară și arbitrară și contravine spiritului de generozitate al poporului maghiar“. Pacelli conchidea: „În particular, se speră că, în protejarea intereselor juste ale națiunii maghiare, acest guvern nu se va deda la măsuri de severitate extremă împotriva evreilor, iar catolicii unguri, în aceste circumstanțe, vor arăta o moderație rezonabilă“ (ASV, AESU, b. 77, fasc. 57, ff. 6r-9v, Angelo Rotta, nunzio, a Pacelli, Budapest, 12 aprilie 1938; ivi., ff. 10r-10v, Pacelli a Rotta, 8 maggio 1938).

¹⁰ Maiocchi 2003; Bottai 2001, p. 125; Gillette 2001, 2002a, 2002b.

¹¹ La o cină diplomatică din 18 iulie, Bottai (2001, p. 125) a deschis subiectul despre Manifest în fața lui Mussolini, care i-a explicat foarte emoționat: „M-am săturat să aud oamenii spunând că o rasă care a dat lumii pe Dante, Machiavelli, Raffaello, Michelangelo este de origine africană“.

¹² Cannistraro și Sullivan, 1993, pp. 218-219. Cel mai important biograf francez al lui Mussolini a descris-o pe Sarfatti ca având influența decisivă în convertirea postbelică a lui Mussolini la ideea de a susține o revoluție naționalistă condusă de tinerii veterani de război. Când Mussolini a devenit prim-ministru, ea a fost cea care l-a convins că ar putea fi noul Cezar al Italiei (Milza 2000, pp. 257, 354). Despre influența lui Sarfatti asupra lui Mussolini, a se vedea și Urso, 2003.

¹³ Festorazzi 2010, p. 96; Navarra 2004, p. 68.

¹⁴ Ludwig 1933, pp. 69-70. Și totuși, ca urmare a vizitei lui Mussolini în Germania, în septembrie 1937, și a alianței din ce în ce mai strânse dintre Duce și Führer, evreii italieni au început să se întrebe dacă Mussolini nu va imita campania antisemită a lui Hitler. Ciano, înregistrând în jurnalul din 3 decembrie cererile agitate pe care le primea din partea evreilor italieni, nota că germanii nu au discutat niciodată problema cu el. „Nici nu cred că ar fi în interesul nostru să dezlănțuim o campanie antisemită în Italia. Aici, nu există probleme. Sunt puțini și, în afară de câteva excepții, buni“ (Ciano, 2002, p. 32). În februarie 1938, Mussolini avea să scrie o notă către ministrul italian de externe, negând că guvernul ar plănuși o campanie antisemită (DDI, series 8, vol. 8, n. 162, „Nota n. 14 dell'informazione diplomatica“, 16 febbraio 1938).

¹⁵ Grandi 1985, pp. 443-444. Rauscher (2004, p. 225) declară că în timpul vizitei lui Mussolini din Germania din 1937 l-a anunțat pe Hitler că în curând va introduce măsuri antisemite în Italia.

¹⁶ Multe lucrări s-au ocupat de problema inițierii campaniei antisemite a lui Mussolini din 1938. Fabre (2005) a dedicat un volum întreg teoriei potrivit căreia Mussolini a fost întotdeauna antisemit. De Felice (1981, pp. 312-313) susține, din contra, că Mussolini nu a fost niciodată cu adevărat antisemit. Pentru De Felice, numai odată cu războiul etiopian a devenit Mussolini convins că împotriva lui se organiza o conspirație internațională evreiască și atunci a pornit pe calea antisemitismului politic. Pentru alte puncte de vedere, a se vedea Israel, 2010, pp. 159-170; Matard Bonucci, 2008; Vivarelli, 2009, p. 748.

¹⁷ CC 1938 III, pp. 275-278.

¹⁸ Scriitorul din *La Civiltà cattolica* era părintele Angelo Brucculeri. Printre alte publicații catolice care au republicat laudele lui Brucculeri la adresa noii politici rasiale s-a numărat *La Settimana religiosa*, săptămânalul diecezan al Veneției (Perin, 2011, pp. 200-201).

¹⁹ „Il fascismo e i problemi della razza“, *OR*, 16 luglio 1938, p. 2; despre articolul Brucculeri, a se vedea Miccoli, 1988, p. 871. Manzini era redactorul lui *OR* între 1960 și 1978 (De Cesaris, 2010, p. 139). Subiectul asumării de către Biserica romano-catolică a antisemitismului „rasial“ a provocat o controversă aprigă, cu mulți participanți încercând că traseze o linie clară între „antiiodaismul“ bazat pe religie al Bisericii și „antisemitismul“ bazat pe rasă de tipul celui care a condus la Holocaust. Ne vom ocupa de această controversă în cartea *The Popes against the Jews* (Kertzer, 2001). *La Civiltà cattolica* și restul presei catolice italiene din acei ani se refereau la evrei ca la o „rasă“. Tipică este scrisoarea pastorală emisă pentru Paști, 1938, de către patriarhul Veneției, cardinalul Adeodato Piazza, care îi eticheta pe evrei ca „rasă“ colectiv vinovată pentru uciderea lui Isus. Condamnați să pribegescă pe tot pământul, evreii, susținea cardinalul, s-au găsit „implicați în cele mai dubioase secte, de la masonerie la bolșevism“ (Perin, 2011, pp. 216-217).

²⁰ ACS, MCPG, b. 166, wiretap n. 5102, Roma, 14 luglio 1938. Conversația a fost derulată în limba germană.

²¹ Exemplele au fost raportate Biroului Sfântului Scaun, iar dosarele pot fi găsite la ASMAE, AISS, b. 102, Monaco, 15 luglio 1938, „Servizio speciale“.

²² ACS, MCPG, b. 151, Ministro di Cultura Popolare a Mussolini, 19 luglio 1938.

²³ Instrucțiunile papei au fost transmise lui Borgongini prin Pacelli.

²⁴ Un aspect curios, văzându-l pentru prima dată pe Mussolini din apropiere, Emil Ludwig s-a gândit imediat la asemănarea cu Borgia: „Acum s-a așezat în fața mea la masă. Condotierul Cesare Borgia, pe care mi l-am imaginat odată într-un palat roman, eroul Romagnei, părea să fi înviat, deși purta un costum de seară negru și o cravată neagră“ (Ludwig, 1933, p. 23).

²⁵ Papa Borgia fusese subiectul unor viguroase încercări de cenzură ale Vaticanului. Când papa a aflat că piesa *Caterina Sforza*, care îl portretiza pe Alexandru al VI-lea în toată corupția sa, urma a-și avea premiera în aprilie 1934, l-a trimis pe Tacchi Venturi să facă tot ce putea pentru a o opri. Până la urmă, după cum îi raportează Bocchini lui Tacchi Venturi într-o scrisoare din 16 aprilie, guvernul a obligat dramaturgul să renunțe complet la prima scenă și la încă una care a fost considerată ofensatoare pentru Biserică (ASV, AESI, pos. 855, fasc. 549, ff. 4r-24r).

²⁶ ASV, ANI, b. 47, fasc. 2, ff. 124r-129r.

²⁷ ASV, ANI, pos. 47, fasc. 2, ff. 132r-134r, Tacchi Venturi to Tardini, 15 giugno 1938.

²⁸ Scrisoarea lui Pacelli, trimisă lui Borgongini, exprima plăcerea acestuia la primirea unor vești atât de bune (ASV, ANI, pos. 47, fasc. 2, ff. 135r-136r,

Pacelli to Borgongini, 22 giungo 1938). Acțiunea Catolică a continuat să joace un rol major în alertarea poliției cu privire la cărțile, revistele, piesele de teatru și filmele care ar fi putut provoca obiecțiile Bisericii, iar organizația națională a trimis secretariatelor diecezane pentru moralitate instrucțiuni detaliate despre modul de a operaționaliza o rețea de informatori care să se asigure că nicio operă ofensatoare nu va scăpa vigilenței poliției (ASV, AESI, pos. 773, fasc. 356, ff. 104r-115r).

²⁹ NARA, M1423, reel 1, n. 991, „Physical fitness tests for high Fascist Party Officials“, William Phillips to Secretary of State, Washington, July 7, 1938.

³⁰ Petacci 2010, pp. 131, 370.

³¹ În particular, Pacelli i-a spus lui Pignatti că nu trebuie făcut nimic pentru a se împiedica mariajul dintre un convertit catolic de la iudaism și un alt catolic. Pacelli avea motive să se îngrijoreze în legătură cu această problemă, pentru că legile de la Nürenberg din 1935 instituiseră chiar o astfel de măsură în Germania. Pacelli a continuat prin a cita prevederile Concordatului, care specifica faptul că mariajele la biserică urmau a fi considerate valide și civil. Pacelli îi aminti lui Ciano că „Legea Canonică recunoaște ca valide căsătoriile dintre indivizii botezați (Canonul 1012), indiferent de alte considerații“ (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti al Ministro degli Esteri, 20 luglio 1938).

³² ASMAE, APSS, b. 40, Pignatti, „Notizie sulla salute del Pontefice“, 11 luglio 1938, *telespresso* 1818/678. Pucci și-a bazat descrierea sănătății papei pe conversația pe care o avusese cu părintele Gemelli, care îl vizitase recent pe papă.

³³ DDI, series 8, vol. 9, n. 336, Pignatti a Ciano, 26 luglio 1938.

³⁴ DDI, series 8, vol. 9, n. 337, Pignatti a Ciano, 26 luglio 1938.

³⁵ Publicat pentru prima dată în *OR*, 20 luglio 1938, p. 1, „La parola del Sommo Pontefice Pio XI agli alunni del Collegio di Propaganda Fide“, și apoi în CC 1938 III, pp. 371-376.

³⁶ ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 732, f. 19r.

³⁷ Ciano, 2002, p. 113 (intrarea pentru 30 iulie, 1938). Borgongini s-a întâlnit apoi cu ambadorul Italiei la Sfântul Scaun. Biserica, i-a spus el, descurajase întotdeauna căsătoriile interrasiale, recunoscând că „rasele încrucișate“ care rezultau „combinau defectele ambelor rase“. În privința campaniei antisemite, adăugă el, ce îl supăra pe papă nu era posibilitatea unei acțiuni guvernamentale împotriva evreilor. Papa era îngrijorat că Italia ar putea urma exemplul Germaniei, tratându-i pe convertiții catolici de parcă ar fi fost evrei. La această obiecție, Pignatti nu răspunse direct, mulțumindu-se să-l asigure pe nunțiu că această campanie rasială a Italiei va fi diferită de a naziștilor (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 728, ff. 46r-48r, Borgongini a Pacelli, 2 agosto 1938). A doua zi, Borgongini i-a reprodus conversația papei.

³⁸ ASMAE, AISS, b. 115, Pignatti a Ciano, 31 luglio 1938.

³⁹ Papin 1977, p. 62.

⁴⁰ „În istoria recentă, nota Ledóchowski, nu a existat niciun caz de papă care să-și fi pierdut mințile.”

⁴¹ ASMAE, Gab. b. 1186, Pignatti a Ciano, 5 agosto 1938.

Capitolul 23

¹ CC 1938 III, pp. 377-378.

² ASV, AESI, pos. 1007c, fasc. 695, ff. 70r-75r, „Progetto di una lettera del S. Padre a Mussolini circa Ebrei e Azione Cattolica”, agosto 1938.

³ Nerăbdător să-l „placheze” pe ambasador, Pacelli îi spuse că papa tocmai îl trimisese pe Tacchi Venturi cu un mesaj pentru Mussolini. În timp ce papa deplângea violențele recente împotriva Acțiunii Catolice, o făcea, comenta Pacelli, cu respect, cu „expresii de mare admirație și deferență pentru Duce” (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 6 agosto 1938).

⁴ Din raportul din 8 august 1938 al lui Pignatti, citat de Casella, 2010, pp. 268-299.

⁵ Articolul îl citează generos pe Mussolini care încerca să justifice campania antisemită, incluzând remarcile acestuia: „A spune că fascismul a imitat pe cineva sau ceva este pur și simplu absurd”. Mussolini este citat ca spunând: „Nimeni nu se poate îndoi că a venit momentul rasismului italian”. Jurnalul nu a oferit comentarii la remarcile Ducei (CC 1938 III, pp. 376-378).

⁶ Pignatti sublinia că iezuiții lucrează cel mai bine atunci când pot „exercita acea acțiune secretă la care sunt maeștri” (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 7 agosto 1938).

⁷ Dar Ciano era mai optimist, crezând că toți cei din jurul papei încep să se apropie de el. „În ce privește rasa, papa, care acum cunoaște termenii reali ai problemei, începe să se deschidă”, scria Ciano în jurnal (2002, p. 113).

⁸ Cardinalul Pizzardo avea motive să fie îndurerat, pentru că Farinacci îl acuza în ziarul său că el era cel care-l convinsese pe papă să critice campania rasială. Pe 3 august, Farinacci a repetat acuzațiile într-o scrisoare trimisă lui Mussolini. Își încheia scrisoarea întrebându-l pe Mussolini despre ceva ce auzise recent și i se părea amuzant: „Dragă domnule președinte, este adevărat că mama papei este evreică?” se întreba el. La care adăuga: „Dacă e adevărat, ce comic ar fi!” (ACS, CR, b. 44, Farinacci a Mussolini, 3 agosto 1938). Farinacci culesese probabil acuzația că papa ar fi evreu din presa germană, care în acea perioadă pusese în circulație astfel de zvonuri.

⁹ ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 749, ff. 14r-21r, bishop of Cremona to Roberto Farinacci, 17 agosto 1938.

¹⁰ ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 749, ff. 22r-26r, Roberto Farinacci, direttore, Il Regime fascista, Cremona, a Mons. Giovanni Cazzani, Vescovo di Cremona, 18 agosto 1938.

¹¹ Fabre (2012, pp. 109-110) a publicat și analizat recent acest text, descoperit în documentele lui Tacchi Venturi (ARSI, TV, f. 2143).

¹² ASV, AESI, pos. 1007c, fasc. 695, ff. 37r-39r, „Nota da me presentato al Duce la sera di venerdì 12 Agosto“, Tacchi Venturi, 12 agosto 1938.

¹³ Sarfatti 2006, pp. 19-41; Sarfatti 2005, pp. 67-68. În 1938, circa 21% din evreii care locuiau în Italia erau refugiați, pentru că mulți fugiseră în Italia pentru a scăpa de persecuțiile din întreaga Europă.

¹⁴ ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 730, ff. 40r-41r. Cu ani înainte de deschiderea arhivelor Vaticanului pentru perioada de papalitate a lui Pius al XI-lea, părintele Angelo Martini, SJ, a primit acces și a raportat despre existența acestui document. Deși a citat textul (Martini, 1936), nu a prezentat și contextul și l-a considerat a fi „din nefericire, atât de generic, încât nu inspiră încredere“. Miccoli (1988, pp. 847-848), raportând despre descoperirea lui Martini și comentariul acestuia, și neavând acces la acel moment la arhivă, i-a marcat totuși semnificația și nu a fost de acord cu încercările lui Martini de a-l minimaliza.

Totuși, de-abia odată cu deschiderea arhivelor Vaticanului din 2006, documentul și cele din jurul lui au devenit disponibile, putându-se cuantifica întreaga sa însemnătate. De Cesaris (2010, pp. 160-161), care a discutat și el recent documentul, susține că trebuie să fi fost schițat de Mussolini sau cineva apropiat lui din guvern, și nu de Tacchi Venturi sau cineva de la Vatican. Considerăm că încercarea de a distanța pe papă și Vaticanul de această propunere nu este convingătoare. Documentul reflectă destul de clar propunerile pe care le făcuse papa lui Mussolini în zilele anterioare.

¹⁵ „Gli Ebrei ed il Concilio Vaticano“, OR, 14 agosto 1938, p. 2. Autorul utilizează traducerea în limba engleză furnizată de ambasadorul american în raportul său către secretarul de stat american, în care deplângea ceea ce considera el că este decăderea Vaticanului, care a facilitat campania rasială în Italia (NARA, MI423, reel 12, 19 August 1938, Ambassador William Phillips to Secretary of State: „Progress of Racial Movement in Italy“). Pentru o analiză a corespondenței dintre secretarul de stat american și ambasadorul italian în privința reacției papei la campania antisemită italiană, a se vedea Kertzer și Visani (2012).

¹⁶ Fabre (2012, p. 119), care a furnizat cel mai comprehensiv studiu al acordului din 16 august, ajunge la aceeași concluzie în privința motivului pentru izbucnirea papei.

¹⁷ ASV, AESI, pos. 1007c, fasc. 695, ff. 41r-42r, memoriu de trei pagini, scris de mână, nesemnat, datat 18 agosto 2011. Mai târziu în aceeași lună, discutând conflictul cu guvernul asupra Acțiunii Catolice într-o conversație cu membri ai ambasadei franceze, Tardini îl dezvinovățește pe Mussolini. Greșeala, susținea el,

aparține „aripii stângi” – cum o numea el – a Partidului Fascist și în special șefului partidului, Achille Starace (MAEI, vol. 267, 126, Charles-Roux à Bonnet, 29 août 1938).

¹⁸ MAEI, vol. 267, 94, Charles-Roux, 17 Août 1938; and *ivi.*, 95-96, 18 août 1938.

¹⁹ MAEI, 267, 97, Charles-Roux, 18 Août 1938. Ministrul a adăugat că nu au motive să-și facă probleme vizavi de remarcile papei cu privire la Congregația Propagării Credinței, pentru că ele nu reflectă poziția Vaticanului asupra campaniei rasiale, ci erau doar produsul unui moment în care vârstnicul papă s-a întâmplat să fie într-o dispoziție proastă (Tranfaglia, 2005, p. 151).

²⁰ MAEI, vol. 267, 102-103, Charles-Roux, 20 août 1938.

²¹ „Pope and Fascists reach new accord on Catholic Action”, *NYT*, August 21, 1938, p. 1. O știre similară din *LAT* („Pope and Duce renew peace”, August 21, 1938, p. 2) începea astfel: „prin bunele oficii ale unui preot iezuit de 77 de ani, Pietro Tacchi Venturi, premierul Mussolini și papa Pius al XI-lea au aplanat din nou diferendele dintre Biserica catolică și Partidul Fascist”.

²² „Circa le relazioni tra l'Azione Cattolica Italiana e il Partito Nazionale Fascista”, *OR*, 25 agosto 1938, p. 1. Decupajul din *Messaggero* poate fi identificat în AESI, pos. 1007c, fasc. 695, f. 64r. Volbura de negocieri de ultimă clipă care au implicat pe papă și guvernul italian este prezentată în raportul lui Cossato, 23 agosto 1938, ASMAE, AISS, b. 102 și *idem*, 24 agosto 1938.

²³ ASV, AESS, pos. 430, fasc. 355, f. 70, 27 agosto 1938.

²⁴ ASMAE, AISS, b. 102, Cossato, 22 agosto 1938.

²⁵ I-a solicitat lui Tacchi Venturi să-i transmită papei nemulțumirea sa. Întâlnirea lui Mussolini cu iezuitul era trecută în calendar pentru ora 7.30 seara în ziua de luni, 22 august (ACS, CO, b. 3136).

²⁶ Ciano, 2002, pp. 117-118. Între timp, Mussolini introdusese recent cerința ca toți angajații guvernamentali să poarte uniformă la serviciu, ceea ce a provocat nemulțumire. Fiind informat de reacția angajaților, el a răspuns: „Amintiți-vă, sutana face preotul!” (Bottai, 1989, p. 131).

²⁷ Decupajele pot fi găsite la ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 728, ff. 19r, 20r.

²⁸ Ciano, 2002, p. 119. De fapt, papa avea 81 de ani la acel moment.

²⁹ Mussolini însuși i-a ales directorul, Talesio Interlandi, care de ani de zile îl presa pe Mussolini să urmeze exemplul lui Hitler și să ia măsuri împotriva evreilor din Italia.

³⁰ Guido Landra, „Concetti del razzismo italiano”, *La Difesa della Razza*, vol. 1, no. 1 (1938), p. 10.

³¹ Ne pare rău să o spunem, dar mulți, inclusiv autorul dezgustătorului articol publicat în prima ediție, citat anterior, erau antropologi italieni.

³² Guvernul a trimis instrucțiuni tuturor universităților cerându-le să amplaseze copii ale magazinului în biblioteci și a cerut tuturor profesorilor să le citească

atent și să transmită mesajul tuturor studenților. Ziarele italiene erau și ele direcționate să citeze știrile cuprinse în publicație și să le utilizeze ca materiale pentru propriile articole (Giuseppe Pensabene, „Fifty years of polemics in *La Civiltà cattolica*“, *La difesa della razza*, vol. 1., n. 1, pp. 31-33, August 5, 1938. Mughini 1991, pp. 145-146. Israel 2010, pp. 203-204; Cassata 2008, p. 116; Tranfaglia 2005, p. 152)

³³ ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 29 agosto 1938.

Capitolul 24

¹ „Cotidianele citează *La Civiltà cattolica* pe poziția de onoare în lupta actuală împotriva evreilor, în special pentru cele trei articole publicate în 1890“, scriau iezuiții jurnalului. „În spiritul adevărului, explicau ei, trebuie să notăm că acea campanie viguroasă, inspirată de spectacolul invaziei și aroganței evreilor, nu poate fi creditată cu «cunoștințe despre impunerea fascistă a problemei rasiale»... cum ar spune *Il Regime Fascista* (28 august)“.

² CC 1938 III, pp. 559-561. Sublinierea aparține originalului.

³ Enrico Rosa, „La questione giudaica e *La Civiltà cattolica*“, CC 1938, IV, pp. 3-16.

⁴ Matard-Bonucci 2008, p. 309; Onofri 1989, p. 153.

⁵ ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 47r, „Appunto“, 1 settembre 1938.

⁶ Pacelli le-a scris cardinalului Schuster – care, ca arhiepiscop de Milano, avea autoritate asupra episcopului de Como – și arhiepiscopului lui Don Mauri, arhiepiscopul de Torino (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 49r, Pacelli al Card. Schuster, 2 settembre 1938).

⁷ ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 53r, Alessandro Macchi, Vescovo di Como, 15 settembre 1938; *Idem*, f. 54r, Sac. A. Negrini, Como, 15 settembre 1938. Într-un raport ulterior, lui Pacelli i s-a spus că întreg episodul poate fi atribuit faptului că șeful Partidului Național Fascist din Africa deținea un hotel acolo și se afla într-un conflict îndelungat cu călugărițele care dețineau o clădire în apropiere. În această prezentare, fascistul exagerase remarcile lui Don Mauri pentru a le pune într-o situație penibilă pe călugărițe (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 60r, „Circa l'incidente sollevato in occasione del discorso tenuto in Aprica“, nedată).

⁸ Gallagher, 2008, pp. 72-73. Să ne amintim că Statele Unite nu recunoscuseră Vaticanul ca stat suveran, așa că nu aveau relații diplomatice oficiale cu acesta.

⁹ Și Phillips (1952, p. 219) era convins că Mussolini nu înțelegea ce reprezentau Statele Unite sau ce importanță aveau. În memoriile sale, el reproduce o scrisoare pe care o primise de la președintele Roosevelt pe 15 septembrie 1938, în care președintele îi împărtășește această opinie. Roosevelt a spus că ignorarea Statelor

Unite de către Mussolini și cei din jurul lui îi amintește de o conversație pe care fiul său cel mai mic, Johnny, o avusese cu ministrul italian de finanțe. Când ministrul a sugerat ca președintele să-l viziteze pe Mussolini, fiul lui Roosevelt a sugerat ca Ducele să-l viziteze pe tatăl său la Washington. Când ministrul spuse că ideea i se părea ciudată, „Johnny i-a spus, cu o politețe deplină, că Statele Unite au o populație de trei ori mai mare și resurse de zece ori mai mari decât ale Italiei și că întreaga Italie ar încăpea foarte confortabil în statul Texas“.

¹⁰ ASV, AESI pos. 1054, fasc. 731, ff. 8r-10r, „Appunto“, Hurley, 3 settembre 1938.

¹¹ Sale 2009, pp. 88-89; Fattorini 2012, p. 390. Pentru implicațiile expresiei papei privitoare la dreptul legitim la autoapărare al unui stat în acest context, a se vedea Kertzer (2001, p. 279-280). În aceeași zi în care papa își ținea pledoaria împotriva legilor rasiale, preotul radiofonic Charles Coughlin îi scria o scrisoare și Mussolini oferindu-i ajutorul său. Coughlin l-a invitat pe Duce să scrie un articol pentru revista lui, *Social Justice*, cu milioanele sale de cititori, în care își putea „clarifica atitudinea față de evrei“. Coughlin își încheia scrisoarea astfel: „Doresc Excelenței Voastre toate binecuvântările și sănătate și mă rog ca Imperiul Italian, sub conducerea dumneavoastră, să distrugă comunismul...“. Mussolini a decis să nu scrie articolul (ACS, MCPR, b. 3, Coughlin a Mussolini, September 6, 1938; ACS, MCPR, b. 3, Stampa Estera, telegramma n. 16848 a R. Ambasciata d'Italia, Washington, 18 ottobre 1938).

¹² Cotidianul Vaticanului a devotat doar un paragraf audienței, fără a face referire la vreun comentariu despre rasă sau antisemitism („Il paterno elogio di Sua Santità ai pellegrini della Gioventù Cattolica del Belgio“, *OR*, 9 settembre 1938, p. 1).

¹³ ACS, MCPG, b. 164, Notizia Fiduciaria, Roma, 7 settembre 1938.

¹⁴ Bottai 2001, p. 137 (7 ottobre 1938).

¹⁵ Bottai 2001, p. 133 (8 settembre 1938).

¹⁶ Ciano 2002, p. 124 (September 10, 1938); Lamb 1997, pp. 206-207. Două zile mai târziu, regele a vorbit direct cu Buffarini Guidi, subsecretar pentru afaceri interne, din partea doctorului său. Acceptarea cu lașitate a legilor rasiale de către rege s-a făcut din nou remarcată. Regele a declarat că se simțea într-o postură delicată, pentru că un număr de ofițeri militari evrei decorați îl contactaseră să se plângă de noua campanie antisemită. Când Buffarini i-a spus că legea include clauze prin care astfel de persoane sunt exceptate, regele a replicat: „Sunt cu adevărat fericit că președintele [Mussolini] intenționează să marcheze aceste distincții, recunoscând meritele acelor evrei care sunt cunoscuți pentru loialitatea lor pentru patrie“. La care a adăugat: „Eram sigur că marea sensibilitate a președintelui, profunda lui intuiție și entuziasmul lui generozitate vor conduce la o astfel de abordare“ (în De Felice, 1981, p. 492).

¹⁷ ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 48r, 6 settembre 1938, Consegnato dal P. Tacchi Venturi per riferire al S. Padre; *ibid.*, f. 46r, 7 settembre 1938, Segreteria di Stato di Sua Santità.

¹⁸ Biserica, adăugă papa, ne învață că atât creștinii, cât și evreii descind din sămânța lui Avraam, iar Avraam a fost patriarhul tuturor. Instrucțiunile papei au fost transmise prin cardinalul Pacelli. Pagina este scrisă de mână de Pacelli, semănând cu însemnările luate în timpul audiențelor lui cu papa, dar nu sunt colectate împreună cu restul însemnărilor secretarului de stat (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 45r, „Udienza del 9 settembre 1938”). Ar putea ajuta la înțelegerea contextului mai larg dacă observăm că în aceeași zi în care Tacchi Venturi s-a întâlnit cu Mussolini să discute legile rasiale, Pignatti îi scria lui Starace despre o întrunire pe care o avusese cu Pacelli. Subiectul fusese nemulțumirea continuă a papei legată de sponsorizarea de către PNF a dansurilor publice la care luau parte fetele din clasa muncitoare (ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Starace, 10 settembre 1938). Eticheta de pe dosarul Vaticanului care cuprinde înregistrarea acestor discuții este revelatoare. Deși este posibil ca perspectiva papei să fi fost alta, sub conducerea lui Pacelli, secretariatul de stat și-a exprimat clar obiectivul: „Directivele către părintele Tacchi Venturi pentru negocieri cu șeful guvernului în legătură cu problema rasistă. Problema evreilor care s-au convertit la catolicism” (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 40r, settembre 1938).

¹⁹ ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, ff. 41r, 43r, 20 settembre 1938.

²⁰ ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 732, ff. 48r-48v, Cardinal Fossati, arcivescovo di Torino, a Domenico Tardini, 28 settembre 1938; *ibid.*, f. 49r, Tardini a Fossati, 1 ottobre 1938; Tardini a Tacchi Venturi, 1 ottobre 1938.

²¹ Primo Levi, *The Periodic Table*, quoted by Cavarocchi and Minerbi 1999, p. 483.

²² Se face referire la jurnalul Sylviei Lombroso (Nidam-Orvieto 2005, p. 162).

²³ *Idem*, pp. 162-163.

²⁴ Lamb 1997, p. 221.

²⁵ Pe baza unei descrieri excelente a întrunirii lăsată nouă de André François-Poncet, ambasadorul francez la Berlin, citat de De Felice (1981, p. 528). Édouard Daladier a reprezentat Franța la conferință.

²⁶ Lamb, 1997, figurile 12-13; Navarra, 2004, p. 38. Se pare că Navarra a considerat că nu este înțelept să menționeze faptul că, lăsând deoparte umbrelele, britanicii fondaseră un imperiu destul de puternic singuri.

²⁷ Textul remarcilor papei poate fi găsit la http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19380929_mentre-milioni_it.html. Pius al XI-lea nu a fost mulțumit de acordul de la München. El i s-a plâns lui Charles-Roux în legătură cu lipsa sprijinului francez pentru Cehoslovacia și de gestul rușinos al Franței și Britaniei, care au fost de acord cu dezmembrarea țării, fără a permite să fie reprezentată la masa negocierilor. Când, la o audiență din 30 septembrie, papa și-a împărtășit opinia unor senatori italieni, aceștia l-au anunțat pe Mussolini. Ducele a făcut o criză de furie, remarcând că „Sfântul Părinte continuă să-și creeze singur probleme” (a se vedea raportul lui Charles-Roux, MAESS, vol. 38, 209-10, 5 octobrie 1938).

²⁸ Milza 2000, pp. 762-763, Rauscher 2004, pp. 261-264.; Grandi 1985, pp. 452-453; De Felice 1981, p. 530. Un număr de lucrări recente au pus la îndoială ideea că legile rasiale erau nepopulare în Italia și au condus la diminuarea susținerii acordate regimului (Rigano 2008; Pavan 2010; Israel 2010). Miccoli 82004, p. 25), negând că legile rasiale au subminat sprijinul catolic pentru Mussolini, datează începuturile declinului credinței catolicilor italieni în Mussolini în anul 1942, când războiul a început să meargă rău.

²⁹ Kershaw 2000, p. 123.

³⁰ ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 98v, însemnările din jurnalul lui Tardini din 2 octombrie 1938. Schuster era doar unul dintre numeroșii preoți care îl laudau pe Mussolini că este omul trimis de Dumnezeu să salveze Italia și Europa. Pentru un exemplu de odă deosebit de lingusitoare în care Mussolini este considerat noul Moise, a se vedea textul predicii susținute de arhiparohul catedralei de Campobasso pe 7 octombrie (în Piccardi, 1995, pp. 218-220).

³¹ Bottai, 2001, p. 136. Bottai, ale cărui însemnări din jurnal înregistrează remarcile lui Mussolini, era și el un susținător entuziast al legilor rasiale.

³² Petacci 2010. P. 421.

³³ CC 1938 IV, pp. 269-271.

³⁴ DDI, series 8, vol. 10, n. 238, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al Ministro degli Esteri, Ciano, 7 ottobre 1938.

³⁵ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 10r, 12r, 7 ottobre 1938.

³⁶ Guasco 2010, pp. 94-95.

³⁷ DDI, series 8, vol. 10, n. 252, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al Ministro degli Esteri, Ciano, 10 ottobre 1938.

³⁸ ASMAE, AISS, b. 102, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al Ministro degli Esteri, Ciano, 11 ottobre 1938. Citând rapoartele anterioare prin care îl informa pe Ciano despre puternicul sprijin al iezuiților pentru noua campanie antisemită a guvernului, Cossato menționează rapoartele sale din 5 și 17 august. Aceste date sunt importante, pentru că acestea au fost săptămânile când Mussolini a formulat primele legi antievreiești și dorea să se asigure că Biserica îl va susține în campania sa antievreiască.

³⁹ ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, ff. 160r-63r, Borgongini a Pacelli, 10 ottobre 1938. O notă în dosarele secretarului de stat al Vaticanului, dateate 7 octombrie 1938, fac în mod similar referire la acordul din 17 august semnat între Mussolini și Tacchi Venturi, considerat ca având deja efect (ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 747, f. 6r).

⁴⁰ Tacchi Venturi to Mons. A. Bernareggi, vescovo di Bergamo, 11 ottobre 1938, publicat în Presenti 1979, p. 562.

⁴¹ „Toate acestea, îl informa Tacchi Venturi pe papă a doua zi, mereu doritor să îl ajute pe Duce să crească în ochii papei, mi le-a spus arătând cât de rău îi părea că durase atât de mult și că era animat de maximum de bunăvoință“ (ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 747, f. 4r, Tacchi Venturi a Pio XI, 11 ottobre 1938).

⁴² ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 107r, 10 ottobre 1938. Papa l-a instruit pe Tardini să anunțe repede înlocuirea șefului partidului din Bergamo și înlocuirea membrilor comitetului Acțiunii Catolice. Când Tardini a sugerat ca veștile să fie făcute publice sâmbătă, pe 15, papa a replicat: „Nu, e prea târziu! Și este în weekend. Rezolvă totul pentru vineri, 14!” (ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, ff. 107v-108r, 11 ottobre 1938). Într-o încercare de a-l consola pe episcopul de Bergamo, care nu era mulțumit să îndeapărteze patru dintre cei mai valoroși și respectați membri ai comitetului Acțiunii Catolice, Tacchi Venturi i-a trimis o scrisoare. Ca buni catolici, îi spunea iezuitul episcopului, oamenii vor să facă tot ce este în folosul Acțiunii Catolice. La care Tacchi Venturi adăugă: „Și mai cred că o schimbare mică a gărzii (ca să utilizăm terminologia fascistă) nu a dăunat nici unei instituții” (Tacchi Venturi a Mons. A. Bernareggi, vescovo di Bergamo, 11 ottobre 1938, published in Presenti 1979, p. 562).

⁴³ ASV, AESI, pos. 1060, pos. 747, f. 17r, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, a Domenico Tardini, 12 ottobre 1938; *idem*, 18r-19r, Tardini a Conte Carlo Fecia di Cossato, Consigliere dell'Ambasciata d'Italia presso la Santa Sede, 13 ottobre 1938 (ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 108v, 12 ottobre 1938).

⁴⁴ Din însemnările lui Tardini, ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 106r, 9 ottobre 1938. Expresiile papei sunt traduse în sensul larg, de către Lesley Riva, căreia îi mulțumesc. În italiană: „*Roba da frati! È proprio vero che: cappuccio e cotta sempre borbotta!*”

⁴⁵ ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 109r, 14 ottobre 1938.

⁴⁶ ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 112r, 15 ottobre 1938.

Capitolul 25

¹ Passelcq and Suchecky 1997, p. 69.

² ASMAE, APSS, b. 39, fasc. 1, „Stati Uniti e Cattolicesimo”, Cosmelli, R. Ambasciata Washington, a Ciano, 20 ottobre 1938. Discutat mai amănunțit în Kertzer și Visani (2012).

³ Fost magnat pe Wall Street, filantrop și membru al „trustului de creiere” al lui Franklin Roosevelt.

⁴ Ambasadorul american a raportat toate acestea Washingtonului, adăugând că ofițerii de poliție din Trieste au împiedicat populația să sărbătorească Ziua lui Columb. Bănuia că își primiseră ordinele de la Roma, motivele fiind credința că navigatorul Columb fusese evreu și că interdicția era un mod de a semnaliza neplăcerea lui Mussolini față de protestele guvernului Statelor Unite la legile

rasiale (NARA, M1423, reel 12, „Anti-Jewish measures in Italy“, Phillips to Secretary of State, n. 1120, October 21, 1938).

⁵ ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 117r, însemnările lui Tardini, 19 ottobre 1938. „Memorandumul oficial este necesar, scria Tardini, pentru a ne asigura de existența dovezilor că Sfântul Scaun a avertizat guvernul italian asupra consecințelor noilor legi“ (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 15r, Tardini notes, 19 ottobre 1938).

⁶ Comentariile lui Borgongini au fost făcute față de Tardini (ASV, AESS pos. 560, fasc. 592, ff. 119r-119v, însemnările lui Tardini, 20 ottobre 1938).

⁷ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 20r-21r, „Progetto di appunto“, Borgongini, Nunziatura Apostolica d'Italia, n. 6480, nedată.

⁸ Aici, scris cu creionul, Tardini a inserat „de asemenea“ înainte de „eterogen“.

⁹ În cazul în care aceste propuneri nu erau acceptate de guvern, Borgongini, disperat să ajungă la un acord, adăugă că Vaticanul și guvernul vor trebui să ajungă la un tip de înțelegere înainte de anunțarea noilor legi (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 22r-23r, „Progetto di appunto“, Borgongini, Nunziatura Apostolica d'Italia, n. 6481, nedată).

¹⁰ Tardini ne-a lăsat două rapoarte scrise de mână oarecum diferite ale acestei întruniri (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 36r, 23 ottobre 1938; AESS, pos. 560, fasc. 592, ff. 123v-125r, 23 ottobre 1938).

¹¹ ASV, AESI, pos. 560, fasc. 592, f. 125v, 23 ottobre 1938.

¹² Monseniorul Francesco Bracci, secretarul Congregației pentru Disciplina Sfințelor Taine, era și el prezent.

¹³ Ottaviani era și el prezent la întrunire. Aici s-a decis că în orice discuții cu guvernul, să se comunice trei puncte: 1) Căsătoriile mixte – fie între catolici și noncatolici, fie între doi catolici de rase diferite – erau rare și „pe viitor, Sfântul Scaun a făcut aranjamente să le supună revizuirii“. 2) Guvernul trebuie să fie de acord să recunoască aceste căsătorii rare, dacă este necesar, prin utilizarea dispensei regale. 3) Guvernul trebuie să recunoască faptul că ar ofensa grav sentimentul religios – și aici, atunci când a revizuit textul, papa a adăugat: „și legea naturală“ – dacă va pedepsi pe acei care, din motive de conștiință, celebrează astfel de căsătorii (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 40r, nota lui Tardini, 23 octombrie 1938, urmată de minutele întrunirii din aceeași dată: 41r-45r). Asupra aprobării de către papă a planului, a se vedea ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 49r-50r, însemnările lui Tardini, 24 ottobre 1938.

¹⁴ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 53r, însemnările lui Tardini, 25 ottobre 1938.

¹⁵ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 56r-59r, Tacchi Venturi a Mussolini, 26 ottobre 1938.

¹⁶ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 61r-64r, Adunanza presso l'E.mo Sig. Cardinale Jorio, 27 ottobre 1938. La audiența cu papa de a doua zi, Tardini a adus date care să arate cât de rare sunt cazurile vizate. În anul anterior, l-a informat el pe pontif,

din peste 377 000 de căsătorii în Italia, numai 61 implicau o căsătorie acceptată de Biserică între un catolic și un non-catolic. Nu erau numeroase nici căsătoriile care implicau evrei convertiți (ibid., f. 72r, însemnările lui Tardini, 28 ottobre 1938).

¹⁷ Anterior, naziștii fuseseră îngrijorați de impactul negativ pe care l-ar avea un astfel de anunț asupra Statelor Unite, dar acum, ministrul de externe german era mai puțin îngrijorat. Criza recentă a Sudetenlandului, conchise el, revelase cât de puternici sunt izolaționiștii în Statele Unite. Singura lui preocupare era mânia pe care o putea provoca anunțul printre evreii din America, dar, raporta el, „propaganda evreiască în America, orientată împotriva Germaniei și Italiei, era puternică doar în partea răsăriteană, în partea apuseană a Statelor Unite se diminuea din ce în ce mai evident. Iar asupra politicii externe, chiar partea apuseană fusese cea care exercitase influența dominatoare” (DGFP, series D, vol. 4, n. 400, „Conversation between the Reich foreign minister, Herr von Ribbentrop, and the Italian foreign minister, Count Ciano, in Rome on October 28, 1938).

¹⁸ Din documentele diplomatice ale lui Ciano, „Conversation between the Duce and the foreign minister of the Reich, von Ribbentrop, in the presence of Count Ciano, Rome, 28th October 1938, in Muggeridge 1948, pp. 242-246.

¹⁹ Ciano 2002, 148-149.

²⁰ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 71r-83r, Tardini, „Appunto per l'Ufficio. Letto al Santo Padre”, 29 ottobre 1938.

²¹ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 76r-76v, însemnările lui Tardini, 29 ottobre 1938.

²² CC 1938 IV, pp. 371-372; Confalonieri 1957, p. 379.

²³ MAESS, vol. 38, 196-197, Charles-Roux, 27 septembre 1938.

²⁴ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 88r-89v, 30 ottobre 1938.

²⁵ „Obişnuit să-l vadă foarte des pe Mussolini”, observa în acea zi Tardini, Tacchi Venturi „era surprins de calitățile lui și îi păstra o afecțiune profundă.” Și totuși, acum, că Mussolini refuzase să-l vadă, iezuitul era îngrijorat. Deși poartă data acelei zile, Tardini va scrie însemnările mai târziu, ceea ce face dificilă interpretarea. Tardini adăugă că „exceptând diversele lui tentative [de a-l vedea pe Duce], Mussolini nu mai arăta aceeași încredere în PTV. Îl primea din când în când, dar rar și cu răceală. În cele din urmă, a refuzat să-l mai vadă” (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 129r-129v, 31 ottobre 1938).

²⁶ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 130r-131r, 31 ottobre 1938. Însemnarea lui Tacchi Venturi despre întrunire poate fi găsită în ARSI, TV, b. 28, fasc. 2159, „Promemoria da me letto a S.E. Buffarini il 31 ottobre 1938”. În momentul culminant al impasului în care se afla Mussolini cu Vaticanul, o notă din arhivele diplomatice germane raportează un episod zguduitor. Ducele primise o cerere specială de la ministrul de externe nazist. Putea face ceva pentru a îmbunătăți relațiile cu Biserica catolică din Germania? Ducele a mărturisit că propriile relații cu Vaticanul erau tensionate ca urmare a proaspăt anunțatei politici rasiale și nu

avea certitudinea că relațiile Puterilor Axei cu Biserica catolică ar putea fi reparate. Ducele a subliniat suficient de mult ideea, încât să-l facă pe von Ribbentrop să ordone ministrului de externe să pregătească un raport despre ce s-ar putea face pentru a ameliora relațiile cu Vaticanul. Cererea lui Mussolini a mai avut un efect, pentru că von Ribbentrop a decis că este mai bine să-l lase pe Bergen la Roma ca ambasador la Sfântul Scaun. Pacelli era îngrijorat de luni de zile că Bergen va fi înlocuit cu un nazist îndârjit (DGFP, series D, vol. 4, n. 468, „Memorandum by the Director of the Political Department“, Woermann, Vienna, November 3, 1938).

²⁷ ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, ff. 140r-141r, „Provvedimenti per la tutela della razza italiana“.

²⁸ Tacchi Venturi le-a spus și despre necesitatea de a modifica formulările pentru instrucțiunile de căsătorie pe care Sfânta Congregație a Tainelor le avansa Bisericii Catolice din Italia. Noua formulare propusă de iezuit urma a interzice preoților să deruleze căsătorii religioase dacă noua lege rasială le interzicea, cu excepția acelor cazuri care implicau „motive foarte serioase legate de conștiință“. Ce se înțelegea prin ultima frază nu era definit clar. Toți cei prezenți și-au dat acordul (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 139r-141r, „Adunanza presso l'E. mo sig. Card. Jorio“, 2 novembre 1938).

²⁹ După cum observa Tardini, „este evident că, în cazul unei astfel de adăugiri, guvernul demonstrează că accepta în totalitate principiul Sfântului Scaun, conceptul de religie care prevalează față de cel al rasei“ (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 149r-150v, însemnările lui Tardini, 3 novembre 1938. Sublinierea în original).

³⁰ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 162r-164r, „Relazione del colloquio avuto con S.E. Buffarini il 3 novembre 1938“, Tacchi Venturi; *ibid.*, f. 171r, Tardini note, 4 novembre 1938.

Capitolul 26

¹ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 177r-178r, Pio XI a Mussolini, 4 novembre 1938.

² ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 180r-181r, Tacchi Venturi a Mussolini, 4 novembre 1938. În efortul de a-l face pe Duce să-l îndrăgească pe papă, Tacchi Venturi a adăugat că papa se gândise întâi să-i scrie direct regelui, cum ar fi dictat protocolul, dar recunoscând cât de multe făcuse Ducele pentru Biserică, a decis să-i dea șansa de a repara întâi lucrurile.

³ Atât scrisoarea către rege, cât și cea către Mussolini au fost schițate la cererea papei de către Pacelli. O versiune publicată a scrisorii este disponibilă în DDI,

series 8, vol. 10, n. 360, „Sua Santità Pio XI a Re Vittorio Emanuele III“, 5 novembre 1938; versiunea originală scrisă de mână a lui Pacelli, cu corecturile sale, este la ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 184r-184v.

⁴ Câțiva ani mai târziu, Dino Grandi, care fusese ministrul de externe al lui Mussolini, iar la acel moment era ambasadorul său în Marea Britanie, reflecta astfel asupra relației regelui cu Ducele. „Timp de 20 de ani, observa el, regele și Mussolini s-au privit ca doi dueliști pe saltea, cu spadele ridicate.“ Deși Grandi observă corect anxietatea celor doi, descrierea sa nu reușește să sesizeze că meciul era inegal, regele temându-se întotdeauna să nu-i displace Duceului. Și totuși, în pofida educației și temperamentelor radical diferite, și în pofida servilismului regelui, împărtășeau o profundă solitudine, un chimism improbabil și o opinie întunecată despre ființele umane (De Felice, 1981, pp. 14-15).

⁵ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 186r.

⁶ Mussolini i-a comunicat acest răspuns lui Tacchi Venturi prin Buffarini pe 7 noiembrie (ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, f. 141r).

⁷ Ciano 2002, pp. 151-152.

⁸ Fogarty 1996, p. 562. Roosevelt ordonase navei portdrapel a flotei navale americane din apele franceze să meargă la Napoli să asiste la ceremoniile în onoarea lui Mundelein, iar Phillips a participat la un prânz la bord găzduit de amiralul american. „În acest moment deosebit, când persecuția religioasă se amplifică, chiar și în Italia, îi spunea Roosevelt lui Phillips, semnificația a ceea ce vreau să se facă nu va fi trecută cu vederea de italieni și cred că efectul nu poate fi decât salutar“ (Phillips, 1952, pp. 222-223).

⁹ Înainte de finalizarea conversației, oaspetele de onoare li s-a alăturat. Cardinalul Mundelein îi spuse lui Ciano că era sigur că vorbește în numele tuturor catolicilor americani – adăugând, „și în numele multor noncatolici din Statele Unite“ când stăruie ca guvernul să-și respecte angajamentele față de Sfântul Scaun (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 200r-202v, Borgongini a Pacelli, 9 novembre 1938).

¹⁰ ASMAE, APG, b. 46, „Reazioni anti-Semite in Germania“, R. Ambasciata, Berlino, a Regio Ministero degli affari esteri, 26 novembre 1938. Nunțiul papal, Cesare Orsenigo, a trimis Vaticanului și un raport detaliat despre pogrom, dar nu există nicio înregistrare care să prezinte cuvintele de protest ale Sfântului Scaun (Wolf 2010, pp. 205-206). Violențele au fost raportate și în CC 1938 IV, pp. 476-8.

¹¹ Perin 2011, p. 207.

¹² ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 203r-204r, Tacchi Venturi a Mussolini, 10 novembre 1938.

¹³ Fornari 1971, pp. 185-186; Il Regime fascista, 8 novembre 1938, p. 3.

¹⁴ „La chiesa e gli ebrei in in discorso dell'on. Farinacci“, *Il Giornale d'Italia*, 9 novembre 1938.

¹⁵ DDI, series 8, vol. 10, n. 390, Pignatti a Ciano, 12 novembre 1938.

¹⁶ Documentul, posibil pregătit de Tardini, este intitulat „Acțiunea Sfântului Scaun în problema rasismului” (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 738, ff. 34r-39r). Nedatat, se referă la evenimentele din 21 septembrie 1938, deci nu puteau fi pregătite mai devreme de sfârșitul lui septembrie. Totuși, dosarul se găsește în arhivele Vaticanului imediat după dosarul datat 4 noiembrie 1938, ceea ce sugerează o dată din prima jumătate a lui noiembrie.

¹⁷ ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 212r-213r, Pacelli, telegramma per Parigi, San Sabastiano, Londra...”, 11 novembre 1938.

¹⁸ ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, ff. 162r-166r, Pacelli a Pignatti, 13 novembre 1938. A doua zi, Pacelli a trimis un memoriu cardinalilor Curiei pentru a-i pune la curent cu situația, anexând și câteva documente pentru informarea lor, inclusiv două din scrisorile slugarnice ale lui Tacchi Venturi către Mussolini, textul noii legi, scrisorile papei către Mussolini și către rege, ci modificările sugerate de pontif în formularea articolului 7 al propusei legi, răspunsul regelui și scrisoarea de protest a lui Pacelli adresată lui Pignatti și datată 13 noiembrie (ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, ff. 143r-161r).

¹⁹ Reprodusă în Sale, 2009, p. 286.

²⁰ „A proposito di un nuovo Decreto Legge”, *OR*, 14-15 novembre 1938, p. 1. Pe 16 noiembrie, ambasadorul britanic la guvernul italian, D'Arcy Osborne, i-a trimis analiza asupra protestelor papei vicontelui Halifax, în Londra. După ce rezuma articolul *OR* și protestul la violarea concordatului, ambasadorul observa: „Va fi interesant de văzut dacă protestul va avea vreun rezultat, pentru că va arăta dacă signor Mussolini atașează o importanță mai mare opiniilor și influenței extremiștilor fasciști și confederaților lor naziști decât celor ale catolicilor italieni. Bănuiesc că protestele Vaticanului vor fi cântărite nu după merite, ci pe baza rapidității. Și voi fi agreabil surprins dacă nu vor câștiga considerațiile legate de supunerea la principiul fascist și la practica nazistă” (FCRSE, Part XVI, October to December 1938, n. 58).

²¹ A doua zi, vorbind cu Tardini, Pius al XI-lea și-a amintit conversația pe care o avusese cu bătrânul iezuit. „Ieri, a spus papa, părintele Tacchi Venturi a venit la mine numai să-mi spună că articolul a făcut o impresie bună asupra guvernului. Dar i-am zis eu ce părere am!”

²² Din prezentarea lui Tardini nu este clar dacă s-a mulțumit să aștepte ca papa să uite, mizând pe memoria lui trădătoare, sau l-a convins pe papă că nu-i o idee așa bună. Iar această prezentare este singura pe care o avem despre conversație. Tardini se mulțumește să scrie că Pacelli „a reușit să îl împiedice”. Prezentarea scrisă de mâna lui Tardini, datată 15 noiembrie 1938, dar scrisă ulterior, se găsește la ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 321r-321v, 329r.

²³ Charles-Roux, 27 février 1937, cited in LaCroix-Riz 1994, p. 55.

²⁴ ASMAE, AISS, b. 5, fasc. 1, sf. 5, „Lettera aperta a S.E. il Cardinale Schuster Arcivescovo di Milano, marzo 1930. Detalii mai multe despre acest episod ne sunt furnizate în ACS, MI, FP, Schuster.

²⁵ ASMAE, APSS, n. 314682, Ministero degli Affari Esteri, „Appunto per la Dir. Gen. A.E.M. Uff. V“, 1 settembre 1937.

²⁶ Ferrari 1982, p. 590. ACS, MI, FP, Schuster, 27 novembre 1938, informant n. 553. După cum raporta informatorul poliției, șocul în Milano declanșat de atacul lui Schuster a venit de la „convingerea obișnuită că acest cardinal... era întru totul legat de PNF și ca atare era dispus să adere la politica rasială“ (*Idem*, 30 novembre 1938). A se vedea și *idem*, 2 dicembre 1938, informant n. 37.

²⁷ ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, ff. 168r-169r, Pacelli a Pignatti, 22 novembre 1938.

²⁸ ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, ff. 170r-171r, Pignatti a Pacelli, 29 novembre 1938.

²⁹ Ziarul în discuție era *Il Popolo d'Italia*. În aceeași zi, prestigiosul *Corriere della Sera* din Milano susținea că Roosevelt pierde sprijinul popular în Statele Unite și preconiza că „în curând se va confrunta cu o reacție violentă în favoarea principiului neutralității americane și împotriva trădătoarelor influențe evreiești care domină acum Casa Albă“. Articolele de ziar sunt citate de Edward L. Reed, *Chargé d'Affaires* interimar, Roma (NARA, M1423, reel 1, Reed to Secretary of State, Washington, n. 1184, December 2, 1938).

³⁰ Confalonieri 1957, p. 379.

³¹ DDI, series 8, vol. 10, n. 510, Pignatti a Ciano, 6 dicembre 1938.

³² ACS, MI, DAGR, b. B7-G, # 81980-3, Milano, 4 dicembre 1938.

³³ ACS, MI, DAGR, b. B7-G, # 81984-5, Milano, 5 dicembre 1938; Israel 2011, p. 62; Matard-Bonucci 2008, p. 293.

Capitolul 27

¹ DDI, series 8, vol. 10, n. 539, Pignatti a Ciano, 12 dicembre 1938. Din nou, fraza este subliniată în original.

² Ciano 2002, pp. 165-166.

³ Baudrillard 1996, pp. 902-903.

⁴ „Parole di Padre“, *OR*, 25 dicembre 1938, p. 1.

⁵ Pacelli l-a racolat și pe Montini să-l ajute să-l convingă pe papă (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, ff. 479r-479v, însemnările lui Tardini, 24 dicembre 1938).

⁶ La o întrunire cu Ciano, la care ministrul de externe i-a comunicat mânia Ducelui, Borgongini l-a apărut pe papă. A aruncat vina pe tensiunile recente declanșate de apropierea dintre Mussolini și naziști, inclusiv determinarea inexplicabilă a guvernului de a submina concordatul prin noua sa lege, care interzice căsătoriile mixte. Cu remarcile sale generoase despre Duce din adresa către cardinali, spuse nunțul, papa făcuse tot ce-i stătea în puteri pentru a restaura relațiile armonioase pe care le dorea atât de mult. Acum depindea de Mussolini

să-l întâlnească la jumătatea drumului (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 5, ff. 2r-6r, Borgongini to Pacelli, 28 dicembre 1938).

⁷ Ciano 2002, p. 171 (January 1, 1939).

⁸ François-Bonnet, December 31, 1938, citat de De Felice 1981, pp. 571-572.

⁹ Petacci 2010, pp. 445-446.

¹⁰ Petacci 2011, pp. 21-35.

¹¹ Ciano 2002, p. 172 (January 2, 1939).

¹² DDI, series 8, vol. 11, n. 6, Pignatti a Ciano, 3 gennaio 1939. În aceeași zi în care Pignatti îi scria lui Ciano, ministrul afacerilor externe și socrul lui s-au întâlnit cu ambasadorul american pentru a primi o propunere de la președintele Roosevelt. Într-o scrisoare datată 7 decembrie, Roosevelt îi cerea Ducei să-l ajute să rezolve criza umanitară creată de marele număr de evrei care erau forțați să-și abandoneze căminele din Europa, fără a avea unde să se ducă. Roosevelt propunea ca Italia să desemneze o regiune din Etiopia pentru a crea un refugiu evreiesc (President Roosevelt to the Chief of the Italian Government (Mussolini), December 7, 1938, Foreign Relations of the United States, vol. 1, pp. 858-859; și „Memorandum Elaborating the Points Referred to in President Roosevelt's Letter to the Chief of the Italian Government, December 7, 1938“, ibid., pp. 859-860). Mussolini a răspuns că, dată fiind poziția guvernului italian cu privire la evrei, nu putea concepe un astfel de rol, dar i-a spus ambasadorului Phillips, oarecum în glumă, că Statele Unite au teritorii vaste și a întrebat de ce Statele Unite nu alocă ele o regiune pentru refugiații evrei ai Europei (DGFP, series D, vol. 4, n. 424, the Ambassador in Italy to the Foreign Ministry, January 4, 1939; NARA, M1423, reel 1, Edward Reed, Rome, to Secretary of State, January 6, 1939, no. 1238; DDI, series 8, vol. 11, n. 47, Vitetti ai Direttori Generali degli Affari Transoceanici, Roma, 11 gennaio 1939).

¹³ DDI, series 8, vol. 11, n. 26, Pignatti a Ciano, 7 gennaio 1939; ASMAE, AISS, b. 95, fasc. 1, sf. 1, Pignatti, 7 gennaio 1939.

¹⁴ Renato Moro (2005, pp. 51-55) oferă o analiză profundă a modului în care chiar și cardinalul Schuster, cel mai notabil critic - printre cardinalii și episcopii Italiei, al asumării de către regimul fascist a legilor rasiale, și-a menținut credința în bunătatea regimului fascist italian ca atare. Problema consta în mișcarea unora dintre curentele fasciste de a transforma fascismul italian prin importul a ceea ce el considera a fi ideologia păgână a naziștilor.

¹⁵ Din ediția din 30 decembrie 1938 a ziarului, citată de Charles-Roux în raportul său către ministrul afacerilor externe din ziua următoare (MAEI, vol. 267, 152-3)

¹⁶ Predica episcopului despre evrei a fost publicată în două părți în cotidianul Vaticanului: „Un'Omelia del vescovo di Cremona, La Chiesa e gli Ebrei“, *OR*, 15 gennaio 1939, p. 2; „L'Omelia del vescovo di Cremona, Perché si accusa la Chiesa“, 16-17 gennaio 1939, p. 2. Se pare că versiunea predicii din Postul Mare a episcopului, publicată în *OR*, prezenta unele modificări care o modulară, inclusiv, se pare, se renunțase la fraza episcopului: „Biserica nu a spus nimic și nu

a făcut nimic pentru a apăra evreii și iudaismul". Pentru o discuție asupra acestor schimbări, a se vedea Binchy 1970, pp. 622-623 și Bocchini Camaiani, 1989, pp. 62-63. Gallina (1979, pp. 523) reproduce un segment al raportului din 8 ianuarie al prefectului de Cremona, raport către Buffarini, segment care este descris ca susținând puternic campania antisemită fascistă.

¹⁷ Bocci, 2003, pp. 501-505. Nu trebuie să ne surprindă că Farinacci s-a gândit să-l cheme pe influentul Gemelli pentru a demonstra sprijinul puternic al Bisericii pentru campania antisemită. Esența a ceea ce a spus Gemelli în remarcile de la Bologna a fost extrasă din discursul său de deschidere a anului academic 1938-1939 la Universitatea Catolică din Milano, discurs mult mediatizat. Nu numai că spulberă „cabalele iudaic-masonice” ca fiind inamicul, dar panegiricul său la adresa lui Mussolini n-ar fi putut fi mai entuziast: „Trebuie să formăm noul italian, italianul erei Mussolini, acești «tineri ai lui Mussolini», cum au fost numiți, capabili să pună jos cartea pentru a lua în mână pușca să slujească patriei ca soldați” (Publicat în jurnalul lui Gemelli, *Vita e pensiero* 15, n.1, pp. 5-12, 1939, discutat în Bocchini Camaiani 1989, p. 48n14). Opiniile lui Gemelli despre evreii se apropiu foarte mult de cele ale iezuitului general și ale *La Civiltà cattolica*. Din momentul în care fondase Universitatea Catolică, periodic, perora mândros împotriva evreilor. Doar cu câteva luni înainte de discursul Bologna, scrisese unui prieten că democrația apuseană era numai o perdea de fum, fiind manipulată de o conspirație „evreiesc-masonică” (Bocci, 2003, p. 523n14). Gemelli era o teroare sfântă, iar el era primul să o recunoască. Susținuse crearea Universității Catolice, luptase pentru ea și o considera fiul lui. Primise pentru asta sprijinul netăgăduit atât al papei, cât și al autorităților fasciste. „Am numeroase defecte, spunea el auditorului în 1931. Și le recunosc pe toate. Sunt violent, sunt un terorist, sunt greu de cap.” Dar, Doamne, continua el, cât de bine știa să utilizeze defectele oamenilor ca să facă lucrarea Domnului. „Ca să faci o Universitate e nevoie de un om ca mine. Chiar de un tiran” (Cosmacini, 1985, p. 203). Patosul antisemit al lui Gemelli, care a oferit un sprijin oportun eforturilor lui Farinacci de a arăta că legile antisemite ale regimului erau în concordanță cu învățăturile Bisericii, a fost probabil chiar mai sordid. Există dovezi că, îndeplinind dorințele lui Farinacci, Gemelli spera să fie numit în Academia Italiană, cea mai prestigioasă societate academică a Italiei. Și, de fapt, Farinacci chiar și-a îndeplinit partea sa din înțelegere. Pe 19 martie, îi scria lui Mussolini insistând să-l numească pe Gemelli la Academie. Farinacci era convins că Gemelli va deveni în curând cardinal și a avea pe cineva care să fie „cu adevărat omul tău” atât de aproape de noul pontif ar fi fost cât se poate de util, i-a spus el Ducei (ACS, CR, b. 44, n. 033912, Farinacci a Mussolini, 19 marzo 1939). Dar Mussolini a răspuns că „nu venise timpul” și nu făcu numirea. Iar Gemelli nu a fost nici el numit cardinal. Pentru o discuție a acestui episod, a se vedea Bocci, 2003, pp. 506-508.

¹⁸ MAEI, vol. 267, 158-159, Charles-Roux à Georges Bonnet, 19 janvier 1939.

¹⁹ ACS, MI, FP, Gemelli, Milano, 10 marzo 1939, „Gli umori del nuovo papa verso padre Gemelli. Una scena pietosa con Pio XI“, informant n. 390 (=Arrigo Pozzi).

²⁰ *La Civiltà cattolica* a publicat un articol în primele săptămâni ale lui 1939 în care discuta acuzația că masonii ar fi marele dușman al civilizației creștine, aliați cu „iudaismul cosmopolitan, care nu are credință față de nicio țară“ (Antonio Messineo, „L'internazionalismo cosmopolita e l'essere nazionale“, CC 1939 I, pp. 7-20, cited in Vian 2011, pp. 131-132).

²¹ Venini, 2004, p. 251. Venini nu menționează fricțiuni între papă și Gemelli.

²² Riccardi, 1996, p. 536. Italia avea 274 de dieceze, fiecare condusă de un episcop sau arhiepiscop.

²³ Pignatti, informat pe 11 ianuarie despre acest schimb de către Pacelli, a raportat imediat lui Ciano, cu cererea ca acești doi să se întâlnească pentru a discuta (ASMAE, AISS, b. 101, fasc. 1, Pignatti a Ciano, 11 gennaio 1939).

²⁴ Știind cât de sensibil era Mussolini la rapoartele legate de nemulțumirile papei cu guvernarea italiană, monseniorul Montini trimise ambasadorului italian o copie a ziarului Vaticanului. Dar Pignatti nu a fost deloc mulțumit și i-a spus că subiectul nu era unul care să fie tratat în glumă. Vaticanul trebuia să emită o retractare formală (ASMAE, APSS, b. 44, fasc. 2, Pignatti a Ciano, 11 gennaio 1939). Din 11 ianuarie până pe 14 ianuarie, atât Ciano, cât și Mussolini au fost distrași de vizita la Roma a prim-ministrului Marii Britanii și a ministrului de externe britanic (DBFP, 1919-1939, series 3, vol. 3, n. 500, pp. 517-530, R 431/1/22, „Conversations between British and Italian Ministers, Rome, January 11-14, 1939,“ și n. 502, pp. 531-540, R 546/1/22, „The Earl of Perth (Rome) to Viscount Halifax (Received January 23 - January 19, 1939). Cei doi vizitatori britanici au avut o audiență scurtă la papă pe 13 ianuarie. Chamberlain a fost citat ca descriindu-l pe papă „într-o stare de sănătate destul de bună“ („British statesmen confer with pope“, NYT, January 14, 1939, p. 5).

²⁵ Un exemplu îl constituie articolul din ediția de Crăciun a lui *New York Times*, al cărui titlu de pe prima pagină suna astfel: „Pius XI deplores Fascist hostility, reveals incidents“ (December 25, 1938, p. 1). Articolul, precum multe altele, nu este într-un totu clar, pentru că majoritatea ziarelor din SUA, Franța și Marea Britanie doreau să-l descrie pe papă ca fiind un dușman implacabil al legilor rasiale și al regimului fascist, omițând să menționeze distincțiile făcute de papă în protestele sale.

²⁶ DDI, series 8, vol. 11, n. 56, Pignatti a Ciano, 14 gennaio 1939.

²⁷ Pe 19, Borgongini s-a întâlnit cu Buffarini, subsecretar de stat pentru afaceri interne al lui Mussolini. Când nunțul l-a întrebat ce planificase guvernul pentru marcarea celei de-a zecea aniversări, liderul fascist a izbucnit: „Cum să sărbătorim, când ne aflăm în starea în care ne aflăm?“ Dar când nunțul a subliniat ce bucurie produsese concilierea de acum zece ani în rândurile italienilor și cum

cu certitudine așteaptă poporul încă o sărbătorire majoră, Buffarini a admis: „Da, da, ai dreptate, trebuie să facem ceva“ (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, ff. 174r-177r, Borgongini a Pacelli, 19 gennaio 1939).

²⁸ Aceste evenimente sunt menționate în prezentarea lui Tardini: ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, ff. 15r-15v, 17r.

²⁹ Sale 2009, p. 45.

³⁰ Nu cunoaștem cum a ajuns înapoi la Ledóchowski versiunea oficială, împreună cu lucrarea realizată de Rosa în săptămânile anterioare. Poate că părintele Rosa a dezvăluit secretul succesorului lui la postul de redactor al ziarului, iar în acest caz, cu certitudine succesorul ar fi adunat materialul pentru a i-l trimite lui Ledóchowski. Dacă nu, este posibil ca însuși iezuitul general, auzind de moartea lui Rosa, să fi trimis vorbă să-i fie adus materialul.

³¹ Sale, 2009, pp. 45-47. Părintele Sale, primul care a raportat existența acestei corespondențe în cartea sa din 2009, îi apără pe Ledóchowski și pe Rosa de învinuirea de a fi încercat să-l împiedice pe papă să emită o enciclică în care să denunțe rasismul și antisemitismul. El susține (Sale, 2009, p. 47) că problema cu versiunile a fost că LaFarge, care nu era familiarizat cu stilul aparte al enciclicelor papale, nu respectase forma corectă. Dar este greu de crezut că aceasta ar fi fost problema lor cea mai importantă.

³² „Un'Omelia dell'E.mo Patriarca di Venezia“, *OR*, 19 gennaio 1939, p. 2.

³³ ASMAE, AISS, b. 102, „Notizia fiduciaria“, Roma, 19 gennaio 1939.

³⁴ DDI, series 8, vol. 11, n. 102, Pignatti a Bastianini, 24 gennaio 1939.

³⁵ ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, ff. 22r-23v, însemnările lui Tardini pentru 22 gennaio and 1 febbraio 1939.

³⁶ Ciano 2002, p. 184 (February 1, 1939).

³⁷ Mussolini a comunicat acest aspect prin intermediul lui Pignatti (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, n. 414/133, 3 febbraio 1939). Prezentarea lui Pacelli despre această întrunire se găsește în ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 19r, 3 febbraio 1939.

³⁸ ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 20r, 4 febbraio 1939.

³⁹ „Dacă, în pofida prezenței tale în Bazilica Sfântul Petru, îi recomanda Pignatti lui Ciano, papa își lasă temperamentul violent să răbufnească, lumea catolică și toți oamenii dreptcugetători nu vor avea încotro și vor trebui să noteze corectitudinea guvernului regal, chiar și în prezența unui răspuns grosolan din partea papei“ (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, n. 439/144, 4 febbraio 1939).

⁴⁰ Bottai 1989, p. 141.

⁴¹ ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 21r, 6 febbraio 1939. Charles-Roux își prezintă reflecțiile asupra deciziei de a-l trimite pe Ciano în raportul din 8 februarie către Paris (MAEI, vol. 267, 165-166).

⁴² Papin 1977, p. 49.

⁴³ Confalonieri 1957, pp. 385-386.

⁴⁴ Tardini a înregistrat cuvintele papei.

⁴⁵ ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 102r.

⁴⁶ Fattorini 2007, p. 213.

⁴⁷ Venini 2004, p. 254.

⁴⁸ Ciano 2002, p. 187 (February 9, 1939).

⁴⁹ Camille Cianfarra, „Pope Pius is dead at the age of 81; Cardinals at bedside in the Vatican“, *NYT*, February 10, 1939, p. 1. Poate că merită să amintim că astfel de rapoarte la mâna a doua despre ultimele cuvinte ale papei sunt notorii pentru că nu prezintă încredere.

⁵⁰ „Death of the pope“, *The Times* (London), February 11, 1939, p. 12.

⁵¹ Chiron (2006, 463-464) descrie ultimele ore ale papei.

Capitolul 28

¹ Charles-Roux 1947, pp. 243-244.

² Ciano 2002, p. 188 (February 10, 1939). Sincronizarea dramatică a morții papei, cu o zi înainte de a prezenta discursul către toți episcopii Italiei, discurs de care Mussolini se temea că l-ar denunța, a inspirat o multitudine de teorii ale conspirației. Figura-cheie în astfel de speculații a fost tatăl Clarei Petacci, Francesco, la acel moment, medic principal în cabinetul medical al Vaticanului. Dintr-o multitudine de motive, legate nu numai de Clara, dar și de fratele ei, implicat în afaceri financiare dubioase, profitând de legăturile familiei cu Mussolini, Francesco era o potențială țintă a unui șantaj. Notând că, în ultimele zile, doctorul personal al papei, Aminta Milani, era bolnav și căzut la pat, cei care avansează teoria conspirației susțin că, într-un fel anume, Petacci a profitat de poziția sa pentru a-l trimite pe bolnavul papă pe lumea cealaltă, înainte de a putea prezenta discursul mult temut la cea de-a zecea aniversare a Acordurilor laterane. Într-un articol de primă pagină din 1972, ziarul londonez *The Times* relatează că Tisserant le-ar fi spus colegilor lui apropiați că are credința că papa fusese omorât, și suspiciunea că actul fusese dus la capăt de Petacci. Ca dovadă suplimentară, se susținea că Petacci fusese însărcinat cu pregătirea trupului papei pentru funeralii și astfel, ar fi putut îndepărta toate urmele de otrăvire („Support for theory of 1939 killing of Pope“, *The Times*, June 23, 1972, p. 1). Teoria a fost readusă la suprafață de istoricul Italian Piero Melograni în 2005 (Antonio Carioti, „La morte sospetta di Pio XI. Stava per condannare il Duce“, *Corriere della Sera*, 11 luglio 2005, p. 25). Deși oportunitatea morții papei poate crea suspiciuni, în realitate nu există dovezi clare care să sugereze că a murit altfel decât din cauze naturale. Dar povestea este atât de senzatională, încât continuă să apară din când în când, ultima dată, într-un

articol din 17 mai 2012, în *Corriere della Sera* (Mauro Suttora, „Pio XI fu assassinato dal padre di Claretta?“).

³ Caviglia 2009, p. 227 (10 febbraio 1939).

⁴ În pofida recomandării lui Pignatti din săptămânile anterioare ca regimul să nu facă nimic care să forțeze mâna forțelor antifasciste din rândul cardinalilor, Achille Starace, șeful PNF, solicitase, chiar pe când papa zăcea muribund, ca guvernul să introducă un nou protest. Din nou, nemulțumirea lui fiind că anumite grupări ale Acțiunii Catolice erau angajate în activitatea politică. A doua zi după moartea papei, Pignatti îi scrisese lui Starace spunându-i că nu se grăbea să prezinte chiar atunci problema Vaticanului. În absența unui papă, problema trebuia adusă la cunoștința Sacrului Colegiu al cardinalilor, chiar oamenii care urmau să voteze noul succesor al papei. Aparent, chiar și superfascistul Starace a apreciat logica ambasadorului, iar în acea seară îi trimise o telegramă în care îi spunea că a înțeles mesajul (ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Starace, 11 febbraio 1939, n. 545; *idem*, Pignatti a Ciano, 12 febbraio 1939, n. 553).

⁵ Ciano 2002, p. 189 (February 12, 1939).

⁶ Petacci 2011, pp. 52-53 (12 febbraio).

⁷ ASV, ANI, pos. 1, fasc. 7, ff. 7r-9r, Borgongini a Monsignor Vincenzo Santoro, Segretario del Sacro Collegio, 13 febbraio 1939. Santoro a răspuns două zile mai târziu, confirmând că episcopilor nu li se dăduse niciun document secret (*idem*, f. 10r, Santoro a Borgongini, 15 febbraio 1939). Pignatti îl întrebase și pe Pacelli despre acest zvon, obținând aceeași negație (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, 13 febbraio 1939, n. 557).

⁸ Fattorini (2011, pp. 210-215) furnizează o versiune engleză a textului complet, după ce versiunea originală în limba italiană a fost publicată în Fattorini (2007, pp. 240-244). Pentru analiza asupra deciziei lui Pacelli de a ascunde discursul, a se vedea pp. 187-193 al ediției engleze. Documentul poate fi găsit în ASV, AEISS, pos. 576, fasc. 606, ff. 147r-153r.

⁹ ASV, AEISS, pos. 576, fasc. 607, f. 165r, appunto Tardini, „Materiale preparato da S.S. Pio XI per l'adunanza del 12 febbraio 1939“, 12 gennaio 1941.

¹⁰ ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti, a Esteri-Gabinetto, 22 febbraio 1939, n. 23.

¹¹ „Menționat ca succesor al lui Pius“, BG, 11 februarie 1939, p. 3. Speculația LAT se concentra asupra lui Pacelli și Schuster ca fiind cei doi concurenți de vârf pentru papalitate la momentul morții lui Pius al XI-lea („Italian seen as successor“, LAT, February 11, 1939, p. 1).

¹² „Nine leading candidates“, *NYT*, February 12, 1939, p. 43. A doua zi, *The New York Times* („5 cardinals lead in Vatican contest“, February 13, 1939, p. 1) a elaborat această temă, susținând că „șansele Curiei de a promova un candidat de succes pentru papalitate sunt mici“ și adăugând: „Dacă, prin vreo coincidență oarecare, s-ar întâmpla ca următorul papă să se numere printre membrii Curiei, cardinalii Massimi și Tedeschini au cele mai multe șanse“. Din partea sa, *The Times* considera că

probabilitatea cea mai mare este ca noul papă să fie italian, dar ales dintre acei care erau considerați „nonpolitici”. Papa urma a fi ales dintre arhiepiscopii rezidențiali, și nu din curia Vaticanului („Choosing a pope”, *The Times*, March 1, 1939, p. 15).

¹³ Roma, 16 februarie 1937, ACS, MCPG, b. 169.

¹⁴ ACS, MCPG, b. 170, Roma, 24 februarie 1938. Despre puterile lui Dalla Costa de a face minuni, a se vedea comentariile cardinalului Verdier (Papin, 1977, pp. 53-54).

¹⁵ ASV, ANI, pos. 1, fasc. 7, Borgongini a Santoro, 16 februarie 1939; *idem*, f. 15r, Cardinal Belmonte a Borgongini, 18 februarie 1939.

¹⁶ Și Fattorini (2007, pp. 221-222) a subliniat aspectul.

¹⁷ Următorii ca număr, deși la distanță, se aflau cei șase cardinali francezi. Germania avea patru; Spania și Statele Unite, câte trei fiecare; nicio altă țară nu avea mai mult de un singur cardinal, iar dintre aceștia, numai patru veneau din afara Europei: un canadian, un argentinian, un brazilian și un sirian. Puterea în Sacrul Colegiu era puternic concentrată în Roma: 24 din cardinali locuiau acolo, toți, în afară de unul – Eugène Tisserant – erau italieni, majoritatea cu poziții în Curia, în nucleul puterii Vaticanului (ASMAE, AISS, b. 95, 10 februarie 1939; *Annuario Pontificio* 1940, pp. 71-72). Pius al XI-lea crease 77 de cardinali, dintre care 14 veniseră din serviciul diplomatic al Vaticanului; iar alți 20, din Curie. Majoritatea celorlalți fuseseră arhiepiscopi rezidențiali ale căror arhidieceze meritau în mod obișnuit ca un cardinal să ocupe rangul de arhiepiscop. Nu toți mai erau în viață la momentul întrunirii conclavului (Agostino 1991, pp. 29-30). Agostino scrie că 27 erau rezidenți în Roma, dar noi utilizăm aici cifra 24 realizată prin examinarea adreselor enumerate în *Annuario* din 1940 al Vaticanului.

¹⁸ Un bun exemplu s-a făcut remarcat recent, când monseniorul Montini a atras atenția asupra unor articole ofensive din presa nazistă. Montini planificase să publice în *OR* un articol în care să-i critice, dar, când Pignatti i-a spus cardinalului Pacelli ce plănuia Montini, acesta a intervenit, împiedicând publicarea materialului. Că Bergen a urmat recomandarea lui Pignatti se poate vedea din telegrama pe care i-a trimis-o ministrului de externe german la Berlin în aceeași zi, în care îi raporta conversația și solicita ca presa germană să-și îmblânzească critica la adresa defunctului papă și a oricăruia dintre cardinali, pentru că aveau nevoie de bunăvoința lor (DGFP, series D, vol. 4, n. 470, Bergen to the foreign ministry, February 18, 1939).

¹⁹ Parte a motivului pentru optimismul lui Bergen era că, de când murise Pius al XI-lea, observase o atmosferă mult mai binevoitoare în Vatican. Unii cardinali își făcuseră cunoscută speranța că ar putea ajunge la un acord cu Reichul (ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 18 februarie 1939, publicat și în DDI, series 8, vol. 11, n. 197). Raportul lui Pignatti către Ciano referitor la această conversație a fost trimis și lui Mussolini.

²⁰ ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti, 21 februarie 1939.

²¹ ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 25 februarie 1939.

²² ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 26 februarie 1939. Pe 28 februarie, Pignatti s-a întâlnit cu ambasadorul german pentru a-și compara însemnările. Bergen vorbise recent cu doi dintre cardinalii germani, iar aceștia îl asiguraseră că vor aborda o „atitudine conciliantă” în conclav. Vorbind recent cu unul dintre cardinalii germani, Pacelli își exprimase „intențiile neechivoce în favoarea concilierii” atât cu guvernul german, cât și cu cel italian. Pignatti întrebase din nou ce opinie avea guvernul nazist față de candidatura lui Pacelli. Bergen a răspuns că informase biroul de relații externe al Germaniei de preferința sa puternică pentru Pacelli și „nu primise instrucțiuni contrarii”. Din aceasta, spunea el, se poate conchide că guvernul german avea o opinie favorabilă față de fostul secretar de stat. Din partea sa, ambasadorul italian și-a împărtășit preocuparea față de atitudinea cardinalilor italieni la conclave. Se întâlnise cu mulți dintre ei, spuse el, și nu erau teribil de mulțumiți de Pacelli (ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 27 februarie 1939).

²³ Baudrillart 1996, pp. 963-965, 968 (20 février, 22 février, 24 février, 1939).

²⁴ Aceasta este reproducerea lui Verdier (Papin, 1977, pp. 56-57).

²⁵ Doi dintre cardinali erau prea bolnavi ca să ajungă la Capela Sixtină, astfel că au votat din dormitoarele de la Vatican. Despre sosirea cardinalilor nord-americani și sud-americani, a se vedea „Liner to be held”, *NYT*, February 11, 1939, p. 1; Camille Cianfarra, „Vatican door shut on 62 cardinals as conclave opens to elect pope”, *NYT*, March 2, 1939, p. 1.

²⁶ Ventresca 2013, p. 136.

²⁷ Persoane apropiate papei au depus mărturie că Pius al XI-lea dorise ca Pacelli să-i succedă. Printre aceștia se număra Pacelli însuși, care, la scurt timp după alegere, îi mărturisea cardinalului Verdier: „De două ori mi-a spus Pius al XI-lea: «Tu vei fi succesorul meu». Am protestat, dar Sfântul Părinte a adăugat sec: «Știm ce spunem»”. Noul papă a continuat mărturisind că bănuia că Pius al XI-lea l-a trimis în misiuni în străinătate pentru a-i îmbunătăți șansele de a fi ales (Papin, 1977, p. 62).

²⁸ Baudrillart 1996, pp. 973-976 (1 mars, 2 mars, 1939) ; NARA, M1423, reel 2, William Phillips to Secretary of State, Washington, report n. 1316, March 3, 1939.

²⁹ DDI, series 8, vol. 11, n. 240, Pignatti a Ciano, 2 marzo 1939.

³⁰ Ciano 2002, pp. 195-196, March 2 and 3, 1939; Tranfaglia 2005, p. 159.

³¹ Pius al XII-lea îi aminti lui Bergen de remarcile pe care le făcuse cu un an înainte, vorbind în germană, la un Congres Euharistic din Budapesta: „Nu este treaba Bisericii, spusesese Pacelli, să susțină o parte sau alta în probleme pur temporale și în aranjamentele între diverse sisteme și metode ce ar lua naștere în vederea rezolvării problemelor urgente ale prezentului” (DGFP, series D, vol. 4, n. 472, Bergen to the foreign ministry, March 5, 1939).

³² DGFP, series D, vol. 4, n. 473, Bergen to the foreign ministry, March 8, 1939.

³³ Morgan 1944, pp. 159-160.

³⁴ ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 52, Roma, 15 agosto 1938. Informatorul numărul 571 mai aduce o învinuire într-un raport datat șase luni mai târziu: „În privința cercurilor Vaticanului, cei mai bine-cunoscuți pederastați ar fi cardinalii Pizzardo și Caccia Dominioni. Despre Pizzardo se spune că are relații intime cu tineri din Trastevere“ (ACS, MI, FP, Pizzardo, 20 febbraio 1939). Pentru că acesta este singurul informator care a adus o astfel de acuzație cardinalului Pizzardo, trebuie să considerăm acuzația ca nedovedită.

³⁵ NARA, M1423, reel 2, Joseph Kennedy, London, to U.S. Secretary of State [Cordell Hull], March 17, 1939. William Phillips, ambasadorul Statelor Unite în Italia, își amintește în memoriile sale că în acea iarnă a oferit un mare dineu în onoarea lui Ciano și a soției sale, Edda Mussolini. În pofida prezenței diplomaților străini de top din Roma, își amintea Phillips (1952, p. 218), Ciano și-a dedicat întreaga atenție invitatelor tinere și atrăgătoare, „acordând prea puțină atenție ambasadorilor și soțiilor lor ori distinșilor italieni prezenți“.

³⁶ „Dintre toate «realitățile» cu care ne-am confruntat în acești ani fatali, scria Dino Grandi (1985, p. 459), aceasta a fost cea mai importantă.“

³⁷ Ciano 2002, pp. 203-204, March 18, 1939; Chenaux 2005, p. 273; De Cesaris 2010, pp. 251-253; Casella 2010, p. 290. Luna următoare, raportând decizia noului papă de a-l îndepărta pe Pizzardo din poziția deținută și de a crea comisia arhiepiscopilor, Charles-Roux observa că impresia în Roma era că papa făcuse o mișcare care avea să-l aducă „în grațiile regimului fascist“ (MAEI, vol. 267, 172-3, Charles-Roux à Bonnet, 13 april 1939). Rapoartele episcopilor despre relațiile dintre autoritățile fasciste și grupările locale ale Acțiunii Catolice pot fi găsite în ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, ff. 179r-190v.

Capitolul 29

¹ Emmanuel Mounier, cited by Ventresca 2013, p. 149.

² ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Ciano, 21 april 1939.

³ Morgan 1941, pp. 241-242; Chadwick 1986, p. 56.

⁴ Fattorini 2007, p. ix.

⁵ ASMAE, APSS, b. 42, Ministero degli Affari Esteri a Pignatti, 26 april 1939. În același timp, biroul lui Ciano a primit un raport de la consulatul italian din München, în care se vorbea despre schimbarea dramatică în atitudinea presei locale vizavi de noul papă. Anterior, raporta consulatul, presa germană avusese suspiciuni legate de Pacelli, crezându-l prea apropiat de vechea conducere a Partidului de Centru din zilele lui la München și Berlin, și un nostalgic al zilelor când Biserica era influența politică dominantă în Bavaria. Dar acum, în lumina

primelor sale acțiuni ca papă, era prezentat într-o lumină pozitivă (ASMAE, APSS, b. 42, „Atteggiamento nazionalsocialista nei confronti del nuovo Pontefice“, Munich, 27 aprile 1939).

⁶ Bottai 2001, p. 148 (19 maggio 1939).

⁷ Literatura asupra acțiunii papale împotriva Acțiunii Franceze este bogată. Prévotat (2001) oferă o examinare detaliată a acesteia. Spadolini (1971, pp. 291-296) a publicat descrierea bătăliei de către Gasparri.

⁸ ASMAE, APSS, b. 44, Pignatti a Ciano, 17 luglio 1939.

⁹ Pius al XII-lea a făcut cunoscut nunțiului că, în calitatea sa de secretar de stat, făcuse tot ce putuse pentru a-l împiedica pe Pius al XI-lea să protesteze la afișarea zvasticii pe perioada vizitei lui Hitler la Roma, dar a fost în zadar (ASMAE, APSS, b. 43, Tamaro, R. Legazione d'Italia, Berna, al R. Ministero degli Esteri, 21 luglio 1939, *telespresso* 3461/1236).

¹⁰ Papin 1977, p. 67.

¹¹ Parsons 2008, p. 92.

¹² Ventresca 2013, pp. 153-154, 166.

¹³ ACS, MI, DAGRA, b. 1320, Roma, 11 novembre 1940.

¹⁴ Salvatore Costanza, „Gli eterni nemici di Roma“, *La Difesa della razza* 2:16, p. 30 (May 20, 1939); Mario de Bagni, „Cristo e i cristiani nel talmud“, *La Difesa della razza* 2:14, pp. 8-9; Carlo Barduzzi, „Cattolici e giudei in Francia“, *La Difesa della razza* 2:14, pp. 26-27; Cassata 2008, p. 127.

¹⁵ Pe 1 aprilie, la patru zile după cererea lui Mussolini, papa Pius al XII-lea i-a adresat o telegramă de felicitare generalului Franco. „Ridicându-ne cu inima la Dumnezeu, ne bucurăm alături de Excelența Dumneavoastră pentru mult dorită victorie a Spaniei catolice.“ Noul papă încheia oferind binecuvântările sale lui Franco și poporului spaniol (Franzinelli 1998, p. 173). Două săptămâni mai târziu, papa a continuat cu o emisiune radio având ca destinatar poporul spaniol, spunând: „Cu imensă bucurie, ne adresăm vouă, cei mai iubiți copii ai Spaniei catolice, pentru a ne exprima felicitările părintești pentru darul păcii și victoria cu care Dumnezeu încoronează eroismul creștin al credinței și milei voastre, arătate într-o atât de grea și generoasă suferință“ (Fattorini, 2007, p. 104).

¹⁶ ARSI, TV, b. 28, fasc. 2228, Tacchi Venturi a Luigi Maglione, 28 marzo 1939. Ambasadorul italian și-a exprimat încântarea față de persoana noului pontif, în urma întrevederii de la mijlocul lui noiembrie. Papa, îi spunea el lui Ciano, „a declarat că țara noastră îi oferă mari satisfacții. A lăudat spiritul religios, moral și muncitor al italienilor, insistând că se declară satisfăcut sub toate aspectele“ (Casella, 2010, p. 343).

¹⁷ Antonio Messineo, CC 1940 IV, pp. 216-219. Reclamația lui Giorgio Del Vecchi și răspunsul lui Tardini sunt discutate de Sale (2009, p. 149), pe baza corespondenței din arhivele ziarului.

¹⁸ ADSS, vol. 9, 1974, n. 289, Tacchi Venturi au cardinal Maglione, 10 août 1943.

¹⁹ ADSS, vol. 9, 1974, n. 296, Cardinal Maglione au pèrè Tacchi Venturi, 18 août 1943.

²⁰ ARSI, TV, 36, n. 2660, Tacchi Venturi a Umberto Ricci, 24 agosto 1943. Această scrisoare a fost publicată și în ADSS vol. 9, annex to n. 317.

²¹ ADSS, vol. 9, 1974, n. 317, Tacchi Venturi au cardinal Maglione, 29 août 1943.

²² Caretti 2010, pp. 148-149.

²³ ADSS, vol. 9, n. 368, Notes du cardinal Maglione, Vatican, 16 octobre 1943.

²⁴ Gilbert 1985, pp. 622-623. Numărul evreilor din Italia în timpul războiului includea atât evrei nativi italieni, cât și proaspeți refugiați din zonele controlate de naziști. Primul grup includea aproximativ 35 000 de evrei, iar al doilea, alți 10.000. Estimarea convertirilor în Italia în perioada 1938-1943 este extrasă din *Encyclopedia Judaica* online, „Jews in Italy 04: Holocaust period 1938–1945. Numărul morților evrei ne parvine din *Encyclopedia of the Holocaust*.

EPILOG

¹ Santarelli 1991; Romersa 1983, pp. 269-273.

² Ciano petrecuse ultimele luni ca ambasador al lui Mussolini la Sfântul Scaun.

³ Moseley 1999, pp. 176-247.

⁴ Ultimele zile ale lui Mussolini au dat naștere unui imens corpus de literatură. Prezentarea realizată de autor se bazează în mare măsură pe Milza (2000, pp. 935-947) și Bosworth (2002, pp. 410-412).

⁵ Innocenti 1992, pp. 116-117.

⁶ Pardini 2007, pp. 439, 455-59; Festorazzi 2004, pp. 260-261.

⁷ Innocenti 1992, pp. 169-170.

⁸ *NYT*, March 19, 1956, p. 31; *The Washington Post* (March 19, 1956, p. 26) a raportat că, deși iezuitul a murit uitat, el este cel care a „orchestrat Pactul lateran” în 1929.

⁹ Panegiricul lui Gemelli pentru papă, publicat în jurnalul său, *Vita e Pensiero*, a oferit cea mai fascistă interpretare posibilă pentru simpatiile lui Pius al XI-lea. Necrologul se încheia, într-o notă discordantă, nu cu un imn de mulțumire pentru cel pe care se presupunea că îl elogiază, ci pentru Mussolini, amintind de „gratitudinea pe care catolicii italieni o datorează Omului incomparabil, pe care Pius al XI-lea l-a numit Omul pe care Providența a făcut să îl cunoască” (Ranfagni, 1975, p. 216). Părintele Coughlin era angajat într-o încercare similară de a-i conferi lui Pius al XI-lea cea mai profascistă imagine posibilă („Pius XI saved Western Civilization from reds, declares Fr. Coughlin”, *BG*, February 12, 1939, p. 8; „Coughlin says pope was Europe’s savior”, *NYT*, February 13, 1939, p. 2). Cu trupele aliate fugărind germanii din Roma în iunie 1944 și continuându-și marșul

spre nord, părintele Gemelli, ca mulți alții, a încercat disperat să-i convingă pe victorioși că nu fusese niciodată fascist. În iulie, vorbind cu Don Domenico Rigoni, o veche cunoștință din zilele anterioare ridicării lui Mussolini la putere, a avansat argumentele pe care în curând le va utiliza în fața oricui era dispus să le asculte. Dacă făcuse totul pentru a fi pe placul lui Mussolini și al celorlalți lideri fasciști, o făcuse pentru a proteja Universitatea Catolică. În realitate era un antifascist, un creștin-democrat. Don Rigoni i-a stăvilit scuzele. „Nu, prietene. Erai fascist și este inutil să o negi” (ACS, MI, FP, Gemelli, Milano, 10 luglio 1944).

¹⁰ Bocci 2003, p. 505.

¹¹ În mod misterios, documentele comisiei care s-a ocupat de Gemelli au dispărut. Despre lupta lui Gemelli de a-și păstra poziția după război și despre sprijinul primit de el din partea Vaticanului, a se vedea Parola (2003).

¹² Phillips 1952, pp. 231-233.

¹³ Ventresca 2013.

¹⁴ Cornwell 1999.

BIBLIOGRAFIE

- Agostino, Marc. 1991. *Le pape Pie XI et l'opinion (1922-1939)*. Rome: Ecole française de Rome.
- Alvarez, David. 2002. *Spies in the Vatican: Espionage and Intrigue from Napoleon to the Holocaust*. Lawrence: University of Kansas Press.
- Amal, Oscar L. 1985. *Ambivalent Alliance: The Catholic Church and the Action Française, 1899-1939*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Annuario Pontificio per l'anno 1940*. 1940. Vatican City: Tipografia Vaticana.
- Aradi, Zsolt. 1958. *Pius XI, the Pope and the Man*. New York: Hanover House.
- Aubert, Roger. 2000. „Le Cardinal Mercier aux conclaves de 1914 et de 1922.“ *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 11:165-236.
- Baima Bollone, Pierluigi. 2007. *La psicologia di Mussolini*. Milan: Mondadori.
- Baratter, Lorenzo. 2008. *Anna Maria Mussolini: L'ultima figlia del Duce*. Milan: Mursia.
- Baxa, Paul. 2006. „A Pagan Landscape: Pope Pius XI, Fascism, and the Struggle over the Roman Cityscape.“ *Journal of the Canadian Historical Association* 17:107-24.

- Baudrillart, Alfred. 1996. *Les carnets du cardinal Baudrillart (20 novembre 1935-11 avril 1939)*. Edited by Paul Christophe. Paris: Éditions du Cerf.
- *** 2003. *Les carnets du cardinal Baudrillart (26 décembre 1928-12 février 1932)*. Edited by Paul Christophe. Paris: Éditions du Cerf.
- Bedeschi, Lorenzo. 1973. *Don Minzoni il prete ucciso dai fascisti*. Milan: Bompiani.
- Bendiscioli, Mario. 1982. „Paolo VI (Giovanni Battista Montini).“ In *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia*. Edited by Francesco Tranello and Giorgio Campanini, pp.2:448-53. Milan: Marietti.
- Beyens, Eugène-Napoléon. 1934. *Quatre ans à Rome, 1921-1926; fin du pontificat de Benoît XV – Pie XI – les débuts du fascisme*. Paris: Plon.
- Biffi, Monica. 1997. *Mons. Cesare Orsenigo nunzio apostolico in Germania (1930-1946)*. Milan: NED.
- Binchy, David A. 1970. *Church and State in Fascist Italy*. London: Oxford University Press.
- Biocca, Dario. 2012. „Casa Passarge: Gramsci a Roma (1924-1926).“ *Nuova storia contemporanea* 26 (1):17-36.
- Blet, Pierre. 1996. „Le Cardinal Pacelli, secrétaire d'état de Pie XI.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 197-213. Rome: École française de Rome.
- Bocchini Camaiani, Bruna. 1989. „Chiesa cattolica italiana e leggi razziali.“ *Qualestoria* 17:1:43-66.
- Bocci, Maria. 2003. *Agostino Gemelli rettore e francescano: Chiesa, regime, democrazia*. Brescia: Morcelliana.
- Bosworth, R. J. B. 2002. *Mussolini*. London: Arnold.
- *** 2011. *Whispering City: Modern Rome and its Histories*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

- Bottai, Giuseppe. 1949. *Vent'anni e un giorno*. Milan: Garzanti.
- *** 2001. *Diario: 1935-1944*. Edited by Giordano Bruno Guerri. Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.
- Bouthillon, Fabrice. 1996. „D'une théologie à l'autre : Pie XI et le Christ-Roi.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 293-303. Rome: École française de Rome.
- Brendon, Piers. 2000. *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s*. New York: Knopf.
- Bressan, Edoardo. 1980. „Mito di uno stato cattolico e realtà del regime: Per una lettura dell'Osservatore romano alla vigilia della Conciliazione.“ *Nuova rivista storica* 64:81-128.
- Calimani, Riccardo. 2007. *Storia del pregiudizio contro gli ebrei*. Milan: Mondadori.
- Canali, Mauro. 2004a. *Le spie del regime*. Bologna: Il Mulino.
- *** 2004b. *Il delitto Matteoti*. Bologna: Il Mulino.
- Cannistraro, Philip V., and Brian R. Sullivan. 1993. *Il Duce's Other Woman*. New York: Morrow.
- Canosa, Romano. 2009. *Pacelli: Guerra civile spagnola e nazismo*. Rome: Sapere 2000.
- Caracciolo, Nicola. 1982. *Tutti gli uomini del Duce*. Milan: Mondadori.
- Caretti, Paolo. 2010. „Il corpus delle leggi razziali.“ in *A settant'anni dalle leggi razziali*. Edited by Daniele Menozzi and Andrea Mariuzzo, pp. 117-57. Rome: Carocci.
- Carnahan, Ann. 1949. *The Vatican: Behind the Scenes in the Holy City*. New York: Farrar, Straus.
- Casella, Mario. 1996. „Pio XI e l'Azione Cattolica Italiana.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 605-40. Rome: École française de Rome.

- *** 2000. „La crisi del 1938 fra stato e chiesa nella documentazione dell'archivio storico diplomatico del ministero degli affari esteri.“ *Rivista di storia della chiesa in Italia* 54:1:91-186.
- *** 2005. *Stato e chiesa in Italia dalla conciliazione alla riconciliazione (1929-1931)*. Galatina: Congedo Editore.
- Cassata, Francesco. 2008. „*La Difesa della razza*“: *Politica, ideologia e immagine del razzismo fascista*. Turin: Einaudi.
- Casula, Carlo F. 1988. *Domenico Tardini (1888-1961): L'azione della Santa Sede nella crisi fra le due guerre*. Rome: Studium.
- Caviglia, Enrico. 2009. *I dittatori, le guerre e il piccolo re: Diario 1925-1945*. Edited by Pier Paolo Cervone. Milan: Mursia.
- Ceci, Lucia. 2008. „«Il Fascismo manda l'Italia in rovina»: Le note inedite di monsignor Domenico Tardini (23 settembre-13 dicembre 1935).“ *Rivista storica italiana* 120:294-346.
- *** 2010. *Il papa non deve parlare: Chiesa, fascismo e guerra d'Etiopia*. Rome: Laterza.
- *** 2012. „The First Steps of 'Parallel Diplomacy': The Vatican and the U.S. in the Italo Ethiopian War (1935-1936).“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 87-106. Berlin: LIT Verlag.
- Centerwall, Bror. 1926. „*An Audience with the Pope*.“ *Living Age* (May 22), pp. 408-411.
- Cerruti, Elisabetta. 1953. *Ambassador's Wife*. New York: Macmillan.
- Chadwick, Owen. 1986. *Britain and the Vatican During the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chaline, Nadine-Josette. 1996. „La spiritualité de Pie XI.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 159-70. Rome: École française de Rome.
- Charles-Roux, François. 1947. *Huit ans au Vatican, 1932-1940*. Paris: Flammarion.

- Chenau, Philippe. 2005. „Il cardinale Pacelli e la questione del nazismo dopo l'enciclica «Mit brennender Sorge» (1937).“ *Annali del Istituto storico italo-germanico in Trento* 31:261-77.
- Chiron, Yves. 2006. *Pio XI: Il papa dei patti lateranensi e dell'opposizione ai totalitarismi*. Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline.
- Ciano, Galeazzo. 1980. *Diario 1937-1943*. Edited by Renzo De Felice. Milan: Rizzoli.
- *** 2002. *Diary 1937-1943*. Translated by R. L. Miller and U. Coletti-Perucca. Coedited by S. G. Pugliese. New York: Enigma Books.
- Coco, Giovanni. 2009. „L'anno terribile del cardinale Pacelli“ *Archivum historiae pontificiae* 47:143-276.
- Confalonieri, Carlo. 1957. *Pio XI visto da vicino*. 3rd ed. Milan: Edizioni Paoline.
- *** 1969. „Pio XI intimo.“ in *Pio XI nel trentesimo della morte (1939-1969): Raccolta di studi e di memorie*. Edited by Carlo Colombo, Ernesto Basadonna, Antonio Rimoldi, and Virginio Rovera, pp. 21-58. Milan: Opera diocesana per la preservazione e diffusione della fede.
- *** 1993. *Pio XI visto da vicino*. Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline.
- Conti, Fulvio. 2005. „Adriano Lemmi.“ *Dizionario biografico degli Italiani*, 64:345-348.
- ***2006. „Massoneria e sfera pubblica nell'Italia liberale, 1859-1914.“ in *Storia d'Italia*, Annali 21, La Massoneria. Edited by Gian Mario Cazzaniga, pp. 579-610. Turin: Einaudi.
- Conway, John S. 1968. *The Nazi Persecution of the Churches 1933-1945*. New York: Basic.
- Coppa, Frank J. 1999. „Mussolini and the Concordat of 1929.“ In *Controversial Concordats*. Edited by Frank J. Coppa, pp. 81-119. Washington, D.C.: Catholic University Press.

*** 2011. *The Policies and Politics of Pope Pius XII: Between Diplomacy and Morality*. New York: Peter Lang.

Cosmacini, Giorgio. 1985. *Gemelli: Il Machiavelli di Dio*. Milan: Rizzoli.

D'Alessio, Giulia. 2012. „The United States and the Vatican (1936-1939).“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 129-54, Berlin: LIT Verlag.

De Begnac, Yvon. 1990. *Taccuini Mussoliniani*. Edited by Francesco Perfetti. Preface by Renzo De Felice. Bologna: Mulino.

De Cesaris, Valerio. 2010. *Vaticano, razzismo e questione razziale*. Milan: Guerini.

De Felice, Renzo. 1966. *Mussolini il fascista*. Turin: Einaudi.

*** 1968. *Mussolini il fascista: L'organizzazione dello stato fascista, 1925-1929*. Turin: Einaudi.

*** 1974. *Mussolini il duce: Gli anni del consenso, 1929-1936*. Turin: Einaudi.

*** 1981. *Mussolini il duce: Lo stato totalitario, 1936-1940*. Turin: Einaudi.

*** 1995. *Mussolini il fascista: L'organizzazione dello stato fascista, 1925-1929*, 2nd ed. Turin: Einaudi.

*** 2010. *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1910*. Milan: Mondadori.

De Gasperi, Maria Romana. 2004. *De Gasperi: Ritratto di uno statista*. Milan: Mondadori.

De Grazia, Victoria. 1992. *How Fascism Ruled Women*. Berkeley: University of California Press.

De Rosa, Gabriele. 1958. *Storia del Partito popolare*. Bari: Laterza.

*** 1959. „Una lettera inedita di Cardinale Gasparri sul Partito Popolare.“ *Analisi e prospettive* 1:568-73.

De Rosa, Giuseppe. 1999. *La Civiltà Cattolica: 150 anni al servizio della Chiesa, 1850-1999*. Rome: La Civiltà Cattolica

- De Rossi dell'Arno, Giulio. 1954. *Pio XI e Mussolini*. Rome: Corso.
- De Vecchi, Cesare M. 1983. *Il Quadrumviro scomodo: Il vero Mussolini nelle memorie del più monarchico dei fascisti*. Edited by L. Romersa. Milan: Mursia.
- *** 1998. *Tra papa, duce e re: Il conflitto tra Chiesa cattolica e Stato fascista nel diario 1930-1931 del primo ambasciatore del Regno d'Italia presso la Santa Sede*. Rome: Jouvence.
- Deakin, F. W. 2000 [1962]. *The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*. London: Phoenix Press.
- Deffayet, Laurence. 2010. „Pie XI et la condamnation des Amis d'Israël (1928)“ in *Pie XI et la France*. Edited by Jacques Prévotat, pp. 87-102. Rome: École française de Rome.
- Del Boca, Angelo. 2010. *La Guerra d'Etiopia*. Milan: Longanesi.
- Diggins, John. P. 1972. *Mussolini and Fascism: The View from America*. Princeton: Princeton University Press.
- Duce, Alessandro. 2006. *La Santa Sede e la questione ebraica (1933-1945)*. Rome: Edizioni Studium.
- Durand, Jean-Dominique. 2010. „Lo stile di governo di Pio XI.“ in *La sollecitudine ecclesiale di Pio XI*. Edited by Cosimo Semararo, pp. 44-60. Vatican City: Libreria Editrice Vaticano.
- Ebner, Michael R. 2011. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisner, Peter. 2013. *The Pope's Last Crusade*. New York: Morrow.
- Fabre, Giorgio. 2005. *Mussolini razzista: Dal socialismo al fascismo: La formazione di un antisemita*. Milan: Garzanti.
- *** 2012. „Un 'accordo felicemente conchiuso“ *Quaderni di storia* 76:83-154.
- Falasca-Zamponi, Simonetta. 1997. *Fascist Spectacle*. Berkeley: University of California Press.
- Falconi, Carlo. 1967. *I papi del XX secolo*. Milan: Feltrinelli.
- Fattorini, Emma. 2007. *Pio XI, Hitler e Mussolini, la solitudine di un papa*. Turin: Einaudi.

- *** 2011. *Hitler, Mussolini and the Vatican: Pope Pius XI and the Speech that Was Never Made*. Translated by Carl Ipsen. Cambridge, UK: Polity Press.
- *** 2012. „The Repudiations of Totalitarianisms by the Late Pius XI.“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 379-96. Berlin: LIT Verlag.
- Federico, Giovanni. 2003. „Sanzioni.“ in *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzatto, pp. 2:590-92. Turin: Einaudi.
- Ferrari, Francesco L. 1957. *L'Azione Cattolica e il „regime.“* Florence: Parenti.
- Ferrari, Ada. 1982. „Ildefonso Schuster.“ in *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campanini, pp. 2:586-91. Milan: Marietti.
- Festorazzi, Roberto. 2004. *Farinacci, l'antiduce*. Rome: Il Minotauro.
- *** 2010. *Margherita Sarfatti*. Costabissara: Colla.
- *** 2012. Clara Petacci. *Bologna*: Minerva.
- Fiorentino, Carlo M. 1999. *All'ombra di Pietro: La Chiesa cattolica e lo spionaggio fascista in Vaticano, 1929-1939*. Florence: Le Lettere.
- Fogarty, Gerald P. 1996. „Pius XI and the episcopate in the United States.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 549-64. Rome: École française de Rome.
- *** 2012. „The case of Charles Coughlin: The view from Rome.“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 107-28. Berlin: LIT Verlag.
- Fonzi, Fausto. 1979. „Il colloquio tra Pio XI e Jacini il 25 marzo 1929.“ in *Chiesa e società dal IV secolo ai nostri giorni: Studi*

storici in onore del P. Ilarino da Milano, pp. 2:651-79. Rome: Herder.

Fornari, Harry. 1971. *Mussolini's Gadfly: Roberto Farinacci*. Nashville, Tenn.: Vanderbilt University Press.

Franzinelli, Mimmo. 1995. *Stelletto, croce e fascio littorio: L'assistenza religiosa a militari, balilla e camicie nere (1919-1939)*. Milan: F. Angeli.

*** 1998. *Il clero del duce/ il duce del clero: Il consenso ecclesiastico nelle lettere a Mussolini (1922-1945)*. Ragusa: La Fiacciola.

*** 2000. *I tentacoli dell'Ovra*. Turin: Bollati Boringhieri.

*** 2008. „Il clero italiano e la ‘grande mobilitazione.’“ in *L'impero fascista: Italia e Etiopia(1935-1941)*. Edited by Riccardo Bottoni, pp. 251-66. Bologna: Il Mulino.

Franzinelli, Mimmo, and Emanuele Marino. 2003. *Il duce proibito: Le fotografie di Mussolini che gli italiani non hanno mai visto*. Milan: Mondadori.

Galeotti, Carlo. 2000. *Mussolini ha sempre ragione: I decaloghi del fascismo*. Milan: Garzanti.

Gallagher, Charles R. 2008. *Vatican Secret Diplomacy: Joseph P. Hurley and Pope Pius XII*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Gallina, Giuseppe. 1979. „Il vescovo di Cremona Giovanni Cazzani e il suo atteggiamento di fronte al fascismo durante il pontificato di Pio XI.“ in *Chiesa, Azione Cattolica e Fascismo nell'Italia settentrionale durante il pontificato di Pio XI (1922-1939)*. Edited by Paolo Pecorari, pp. 505-25. Milan: Vita e Pensiero.

Gannon, Robert I. 1962. *The Cardinal Spellman Story*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

Garzonio, Marco. 1996. *Schuster*. Casale Monferrato: Piemme.

Gentile, Emilio. 1993. *Il Culto del Littorio*. Rome: Laterza.

*** 1995. *La via italiana al totalitarismo: Il partito e lo stato nel regime fascista*. Rome: La Nuova Italia Scientifica.

- *** 2002. *Fascismo, storia e interpretazione*. Rome: Laterza.
- *** 2010. *Contro Cesare: Cristianesimo e totalitarismo nell'epoca dei fascismi*. Milan: Feltrinelli.
- Gibelli, Antonio. 2003. „Opera nazionale ballila.“ in *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzza, vol. 2-71. Turin: Einaudi.
- Gilbert, Martin. 1985. *The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War*. New York: Henry Holt.
- Gillette, Aaron. 2001. „The Origins of the ‘Manifesto of Racial Scientists.’“ *Journal of Modern Italian Studies* 6:305-23.
- *** 2002a. *Racial Theories in Fascist Italy*. London: Routledge.
- *** 2002b. „Guido Landra and the Office of Racial Studies in Fascist Italy.“ *Holocaust and Genocide Studies* 16:357-75.
- Godman, Peter. 2004. *Hitler and the Vatican*. New York: Free Press.
- Goetz, Helmut. 2000. (German orig., 1993). *Il giuramento rifiutato: I docenti universitari e il regime fascista*. Translated by Loredana Melissari. Milan: La Nuova Italia
- Grandi, Dino. 1985. *Il mio paese: Ricordi autobiografici*. Edited by Renzo De Felice. Bologna: Il Mulino.
- Guasco, Alberto. 2010. „Un termine e le sue declinazioni: Chiesa cattolica e totalitarismi tra bibliografia e ricerca.“ in *Pius XI: Keywords*. Edited by Alberto Guasco and Raffella Perin, pp. 91-106. Berlin: LIT Verlag.
- *** 2013 „Tra segreteria di stato e regime fascista: Mons. Francesco Borgongini Duca e la nunziatura in Italia.“ in *Le gouvernement pontifical sous Pie XI: Pratiques romaines et gestion de l'universel*. Edited by Laura Pettinaroli. In preparation.
- Hachey, Theodore. 1972. *Anglo-Vatican Relations, 1914-1939: Confidential Annual Reports of the British Ministers to the Holy See*. Boston: G.K. Hall.

- Herf, Jeffrey. 2006. *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hermet, Guy. 1996. „Pie XI, la République espagnole e la guerre d'Espagne.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 499-527. Rome: École française de Rome.
- Hibbert, Christopher. 2008. *Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hilaire, Yves-Marie. 1996. „Le Saint-Siège et la France, 1923-1939: Charles-Roux, un ambassadeur de politique étrangère.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 765-73. Rome: École française de Rome.
- Ignesti, Giuseppe. 2004. „Jacini, Stefano.“ *Dizionario biografico degli italiani* 61:767-79.
- Innocenti, Marco. 1992. *I gerarchi del fascismo: Storia del ventennio attraverso gli uomini del Duce*. Milan: Mursia.
- Insolera, Italo. 1976. *Roma moderna*. Turin: Einaudi.
- Israel, Giorgio. 2010. *Il fascismo e la razza: La scienza italiana e le politiche razziali del regime*. Bologna: Il Mulino.
- Johnson, Eric A. 1999. *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans*. New York: Basic Books.
- Kantowicz, Edward R. 1983. *Corporation Sole: Cardinal Mundelein and Chicago Catholicism*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Kent, Peter C. 1981. *The Pope and the Duce: The International Impact of the Lateran Agreements*. London: Macmillan.
- *** 1986. „The Vatican and the Spanish Civil War.“ *European History Quarterly* 16:441-64.
- Kershaw, Ian. 1999. *Hitler: 1889-1936 Hubris*. New York: Norton.

*** 2000. *Hitler: 1936-1945 Nemesis*. New York: Norton.

Kertzer, David I. 1988. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

*** 2001. *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-semitism*. New York: Alfred A. Knopf.

*** 2004. *Prisoner of the Vatican*. Boston: Houghton Mifflin.

Kertzer, David I., and Alessandro Visani. 2012. „The United States, the Holy See and Italy's Racial Laws.“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 327-41. Berlin: LIT Verlag.

Lacroix-Riz, Annie. 1994. „Le rôle du Vatican dans la colonisation de l'Afrique (1920-1938): De la romanisation des missions à la conquête de l'Ethiopie.“ *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 41:29-81.

Lamb, Richard. 1997. *Mussolini and the British*. London: John Murray.

Lazzarini, Luigi. 1937. *Pio XI*. Sesto San Giovanni: Edizioni Barion.

Ledóchowski, Włodzimierz. 1945. *Selected Writings of Father Ledochowski*. Chicago: American Assistancy of the Society of Jesus.

Levillain, Philippe. 1996. „Achille Ratti Pape Pie XI (1857-1939).“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 5-13. Rome: École française de Rome.

Loiseau, Charles. 1960. „Ma mission auprès du Vatican (1914-1918).“ *Revue d'histoire diplomatique* 74:2: 100-15.

Luconi, Stefano. 2000. *La „diplomazia parallela“: Il regime fascista e la mobilitazione politica degli italo-americani*. Milan: Angeli.

*** 2004. „Fascist Antisemitism and Jewish-Italian Relations in the United States.“ *American Jewish Archives Journal* 56:151-77.

- Ludwig, Emil. 1933. *Talks with Mussolini*. Boston: Little Brown.
- Luzzatto, Sergio. 1998. *Il corpo del duce*. Turin: Einaudi.
- *** 2010. *Padre Pio: Miracles and Politics in a Secular Age*. Translated by Frederika Randall. New York: Henry Holt.
- Lyttleton, Adrian. 1987. *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919-1929*. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press.
- Mack Smith, Denis. 1982. *Mussolini*. New York: Vintage.
- *** 1983. „Mussolini cent'anni dopo: quale eredità?“ in *Mussolini, il Duce: Quattrocento immagini della vita di un uomo e di vent'anni di storia italiana*. Edited by Denis Mack Smith, pp. 5-10. Milan: Gruppo Editoriale Fabbri.
- MacKinnon, Albert G. 1927. *Things Seen in Rome*. London: Seeley, Service & Co.
- Maiocchi, Roberto. 2003. „Manifesto degli Scienziati razzisti.“ in *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzatto. vol. 2-88. Turin: Einaudi.
- Malgeri, F. 1994. „Chiesa cattolica e regime fascista.“ *Italia contemporanea* 194:53-63.
- Margiotta Broglio, F. 1966. *Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla Conciliazione: Aspetti politici e giuridici*. Bari: Laterza.
- Martin, Jacques. 1996. „Témoignage sur le ponti! cat de Pie XI.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain. Rome: École française de Rome.
- Martina, Giacomo. 1978. *La Chiesa nell'età dell'assolutismo, del liberalismo, del totalitarismo*, vol. 4, La chiesa nell'età del totalitarismo. Brescia: Morcelliana.
- *** 1996. „La mancata nomina cardinalizia del P. Tacchi Venturi. Relazione dell'interessato.“ *Archivium historicum Societatis Iesu* 129:101-9.
- *** 2003. *Storia della Compagnia di Gesù in Italia (1814-1983)*. Brescia: Morcelliana.

- Martini, Angelo. 1960a. „Gli accordi per l’Azione Cattolica del 2 settembre 1931.“ *Civiltà cattolica I*, pp. 574-91.
- *** 1960b. „Pietro Gasparri Cardinale della Conciliazione.“ *Civiltà cattolica I*, pp. 113-31.
- *** 1963. „L’ultima battaglia di Pio XI.“ in *Studi sulla questione romana e la conciliazione*. Edited by Angelo Martini. Rome: Cinque Lune.
- Maryks, Robert A. 2011. *Pouring Jewish Water into Fascist Wine*. Leiden: Brill.
- *** 2012. „The Jesuit Pietro Tacchi Venturi and Mussolini’s Racial Laws.“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni. Berlin: LIT Verlag.
- Matard-Bonucci, Marie-Anne. 2008. (French orig. 2007.) *L’Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*. Translation by Andrea De Ritis. Bologna: Il Mulino.
- McCormick, Anne. 1957. *Vatican Journal 1921-1954*. New York: Farrar, Straus and Cudahy.
- Miccoli, Giovanni. 1973. „La Chiesa e il fascismo.“ in *Fascismo e società italiana*. Edited by Guido Quazza, pp. 185-208. Turin: Einaudi.
- *** 1988. „Santa sede e chiesa italiana di fronte alle leggi antiebraiche del 1938.“ *Studi Storici* 29:821-902
- *** 2004. „Chiesa cattolica e totalitarismi.“ in *La Chiesa cattolica e il totalitarismo*. Edited by Vincenzo Ferrone, pp. 1-26. Florence: Olschki.
- Micheler, Stefan. 2005. „Homophobic Propaganda and the Denunciation of Same-Sex-Desiring Men Under National Socialism.“ in *Sexuality and German Fascism*. Edited by Dagmar Herzog, pp. 95-130. New York and Oxford: Berghahn.
- Milza, Pierre. 2000. (French orig. 1999.) *Mussolini*. Translated by Gian Carlo Brioschi and Filippo Scarpelli. Rome: Carocci.

- Mockler, Anthony. 2003 [1984]. *Haile Selassie's War*. New York: Olive Branch Press.
- Molony, John N. 1977. *The Emergence of Political Catholicism in Italy: Partito Popolare 1919-1926*. London: Croom Helm.
- Monelli, Paolo. 1953. *Mussolini: An Intimate Life*. London: Thames and Hudson.
- Morgan, Thomas B. 1939. *A Reporter at the Papal Court: A Narrative of the Reign of Pope Pius XI*. New York: Longmans, Green.
- *** 1941. *Spurs on the Boot: Italy Under her Masters*. New York: Longmans, Green.
- *** 1944. *The Listening Post: Eighteen Years on Vatican Hill*. New York: Putnam.
- Moro, Renato. 1981. „Azione Cattolica, clero e laicato di fronte al fascismo.“ in *Storia del Movimento Cattolico in Italia*. Edited by Francesco Malger-378. Rome: Poligono.
- *** 2003. „Cattolicesimo e italianità. Antiprotestantismo e antisemitismo nell'Italia cattolica.“ in *La Chiesa e l'Italia*. Edited by A. Acerbi, pp. 307-39. Milan: Vita e Pensiero.
- *** 2005. „Religione del trascendente e religioni politiche: Il cattolicesimo italiano di fronte alla sacralizzazione fascista della politica.“ *Mondo contemporaneo* 1:9-67.
- *** 2008. „Le chiese e la modernità totalitaria.“ in *Le religioni e il mondo moderno*, vol. 1, Cristianesimo. Edited by Giovanni Filoramo and Daniele Menozzi, pp. 418-51. Turin: Einaudi.
- Morozzo della Rocca, Roberto. 1996. „Achille Ratti e la Polonia.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 95-122. Rome: École française de Rome.
- Moseley, Ray. 1999. *Mussolini's Shadow: The Double Life of Count Galeazzo Ciano*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

- Motti, Lucia. 2003. „Mussolini, Rachele.“ in *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzatt 97-200. Turin: Einaudi.
- Muggeridge, Malcolm, ed. 1948. *Ciano's Diplomatic Papers*. London: Odhams Press.
- Mughini, Giampiero. 1991. *A Via della Mercede c'era un razzista: pittori e scrittori in camicia nera... lo strano „caso“ di Telesio Interlandi*. Milan: Rizzoli.
- Muñoz, Antonio. 1942. „Ricordo del padre Ledóchowski.“ *L'Urbe* 7 (11-12): 2-7.
- Mussolini, Benito. 1929. *Gli Accordi del Laterano*. Rome: Libreria del Littorio.
- Mussolini, Edvige. 1957. *Mio fratello Benito*. Firenze: La Fenice.
- Mussolini, Rachele. 1974. *Mussolini: An Intimate Biography by His Widow, as told to Albert Zarca*. New York: Morrow.
- Mussolini, Romano. 2006 [2004]. *My Father, il Duce*. San Diego: Kales Press.
- Nardelli, Fabio. 1996. *I periodici cattolici bolognesi e gli ebrei durante il periodo fascista*. Tesi, Università di Bologna, Facoltà di Scienze Politiche (relatore: Mauro Pesce).
- Navarra, Quinto. 2004 [1946]. *Memorie del cameriere di Mussolini*. Naples: L'ancora del mediterraneo.
- Nenovsky, Nikolay, Giovanni Pavanelli, and Kalina Dimitrova. 2007. „Exchange Rate Control in Italy and Bulgaria in the Interwar Period: History and Perspectives.“ Paper no. 13, Second Conference of the South-Eastern European Monetary History Network.
- Nidam-Orvieto, Iael. 2005. „The Impact of Anti-Jewish Legislation on Everyday Life and the Response of Italian Jews, 1938-1943.“ in *Jews in Italy Under Fascist and Nazi Rule, 1922-1945*. Edited by Joshua D. Zimmerman, pp. 158-81. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nobili, Elena. 2008. „Vescovi lombardi e consenso alla guerra: il cardinale Schuster.“ in *L'impero fascista: Italia e Etiopia (1935-1941)*. Edited by Riccardo Bottoni, pp. 267-85. Bologna: Il Mulino.
- Noel, Gerald. 2008. *Pius XII: The Hound of Hitler*. London: Continuum.
- Onofri, Nazario Sauro. 1989. *Ebrei e fascismo a Bologna*. Crespellano (BO): Grafica Lavino.
- O'Shea, Paul. 2011. *A Cross Too Heavy: Pope Pius XII and the Jews of Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ojetti, Ugo. 1939. *Cose viste 1934-1938*, vol. 7. Milan: Mondadori.
- Orlando, Vittorio Emanuele. 1937. *Rome v/s Rome: „A Chapter on My War Memoirs.“* Translated by Clarence Beardslee. New York: Vanni.
- Ottaviani, Alfredo. 1969. „Pio XI e i suoi Segretari di Stato.“ in *Pio XI nel trentesimo della morte (1939-1969): Raccolta di studi e di memorie*. Edited by Carlo Colombo, Ernesto Basadonna, Antonio Rimoldi, and Virginio Rovera, pp. 491-508. Milan: Opera diocesana per la preservazione e diffusione della fede.
- Pacelli, Francesco. 1959. *Diario della Conciliazione: Con verbali ed appendice di documenti*. Edited by Michele Maccarrone. Vatican City: Libreria Editrice Vaticano.
- Pagano, Sergio. 2009. „Dalla porpora al chiostro. L'inflessibilità di Pio XI verso il cardinale Louis Billot.“ in *La Papauté contemporaine, XIXe-XXe siècles – Il Papato contemporaneo, secoli XIX-XX: Hommage au chanoine Roger Aubert*. Edited by Roger Aubert, Jean-Pierre Delville, Marko Jačov, Luc Courtois, Françoise Rosart, and Guy Zelis, pp. 395-410. Louvain-la-Neuve-Leuven: Collège Érasme.
- *** 2010. „Presentazione.“ in *I «Fogli di Udienza» del Cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato*. Edited by Marcel Chappin,

Giovanni Coco, and Sergio Pagano, pp. xi-xxv. Vatican City: Archivio Segreto Vaticano.

Painter, Borden. 2005. *Mussolini's Rome: Rebuilding the Eternal City*. New York: Palgrave Macmillan.

Papin, Chanoine. 1977. *Le dernier étage du Vatican: Témoignage de Pie XI à Paul VI*. Paris: Albatross.

Pardini, Giuseppe. 2007. *Roberto Farinacci ovvero della rivoluzione fascista*. Florence: Le Lettere.

Parola, Alessandro. 2003. „Epurare l'Università Cattolica? Il processo per filofascismo a carico di Agostino Gemelli.“ *Passato e presente* 21/60: 81-91.

Parsons, Gerald. 2008. „A National Saint in a Fascist State: Catherine of Siena ca. 1922-1943.“ *Journal of Religious History* 32:76-95.

Passelecq, Georges, and Bernard Suchecky. 1997. *The Hidden Encyclical of Pius XI*. Translated by Steven Rendall. New York: Harcourt Brace.

Pavan, Ilaria. 2010. „Fascismo, antisemitismo, razzismo. Un dibattito aperto.“ in *A settant'anni dalle leggi razziali*. Edited by Daniele Menozzi and Andrea Mariuzzo, pp. 31-52. Rome: Carocci.

Pease, Neal. 2009. *Rome's Most Faithful Daughter: The Catholic Church and Independent Poland, 1914-1939*. Athens: Ohio University Press.

Perin, Raffaella. 2010. „Pregiudizio antiebraico e antiprotestante: Alcuni riflessi sull'atteggiamento della chiesa verso il fascismo.“ in *Pius XI: Keywords*. Edited by Alberto Guasco and Raffaella Perin, pp. 147-62. Berlin: LIT Verlag.

*** 2011. „La Chiesa veneta e le minoranze religiose (1918-1939).“ in *Chiesa cattolica e minoranze in Italia nella prima metà del Novecento*. Edited by Raffaella Perin, pp. 133-223. Rome: Viella.

- Petacci, Clara. 2010. *Mussolini segreto: Diari 1932-1938*. Edited by Mauro Suttora. Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.
- *** 2011. *Verso il disastro: Mussolini in guerra: Diari 1939-1940*. Milan: Rizzoli.
- Phillips, William. 1952. *Ventures in Diplomacy*. Boston: Beacon.
- Picardi, Luigi. 1995. *Cattolici e fascismo nel Molise (1922-1943)*. Rome: Studium.
- Pincus, Benjamin. 1988. *The Jews of the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press.
- Pirri, Pietro. 1960. „Per una storia del Card. Pietro Gasparri.“ in *Il cardinale Pietro Gasparri*. Edited by L. Fiorelli, pp. 31-61. Rome: Pontificia Università Lateranense.
- Pizzuti, G. M. 1992. „Da Benedetto XV a Pio XI. Il Conclave del febbraio 1922 nel suo signi! - cato politico-religioso e nei suoi riflessi sulla storia d'Europa del ventesimo secolo.“ *Humanitas* 47:99-115.
- Poggi, Gianfranco. 1967. *Catholic Action in Italy: The Sociology of a Sponsored Organization*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Pollard, John F. 1985. *The Vatican and Italian Fascism, 1929-1932*. Cambridge: Cambridge University Press.
- *** 1999. *The Unknown Pope: Benedict XV and the Pursuit of Peace*. London: Wellington House.
- *** 2012. „American Catholics and the Financing of the Vatican in the Great Depression: Peter's Pence Payments (1935-1938).“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 195-208. Berlin: LIT Verlag.
- Potter, Olave. 1925. *The Colour of Rome*. With illustrations by Yoshio Markino. London: Chatto and Windus.
- Presenti, Antonio. 1979. „I contrasti tra il fascismo e la Chiesa nella diocesi di Bergamo negli anni 1937-1938.“ In *Chiesa. Azione Cattolica e Fascismo nell'Italia settentrionale durante*

il pontificato di Pio XI (1922-1939): Atti del quinto convegno di storia della chiesa, Torreglia, 25-27 marzo 1977. Edited by Paolo Pecorari, pp. 535-63. Milan: Vita e Pensiero.

Prévotat, Jacques. 2001. *Les catholiques et l'Action Française: Histoire d'une condamnation 1899-1939.* Paris: Fayard.

Puricelli, Carlo. 1996. „Le radici brianzole di Pio XI.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989.* Edited by Philippe Levillain, pp. 25-52. Rome: École française de Rome.

Rafanelli, Leda. 1975. *Una donna e Mussolini.* Milan: Rizzoli.

Ranfagni, Paolo. 1975. *I clerico-fascisti: Le riviste dell'Università cattolica negli anni del regime.* Florence: Cooperativa editrice universitaria.

Ratti, Achille. 1923. *Climbs on Alpine Peaks.* Translated by J. Eaton. Boston: Houghton Miⁿ.

Rauscher, Walter. 2004. (German orig. 2001.) *Hitler e Mussolini.* Translated by Loredana Battaglia and Maria Elena Benemerito. Rome: Newton and Compton.

Reese, Thomas J. 1996. *Inside the Vatican: The Politics and Organization of the Catholic Church.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Reineri, Mariangiola. 1978. *Cattolici e fascismo a Torino 1925-1943.* Milan: Feltrinelli.

Rhodes, Anthony. 1974. *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922-1945.* New York: Holt, Rinehart and Winston.

Riccardi, Andrea. 1982. „Tardini, Domenico.“ in *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia, 1860-1980.* Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campani, vol. 3. Casale Monferrato: Marietti.

*** 1996. „Pio XI e l'episcopato italiano.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome,*

Rome 15-18 mars 1989. Edited by Philippe Levillain, pp. 529-48. Rome: École française de Rome.

Rigano, Gabriele. 2008. „Note sull’antisemitismo in Italia prima del 1938.“ *Storiografia* 12:215-67.

Roberti, Francesco. 1960. „Il Cardinal Pietro Gasparri – L’uomo – Il sacerdote – Il diplomatico – Il giurista.“ in *Miscellanea in memoriam Petri Card. Gasparri*. pp. 5-43. Rome: Ponti! cia Universitas Lateranensis.

Rochat, Giorgio. 1990. *Regime fascista e chiese evangeliche: Direttive e articolazioni del controllo e della repressione*. Turin: Claudiana.

Rogari, Sandro. 1977. *La Santa Sede e fascismo dall’Aventino ai Patti lateranensi*. Bologna: Forni.

Romersa, Luigi. 1983. „Premessa“ and „Conclusione.“ in *Cesare De Vecchi, Il Quadrumviro scomodo*. Edited by Luigi Romersa, pp. 5-13, 265-73. Milan: Mursia.

Rumi, Giorgio, and Angelo Majo. 1996. *Il cardinal Schuster e il suo tempo*. 2nd ed. Milan: Massimo-NED.

Ruysschaert, José. 1996. „Pie XI, un bibliothécaire devenu pape et resté bibliothécaire.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l’École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 245-53. Rome: École française de Rome.

Sale, Giovanni. 2007. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*. Milan: Jaca Books.

*** 2009. *Le leggi razziali in Italia e il Vaticano*. Milan: Jaca Books.

Salvatorelli, Luigi. 1939. *Pio XI e la sua eredità pontificale*. Turin: Einaudi.

Santarelli, Enzo. 1991. „De Vecchi, Cesare Maria.“ *Dizionario biografico degli italiani* 39:522-31.

Saresella, Daniela. 1990. „Le riviste cattoliche italiane di fronte alla guerra d’Etiopia.“ *Rivista di storia contemporanea* 19:447-464.

- Sarfatti, Michele. 2005. *La Shoah in Italia: La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*. Turin: Einaudi.
- Scaduto, Mario. 1956. „Il P. Pietro Tacchi Venturi, 1861-1956.“ *Civiltà cattolica II*, pp. 47-57.
- Schad, Martha. 2008. *La signora del Sacro Palazzo: Suor Pascalina e Pio XII*. Cinisello Balsamo: San Paolo.
- Scoppola, Pietro. 1976. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*. Bari: Editori Laterza.
- *** 1966. „La Chiesa e il fascismo durante il pontificato di Pio XI.“ in *Coscienza religiosa e democrazia nell'Italia contemporanea*. Edited by Pietro Scoppola, pp. 362-418. Bologna: Il Mulino.
- Seldes, George. 1935. *Sawdust Caesar: The Untold History of Mussolini and Fascism*. New York: Harper.
- Spadolini, Giovanni, ed. 1972. *Il card. Gasparri e la questione romana, con brani delle memorie inedite*. Florence: Le Monnier.
- Spini, Giorgio. 2007. *Italia di Mussolini e protestanti*. Preface by Carlo Azeglio Ciampi. Edited by Stefano Gagliano. Turin: Claudiana.
- Starr, Joshua. 1939. „Italy's Antisemites.“ *Jewish Social Studies* 1:105-24.
- Steigmann-Gall, Richard. 2003. *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sturzo, Luigi. 1926. *Italy and Fascism*. Translated by Barbara Carter. New York: Harcourt.
- Talbot, George. 2007. *Censorship in Fascist Italy, 1922-1943*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tardini, Domenico. 1988. „Diario Inedito (1933-1936).“ in *Domenico Tardini, 1888-1961: L'azione della Santa Sede nella crisi fra le due guerre*. Edited by Carlo Felice Casula, pp. 291-390. Rome: Studium.
- Terhoeven, Petra. 2006. *Oro alla patria: Donne, guerra e propaganda nella giornata della fede fascista*. Bologna: Il Mulino.

- Tisserant, Eugène. 1939. „Pius XI as Librarian.“ *Library Quarterly* 9:389-403.
- Tornielli, Andrea. 2007. *Pio XII: Eugenio Pacelli, un uomo sul trono di Pietro*. Milan: Mondadori.
- Toschi, Umberto. 1931. „The Vatican City State from the Standpoint of Political Geography.“ *Geographical Review* 21:529-38.
- Tramontin, Silvio. 1982. „Pietro Tacchi-Venturi.“ in *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia*. Edited by Francesco Tranello and Giorgio Canpanin 31-33. Milan: Marietti.
- Tranfaglia, Nicola. 2005. *La stampa del regime 1932-1943: Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*. Milan: Bompiani.
- Trisco, Robert. 2012. „The Holy See and Cardinal Mundelein's Insult of Hitler (1937).“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 155-94. Berlin: LIT Verlag
- Tronel, Jacky. 2007. „Magda Fontages, maîtresse du Duce, écrouée à Mauzac (Dordogne).“ *Arkheia, Revue d'histoire*, pp. 17-18.
- Turi, Gabriele. 2002. *Il mecenate, il filosofo e il gesuita*. Bologna: Il Mulino.
- Urso, Simona. 2003. *Margherita Sarfatti: Da mito del dux al mito americano*. Venice: Marsilio.
- Vavasseur-Desperriers, Jean. 1996. „La presse française à l'avant-veille du Conclave (24-28 janvier 1922).“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 125-45. Rome: École française de Rome.
- Vecchio, Giorgio. 1996. „Achille Ratti, il movimento cattolico, lo stato liberale.“ in *Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15-18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 69-88. Rome: École française de Rome.
- Venini, Diego. 2004. *Venini, collaboratore di Pio il Grande: Diari 1923-1939*. Edited by Franco Cajani. Milan: GR Edizioni.

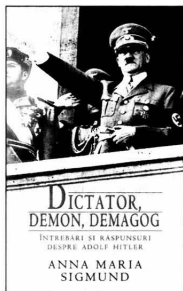
- Ventresca, Robert A. 2012. „Irreconcilable Differences? Pius XI, Eugenio Pacelli, and Italian Fascism from the Ethiopian Crisis to the Racial Laws.“ in *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 285-302. Berlin: LIT Verlag.
- *** 2013. *Soldier of Christ: The Life of Pope Pius XII*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Verucci, Guido. 1988. *La Chiesa nella società contemporanea*. Bari: Laterza.
- Vian, Giovanni. 2011. „La Santa Sede e la massoneria durante il pontificato di Pio XI.“ in *Chiesa cattolica e minoranze in Italia nella prima metà del Novecento*. Edited by Raffaella Perin, pp. 105-32. Rome: Viella.
- Vivarelli, Roberto. 2009. „Le leggi razziali nella storia del fascismo italiano.“ *Rivista storica italiana* 121:738-72.
- Von Bülow, Bernhard. 2007. *Memoirs of Prince Von Bulow*. Edited by Geoffrey Dunlop. Wilmington, Ohio: Frazer Press.
- Wilk, Stanislaus, ed. 1995-2000. *Achille Ratti (1918-1921), Acta Nuntiaturae Polonae*. Tomus 57, vols. 1-6. Rome: Institutum Historicum Polonicum.
- Wolf, Hubert. 2010. *The Pope and the Devil*. Translated by Kenneth Kronenberg. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Wolff, Richard J. 1985. „Giovanni Battista Montini and Italian Politics, 1897-1933: The Early Life of Pope Paul VI.“ *Catholic Historical Review* 71:228-247.
- Zambarbieri, Annibale. 1982a. „Buonaiuti, Ernesto.“ in *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia 1860-1980*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campani. Milan: Marietti.
- *** 1982b. „Colombo, Luigi.“ in *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia 1860-1980*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campani, pp. 2:112-17. Milan: Marietti.

Editura RAO vă recomandă

Dictator, demon, demagog

Întrebări și răspunsuri
despre Adolf Hitler

ANNA MARIA SIGMUND

La multe decenii de la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, aceste întrebări încă mai frământă mii de oameni, în special pe tineri: Cum de nu a împiedicat nimeni ascensiunea la putere a lui Hitler? Oare laudele care i se aduceau și ovațiile poporului de rând nu erau exagerate? Cum a reușit să entuziasmeze atâția germani? De ce și-a ascuns originea? Să fie oare adevărat că Hitler a trăit o vreme într-un azil pentru cei fără adăpost? De ce nu a reușit nimeni să-l asasineze?

Anna Maria Sigmund pleacă de la aceste întrebări și oferă cititorului răspunsuri bine documentate, bazate pe informații noi, descoperite recent, prezentând astfel o imagine completă a dictatorului german.